

ΙΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΠΑΝΑΓ. Κ. ΧΡΙΣΤΟΥ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΑ

ΤΟΜΟΣ Α'

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΑΚΜΗΣ
Δ' ΚΑΙ Ε' ΑΙΩΝΕΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ «ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟΝ»
ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ Γ. ΜΕΡΕΤΑΚΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
1987

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΡΟΛΟΓΙΑ. ΤΟΜΟΣ Α'
ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΤΡΙΤΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΣΤΟ ΓΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΜΑΙΑΝΔΡΟΣ
ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΙΤΗΘΗΚΕ ΣΤΟ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΕΙΟ
ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΒΑΡΟΥΣΙΑΔΗ
ΤΩΝ ΜΑΡΤΙΩ ΤΟΥ 1994
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ
ΕΚΔΟΤΙΚΟΥ ΟΙΚΟΥ ΚΥΡΟΜΑΝΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίς
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	8
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΚΑΙ ΠΑΤΕΡΕΣ	13 - 30
Α' ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΚΑΙ ΠΑΤΕΡΕΣ	17
Β' ΠΑΤΕΡΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΙ	21
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ ΞΕΩΤΕΡΙΚΑ ΠΛΑΙΣΙΑ	31 - 66
Α' ΙΟΥΔΑΙΣΜΟΣ	32
Β' ΡΩΜΑΪΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ	42
Γ' ΘΡΗΣΚΕΙΑΙ	48
Δ' ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ	58
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΤΕΡΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ	67 - 174
Α' ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑΙ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΑΙ ΣΧΟΛΑΙ	69
Β' Η ΓΛΩΣΣΑ	77
Γ' ΟΙ ΠΑΤΕΡΕΣ ΚΑΙ Η ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ	91
Δ' ΟΙ ΠΑΤΕΡΕΣ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΚΕΨΙΣ	99
Ε' ΑΝΩΝΥΜΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΨΕΥΔΩΝΥΜΟΓΡΑΦΙΑ	113
ΣΤ' ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΚΑΙ ΕΙΔΗ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ	118
1. <i>Ὁ θεολογικὸς χαρακτήρ</i>	118
2. <i>Τὰ λογοτεχνικά εἶδη</i>	125
α. Εὐαγγέλια	125
β. Ἀποκαλύψεις	129
γ. Ἀποστολικαὶ Πράξεις	132
δ. Ἐπιστολαί	135
ε. Ὁμιλίαι	141
στ. Δογματικά κείμενα	144
ζ. Λειτουργικά Κείμενα	146
η. Ποιήματα	149
θ. Ἐκκλησιαστικαὶ Διατάξεις	155
ι. Ἐρμηνευτικά Κείμενα	156
ια. Ἱστοριογραφία	163
ιβ. Πραγματεία	167

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΝ ΠΕΡΙΟΔΟΙ ΤΗΣ ΠΑΤΕΡΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ	175 - 248
Α' ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΩΝ ΔΙΩΓΜΩΝ	90 - 313 177
Β' ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΟΓΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΕΩΣ	313 - 451 192
Γ' ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΩΣ	451 - 680 204
Δ' ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΙΑΣ	681 - 843 215
Ε' ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΑΝΑΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ	843 - 1054 221
ΣΤ' ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΝΕΑΣ ΔΙΑΣΠΑΣΕΩΣ	1054 - 1204 228
Ζ' ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΥΠΕΡΟΥΖΑΝΤΙΝΗΣ	1204 - 1453 237
ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ	249 - 302
Α' ΤΕΧΝΙΚΗ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ	
1. Γραφική ἔλη	251
2. Ἡ γραφή	256
3. Σχήματα βιβλίου	261
4. Χειρόγραφοι κωδικοὶ βιβλίων	268
Β' ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΑΙ	280
Γ' Η ΠΑΡΑΔΟΧΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ	292
1. Ἄμεσος παράδοσις	293
2. Ἐμμεσος παράδοσις	297
ΜΕΡΟΣ ΕΚΤΟΝ ΣΠΟΥΔΗ ΤΗΣ ΠΑΤΕΡΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ	303 - 354
Α' ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΕΩΣ	305
1. Μελέτη καὶ γρήσις	305
2. Γραμματολογικαὶ συνθέσεις	310
Β' ΣΠΟΥΔΗ ΤΗΣ ΠΑΤΕΡΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΙΟΥΣ ΝΕΩΤΕΡΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ	314
1. Ἀπὸ τῆς ἀναγεννήσεως μέχρι τῶν μέσων τοῦ 19' αἰῶνος	314
2. Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 19' αἰῶνος μέχρι σήμερα	326
Γ' ΜΕΘΟΔΙΚΗ ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ	335
1. Ἀποκατάστασις τοῦ κειμένου	336
2. Ἑρμηνευτικὴ ἀξιολόγησις	350
3. Προσωπογραφίαι	353
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	355 - 392
1. Βιβλιογραφικά	355
2. Βοηθητικὰ ἔργα	355
3. Ἱστορία καὶ μεθοδολογία τῆς Πατρολογίας	356
4. Ἰουδαϊσμός καὶ Χριστιανισμός	359
5. Αἱ ἀρχαῖαι θρησκείαι	350
6. Ρωμαϊκὴ πολιτεία καὶ Χριστιανισμός	361

7. Ἑλληνικὸν πνεῦμα καὶ Χριστιανισμὸς	362
8. Ἁγία Γραφή καὶ Παράδοσις	364
9. Θεολογικὴ παιδεία	366
10. Γλῶσσα, ὀρολογία καὶ φιλολογία τῶν Πατέρων	366
11. Παλαιογραφία καὶ χειρόγραφος παράδοσις	368
12. Σύλλογαι πατερικῶν κειμένων	370
13. Ἀρθολογία πατερικῶν κειμένων	371
14. Σύλλογαι πατερικῶν κειμένων εἰς μεταφράσεις	372
15. Σειραὶ πατρολογικῶν μελετημάτων	374
16. Σύλλογαι μελετημάτων	380
17. Ἐκκλησία καὶ ἐκκλησιαστικὸς βίος	382
18. Λειτουργικαὶ τῶν Πατέρων	383
19. Φιλοσοφία τῶν Πατέρων	307
20. Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας	388
21. Σωτήρια πατρολογία καὶ χριστιανικῆς γραμματολογίας	389

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τὰ συγγράμματα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἔπαυσαν ποτὲ νὰ ἀναγινώσκωνται μὲ ζῆλον ἀπὸ τοὺς εὐσεβεῖς χριστιανοὺς καὶ μὲ ἐνδιαφέρον ἀπὸ ἐπιμελεῖς ἢ περιέργους ἐπιστήμονας. Οἱ Πατέρες εὐρίσκοντο πάντοτε εἰς τὴν ἐπικαιρότητα, ἀλλ' ἴσως ποτὲ ἄλλοτε ἢ μελέτη τῶν κειμένων αὐτῶν δὲν ἦτο τόσον ἐντατικὴ ὅσον εἶναι σήμερον, ὁπότε ἐρευνᾶται ἐπισταμένως πᾶσα πτυχή τῆς δραστηριότητος, τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς καὶ τῆς διδασκαλίας αὐτῶν καὶ ἐπιχειρεῖται ἐμπεριστατωμένη ἀνάλυσις καὶ ἀνατομία τῆς σκέψεως αὐτῶν.

Λυνάμεθα πράγματι νὰ δομῶμεν περὶ ἀνθήσεως τῆς πατερικῆς φιλολογίας, ἣ ὁποία ἀποτελεῖ ἕν ἀπὸ τὰ λαμπρότερα ἐπιτεύγματα τῆς συγχρόνου θεολογικῆς ἐπιστήμης. Καὶ ἡ ἀνθησις αὕτη δὲν εἶναι μόνον καρπὸς πολυμαθείας ἀλλὰ καὶ προῖόν τῆς ἀναζητήσεως τρόπων ἐκφράσεως τῆς πίστεως. Ἡ ἐξοχότης τῆς θέσεως τῶν Πατέρων τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀναγνωρίζεται κοινῶς, διότι κατὰ τοὺς χρόνους αὐτῶν, ἰδίως τοὺς ἀποτέρους, καὶ διὰ τοῦ ἔργου αὐτῶν ἐθεμελιώθη ἡ χριστιανικὴ θεολογία, διετυπώθησαν αἱ κύριαὶ ὁμολογίαι, συνεκροτήθη ὁ ὅλος ὀργανωτικὸς μηχανισμὸς τῆς Ἐκκλησίας, κατεστρώθησαν αἱ βασικαὶ μορφαὶ τῆς λατρείας αὐτῆς καὶ καθωρίσθησαν οἱ θεμελιώδεις κανόνες βίου τῶν πιστῶν.

Ἡ ἑλληνικὴ παρουσία εἰς τὴν προσπάθειαν ταύτην δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητος· γενικὴ μάλιστα εἶναι ἡ ἐντύπωσις ὅτι σὺν τῷ χρόνῳ αὕτη καθίσταται ἐπιβλητικωτέρα. Δὲν θὰ ἦτο νοητὸν καὶ ἐπιτρεπτὸν νὰ συμβαίῃ ἄλλως, δεδομένου ὅτι ἡ σύγχρονος ἡμῶν ἑλληνικὴ θεολογία εἶναι ἄμεσος κληρονόμος τοῦ πατερικοῦ πνεύματος, ἢ τουλάχιστον θέλει νὰ εἶναι. Ἡ σκέψις τῶν Πατέρων ἀναμφιβόλως θὰ ἐπιδράσῃ ἐνερgeticῶς εἰς τὴν ἀνανέωσιν τῆς ἑλληνικῆς, καθὼς καὶ γενικῶς τῆς ὀρθοδόξου, θεολογίας. Ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ μόνη ἡ σκέψις· ὑπάρχει καὶ ἡ ζωὴ τῶν. Ἡ μαρτυρία τῶν Πατέρων εἶναι ζυμωμένη μὲ τὸν λόγον καὶ τὴν ζωὴν τῶν. Ἐντὸς τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς Ἐκκλησίας ἐκδιπλώνεται διαπαντὸς ἡ παράδοσις ὡς μία μορφή ζωῆς· καὶ τὰ νήματα τῆς παραδόσεως κινεῖνται ἀπὸ τοὺς Πατέρας. Ἄν ἡ ὀρθόδοξος θεολογία βιβίση πάλιν τὰς ρίζας τῆς εἰς τὰς πηγὰς αὐτῆς τῆς παραδόσεως, θὰ ἀποκτήσῃ νέαν πνοὴν καὶ νέον χρῶμα, θὰ ἀποκτήσῃ νέαν ζωὴν.

Ἡ ἐπιθυμία ἡμῶν νὰ τονώσωμεν τὴν ὡς ἄνω παρουσίαν ἀποτελεῖ τὸν πρῶτον λόγον διὰ τὸν ὁποῖον τὸ παρὸν σύστημα Πατρολογίας περιορίζεται μόνον εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας, ἢ ὁποῖα ἀναμφιβόλως κατέχει τὴν δεσπόζουσαν θέσιν εἰς τὸν πατερικὸν χώρον. Ὁ ἄλλος λόγος εἶναι ἡ ἐπιθυμία ἡμῶν νὰ ἐπιτύχωμεν ἑκθεσιν τῶν πατρολογικῶν προβλημάτων, στηριζομένην κυρίως εἰς πολυετῆ προσωπικὴν ἐνασχόλησιν μὲ αὐτὰ ταῦτα τὰ κείμενα· καὶ ἂν ἀσχολῆται κανεὶς μὲ τὰ ἑλληνικὰ πατερικὰ κείμενα δεκαπέντε αἰῶνων, δὲν δύναται νὰ διαθέσῃ ἐπαρκῆ χρόνον δι' ἄλλα πράγματα.

Πᾶν ἐγχειρίδιον Πατρολογίας φέρει κατ' ἀνάγκην τὴν μορφήν καταλόγου ὀνομάτων καὶ συγγραμμάτων. Κατεβάλομεν πᾶσαν δυνατὴν προσπάθειαν πρὸς ὑπέρβασιν τῆς καταλογικῆς ἐκθέσεως, μέχρι ποίου δὲ βαθμοῦ ἐπετύχομεν, ἀφήνεται νὰ τὸ διαπιστώσῃ καὶ νὰ τὸ κρίνῃ ὁ ἀναγνώστης. Πάντως ἐλπίζομεν ὅτι ὁ παρὸν τόμος θὰ θεωρηθῇ ὅτι ἐγκαινιάζει μίαν νέαν ἀπὸ πολλῶν πλευρῶν Πατρολογίαν, ἢ ὁποῖα δὲν προσφέρει ἀπλῶς ἐκτενῆ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἑκθεσιν τῶν ἐπὶ μέρους προβλημάτων, ἀλλὰ ἀναδεικνύει καὶ τὰς προσωπικότητας τῶν ἐξεταζομένων συγγραφέων μὲ τὴν προβολὴν ἐκείνων τῶν σημείων τῆς δραστηριότητος καὶ τῆς διδασχῆς των, τὰ ὁποῖα ἐπιτρέπουν εἰς τὸν ἀναγνώστην νὰ λάβῃ κατὰ τὸ δυνατόν πλήρη εἰκόνα αὐτῶν.

Διὰ τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς παρεχομένης γενικῆς εἰκόνας προσφέρονται ἐκάστοτε καὶ στοιχεῖα ἀπὸ τὰ συγκροτοῦντα τὴν πλαισίωσιν τῆς ἀναπτύξεως τῆς πατερικῆς καὶ τῆς ἄλλης χριστιανικῆς γραμματείας. Διότι ἡ πατερικὴ γραμματεία εἶναι συγκεκριμένον προῖόν, τὸ ὁποῖον ἐγεννήθη εἰς τόπον καὶ χρόνον, ἐντὸς τοῦ περιβάλλοντος τὴν Ἐκκλησίαν κόσμου, ὃ ὁποῖος κατὰ καιροὺς μεταβάλλεται. Καὶ ἡμεῖς δὲν θέλομεν νὰ παρουσιάσωμεν τὴν πατερικὴν σκέψιν ὡς ἀχρονον κατάστασιν.

Ἡ παρατιθεμένη εἰς τὸ τέλος τοῦ παρόντος τόμου, καθὼς καὶ εἰς τὸ τέλος τῶν κεφαλαίων τῶν ἄλλων τόμων, βιβλιογραφία εἶναι πλουσία. Καὶ θὰ ἠδύνατο μὲν νὰ καταστῇ ἀκόμη πλουσιωτέρα, ἀλλὰ τότε θὰ κατέπνιγε τὴν συστηματικὴν ἑκθεσιν. Κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας αἱ πατρολογικαὶ μελέται ηὔξηθησαν ὑπὲρ πᾶν ὄριον καὶ πᾶσαν προσδοκίαν. Βεβαίως δὲν καθίσταται δυνατόν νὰ ἀποφευχθῇ ἡ παράθεσις ἀξιολόγων μελετημάτων, ἂν καὶ ἀσφαλῶς θὰ συνέβη νὰ ἀγνοηθοῦν πολλὰ τοιαῦτα μελετήματα καὶ νὰ παρατεθοῦν ἄλλα μικροτέρας ἀξίας.

Ἡ βιβλιογραφία φέρει σχεδὸν πλήρη στοιχεῖα, ἀκόμη δὲ καὶ τὰ ἄρθρα σημειώνονται μὲ τὸν τίτλον των καὶ τὸν τίτλον τῶν περιοδικῶν εἰς τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται. Οἱ σημερινοὶ συγγραφεῖς ἔχουν εὖρει τὴν

εύκολίαν τῆς παραθέσεως ἐν ἀρχῇ τοῦ ἔργου ἐνὸς μακροῦ καταλόγου συντετημένων τίτλων περιοδικῶν καὶ ἔργων, σημειῶνουν εἰς τὸν οἰκείον τόπον τῆς βιβλιογραφίας ἢ τῆς παραπομπῆς ἐκάστοτε δύο ἢ τρία ἀρχικά γράμματα καὶ ἀνυθέτουν εἰς πάντα ἀναγνώστην τὸν κόπον νὰ εὕρῃ, ὅταν χρειάζεται, τὴν σημασίαν τῶν ἀρχικῶν διὰ παραβολῆς μὲ τὸν κατάλογον. Προσωπικῶς προετιμήσαμεν νὰ ἀναλάβωμεν περισσότερον κόπον καὶ μεγαλυτέραν δαπάνην προκειμένου νὰ διευκολύνομεν τοὺς ἀναγνώστας.

Ἡ ἐπιλογὴ τῶν εἰκόνων, αἱ ὁποῖαι συνοδεύουν ἐνίοτε τὸ κείμενον, γίνεται μὲ μοναδικὸν κριτήριον τὴν δημιουργίαν ἀτμοσφαιρας παρομοίας μὲ τὴν ἐπικρατοῦσαν κατὰ τὴν πατερικὴν ἐποχὴν.

Ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἡμῶν σταδίου ἐφηρμόσαμεν τὴν μέθοδον τῆς συλλογικῆς ἐργασίας, ἢ ὁποῖα εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν δημιουργίαν φυτωρίου ἐπιστημονικῶν σταλεχῶν. Τὸ παρὸν ἔργον δὲν εἶναι συλλογικὸν ἀλλ' ἀτομικόν. Παρὰ ταῦτα φρονοῦμεν ὅτι δὲν ὑπάρχει καταλληλότερος γῶρος ἀπὸ αὐτὸν ἐδῶ, διὰ νὰ ἐκφράσωμεν εὐγνωμοσύνην πρὸς τὸ πλῆθος τῶν μαθητῶν ἡμῶν δι' ὅσα προσέφερον εἰς ἡμᾶς ἕως τώρα: δροσιάν, ἀγάπην, ἀφοσίωσιν, πόνον.

Μὲ τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ ἢ σύνταξις τοῦ τόμου τούτου ἐπερατώθη ἐν Βασιλικῷ τῆς Ἡπείρου τὴν 15 Αἰγούστου 1976.

ⲓ ⲧ ⲧ ⲧ
 ⲄⲚⲔⲀⲘⲀⲤ

ⲓⲙⲟⲥ ⲛⲟⲙⲟⲥ
 ⲟⲥ ⲓⲩⲭⲩⲩⲓ
 ⲟⲩⲁⲁⲁⲓ ⲟⲩⲟⲩ

Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας.

Μικρογραφία, κώδ. Διονυσίου 587, φ. 126α, τοῦ 14' αἰῶνος.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΙΑΤΡΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΑΤΕΡΕΣ

Πρὸς τὴν λογογραφίαν, ὅπως καὶ πρὸς τὰς λοιπὰς τῶν καλῶν τεχνῶν, ὁ Χριστιανισμὸς ἐπέδειξε κατ' ἀρχὰς ἀδιαφορίαν, φθάνουσαν ἐνίοτε τὰ ὄρια τῆς περιφρονήσεως. Ἄν δὲ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν αἱ τότε κρατοῦσαι συνθῆκαι, ἢ στάσις αὕτη δὲν ἐνέχει τίποτε τὸ παράδοξον· διότι αὐταὶ αἱ τέχναι γενικῶς ἐτέλουν τότε συχνάκις εἰς τὴν ὑπηρεσίαν ἠθικῶν παρεκτροπῶν τῶν εἰδωλολατρῶν, ἐνῶ ἐξ ἄλλου συνεδέοντο στενωῶς μὲ τὰ εἰς τὸν ἑλληνορρωμαϊκὸν κόσμον θεραπευόμενα θρησκευόμενα. Τυχὸν εἰσδοχὴ αὐτῶν εἰς μίαν πρῶτον φάσιν θὰ ἀπετέλει ἀσύνητον καὶ ἀσύγνωστον ἐπιείκειαν ἐνὸς νέου θρησκευόμενου ἐναντι τοῦ παλαιῦ βίου καὶ τῆς παλαιᾶς λατρείας, ἐνῶ πράγματι θὰ ἦτο παράδοξον ἂν ὁ Χριστιανισμὸς ἔμενε διαπαντὸς ξένος πρὸς τὰς καλὰς τέχνας, αἱ ὅποιοι, ὁποιαδήποτε καὶ ἂν ἦτο ἢ μεταγενεστέρᾳ ἐξέλιξις των, ἔχουν τὴν ρίζαν των εἰς τὴν λατρείαν καὶ ἐγεννήθησαν χάριν τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ. Δὲν ἦτο λοιπὸν ἀπλῶς ἀναπόφευκτον, ἀλλὰ μᾶλλον ἀπαραίτητον καὶ ὠφέλιμον νὰ τὰς προσλάβῃ σὺν τῷ χρόνῳ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν του. Οὕτως ἐδέχθη κατὰ σειρὰν τὴν μουσικὴν, τὴν λογογραφίαν, τὰς εἰκαστικὰς τέχνας, δὲν περιεφρόνησε δὲ διαπαντὸς καὶ καθ' ὅλοκληρίαν οὔτε τὸν χορὸν.

Πρέπει φυσικὰ νὰ σημειωθῇ ὅτι λόγοι ἀναφερόμενοι εἰς τὴν προέλευσιν καὶ τὰς ἐπαγγελίας τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπέτεινον ἐπὶ ὠρισμένον χρόνον τοὺς εὐλόγους δισταγμοὺς τοῦ ἐναντι τῆς λογογραφίας. Οἱ Ἰουδαῖοι τῆς ἐποχῆς τοῦ Χριστοῦ, εἰς τὴν προσπάθειάν των νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἀκεραιότητα τῆς θεοπνεύστου Γραφῆς των ἀπὸ ἐνδεχομένην νόθευσιν, ἀπέφειγον κατὰ σύστημα τὴν συγγραφὴν. Διὰ τοῦτο ὄχι μόνον αἱ ἐρμηνεῖαι καὶ διδασκαί των, ἀλλ' ἀκόμη καὶ αὐτὴ αὕτη ἢ εἰς τὴν ἁρμαϊκὴν γλῶσσαν μετάφρασις τῆς Γραφῆς, παρέμενον προφορικαί. Εἶναι δὲ πολὺ χαρακτηριστικὴ ἢ διήγησις, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ γνωστὸς νομοδιδάσκαλος Γαμαλιήλ, ἰδὼν κάποτε γραπτὴν μετάφρασιν τοῦ βιβλίου τοῦ Ἰώβ, τὴν κατέστρεψεν. Ἐχρειάσθη νὰ παρέλθῃ πολὺς χρόνος, ἕως ὅτου καταγραφοῦν εἰς τὴν Μισνά τὰ προφορικὰ ἐκεῖνα ὑπομνήματα. Ἐξαιρέσιν βεβαίως ἀπετέλει ἢ πρακτικὴ τῶν ἑλληνιστῶν Ἰουδαίων, οἱ ὅποιοι ἔγραφον μὲ τὴν ἀπολογητικὴν ἐκδίωξιν νὰ εἰσαγάγουν τὴν βίβλον των εἰς τὸν πνευματικὸν κόσμον

τοῦ περιβάλλοντός των, καί οἱ Ζηλωταί, οἱ ὁποῖοι ἔγραφον μέ τήν πρόθεσιν νά παραμυθήσουν τοὺς ὑποδούλους συμπατριώτας των καί νά ἀναπτερώσουν τὰς μεσσιανικὰς των ἐλπίδας.

Πρὸς τοῦτοις ἡ λογοτεχνία ὑπὸ γενικὴν ἀποψιν, καὶ ἂν ἀκόμη δὲν εἶχεν ὁμοίους μέ ἄλλας τέχνας δεσμοὺς πρὸς τὴν θρησκείαν καὶ τὴν ἠθικὴν τῶν Ἑθνικῶν, ἦτο πάντως μέσον ἐκφράσεως τῆς «σοφίας τοῦ κόσμου» τούτου, τὴν ὁποίαν «ἐμώρανεν ὁ Θεός». Οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ ἀνῆκον εἰς ἄλλον χῶρον ὑπάρξεως. Ἡ ἔντονος βίωσις τῆς παρουσίας τοῦ ἀναληφθέντος Χριστοῦ τοὺς ἀπεξένωνεν ἀπὸ τὸν κόσμον· ἐμείωνε τὴν συνείδησιν τοῦ χρόνου καὶ ἔφερεν εἰς τὴν σκέψιν των ταχεῖαν τὴν Ἐλευσίν του. Κατὰ τὸ μικρὸν χρονικὸν διάστημα, τὸ ὁποῖον θά ἐμεσολάβει μέχρις αὐτῆς, εἰς τί ἠδύνατο νά χρησιμεύσῃ ἡ λογοτεχνία; Δέν ἦρκει μόνος ὁ λόγος;

Τέλος αὐτὸς οὗτος ὁ Χριστὸς εἶχεν ἐπανελημμένως καὶ ἐπιμόνως ἐκδηλώσει τὴν ἀπαρέσκειάν του πρὸς τὰ τεχνητὰ πράγματα. Ἐζήτησε νά ἀνατάμῃ τὴν καρδίαν τῶν πραγμάτων καὶ περιεφρόνησε τὴν μορφήν των· τὸ πνεῦμα ζωοποιεῖ, τὸ γράμμα ἀποκτείνει. Γνήσιον μέσον ἐκφράσεως τοῦ πνεύματος εἶναι ὁ αὐθόρμητος καὶ κοπτερός ὡς μάχαιρα λόγος, ἐνῶ τὸ γράμμα καθ' ἑαυτὸ εἶναι τεχνητὸν μέσον ἐπιδιδόνον τὴν εἰσροσύνην καὶ παράπεισιν τῶν ἀναγνωστῶν. Εὐαγγέλιον εἶναι ἡ καλὴ ἀγγελία, ἡ σωτήριος εἰδήσις τὴν ὁποίαν φέρει μέ τὸ στόμα καὶ μέ τὴν ζωὴν του ὁ εἰς εἰς τὸν ἄλλον. Καὶ ἡ πίστις γεννᾶται μέ τὸν λόγον· «ἀρα ἡ πίστις ἐξ ἀκοῆς, ἡ δὲ ἀκοὴ διὰ ῥήματος Χριστοῦ», ἔλεγεν ὁ Παῦλος¹, ὁ ὁποῖος παρὰ ταῦτα εἶναι ὁ πρῶτος χριστιανὸς ὁ ὁποῖος ἐπεδόθη συστηματικῶς εἰς τὴν συγγραφὴν. Ἐκεῖνο λοιπὸν τὸ εὐαγγέλιον, τὸ κήρυγμα τῆς σωτηρίας, ἦτο προφορικόν.

Ἄλλ' ὁμοῦς ἡ Ἐκκλησία ἐντὸς δύο δεκαετιῶν κατέστη ἀπέραντον σχολεῖον μέ ἀναριθμήτους διακλαδώσεις. Εἰς καμίαν ἄλλην κοινωνίαν ἀνθρώπων τῶν περασμένων χρόνων δὲν ἦτο τόσον μειωμένος ὁ ἀναλφαβητισμὸς ὅσον εἰς τὰς χριστιανικὰς κοινότητας τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων. Καὶ ἡ διδασκαλία εἰς τὸ σχολεῖον δὲν ἦτο δυνατὸν νά στηριχθῇ εἰμὴ εἰς γραπτὰ κείμενα.

Τὸ εὐαγγέλιον, πρὶν δοθῇ γραπτὸν εἰς τοὺς πιστοὺς, ἐχρειάσθη νά δοθῇ γραπτὸν εἰς τοὺς κήρυκας. Εἰς τὰς βασικὰς του γραμμὰς τὸ κήρυγμα ἐφέρετο προφορικῶς, ἀλλ' ἡ στερέωσις του εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀκροατῶν ἀπῆται ὠρισμένης λεπτομερείας, τὰς ὁποίας ἠδύνατο μὲν νά χειρισθοῦν οἱ πρῶτοι ἀπόστολοι, ἠδυνάτου ὁμοῦς οἱ μαθηταὶ καὶ ἀκόλουθοι των. Πέραν δὲ τούτου ἀπόστολοι, εὐαγγελισταὶ καὶ διδάσκαλοι μετὰ παρέλευσιν χρόνου ἐχρειάζοντο μνημόνιον διὰ τὴν ἀκριβῆ ἀναφορὰν εἰς τοὺς λόγους καὶ τὰ ἔργα τοῦ Χριστοῦ, ὁσάκις

αί περιστάσεις τὸ ἀπήτουν.

Αὐταὶ αἱ ἀνάγκαι ἔδωσαν τὴν πρώτην δῆθισιν διὰ τὴν καταγραφὴν τοῦ εὐαγγελίου καὶ τὴν θεμελιώσιν τῆς χριστιανικῆς γραμματείας. Εἶναι πολὺ ἐνδεικτικὸν ἐν προκειμένῳ τὸ γεγονός ὅτι τὰ πρῶτα γραπτὰ κείμενα τοῦ Χριστιανισμοῦ, περιέχοντα ἔκθεσιν περὶ λόγων καὶ πράξεων τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς πίστεως, μορφολογικῶς ὑπῆρξαν συγγενῆ μὲ ἔργα ὡς εἶναι τὰ ἑλληνικὰ Ἐπομνημονεύματα τοῦ Ξενοφῶντος, αἱ ποικίλαι συλλογαὶ γνωμικῶν τῶν φιλοσόφων καὶ οἱ Ἰουδαῖκοι *Λόγοι Πατέρων*, καλοῦνται δὲ τὰ κείμενα ταῦτα χαρακτηριστικῶς ὑπὸ τοῦ Ἰουστίνου «ἀπομνημονεύματα τῶν Ἀποστόλων».

Ἐντὸς ὀλίγων δεκαετιῶν συνετάχθησαν ὑπὸ ἀποστόλων καὶ μαθητῶν αὐτῶν τὰ 27 βιβλία τὰ ὁποῖα ἀπετέλεσαν τὸν κανόνα, δηλαδὴ τὴν συλλογὴν τῶν κειμένων τῆς Κ. Διαθήκης. Ἡ δὲ Κ. Διαθήκη ὑπῆρξεν ὑψητέρῳ τεραστίῳ εἰς ἑκτασιν, διάρκειαν καὶ ποιότητα γραμματείας, ἢ ὁποῖα ἐκάλυπτε καὶ ἐξυπηρέτει ποικίλας ἀνάγκας· τὴν κατήχησιν τῶν νέων μελῶν, τὴν διδασχὴν, τὴν διευθέτησιν πρακτικῶν ζητημάτων, τὴν διεξαγωγὴν τῆς λατρείας, τὴν ἀνασκευὴν συκοφαντιῶν κατὰ τῶν Χριστιανῶν, τὴν ἐπίλυσιν θεολογικῶν προβλημάτων καὶ τὰ ὅμοια.

Τὴν γραμματεῖαν ταύτην, καθὼς καὶ τὴν συνέχειαν αὐτῆς, ἐξετάζει ἡ πατρολογία.

Παλαιότερον ἢ πατρολογία δὲν ἀπετέλει αὐτοτελῆ ἐπιστήμην καὶ δὲν ἐδιδάσκετο κἄν εἰς ὅλας τὰς θεολογικὰς σχολὰς τῆς οἰκουμένης ὡς αὐτοτελὲς μάθημα· ἦτο περισσότερον πνευματικὴ ἀσχολία εἰς τὴν ὁποῖαν ἐπεδίδοντο ἄνδρες ἀγαπῶντες τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοὺς καρποὺς τῶν κόπων των, μία ἀσχολία ἢ ὁποῖα προσέφερεν ὑλικὸν εἰς χρῆσιν ὄχι τόσον τῶν ὀλίγων εἰδικῶν ἐπιστημόνων ὅσον τῶν εὐρυτάτων κύκλων φιλομαθῶν καὶ εὐσεβῶν.

Εἰς τὴν σύγχρονον ὁμῶς ἡμῶν ἐποχὴν, ἀφοῦ ἀπὸ μακροῦ χρόνου κατέστη ἰδιαίτερος κλάδος τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης, τείνει νὰ ἀποσπασθῇ ἐντελῶς ἀπὸ τὰ πλαίσια τῆς θεολογίας, διὰ νὰ ἀποκτήσῃ αὐτόνομον ὑπαρξιν ὡς εἶδος ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας. Ἡ κυρία δύναμις, ἢ ὁποῖα κινεῖ σήμερον τὸ ἐνδιαφέρον τῶν πολλῶν διὰ τὸν κλάδον τοῦτον τῆς μαθήσεως, εἶναι ἡ ἱστορικὴ καὶ φιλολογικὴ περιέργεια, ἔξ οὗ καὶ οἱ εἰς τὸ πεδῖον αὐτοῦ ἐργαζόμενοι δὲν εἶναι μόνον θεολόγοι καὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες. Ἄλλωστε ἀκόμη καὶ ἐντὸς τῶν κύκλων ὠρισμένων χριστιανικῶν ὁμολογιῶν, αἱ ὁποῖαι εἴτε πρὸ πολλοῦ εἴτε προσφάτως παρεμέρισαν τὴν δογματικὴν καὶ ἐγκατέλειψαν τὴν παλαιοῦ τύπου εὐσέβειαν, μόνον ἢ περιέργεια εἶναι δυνατὸν νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν μελέτην τῶν Πατέρων.

Β'. ΟΙ ΠΑΤΕΡΕΣ

1 Α' Κορ. 4,15.

2 Μαρτύριον Κάρπου 32.

3 Στρωματείς 1,1,2.

4 Παρ' ΕΥΣΕΒΙΩ, ^{Ἱερωκλ.}
Ἱστορία 6,14,9.

Τὸν κύριον ὄγκον τῶν συγγραφέων οἱ ὁποῖοι ἐξετάζονται εἰς πᾶν σύστημα πατρολογίας ἀποτελοῦν οἱ καλούμενοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ὡς διεφάνη ἤδη ἐκ τῶν ἐνωτέρω λεχθέντων. Πατέρες ἦσαν καὶ ἐλέγοντο εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀρχαιότητα οἱ πνευματικοὶ ὁδηγοί, οἱ διδάσκαλοι, οἱ κατέχοντες σπουδαίαν θέσιν ἀρμόζουσιν εἰς τὴν ὑψηλὴν ἀξίαν τὴν ὁποίαν ἔχει διὰ τὸν Χριστιανισμόν ἡ νέα γεννήσις, ἡ πνευματικὴ, ὑψηλοτέραν βεβαίως τῆς φυσικῆς γεννήσεως. Οἱ μαθηταὶ τῶν Ἀποστόλων ἦσαν τέκνα κατὰ τὴν ρῆσιν τοῦ Παύλου, «ἐν γὰρ Χριστῷ Ἰησοῦ διὰ τοῦ εὐαγγελίου ἐγὼ ὑμᾶς ἐγέννησα»¹. Τέκνα δὲ ἦσαν καὶ οἱ μαθηταὶ τῶν διαδόχων τῶν. εἶναι χαρακτηριστικὸς ὁ διάλογος μεταξὺ τοῦ δικάζοντος ἀνθύπατου τῆς Ἀσίας καὶ τοῦ μάρτυρος διακόνου Παύλου, μὲ παρέμβασιν μάλιστα καὶ τοῦ εἰδωλολατρικοῦ πλήθους. Ὁ ἀνθύπατος τὸν ἐρωτᾷ ἂν ἔχη τέκνα, καὶ αὐτὸς ἀπαντᾷ ὅτι ἔχει πολλά. Ἐπειδὴ ὁμως μερικοὶ τῶν περισταμένων εἰδωλολατρῶν διηκρίνησαν ὅτι οὗτος ἐννοεῖ τέκνα κατὰ τὴν χριστιανικὴν πίστιν καὶ ὄχι πραγματικά, ὁ ἀνθύπατος τὸν ἐπέπληξεν ὡς δῆθεν ψευδόμενον· τότε ἐκεῖνος ἐδήλωσεν εἰς τὸν ἄρχοντα μὲ ὑπερηφάνειαν ὅτι, ἐὰν θέλη, δύναται νὰ μάθῃ ὅτι εἰς πᾶσαν ἐπαρχίαν καὶ πόλιν «εἰσὶ μου τέκνα κατὰ Χριστόν»².

Ἐφ' ὅσον τὰ πνευματικὰ γεννήματα εἶναι τέκνα, οἱ πνευματικοὶ γεννήτορες εἶναι πατέρες. Οἱ λόγοι, κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, εἶναι ἔκγονοι τῆς ψυχῆς καὶ ὡς ἐκ τούτου «πατέρας τοὺς κατηγήσαντάς φαμεν»³. Ὁ Ἀλέξανδρος Ἱεροσολύμων εἰς ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς τὸν Ὀριγένην καλεῖ πατέρας τοὺς κοινούς διδασκάλους τῶν Πάνταινον καὶ Κλήμεντα· «πατέρας γὰρ ἴσμεν τοὺς μακαρίους ἐκείνους τοὺς προαδεύσαντας, πρὸς οὓς μετ' ὀλίγον ἐσόμεθα, Πάνταινον τὸν μακάριον καὶ κύριον, καὶ τὸν ἱερόν Κλήμεντα, κύριόν μου γενόμενον»⁴.

Καθ' ὅσον φυσικά τὴν γενικὴν εὐθύνην τῆς διδασχῆς εἶχον οἱ κατὰ τόπους ἐπίσκοποι, αὐτοὶ ἰδιαιτέρως ἐκαλοῦντο πατέρες, ὅπως ἐπεσημαινεν ἐνίοτε καὶ ὁ εἰδωλολατρικὸς κόσμος. Ὄταν εἰς τὸ στάδιον τῆς Σμύρνης, ἀνεκρίνετο ὑπὸ τοῦ ἄρχοντος ὁ ἐπίσκοπος Πολύκαρπος, τὸ πλήθος ἐκραύγαζε προκλητικῶς, «οὗτός ἐστιν ὁ τῆς Ἀσίας διδάσκα-

λος, ὁ πατήρ τῶν Χριστιανῶν»⁵. Οἱ ἐπίσκοποι μάλιστα ἐχαρακτηρίζοντο καὶ διὰ τοῦ ὑποκοριστικοῦ τύπου 'πάπας', ὁ ὅποιος σημειωτέον δὲν εἶναι μόνον περιορισμένης χρήσεως, ἰδίως τοπικῶς, ἀλλὰ καὶ ἀπεκθίνεται ἀποκλειστικῶς εἰς τοὺς ἐπισκόπους⁶. Σαφῆς καὶ ἐνδεικτικὴ διάκρισις μεταξὺ ἐπισκόπου καὶ πρεσβυτέρου παρατηρεῖται εἰς τὴν ἔκθεσιν τοῦ μάρτυρος Σατύρου περὶ τοῦ εἰς τὴν φυλακὴν ὀράματός του, ὅπου οἱ μάρτυρες παρουσιάζονται κατὰ τὴν ἐξοδὸν τῶν ἀπὸ τὸν τύπον τοῦ Θεοῦ νὰ βλέπουν πρὸ τῶν πυλῶν τὸν ἐπίσκοπον Ὀπτᾶτον καὶ τὸν πρεσβύτερον Ἀσπάσιον, χωριστὰ τὸν ἓνα ἀπὸ τὸν ἄλλον καὶ περιλύπους, λόγῳ τῆς μεταξὺ τῶν ὑφισταμένης διχοστασίας. Οἱ δύο οὗτοι ἄνδρες ἔπεσαν εἰς τοὺς πόδας τῶν μελλομαρτύρων, παρακαλοῦντες αὐτοὺς νὰ τοὺς συνδιαλλάξουν, πρὶν ἀναχωρήσουν, αὐτοὶ δὲ ἀντιῆλπον· «οὐχὶ σὺ πάπας ὁ ἡμέτερος εἶ καὶ οὐ σὺ πρεσβύτερος; ἵνα τί οὕτω προσεπέσατε τοῖς ἡμετέροις ποσίν;»⁷. Βραδύτερον μάλιστα ὁ τύπος οὗτος περιορίσθη ἀκόμη περισσότερο κατὰ τόπον καὶ πρόσωπα, ἐνῶ σήμερον πάπας ὀνομάζεται μόνον ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης καὶ, ἀπλῶς κατὰ τὴν ἴσην του, ὁ ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας.

Τὸν δ' αἰῶνα ὁ τίτλος τοῦ πατρὸς ἐδόθη καὶ εἰς ἄλλην τάξιν Χριστιανῶν, τὴν τῶν μοναχικῶν ἡγετῶν, οἱ ὅποιοι ἐδικαιοῦντο αὐτοῦ πολὺ περισσότερο καθ' ὅσον ἡ ὀργάνωσις τοῦ μοναχικοῦ βίου τότε ἐστηρίχθη ἐπὶ τῆς σχέσεως πατρὸς ἢ ἀββᾶ καὶ ὑποτακτικοῦ. Ὁ τίτλος τῶν βεβαίως δὲν περιορίζετο εἰς τοὺς κύκλους τῶν μαθητῶν τῶν, διότι οὗτοι ἦσαν ὀδηγηταὶ ὀλοκλήρου τοῦ ποιμνίου. Εἰς αὐτοὺς κατέφυγον πλήθη λαϊκῶν, διὰ νὰ λάβουν εἴτε προφορικὰς εἴτε γραπτὰς ἀπαντήσεις εἰς τὰς ὑπορίας τῶν, ὅπως ἀπλοῦν βλέμμα εἰς τὰς ὀγκύδεις ἐπιστολογραφίας ἢ ἐρωταποκρίσεις ἀνδρῶν ὡς ὁ Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης καὶ ὁ Βαρσανούφιος Μέγας ἐπιμαρτυρεῖ. Οἱ πατέρες τῆς ἐρήμου ἦσαν πατέρες ὅλης τῆς Ἐκκλησίας καὶ οἱ λόγοι τῶν, τὰ «ἀποφθέγματα πατέρων», ἀνεγινώσκοντο μὲ ζήλον ἀπὸ ὅλους.

Εὐρισκόμεθα πλέον εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν τριαδολογικῶν συζητήσεων, ὅποτε ἡ ἀπήχησις ἐκ τῶν ὑποστατικῶν σχέσεων μεταξὺ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ συνετέλεσε μεγάλως εἰς τὴν ἔξαρσιν τῆς σπουδαιότητος τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πατρὸς. Ἐκτοτε ἡ λέξις αὐτὴ κατέστη τεχνικὸς ὄρος πρὸς χαρακτηρισμὸν τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων, οἱ ὅποιοι διὰ συγγραφῶν ἢ δι' ἐνεργοῦ συμμετοχῆς εἰς μεγάλας συνόδους διέτυψαν τὴν πίστιν καὶ ἐδίδαξαν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ὀρθοδόξως. Αὐτοὺς ἐννοεῖ ὁ Μέγας Βασίλειος, δταν τονίζει ὅτι πρέπει νὰ διατηροῦνται «ἅ παρὰ τῶν ἁγίων πατέρων δεδιδάγμεθα»⁸. Τοὺς συνελθόντας εἰς τὰς συνόδους ἐκείνας τιμᾷ ἰδιαζόντως ἡ Ἐκκλησία δι' εἰδικῶν ἑορτῶν, εἰς δὲ τοὺς 318 συνέδρους τῆς Νικαίας ἀφιερώνει τὴν ἑβδομὴν ἀπὸ τοῦ

5 *Μαρτύριον Πολυκάρπου* 12,2.

6 «Πάπα Ἰρακλεῖδα», προσφωνεῖ ὁ Ὀριγένης τὸν ἐπίσκοπον μὲ τὸν ὅποτον διαλέγεται, *Διάλεκτος πρὸς Ἰρακλεῖδαν*: Βεβλ. Ἑλλήνων Πατέρων 16,366. Καὶ ἐν συνεχείᾳ λέγεται «ὁ λόγος τοῦ πάπα Δημητρίου», τοῦ ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας.

7 *Μαρτύριον Περαιτοῦ* 13.

8 Ἐπιστολὴ 140,2.

- 9 *Περὶ Συνόδου Νικαίας* PG 25,465. Βλ. καὶ *Ἐπιστολὴν πρὸς ἐπισκόπους Ἀφρικῆς* 6 PG 26, 104. Ἐπίσης ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ. *Ἔς Ἀριθμοὺς* 22,2,
- 10 *Κατὰ Εἰσαμίον* 3,2,98, 2,84ε.

Πάσχα Κυριακὴν, τὴν ὁποίαν χαρακτηρίζει ὡς Κυριακὴν τῶν Ἁγίων Πατέρων. Ὅλον τὸ μεγαλεῖον, τὸ ὅποιον ἀποδίδει ἡ ἐκκλησιαστικὴ συνείδησις εἰς τοὺς ἀνδρας αὐτοὺς περικλείεται εἰς τὸ δοξαστικὸν τῶν Αἰῶνων τῆς ἑορτῆς ταύτης.

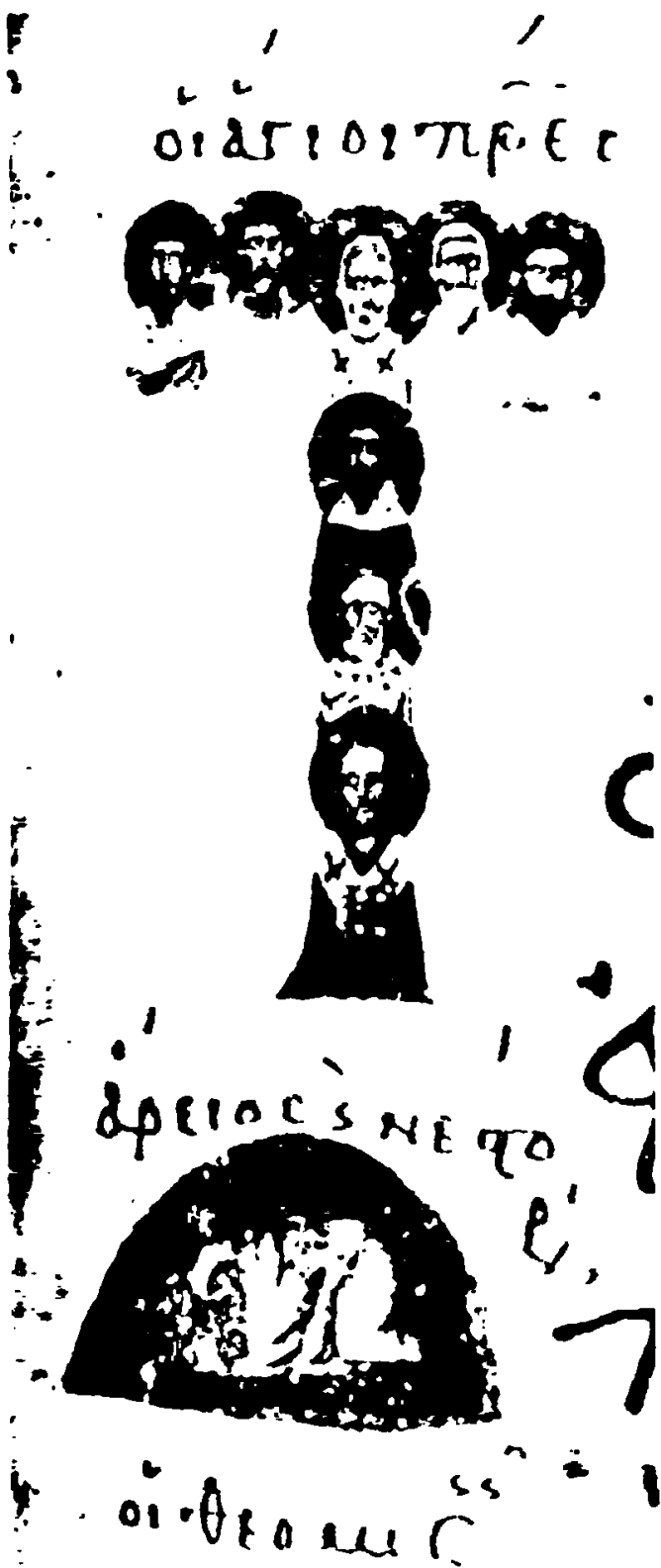
«Τῶν ἁγίων πατέρων ὁ χορός,
ἐκ τῶν τῆς οἰκουμένης περάτων συνδραμῶν,
Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ Πνεύματος Ἁγίου
μίαν οὐσίαν ἐδογματίσει καὶ φύσιν,
καὶ τὸ μυστήριον τῆς θεολογίας
τρανώς παρέδωκε τῇ Ἐκκλησίᾳ.

Ὅς εὐφημοῦντες ἐν πίστει,
μακαρίσωμεν λέγοντες·
ὦ θεία παρεμβολή,
θεηγόροι ὀκλίται παρατάξεως Κυρίου,
ἀστέρες πολύφωτοι τοῦ νοητοῦ στερεώματος,
τῆς μυστικῆς Σιών οἱ ἀκαθαίρετοι πύργοι,
τὰ μυρίπνοα ἄνθη τοῦ παραδείσου,
τὰ πάγχρυσά στόματα τοῦ Λόγου,
οἰκουμένης ἀγλάισμα,
ἐκτενώς πρεσβεύσατε ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν».

Ἄλλὰ βεβαίως κατ' ἐξοχὴν πατέρες εἶναι οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι εἰς τῶν ὁποίων τὰ κείμενα ἀπαντᾶται ἡ μαρτυρία τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τῶν ὁποίων ἡ αἰθεντία ἠδύνατο νὰ στηρίξη τὴν ὀρθὴν πίστιν εἰς ὅλας τὰς φάσεις τῆς. «Ἴδου ἡμεῖς, λέγει ἡδη ὁ Ἀθανάσιος, ἐκ πατέρων εἰς πατέρας διαβεβηκέναι τὴν τοιαύτην διάνοιαν ἀποδεικνύομεν· ὑμεῖς δέ, ὦ νέοι Ἰουδαῖοι καὶ τοῦ Καϊάφα μαθηταί, τίνας ἄρα τῶν ρημάτων ὑμῶν ἔχετε δεῖξαι πατέρας;»⁹. Τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως ἀποτελεῖ τὴν παράδοσιν, ἡ ὁποία μεταβιβάζεται «πατρόθεν» ὡς κληρὸς κατὰ διαδοχὴν ἀπὸ τοῦ ἀποστόλου διὰ τῶν πατέρων εἰς τὰς ἐκάστοτε νεωτέρας γενεάς, ὅπως βεβαιώνει ὁ Γρηγόριος Νύσσης¹⁰.

Λιὰ τοῦτο ἐν συνεχείᾳ καθιερώθη τὸ ἀνοιγμα τῆς διατυπώσεως τῶν ὄρων τῶν μεγάλων συνόδων μὲ τὴν φράσιν «ἐπόμενοι τοῖς ἁγίοις πατράσιν». Ὅτι δὲ ἐδῶ δὲν νοοῦνται τόσον τὰ μέλη τῶν προηγουμένων συνόδων ὅσον οἱ ἐπιφανεῖς διδάσκαλοι, δεικνύεται ἐκ τοῦ τύπου τοῦ συχνῶς χρησιμοποιηθέντος ὑπὸ τῆς ε' οἰκουμενικῆς συνόδου καὶ ἐνσωματωθέντος εἰς τὰ πρακτικὰ αὐτῆς, μὲ τὸν ὅποιον χαρακτηρίζονται ρητῶς ὡς πατέρες καὶ διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας κατὰ χρονολογικὴν τάξιν οἱ Ἀθανάσιος, Ἰλάριος, Βασίλειος, Γρηγόριος Θεολόγος, Γρηγόριος Νύσσης, Ἀμβρόσιος, Θεόφιλος, Ἰωάννης Χρυ-

Πατέρες και αίρετικοί. Ὁκτώ Πατέρες, ἐκ τῶν ἐπισημοτέρων, σχηματίζουν τὸ ἀρχικὸν γράμμα Τ τοῦ ἀκολουθοῦντος κειμένου. Εἶναι οἱ στυλοὶ τῆς ὀρθοδοξίας. Οἱ «θεομαεῖς» αίρετικοὶ Ἄρειος καὶ Νεστόριος εὕρισκονται εἰς τὸν Ἄδην. Εὐαγγελιάριον, Pierpont Morgan Library, Cod. 639, φ. 42.

σόστομος, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Αὐγουστίνος, Πιρόκλος, Λέων α΄¹¹.

Νεώτεροι ἐρευνηταὶ τῆς Δύσεως, κατὰ τὴν ἐπικρατήσασαν ἐκεῖ συνήθειαν τῆς ἐντάξεως τῶν πάντων εἰς τύπους, καθώρισαν τυπικά γνωρίσματα, διακρίνοντα τοὺς ἄνδρας οἱ ὅποιοι συμπεριλαμβάνονται εἰς τὴν χορείαν τῶν πατέρων, καὶ μάλιστα τέσσαρα: *doctrina orthodoxa, sanctitas vitae, approbatio Ecclesiae, antiquitas*, ἥτοι ὀρθόδοξος διδασκαλία, ἀγιότης βίου, ἔγκρισις τῆς Ἐκκλησίας, ἀρχαιότης. Ἐπεκράτησε δὲ γενικῶς σχεδὸν νὰ ἐπεκτείνεται ἡ ἀρχαιότης μέχρι τῆς ζ' οἰκουμενικῆς συνόδου. Οἱ παλαιοὶ ὁμῶς, καὶ ἰδίως οἱ τῆς Ἀνατολῆς, ἀνεγνώριζον τὴν πατερικὴν ἰδιότητα διὰ ζώσης ἐμπειρίας καὶ κοινωνίας μὲ τὴν σκέψιν τῶν προγενεστέρων ἀνδρῶν, χωρὶς νὰ ματαιοπονοῦν ἀναζητοῦντες ἐξωτερικὰ μαρτύρια.

Πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν ἤδη πόσον αὐθαίρετος εἶναι ὁ καθορισμὸς τοῦ 787 ὡς ἔτους εἰς τὸ ὁποῖον τερματίζεται ἡ πατερικὴ ἐποχὴ, ἢ ὅπως θὰ ἤθελον ἄλλοι τοῦ 451 ἢ ἀκόμη καὶ τοῦ 313. Ὁ Ad. von Haugack ὡς πατερικὴν τρόπον τινὰ ἐποχὴν ἐθεώρει σιωπηρῶς τοὺς αἰῶνας τῶν διωγμῶν, εἰς τὴν γραμματεῖαν ταύτης ἀφιέρωσε τὸ γραμματολογικόν του σύγγραμμα καὶ αὐτῆς τὰ κείμενα κατ' ἐπίδρασιν του ἀνέλαβε νὰ ἐκδώσῃ ἡ Πρωσσικὴ Ἀκαδημία. Ἀλλὰ οἱ προτεστάνται ἐρευνηταὶ ἐδέχοντο ὡς τελευταῖον ὄριον τῆς πατερικῆς ἐποχῆς τὴν δ' οἰκουμενικὴν σύνοδον, ἐνῶ γενικώτερον ἔγινε δεκτὸν τὸ χρονικὸν σημεῖον τῆς λήξεως τῶν κοινῶν οἰκουμενικῶν συνόδων τῆς ἡνωμένης Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀπέκλεισε ποτὲ τὴν ἐντὸς αὐτῆς ἀνάδειξιν προσωπικοτήτων, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἐκλεκτοὶ φορεῖς τῆς θείας χάριτος καὶ τοῦ θείου πνεύματος, καὶ ποτὲ δὲν ἀπεφάνθη διὰ αὐτῆς ἀποτελεῖ προνόμιον ὀρισμένης μόνον περιόδου τοῦ βίου της. Ἡ ὀρθόδοξος ἐκκλησιαστικὴ συνείδησις, ἡ ὁποία κατὰ πᾶσαν ἐποχὴν ἀποδίδει τὸν τίτλον τοῦ πατρὸς εἰς ἐκλεκτὰ σκεύη τῆς χάριτος ζήσαντα κατὰ παλαιότερους χρόνους, ἔχει ἤδη προωθήσει τὴν πατερικὴν περίοδον μέχρι τοῦ τέλους τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς καὶ μελλοντικῶς θὰ τὴν προωθήσῃ ἀκόμη περισσότερο. Τοῦτο ὁμῶς δὲν ἀποκλείει νὰ κατέχουν προνομιοῦχον θέσιν εἰς τὴν συνείδησιν τούτων οἱ Πατέρες τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰῶνων, κατὰ τοὺς ὁποίους διεμορφώθησαν οἱ θεσμοὶ καὶ διετυπώθη μέχρις ἐνὸς σημείου ἡ δογματικὴ διδασκαλία.

Ὡρισμένοι ἐκ τῶν πατέρων διεκρίθησαν διὰ τὴν ἐξοχωτέραν προσωπικότητα καὶ τὴν ἀποτελεσματικωτέραν συμβολὴν των εἰς τὴν προαγωγὴν τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, ὡς εἶναι κυρίως οἱ μεγάλοι θεολόγοι, οἱ ὅποιοι ἐπρωταγωνίστησαν εἰς τὴν καταπολέμησιν τῶν αἱρέσεων καὶ τὴν ἀπόκρουσιν τῶν ἐκ μέρους τῆς πολιτείας προερχομέ-

νων επιβουλῶν κατὰ τὸν δ' καὶ τὸν ε' αἰῶνα, ἀλλ' ἀκόμη καὶ μεταγενεστέρως. Οὗτοι ἀπεκλήθησαν οἰκουμενικοὶ διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν Ἀνατολήν, εἰς δὲ τὴν Δύσιν *egregii doctores Ecclesiae*.

Καὶ εἰς μὲν τὴν Δύσιν ἔγκριτοι διδάσκαλοι ἀνεκηρύχθησαν ὑπὸ τοῦ Βονιφατίου η' (1298) οἱ Ἀμβρόσιος, Ἱερώνυμος, Αὐγουστίνος καὶ Γρηγόριος Μέγας, τέσσαρες τὸν ἀριθμὸν προφανῶς διὰ τὰ ἀντιστοιχοῦν εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν εὐαγγελιστῶν καὶ τῶν ποταμῶν τοῦ παραδείσου. Βραδύτερον δι' ἐπισήμων ἀποφάσεων προσετέθησαν εἰς τὸν χορὸν αὐτῶν μεταξὺ ἄλλων ἕκ μὲν τῶν Δυτικῶν οἱ Ἰλάριος Πικταβίου, Πέτρος Χρυσολόγος, Λέων Μέγας, Ἰσίδωρος Σεβίλλης, Θωμᾶς Ἀκινᾶτος, Βοναβεντούρας, Πέτρος Κανίσιος, Βελλαρμίνος, Ἰωάννης τοῦ Σταυροῦ, Φράγκισκος ἐκ Σάλης, Ἀλφόνσος ἐκ Λιγουόρης, ἐκ δὲ τῶν Ἀνατολικῶν οἱ Ἀθανάσιος Μέγας, Ἐφραίμ Σῦρος, Κύριλλος Ἱεροσολύμων, Βασίλειος Μέγας, Γρηγόριος Θεολόγος, Ἰωάννης Χρυσόστομος, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Ἰωάννης Δαμασκηνός. Εἶναι ἄξιον παρατηρήσεως ἐδῶ ὅτι ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία ὡς πρὸς τοὺς ἕκ τῶν κόλπων τῆς προερχομένους διδασκάλους καταργεῖ τὸ γνῶρισμα τῆς ἀρχαιότητος, ἀπαιτοῦσα ἀντ' αὐτῆς ἐξαιρετικὴν ἐπιστημοσύνην (*emipens eruditio*) καὶ ἐπίσημον παρά τῆς Ἐκκλησίας ἀνακήρυξιν (*expressa Ecclesiae declaratio*).

Εἰς τὴν Ἀνατολήν πάντως δὲν εἰσῆχθη ὁ θεσμὸς τοιαύτης ἀνακηρύξεως. Ὁ κατὰ τὸν ια' αἰῶνα γενόμενος καθορισμὸς κοινοῦ ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου, τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, τῶν ἀποκληθέντων Τριῶν Ἱεραρχῶν, πρὸς κατασίγασιν ἐγερθείσης διαστάσεως περὶ τῆς ἀξιολογικῆς ἱεραρχησεῶς των, ὑπῆρξε μᾶλλον ἀπλοῦν ἐπεισόδιον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, χωρὶς ἀξιῶσεις ἐπηρεασμοῦ ἐπὶ τῆς διαδικασίας ἀξιολογήσεως τῶν πηγῶν τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ καθορισμὸς περιέλαβεν ἄνδρας μόνον τοῦ κλίματος τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Πρέπει πάντως νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι ὑπῆρξεν ἔνωρις ἤδη διαμορφωμένη συνείδησις περὶ τῆς ὑπεροχῆς ὀρισμένων πατέρων, ἡ ὁποία ἐκφράζεται διὰ τῆς χρήσεως τοῦ χαρακτηρισμοῦ «ἐγκριτοὶ πατέρες» εἰς ὀρισμένας συνόδους¹² καὶ «ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ εὐδοκιμήσαντες διδάσκαλοι» εἰς ἐπιστολὴν τοῦ Ἰωάννου Ἀντιοχείας πρὸς τὸν Νεστόριον, συμπεριληφθεῖσαν εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς γ' οἰκουμενικῆς συνόδου¹³.

Καὶ αὐτὸς μὲν ὁ χαρακτηρισμὸς εἶναι γενικὸς καὶ ἀόριστος, ἐνῶ οἱ τίτλοι «μέγας», «θεῖος», «θεολόγος», «χρυσόστομος», οἱ ὅποιοι κατὰ καιροῦς ἀπεδόθησαν εἰς ὀρισμένους ἐξ αὐτῶν, εἶναι προσωποπαγεῖς. Εἶναι ὅμως ἀληθές ὅτι εἰς τὰς σελίδας τῶν πρακτικῶν τῶν

12 Σύνοδος Λατερανοῦ, Κανόνων 18, MANSI, 10, 1157f. Στ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, Πράξεις 10, MANSI, 11, 392. Ζ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, Πράξεις 6, MANSI 13, 313.

14 *Εἰς Βαρέα* 115-118,

οἰκουμενικῶν καὶ ἄλλων μεγάλων συνόδων παρελαύνουν κατ' ἐπι-
νάληψιν τὰ ὀνόματα ὀρισμένων πατέρων εἰς ἐπικλήσεις τῆς μαρ-
τυρίας αὐτῶν, καὶ μάλιστα ἀπὸ ὄσας τὰς ἀντιμαχομένας μερίδας.
Θὰ ἠδυνάμεθα ὁπωσδήποτε χωρὶς κίνδυνον ἀστοχίας νὰ θεωρήσωμεν
ὡς κανόνα τοῦτο, ὅτι πᾶς ἱερός συγγραφεὺς, ἐμφανιζόμενος εὐφῆμως
εἰς τὰς σελίδας μεταγενεστέρων αὐτοῦ κειμένων, διὰ νὰ παράσχη μαρ-
τυρίαν, εἶναι πατήρ. καὶ πᾶς ἱερός συγγραφεὺς, ἐμφανιζόμενος ὑπὸ
τοῖς αὐτοῦ ὄροις καὶ πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν μὲ ἰδιαιτέραν συχνότητα
καὶ ἔμφασιν εἰς τὰς σελίδας μεταγενεστέρων κειμένων, καὶ διὲ τῶν
πρακτικῶν μεγάλων συνόδων, εἶναι οἰκουμενικὸς διδάσκαλος.

Ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος δίδει εἰς ποίημά του μίαν ἔνδειξιν περὶ
τῶν προσώπων τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὸν κορμὸν τῆς κατηγορίας αὐτῆς
τῶν πατέρων.

«Τὸν Γρηγόρον νοῦν, τὴν Βασίλειον χάριν,
τὸ χρύσιον μέλισμα τοῦ Χρυσοστόμου,
τὸ Γρηγορίου φθέγμα τοῦ Νυσσαέως,
τὸν Μάξιμον, τὸ θαῦμα τῆς ἡσυχίας»¹⁴.

Ὁ συγγραφεὺς βεβαίως δὲν ἐκφεύγει τῶν ὀρίων τῆς Ἐκκλησίας
Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἄλλωστε δὲν συντάσσει σχετικὸν κατάλο-
γον, ἀφοῦ οὔτε τὸ εἶδος τοῦ κειμένου οὔτε ὁ σκοπὸς αὐτοῦ ἐπιτρέπουν
τοῦτο. Γενικῶς εἰς τὴν συνείδησιν τῶν μεταγενεστέρων θεολόγων πα-
ρέμειναν ὡς μεγάλοι οἰκουμενικοὶ διδάσκαλοι οἱ Ἀθανάσιος, Βασί-
λειος, Κύριλλος Ἱεροσολύμων, Γρηγόριος Θεολόγος, Γρηγόριος Νύσ-
σης, Ἰωάννης Χρυσόστομος, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Μάξιμος Ὁμο-
λογητῆς, Ἰωάννης Δαμασκηνός, ὁ φερόμενος ὡς Διονύσιος Ἀρεοπαγι-
της, καὶ εἰς κάποιαν ἀπόστασιν μετ' αὐτοῦς ὁ Λεόντιος μοναχός, ὁ
Ἀναστάσιος Σιναΐτης, ὁ Ἀνδρέας Κρήτης, ὁ Θεόδωρος Στουδίτης,
ὁ Φώτιος, ὁ Συμεὼν Νέος Θεολόγος, ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς.

Τὸ ὅτι ἀπὸ τῶν κατὰλογον τοῦτον ἀπουσιάζουν τὰ μεγάλα ὀνό-
ματα τῶν διδασκάλων τοῦ β' καὶ τοῦ γ' αἰῶνος δὲν εἶναι τόσον παρά-
δοξον, ἢν ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὅτι οἱ ἄνδρες αὐτοί, ὅσονδήποτε καὶ ἢν
συνέβαλον εἰς τὴν θεμελίωσιν τῆς χριστιανικῆς θεολογίας καὶ τὴν
διατήρησιν ἀνοθεύτου τῆς πίστεως κατὰ τὰς γενικὰς αὐτῆς γραμμάς,
δὲν ἦσαν δογματικῶς ἀκριβολόγοι ὅταν ἐμετροῦντο βάσει τῶν μετα-
γενεστέρων κριτηρίων, τῶν κριτηρίων τῆς Νικαίας καὶ τῆς Χαλκη-
δόνης. Ὅσοι μάλιστα ἀπὸ αὐτοῦ χρησιμοποιοῦνται εὐρέως, χρησι-
μοποιοῦνται κατὰ μέγα μέρος ἐπὶ τῇ βάσει ψευδεπιγράφων ἔργων τῶν,
διότι τὰ μεταγενεστέρως προελεύσεως ψευδεπιγραφα ἦσαν δογματικῶς

ἀκριβῆ, ἐνῶ τὰ γνήσια ἔργα δὲν ἦσαν πάντοτε ἀκριβῆ. Παρά ταῦτα ἄνδρες ὅπως οἱ Κλήμης Ρώμης, Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας, Ἰουστίνος, Εἰρηναῖος Λυῶνος, Ἰππόλυτος, Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, Μεθόδιος Ὀλύμπου, σιωπηρῶς δὲ καὶ ὁ Ὠριγένης, ἀπολαύουν ὑπερβολικῆς τιμῆς, ἡ ὁποία προσεγγίζει τὴν εἰς τοὺς οἰκουμενικοὺς διδασκάλους ἀνήκουσον.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΤΑ ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ ΠΛΑΙΣΙΑ

Εικόνα περί τοῦ χαρακτήρος τοῦ κόσμου, εἰς τὸν ὁποῖον ἐγεννήθη ὁ Χριστιανισμός, δίδει ἡ ἐπιγραφή τοῦ Γολγοθᾶ· «καὶ ἦν γεγραμμένον ἑβραϊστί, ρωμαϊστί, ἑλληνιστί»¹. Τρεῖς ἔθνικαὶ κοινότητες, καθὼς ἐπίσης καὶ τρεῖς τρόποι σκέψεως καὶ ἐνεργείας, ἐκυριάρχουν τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἰς τὸν χῶρον τῆς Μεσογείου, εὐρισκόμεναι εἰς συνεχῆ σύγκρουσιν καὶ συγχρόνως ἀλληλεξάρτησιν. Προσέφεραν καὶ αἱ τρεῖς μὲ γενναιοδωρίαν τὰ μέσα, ὥστε νὰ ἀνδρωθῇ ὁ Χριστιανισμός, διὰ νὰ τὸν πολεμήσουν ἔπειτα ὄλοι μὲ μανίαν.

Ἐπειδὴ τόσον ἡ θετικὴ προσφορά ὅσον καὶ ἡ ἀρνητικὴ στάσις αὐτῶν ἐπηρέασαν διαπαντός τὴν πορείαν τοῦ Χριστιανισμοῦ, καὶ μάλιστα τὴν γραμματείαν αὐτοῦ, ἔχει ἐδῶ εἰσαγωγικῶς τὴν θέσιν τῆς μίᾱ σύντομος ἐξέτασις τῶν κατ' αὐτάς. Περὶ τοῦ περιβάλλοντος δὲ κόσμου κατὰ τὰ μεταγενέστερα στάδια ἀναπτύξεως τῆς χριστιανικῆς γραμματείας θὰ γίνεταί λόγος εἰς τὸν ἐκάστοτε οἰκεῖον τόπον.

Α'. Ο ΙΟΥΔΑΪΣΜΟΣ

Όταν ο Μέγας Άλέξανδρος, καταλαβών κατά την προς νότον πορεία του την Παλαιστίνη, αντικατέστησε την περσικήν επί των Ίουδαίων πολιτικήν κυριαρχίαν με την έλληνικήν, διετηρήθη μόν η αὐτονομία των Ίουδαίων υπό τους άρχιερείς, άλλ' ο έξελληνισμός των έπροχώρησε με ρυθμόν επικίνδυνον. Όταν όμως η Παλαιστίνη μετεβιβάσθη υπό τους Πτολεμαίους εις τους Σελευκίδας, η πορεία αυτή ανετράπη, διότι οὔτοι έν τή άφροσύνη των ήθέλησαν να έπιταχύνουν άκόμη περισσότερο τον ρυθμόν του έξελληνισμού. Η άνατροπή οφείλεται εις την έντονωτέραν τότε εκδήλωσιν των αντιδράσεων των ζηλωτών, οί όποιοι ήσθάνοντο τρόμον ένώπιον του επικρεμαμένου κινδύνου άφανισμού του περιουσίου λαοῦ· διότι πράγματι έξελληνισμός των Ίουδαίων δέν έσήμαινε μόνον χρῆσιν της έλληνικής γλώσσης και των έλληνικών όνομάτων, άλλά και κοινωνίαν με τους άκαθάρτους είδωλόλατρας και έγκυτάλειψιν της περιτομής χάριν των γυμναστηρίων, δηλαδή θάνατον του Ίουδαϊσμοῦ.

Ήτο άναπόφευκτον η αντίδρασις να καταλήξῃ εις ένοπλιον έπανάστασιν, υπόκινουμένην βεβαίως και από τους Πτολεμαίους· ο άγών μετά είκοσιπενταετείς σκληράς συγκρούσεις έφερεν άπροσδοκῆτως την έλευθερίαν. Ο οίκος των Άσμοναίων η Μακκαβαίων συνεκέντρωσεν εις χείρας του την άρχιερατικήν και την βασιλικήν έξουσίαν του νέου κράτους, παραδόξως δέ, ένῶ αυτός είχεν ήγηθῆ της κατά του έξελληνισμού έπαναστάσεως, ήδη άφησεν έλευθέρας τάς δυνάμεις του έλληνισμού να ενεργοῦν ποικιλοτρόπως και προσηρμόσθη ο ίδιος εις τά πλαίσια του έλληνικού βίου. Παρατηρεΐται μάλιστα εις παράδοξος δυαδισμός παραστάσεως. Ο άρχων εις τά νομίσματά του έπιγράφεται επί της μιᾶς ὄψεως έλληνιστί βασιλεύς, επί δέ της άλλης έβραϊστί άρχιερεὺς και με διάφορον πάντοτε όνομα, ὅπως, «Άντίγονος βασιλεύς» = «Ματταθίας άρχιερεὺς» και τά παρόμοια. Ο οίκος έκυβέρνησε τό κράτος επί ὀγδοηκονταετίαν, μέχρις ὅτου ο Πομπήιος τό μετέτρεψεν εις ρωμαϊκήν έπαρχίαν (63 π.Χ.).

Οί Ρωμαῖοι, έχοντες έπαρκῶς διδαχθῆ από τά έκάστοτε παθήματα των Έλλήνων, και πολύ περισσότερο εις την άνωτέρω περιγραφείσαν περίπτωσιν, έδωσαν εύρυτάτην αὐτονομίαν εις την έπαρχίαν ταύτην,

Ἰουδ. Πολε-
-430.

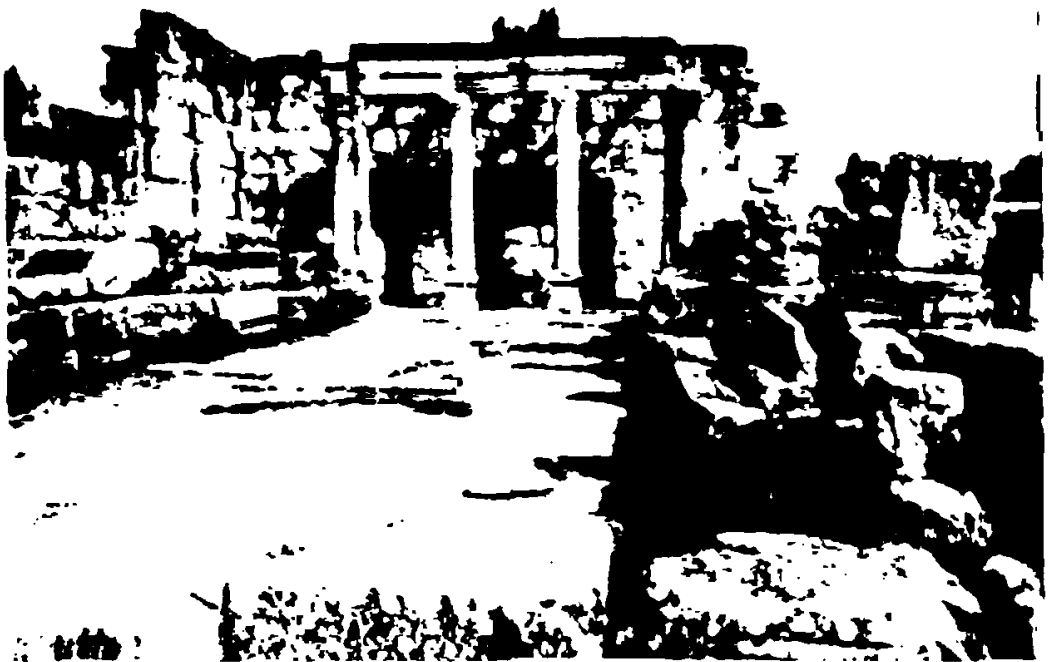
ἀρχικῶς ὑπὸ τὸν Ὑρκανὸν β' τοῦ ἰδίου οἴκου τῶν Ἀσμοναίων, ἔπειτα δὲ ὑπὸ τὸν ἑλληνοϊδουμαῖον Ἡρώδην τὸν Μέγαν (37-4 π.Χ.). Ὁ Ἡρώδης αὐτὸς, ἄρχων εὐστροφος, ἱκανὸς καὶ σκληρὸς, κατώρθωσε νὰ ἐπιβιώσῃ ὅλων τῶν κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ὀδυνηρῶν δοκιμασιῶν τῆς Ρώμης καὶ μάλιστα νὰ ἐπεκτείνῃ τὰ ὄρια τοῦ αὐτονόμου βασιλείου του. Ὑποστηρικτῆς ἐξ ἀνάγκης τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκείας, τὴν ὅποیان εἶχεν ἀσπασθῆ ἤδη ὁ πατήρ του, ἔκτισεν ἐκ νέου τὸν ναὸν τῶν Ἱεροσολύμων, τρίτον κατὰ σειρὰν καὶ λαμπρότερον τῶν δύο προηγουμένων· φίλος δὲ ἀφ' ἑτέρου τῆς κοσμικῆς ζωῆς, ὅπως καὶ οἱ προκάτοχοί του Ἀσμοναῖοι, ἐκόσμησε τὰς πόλεις τῆς Παλαιστίνης μὲ μεγαλοπρεπεῖς ἀγορὰς, γυμνάσια, στάδια, λουτρά, εἰδωλολατρικούς ναοὺς².

Κατὰ τὰς ἡμέρας Ἡρώδου ἐγεννήθη ἐν Βηθλεέμ τῆς Ἰουδαίας ὁ Ἰησοῦς Χριστός,

«παιδίον νέον ὁ πρὸ αἰῶνων Θεός»

κατὰ τὸ προοίμιον τοῦ ἀπαραμίλλου κοντακίου τοῦ Ρωμανοῦ.

Τὸ ἀκμαῖον βασιλείον μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ διενεμήθη εἰς τοὺς τρεῖς ἐπιζῶντας ἐκ τῶν υἱῶν του, Φίλιππον, Ἀρχέλαον, Ἀντίπαν, ἐνῶ αἱ ἑλληνικαὶ πόλεις τῆς πέραν τοῦ Ἰορδάνου Λεκαπόλεως παρέμειναν αὐτοδιοίκητοι. Ὁ Ἀρχέλαος, καταλαβὼν τὴν ἀγαθὴν μερίδα, ἦτοι

Ἐρείπια Συναγωγῆς τῆς Καισαρείας.

Μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα στοιχεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ βίου εἰσέρχονται εἰς τὴν Παλαιστίνην καὶ αἱ ἀρχιτεκτονικαὶ μορφαί.

λίας περί ἀνυστάσεως νεκρῶν, ἀθανασίας ψυχῆς καὶ ὑπάρξεως πνευμάτων. Ὁ πλοῦτος, ἡ ψυχρότης τῆς πίστεως καὶ ἡ προσαρμυστικότης τῶν ἐναντι τοῦ κόσμου, δὲν ἦσαν βεβαίως προσόντα κατάλληλα διὰ νὰ τοὺς καταστήσουν συμπαθεῖς εἰς τὰ πλήθη, πολὺ περισσότερο μάλιστα καθ' ὅσον δὲν ἐνεθάρρυνον τὰς προσδοκίας τῶν ζηλωτῶν περὶ προσεχοῦς ἐλευσεως τοῦ Μεσσίου. Ὡς ἦτο ἐπόμενον, ἡ τάξις αὐτῆ διελύθη μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος ἦτο ἡ ἐστία τῆς δραστηριότητός των, καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει δὲν προσέφερε τίποτε εἰς τὸν Χριστιανισμόν.

Οἱ Φαρισαῖοι ἀντιθέτως πρὸς τοὺς προηγουμένους, ὡς ἀνήκοντες εἰς τὴν ἀστικὴν τάξιν, ἦσαν διεσκορπισμένοι εἰς ὄλας τὰς πόλεις τῆς Παλαιστίνης καὶ τῶν περὶ αὐτὴν ἐπαρχιῶν. Συνεργάται τῶν Ἀσμοναίων κατ' ἀρχάς, ὅπως καὶ οἱ ζηλωταὶ Ἀσσιδαῖοι, ἀπέκόπησαν αὐτῶν εἰς τὰ τέλη τοῦ β' αἰῶνος π.Χ., λόγῳ διαφωνίας πρὸς τὰς κοσμικὰς αὐτῶν τάσεις, καὶ τότε, ὀνομασθέντες Φαρισαῖοι ἦτοι σχισματικοί, κατέστησαν ἀντιπολίτευσις. Ἀπέθετον τὰς κρυφίας προσδοκίας των εἰς τὴν ἔλευσιν ἐνὸς βασιλέως ἐκ τοῦ οἴκου Δαβίδ, καὶ ὄχι ἐκ τοῦ τῶν Ἀσμοναίων ἢ τοῦ Ἡρώδου, ὁ ὁποῖος θὰ ἐπανίδρυε τὴν παλαιὰν ἐνδοξον βασιλείαν, αἰώνιον ὄνειρον τῶν Ἰουδαίων. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Κ. Διαθήκης ὄλοι οἱ γραμματεῖς καὶ νομοδιδάσκαλοι προήρχοντο ἀπὸ τοὺς κύκλους αὐτῶν καὶ ἀπετέλουν μάλιστα τὴν ἐκλεκτὴν μερίδα των. Διδάσκοντες καὶ ἐρμηνεύοντες τὸν νόμον, προσέθετον τόσον πολλὰς ἐρμηνευτικὰς διατάξεις, ὥστε τὸν καθίστων φορτίον δυσβάστακτον. Οὕτως οἱ Φαρισαῖοι θεωρητικῶς μὲν ἦσαν φιλελεύθεροι, καθὼς ἐβλεπον τὸν γραπτὸν νόμον μὲ ὀλιγωτέραν εὐλάβειαν παρ' ὅσῃν ἐδείκνυον οἱ Σαδδουκαῖοι καὶ δὲν ἐδίσταζον νὰ τὸν ἀλλοιώσουν, πρακτικῶς δὲ ἦσαν δέσμοι τῶν ἰδίων των ἐπινοημάτων. Ἔργον τῶν διδασκάλων τούτων εἶναι ἡ «παράδοσις τῶν πρεσβυτέρων», ἄγραφος κατ' ἀρχάς, καταγεγραμμένη ἔπειτα εἰς ἑκτενῆ κείμενα, τὰ ὁποῖα ἀπέτελεσαν τὰς συλλογὰς τοῦ Γαλμοῦδ.

Οἱ Φαρισαῖοι διεκρίνοντο δι' αὐστηρότητα βίου, ἐνίστε ἀνάμικτον μὲ ὑποκρισίαν, καὶ ἦσαν υπερήφανοι διὰ τὴν ἀρετὴν των. Ἔπασχον ἀπὸ ξενοφοβίαν, ἄν καὶ ὄχι σπανίως εὑρισκον φρόνιμον νὰ προσαρμόζωνται εἰς τὸν συρμόν τῆς ἐποχῆς, ὡς ἔπραξεν ἐπὶ παραδείγματι ὁ Ἰώσηπος (38-100 μ.Χ.), ἐκ μητρὸς ἀπόγονος τῶν Ἀσμοναίων καὶ παρὰ ταῦτα μέλος τῆς φαρισαϊκῆς μερίδος. Στρατηγὸς οὗτος τῶν Ἰουδαίων ἐν Γαλιλαίᾳ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 66 μ.Χ., ἠχμαλωτίσθη ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων, ἐλευθερωθεὶς δέ, ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Ῥώμην. Συνέταξεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν τὰ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἔθνους του ἀναφερόμενα συγγράμματά του καὶ ἐμφανίζεται ὡς μαθητῆς τῆς Στοᾶς. Αὐτῆ

είναι βεβαίως ἡ συνήθης κατάληξις πάσης ἀπολογητικῆς προσπαθείας, ὅταν αὕτη δὲν προέρχεται ἐκ τῆς ἀνάγκης τῶν πραγμάτων.

Εἰς τοὺς κύκλους τῶν Φαρισαίων, καὶ γενικώτερον τῶν ζηλωτῶν, πρέπει νὰ ἀποδώσωμεν ὅλην τὴν ἰουδαϊκὴν ἀποκαλυπτικὴν γραμματεῖαν τοῦ πρώτου πρὸ Χριστοῦ καὶ μετὰ Χριστὸν αἰῶνος, ἡ ὁποία ἀπέβλεπεν εἰς τὴν παρηγορίαν τοῦ ὑποδούλου λαοῦ διὰ τῆς περιγραφῆς τῶν ἐνδόξων ἡμερῶν τοῦ ἐγγύς μέλλοντος καὶ τῆς ὁποίας ἐπωφελήθη ἡ χριστιανικὴ γραμματεία εἰς τὰ πρῶτά της βήματα, καὶ μάλιστα ἡ ἰουδαιοχριστιανικὴ.

Μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν Ἱεροσολύμων ὁ βίος τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, ζῶντος πλέον καθ' ὄλοκληρίαν εἰς διασποράν, ἐκυριαρχήθη ὑπὸ τῆς φαρισαϊκῆς μερίδος. Οἱ ἀπαντῶμενοι εἰς τὰ εὐαγγέλια ταλανισμοὶ πρὸς τοὺς Φαρισαίους παρέχουν μονομερῆ ἐντύπωσιν περὶ τῆς ἐναντι αὐτῶν στάσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ. Εἰς τὴν πραγματικότητά οὗτος ἐδιδάχθη πολλά παρ' αὐτῶν, ὅχι δὲ μόνον παρ' ἐκείνων οἱ ὅποιοι, μὲ ἐπισημότερον ἐκπρόσωπον τὸν Παῦλον, προσεχώρησαν εἰς τὰς τάξεις του.

Φαίνεται ὅτι πρὸ τῆς αὐτοτελοῦς ἐμφανίσεώς των οἱ Φαρισαῖοι ἦσαν ἐντεταγμένοι εἰς τὴν παράταξιν τῶν Ἀσσιδαίων, ἡ ὁποία ἦτο πηγὴ πάσης δυναμικῆς κινήσεως. Ἀπὸ τὴν ἰδίαν μερίδα προέρχονται προφανῶς καὶ οἱ Ἑσσαῖοι, ὡς εἶναι δυνατόν νὰ συναχθῆ ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸ ὄνομά των, ἀλλ' οὗτοι ἀπετέλεσαν πραγματικὴν αἵρεσιν, ἀποξενωθείσαν ἀπὸ τὸν δημόσιον βίον τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ τελούσαν ὑπὸ ξένας ἐπιρροάς. Τὰ προσφάτως εὑρεθέντα κείμενα τῆς κινήσεως ταύτης ἐνισχύουν τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ Ἰωσήπου περὶ τοῦ ὅτι αὕτη ἀπετέλει παραλλαγὴν τοῦ πυθαγορισμοῦ, ἂν καὶ ἡ διατύπωσις τοῦ ἰσχυρισμοῦ πρέπει νὰ μετριασθῆ. Ἡ ἀπομονωτικὴ κατὰ ἰδιαιτέρας κοινότητος διαβίωσις, ἡ κοινοκτημοσύνη, ἡ διάκρισις τελείων καὶ δοκίμων μελῶν, ἡ ἀπόρριψις τῶν θυσιῶν, ἡ ἀποφυγὴ τοῦ κρέατος, ἡ ἄρνησις τοῦ ὄρκου, ἡ ἀφοσίωσις εἰς τὸν ὑπάτον διδάσκαλον καὶ ἐπὶ πλέον ἡ ἐπιδίωξις ἠθικῆς ἀναμορφώσεως τῆς κοινωνίας δι' ἐξωθεν ἐπιδράσεως, εἶναι στοιχεῖα τοῦ Ἑσσαϊσμοῦ ἀπαντῶμενα αὐτούσια εἰς τὸν πυθαγορισμὸν. Κατὰ τὸν α' αἰῶνα μ.Χ. αἱ ἐν Παλαιστίνῃ κοινότητες τῶν Ἑσσαίων ἠρίθμουν 4.000 περίπου μέλη ἐν συνόλῳ⁴. Δὲν ὑπάρχει καμμία ἀμφιβολία τώρα ὅτι αὗται ταυτίζονται μὲ τὰς προσφάτως ἀνιχνευθείσας ἐρημικὰς κοινότητας παρὰ τὴν Νεκρὰν Θάλασσαν, τῶν ὁποίων ἀνεκαλύφθησαν καὶ ἀξιόλογα ἠθικολογικὰ καὶ κανονιστικὰ κείμενα. Ἡ καταστροφὴ των προεκλήθη ἀπὸ τὴν δραστηριότητα τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ κατὰ τὴν καταστολὴν τῶν δύο ἰουδαϊκῶν ἐπαναστάσεων. Δὲν δύναται νὰ γίνῃ δεκτὴ ἡ ἄποψις ὅτι ὁ Ἑσσαϊσμός συνετέλεσεν εἰς τὴν

⁴ ἸΩΣΗΠΟΥ, Ἱουδ. πόλεμος 2,119-161.

- 5 ΦΙΛΙΝΟΣ *Περὶ βίου* διαμόρφωσιν τοῦ μοναχικοῦ βίου εἰς τὴν χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν, καθ' ὅσον εἶχεν ἐξαφανισθῆ πρό τῆς ἐμφανίσεως τούτου ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς ἐξωκοσμικῆς κοινότητος.
- 6 Παρ' ἸΩΣΗΠΩ *Ἰουδ. ἀρχαιολογία* 14,45.

Τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ὅμοιον βίον ἠκολούθουν εἰς τὴν Αἴγυπτον οἱ Θεραπευταί, οἱ ὅποιοι δύνωνται νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς οἱ Νεοπεθαγόρειοι τῆς Ἰουδαϊκῆς διασπορᾶς⁵.

Ἡ εἰκὼν αὕτη κατεστράφη ὀλόκληρος κατόπιν τῶν δύο ἀτυχῶν ἐπαναστάσεων, αἱ ὅποιαι παρὰ τὰ δυσμενῆ ἀποτελέσματα τῶν εἶναι δείγματα τῆς ζωτικότητος τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους. Ὑπῆρχε τότε εἰς τὴν Παλαιστίνην καὶ μία ἄλλη μερίς, ἡ τῶν νέων Ζηλωτῶν, συγκροτηθεῖσα πρὸς τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Μεγάλου Ἰρῶδου ὑπὸ τοῦ Ἰούδα υἱοῦ Ἐζεκίου ὡς διάδοχος τοῦ κόμματος τῶν Ἀσσιδαίων. Αὐτῆς τῆς μερίδος ἔργα ἦσαν, πλὴν μερικῶν ἄλλων περιορισμένης ἐκτάσεως κινήματων, αἱ μεγάλαι ἐπαναστάσεις τῶν ἐτῶν 66-70 καὶ 132-135. Κατὰ τὴν πρώτην κατεστράφη ὁ ναὸς καὶ ὀλόκληρος ἡ πόλις τῶν Ἱεροσολύμων, κατὰ τὴν δευτέραν μέγα μέρος τῆς Παλαιστίνης. Καὶ ἡ μὲν πόλις ἐπανιδρίθη ὡς ρωμαϊκὴ ἀποικία ὑπὸ τὸ ὄνομα *Aelia Capitolina*, ἀλλ' εἰς τοὺς Ἰουδαίους ἦτο ἀνεπίτρεπτον νὰ τὴν πλησιάζουν· δι' αὐτοὺς παρέμεινε πλέον ἡ πόλις τῶν ὄνειρων.

Ὁ Στράβων μαρτυρεῖ ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους του, χρόνους τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, Ἰουδαῖοι ἦσαν ἐγκατεστημένοι εἰς πᾶσαν γωνίαν τῆς γῆς⁶. Κατὰ νεωτέρους ὑπολογισμοὺς οἱ Ἰουδαῖοι τῆς διασπορᾶς ἀνήρχοντο τότε εἰς τέσσαρα περίπου ἑκατομμύρια ἔναντι ἡμίσεως περίπου ἑκατομμυρίου τῶν ὁμοεθνῶν τῶν τῆς Παλαιστίνης. Ἡ μεγάλη αὔξησις τῶν ὀφείλεται εἰς τὴν ἀπαλλαγὴν τῶν ἐκ τῆς στρατεύσεως καὶ ἀποφυγῆν τῶν ἐκ τῶν πολέμων ἀπωλειῶν καὶ εἰς τὴν προσέλευσιν ἱκανοῦ ἀριθμοῦ ἄλλοεθνῶν προσηλύτων.

Οἱ Ἰουδαῖοι αὐτοὶ, σὺν τῷ χρόνῳ πλουτήσαντες καὶ ἀποβάντες σημαντικοὶ παράγοντες οἰκονομικῆς προόδου, κατέλαβον ἐπίζηλον θέσιν εἰς τὴν ζωὴν τῆς αὐτοκρατορίας. Μέχρις ὠρισμένου βαθμοῦ ἦσαν προσηρμοσμένοι εἰς τὸ περιβάλλον· δὲν ὠμίλουν οὔτε τὴν ἑβραϊκὴν οὔτε τὴν ἀραμαϊκὴν, ἀλλὰ τὴν ἑλληνικὴν, μόνον δὲ οἱ νομοδιδάσκαλοι τῶν, οἱ ραββῖνοι, ἐγνώριζον ὀλίγα ἢ πολλὰ ἑβραϊκά. Ἄλλ' ἂν γλωσσικῶς καὶ οἰκονομικῶς ἦσαν προσηρμοσμένοι, δὲν εἶχον χάσει τὴν ἐθνικὴν ὑπερηφάνειαν καὶ τὸν θρησκευτικὸν ζῆλον.

Παρέμενον ξένοι πρὸς τὸν τόπον τῆς διαμονῆς τῶν καὶ ἔξω μὲ τὰ προνόμια τῶν παροίκων, ἂν καὶ μερικοὶ ἐξ αὐτῶν ἐλάμβανον βεβαίως τὸ δικαίωμα τοῦ ρωμαίου πολίτου εἴτε δι' ἀπελευθερώσεως ἐκ δουλείας εἴτε διὰ χρημάτων εἴτε ἄλλως. Ἄλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει ὡς

ομάδες ἀπετέλουν χωριστάς ἐθνικάς καὶ θρησκευτικάς κοινότητας μετὰ 7 *Ματθ.* 23,15. κέντρον τὰς συναγωγὰς καὶ ὑπὸ ἄρχοντας, φυλετικούς μὲν τοὺς πρεσβυτέρους, θρησκευτικούς δὲ τοὺς κατὰ τόπον ἀρχισυναγώγους. Ἐθεώρουν χρέος τῶν νὰ μεταβοῦν ἀπαξ τουλάχιστον κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ βίου τῶν εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα ὡς προσκυνηταὶ καὶ ἔδιδον ἕκαστος ἐν δίδραχμον κατ' ἔτος διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ ναοῦ καὶ τῶν συναφῶν ἰδρυμάτων. Ἦτο φόρος, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ ναοῦ καταβάλλετο εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἀπετέλει τὸ ἀντίτιμον τῆς ἀπαλλαγῆς τῶν Ἰουδαίων ἀπὸ τῆς ὑποχρέωσως συμμετοχῆς τῶν εἰς τὴν κρατικὴν λατρείαν. Ἡ ὑπερηφάνεια ἢ ὁποία προήρχετο ἀπὸ τὴν πεποιθισίν τῶν ὅτι ἴσταντο εἰς ὑψηλότεραν θέσιν ἀπὸ τὰ ἔθνη, ἢ ἀποφυγὴ συναναστροφῆς μετὰ τοὺς ἀκαθάρτους εἰδωλολάτρας καὶ ἢ μεταξὺ τῶν οἰκονομικῆ ἀλληλεγγύη προεκάλουν τὸ μῖσος τῶν Ἐθνικῶν. Οὕτως ἐδημιουργήθη πολὺ ἔνωρις ἀντιουδαϊκὸν κλίμα εἰς ὅλην τὴν οἰκουμένην.

Διὰ τοῦτο λόγοι ἐκ τῶν τάξεων τῶν ἐθεώρουν χρέος νὰ ἀμυνθοῦν κατὰ τῶν παντοίων ἐπιθέσεων, ἐξαίροντες τοὺς θρησκευτικούς καὶ πνευματικούς θησαυροὺς τῆς πατερικῆς τῶν κληρονομίας καὶ τὴν λαμπρότητα τῆς ἐθνικῆς τῶν ἱστορίας. Ἡ δραστηριότης τῶν αὐτῶν εἶχε διπλὴν ἐπιτυχίαν· ἀφ' ἑνὸς μὲν συνεκράτει τὰς τάξεις τῶν ὁμοεθνῶν τῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἴλκυε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀλλοεθνῶν διὰ τὴν θρησκείαν τῶν. Καὶ τότε ἐγεννήθη εἰς τοὺς Ἰουδαίους ἢ δρεξις νὰ παρασύρουν ὅσον τὸ δυνατόν περισσοτέρους ξένους εἰς τὴν κοινότητά τῶν περιήγον «γῆν καὶ θάλασσαν ποιῆσαι ἓνα προσήλυτον»⁷. Φυσικὰ μετὰ τινὰς γενεάς οἱ προσήλυτοι ἀφομοιώνοντο πλήρως μετὰ τοὺς ἐκ γενετῆς Ἰουδαίους, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ποτὲ δὲν ἀνήρχοντο εἰς τόσον μέγαν ἀριθμὸν, ὥστε νὰ ἀλλοιώσουν τὰ βασικὰ φυλετικὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῶν.

Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο τῆς συντηρήσεως καὶ τοῦ προσηλυτισμοῦ βοηθητικὰ ὄργανα ὑπῆρξαν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἢ εἰς τὴν ἑλληνικὴν μετάφρασιν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἢ τῶν Ἑβδομήκοντα, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἢ ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν γλῶσσαν αὐτὴν σύνταξις πρωτοτύπων συγγραμμάτων. Δὲν ἦσαν ὀλίγοι οἱ λόγοι Ἰουδαῖοι, οἱ αἰσθανόμενοι τὴν ἀνάγκην καλλιέργειας μιᾶς θρησκευτικῆς φιλοσοφίας, ἢ ὁποία θὰ ἐνέτασσε τὸν Ἰουδαϊσμὸν εἰς τὰ πλαίσια τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἐδῶ θέσις νὰ γίνῃ λόγος περὶ ὄλων αὐτῶν. Μέρος τῶν κειμένων τῆς σοφολογικῆς γραμματείας τοῦ ἑλληνιστικοῦ Ἰουδαϊσμοῦ ἀπετέλεσε τμήμα τοῦ κανόνος τῆς Π. Διαθήκης ὑπὸ τὴν εὐρεῖαν μορφήν του.

⁷ Ο στοχαστής, ὁ ὁποῖος ἔταμεν ἰδικὴν του ὁδὸν πρὸς τὴν κατεύ-

θυσιν ταύτην, εἶναι ὁ Φίλων Ἀλεξανδρεὺς. Θέλει νά εἶναι συγχρόνως καὶ Ἰουδαῖος καὶ Ἕλληνας φιλόσοφος, καὶ εἰς τὴν πραγματικότητα εἶναι περισσότερο τὸ δεύτερον· διότι ἡ ἀφοσίωσις του εἰς τὰ πάτρια δὲν διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὴν στάσιν τῶν Στωϊκῶν ἔναντι τῆς λαϊκῆς θρησκείας, ἐνῶ ἡ ἐπιμονή του νά διδῆ εἰς τὴν φιλοσοφίαν ἔντονον θρησκευτικὸν χρῶμα δὲν εἶναι κατὰ πρωτοφανὲς διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ὅποτε τὸ ἴδιον ἔπραττον ὅλοι σχεδὸν οἱ φιλόσοφοι. Οὕτω δικαιολογεῖται καὶ ἡ τάσις του νά παρουσιάζῃ τὴν φιλοσοφίαν ὡς θεραπαινίδα τῆς θεολογίας, ὅπως θὰ καθώριζον ἐπιμελέστερον οἱ χριστιανοὶ θεολόγοι.

Ἦτο εἰς πλεονεκτικὴν θέσιν ἔναντι τῶν συγχρόνων ὁμοεθνῶν νομοδιδασκάλων τῆς Παλαιστίνης κατὰ τὸ ὅτι ἠγγόει τὸ σύνολον τῶν προφορικῶν προσθηκῶν εἰς τὸν γραπτὸν νόμον καὶ ἀνέτρεχε μόνον εἰς τὰς ἀρχαίας πηγὰς του· ἀλλ' ἐξεταζόμενος ἀπὸ ἰουδαϊκῆς πλευρᾶς εὐρίσκετο εἰς πλάνην, διότι περιεφρόνει τὰ ἱστορικὰ ἐπιτεύγματα τοῦ ἐκλεκτοῦ λαοῦ. Εἶναι κοσμοπολίτης μαθητὴς τῶν Στωϊκῶν, θεωρῶν τὸν κόσμον ὁλόκληρον ὡς μίαν μεγαλόπολιν· «ἡ μὲν γὰρ μεγαλόπολις ὁδε ὁ κόσμος ἐστὶ καὶ μὴ χρῆται πολιτεία καὶ νόμῳ ἐνί»⁸. Λέν συγκινεῖται ἀπὸ τὰς προσδοκίας τῶν ἐν Παλαιστίνῃ ὁμοεθνῶν του περὶ ἐλεύσεως Μεσσίου ἐκ τοῦ οἴκου Δαβὶδ πρὸς ἐπανίδρυσιν τοῦ ἀρχαίου βασιλείου καὶ φυσικὰ θὰ ἠδύνατο νά χαρακτηρισθῆ ὑπ' αὐτῶν ὡς ἀποστάτης, ἐνῶ οἱ ἀνεψιοὶ του ἔγιναν πραγματικοὶ ἀποστάται.

Διαγράφων λοιπὸν ὁ Φίλων ὅλην τὴν ἱστορίαν τοῦ λαοῦ του, ὡς καὶ τοὺς προφήτας, περιορίζεται εἰς τὴν Πεντάτευχον (καὶ ἀκριβέστερον εἰς μόνην τὴν Γένεσιν καὶ τὴν Ἔξοδον), ἀλλὰ καὶ ταύτην ἀποξηραίνει ἀπὸ πᾶν ἱστορικὸν στοιχεῖον, ἐφαρμόζων ἄκρατον τὴν ἀλληγορικὴν ἐρμηνευτικὴν μέθοδον τῶν Στωϊκῶν καὶ τῶν Νεοπυθαγορείων. Ἀκόμη καὶ τοὺς πατριάρχας τῶν Ἑβραίων ἔβλεπεν ὡς συμβολικὰ πρότυπα κτήσεως τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς σοφίας, τὸν Ἀβραὰμ διὰ τοῦ ζήλου, τὸν Ἰσαὰκ διὰ τῆς ἐμφύτου δυνάμεως, τὸν Ἰακώβ διὰ τῆς ἀσκήσεως.

Ἄν ἦτο Ἕλληνας, πιθανῶς θὰ ἠκολούθει μίαν φιλοσοφικὴν σχολὴν κατ' ἀποκλειστικότητα. Ὡς ἐξελληνισμένος Ἰουδαῖος, προετίμησε τὴν ἐπιλογὴν στοιχείων ἀπὸ διάφορα συστήματα, βεβαίως ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἐξετίμων τὴν θρησκευτικὴν πίστιν καὶ ἐξύμνουν τὴν ἀρετὴν. Κατὰ γενικὰς γραμμὰς εἰς μὲν τὴν θεολογίαν ἠκολοίθησε τὸν Πλάτωνα, εἰς δὲ τὴν φυσικὴν τοὺς Στωϊκοὺς καὶ εἰς τὴν ἠθικὴν τοὺς Νεοπυθαγορείους. Ὁ Θεὸς του εἶναι ὑπερβατικὸς ἤτοι πλατωνικὸς καὶ ὁ κόσμος του εἶναι πραγματικὸς ἤτοι στωϊκός. Αὐτὰ τὰ δύο στοιχεῖα ἀνήκουν εἰς διαφορετικὰς καὶ ἀντιθέτους σχολὰς σκέψεως, ἀλλ' ὁ

Φίλων τὰ συμφιλιώνει διὰ τῆς παρουσιάσεως τοῦ Λόγου ὡς τῆς μεσο-
λαβητικῆς ἐκείνης δυνάμεως, ἡ ὁποία ἐνώνει τὸν Θεὸν καὶ τὸν κόσμον.
Ἡ ἀρετολογία του εἶναι βεβαίως πιθαγόρειος· αἱ προσωπικότητες
τῆς Π. Διαθήκης εἶναι προσωποποιημένοι ἀρεταί, ὡς ἐκεῖναι αἱ ὁποῖαι
ἐνεφανίσθησαν εἰς τὸν Ἡρακλῆν διὰ τὸ νὰ τοῦ δείξουν τὰς δύο ὁδούς·
ὁ Ἀδὰμ εἶναι ὁ ἔσω ἄνθρωπος, ὁ Κάϊν εἶναι ὁ ἐγωισμὸς κ.ο.κ.

Ὁ Φίλων ἐφαίνετο οἰκειότερος εἰς τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας,
οἱ ὁποῖοι διὰ τοῦτο ἐπωφελήθησαν πλουσίως τῶν φιλοσοφικῶν του
ἀντιλήψεων, ἔστω καὶ ἂν ἦσαν δάνειοι.

Ἄλλοι λόγιοι, διστάζοντες νὰ προχωρήσουν τόσο πολύ, ἔμειναν
περισσότερον πιστοὶ εἰς τὰ ἰδεώδη τῆς φυλῆς των. Κάποιοι ἀπὸ αὐ-
τοὺς μάλιστα διεσκεύασαν τοὺς *Σιβυλλικοὺς Χρησμοὺς* κατὰ τρόπον,
ὥστε οὗτοι νὰ λαμβάνουν θέσιν ὑπὲρ τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ ἰου-
δαϊκοῦ ἔθνους εἰς τὴν ἀρχαίαν δόξαν του.

Ὁ Ἰουδαϊσμός τῆς Παλαιστίνης ἔβλεπε πάντοτε εἰρωνικῶς καὶ
ὑπόπτως τοὺς Ἰουδαίους τῆς διασπορᾶς, ἂν καὶ ἐν πολλοῖς ἐξῆ μετὰ
ἐμβάσματά των (εἶναι τὸ αἰώνιον παίγνιον μεταξύ μητροπόλεως καὶ
ἀποικίας), βραδύτερον δὲ ἢ κατὰστασις ἐχειροτέρευσε. Ὁ Χριστιανι-
σμός ἐγεννήθη εἰς τὸν χῶρον τοῦ μητροπολιτικοῦ Ἰουδαϊσμοῦ,
ἀλλὰ γέφυραν πρὸς ὁμαλήν μετάβασιν του εἰς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον
ἀπετέλεσεν ὁ Ἰουδαϊσμός τῆς διασπορᾶς, τοιλάχιστον κατὰ τὰς δύο
πρώτας δεκαετίαι τοῦ βίου του. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ὁ παλαιστίνος
Ἰουδαϊσμός ἐπετέθη ἐναντίον τοῦ ἑλληνιστικοῦ μετὰ δριμύτητα καὶ τὸν
συνέτριψε. Βεβαίως οὗτος δὲν ἐξηφανίσθη, ἀλλ' ἠλλαξε χαρακτῆρα,
βοηθούσης καὶ τῆς νέας διασπορᾶς μετὰ τὰς ἀτυχεῖς ἐκεῖνας ἐπανα-
στάσεις, καὶ ἔχασε τὸ ἑλληνικὸν του χρῶμα. Ἡ φροντίς διὰ τὸ τοπο-
θετηθῆ φραγμὸς εἰς τὴν περαιτέρω διάβρωσιν ἐκ μέρους τοῦ Χριστιανι-
σμοῦ συμπεριέλαβε καὶ τὴν ἀντικατάστασιν τῆς μεταφράσεως τῶν
Ἑβδομήκοντα, ἡ ὁποία εἶχε νυθισθῆ ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, δι'
ἄλλων μεταφράσεων εἰς τὴν ἑλληνικὴν, μέχρις οὗ ἐπανεφέρθη τὸ
ἑβραϊκὸν κείμενον.

Ἐκτοτε ὁ Ἰουδαϊσμός, προσηρμοσμένος εἰς τὰ κατὰ τόπους πο-
λιτικά καὶ κοινωνικά πλαίσια, ἔπαυσε νὰ ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν ἐπανά-
στασιν καὶ τὴν ἀνασυγκρότησιν ἰδικοῦ του κράτους καὶ ἀπέκτησε τὸν
οἰκουμενικὸν χαρακτῆρα τοῦ Χριστιανισμοῦ, μέχρι τοῦ παρελθόντος
αἰῶνος ὁπότε ἡ ἀναβίωσις τοῦ ἔθνικισμοῦ ἐγέννησε τὸν πόθον ἀνορ-
θώσεως τῆς κατεστραμμένης πατρίδος. Συνέχισεν ὁμως διὰ παντὸς
τὴν πολεμικὴν του ἐναντίον τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπὶ τοῦ εὐρυτάτου
πεδίου τῆς ἐξαπλώσεώς του, ὁ δὲ Χριστιανισμὸς τοῦ ἀνταπέδιδε τὰ
ἴσα.

Β'. Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Ἡ Ρώμη εἶχεν ἐπιβάλει τὸν ζυγὸν τῆς εἰς ὅλας τὰς περὶ τὴν Μεσόγειον χώρας καὶ εἰς σημαντικὸν βάθος, ἰδίως πρὸς τὴν βορείαν πλευρὰν τῆς. Καὶ προσελάθει νὰ τὰς κυβερνήσῃ μὲ θεσμοὺς δημοκρατικοῦ καὶ ἀριστοκρατικοῦ συγχρόνως χαρακτηῆρος, οἱ ὅποιοι εἶχον συσταθῆ διὰ τὴν διοίκησιν κράτους ἀποτελουμένου ἀπὸ μίαν μόνον πόλιν καὶ τὰ περίχωρά τῆς, τὴν Ρώμην. Ἡ φυσικὴ ἀδυναμία τῶν θεσμῶν νὰ ἀνταποκριθοῦν εἰς τὰς νέας ὑποχρεώσεις προεκάλεσε πολιτικὴν ἀστάθειαν, οἰκονομικὴν πτώσιν καὶ ἠθικὴν φθοράν. Ἡ Ρώμη περὶ τὰ μέσα τοῦ α' αἰῶνος π.Χ. ἦτο ἐν ἀπέραντον ἀλλ' ἐτοιμόρροπον κράτος, τόσον ὥστε ἐὰν κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην ὑπῆρχεν εἰς κάποιαν γωνίαν αὐτοῦ μία καλῶς ὀργανωμένη δύναμις ἀντιστάσεως, θὰ ἤδύνατο νὰ τὸ συντρίψῃ· ἀλλὰ κανεὶς δὲν ἐτόλμα νὰ σκεφθῆ τοιοῦτον ἐνδεχόμενον.

Τότε ἐνεφανίσθη ὁ Ὀκταβιανός, εἰς νεαρὸς πολιτικὸς μὲ ἀσθενικὸν σῶμα ἀλλ' ἰσχυρὸν φρόνημα, ὁ ὅποιος τοῦ προσέφερε νέαν ζωὴν. Ἐδῶσε νέαν μορφήν εἰς τοὺς πολιτικοὺς θεσμοὺς, συνδυάσας τὴν μοναρχίαν μὲ τὴν ἀριστοκρατίαν καὶ τὴν δημοκρατίαν, καὶ ρίψας ὅλον τὸ βάρος εἰς τὸ προσωπικὸν στοιχεῖον τῆς διακυβερνήσεως, τὸ μοναρχικόν. Προσέλαβεν ὁ ἴδιος τρία ἀξιώματα, τὰ ὅποια τοῦ προσέπορισαν τὴν πραγματικὴν ἐξουσίαν εἰς τὸ σύνολόν τῆς σχεδόν· τὸ τοῦ δημάρχου καὶ τὸ τοῦ ἱμπεράτορος ἤτοι στρατηγοῦ αὐτοκράτορος, ἀνανεούμενα διαρκῶς καὶ ἄρα ἰσόβια, ὡς καὶ τὸ τοῦ πρίγκηπος ἤτοι προέδρου τῆς συγκλήτου. Ὁ ἀπόλυτος ἔλεγχος τοῦ στρατοῦ καὶ τῆς νομοθετικῆς καὶ διοικητικῆς ἐξουσίας ἦτο εἰς χεῖράς του.

Ἡ περίφημος ρωμαϊκὴ σύγκλητος, ἡ ἀρχιτέκτων τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς κοσμοκρατορίας τῆς Ρώμης, τραυματισμένη ἤδη ἀπὸ τὴν διαδοχικὴν ἐμφάνισιν δικτατόρων, ἀνέλαβε τώρα ἕνα ἐντελῶς τυπικὸν ρόλον καὶ εἶδε νὰ μειώνεται τὸ κύρος τῆς διὰ τῆς ριζικῆς κατὰ διαστήματα ἀνασυνθέσεώς τῆς μὲ τὴν προσθήκην μελῶν τὰ ὅποια δὲν εἶχον καμμίαν συγγένειαν μὲ τὰς παλαιὰς οἰκογενεῖας τῶν πατρικίων.

Ὁ Ὀκταβιανὸς Αὐγούστος, προερχόμενος ἀπὸ τὸ λαϊκὸν κόμμα, ἦτο κατὰ συνθήκην, ὅπως καὶ οἱ ἄμεσοι διάδοχοί του, φίλος τοῦ λαοῦ. Εἰς τὴν πραγματικότητά, ἐνῶ περιώριζε τὰς δικαιδοσίας τῆς συγκλή-

του, δὲν ἐσκέπτετο νὰ ἀποκαταστήσῃ τὰ δικαιώματα τοῦ λαοῦ, δεδομένου μάλιστα ὅτι ἀκριβῶς ἢ κατάχρησις αὐτῶν τῶν δικαιωμάτων ἦτο τὸ αἷτιον τὸ ὁποῖον εἶχε φέρει τὴν δημοκρατίαν εἰς τὸ χάος. Ἄλλωστε ὁ ρωμαϊκὸς λαὸς εἶχεν ἤδη ἀρχίσει νὰ ἱκανοποιηθῆται μὲ ἄρτον καὶ θεαματα. Οὕτω, παρά τὰς τυπικὰς καὶ τεχνικὰς δεσμεύσεις, τὴν ἀπόλυτον ἐξουσίαν διετήρει ὁ αὐτοκράτωρ, μόνος ἢ, ὅταν ἦτο ἀρκετὰ ἀσθενοῦς χαρακτήρος, ὁμοῦ μὲ μερικοὺς ἀξιωματικοὺς τῶν πραιτωριανῶν καὶ ὀλίγους ἄλλους ἀξιωματούχους.

Ὁ Αὐγούστος ἠθέλησε νὰ ἐξυψώσῃ τὴν Ρώμην ἀπὸ πάσης πλευρᾶς. Δὲν ἐπέτυχε νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὴν ἐκλυσιν τῶν ἠθῶν καὶ ἐδοκίμασε τὴν ἀφατον πικρίαν νὰ βλέπῃ τὴν θυγατέρα καὶ τὴν ἐγγονὴν του, τὰς δύο Ἰουλίας, νὰ ρίπτουν ἐμπράκτως τὸ σύνθημα ἀντιδράσεως εἰς τὰς ἐν προκειμένῳ ἐνεργείας του. Ἄλλ' ἐπέτυχεν εἰς ὄλους τοὺς ἄλλους τομεῖς καὶ ἔστησε τὴν νέαν πολιτείαν ἐπὶ τόσον στερεῶν θεμελίων, ὥστε πλειὰς ἀνικάνων διαδόχων του δὲν κατώρθωσε νὰ τὴν κρημνίσῃ. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς του ἀρχίζει ἡ μυθικὴ *pax romana*, ἡ ὁποία ὑπνώτιζε τοὺς λαοὺς: «*Immensa romanae pacis majestas*»¹. Ἡ ἀνάμνησις τῆς δὲν σβῆνει διὰ τῶν αἰῶνων, ὥστε τὴν συναντῶμεν ἀκόμη καὶ τὸν θ' αἰῶνα εἰς τὸ γνωστὸν ποίημα τῆς Κασσιανῆς.

Ἀυγούστου μοναρχήσαντος ἐπὶ τῆς γῆς,
ἡ πολυαρχία τῶν ἀνθρώπων ἐπαύσατο,
καὶ σοῦ ἐνανθρωπήσαντος ἐκ τῆς ἀγνῆς,
ἡ πολυθεΐα τῶν εἰδώλων κατήργηται.
Ἐπὶ μίαν βασιλείαν ἐγκόσμιον
αἱ πόλεις γεγέννηται,
καὶ εἰς μίαν δεσποτείαν θεότητος
τὰ ἔθνη ἐπίστευσαν»².

Ἡ εἰρήνη διετηρήθη ὑπὸ τὴν ἔννοϊαν αὐτὴν ἐπὶ ὀλοκλήρου τῆς παραπαιούσης δυναστείας τοῦ Αὐγούστου, τῶν Ἰουλιοκλαυδίων (14-68 μ.Χ.), παρ' ὅτι οἱ ἐκπρόσωποί τῆς, ἐξαιρέσει τοῦ Τιβερίου, περισσότερο ἢ σχολοῦντο μὲ τὴν ἀπόλαυσιν τῶν ἀγαθῶν τοῦ βίου καὶ τὴν καλλιτεχνίαν ἀπὸ ὅσον διὰ τὰ κοινά, ἐπὶ τῆς ἀξιοκρεποῦς δυναστείας τῶν Φλαβίων (69-96) καὶ ἐπὶ τῆς μεγαλοφυῶς δυναστείας τῶν Ἀντωνίνων (96-192). Μὲ τὴν δολοφονίαν τοῦ Κομμόδου ἐφονεύθη καὶ ἡ ρωμαϊκὴ εἰρήνη.

Αὐτὴν τὴν λαμπρὰν περίοδον ἠκολούθησεν ἡ περίοδος τῆς καταπτώσεως εἰς τρεῖς φάσεις, τῆς ἠπίας στρατοκρατίας ἐπὶ τῶν Σεβήρων (192-235), τῆς στρατοκρατικῆς ἀναρχίας (235-284), κατὰ τὴν ὁποίαν εἰς τὸν θρόνον ἀνῆλθε μία πεντηκοντὴς αὐτοκρατόρων, ἐκ τῶν ὁποίων

1 ΠΛΙΝΙΟΥ, *Historia naturalis* 27,1,3.

2 *Δοξαστικὸν* ἑσπερινοῦ Χριστουγέννων.

εἰς μόνον ἀπέθανε φυσικὸν θάνατον, καὶ τῆς ἀναδιοργανώσεως (284-324), τὴν ὁποῖαν ἠγκαινίασεν ὁ Διοκκλητιανός, χωρὶς νὰ τὴν φέρῃ εἰς πέρας διὰ τὸν λόγον ὅτι παρεσύρθη εἰς ἄσκοπον πολεμικὴν κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Εἰς τὸ τέλος ὁ Κωνσταντῖνος μετεμόρφωσε τὴν αὐτοκρατορίαν, τὴν ἀπεξένωσεν ἀπὸ τὴν Ρώμην καὶ τῆς ἔδωκε τὰ χαρακτηριστικὰ ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἐντὸς ὀλίγου τὴν μετέβαλον εἰς χριστιανικὴν καὶ ἑλληνικὴν.

Ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία ἀπετελεῖτο ἀπὸ δύο ἄνισα καὶ ἀνόμοια μέρη, τὴν Ρώμην καὶ τὰς ἐπαρχίας Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Αἱ ἐπαρχίαι συνωσιέφερον, διὰ νὰ ζῆ ἢ ἄπληστος πρωτεύουσα. Σὺν τῷ χρόνῳ ἔφθασαν καὶ αὐταὶ εἰς ἱκανοποιητικὴν στάθμην βίου, εἴτε διὰ πρώτην φοράν εἰς τὴν ἱστορίαν των, εἴτε ἐκ νέου. Εἰς τὴν Δύσιν δημιουργοῦνται ὑπὸ τῶν Ρωμαίων πόλεις δι' ἀποικίσεως καὶ ἀναπτύσσεται ἀστικός βίος, ὁ ὁποῖος συνετέλεσε εἰς τὸν ταχὺν ἐκλατινισμόν τῆς Γαλατίας, τῆς Ἰσπανίας καὶ τῆς ΒΑ Ἀφρικῆς, εἰς δὲ τὴν Ἀνατολὴν αἱ ὑφιστάμεναι ἑλληνικαὶ πόλεις ἀναλαμβάνουν τὴν αἴγλην τὴν ὁποῖαν εἶχον χάσει ἀπὸ τὰς δηώσεις καὶ τὴν ἀπηνῆ φορολογίαν. Ἐδῶ δὲν κατάρθωσε νὰ διεισδύσῃ ἡ λατινικὴ γλῶσσα, ἐνῶ ἡ ἑλληνικὴ δὲν ἦτο μόνον τοῦ πνεύματος, τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς καθημερινῆς συναναστροφῆς ἡ γλῶσσα, ἀλλ' ἐν πολλοῖς καὶ τῆς διοικήσεως.

Οἱ αὐτοκράτορες τοῦ οἴκου τοῦ Αὐγούστου κατήγοντο ἐκ Ρώμης, οἱ Φλάβιοι προήρχοντο ἐκ τῆς περιοχῆς τῶν Σαβίνων καὶ ὅλοι οἱ μετ' αὐτοὺς ἦσαν ἐπαρχιώται. Ἡ κατακτήτρια, ἔχουσα κατακλυσθῆ ἀπὸ τοὺς ξένους, δὲν ἦτο πλέον εἰς θέσιν νὰ δώσῃ τοὺς ἡγεμόνας τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ τουλάχιστον τοὺς ἐξελατίνιζεν. Εἶναι εὐλογον ὅτι αὐτοὶ οἱ ἡγεμόνες δὲν ἐλησμόνουν τὰς ἐπαρχίας. Καλοστρωμένοι δρόμοι διέσχίζον τὰ ὄρη καὶ τὰς πεδιάδας, τῶν ὁποίων καὶ σήμερον διακρίνομεν ἐνίοτε τὰ ἴχνη, καλοκτισμέναι γέφυραι συνέδεον τὰς ὄχθας τῶν ποταμῶν. ὕδραγωγεῖα ἐπότιζον τὰς πόλεις, τῶν ὁποίων οἱ πληθυσμοὶ διωγκοῦντο ἀπὸ δεκαετίας εἰς δεκαετίαν. Αἱ πόλεις διετήρουν ἢ ἀπέκτων τοπικὰς βουλὰς καὶ αἱ ἐπαρχίαι τοπικὰς συγκλήτους. Ἡ αὐτοδιοίκησις αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἀφ' ἑνὸς μὲν παρείχε τὴν ψευδαἰσθησιν ἐλευθερίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἔθετε τὰς βάσεις μιᾶς πραγματικῆς εὐημερίας. Οὕτω κατ' ὀλίγον ὁ βίος τῶν μεγαλοπόλεων τῆς Ἀνατολῆς (Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας, Ἐφέσου, Κορίνθου) ἀλλ' ἐπίσης καὶ τῶν μικροτέρων πόλεων ἐξωμοιώθη οἰκονομικῶς καὶ κοινωνικῶς μὲ τὸν τῆς Ρώμης ἢ καὶ τὸν ὑπερέβαλεν.

Οἱ Ρωμαῖοι, λαὸς κατ' ἐξοχὴν συντηρητικὸς καὶ παραδοσιακός, ἠρνοῦντο νὰ ἐξοικειωθοῦν μὲ νέας μορφὰς βίου, διὰ τοῦτο δὲ ἀντέστησαν κεισμώνως εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας εἰς τὴν

πολιτείαν των, ἂν καὶ παρὰ ταῦτα κατὰ καιροῦς ἐκάμπτοντο καὶ τὸ τέλος ἀπέτυχον νὰ ἐμποδίσουν τὴν πορείαν τῆς. Ἡ πολιτιστικὴ ἱστορία τῆς Ρώμης εἶναι μία παλίρροια, χαρακτηριζομένη ἀπὸ μακροπερίόδους ἑλληνικῆς πλημμυρίδος καὶ βραχείας περιόδους ἀμπώτι «Αὐτὸ τὸ ὄποιον εἰσέρρευσε εἰς τὴν Ρώμην ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα δὲν ρυάκιον, ἀλλὰ μέγας ποταμὸς πολιτισμοῦ καὶ μαθήσεως», ἔλεγε·

*Ἡ Θεὰ Ρώμη,
Γύρωστος, καθυμένη, κρατεῖ εἰς τὰς χεῖρας τὴν νίκην καὶ τὸ σκῆπτρον
Ἑλληνικὸν Μουσεῖον Ρώμης.*

3 *De re publica* 2,19.

φιλέλλην Κικέρων³. Ἀλλά δὲν κατείχοντο ὅλοι οἱ Ρωμαῖοι ἀπὸ παρόμοιον ἐνθουσιασμόν.

Ἡ εἰσβολή, ἀρχίσασα ἐνωρίς διὰ τῆς ἐπαφῆς τῆς Ρώμης μετὰ τῶν ἐλληνικῶν πολιτειῶν τῆς Ἰταλίας, κατέστη ἐντονος περὶ τὸ 200 π.Χ. Ὁ πρῶτος ἀντιδράσας εἰς τὸ ρεῦμα τοῦτο Κάτων ὁ Τιμητῆς ἔγραφεν εἰς τὸν υἱόν του ὅτι ἡ «διεστραμμένη» φυλὴ τῶν Ἑλλήνων θὰ κατέστρεφε τὴν Ρώμην μὲ τὴν λογοτεχνίαν της, ἀκόμη δὲ καὶ μὲ τοὺς ἰατροὺς της. Καθὼς ἡ ἐλληνικὴ λογοτεχνία, φιλοσοφία, ἐπιστήμη καὶ θρησκεία κατέκτα τὰς ἀνωτέρας τάξεις, ἐπαξτείνεται δὲ καὶ πρὸς τὰ πλήθη, ἐνεφανίζοντο ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν νέαι ἀντιδράσεις, μερικαὶ τῶν ὁποίων ὑπῆρξαν ἀποφασιστικαί. Εἰς τὸ Ἰακτιὸν τὸ 31 π.Χ. ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει δὲν ἐνίκησεν ἡ μία ρωμαϊκὴ μερὶς τὴν ἄλλην οὐτε ὁ Ὀκταβιανὸς τὸν Ἀντώνιον, ἀλλ' ἐνίκησεν ἡ Ρώμη διὰ δευτέραν φοράν τὴν Ἑλλάδα. Οὕτως ἔληξεν ὀριστικῶς ὁ ἐνοπλος ἀγὼν, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀρχίσει δύο καὶ ἡμισὺν αἰῶνας ἐνωρίτερον καὶ ὁ ὁποῖος ἠμπόδισε τὰ ἀλεξανδρινὰ κράτη νὰ δώσουν εἰς τὸν κόσμον *δλα δσα ἔπρεπε καὶ ἠδύναντο νὰ δώσουν*. Ὁ Ὀκταβιανὸς ἦτο τότε, ὡς ἐλέχθη, ἐκπρόσωπος τοῦ λαϊκοῦ κόμματος τῆς Ρώμης, τὸ ὁποῖον δὲν διέκειτο τόσον εὐμενῶς πρὸς τὸ ἐλληνικὸν πνεῦμα, ὅσον τὸ ἀριστοκρατικόν, ἐκπροσωπούμενον ἀπὸ τὸν Ἀντώνιον. Ἄν ἐνίκα αὐτὸς ὁ τελευταῖος, ἡ Ἰταλία θὰ καθίστατο ἐπαρχία τῆς ἐλληνικῆς Αἰγύπτου.

Ὁ Ὀκταβιανὸς Αὐγούστος μὲ τὸ κήρυγμα ἐπιστροφῆς εἰς τὰ προγονικὰ ἦθη, τὸ ὁποῖον συνέχισε καθ' ὅλην τὴν πεντηκονταετῆ σχεδὸν ἡγεμονίαν του, ἐνεθάρρυνε τὴν ἀνάπτυξιν μιᾶς ἐθνικῆς ρωμαϊκῆς λογοτεχνίας καὶ προώθησε τὴν δημιουργίαν μιᾶς καθαρῶς ρωμαϊκῆς καλλιέργειας· καὶ αὐτὸ ἐσήμαινε τερματισμὸν τῆς πορείας τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῆς Ρώμης. Ὑπὸ τὴν σκιάν του ὁ Βιργίλιος ὕμνησε τὸ μεγαλεῖον τῆς Ρώμης μὲ τοὺς στίχους του, θέσας καὶ αὐτὸς, ὅπως πολλοὶ ἄλλοι, τὴν ποίησιν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς πατρίδος.

Μερικοὶ ἄλλοι αὐτοκράτορες τὸν ἐμιμήθησαν. Ὁ Βεσπασιανὸς ἐπέβαλεν ἐκ νέου εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸν φόρον τῶν ἐπαρχιῶν καὶ ὁ υἱὸς του Δομιτιανὸς ἐξεδίωξε τοὺς φιλοσόφους ἀπὸ τὴν Ρώμην, ἐπαναλαμβάνων παλαιὰν ἐνέργειαν τῆς συγκλήτου. Οἱ ποιηταὶ ἐχλεύαζον τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς ἀντέγραφον, οἱ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ τοὺς ὠνόμαζον περιφρονητικῶς Γραικύλους καὶ ἐπαξήτουν τὴν φιλίαν των. Οἱ αὐτοκράτορες δὲν ἠσθάνοντο *ἀνετα εἰς ὅποιανδῆποτε συναναστροφήν*, ἐὰν δὲν ἐκυριαρχεῖτο ἀπὸ Ἕλληνας, ἐνῶ Ἕλληνες ἐπίσης ἀπετέλουν συνήθως τὴν μόνιμον συνοδείαν εἰς τὸν κατ' ἴδιαν βίον των. Ἡ παρουσία τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν Ρώμην ἦτο τόσον συντριπτικὴ, ὥστε ὁ Ἰουβενάλιος ἐξέφρασε δημοσίᾳ τὴν δυσφορίαν του διὰ τοῦτο· δὲν

ἠδύνατο νὰ ὑποφέρῃ ἑλληνικὴν τὴν πόλιν,
 «Non possum ferre, Quirites,
 graecam urbem»⁴.

4 Sat. 2,60ε.

Τὰ σχολεῖα τῆς Ρώμης ἦσαν ἑλληνικά, οἱ φιλόσοφοι Ἕλληνες, οἱ ἱατροὶ Ἕλληνες, οἱ σύμβουλοι καὶ ὑπουργοὶ τῶν αὐτοκρατόρων Ἕλληνες εἰς μέγαν βαθμόν. Ἡ Ρώμη εἶχεν ἰδικὴν τῆς πολιτείας, ἀλλὰ δὲν εἶχεν ἰδικόν τῆς πολιτισμόν· καὶ ἡ Ἑλλάς εἶχε πολιτισμόν, ἀλλὰ δὲν εἶχε πολιτείαν.

Ἡ λατινικὴ γλῶσσα ἦτο γλῶσσα τῆς διοικήσεως καὶ τοῦ δικαίου εἰς τὴν Δύσιν, ἐνῶ εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐμοιράζετο τὸν ρόλον τοῦτον μὲ τὴν ἑλληνικὴν· ἡ δὲ ἑλληνικὴ ἐκυριάρχει παντοῦ εἰς τὴν λογοτεχνίαν, τὴν φιλοσοφίαν, τὴν ἐπιστήμην. Ἐφθασεν ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποίαν πλείστοι Ρωμαῖοι ἐθεώρουν ἠ αναγκαῖον ἢ χρήσιμον νὰ καταγράφουν τὰς σκέψεις τῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν, ἀκόμη καὶ αὐτοκράτορες, ὅπως ὁ Τιβέριος, ὁ Ἀδριανὸς καὶ ὁ Μ. Αὐρήλιος. Εἰς τὰ τέλη τοῦ β' μ.Χ. αἰῶνος ἐφαίνεται ὅτι ἡ αὐτοκρατορία θὰ ἐξελληνίζετο ἐντὸς βραχυτάτου χρόνου· ἀλλ' ἡ πορεία αὐτὴ ἐματαιώθη τότε λόγῳ τῆς παρεμβολῆς τῆς στρατοκρατίας. Ὁ ρωμαϊκὸς στρατός, ὅσονδήποτε καὶ ἂν εἶχε μεταβληθῆ φυλετικῶς ἢ σύνθεσις του, ὅσον καὶ ἂν εἰς αὐτὸν ἐπεκράτουν οἱ Ἀφρικανοὶ καὶ οἱ Ἰλλυριοί, παρέμεινε διαπαντὸς λατινικὸς. Ὅταν μὲ τὴν ἀνύψωσιν εἰς τὸν θρόνον τῆς δυναστείας τῶν Σεβήρων, καὶ ὀλίγον ἀργότερα τοῦ Μαξιμίνου Θρακός, ἀνέλαβε δεσπόζοντα ρόλον εἰς τὴν διακυβέρνησιν τῆς αὐτοκρατορίας, ἔθεσε τέρμα εἰς τὴν περαιτέρω ἐπιρροὴν τοῦ ἑλληνισμοῦ, τουλάχιστον κατ' αὐτὴν τὴν ἱστορικὴν φάσιν. Διὰ τοῦτο μάλιστα ὁ γ' αἰὼν μ.Χ. εἶναι ὁ σκοτεινότερος διὰ τὴν λατινικὴν λογοτεχνίαν καὶ τὴν ρωμαϊκὴν τέχνην, διὰ τὸν ρωμαϊκὸν ἀνθρωπισμὸν ἐν γένει, αἰῶν, ὅπως εἶναι καὶ διὰ τὸν ἀμειλίκτως διωκόμενον Χριστιανισμὸν. Ὅσάκις μειώνεται τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον εἰς τὸν ρωμαϊκὸν βίον, ἐξασθενεῖ καὶ ὁ πολιτισμὸς.

Ὁ ἐξελληνισμὸς τῆς αὐτοκρατορίας ἐπετεύχθη ἕνα καὶ ἡμισυ αἰῶνα βραδύτερον, ἀλλὰ τότε πλέον δὲν περιέλαβεν ὅλην τὴν ἔκτασιν αὐτῆς· αἱ ἐπαρχίαι τῆς Δύσεως, ἔχουσαι προσφάτως μόλις ἐκλατινισθῆ, δὲν ἦσαν εἰς τοιαύτην κατάστασιν, ὥστε νὰ ὑποβληθοῦν τόσον ἐνωρίς καὶ εἰς νέαν μεταμόρφωσιν.

Ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία κατὰ τὸ ἀνατολικὸν καὶ μεγαλύτερον σκέλος τῆς μεταβάλλεται ἔκτοτε εἰς ἑλληνικὴν βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν καὶ τελεῖ εἰς στενὴν σύνδεσιν μὲ τὸν Χριστιανισμὸν.

Γ'. ΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΙ

Διὰ τὸν Ἕλληνα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος ἡ θρησκεία ἦτο ὁ παράγων ὁ ὁποῖος διεῖπεν ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις τοῦ βίου, ἦτο εἶδος πλαισίου εἰς τὸ ὁποῖον ἐνετάσσοντο αἱ ἑορταί του, αἱ πανηγύρεις, ἡ κοίησις, τὸ θέατρον, ὁ χορός, ἡ τέχνη, ἡ οἰκογενειακὴ ζωὴ. Μολονότι δὲ ὡς ἐκ τοῦτου ἦτο ἀναπόφευκτος ἡ ἐκκοσμίκευσις ταύτης, οἱ ἐπίσημοι θεοὶ τῶν Ἑλλήνων ἦνθησαν ἀκόμη καὶ εἰς τὴν σάτυραν τοῦ Λουκιανοῦ καὶ διετήρησαν ἐπὶ πολὺν χρόνον τὴν ἐπιρροὴν των. Δύναται νὰ λεχθῆ τὸ αὐτὸ καὶ διὰ τοὺς Ῥωμαίους, οἱ ὁποῖοι ἐκράτησαν τὴν λατρείαν τῶν ἐφεστιῶν θεῶν των μὲ ἰδιαιτέραν εὐλάβειαν, ἐνῶ τοὺς ἄλλους θεοὺς των ἐξωμοίωσαν μὲ τοὺς ἑλληνικοὺς καὶ τοὺς ἀνατολικούς.

Ἡ πέραν τοῦ τάφου ζωὴ ἀπετέλει πάντοτε τὴν μεγάλην μέριμναν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' αἱ ἐπίσημοι ἑλληνικαὶ λατρεῖαι ὀλίγην ἐλπίδα παρεῖχον δι' αὐτήν. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον ἀπὸ τοῦ β' αἰῶνος π.Χ. αὐταὶ ἐθεωρήθησαν ἀνεπαρκεῖς καὶ ἤρχισαν νὰ χάνουν τὴν αἴγλην των. Καὶ τότε παρετηρήθη ἡ μεγάλη στροφή πρὸς τὰς μυστηριακὰς λεγομένας θρησκείας.

Πατρίς αὐτῶν εἶναι πόλιν ἡ Ἑλλάς καὶ ἡ πρώτη γνωστὴ μορφή των εἶναι ἡ ἐλευσίνιος λατρεία, ἡ ὁποία ἀπὸ τινος ἀπόψεως δὲν εἶναι μοναδική, διότι ἐκπηγάζει ἀπὸ τὸν περὶ τὴν γονιμότητα τῆς φύσεως στρεφόμενον κοινὸν μῦθον τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων οἱ ἀγρόται παρηκολοῦθουν μετὰ δέους τὴν νέκρωσιν τῆς φύσεως κατὰ τὸ φθινόπωρον καὶ μετὰ κρυφίας ἐλπίδος τὴν ἀναγέννησιν της κατὰ τὴν ἀνοιξιν. Ἦτο φυσικὸν νὰ ἐπινοήσουν ὠρισμένας τελετὰς πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ἀνανεώσεως τῆς γονιμότητος, προσωποποιηθείσης ὡς θεᾶς, εἰς τὴν ὁποίαν ἐδόθη σύντροφος εἰς θεὸς ἔχων μετ' αὐτῆς σχέσεις πλήρεις ὀδύνης, ἀπαλυνομένης διὰ τοῦ συμβολισμοῦ. Ἡ ἀναγέννησις τῆς φύσεως ἐξελαμβάνετο ὡς συμβολικὴ παράστασις τῆς συνεχίσεως τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου πέραν τοῦ φυσικοῦ τέρματός της, τὸ ὁποῖον εἶναι φαινομενικόν. Ὅπως ὁ κόκκος τοῦ σίτου διαλυόμενος ἀναγεννᾶται, οὕτω καὶ ὁ ἄνθρωπος, συμμετέχων εἰς τὸν θάνατον καὶ τὴν ἀνάστασιν τοῦ θεοῦ, ὑπερνικᾷ τὸν θάνατον καὶ ἀναγεννᾶται.

Διατί τώρα ιδιαιτέρως αὐτή ἡ λατρεία ἐτελείτο μυστικῶς καὶ περιωρίζετο εἰς κλειστοὺς κύκλους ὀπαδῶν, δὲν εἶναι τόσον σαφές. Ἴσως αἱ παλαιαὶ προελληνικαὶ χθόνια θεότητες, ἀπωθηθεῖσαι ἀπὸ τοὺς νεήλυδας ὀλυμπίους θεούς, διετηρήθησαν ἀποκρύφως ἀπὸ ὀρισμένων θιάσους παλαιῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος. Ἴσως πάλιν εἶχον αὐτὴν τὴν μορφήν διὰ τὸν λόγον ὅτι περιέκλειε στοιχεῖα γενετησίου πρακτικῆς, τὰ ὁποῖα δὲν προσεφέροντο εἰς δημοσίαν παρουσίαν.

Ὁ μῦθος αὐτὸς πάντως ἐμφανίζεται ὑπὸ ποικίλας μορφάς καὶ συνδέεται μὲ πολυάριθμα ὀνόματα. Γνωστὸς εἶναι ὁ μῦθος τῆς Κόρης, εἰς τὸν ὁποῖον ἡ νέκρωσις καὶ ἡ ἀνανέωσις τῆς φύσεως συνεδέοντο μὲ τὴν ὑπὸ τοῦ Πλούτωνος ἀπαγωγήν τῆς Περσεφόνης, θυγατρὸς τῆς Δήμητρος, καὶ τὴν ἐπάνοδόν της εἰς τὴν γῆν. Ἡ λατρεία αὐτὴ ἀπέκτησεν εἰς τὴν Ἐλευσίνα ἴδιον τελετουργικόν, περιλαμβάνον τὰ τρία στάδια τὰ ὁποῖα ἔκτοτε περιῆλθον εἰς γενικὴν χρῆσιν· κύθαρσιν, τελετὴν, ἐποπτεῖαν. Κατὰ τὴν μετάβασιν εἰς τὸ στάδιον τῆς ἐποπτείας, ὁπότε σύνθημα τῶν πιστῶν ἦτο, «ἐνήστευσα, ἔπιον τὸν κυκεῶνα, ἔλαβον ἐκ κίστης, ἐργασάμενος ἀπεθέμην εἰς τὸν κάλαθον καὶ ἐκ κάλαθου εἰς τὴν κίστην»¹, ἀπεκαλύπτοντο τὰ μυστήρια εἰς τοὺς μύστας, ταῦτα ὅμως παρέμενον μυστηριώδη διὰ τοὺς ἄλλους, ὅπως καὶ δι' ἡμᾶς σήμερον. Ἐτελείτο τότε ἱερογαμία μεταξὺ ἱεροφάντου καὶ ἱερείας, συμβολικὴ παράστασις τοῦ γάμου μεταξὺ οὐρανοῦ καὶ γῆς, τὴν ὁποῖαν ἠκολούθει ἱερογέννησις, συμβολικὴ προτύπωσις τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ μύστου. Τὰ μυστήρια τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Περσεφόνης, ἂν καὶ ποτὲ δὲν ἐπέτυχον εὐρείαν διάδοσιν, ἐπισημαίνονται ὀπωσδήποτε καὶ ἐκτὸς τῆς Ἐλευσίνας. Ὁ Θεοδόσιος Α' ἀπηγόρευσε τὴν τέλεσιν των καὶ ὁ Ἀλάριχος (395) κατέστρεψε τὸ ἱερόν των εἰς τὴν Ἐλευσίνα.

Ἄλλη μορφή τῆς λατρείας ταύτης εἶναι τὰ Διονύσια. Ὁ Διόνυσος Βάκχος, υἱὸς τοῦ Διός, ὑπῆρξε διαφωτιστῆς τῆς Μεσογείου περὶ τῆς σημασίας τῆς ἀμπέλου καὶ τοῦ οἴνου. Ἐλατρεύετο ἀπὸ ὅλους τοὺς Ἕλληνας μὲ εὐθυμίαν ἀρμόζουσαν εἰς τὴν περίστασιν, ἀλλὰ μὴ φθάνουσαν εἰς ὑπερβολικὰς ἀκρότητας. Ὡς θεὸς τῆς βλαστήσεως ὅμως γενικώτερον ὑπὸ ὀρισμένων κύκλων ἐλατρεύετο κατὰ τρόπον ὀργιαστικόν. Ὁ Εὐριπίδης περιγράφει εἰς τὰς Βάκχας τὴν μανιακὴν ἔκστασιν, ἡ ὁποία κατ' ἐμπνευσιν αὐτοῦ κατέλαβε λάτριδάς του. Καταφεύγουν εἰς τὸν Κιθαιρῶνα, ὄπου, ἐνδεδυμένοι μὲ δέρματα ζῶων, περιζωσμένοι μὲ ὄφεις, στεφανωμένοι μὲ κισσοῦς, θηλάζουν νεογνὰ θηρίων καὶ ἐπιδίδονται εἰς ὀργιαστικὰς πράξεις. Ἀπὸ τὴν λατρείαν ταύτην ἐγεννήθη ἡ κλασικὴ τραγωδία.

Ὁ μῦθος τοῦ Διονύσου, ὑποστὰς θεολογικὴν ἐπεξεργασίαν τὸν σ' αἰῶνα π.Χ., ἔδωκε τὸ ὑλικόν εἰς τὴν γένεσιν τῶν ὀρφικῶν μυστη-

¹ ΚΑΙΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, *Προτροπικὸς* 2,24.

ρίων, ὀνομασθέντων οὕτω ὑπὸ τοῦ ἀγνώστου εἰς ἡμᾶς διαμορφωτοῦ των. Ὁ Διδύσος Ζαγρεὺς καθίσταται υἱὸς τοῦ Διὸς καὶ τῆς Περσεφόνης καὶ συνδέεται μὲ τὴν ἔλευσίνιον λατρείαν. Τῇ προτροπῇ τῆς ζηλοτύπου Ἦρας οἱ Τιτᾶνες κατασπαράσσουν τὸν νήπιον Ζαγρεὺ καὶ τρώγουν τὰ τεμάχια τῶν σαρκῶν του, ἀλλ' ἡ καρδία του ἀνευρέθη καὶ κατεπόθη ὑπὸ τοῦ Διὸς, ὁ ὁποῖος τὸν ἀναγεννᾷ διὰ τῆς Σεμέλης. Διὰ τὴν ἁμαρτίαν των ἐκείνην οἱ Τιτᾶνες κατακεραυνώνονται ὑπὸ τοῦ Διὸς καὶ ἀπὸ τὴν στάκτην των δημιουργεῖται ὁ ἄνθρωπος, διττὸς τὴν σύνθεσιν, διονυσιακὸς καὶ τιτανικός, φωτεινὸς καὶ σκοτεινός. Τὸ ἐντὸς τοῦ τιτανικοῦ σώματος διονυσιακὸν στοιχεῖον στενάζει καὶ ζητεῖ νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἄσῆμα, τὸν τάφον τῆς ψυχῆς, διὰ νὰ ἐπανενωθῇ μὲ τὸν θεόν. Θὰ τὸ ἐπιτύχῃ μετὰ τὸν θάνατον, ἐὰν προετοιμασθῇ καταλλήλως κατὰ τὴν παροῦσαν ζωὴν, ἢ ὅποια δυνατὸν νὰ ἐπαναλαμβάνεται διὰ μετενσαρκώσεων. Ἡ προετοιμασία συνίσταται εἰς ἐξαγνισμόν καὶ καθαρότητα βίου, ἐπεκτείνεται δὲ ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ἀποφυγὴν παχυλῶν τροφῶν. Εἰς τὸν Ἄδην διαχωρίζονται οἱ ἄδικοι ἀπὸ τοῖς δικαίους, δίκαιοι δὲ φυσικά εἶναι οἱ μύσται τοῦ Ὀρφισμοῦ.

Ἡ λατρεία αὐτὴ ἦτο κάτι πολὺ πέραν τῆς ἀπλῆς παραλλαγῆς τῆς διονυσιακῆς λατρείας, ἀπετέλει βελτίωσιν καὶ ἐξευγένισιν ἐκείνης μὲ τὴν ὑψηλῆς στάθμης θεολογίαν καὶ ἠθικὴν τῆς, ἰδίως δὲ μὲ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς ἀρχῆς περὶ τῆς ἠθικῆς εὐθύνης. Εἶναι γνωστὸν πόσον τὴν ἐξετίμα ὁ Πλάτων. Κατὰ τοὺς ἐλληνορρωμαϊκοὺς χρόνους παρήχθη ἐκτενὴς γραμματεία φέρουσα τὸ ὄνομα τοῦ Ὀρφέως καὶ συγγενεύουσα μὲ τὴν γνωστικὴν γραμματείαν. Ἐξ ἄλλου ἰδιαίτερος προσφιλές εἶναι εἰς τὴν τέχνην τὸ θέμα τοῦ Ὀρφέως, ἄλλοτε καθημένου ἐν μέσῳ θηρίων, τὰ ὅποια τέρπει μὲ τὴν λύραν του, καὶ ἄλλοτε ὡς καλοῦ ποιμένος μὲ πρόβατα καὶ περιστέρας. Πολλὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ θὰ συναντήσωμεν εἴτε εἰς τὸν Γνωστικισμόν εἴτε εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν Ἐκκλησίαν.

Ὁ ἴδιος μῦθος ὑπόκειται καὶ εἰς ἄλλας λατρείας τῶν περὶ τὴν Μεσόγειον χωρῶν, λαβούσας τὴν μορφήν μυστηρίων κατὰ τὰ πρότυπα τῶν Ἐλευσινίων, ὅταν ἡ ἐπαφὴ τῶν χωρῶν τούτων μὲ τὴν Ἑλλάδα κατέστη στενωτέρα. Τὸ γενετήσιον στοιχεῖον, εἴτε θετικὸν εἴτε ἀρνητικόν, ἦτο εἰς αὐτάς ἐντονώτερον, οἱ δὲ ἱερεῖς αὐτῶν μετεβλήθησαν εἰς περιοδευτάς, ἀναζητοῦντας τύχην, διὸ αὐταὶ διεδόθησαν εὐρύταρον τῶν ἐλληνικῶν.

Ἡ λατρεία τῆς Μεγάλης Μητρὸς ἦτο ἀρχικῶς δημοσία, κατέστη δὲ μυστικὴ διὰ μιμήσεως τῶν ἐλληνικῶν μυστηρίων. Εἰς τὴν βάσιν αὐτῆς ὑπόκειται τὸ αἶσθημα τοῦ πόνου καὶ ὁ πόθος ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τὸν πόνον ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν γενετήσιον ἐμπειρίαν. Ἡ μεγάλη

μήτηρ φερομένη εἰς τὴν Φρυγίαν ὡς Κυβέλη ἢ Νάνα (= Μάνα) καὶ εἰς τὴν Καππαδοκίαν ὡς Μᾶ (= Μάμα), ἦτο θεότης τῶν δρυμῶν, μετακινήθεισα δὲ δυτικῶς ἐταντίσθη μὲ τὴν Δήμητραν καὶ τὴν Ρέα.ν.

Ἡ σύνδεσις αὐτῆς μὲ τὴν λατρείαν τοῦ Ἄττεως ἀπετέλεσε βασικὸν κίνητρον διαμορφώσεως τῶν μυστηρίων τῆς Μητρός. Ὁ Ἄττις λόγῳ ματαιώσεως τοῦ γάμου του μὲ τὴν θυγατέρα τοῦ βασιλέως Μίδου περιέρχεται εἰς κατάστασιν μανίας, αὐτοευνουχίζεται καὶ ἀποθνήσκει· ἀλλ' ὁ Ζεὺς τοῦ παραχωρεῖ εἶδος περιορισμένης ἀθανασίας, συνιστάμενης εἰς τὴν δυνατότητα κινήσεως τοῦ μικροῦ δακτύλου του. Τὴν βάρβαρον πράξιν τοῦ ἥρωος μιμοῦνται καὶ οἱ ἱερεῖς του. Κατ' ὀλίγον εἰς τὰ μυστήρια Κυβέλης καὶ Ἄττεως ἐπεκράτησε τὸ στοιχεῖον τῆς ἐλπίδος μελλοντικῆς σωτηρίας καὶ κατὰ τὰ Ἀττίδεια ἡ φωνὴ τοῦ ἱεροῦ ἀντιφθέγγοντος διέκοπτε τοὺς ὀρθήνους διὰ τὸν θάνατον τοῦ Θεοῦ.

«Θαρρεῖτε, μύσται, τοῦ Θεοῦ σεσωμένου,
ἔσται γὰρ ἡμῖν ἐκ πόνων σωτηρία»².

Εἰς τὸ τέλος δὲ ὁ μύστης, ἀφοῦ ὑπεβάλλετο εἰς τὸ ταυροβόλιον, δηλαδὴ τὴν συμβολικὴν διὰ θυσίας ταύρου παράστασιν τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως, ἐκραύγαζεν· «ἐκ τυμπάνου ἔφαγον, ἐκ κυμβάλου βέβρωκα, ἐκιρνοφόρησα, ὑπὸ τὸν πιστὸν ὑπέδυν»³.

Εὐγενεστέρα ἦτο βεβαίως ἡ λατρεία τῶν αἰγυπτιακῶν τοτεμικῶν θεοτήτων Ἰσιδος καὶ Ὀσίριδος. Ὁ βασιλεὺς Ὀσιρις, φονευθεὶς καὶ διαμελισθεὶς ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ του Σήθ, ἀνίσταται τῇ βοήθειᾳ τῆς συζύγου του Ἰσιδος, ἡ ὁποία ἐρράντισε μὲ τὰς πτέρυγας τῆς τὰ ἀνευρεθέντα μέλη αὐτοῦ. Ἡ λατρεία αὕτη, μεταφερθεῖσα εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἰταλίαν, ἔλαβε τὴν μορφήν τῶν μυστηρίων καὶ ἐτελεῖτο εἰς ἱερὰ καλούμενα Ἰσαῖα.

Αἱ λατρεῖαι τοῦ μεσοποταμίου θεοῦ Θαμοῦζ καὶ τοῦ συροφαινικικοῦ Ἀδώνιδος, ἀνήκουσαι ὁπωσδήποτε εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν, δὲν διεμορφώθησαν εἰς πλήρεις μυστηριακὰς θρησκείας.

Σημειωτέον ὅτι αἱ μαρτυρίαι περὶ τῆς μορφῆς καὶ τῶν συστατικῶν στοιχείων τῶν μυστηριακῶν ἐν γένει θρησκειῶν προέρχονται σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἐκ τῶν χριστιανικῶν χρόνων, ἐξαιρέσει τῶν Ἐλευσινίων, καὶ τοῦτο ὑποδηλώνει ὅτι αὐταὶ διεμορφώθησαν ὀριστικῶς πολὺ βραδέως, παραλλήλως πρὸς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν καὶ ἀναμφιβόλως μέχρι ἐνδὸς σημείου κατ' ἐπίδρασιν αὐτῆς⁴.

Πολὺ περισσότερον βεβαίως ἰσχύει τοῦτο διὰ τὴν λατρείαν τοῦ Μίθρα, ὁ ὁποῖος ἐπὶ τινα χρόνον ἀντηγωνίσθη σκληρῶς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν. Πυλαιὸς θεὸς τῶν Περσῶν καὶ τῶν Ἰνδῶν, παραμερισθεὶς μετ' ἄλλων ὑπὸ τῆς ζωροαστρικῆς μεταρρυθμίσεως, ἐπανήλθεν ἔπειτα ὡς θεότης ὑποτεταγμένη θεολογικῶς εἰς τὸν Ὠρομάσδην. Τότε κατέ-

² ΦΙΡΜΙΚΟΥ ΜΑΤΕΡΝΟΥ, *De errore profan. religionum* 22,1.

³ ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, *Προτροπικός* 2,15.

⁴ Βλ. H. RANER, «The christian mystery and the pagan mysteries», *Kranos Yearbook*, New York 1963.

5 ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, Α' Ἀπολογία 66.

στη καὶ πάλιν ὅ,τι ἦτο πρότερον, θεὸς τοῦ φωτός καὶ τῆς ἀληθείας καὶ τῆς ἀρετῆς, ἀλλ' ἐπίσης καὶ σωτὴρ τῶν ἀνθρώπων. Ἀρπάζει τὸν ἱερὸν βόθρον καὶ τὸν φονεῦει, τὸ πῆμα δὲ τούτων καθίσταται ἱλαστήριον. Γίνεται δεκτὸς ἀπὸ τὸν Ἥλιον εἰς τοὺς οὐρανοὺς καὶ τελικῶς ταυτίζεται μὲ αὐτὸν. Οἱ Πέρσαι ἱερεῖς διωργάνωσαν τὴν λατρείαν του κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ γίνῃ ἀρεστὸς καὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας, ἀλλ' ἡ ἀντιπάθεια τούτων πρὸς πᾶν τὸ περσικὸν ἠμπόδισε τὴν ἀποδοχὴν του, μέχρις ὅτου τὸν ἐδέχθησαν οἱ Ῥωμαῖοι ὡς ἑναρμονιζόμενον πρὸς τὰ ἰδεώδη των. Ἡ λατρεία του ἦτο ἀνδροπρεπῆς καὶ ἡ ἠθικὴ του ἐξόχως αὐστηρά. Οἱ ἱερεῖς του, ἀποκλειστικῶς ἄνδρες, ἐτήρουν ἀγαμίαν, ἐνῶ οἱ πιστοὶ του ἐχωρίζοντο εἰς ἑπτὰ ἱεραρχουμένας τάξεις. Τὰ ἱερά του, τὰ Μιθραῖα, ἐστέγαζον τὴν οἰκείαν ἀδελφότητα, ἐκάστη τῶν ὁποίων ἀπετελεῖτο ἀπὸ μικρὸν ἀριθμὸν πιστῶν. Ἦσαν ἰδιαιτέρως πυκνὰ εἰς τὰ σύνορα τῆς Ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ὅπου ἤδρευον αἱ πλείσται τῶν λεγεῶνων, διότι ὁ πολεμιστὴς αὐτὸς θεὸς τὸν γ' αἰῶνα μ.Χ. κατέστη ὁ κατ' ἐξοχὴν θεὸς τῶν Ῥωμαίων στρατιωτῶν. Τὸ δεῖπνον, τοῦ ὁποίου μετεῖχον οἱ πιστοὶ αὐτοῦ, ἀπετελεῖτο ἀπὸ ἄρτον, ὕδωρ καὶ χυμὸν τοῦ ἱεροῦ ποτοῦ χάομα, ὁσάκις ὑπῆρχε διαθέσιμος. Κατὰ τὸν Ἰουστίνον ἐνεθίμιζε τὴν θεῖαν εὐχαριστίαν «ὅπερ καὶ ἐν τοῖς τοῦ Μίθρα μυστηρίοις παρέδωκαν γίνεσθαι μιμησάμενοι οἱ πονηροὶ δαίμονες· ὅτι γὰρ ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος τίθεται ἐν ταῖς τοῦ μυστηρίου τελεταῖς μετ' ἐπιλόγων τινῶν, ἢ ἐπίστασθε ἢ μαθεῖν δύνασθε»⁶. Τὰ μυστήρια τοῦ Μίθρα εἶχον ἐπίσης καὶ ἄλλας τελετὰς ἀντιστοίχους πρὸς τὰς χριστιανικὰς, ὡς εἶναι τὸ βάπτισμα, καὶ συγγενῆ τυπικῶς ἠθικολογίαν. Ὅλα τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἐμφανίζονται εἰς μεταγενέστερα στάδια τῆς μιθραϊκῆς λατρείας καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ὀρθὴ ἡ γνώμη τοῦ Ἰουστίνου.

Ὁ Ἥλιογάβαλος ἔφερε ξόανον τοῦ θεοῦ Ἥλιου εἰς τὴν Ῥώμην, ὁ Αὐρηλιανὸς ἐθέσπισεν ἐπίσημον ἑορτὴν τοῦ Ἀνικῆτου Ἥλιου καὶ ὁ Διοκλητιανὸς ἀνεκήρυξε προστάτην τῆς αὐτοκρατορίας τὸν *Solem Invictum Mithram*. Ἄλλ' ἦτο ἀργά διὰ τὸν Μίθραν. Ἐντὸς βραχυτάτου χρόνου ἡ λατρεία του ἐξηφανίσθη ἐνώπιον τῆς προόδου τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ἡ μαγεία, αἰώνιος ἀπόκρυφος σύντροφος τοῦ πολιτισμοῦ, εὐρίσκετο εἰς ἀνθήσιν κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην τῆς ἀκμῆς τῶν μυστηριακῶν θρησκειῶν, καθ' ὅσον ἡ ἔντονος ἐπίδοσις εἰς τὰ μυστήρια δύναται εὐκόλως νὰ ὑπερβῇ τὰ ὄρια ἑνὸς ὀργανωμένου καὶ πειθαρχημένου θρησκευάτου. Οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τὴν μαγείαν, συνήθως ἀνατολίται περιόδευταί, εἶχον κατακλύσει τὴν Ἑλλάδα ἤδη ἀπὸ τοῦ ε' αἰῶνος π.Χ., ἐκαλοῦντο δὲ τότε θυρεπανοϊκταί, διότι εἰσήρχοντο εἰς

τάς οικίας διά νά ξελογιάσουν τάς γυναίκας, καί μητραγύρται, διότι ἐφέροντο ὡς ἱεραπόστολοι τῆς Μητρὸς Κυβέλης, ἐνῶ εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν ἀνήκον εἰς ὠρισμένον θρησκευμα. Ἐχρησιμοποιοῦν ἐπωδάς, φίλτρα, ἐξορκισμοὺς, ἀριθμολογίαν, ἀστρολογίαν, ταχυδακτυλογράφιαν, καί ἐπωφελοῦντο ποικιλοτρόπως τῆς ἀφελείας τῶν ἀνθρώπων, ὅπως πολλοὶ ἀπὸ τοὺς Γνωστικοὺς αἰρεσιάρχας. Ἡ ἐρημος τῆς Αἰγύπτου ἐφάνη ἀρκετὰ εἰμενῆς πρὸς αὐτήν, ὥστε νά διατηρήσῃ εἰς τοὺς κόλπους τῆς μέγαν ἀριθμὸν μαγικῶν παπύρων. Ὁ ἀνήσυχος ἄθρωπος, ὅταν δὲν εὐρίσκη ἀνακούφισιν ὅπου ἀρμόζει, τὴν ἀναζητεῖ ὅπουδῆποτε ἄλλοῦ. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸν τὸ περιεχόμενον παπύρων ὡς ὁ κάτωθι:

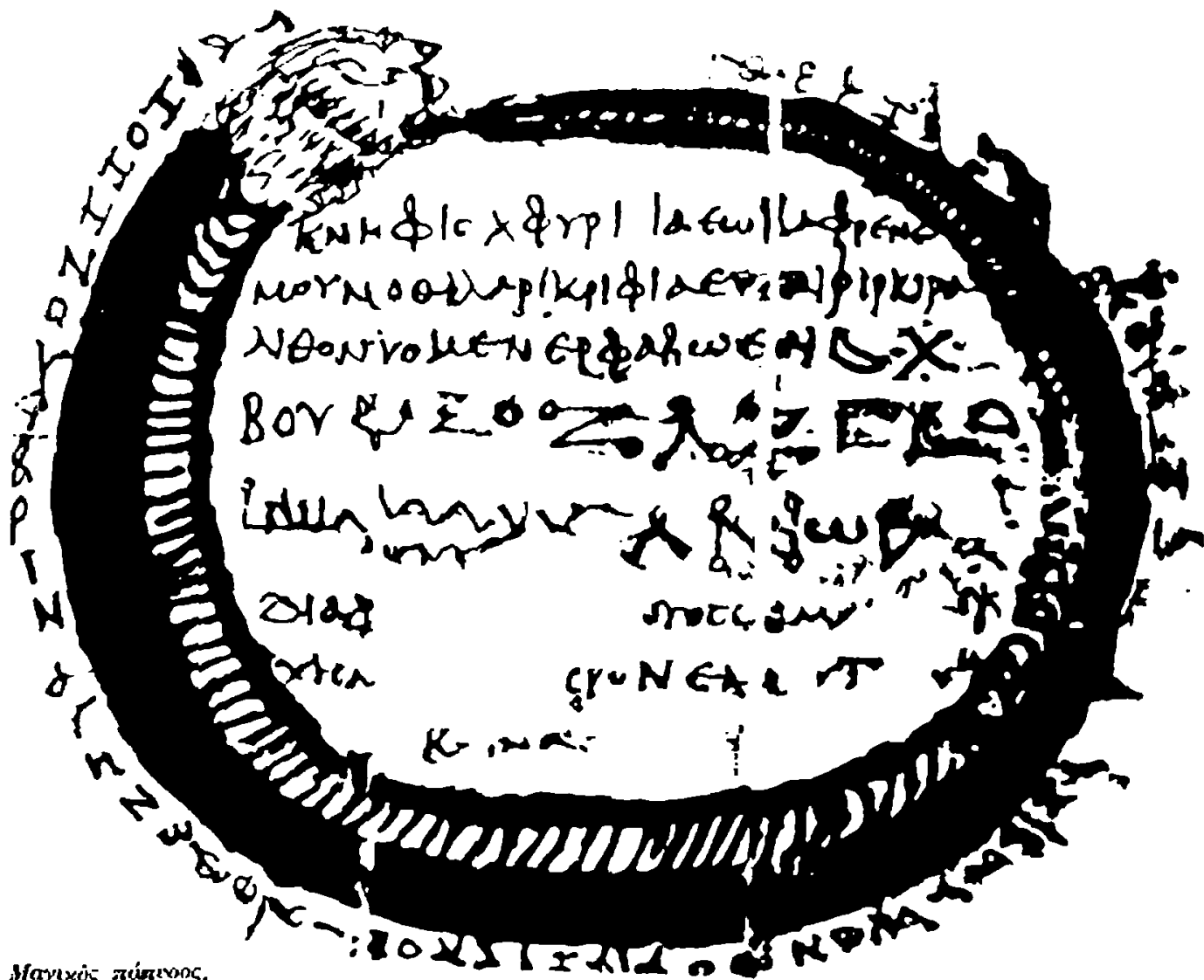
ἀέξορκίζω ὑμᾶς κατὰ τοῦ ἁγίου ὀνόματος θεραπεῦσαι Διόνυσον . . . ὃν ἔτεκεν Ἴρακλία, ἀπὸ παντὸς ρίγους καὶ πυρετοῦ ἢ τοῦ καθημερινοῦ ἢ μίαν πρὸς μίαν, νυκτερινοῦ τε καὶ ἡμερινοῦ ἢ τετραδίου, ἤδη ἤδη, ταχύ ταχύ»⁶.

Ἀπὸ πολὺ παλαιότερον ἐντὸς τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους εἶχε δημιουργηθῆ θρησκευτικὴ ἀναρχία. Ἡ πίστις εἰς τοὺς πατρώους θεοὺς τῶν Ρωμαίων εἶχε μεωθῆ, ἑλληνικοὶ θεοὶ κατέλαβον τὴν θέσιν πολλῶν ἐξ αὐτῶν, τὰ μυστηριακὰ θρησκευτάματα ἐγοήτειον τὰ πλήθη. Ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ του νά στερεώσῃ τὴν δύναμιν τῆς αὐτοκρατορίας ὁ Αὐγουστος ἔκρινεν ἀπολύτως ἀναγκαίαν τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ρωμαϊκῆς πίστεως καὶ ἀρετῆς εἰς τὴν ἀρχαίαν τῶν αἰγλην. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Λεπίδου μάλιστα ἀνέλαβεν ὁ ἴδιος τὸ ἀξίωμα τοῦ pontifex maximus, ἀνφοκοδόμησεν 80 ἐρειπωμένους ναοὺς καὶ ἴδρυσεν πολλοὺς νέους. Ἄλλ' ἀντελήφθη ἐγκαίρως ὅτι, ἂν ἤρκεῖτο εἰς ἀποκατάστασιν τοῦ τετρωμένου κύρους τῶν ἀρχαίων θεῶν τῆς Ρώμης, δὲν θὰ κατάρθωνε νά ἐπιβάλλῃ ἐνιαίαν θρησκείαν εἰς μίαν ἐνιαίαν αὐτοκρατορίαν. Ἄφησε λοιπὸν τὰς θεότητας, ρωμαϊκὰς καὶ ἑλληνικὰς καὶ ἀνατολικὰς, νά ἐλκύουν τὴν εὐλάβειαν τῶν πιστῶν τῶν, αὐτὸς δὲ ἐνέπνευσε τὴν σύστασιν μιᾶς ἐπισήμου κρατικῆς λατρείας, ἢ ὁποία θὰ ἦτο ὁ συνεκτικὸς δεσμὸς ὅλης ἐκείνης τῆς θρησκευτικῆς ποικιλίας. Ἡ ἐπίσημος λατρεία δὲν ἀντικαθίστα τὰς παλαιὰς, ἀλλὰ τὰς συνεπλήρωνε, περιέλαβε δὲ σὺν τῷ χρόνῳ ἀπόδυσιν τιμῶν εἰς τὸν θεὸν αὐτοκράτορα καὶ τὴν θεάν Ρώμην. Βεβαίως ἡ λατρεία τοῦ βασιλέως δὲν ἀπετέλει τίποτε νέον, ἐνῶ ἡ λατρεία τῆς Ρώμης ἦτο κάτι τὸ πρωτοφανές. Τὸ ὄνομα τῆς πόλεως ταύτης ἦχει ὡς οὐρανία σύλληψις εἰς τὰ ὄτα τῶν ἐκθάμβων κατοίκων τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς, καὶ ἦτο εὐκὸλον εἰς τοὺς ἐπαρχιακοὺς λειτουργοὺς τοῦ κράτους νά ἐπιβάλουν τὴν λατρείαν τοῦ πνεύματος τῆς Ρώμης —genius λατινιστί, τύχης ἑλληνιστί—, μιᾶς δυνάμεως ὑπερανθρώπου. Καὶ τοῦτο ἦτο φυσικὸν

⁶ K. PREISENDANZ, *Papyri graeci magici*, τ. 2, 1931, σ. 131.

πολύ χρήσιμον διά τὴν ἀσφάλειαν τοῦ γιγαντιαίου κράτους.

Ἡ διανόησις τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν κλασικὴν ἐποχὴν εἶχε θέσει τέρμα εἰς τὴν ἀπόδοσιν θεῶν ἢ ἡρωϊκῶν τιμῶν εἰς βασιλεῖς καὶ ἄρ-

Μαγικός κρίκος.

Ἔχει δάκτυλῶν τὴν ἀράν του, ὡς φυλακτὸν. Ἡ μαγεία ἦτο εὐρύτατα διαδομένη τὴν ἐποχὴν τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Πάπυρος γ' αἰῶνος, Βρετανικὸν Μουσεῖον.

χοντας, ἀλλὰ δὲν ἦτο δυνατόν νά μείνουν οἱ Ἕλληνες ἀσυγκίνητοι ἐνώπιον τῶν μεγαλουργημάτων τὰ ὅποια ἐπετέλεσεν ὁ Ἀλέξανδρος καὶ νά μὴ ἐπιστρέψουν εἰς παλαιότερας συνηθείας. Τοιαύτη ἰκανότης καὶ δύναμις μόνον μὲ τὴν παρουσίαν θεῶν καταβολῶν εἰς τὸ ἀνθρώπινον περίβλημα ἦτο δυνατόν νά δικαιολογηθοῦν εἰς τὰ πλήθη. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀλέξανδρος, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν ἐκτακτὸν θρησκευτικὴν τῆς μητρὸς του Ὀλυμπιάδος, ἐπίστευεν ὅτι κατὰ παράδοξον συνέβαινε περὶ αὐτόν. Εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ὅπου εὐρίσκετο ὁ τάφος αὐ-

τοῦ, ὠρίσθησαν δι' αὐτὸν ἐνωρίς θεῖαι τιμαί, οἱ δὲ Πτολεμαῖοι ὄρισαν καὶ δι' ἑαυτοὺς θείας τιμάς, ἤδη ἐν ζωῇ, καθ' ὅσον ἄλλωστε ὁ ἐντόπιος αἰγυπτιακὸς πληθυσμὸς, συνηθισμένος ἀπὸ παλαιότερα εἰς τὸ παράδειγμα τῶν φαραῶ, προθυμώτερον ὑπηρετεῖ ἓνα θεὸν ἐπὶ τοῦ θρόνου παρά ἓνα ἄνθρωπον. Αὐτὸ δὲ δὲν περιορίσθη μόνον εἰς τοὺς Πτολεμαίους ἐκ τῶν Ἑλλήνων ἡγεμόνων τῆς ἐποχῆς ταύτης.

Εἰς τὴν ἀρχαίαν Ρώμην ἀπεδίδοντο θεῖαι τιμαί εἰς τοὺς βασιλεῖς, ἐνίστε δὲ καὶ κατὰ τὴν δημοκρατικὴν περίοδον δὲν ἀπεφεύγετο ἡ ἡρωοποίησις μερικῶν ἐξαιρετικῆς δυνάμεως προσωπικοτήτων. Εἶναι τοῦτο κάτι τὸ ὁποῖον συμβαίνει πάντοτε· τὰ ἡρῶα καὶ οἱ ἀνδριάντες διασήμων προσωπικοτήτων μὲ τὴν κατὰ καιροὺς στέψιν των ἀποτελοῦν τὰ σημερινὰ κατάλοιπα τοιοῦτου εἶδους λατρείας.

Ὁ Αὐγουστος ἐθεωρήθη θεῖος πολὺ ἐνωρίς καὶ ἡ λατρεία τοῦ πνεύματος αὐτοῦ ἐπεκράτησεν ἀπὸ τοῦ ἔτους 12 π.Χ. εἰς τὴν Γαλλίαν, τὴν Ἰσπανίαν καὶ τὴν Β. Ἀφρικὴν, ἔπειτα δὲ εἰσῆχθη καὶ εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας. Ὡς εἶναι φυσικόν, δὲν καθιερώθη τοιαύτη λατρεία εἰς τὴν Ρώμην καὶ τὴν Ἰταλίαν, καθ' ὅσον ἐκεῖ τουλάχιστον οὗτος ἦτο ἀνθρώπινος ἄρχων καὶ ὄχι θεῖος. Ἀλλὰ τὸ ἱερατικόν τάγμα τῶν Αὐγουσταλέων, ὁργανωθὲν εἰς τὰς ἰταλιωτικὰς πόλεις, ἀπέδιδε τοιαύτας τιμάς εἰς τὸν Αὐγουστον ἐμμέσως, μέχρις ὅτου μετὰ τὸν θάνατόν του ἡ λατρεία τοῦ αὐτοκράτορος εἰσῆχθη καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Ρώμην. Ἄν καὶ αἱ θλιβεραὶ πράξεις πολλῶν αὐτοκρατόρων, ἡ ἐπέκτασις τῆς ἐπιρροῆς τῆς φιλοσοφίας καὶ ἡ διαφώτισις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐξηυτέλισαν τὸν θεσμόν τοῦτον, αὐτός, ἀντὶ νὰ καταργηθῇ, ἰσχυροποιήθη περισσότερο. Μέχρι τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου ἐν ζωῇ ἐλατρεύετο μόνον τὸ πνεῦμα τοῦ αὐτοκράτορος, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἐθεοποιεῖτο μετὰ θάνατον· ἔκτοτε ἀποκαλεῖται θεὸς καὶ ὁ ἴδιος ἐν ζωῇ. Τὸ ὅτι οἱ κατὰ τῶν Χριστιανῶν διωγμοὶ ἐντείνονται καὶ συστηματοποιοῦνται ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἀκριβῶς, δύναται νὰ ἐκληφθῇ ὡς ἐκδίκησις τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀξιώματος ἐναντίον μιᾶς θρησκείας, ἡ ὁποία ἠγωνίζετο διὰ τὴν μείωσίν του. Τελικῶς ὁ αὐτοκράτωρ ἐταυτίσθη μὲ τὸν Ἀνίκητον Ἥλιον.

Ἐπίστευον πράγματι οἱ πολῖται τῆς αὐτοκρατορίας ὅτι ὁ ἡγεμὼν των ἦτο θεός; Τὸ ἐρώτημα δὲν ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὰς καλῶς ὀργανωμένας ἀποκλειστικὰς θρησκευτικὰς κοινότητες, ὅπως ὁ Χριστιανισμὸς, ὁ Δρυϊδισμὸς, ὁ Ἰουδαϊσμὸς, τῶν ὁποίων οἱ ὁπαδοὶ βεβαίως δὲν ἐπίστευον, διὸ καὶ ἐδιώκοντο ἀπηνῶς, πλὴν τῶν Ἰουδαίων οἱ ὁποῖοι ἐνωρίς εἶχον ἀπαλλαγὴν τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν δημοσίαν λατρείαν. Ἐκ τῶν ἄλλων τάξεων τῶν λαῶν τῆς αὐτοκρατορίας μία μερὶς τὸ ἐπίστευεν, ἀλλ' αὐτὴ πιθανῶς ἀπετέλει ἀσήμαντον μειονότητα.

Οἱ ρωμαῖοι αὐτοκράτορες κατὰ τὰ ἑννέα δέκατα ἀπέ-
 ὑπὸ ἐξηγριωμένων στρατιωτῶν ἢ αὐλικῶν· καὶ δ
 οὐκοῦλα ἓνα θεόν.

τριτομοιμοιο
 ἑρῶτορῖα σουδ
 καμίταιδε τοδ
 ποροτιρέθρσαρ
 λαίτβμοσ· ἀρχη
 μβρσοτηρίασ· τε
 λοςδτ ἀπομίατ
 λαίταυτησ τῆσ
 φωνῆσδοθῆσισ
 ασηαμταταα
 γαμματαεπσο
 ετωιωφσοτωρη
 λαίελεαμωθνο
 μόρνετῆσωκῆσ
 ἰααμβρνεσ· ἐμῆ
 κηρύττηωσβη
 διαδιμιασι
 λικον· ἐχρηεπα

Ἡ πῶσις τῶν ἀγαλιμάτων.

Μικρογραφία κώδ. Ἐστυγμένου 14, φ. 101B.

Ὁ Χριστιανισμὸς εὐρέθη ἐνώπιον τοιούτου ἰ-
 βάλλοντος. Αὐτὸς ἦτο διὰ τὸ περιβάλλον νηλ-
 τοῦτο ἦτο δι' αὐτὸν βδελυκτόν. Ἐν πάσῃ περιπτ
 ἔπειτα ἀπὸ ἀγῶνα τριῶν αἰῶνων καὶ ἔφθασεν ἔκοξ

τά πράγματα ἦλθον οὕτως, ὥστε, ὅπως τὰ περιγράφει παραστατικῶς ἡ Ἐκκλ. Ἱστορία ὁ Εὐσέβιος, συνέβη κάτι τὸ πρωτοφανές, οἱ αὐτοκράτορες δηλαδή, λόγῳ τῆς τιμῆς τὴν ὁποῖαν ἔλαβον ἀπὸ τὸν Θεόν, νὰ καταπτύουν τὰ πρόσωπα τῶν νεκρῶν εἰδώλων, νὰ ἀναγνωρίζουν τὴν ὑπαρξιν ἑνὸς μοναδικοῦ Θεοῦ καὶ νὰ ὁμολογοῦν ἓνα βασιλεῖα, τὸν γνήσιον Υἱὸν τοῦ Θεοῦ.

«Ὁ μὴδὲ ἄλλοτὲ πω, τοῦς πάντων ἀνωτάτω βασιλέας ἡς λε-
λόγγασι παρ' αὐτοῦ τιμῆς συνησθημένως νεκρῶν μὲν εἰδώ-
λων καταπτύειν προσώποις, πατεῖν δ' ἄθεσμα δαιμόνων θέ-
σμια καὶ παλαιᾶς ἀπάτης πατροπαραδότου καταγελᾶν, ἓνα
δὲ αὐτὸν μόνον Θεὸν τὸν κοινὸν ἀπάντων καὶ ἑαυτῶν εὐερ-
γέτην γνωρίζειν Χριστόν τε τοῦ Θεοῦ παῖδα παμβασιλῆα τῶν
ὄλων ὁμολογεῖν Σωτήρᾳ τε αὐτὸν ἐν στήλαις ἀναγορεύειν ἀν-
εξαλείπτω μνήμη τὰ κατορθώματα καὶ τὰς κατὰ τῶν ἀσεβῶν
αὐτοῦ νίκας μέσῃ τῇ βασιλευούσῃ τῶν ἐπὶ γῆς πόλει βασι-
λικοῖς χαρακτηῖσι προσεγγράφοντας, ὥστε μόνον τῶν ἐξ αἰ-
ῶνων Ἰησοῦν Χριστόν τὸν ἡμῶν Σωτήρα καὶ πρὸς αὐτῶν τῶν
ἐπὶ γῆς ἀνωτάτων οὐχ οἷα κοινὸν ἐξ ἀνθρώπων βασιλεῖα γενό-
μενον ὁμολογεῖσθαι, ἀλλ' οἷα τοῦ καθ' ὄλων Θεοῦ παῖδα γνή-
σιον καὶ αὐτὸν Θεὸν προσκυνεῖσθαι»⁷.

Δ'. Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Ἄν καὶ τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα τοῦ δ' π.Χ. αἰῶνος δὲν ἀπεμάκρυνον τὸν Θεόν, οἱ φιλόσοφοι ἀπεμακρύνοντο αὐτοῦ, διότι τὸν ἐφαντάζοντο ὡς κάτι τὸ ἀπρόσωπον καὶ ἀόριστον, μὲ τὸ ὁποῖον δὲν ἦτο ἐφικτὴ ἰδιαιτέρα σχέσις καὶ ἐπαφή. Βραδύτερον ἢ φιλοσοφία, ἀντιληφθεῖσα τὴν ἀδυναμίαν τῆς νῦν εὔρη τὴν ἀρχὴν τοῦ κόσμου, ἐδανείσθη τὴν μέθοδον τῆς ἰθρησκείας, χωρὶς παρὰ ταῦτα νῦν καταστή ὑποκατάστατον αὐτῆς, ἢ ὁποῖα ἠκολούθησεν ἀνενόχλητος τὸν δρόμον τῆς. Ἡ πρὸς τὴν ἰθρησκευτικὴν θεώρησιν τῶν πραγμάτων στροφή, καθολικὴ ἀπαίτησις τῶν καιρῶν, δὲν ἠχρήστευσε τὰ συστήματα ταῦτα, ἀλλ' ἔδωκεν εἰς αὐτὰ ἰθρησκευτικὸν χρωματισμόν.

Βασικῶς τέσσαρα συστήματα ἐπεκράτουν, τέσσαρες σχολαί, αἱ ὁποῖαι μάλιστα εἶχον συνάψει εἶδος σιωπηρᾶς συμφωνίας περὶ ἀμοιβαίας ἀναγνωρίσεως. Εἶναι αὐτὰ τὰ ὁποῖα συναντῶμεν εἰς τὸν πρόλογον τοῦ *Διαλόγου πρὸς Τριφωνα* τοῦ Ἰουστίνου· Ἀκαδημία, Περίπατος, Στοά, Πυθαγορισμός. Ὑπῆρχε βεβαίως καὶ ἓν πέμπτον. ὁ Ἐπικουρισμός, ἀλλ' αὐτός ἦτο περιφρονημένος ἀπὸ τὰ ἄλλα καὶ γενικῶς ἀπὸ τοὺς λογίους, ἐνῶ ὁ Σκεπτικισμός κατεπολέμει ὅλα αὐτὰ ὁμοῦ ὡς δογματικά, ὡς στηριζόμενα εἰς ἀναπόδεικτα ἀξιώματα.

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον κυρίως χαρακτηρίζει τὸ μεγαλειώδες οἰκοδόμημα τοῦ Πλάτωνος εἶναι ἡ διάκρισις τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν, ἀποτελοῦντος τὴν σταθερὰν οὐσίαν τῶν ὄντων καὶ τὴν ἀντικειμενικὴν βάσιν τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως, ἀπὸ τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων, τελούντος εἰς κατάστασιν ἀενάου γενέσεως καὶ φθορᾶς. Αἱ ἰδέαι εἶναι ἡ ἐνεργὸς δύναμις τῶν ὄντων καὶ ὁ Θεὸς εἶναι ἡ ὑψίστη ἰδέα. Ἰδέαι εἶναι καὶ ἡ ψυχὴ ἢ ὁποῖα, ἀποκοπεῖσα ἀπὸ τὸ βασιλεῖον τῶν ἰδεῶν, ἐνεκλείσθη εἰς τὸν ἴλικόν κόσμον, διὰ νῦν ἐπανέλθη εἰς τὸν οἰκεῖον τόπον, ὅταν ὁ λόγος τοῦ ἀνθρώπου ἐπικρατήσῃ τῶν δύο ἄλλων κατωτέρων δυνάμεων αὐτοῦ, τοῦ θυμικοῦ καὶ τοῦ ἐπιθυμητικοῦ· ἄλλως οὐ ὑποβάλλεται ἐδῶ εἰς διαδοχικὰς μετενσαρκώσεις.

Αὐτὴ ἡ ἐντυπωσιακὴ φιλοσοφικὴ σύνθεσις δὲν φαίνεται νῦν ἐνεθουσίασε τόσον πολὺ τοὺς πρώτους μαθητὰς τοῦ Πλάτωνος, ἐξ οὗ καὶ οἱ ἄμεσοι διάδοχοι αὐτοῦ εἰς τὴν διεύθυνσιν τῆς Ἀκαδημίας ἐρριψαν τὸ βάρος εἰς τὰ ἠθικὰ προβλήματα, ἐνῶ οἱ διάδοχοι τούτων, παρασυρθέντες εἰς προσπάθειαν καταπολεμήσεως τῆς αἰσιοδόξου

γνωσιολογίας τῶν Στωϊκῶν, ἐνεπλάκησαν εἰς ἓνα σκεπτικισμόν ξένον πρὸς τὴν νοοτροπίαν τοῦ ἴδρυτοῦ τῆς σχολῆς. 1 *Μεταφυσικά* Κ7,1064

Βραδύτερον ὁμοίως ὁ Πλάτων καθίσταται ὁ φιλόσοφος τῆς προτιμήσεως τῶν διανοουμένων λόγῳ τῆς τιμητικῆς θέσεως τὴν ὁποίαν δίδει τὸ σύστημά του εἰς τὸν Θεόν, καὶ καθίσταται ἡ θεολογικὴ αὐθεντία τοῦ φωτισμένου ἑλληνισμοῦ. Αἱ ἰδέαι τώρα παύουν νὰ εἶναι αὐθύπαρκτοι καὶ μεταβάλλονται εἰς ἐννοίας τοῦ Θεοῦ. Μολονότι τοῦτο παρατηρεῖται κατὰ πρῶτον εἰς τὸν Φίλωνα, ἴσως ἡ μεταβολὴ εἶχεν ἀρχίσει ὀλίγον ἔνωρίτερον. Ἐν συνεχείᾳ παρατηρεῖται ἀνάμιξις πλατωνικῶν καὶ πυθαγορείων στοιχείων, ἐκ τῆς ὁποίας ἀπέρρευσεν ὁ μέσος πλατωνισμός, πιστότερος εἰς τὸν διδάσκαλον ἀλλὰ θεολογικώτερος αὐτοῦ. Ὁ Ἀλβίνος, συντάκτης μιᾶς *Ἐπιτομῆς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλάτωνος*, διακρίνει τὸν Δημιουργὸν ἀπὸ τὰς ἰδέας καὶ τὸν τοποθετεῖ ἐπὶ ὑψηλοτέρου καὶ διαφορετικοῦ χαρακτήρος ἐπιπέδου. Εἰς αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ θρησκευτικὰ πλαίσια τοποθετεῖται ἡ ἀπόπειρα τοῦ Κέλσου νὰ πολεμήσῃ τὸν Χριστιανισμόν μὲ τὸ πρῶτον εἰς τὴν ἱστορίαν συστηματικὸν ἀντιχριστιανικὸν σύγγραμμα, τὸν *Ἀληθῆ Λόγον* (178 μ.Χ.).

Κατὰ τὴν ἴδιαν ἐποχὴν ὁ Πλούταρχος ἀκολουθεῖ διαφορετικὴν γραμμὴν, διότι θέλει νὰ μείνῃ περισσότερο πιστὸς εἰς τὴν προγονικὴν κληρονομίαν. Δὲν εἶναι μόνον φιλόσοφος ἀλλὰ καὶ ἱερεὺς, ἀφωσιωμένος ταυτοχρόνως εἰς τὸν Πλάτωνα καὶ τὴν λαϊκὴν θρησκείαν, τὴν ὁποίαν ἐμπλουτίζει μὲ ξένα στοιχεῖα, χωρὶς ἴσως νὰ τὸ ἐννοήσῃ, ὑποχωρῶν ἐνώπιον τοῦ γενικοῦ ρεύματος τῆς ἐποχῆς. Καθίσταται οὕτω θεμελιωτῆς τῆς ἐπιστήμης τῆς θρησκευτολογίας.

Ὁ Ἀριστοτέλης, ἂν καὶ ὑπῆρξεν ὁ πληθωρικώτερος τῶν Ἑλλήνων στοχαστῶν, εἶχε τὴν μικροτέραν μερίδα εἰς τὴν ἐκτίμησιν τῶν διανοουμένων τῆς ἐποχῆς ταύτης, προφανῶς διότι ἡ σκέψις του ἦτο βαρεῖα. Μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἡ σχολὴ του ἠκολούθησεν ἓνα δρόμον τὸν ὁποῖον δὲν εἶχεν ἐκλέξει αὐτὸς ἀλλ' ὑπεδείκνυεν ἡ μέθοδός του, τὸν δρόμον τῆς ἐπιστημονικῆς ἐξειδικεύσεως, ἡ ὁποία συνεπήγετο ὑψηλὸν βαθμὸν ὀρθολογισμοῦ, καὶ σιωπηρῶς ἀπεμακρύνετο τοῦ Θεοῦ.

Δὲν ἦτο αὐτὴ ἡ πρόθεσις τοῦ διδασκάλου ἐκείνου, ὁ ὁποῖος ὡς πρῶτην ἀξιολογικῶς ἐπιστήμην εἶχεν ἀνακηρύξει τὴν θεολογίαν. «Δῆλον τοίνυν ὅτι τρία γένη τῶν θεωρητικῶν ἐπιστημῶν ἐστί, φυσικὴ, μαθηματικὴ, θεολογικὴ. Βέλτιστον μὲν οὖν τὸ τῶν θεωρητικῶν ἐπιστημῶν γένος, τούτων δ' αὐτῶν ἡ τελευταία λεχθεῖσα· περὶ τὸ τιμιώτατον γὰρ ἐστί τῶν ὄντων»¹. Συνδέει μὲν ἀρρήκτως τὸ εἶδος μὲ τὴν ἔλην, ἀλλ' ὀλίγοι φιλόσοφοι εὐρίσκονται τόσον μακρὰν τοῦ ὕλισμοῦ

ὅσον αὐτός. Εἰς τὴν σκέψιν τοῦ τὸ εἶδος εἶναι ἀνωτέρας καὶ εὐγενεστερας ὑφῆς, διότι τὰ ὄντα μορφώνονται διὰ τῆς κυριαρχίας αὐτοῦ ἐπὶ τῆς ἀκατεργάστου ὕλης, ὅσον δὲ μειωμένη εἶναι ἢ ὕλη ἐνὸς ὄντος τόσον καθαρώτερον εἶναι τὸ εἶδος αὐτοῦ καὶ ἄρα τόσον ὑψηλοτέρας ποιότητος εἶναι τὸ ὄν. Προορισμὸς τῆς φύσεως εἶναι νὰ ἀνάγεται εἰς ἀνωτέρας μορφάς ὑπάρξεως διὰ μᾶς συνεχοῦς ἐξελίξεως, ἀπαλλασσομένη βαθμιαίως τῆς ὕλης. Εἰς τὴν κορυφὴν εὐρίσκεται τὸ ὕψιστον εἶδος τοῦ παντός, ἢ καθαρὰ ἐνέργεια, τὸ πρῶτον κινοῦν ἀκίνητον, ἢ Θεός. Ἐπὶ τῆς γῆς δὲ ἀνώτερον εἶδος εἶναι ὁ ἄνθρωπος, τοῦ ὁποῦ ἡ ψυχὴ κατέχει ὑψηλὸν βαθμὸν καθαρότητος, ἀλλ' ἐπὶ πλεον διαθέτει καὶ ἐν πρόσθετον στοιχεῖον εἰσερχόμενον ἀνωθεν, τὸν νοῦν. Αὐτὸ τὸ στοιχεῖον εἶναι, ὅπως ὁ Θεός, καθαρὰ ἐνέργεια καὶ ἀθάνατον.

Αὕτη ἡ θεολογικὴ τάσις τοῦ ἡγέτου τοῦ Περιπάτου δὲν σημαίνει βεβαίως παρουσίαν καὶ ἐμπράκτου θρησκευτικῆς διαγωγῆς, ἀλλὰ πάντως καὶ ὡς ἀπλή τάσις ἐμειώθη πολὺ κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους. Ἐφ' οὗτου ὁ Ἀνδρόνικος, τὸ 50 π.Χ., ἐξέδωσε τὰ ἀφανῆ ἔωκ τότε ἀκόμη ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους, ὁ ἀριστοτελισμὸς ἀναζωογονεῖται, εἰσέρχεται εἰς τὸν ρυθμὸν τῆς ἐποχῆς καὶ καταλαμβάνει σπουδαίας θέσιν εἰς τὴν πνευματικὴν ἱστορίαν τοῦ κόσμου. Διὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως, τὸν β' μ.Χ. αἰῶνα, οὗτος λαμβάνει θρησκευτικώτερον χρῶμα. Ὡς φρονεῖ οὗτος, ὡρεῖς τῆς ἐσωτερικῆς δυνάμεως ἡμῶν ἢ ὁποῖα μεταβάλλει τὸ δυνάμει νοητὸν εἰς ἐνεργεῖα νοητὸν, εἶναι ἢ Θεός, καὶ ἡ νόησις δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο εἰμὴ δρασις τοῦ Θεοῦ. Ἦδι ὅμως ὁ ἀριστοτελισμὸς ὑποχωρεῖ ὡς ἐνεργὸν αὐτοτελὲς φιλοσόφημα καὶ καθίσταται μέθοδος λογισμοῦ. Ἐκτοτε ὁ Ἀριστοτέλης μελετᾶται εἰς ὅλας τὰς σχολὰς καὶ τὰς ἐπηρεάζει ὅλας, ὅπως ἐπίσης ἐπηρεάζει τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν.

Κεντρικὸν θέμα τῆς στοικῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ φύσις καὶ τὰ κατὰ φύσιν ζῆν. Ἡ δὲ φύσις περικλείει Θεὸν καὶ κόσμον εἰς μίαν ἐνότητά, εἰς τὴν ὁποῖαν ὁ μὲν κόσμος εἶναι τὰ ἀσύνδετα μέλη τοῦ σύμπαντος, ὁ δὲ Θεός εἶναι ἡ δι' ὅλων τῶν μορίων διήκουσα συνδετικὴ δύναμις, εἶναι ὁ Λόγος ἢ ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου. Ἡ πανθειζουσα κοσμοθεωρία ἀναποφεύκτως ἐντείνει πάντοτε τὴν θρησκευτικὴν διάθεσιν. Οὕτω καὶ ἡ Στοὰ ἐφρόντιζε νὰ στηρίξη ὅλας τὰς παλαιὰς θρησκευτικὰς παραδόσεις δίδουσα εἰς αὐτὰς διὰ τῆς ἀλληγορικῆς μεθόδου ἐρμηνείαν ἀποδεκτὴν ὑπὸ τῶν διανοουμένων, ἐθεώρει δὲ τὴν θρησκευτικὴν λατρείαν ὡς ἀπαραίτητον συμπλήρωμα τῆς φιλοσοφίας τῆς.

Ἡ μέση Στοὰ ἀπεμακρύνθη ἀπὸ τὴν ἀρχὴν αὐτὴν, μεταβαλοῦσα αὐτὴν ταύτην τὴν φιλοσοφίαν εἰς πνευματικὴν λατρείαν. Ὁ κύριος ἐκπρόσωπος αὐτῆς Ποσειδώνιος, ἐγκαταλείψας τὴν θεωρίαν τῆς ἐκ

πυρώσεως, παραδέχεται τὴν αἰωνιότητα τοῦ κόσμου, συγχρόνως δὲ διαχωρίζει τὸν Θεὸν ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ τὸν καθιστᾶ προσωπικόν. Εἶναι τώρα ἐμφανὴς ἡ στροφή πρὸς τοὺς Πυθαγορείους καὶ τοὺς Ὀρφικούς. Τὴν αἰφνιδίαν ἠθικὴν μεταβολὴν, τὴν ὁποίαν οἱ πρῶτοι Στωικοὶ ἐκήρυσσον ὡς ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τὰς ἀλόγους ὁρμᾶς καὶ ἐπιτεύξεως τῆς ἀπαθείας καὶ τῆς σοφίας, ἀπέδιδεν ὁ Ποσειδώνιος εἰς τὸν ἀγαθὸν δαίμονα, ὁ ὁποῖος εἰσδύει εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου αἰφνιδίως καὶ καθίσταται ὁ ἔσω ἄνθρωπος, ὁ ἀληθὴς ἄνθρωπος. Αὐτὸς εἶναι ἡ μοῖρα τοῦ Θεοῦ καί, ἐάν ὁ κατ' ἄτομον ἄνθρωπος ὑποτάξῃ τὴν θέλησιν του εἰς αὐτόν, θά ἐπιτύχῃ τὴν θέαν, θά θεάται τὸν Θεὸν διὰ τοῦ ἐντὸς αὐτοῦ Θεοῦ. Πᾶσα ἄλλη μορφή λατρείας εἶναι προφανῶς περιττή. Οὕτως ἐξ ἄλλου συνεδύαζον οἱ Στωικοὶ τὴν εἰμαρμένην μετὰ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως.

Ὁ Σενέκας, εἰς ἀπὸ τοὺς λατινιστὶ γράψαντας ρωμαίους Στωικούς, βαδίζει ἐπὶ τῆς ἰδίας γραμμῆς, φιλοσοφῶν ἐπὶ τῇ προϋποθέσει τῆς ὑπάρξεως προσωπικοῦ Θεοῦ, χωρὶς νὰ ὑπυρνήται τὴς βυσικῆς γραμμᾶς τῆς Στοᾶς. Ὁ Θεὸς εἶναι ὁ πατήρ, ἀλλὰ καὶ ὁ σύντροφος ἡμῶν· διότι ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ εἶναι μέρος τοῦ θεοῦ τὸ ὅποσον κατήλθε καὶ ἐπέλεξεν ὡς κατοικητήριον τὸ σῶμα. Ἐάν θέλῃς νὰ εἶσαι εὐγνώμων εἰς τὸν Θεόν, νὰ εἶσαι ἀγαθός· μιμούμενος αὐτόν, τοῦ προσφέρεις λατρείαν· δὲν χρειάζονται θυσίαι καὶ ἄλλα μέσα λατρείας, ἀλλ' εὐθεῖα καρδιά καὶ εὐσέβεια. Ὁ Σενέκας εἶχε συναισθησιν τῆς ἀμαρτωλοῦ διαθέσεως καὶ τῆς ἀδυναμίας τῆς θελήσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Εἰς ἀπὸ τοὺς δοκιμωτέρους, μέσα εἰς τὴν ταπεινότητά του, λογίους τῆς ἑλληνορρωμαϊκῆς περιόδου ἦτο ὁ Ἐπίκτητος, Ἕλληναπέλευθερος, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν ἐκδίωξιν του ἀπὸ τὴν Ρώμην ὑπὸ τοῦ Λομτιανοῦ εὔρε καταφύγιον εἰς τὴν Νικόπολιν τῆς Ἡπείρου, ὅπου ἤνοιξε σχολήν. Ὡς νέος Σωκράτης, δὲν ἠδύνατο νὰ ἐννοήσῃ ποία εἶναι ἡ ὠφέλεια ἀπὸ τοῦ νὰ μάθωμεν ἂν τὰ πράγματα ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἄτομα ἢ γῆν ἢ ὕδωρ. Ἐνησμενίζετο εἰς τὰ προβλήματα τῆς ἠθικῆς, ἀφήνων εἰς τὴν μεταφυσικὴν τόσον χρόνον ὅσος ἀπηρεῖτο διὰ τὴν διερεῦνησιν τῆς φύσεως τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. Δὲν ὑποτάσσει τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν φύσιν, ἀλλὰ τὸν ἀφήνει ἐλεύθερον, διότι δὲν τὸν θεωρεῖ ποιήμα τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἀπόσπασμα αὐτοῦ ἔχον ὅσην ἐλευθερίαν ἔχει ὁ Θεός· δι' αὐτὸν ἐγίναν ὅλα τὰ ἄλλα μόρια τῆς φύσεως.

Ἐκεῖνο ἐκ τῶν θρησκευμάτων τὸ ὁποῖον ἤρρεσκε περισσότερο εἰς τοὺς Ρωμαίους ἄρχοντας, μετὰ τὴν αὐστηρότητά του, ἦτο ὁ Μιθραϊσμός· ἐκ τῶν φιλοσοφημάτων ἤρρεσκεν εἰς αὐτοὺς ἰδιαιτέρως ὁ Στωικισμός μετὰ τὴν σοβαρὰν ἠθικὴν του καὶ τὴν μονοκόμματον κοσμοθεωρίαν του. Ἀλλ' ἡ Στοὰ ἐκήρυσσεν ἐπίσης ἰσότητα καὶ ἀδελφότητα

μεταξύ όλων τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐθεώρει ὅλους αὐτοὺς πολίτας τῆς οἰκουμένης. Αὐτὸ ἦτο κάτι τὸ ὁποῖον δὲν εἶχεν ἐννοήσει ἀρχικῶς ἡ Ρώμη, ὅταν δὲ τὸ ἀντελήφθη, ὅταν δηλαδὴ κατενόησεν ὅτι ἡ Στοά ἐφθειρε τὴν δυνάμιν τῆς, καὶ ἤρχισε νὰ τὴν διώκῃ, ἦτο ἄργά, διότι τότε πλέον ἀνεκάλυψεν ὅτι ἀκόμη καὶ οἱ αὐτοκράτορες τῆς ἦσαν στοικοί.

Ἡ κληρονομία τοῦ Πυθαγόρου συνεδύαζεν ἐπιστήμην καὶ θρησκείαν. Ὁ μεταγενέστερος Πυθαγορισμός, ἂν καὶ διετήρησεν ἀμφότερα τὰ στοιχεῖα, φαίνεται ὅτι διεσπᾶσθη εἰς δύο τάσεις, ἑκατέρω τῶν ὁποίων ἐτόνιζε τὸ ἕτερον στοιχεῖον. Ὡς κοινόβιον ἐκαλλιέργει τὴν ἀρετὴν μὲ ἰδιαιτέραν ἐπιμονήν, ἀπέφευγε τὸ κρέας καὶ τὸν οἶνον, ἀπέριπτε τὴν θυσίαν ζῶων, ἐτίμα τὴν σιωπὴν. Διὰ τῆς ἐμβυθύνσεως εἰς τὸ θρησκευτικὸν μυστήριον ἐξέφωσσε τὸ συναίσθημα τῆς προσωπικῆς εὐθύνης καὶ ἀξίας. Τὰ μέλη τῶν πυθαγορείων ὁμάδων ἦσαν ἢ ἐσωτερικά, ζῶντα αὐστηρῶς καὶ ἀσκοῦντα κοινοκτημοσύνην, ἢ ἐξωτερικά. Προφανῶς σὺν τῷ χρόνῳ αἱ ἀδελφότητες αὐτῶν ἐταυτίσθησαν μὲ ἄλλης προελεύσεως ἀδελφότητας, συγκεκριμένως τὰς ὀρφικάς.

Ὡς σχολῆ ἐξ ἄλλου ἐκαλλιέργει μετ' ἐπιμονῆς τὰ μαθηματικά, τὴν ἀστρονομίαν καὶ τὴν μουσικὴν, συνετέλεσε δὲ μεγάλως εἰς τὴν κατὰ τοὺς ἑλληνορρωμαϊκοὺς χρόνους ὀργάνωσιν τῆς ἐκπαιδείσεως. Καὶ ἔπ' αὐτὴν ἀκόμη τὴν μορφήν διετήρει ἀφθονα θρησκευτικὰ στοιχεῖα. Διεδόθη εὐρέως ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ νεοπυθαγορισμοῦ τὸν α' αἰῶνα π.Χ., ὅποτε ἐνεφανίσθη πλῆθος ψευδεπιγράφων κειμένων, ἀποδομένων εἰς παλαιοὺς πυθαγορείους ἢ καὶ εἰς αὐτὸν τὸν Πυθαγόραν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀξίον ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ὁ *Πίναξ τοῦ Κέβητος*, μία ἠθικολογικὴ ἀλληγορία περὶ τῶν δύο ὁδῶν, προβάλλουσα τὴν μετάνοιαν ὡς ὄρον ἠθικῆς βελτιώσεως.

Ἡ ἰδέα ὅτι ἡ ψυχὴ μετὰ θάνατον ἀνέρχεται εἰς τοὺς οὐρανοὺς, ὅπουθεν εἶχε κατέλθει, συνδέεται ἀφ' ἑνὸς μὲν μὲ τὴν αὐστηρότητα ἠθους τὴν ὁποίαν οἱ Πυθαγόρειοι ἐκληρονόμησαν ἀπὸ τὸν εἰσηγητὴν τοῦ συστήματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ μὲ τὴν περὶ τὴν ἀστρονομίαν ἐνυσχόλησιν των. Ἐπιχειροῦν καὶ γενικώτερον νὰ καθορίσουν εἰς ἀριθμοὺς τὴν ὑπερβατικὴν πραγματικότητα ὡς ἀνωτάτην ἁρμονίαν καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸς ἐν προκειμένῳ ὁ τίτλος πυθαγορείων συγγραμμάτων τῆς περιόδου ταύτης, «ἀριθμητικὴ θεολογία».

Τὸν β' αἰῶνα μ.Χ. ὁ Μοδεράτος προέβη εἰς τὴν τριμερῆ διάκρισιν τῆς θεότητος. Τὸ πρῶτον ἐν εἶναι κατ' αὐτὸν πέραν τῆς οὐσίας, τὸ δεῦτερον ἐν εἶναι ὅν νοερόν, αἱ ἰδέαι, τὸ τρίτον ἐν εἶναι ἡ ψυχὴ ἢ μετέχουσα τῶν ἰδεῶν. Ἔώρα πλέον ἢ ἀπόστασις μεταξὺ πλυτωνισμοῦ καὶ πυθαγορισμοῦ ἔχει μειωθῆ, ἀλλ' εἶναι φανερά καὶ ἡ παρουσία τῆς

ριστιανικής διδασκαλίας εις τὰ συστήματα αὐτά. Πράγματι ὁ Νου-
ήνιος ἐθεώρει ἑαυτὸν μαθητὴν καὶ τῶν δύο παλαιῶν μεγάλων διδα-
κάλων. Ὅμιλεῖ καὶ ὁ ἴδιος περὶ Τριάδος, τοῦ Θεοῦ πατρὸς τῶν νοη-
δῶν, τοῦ Θεοῦ δημιουργοῦ τῶν αἰσθητῶν, τοῦ κόσμου ὡς τρίτου Θεοῦ.
Ἀλλὰ προεχώρει καὶ εἰς μίαν συγκρητιστικὴν θρησκευολογικὴν
ὑπόθεσιν. Αὐτὸς εἶναι ὁ προβολὴν τὴν πρότασιν, «τί ἐστι Πλάτων
| Μωσῆς ἀττικίζων;»².

Ἡ ὁδὸς πρὸς τὸν νεοπλατωνισμόν ἦτο πλέον ἐπαρκῶς προητοι-
ασμένη, ἀλλ' ἐπίσης καὶ ἡ στροφὴ πρὸς τὸν Χριστιανισμόν. Ἐπειδὴ
χαρακτηριστικὴ στροφὴ τῶν φιλοσοφημάτων πρὸς τὴν θρησκείαν
αθίσταται ἐντονωτέρα κατὰ τὸν β' μ.Χ. αἰῶνα, ὁπότε καὶ ὁ Γνωστικι-
μὸς ἔφθασεν εἰς τὴν μεγαλυτέραν του ἀκμὴν, δικαιούμεθα νὰ δεχθῶ-
μεν ὅτι ὅλην αὐτὴν τὴν κίνησιν ἐπηρέαζεν ἤδη σαφῶς ὁ Χριστια-
νισμὸς, ὁ ὁποῖος, γεννηθεὶς εἰς ἐποχὴν ἐντόνων ἀναζητήσεων, ἐπέτεινε
ερισσότερον αὐτάς, μέχρις ὅτου τὰς ἀπερρόφησεν.

Ἡ τάσις νεωτέρων ἐρευνητῶν νὰ ἀποδίδουν ἑλληνικὰ ἐπιτεύγματα
ἰς ἀορίστους καὶ σκοτεινὰς πηγὰς τῆς Ἀνατολῆς δὲν ἴσχυσε νὰ στη-
λῆ τὴν γνώμην ὅτι ὁ νεοπλατωνισμὸς ὑπῆρξε δῆθεν ἀνατολικὸν
ἠμιούργημα, μία ἐκδίκησις τῆς ἠττηθείσης Ἀνατολῆς κατὰ τῆς
ικητρίας Ἑλλάδος, καὶ οὕτω τῶρα γίνεται δεκτὸν σχεδὸν γενικῶς ὅτι
ἔστι ἠμιούργημα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ἐχὼν τὴν ρίζαν του
εἰς τὸν Πλάτωνα, ἐχρειάσθη στοιχεῖα καὶ ἀπὸ ἄλλου, διὰ νὰ λάβῃ
ριστικὴν διαμόρφωσιν, ἀπὸ τὸν πυθαγορισμὸν καὶ τὸν Χριστιανι-
σμόν.

Τὴν πρώτην μορφήν τοῦ ἔδωκεν ὁ Ἀμμώνιος Σακκάς, τέκνον
ριστιανικῆς οἰκογενείας, τὸ ὁποῖον ἐπροτίμησε τὴν φιλοσοφίαν
πρὸ τὴν μυστηριακὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας, χωρὶς νὰ ἀποξενωθῆ
ἐλείως τοῦ Χριστιανισμοῦ. Πρῶτος αὐτὸς ἀπῆλλαξε τὴν ἑλληνικὴν
φιλοσοφίαν ἀπὸ τὴν δοξασίαν περὶ προϋπάρξεως τῆς ὕλης, δεχθεὶς
ἠμιουργίαν αὐτῆς ἐκ τοῦ μηδενός, στοιχεῖον ὀφειλόμενον εἰς τὴν
ριστιανικὴν του προέλευσιν. Παρουσιάζων τὸν Θεὸν ὡς δημιουργὸν
τοῦ κόσμου, κατὰ τινὰ τρόπον συμφιλιώνει τὸν δεῦτερον μὲ τὸν πρῶ-
τον. Ὑπῆρξε διδάσκαλος δύο ἐκ τῶν σπουδαιότερων διανοιῶν τῆς
στορίας, τοῦ Ὀριγένους καὶ τοῦ Πλωτίνου, καὶ τὸ δεῖγμα τοῦτο περὶ
τοῦ ἰσχυρᾶς προσωπικότητός του ἀποτελεῖ τὴν μεγαλυτέραν του δόξαν.

Ὁ Πλωτῖνος, τοῦ ὁποίου τὴν διδασκαλίαν διέσωσεν ὁ μαθητὴς
αὐτοῦ Πορφύριος εἰς τὰς ἐξ Ἐννεάδας, διατυπώνει εἰς ὕψος βαρὺ καὶ
ἠνιγματώδες σύστημα ἐγκαταλείπον τὴν δυαδικότητα τῶν κόσμων
τοῦ Πλάτωνος, τοῦ ἰδεατοῦ καὶ τοῦ φαινομένου. Ὁ κόσμος αὐτοῦ,
ν καὶ ἔχει δύο ὄψεις, ἀποκτᾷ συνοχὴν καὶ καθίσταται ἑνιαῖος, περι-

² ΕΥΓΕΒΙΟΥ, *Εὐαγγ. Προ-
παρασκευῆ* 14,5.

κλείει δὲ ἀκόμη καὶ τὸν Θεόν. Εὐρίσκόμεθα δηλαδὴ ἐδῶ ἐνώπιον ἐπαναλήψεως τοῦ πειράματος τῶν Στωικῶν ὑπ' ἄλλην μορφήν. Ὁ κόσμος ἐν συστολῇ ἀποτελεῖ τὴν νοητὴν πραγματικότητα, ἐν διαστολῇ τὴν ὕλικὴν πραγματικότητα, ὑπ' ἀμφοτέρας δὲ τὰς καταστάσεις, τὴν ἀλήθειαν. Κατὰ μίαν ἀπωτάτην ἀρχὴν ὑφίσταται τὸ Ἔν, τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ περιγραφῆ θετικῶς, διότι δὲν ἔχει ἐν ἑαυτῷ συστατικά δυνάμενα νὰ διακριθοῦν, εὐρίσκεται ὑπεράνω τοῦ ὄντος, πέραν τῆς οὐσίας καὶ τῆς ὑπάρξεως. Δύναται κανεῖς νὰ τὸ ἀρνηθῆ, ὅπως ἐπίσης δύναται καὶ νὰ τὸ ἐπιβεβαιώσῃ· εἶναι τὸ μηδὲν ἀπὸ τῆς μιᾶς ἀπόψεως, ὅπως εἶναι τὸ πᾶν ἀπὸ τῆς ἄλλης, καθ' ὅσον ἀποτελεῖ τὴν βασικὴν αἰτίαν καὶ δυνάμιν τῶν πάντων.

Τὸ Ἔν εἶναι τέλειον, εἰς τὴν ἔννοιαν δὲ τῆς τελειότητος ἐκυριάρχει καὶ ἡ δύναμις τῆς παραγωγῆς. Οὕτως ἐκπορεύεται ἀπ' αὐτοῦ ὁ Νοῦς, ὁ ὁποῖος εἶναι τὸ Ἔν ἐκδιπλωμένον ἢ πολλαπλασιασμένον εἰς γένη καὶ εἶδη, εἶναι εἰς τέλειος καὶ ὠλοκληρωμένους κόσμους ἰδεῶν. Ὁ Νοῦς μὲ τὴν σειρὰν του ἐκπέμπει εἰς μίαν ἐκτενεστέραν ἵπλωσιν τὴν ψυχὴν τοῦ κόσμου, τὴν ἀρχὴν ἢ ὁποῖα ὑπόκειται ὡς δύναμις συντονιστικῆ ὄλων τῶν ζωντανῶν ὀργανισμῶν.

Αὐταὶ εἶναι αἱ τρεῖς ὑποστάσεις ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐκτείνεται ἡ ὕλη. Ὅσον τὰ ὄντα ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὸ Ἔν, τὴν πηγὴν των, τόσον ἀτελέστερον κατέχουν τὴν θεότητα, οὕτω δὲ ἡ ὕλη ὡς τελευταία ἀκτινοβολία τῆς θείας οὐσίας εὐρίσκομένη πολὺ μακρὰν αὐτῆς εἶναι πρᾶγμα ἀτελέστατον, εἶναι ἡ ἀπόλυτος πτωχεία. Δὲν ὑπάρχει ἄλλο κακὸν πέραν αὐτῆς τῆς ἐλλείψεως θείας φύσεως καὶ ἄρα ἀγαθοῦ εἰς τὴν ὕλην.

Ὅλα τὰ ὄντα, ἐμφορούμενα ἀπὸ τὴν τάσιν πρὸς ἐξοδὸν καὶ προελθόντα ἀπὸ αὐτῆν, ἔχουν ἐπίσης καὶ τὴν τάσιν πρὸς ἐπιστροφὴν. Συνιστοῦν εἶδος ἀλυσιδωτῆς πραγματικότητος, τῆς ὁποίας ἕκαστος κρῖκος τείνει νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν ἀρχὴν του καὶ ὅλοι ὁμοῦ τείνουν νὰ φθάσουν εἰς τὴν κοινὴν αἰτίαν τῶν πάντων, τὸ Ἔν. Διατελοῦν ὅλα, ἀκόμη καὶ αἱ τρεῖς θεῖαι ὑποστάσεις, ὑπὸ τὴν καταθλιπτικὴν πίεσιν τῆς εἰμαρμένης. Τὰ πάντα ἐνεργοῦνται κατ' ἀνάγκην καὶ ἀπορεῖ κανεῖς ἐν προκειμένῳ, πῶς συμβιβάζει ὁ Πλωτῖνος τὸ αὐτεξούσιον, τὸ ὁποῖον θέλει νὰ ἀποδώσῃ εἰς τοὺς ἀνθρώπους, μὲ αὐτὴν τὴν ἀναγκαιότητα.

Ὁ Πλωτῖνος ἐφρὸνει διὰ τὸ ὕψιστος προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἔνωσις μὲ τὸν Θεὸν εἰς μίαν κατάστασιν ἐκστάσεως μετὰ κοπιώδη προπαρασκευὴν καὶ ἀσκησιν. Ὁ ἴδιος βεβαιώνει διὰ μόνον τετράκις εἶχεν ἐπιτύχει τοιαύτην ἔνωσιν.

Ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Πορφύριος, ἐξ ἴσου ἀσκητικὸς μὲ τὸν διδάσκαλον, ἀλλ' ὀλιγώτερον αὐτοῦ ἀνεκτικὸς καὶ οἰκουμενικὸς, εἰσήγαγεν

εις τὸ νεοπλατωνικὸν σύστημα τοὺς ἀποθνήσκοντας θεοὺς τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Μεταβαλὼν οὕτω τὸ σύστημα εἰς θρησκείαν, τεχείρησε νὰ τὸ ὀρθώσῃ ὡς φράγμα εἰς τὸν δρόμον τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὸν ὁποῖον ἤλπιζε νὰ ἀναχαιτίσῃ, ὅπως θὰ ἐπεχείρει ἡμισυν αἰῶνα βραδύτερον μὲ δυναμικὰ μέσα ὁ Ἰουλιανός. Ἴσως ὁ Πορφύριος ἐν εἶναι ξένος πρὸς τὴν ἔκρηξιν τοῦ τρομεροῦ ἀντιχριστιανικοῦ διωγμοῦ τοῦ 303.

Κατὰ τοὺς Ἐπικουρείους σκοπὸς τῆς φιλοσοφίας εἶναι νὰ ὑποεἴξῃ τρόπον βίου, ὃ ὁποῖος θὰ ἐπωφεληθῆται πλουσιώτερον καὶ ἡρεώτερον τῶν ἀγαθῶν τοῦ κόσμου. Ἐπειδὴ δὲ δὲν νοεῖται ἀπόλαυσις ἀγαθῶν χωρὶς γαλήνην, εἶναι προφανὲς πόσον ἀναγκαῖα εἶναι ἡ καταγασίς τοῦ φόβου, ἰδίως τοῦ προερχομένου ἐκ τῆς πίστεως εἰς ἐκδητικoὺς θεοὺς καὶ εἰς μετὰ θάνατον τιμωρίαν. Διὰ τοῦτο ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Στωϊκοὺς οἱ Ἐπικουρείοι κατεπολέμησαν τὰς ὀργανωμένας θρησκείας. Ἐνήργουν εὐρείαν διαφώτισιν, ἣ ὁποία, ὅπως ἐφρόνου, ἐνῆ τὴν γνῶσιν· καὶ ἡ γνῶσις συνίσταται εἰς τὸ ὅτι οἱ θεοὶ εἶναι ἀδιάφοροι διὰ τὰ ἐγκόσμια καὶ ὅτι ἡ ψυχὴ μετὰ θάνατον διαλύεται. Οἱ εοῖ, ἀποτελούμενοι ὡς ὅλα τὰ ὄντα ἀπὸ ἄτομα καὶ ζῶντες μακάριον ἴον εἰς τὰ μετακόσμια, δὲν ἀκούουν οὔτε σκέπτονται τίποτε, ὅπως ἐ αὐτοὶ δὲν σκέπτονται περὶ ἡμῶν, οὕτω καὶ ἡμεῖς δὲν πρέπει νὰ σκεπόμεθα περὶ αὐτῶν.

Ἐφ' ὅσον στηρίζεται εἰς τὴν ἀτομικὴν θεωρίαν, ἡ φιλοσοφία τῶν Ἐπικουρείων δὲν ἀπομακρύνεται τῆς αὐστηρᾶς ἑτερουρχίας αὐτῆς, ἀν αἱ υἱοθετεῖ τὸ στοιχεῖον τῆς ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν παρεγκλίσεως εἰς τὴν χαώδη κίνησιν τῆς μάξης τῶν ἀτόμων. Τὸ κατ' οὐσίαν ἀπαισιόξον τοῦτο σύστημα δὲν κατῴρθωσε νὰ ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τὴν τυφλὴν ναγκαϊότητα οὔτε ὁ Λουκρήτιος, εἰς τὸν ὁποῖον ἐπίσης παρουσιάζονται ὁ κόσμος καὶ ὁ βίος ὡς ἀπόρροια ἀνάγκης καὶ τύχης. Ἡ προσεμομένη ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸν ἄνθρωπον ἐλευθερία βουλήσεως εἶναι βεβαίως ἀντίθετος πρὸς τὴν φυσικὴν αὐτοῦ, ἀλλὰ συμβιβάζεται μὲ τὴν ἠθικὴν του.

Ὁ Χριστιανισμὸς, μιμούμενος τὰς φιλοσοφικὰς σχολάς, περιεφρόνησε τὸν Ἐπικουρισμὸν καὶ αἱ ἀρχαῖαι θεολογικαὶ σχολαὶ του τὸν ἔχον ἐξοστρακίσει ἀπὸ τὸ πρόγραμμά των, ἀλλ' ἀπηγήσει τῆς περὶ ἐδῶν διδασκαλίας του ἀπαντοῦν εἰς μερικὰ γνωστικὰ συστήματα.

Ὁ Χριστιανισμὸς φαίνεται ὅτι ἀπερρόφησεν εὐκόλως καὶ ταχέως ἂ περισσότερα στελέχη τῆς Στοᾶς, τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ, τοῦ Περιάτου, τῆς Ἀκαδημίας, ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεως τοῦ β' αἰῶνος καὶ ἔξης. Τὸν δ' αἰῶνα ὑπῆρχον ἀκόμη ἐπαγγελματικαὶ ἐκλεκτικοὶ φιλόσοφοι, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρχον πλέον μέλη τῶν ὡς ἄνω σχολῶν. Ἐπέζη-

σεν ὁμως ἐπὶ δύο ἀκόμη αἰῶνας ὁ Νεοπλατωνισμός, ἀγωνιζόμενος νὰ συγκρατήσῃ ὄχι τόσον τὴν ἑλληνικὴν σκέψιν ὅσον τὴν καταρρέουσαν εἰδωλολατρείαν. Μετέπειτα τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα ἐμελετῶντο ὄχι ὡς ζῶν λόγος, ἀλλὰ διὰ τὸ ἱστορικὸν των ἐνδιαφέρον καὶ εἰς ἄσκησιν τῆς λογικῆς λειτουργίας.

Μεταξὺ τῶν τομέων καὶ τῶν παραγόντων τοῦ δημοσίου βίου κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον διῆκε μία ἐνιαία συνδετικὴ δύναμις, καὶ αὕτη εἶναι ἡ ἑλληνικὴ σκέψις μὲ κυριώτερον ἐκδήλωμα τὴν φιλοσοφίαν καὶ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα. Αὐταὶ ἐδίδον ἐνότητα εἰς ὅλην τὴν ποικιλίαν τῶν στοιχείων ἐκείνων. Ἄλλ' ἡ ἐνότης παρετηρεῖτο ἐπίσης μεταξὺ τοῦ κόσμου αὐτοῦ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, διότι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἡ ἑλληνικὴ σκέψις ἦσαν καὶ ἐντὸς αὐτοῦ ζωνταναὶ δυνάμεις. Διὰ τοῦτο μάλιστα ὠρισμένοι διαπρεπεῖς φιλόλογοι θεωροῦν ἀνέφικτον τὸν διαχωρισμὸν τῆς χριστιανικῆς γραμματείας ἀπὸ τὴν ἄλλην ἑλληνικὴν γραμματείαν, ἐφ' ὅσον ἐκπηγάζουν ἀπὸ τὴν ἰδίαν πνευματικὴν πραγματικότητα³. Πρέπει ὁμως εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ ἐνότης δὲν σημαίνει καὶ ταύτισιν. Ποία ἡ σημασία τῶν ὡς ἄνω κινήσεων καὶ καταστάσεων διὰ τὸν Χριστιανισμὸν, θὰ δεικνύεται εἰς ἑκάστην εἰδικὴν περίπτωσιν κατὰ τὴν πορείαν τῆς ἐξετάσεως τῶν πραγμάτων εἰς τὸ παρὸν ἔργον.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Α'. ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑΙ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΑΙ ΣΧΟΛΑΙ

Οἱ Πατέρες καὶ οἱ ἄλλοι χριστιανοὶ θεολόγοι προήρχοντο ἀπὸ τὰ κοινωνικὰ στρώματα, ὅσον δὲ παρήρχοντο οἱ αἰῶνες, τόσον υψότεροι ἐκπρόσωποι τῶν εὐγενῶν τάξεων εἰσήρχοντο εἰς τὴν κοινίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς θεολογίας. Ὁ Ἑρμᾶς ἦτο δοῦλος, Ἀέγας Βασίλειος γαιοκτήμων, ἀλλ' ἔζων καὶ οἱ δύο κατὰ τὸν ἴδιον ἕπον· ὁ πρῶτος, ἐλευθερωθεὶς, ἀπέκτησε μικρὸν κτήμα τὸ ὁποῖον ἀλλιέργει ὁ ἴδιος, ὁ δεύτερος, ἱερωθεὶς, διένειμε τὴν περιουσίαν του. τὰ τοὺς τέσσαρας πρώτους αἰῶνας πολλοὶ εἰσήρχοντο εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ἐγγράμματοι, περισσότεροι εἰσήρχοντο ἀγράμματοι, ἀλλ' ἢ ἐμορφώνοντο καλῶς ἐντὸς τῶν τάξεων αὐτοῦ· διότι πᾶσα κοινότης νορία διέθετε σχολεῖον. Ἡ διδασκαλία ἦτο συνεχῆς καὶ ὅσοι ἤθε- νὰ ἀφιερωθοῦν εἰς τὸ διδασκαλικὸν ἔργον κατηρτίζοντο διὰ τῆς ἰδίαν μελέτης ἢ διὰ τῆς φοιτήσεως εἰς ἀνωτέρας σχολάς, ἢ δὲ δειξίς των εἰς διδασκάλους ἐγένετο δι' ἐπισήμου τελετῆς. Ὁ κατηρτῆς ἦτο γενικῶς πολυμαθῆς, πολύπειρος καὶ ἀνεπίληπτος¹. Κατὰ τὰς χρόνους τοῦ Ὀριγένους ἡ ἀναλογία τῶν ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας νοουμένων ἦτο ἴση μὲ τὴν τῆς λοιπῆς κοινωνίας², ὥστε αὐτοὶ οἱ οἱ ὠμίλουν περὶ ἀγραμμάτων ἀλιέων ἦσαν ἐκτὸς χρόνου. Ἡ δὲ ἰσχυρὰ τοῦ χριστιανικοῦ πλήθους εὕρισκετο εἰς πολὺ ὑψηλοτέραν ἄμην τῆς τῶν εἰδωλολατρικοῦ, λόγῳ τῆς μνημονευθείσης ὑποχρε- κῆς καταρτίσεως.

Πολλοὶ ὁμοίως τῶν Χριστιανῶν ἐλάμβανον εἰδικὴν μόρφωσιν ὑψη- ; στάθμης. Καὶ δὴ κατὰ πρῶτον εἰς τὰς φιλοσοφικὰς σχολάς.

Κατὰ τὴν κλασικὴν ἑλληνικὴν ἐποχὴν ἡ ἐκπαίδευσις, διατηροῦσα μὴ τὸν ἀριστοκρατικὸν στρατιωτικὸν χαρακτήρα, ἔδιδεν ἰδιαιτέραν ἰσχυρὴν πρῶτον μὲν εἰς τὴν σωματικὴν ἀγωγὴν καὶ δεῦτερον εἰς τὴν σπικὴν ἀγωγὴν, περιλαμβάνουσαν καὶ τὴν ποίησιν, καὶ ἐπομένως παιδία ἐπέτρελλοντο εἰς τὸν παιδοτρίβην καὶ τὸν κιθαρωδόν, ἐνῶ πρῶτα γράμματα ἐμάνθανον κατ' οἶκον, μέχρις ὅτου ἐνεφανίσθη τὸ τρίτον σχολεῖον, τὸ τοῦ γραμματιστοῦ. Τὸ τρίτον τοῦτο σχολεῖον ἠνωθὲν σὺν τῷ χρόνῳ καλῶς προσέφερεν ἀνάγνωσιν, γραφήν, ἰκτικὴν ἀριθμητικὴν, εἰς ἕξαετοῦς διαρκείας πρόγραμμα. Ἡ συνέ- ις τῆς ἐκπαιδεύσεως ἔδιδεν εἰδικὸν καταρτισμὸν εἰς ἐπὶ τούτῳ ἰταθείας ἀνωτάτας σχολάς, αἱ ὁποῖαι παρέμειναν εἰς τὴν ἀποκλει-

¹ «Πολυμαθῆ οὖν καὶ ἀνε- πὶληπτον, πολύπειρον καὶ καὶ δῆλον τὸν κατηρτῆ- τα εἶναι δεῖν», *Κλήμεντος πρὸς Ἰάκωβον* 13.

² ὈΡΙΓΕΝΟΥΣ, *Κατὰ Κέλ- σου* 3, 44-58.

3 Ὁ τρίβων, ὁ τριμμένος ἀπὸ τῆν πολυκαιρίαν ἐπενδύτης, ἦτο τὸ ἐνθύμα τοῦ πτωχοῦ καὶ ἀσκητικοῦ φιλοσόφου.

4 Διάλογος 2,3έε.

στικὴν ἀρμοδιότητα τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας, εἴτε ἐπιχειρηματικῆς εἴτε ἀφιλοκερδοῦς. Μέση βαθμὶς μεταξὺ τῆς στοιχειώδους, τῆς ὑπὸ τοῦ γραμματιστοῦ παρεχομένης, καὶ τῆς ἀνωτάτης ἐκπαιδεύσεως, μὴ ὑπάρχουσα ἀρχικῶς, ἀνεπτύχθη βραδύτερον, κατόπιν τῶν προσπαθειῶν τῶν *Νεοπυθαγορείων*, τῶν μεγάλων τούτων παιδαγωγικῶν τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ βαθμὶς αὕτη ὀργανωμένη ἐξ ἀρχῆς συστηματικῶς, ὡπὼς ἄλλωστε κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδον ὀργανώθη καὶ ἡ βασικὴ βαθμὶς, παρεῖχε μὲν ὡς εἰς τὰ γραμματικά, ἦτοι τὴν γραμματικὴν καὶ τὴν φιλολογίαν (ἐξ οὗ καὶ ἐκαλεῖτο σχολεῖον τοῦ γραμματικοῦ), καθὼς καὶ εἰς τὰ μαθηματικά, ἦτοι ἀριθμητικὴν, γεωμετρίαν, ἀστρονομίαν, μουσικὴν, τὰ τελευταῖα δὲ μὴ αὐτὰ συχνάκις εἰς στοιχειώδη μορφήν, ἐὰν δὲν τὰ παρέλειπε τελείως. Ἡ ἀνωτάτη βαθμὶς καταλαμβάνετο ἀπὸ τὴν ρητορικὴν καὶ τὴν φιλοσοφίαν, ἡ ὁποία ὡς σύστημα ἐπιδιδάσκον τὴν σύλληψιν καὶ ἐρμηνείαν τῶν ἀρχῶν τῶν ὄντων καὶ τῶν πραγμάτων περιελάμβανε καὶ ὅλα τὰ ἀνωτέρω μαθήματα ὑπὸ τὴν ἐπιστημονικὴν τῶν μορφήν. Παρέμενον οὕτως ἐκτὸς αὐτῆς ἡ ἰατρικὴ καὶ ἐν μέρει τὸ δίκαιον ὡς ὑψηλῆς στάθμης τέχνη, αἱ ὁποῖαι ὀπωσδήποτε προὔπεθετον κάποιαν βασικὴν ἐγκύκλιον μὲν ὡς εἰς. Διὰ τὰς ἐπιστήμας αὐτὰς ἐλειτούργουν ἰδιαίτεροι σχολαῖ εἰς ὠρισμένας μεγαλουπόλεις.

Ὅλοι οἱ Ἕλληνας ἀπολογηταὶ τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας ἦσαν ἀπόφοιτοι φιλοσοφικῶν σχολῶν, ἄνθρωποι τοῦ τρίβωνος³, ἐνῶ ὅλοι οἱ Λατῖνοι ἀπολογηταὶ τῆς ἰδίας περιόδου ἦσαν ἀπόφοιτοι νομικῶν σχολῶν, ἄνθρωποι τῆς τηβένου.

Ἐκάστη φιλοσοφικὴ σχολὴ ἐτέλει ὑπὸ τὴν εὐθύνην καὶ τὴν διεύθυνσιν τοῦ σχολάρχου, τοῦ καὶ μοναδικοῦ διδασκάλου αὐτῆς συνήθως· συνεχίζετο οὕτως ἡ ἐποχὴ τοῦ παντογνώστου καὶ πανεπιστήμονος καθηγητοῦ, τὸν ὁποῖον μαρτυροῦν τὰ συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἀκόμη καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπου αἱ πρῶται σχολαὶ εἶχον ἰδρυθῆ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, τῶρα πλέον αἱ σχολαὶ ἦσαν προσωποπαγεῖς, ἔστω καὶ ἂν οἱ σύγχρονοὶ τῶν λόγιοι καὶ ἱστορικοὶ ἐφρόντιζον νὰ προσδώσουν εἰς αὐτὰς τὸν χαρακτήρα μονίμων καὶ σταθερῶν ἰδρυμάτων, ὁμιλοῦντες περὶ *διαδοχῶν* εἰς τὴν προεδρείαν αὐτῶν. Ἐπρόκειτο περὶ σχολαρχῶν κυρίως καὶ ὄχι περὶ σχολῶν.

Ὁ Ἰουστίνος, πρὶν διδαχθῆ τὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, περιῆλθε τέσσαρας τοιαύτας σχολάς, ἦτοι κατὰ σειρὰν στοικὴν, περιπατητικὴν, πυθαγορικὴν, πλατωνικὴν⁴. Δὲν ὁμιλεῖ περὶ σχολῶν ἀλλὰ περὶ διδασκάλων καὶ δίδει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὅλοι αὐτοὶ ἐδίδασκον εἰς μίαν πόλιν, ἐξ οὗ πρῶτον μὲν ἐπιβεβαιώνεται τὸ προσωποπαγὲς τῶν σχολῶν, δεῦτερον δὲ δεικνύεται ὅτι ἡ πληθώρα σχολῶν εἰς τὰς μεγάλας

πόλεις προσέφερε τὸ στοιχείον τῆς ποικιλίας καὶ ἀμίλλης. Αἱ Ἀθῆναι, ἡ Κόρινθος, ἡ Ρόδος, ἡ Ἀλεξάνδρεια, ἡ Ἀντιόχεια, ἡ Βηρυττός, ἡ Καισάρεια Παλαιστίνης, ἡ Γάζα, ἡ Ταρσός, ἡ Ἔφεσος, ἡ Πέργαμος, ἡ Νικομήδεια, ἀλλὰ καὶ ἄλλαι μεγάλαι ἢ μικραὶ πόλεις, κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας ἐστέγαζον πλῆθος τοιοῦτων σχολῶν, αἱ ὅποιαι προσέφερον σπουδὰς ὑψηλῆς στάθμης. Αἱ εἰδήσεις περὶ τῆς λειτουργίας αὐτῶν σπανίζουν γενικῶς, ἂν καὶ δὲν ἐλλείπουν ἐντελῶς, τουλάχιστον διὰ τὰς κυριωτέρας τῶν πόλεων τούτων. Ὁ Γρηγόριος Θεολόγος, ὁ Συνέσιος Πτολεμαῖδος, οἱ Γαζαῖοι, ὁ ἔθνικὸς ρήτωρ Εὐνάπιος καὶ ἄλλοι, δίδουν ἐνδιαφερούσας πληροφορίες διὰ τὸ πρόγραμμα καὶ τὴν φοιτητικὴν ζωὴν, καὶ μάλιστα ἐκ προσωπικῆς ἐμπειρίας. Ὅλοι σχεδὸν οἱ μεγάλοι χριστιανοὶ θεολόγοι τοῦ δ' καὶ τοῦ ε' αἰῶνος ἐσπούδασαν εἰς τοιαύτας σχολὰς, μερικοὶ δὲ καὶ ἐδίδαξαν εἰς αὐτάς.

Εἰς τὸ Βυζάντιον ἀνήκει ἡ πρωτοπορεία εἰς τὴν πραγματοποίησιν τοῦ μεγάλου ἄλματος διὰ τὴν ὀργάνωσιν κρατικῆς ἀνωτάτης ἐκπαιδεύσεως μὲ σταθερὰν καὶ ἄνετον λειτουργίαν. Βεβαίως τὴν πορείαν πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην προοιμιάζει ἤδη ἡ πολλαχού ἴδρυσις δημοτικῶν ἐδρῶν ρητορικῆς καὶ φιλολογίας ὑπὸ τὸν β' αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου σύστασις ἀνωτέρου ἐκπαιδευτηρίου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὸ ὅποιον ἐστεγάζετο εἰς τὴν βασιλικὴν τῶν παιδευτηρίων. Ὁ Θεοδοσίος β' πρέπει νὰ πιστωθῆ μὲ τὴν δόξαν ὅτι ἴδρυσεν τὸ πρῶτον κρατικὸν πανεπιστήμιον εἰς τὸν κόσμον, τὸ πανδιδακτήριον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, κατ' ἔμπνευσιν τῆς συζύγου του Εὐδοκίας, ὅπως φαίνεται (425), τοῦ ὁποίου μακρινὸς μόνον πρόδρομος εἶναι τὸ ἀλεξανδρινὸν Μουσεῖον τῶν Πτολεμαίων. Οἱ καθηγηταὶ τοῦ ἔφερον ἰδιαιτέραν στολὴν καὶ εἶχον τὸν βαθμὸν καὶ μισθὸν τοῦ κόμητος. Ἐπειδὴ αἱ περὶ αὐτοῦ εἰδήσεις ἐντοπίζονται εἰς ὠρισμένας χρονικὰς περιόδους, γίνεται συνήθως λόγος περὶ ἐπανελημμένης ἰδρύσεως πανεπιστημίου εἰς τὴν βυζαντινὴν πρωτεύουσιν, τὸ ἀκριβὲς ὅμως εἶναι ὅτι τοῦτο ἀπετέλεσεν ἐνιαῖον ἴδρυμα, τὸ ὅποιον, ἄλλοτε ἀκμαῖον καὶ ἄλλοτε παρηκμασμένον, κατὰ καιροὺς δὲ ἀνανεούμενον καὶ ἀναδιοργανούμενον, ἐλειτούργησεν ἀδιακόπως μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς ἀλώσεως αὐτῆς. Γνώρισμα τῆς λειτουργίας του κατὰ τὴν ἀρχικὴν φάσιν του ἦτο ὅτι, χάριν τοῦ καταρτισμοῦ τῶν νομικῶν καὶ τῶν ἀνωτέρων λειτουργῶν τοῦ κράτους, ὠρίσθησαν καὶ λατινικαὶ ἔδραι, πάντως ὀλιγώτεραι τῶν ἑλληνικῶν, ἐνῶ εἰς τὰς ἄλλας πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας ἡ διδασκαλία διεξήγετο μόνον ἑλληνιστί, βραδύτερον δὲ ἐξελληνίσθησαν καὶ αὐτοῦ ὅλαι αἱ ἔδραι. Σὺν τῷ χρόνῳ διεκρίθησαν ἐντὸς αὐτοῦ αὐτοτελεῖς σχολαί, μὲ ἰδιαιτέρους σχολάρχας καὶ τίτλους. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πατέρας καὶ ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς, ἐσπούδασαν ἢ

καὶ ἰσχυροῦ ἀκουσῶ δὴ κωμῶδων, ἐν τῷ περὶ τούτου
 λόγῳ πῆκευφον τὸν θῆν ὀνομαζόντων. ἰσχυροῦ δὲ
 σφῶσθι φημι εὖσὸ λῆγουσθ. θῆν μου βασιλῆ, ἐστὶ χα
 λιπὸν φερίσθι, ἀδύνατον, ὡ καὶ μου βασιλῆ (M)
 πῆν ταχέθειν τοῖς ἰσχυροῖς ἀποσπῆσαι ὅτι ἔδωκε
 ἰσχυροῦ περὶ τοῦ ἡ τῆσ ὀνομαζόντων φησὶς εἰσὶ ἀποσπῆσαι
 μὲν οἰοῦντο. ἡ ἰσχυροῦ περὶ τῶν ἀποσπῆσαι
 τῶν θῆν ἀποσπῆσαι ἰσχυροῦ ἀποσπῆσαι τῶν
 ἰσχυροῦ +

ἀποσπῆσαι
 ἰσχυροῦ

ἰσχυροῦ ἰσχυροῦ ἀποσπῆσαι ἀποσπῆσαι τῶν ἰσχυροῦ
 τῶν ἰσχυροῦ ἰσχυροῦ ἀποσπῆσαι
 ἰσχυροῦ ἰσχυροῦ ἀποσπῆσαι ἀποσπῆσαι τῶν ἰσχυροῦ
 ἰσχυροῦ ἰσχυροῦ ἀποσπῆσαι ἀποσπῆσαι τῶν ἰσχυροῦ

ἰσχυροῦ ἰσχυροῦ ἀποσπῆσαι ἀποσπῆσαι τῶν ἰσχυροῦ
 ἰσχυροῦ ἰσχυροῦ ἀποσπῆσαι ἀποσπῆσαι τῶν ἰσχυροῦ
 ἰσχυροῦ ἰσχυροῦ ἀποσπῆσαι ἀποσπῆσαι τῶν ἰσχυροῦ
 ἰσχυροῦ ἰσχυροῦ ἀποσπῆσαι ἀποσπῆσαι τῶν ἰσχυροῦ
 ἰσχυροῦ ἰσχυροῦ ἀποσπῆσαι ἀποσπῆσαι τῶν ἰσχυροῦ
 ἰσχυροῦ ἰσχυροῦ ἀποσπῆσαι ἀποσπῆσαι τῶν ἰσχυροῦ

1857

1857

Ὁ τίτλος τοῦ φιλοσόφου εἰς Χριστιανούς.
 Συνδυάζεται ἡ ιδιότης τοῦ φιλοσόφου μετὰ τὴν τοῦ μάρτυρος καὶ
 προσδιάζει εἰς τὸ λογοτεχνικὸν εἶδος τοῦ διαλόγου.
 Ἰουστίνου Διάλογος πρὸς Τρέφωνα, ἐπιγραφή. Cod. Paris. Gr. 450
 p. 50a, ἔτος 1364.

καὶ ἐδίδαξαν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦτο, εἰς τὸ ὁποῖον μάλιστα συνέρ-
 ρεον σπουδασταὶ ἀπὸ ὄλας τὰς γωνίας τῆς οἰκουμένης, διὰ νὰ λάβουν
 τὸν τίτλον τοῦ σοφιστοῦ ἢ τοῦ σχολαστικοῦ ἢ τοῦ φιλοσόφου, ὁ ὁποῖ-
 ος δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι ἀντεστοίχει μὲ τὸ μεταγενέστερον διδάκτορά-
 τον.

Εἶναι εὐλογον ὅτι εἰς τὰς ἄλλας πλὴν τῆς πρωτεύουσας πόλεις
 αἱ φιλοσοφικαὶ σχολαὶ ἔμειναν ἰδιωτικαὶ καὶ συνετηροῦντο ἀπὸ τὰ
 ὑψηλὰ δίδακτρα τῶν σπουδαστῶν, ἂν καὶ ἐνίοτε συνεισέφερον διὰ
 τὴν λειτουργίαν των καὶ οἱ δῆμοι γενναίως. Ὅπως εἶναι γνωστόν, εἰς
 τὰς Ἀθήνας ἐλειτούργει νεοπλατωνικὴ σχολὴ μέχρι τοῦ 529, ὅποτε
 διεκόπη ἡ λειτουργία τῆς κατόπιν διατάγματος τοῦ Ἰουστινιανοῦ,
 ἀπαγορεύοντος τὴν διδασκαλίαν τῆς φιλοσοφίας εἰς τὰς Ἀθήνας.
 Δὲν ἐπρόκειτο περὶ κοσμοϊστορικοῦ γεγονότος, ὅπως συχνάκις χυρα-
 κτηρίζεται, διότι οὕτως ἢ ἄλλως αἱ σχολαὶ αὐτοῦ τοῦ εἶδους ὑπὸ τὴν
 παλαιὰν παγανικὴν μορφήν των εἶχον ἀρχίσει νὰ φυτοζωοῦν καὶ θὰ
 διέκοπτον ὅπωςδῆποτε τὴν λειτουργίαν των, ἀκόμη καὶ χωρὶς ἐξω-
 τερικὴν ἐπέμβασιν. Ἄλλωστε ὁ Ἰουστινιανὸς δὲν ἀπεσκόπει εἰς τὴν
 ἀπαγόρευσιν διδασκαλίας τῆς φιλοσοφίας, ἀφοῦ αὕτη συνεχίσθη εἰς
 τὸ Βυζάντιον καὶ μετέπειτα ἀπροσκόπως. Ὁ Νεοπλατωνισμὸς ἦτο
 ἤδη θρησκευτικὸν σύστημα καὶ τοῦτο ἠθέλεν ὁ αὐτοκράτωρ νὰ ἀπα-
 γορεύσῃ, ἀλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει δὲν ὑπῆρχον τότε ἀρκετοὶ ὀπαδοὶ
 αὐτοῦ, διὰ νὰ συντηρήσουν μόνοι τοιαύτην σχολήν. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον
 ἔχει σημασίαν διὰ τὸ θέμα τῆς παρούσης διαπραγματεύσεως εἶναι ὅτι
 αὐταὶ αἱ σχολαὶ ἐμόρφωνον ἀκόμη καὶ τὸν σ' αἰῶνα χριστιανούς
 ἐπιστήμονας, ὅπως ἡ τῆς Ἀλεξανδρείας τὸν Ἰωάννην Φιλόπονον καὶ
 τοὺς Γαζαίους, ἢ τῶν Ἀθηνῶν πιθανῶς τὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Διονυ-
 σίου Ἀρεοπαγίτου κρυπτόμενον φιλόσοφον καὶ θεολόγον.

Ἐκτοτε αἱ φιλοσοφικαὶ σχολαὶ γενικῶς ἠλλαξαν χαρακτήρα,
 διότι τὸ κράτος ἐπέβαλεν εἰς τοὺς διδασκάλους τὸν ὄρον νὰ εἶναι Χρι-
 στιανοί, μιμούμενον κατ' ἀντίστροφον κατεύθυνσιν τὸν Ἰουλιανόν,
 ὁ ὁποῖος ἐνωρίτερον εἶχεν ἐπιβάλει τὸν ὄρον νὰ εἶναι εἰδωλολάτραι.
 Ἡ φιλοσοφία πλέον ἠδιδάσκετο εἴτε ὡς ἱστορία τῆς σκέψεως τοῦ πα-
 ρελθόντος εἴτε ὡς μεθοδολογικὸν ὄργανον. Ὅσαι σχολαὶ ἐκλείσθησαν,
 ἀντικατεστάθησαν μετ' ὀλίγον ἀπὸ ἄλλας, τῶν ὁποίων οἱ διδάσκαλοι
 ἦσαν Χριστιανοί, αἱ λοιπαὶ συνέχισαν τὴν λειτουργίαν των, ἀφοῦ
 ἤδη ἐξεπλήρωσαν τὸν ὄρον τοῦτον.

Πέραν ὁμῶς τούτων ὑφίσταντο ἀπὸ τὴν πρώιμον ἐποχὴν εἰδικαὶ
 θεολογικαὶ σχολαὶ πρὸς κατάρτισιν τῶν στελεχῶν τῆς ἐκκλησιαστι-
 κῆς διακονίας καὶ καλλιέργειαν τῆς χριστιανικῆς παιδείας, διάφοροι
 ἀπὸ τὰς κατὰ τόπους πολυπληθεῖς κατηχητικὰς σχολὰς καὶ ὀπωσδή-

5 *Πράξ.* 19,9. "Ἦτοι ἀπὸ
ῥας 11 π.μ. μέχρι 4 μ.μ.

ποτε ὑψηλοτέρου ἀπὸ αὐτῶν ἐπιπέδου. Τὸ παράδειγμα εἶχε δώσει ὁ ἀπόστολος Παῦλος διὰ τῆς τακτικῆς του νὰ διδάσκη εἰς τὴν ἐν Ἐφέσῳ σχολὴν τοῦ Τυράννου ἐπὶ μακρὸν χρονικὸν διάστημα, κατὰ τινὰς καινοδιαθηκικοὺς κώδικας μάλιστα παραδίδων μαθήματα «ἀπὸ ῥας πέμπτης ἕως δεκάτης»⁵.

Τὸν β' αἰῶνα ὅλοι οἱ αἵρεσιάρχαι οἰετήρουν σχολάς. Ἦδη ἡ λέξις 'αἵρεσις' ἀπὸ τὴν γενικὴν ἀρχικὴν τῆς ἐννοίαν τῆς ἐλευθέρως ἐκλογῆς ἢ προτιμήσεως περιωρίσθη σὺν τῷ χρόνῳ εἰς τὴν δῆλωσιν τῆς προτιμήσεως ὁρισμένου φιλοσοφικοῦ συστήματος, ἐπειδὴ δὲ τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα τῆς ἐποχῆς ἐλέγοντο καὶ σχολαί, ἡ λέξις αἵρεσις ἐνηλλάσσετο συχνάκις μὲ τὴν λέξιν σχολή. Οἱ εἰσηγηταὶ παρεκκλίσεων ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν, ἰδρύνοντες σχολάς καὶ ἀποκτῶντες ἀφωσιωμένους μαθητάς, ὠνομάζοντο αἵρεσιάρχαι δηλαδὴ σχολάρχαι, τὰ δὲ συστήματα αὐτῶν ἐχαρακτηρίζοντο ὡς αἵρέσεις. Εἰς πᾶσαν πόλιν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὑφίστατο μία Ἐκκλησία, ἀλλὰ πολλαὶ αἵρέσεις. Ἐκτοτε ἡ λέξις αὐτὴ εἰς τὴν χριστιανικὴν ὀρολογίαν χρησιμοποιεῖται συνήθως ὑπὸ τὴν δυσμενῆ αὐτῆς ἐννοίαν.

Βεβαίως ὅμως δὲν ἦσαν μόνον αὐτοὶ οἱ ἄνδρες οἱ ὁποῖοι ἤνοιξαν ἀνωτέρας βαθμίδος θεολογικὰς σχολάς. Ἡ πρώτη μάλιστα σαφῶς μεμαρτυρημένη σχολὴ ἀνωτέρας χριστιανικῆς μορφώσεως εἶναι ἡ τοῦ Ἰουστίνου, ὁ ὁποῖος ἐδίδασκεν εἰς τὴν Ρώμην φέρων πάντοτε τὸ φιλοσοφικὸν τριβώνιον καὶ ἐμαρτύρησε μαζί μὲ ὀμάδα μαθητῶν του καὶ μίαν μαθήτριάν του.

Τὸν ἀπολογητὴν Ἀθηναγόραν δὲν δυνάμεθα νὰ οὐαντασιῶμεν ἄλλως εἰμὴ ὡς διδάσκαλον τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς θεολογίας, καθὼς ὑποδεικνύει καὶ ὁ τίτλος του εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τῶν ἔργων του, «ἀθηναίου φιλοσόφου». Ἐφ' ὅσον αἱ σχετικαὶ μαρτυρίαι δὲν εἶναι ἀκριβολόγοι, δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποφανθῶμεν μετὰ βεβαιότητος ἂν ἐδίδαξεν εἰς τὰς Ἀθήνας, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα γενέτηράν του, ἢ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἀλλὰ πιθανῶς νὰ ἐδίδαξεν εἰς ἀμφοτέρας τὰς πόλεις. Ἀκολουθοῦν αἱ γνωσταὶ σχολαὶ τῆς Ἀλεξανδρείας, τῆς Ἀντιοχείας καὶ ἄλλων πόλεων.

Αἱ σχολαὶ ἦσαν προσωποπαγεῖς καὶ ἰδιωτικαί, ἀνήκον δηλαδὴ εἰς τοὺς σχολάρχας. Ὅπου ἐνεφανίζοντο σπουδαῖαι προσωπικότητες χριστιανῶν στοχαστῶν, ἤνοιγον σχολάς, κατὰ τὸ παλαιὸν παράδειγμα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅπως οἱ Πάνταινος, Κλήμης καὶ Ὠριγένης εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, οἱ Ἰουστίνος καὶ Ἰππόλυτος εἰς τὴν Ρώμην, ὁ Λουκιανὸς καὶ ὁ Δωρόθεος εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ὁ Μεθόδιος εἰς τὴν Λυκίαν, διὰ νὰ περιρισθῶμεν εἰς τὰ γνωστότερα καὶ σαφῶς μεμαρτυρημένα παραδείγματα. Τὸ 231 ὁ ἐπίσκοπος

Ἀλεξανδρείας Δημήτριος, προτιθέμενος νὰ λάβῃ μέτρα κατὰ τοῦ Ὠριγένους, δὲν τὸν ἀπέλυσεν ἀπὸ τὴν διεύθυνσιν τῆς σχολῆς, ὅπως κοινῶς νομίζεται, διότι ἡ σχολὴ ἀνήκεν εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν διδάσκαλον, ἀλλὰ τὸν ἀπεμάκρυνεν ἀπὸ τὰ ἄρια τῆς Ἐκκλησίας του, ὅποτε οὗτος ἠδυνάτει νὰ ἀσκήσῃ τὸ διδασκαλικὸν ἔργον του. Ἐγκατασταθεὶς τότε εἰς τὴν Καισάρειαν τῆς Παλαιστίνης, ὠργάνωσεν ἐκεῖ νέαν σχολὴν. Τὸ κέντρον ἦτο ὁ διδάσκαλος καὶ ὄχι ἡ σχολή, ἡ ὁποία ἐλειτούργει συνήθως εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ⁶.

Αἱ σχολαὶ αὗται ἦσαν ἐν πολλοῖς ἀντίστοιχοι τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν τῆς ἐποχῆς, καθ' ὅσον ἄλλωστε εἰς τὸ πρόγραμμά των περιλαμβάνετο καὶ ἡ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας, ἀλλ' ἀπὸ τινος ἀπόψεως ἦσαν καὶ ἀντίποδες των. Τὸ ἐφαρμοζόμενον εἰς τὰς σχολὰς ταύτας πρόγραμμα διδασκαλίας ἀδρομερῶς εἶναι τὸ ἴδιον μὲ τὸ πρόγραμμα τῶν σημερινῶν θεολογικῶν σχολῶν, ἂν ἀφαιρέσωμεν τὰ πρακτικῆς κατευθύνσεως μαθήματα. Τῆς καθ' αὐτὸ θεολογίας προηγείτο ἡ φιλοσοφικὴ διδασκαλία, ὄχι μόνον διότι ἠκυλουθεῖτο βασικῶς ἡ μέθοδος τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τριττῆς διαιρέσεως τῶν θεωρητικῶν ἐπιστημῶν⁷, ἀλλὰ καὶ διότι αἱ παιδευτικαὶ ἀνάγκαι τὸ ἀπῆτουν. Κατὰ τὰς λεπτομερεῖς εἰδήσεις περὶ τοῦ προγράμματος τῆς σχολῆς τοῦ Ὠριγένους εἰς τὴν Καισάρειαν, τὰς ὁποίας παρέχει ὁ μαθητὴς του Γρηγόριος Νεοκαισαρείας⁸, ἡ διδασκαλία ἐκκινούσα ἀπὸ τὴν διαλεκτικὴν, προεχώρει διὰ τῆς φυσικῆς, τῆς γεωμετρίας καὶ τῆς ἀστρονομίας, εἰς τὴν ἠθικὴν, ἀπὸ αὐτὴν δὲ εἰς τὴν μεταφυσικὴν ἢ θεολογίαν, καὶ κατεκλείετο μὲ τὴν ἑρμηνείαν τῶν Γραφῶν.

Οὕτω, ἂν εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν ὑφίσταντο μία στωικὴ σχολή, μία περιπατητικὴ, μία πυθαγορικὴ καὶ μία πλατωνικὴ, τῶρα προσετέθη καὶ μία χριστιανικὴ φιλοσοφικὴ σχολή. Ἐν πάσῃ περιπτώσει αἱ θεολογικαὶ αὗται σχολαὶ ἐμόρφωσαν πλήθη ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν.

Ὅταν ὁ Ὠριγένης ἐπεμακρύνθη τῆς Ἀλεξανδρείας, ἐγίνε τὸ σπουδαῖον βῆμα τῆς ἐπισημοποιήσεως τῆς σχολῆς διὰ τῆς ὑπαγωγῆς της ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας. Ἡ σχολὴ ἐγίνε πλέον ἴδρυμα καὶ ὁ σχολάρχης της φυσικὰ διωρίζετο ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου. Τὸ πρόγραμμά της δὲν φαίνεται νὰ ἐτροποποιήθη εἰς μέγαν βαθμόν, ἀλλὰ πάντως κατέστη ἐκκλησιαστικώτερον καὶ πρακτικώτερον. Ὑπὸ τὴν νέαν της μορφήν συνέχισεν ἐπιτυχῶς τὸ ἔργον της ἐπὶ αἰῶνας καὶ ὄχι, ὅπως πιστεύεται, μόνον μέχρι τέλους τοῦ δ' αἰῶνος. Τὸ παράδειγμα τῆς Ἀλεξανδρείας πρέπει νὰ ἠκολούθησαν καὶ ἄλλα μεγάλα ἐκκλησιαστικὰ κέντρα, βασικῶς ἐκεῖνα τὰ ὁποία μετέπειτα ἀνυψώθησαν εἰς πατριαρχεῖα.

Ἡ σχολὴ τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως ἀνεπτύχθη εἰς

6 Οὕτω ὁ Ἰουστίνος. *Μαρτύριον* 2.

7 α) φυσικὴ β) μαθηματικὴ γ) θεολογία.

8 *Λόγος Χαριστήριος*.

μέγα κέντρον σπουδῶν καὶ μελετῶν, μὲ τακτικὰς ἔδρας καθηγητῶν καὶ πολυαριθμους φοιτητάς· εἶναι ἡ γνωστὴ πατριαρχικὴ σχολὴ τῆς ὁποίας τὸν βίον γνωρίζομεν καὶ ἐνωρίτερον ἀλλὰ κυρίως κατὰ τοὺς ὑστεροβυζαντινοὺς χρόνους. Ἐπειδὴ ἡ φιλοσοφικὴ ἐκπαίδευσις προσεφέρετο εἰς τὸ πανεπιστήμιον, ἡ πατριαρχικὴ σχολὴ προσέφερε κυρίως θεολογικὰ μαθήματα καὶ αἱ κύριαι ἔδραι τῆς ἦσαν τέσσαρες, τοῦ διδασκάλου τοῦ εὐαγγελίου, τοῦ διδασκάλου τοῦ ἀποστόλου, τοῦ διδασκάλου τοῦ ψαλτηρίου καὶ τοῦ ρήτορος. Μετὰ τὴν ἄλωσιν, ἐνῶ ὅλα τὰ ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα διελύθησαν καὶ ἐπὶ δύο αἰῶνας δὲν ὑφίστατο εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον ἐκπαίδευσις, ἡ πατριαρχικὴ σχολὴ ἀναδιωργανώθη ἀμέσως καὶ ἐλειτούργησε μέχρι τῶν νεωτάτων χρόνων, ὅποτε ἀντικατεστάθη ὑπὸ τῆς θεολογικῆς σχολῆς τῆς Χάλκης.

Εἰς τὸν οἰκεῖον ἐκάστοτε τόπον θὰ γίνεταί λόγος περὶ τῶν ἐπὶ μέρους θεολογικῶν σχολῶν αἱ ὁποῖαι ἤκμασαν κατὰ καιροῦς.

Β'. Η ΓΛΩΣΣΑ

Σήμερα, όποτε ό Χριστιανισμός έχει έπεκταθή εις όλόκληρον τόν κόσμον, οί χριστιανοί θεολόγοι χρησιμοποιοῦν πρὸς έκφρασιν και διατύπωσιν τῶν σκέψεών των ὅλας σχεδόν τὰς γλώσσας και διαλέκτους τῆς ἀνθρωπότητος, αἱ ὁποῖαι ἄριθμοῦνται εις χιλιάδας. Ἀπὸ τὰ ἀναρίθμητα και ποικίλης ποιότητος συγγράμματα, τὰ ὁποῖα ἐκδίδονται κατ' ἔτος, ἐλάχιστα βεβαίως παρουσιάζουν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον και ἀξίζουσι τῆς προσοχῆς τῆς γραμματολογίας. Ὅσον ὑποχωροῦμεν πρὸς τὰ βάθη τῆς ἱστορίας, τόσο στενεύει ὁ ὀρίζων· αἱ χρησιμοποιούμεναι γλώσσαι και τὰ γραφόμενα ἔργα ὀλιγοστεύουσι, μέχρις ὅτου γυρισωμεν εις τὸ 100 μ.Χ., ὅτε ἡ μοναδικὴ λογοτεχνικὴ γλώσσα τοῦ Χριστιανισμοῦ ἦτο ἡ ἑλληνικὴ και τὰ συντασσόμενα ἔργα ἦσαν εὐάριθμα.

Ἡ ἐπικράτησις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης εἶναι συνηρτημένη μετὰ τὴν θέσιν τὴν ὁποίαν κατεῖχε τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα εις τὸν ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμον. Ὁ μόνος ἀρχαῖος πολιτισμὸς, ὁ ὁποῖος ἐπεδίωξε νὰ καταστῇ οἰκουμενικὸς και τὸ κατώρθωσεν, εἶναι ὁ ἑλληνικὸς. Ἡλλαξε τὴν μορφήν και τὴν πορείαν τῆς ἀνθρωπότητος τόσο ἀφ' ἑαυτοῦ ὅσον και ἐν τῇ συνδέσει του μετὰ τὸν Χριστιανισμόν· διότι ὁ Χριστιανισμὸς κατέστησεν ἰδικά του τὰ ὄργανα ἐκφράσεως και κοινωνίας ἐκείνου.

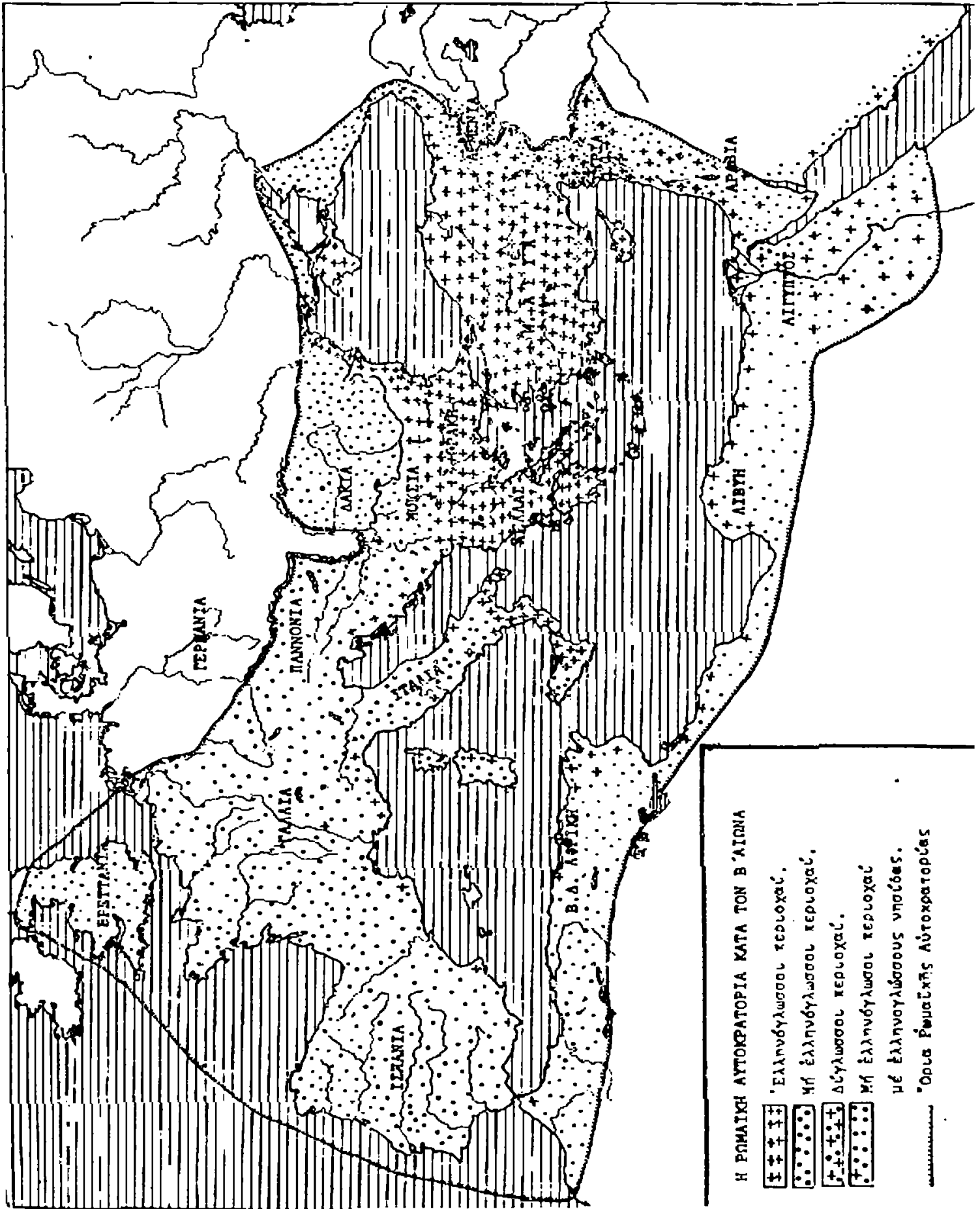
Οἰκουμενικὸς κατέστη και ὁ Χριστιανισμὸς. Δὲν δυνάμεθα βεβαίως νὰ εἴπωμεν ὅτι τοῦτο συνέβη καθ' ὅσον μετεβλήθη εις ἑλληνικὸν και ὅτι, ἂν δὲν ἐξηλληνίζετο, θὰ ἀπετύγχανε· διότι εις τὴν πραγματικότητα δὲν ἐξηλληνίσθη, ἀλλ' εἶχεν ἐντὸς ἑαυτοῦ τὰ ἑλληνικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τῆς γενέσεώς του. Ὁ Χριστιανισμὸς ἐγεννήθη διὰ τὴν ἐπιπέσει τὸν κόσμον μετὰ τὸ συναίσθημα τῆς ἀγάπης και τῆς θυσίας και τὴν ὑψώσιν τὸν ἄνθρωπον εις τὴν σφαῖραν τοῦ θεοῦ, αὐταὶ δὲ ἦσαν ἐν μέρει και αἱ ἐπιδιώξεις τοῦ ἑλληνισμοῦ, μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι ὁ πρῶτος ἐνήργει ὡς θρησκεία, ὁ δεῦτερος ὡς ἀνθρωπίνη δύναμις. Πάντως και ὁ πρῶτος εἶχεν ἀφ' ἑαυτοῦ ἢ παρέλαβεν ἐκ τῶν ὑστέρων πᾶν ἑλληνικὸν στοιχεῖον ἀπαραίτητον εις τὴν ἀνάπτυξιν τῆς δραστηριότητός του. Μεταξὺ τῶν δύο δὲν ὑπῆρχεν ἀρχικῶς πρόβλημα συνεργασίας, ἐδημιουργήθη δὲ μόνον ὅταν ὑπεισηλθεν ὁ ρωμαϊκὸς νομικισμὸς και ὁ ἀσιατικὸς φανατισμὸς.

Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶχεν ἤδη καταστῆ ὄργανον ὄλων τῶν λαῶν τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, οἱ ὅποιοι κατώκουν ἀνατολικῶς μιᾶς νοητῆς γραμμῆς, τεμνούσης αὐτὴν εἰς δύο, ἀπὸ τὸ δεξιὸν τοῦ μυχοῦ τῆς Ἀδριατικῆς μέχρι τῆς Κυρηναϊκῆς. Δυτικῶς τῆς γραμμῆς αὐτῆς ἐπεκράτει ἡ λατινικὴ, ἀνατολικῶς ἡ ἑλληνικὴ. Εἰς μερικὰς νέας ἀποικίας τῆς Ἀνατολῆς, ρωμαϊκὰς αὐτάς, ὠμιλεῖτο ἡ λατινικὴ ἀπὸ μερίδα τοῦ πληθυσμοῦ, ἐνῶ αἱ συμπαγέστεραι παλαιαὶ ἀποικίαι εἰς τὴν Δύσιν διετήρουν τὴν ἑλληνικὴν. Διὰ δύο λόγους ἡ ἑλληνικὴ ἦτο ἀκόμη εἰς εὐνοϊκωτέραν θέσιν· πρῶτον διότι νέοι ἄποικοι συνεχῶς ἀνενέωνον τὰς παροικίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων μεταναστῶν εἰς τὴν Δύσιν καὶ δεύτερον διότι, ὅπως καὶ εἰς τὸ περὶ ρωμαϊκῆς πολιτείας κεφάλαιον ἐσημειώθη, οἱ διανοούμενοι τῆς Ρώμης ἐθεώρουν ὑποχρέωσιν τῶν νὰ ἐκμάθουν αὐτὴν καὶ ἔπαινον τῶν νὰ τὴν ὁμιλοῦν, σχεδὸν ὅλοι πλὴν τῶν νομικῶν. Ἀκόμη καὶ οἱ αὐτοκράτορες δὲν ἠδύναντο νὰ ἀντιστοῦν εἰς τὸ γενικὸν ρεῦμα. Ἐμόχθησε μὲν ὁ Ὀκταβιανὸς Αὐγούστος διὰ νὰ ἐπαναφέρῃ τὸ κράτος εἰς τὴν πατρῴαν παράδοσιν, τὸν ἀρχαῖον ρωμαϊσμόν, ἀλλ' ὁ διάδοχος αὐτοῦ Τιβέριος περιεστοιχίετο ἀπὸ Ἑλληνας καὶ ὁ ἐπίδοχος διάδοχος Γερμανικὸς συνέτασσε τὰ ἐπιγράμματά του εἰς τὴν ἑλληνικὴν. Διὰ τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ πολὺ ἐπιδεικτικώτερον διὰ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου αὕτη ἀνήλθεν εἰς τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον καὶ ἠδύνατο νὰ ἐλπίσῃ εἰς σύντομον ὀλοκλήρωτικὴν ἐπικράτησιν καὶ εἰς ὑποκατάστασιν τῆς λατινικῆς, πρᾶγμα τὸ ὅποιον δὲν ἐπέτυχε τελικῶς. Δὲν ἦτο δὲ μόνον τῶν λογίων γλῶσσα ἡ ἑλληνικὴ, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐμπόρων· ὅλοι ὅσοι λόγῳ ἐπαγγελματικῶν ἀσχολιῶν ἐταξίδευον, ἔπρεπε νὰ ὁμιλοῦν τὴν ἑλληνικὴν, διότι μόνον δι' αὐτῆς ἠδύναντο νὰ ἐξυπηρετηθοῦν, καὶ τὴν ὠμιλοῦν.

Εἰς γλωσσικὸς περίγυρος δεικνύει ὅτι ἡ ἐντὸς τῶν χριστιανικῶν τάξεων κυριαρχία τῆς ἑλληνικῆς ἦτο ἐπιβλητικώτερον παρ' ὅσον εἰς οἰονδήποτε ἄλλον χώρον.

Τοῦτο εἶναι βέβαιον ἀκόμη καὶ διὰ τὴν Παλαιστίνην. Ἐλέχθησαν ἤδη ἀνωτέρῳ τὰ δέοντα περὶ τῆς ἐπιδράσεως τὴν ὁποῖαν ὑπέστησαν αὐτοὶ οἱ τοῖοι οἱ ἐξεγερθέντες κατὰ τοῦ κύματος τοῦ ἐξελληνισμοῦ Μακκαβαῖοι, περὶ τῆς μεταμορφώσεως τοῦ Μιτταθία εἰς Ἀντίγονον. Δὲν ἦσαν μόνον οἱ Ἰουδαῖοι τῆς διασπορᾶς οἱ ὁμιλοῦντες τὴν ἑλληνικὴν (καὶ δὴ ὡς μοναδικὴν τῶν γλῶσσων) ἀλλ' εἰς μέγαν βαθμὸν καὶ οἱ τῆς Παλαιστίνης. Τὴν ἐγνώριζον ὅλοι οἱ τῶν ἀνωτέρων τάξεων καὶ πολλοὶ ἐκ τῶν μέσων καὶ τῶν κατωτέρων, ἀκόμη καὶ ἀρκετοὶ ἐκ τῶν παραδοσιακῶν Φαρισαίων, ὅπως ὁ Ἰώσηπος.

Καὶ ἐξ ἄλλων μαρτυριῶν, ἀλλ' ἰδίως ἐκ τοῦ βιβλίου τῶν *Πράξεων*, συνάγεται ὅτι ὑπήρχεν ὠργανωμένη, ἔποτυπωδῶς τουλάχιστον, ἑλ-

Η ΡΩΜΑΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ Β' ΑΙΩΝΑ

- ✕✕✕ Έλληνόγλωσσος περιλαχά.
- Μή ελληνόγλωσσος περιλαχά.
- ✕•••• Δύγλωσσος περιλαχά.
- ✕•••• Μή ελληνόγλωσσος περιλαχά με ελληνόγλωσσους νησίδας.
- Όσα ένωματώς Αυτοκρατορίας

1 *Πράξ.* 6,1. Βλ. κτλ 9,29.

2 *Ματθ.* 15,21-28.

3 *Ματθ.* 8,5-13. Βλ. *Λοικη*
2,1-10.

4 *Γω.* 12,20.

ληνιστική μερίς ἐντός τῆς ἰουδαϊκῆς κοινωνίας, διακρινόμενη σαφῶς τῆς ἑβραϊκῆς. Ἡ διάκρισις ἐκληροδοτήθη καὶ εἰς τὴν χριστιανικὴν κοινότητα· ἀνδρῶν δὲ ταῖς ἡμέραις ταύταις πληθυνόντων τῶν μαθητῶν ἐγένετο γογγυσμὸς τῶν Ἑλληνιστῶν πρὸς τοὺς Ἑβραίους, ὅτι παρεθεωροῦντο ἐν τῇ διακονίᾳ τῇ καθημερινῇ αἱ χῆραι αὐτῶν»¹. Εἰς τὸ σύνολον τῆς Παλαιστίνης αἱ δύο ἐπικρατοῦσαι γλώσσαι, ἑλληνικὴ καὶ ἀραμαϊκὴ, ἀντηγωνίζοντο σκληρῶς, καὶ εἰς τὸν σταυρὸν τοῦ Χριστοῦ ἐκρίθη ἀπαραίτητον νὰ σημειωθῇ ὁ τίτλος τοῦ ἐσταυρωμένου καὶ εἰς τὰς δύο ὁμοῦ, πέραν τῆς γλώσσης τῶν κυριάρχων. Ποία ἐκ τῶν δύο ἦτο περισσότερον διαδεδομένη, δὲν γνωρίζει κανεὶς καὶ μόνον νὰ ὑποθέσῃ εἶναι δυνατόν. Προφανῶς εἰς τὴν Καισάρειαν, εἰς ὅλον τὸ μήκος τῆς ἀκτῆς καὶ εἰς τὴν Δεκάπολιν κατὰ πρῶτον λόγον, εἰς τὴν Γαλιλαίαν κατὰ δεύτερον, ἐπεκράτει ἡ ἑλληνικὴ, ἐνῶ εἰς τὴν Ἰουδαίαν καὶ τὴν Σαμάρειαν ἐπεκράτει ἡ ἀραμαϊκὴ, ἂν καὶ εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ ἐλειτούργουν πέντε τουλάχιστον ἑλληνικαὶ συναγωγαί. Πάντως τὸ χριστιανικὸν κήρυγμα δὲν ἐξεπήδησεν ἀπὸ τὴν κοιλάδα τῆς Νεκρᾶς Θαλάσσης οὔτε ἀπὸ τὸν λόφον τῆς Ἱερουσαλήμ, ἀλλὰ ἀπὸ τὰς κώμας τῆς Γαλιλαίας καὶ ἐξεχύθη πρὸς τὰς μεγαλοπόλεις τῆς ἑλληνικῆς διασκορᾶς, ἀφοῦ ἐπέρασεν ἀπὸ τὸν Γολγοθᾶν.

Αἱ εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν πηγαὶ δὲν ἀφήνουν πολὺ περιθώριον ἀμφιβολίας περὶ τοῦ ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς πλὴν τῆς ἀραμαϊκῆς ὠμίλει καὶ τὴν ἑλληνικὴν. Περιώδευσεν εἰς ἑλληνογλώσσους περιοχὰς καὶ ἐκήρυττεν εἰς καθαρῶς ἑλληνικὰς πόλεις, ὡς ἡ Τιβεριὰς, συνωμίλει μὲ τὴν ἑλληνίδα Συροφοίνισσαν², τὸν κεντυρίωνα³ καὶ τὸν Πιλάτον, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται πουθενὰ ἡ χρησιμοποίησις διερμηνέως. Ἄλλωστε ἡ περιοχὴ εἰς τὴν ὁποίαν εἶχε ζῆσει ἐπὶ τρεῖς δεκαετίας ὠνομάζετο «Γαλιλαία τῶν ἔθνων». Προφανῆς εἶναι ὅτι καὶ ὁ ἀδελφός-θεός Ἰάκωβος ἐγνώριζε τὴν ἑλληνικὴν.

Δύο ἐκ τῶν Ἀποστόλων, Ἀνδρέας καὶ Φίλιππος, ἔφερον ἑλληνικὰ ὀνόματα, ἄλλοι δὲ ἔφερον τὸ σημιτικὸν ὄνομα Συμεὼν ὑπὸ τὴν ἑξηλληνισμένην μορφήν του Σίμων. Οἱ δύο πρῶτοι πρέπει νὰ διελέγοντο ἀνέτως εἰς τὴν ἑλληνικὴν, ὡς συνάγεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι εἰς αὐτοὺς κατέφυγον οἱ Ἕλληνες οἱ ὁποῖοι ἠθέλον νὰ ἴδουν τὸν Ἰησοῦν⁴, εἶναι δὲ φανερόν ὅτι ὁμοίαν ἀνεσιν εἶχε καὶ ὁ ἀδελφός τοῦ ἐτέρου, ὁ Σίμων Πέτρος. Εἶναι κανὼν διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὅτι πᾶς φέρων ἑλληνικὸν ὄνομα ὠμίλει βασικῶς τὴν ἑλληνικὴν, ἐνῶ καὶ οἱ φέροντες ξένα ὀνόματα δυνατόν νὰ τὴν ὠμίλουν. Οἱ ἑπτὰ διάκονοι τῆς ἀρχαϊκῆς Ἐκκλησίας ἔφερον ὅλοι ἑλληνικὰ ὀνόματα καὶ ἐξ αὐτῶν τουλάχιστον ὁ Νικόλαος ἦτο ἐκ καταγωγῆς Ἕλλην. Ἐκήρυττον δὲ οὗτοι ἀποκλειστικῶς μεταξὺ τῶν ἑλληνογλώσσων, ὄχι μόνον μετὰ τὸν πρῶτον διω-

γμόν και τήν διασποράν τῶν μαθητῶν τοῦ Στεφάνου, ἀλλά και πρό αὐτοῦ, εἶναι δὲ πολὺ πιθανόν ὅτι δὲν ἐγνώριζον τήν ἀραμαϊκὴν ἢ δὲν ἠδύναντο νὰ τήν χειρισθοῦν εὐχερῶς. Ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἐβάστασε τὸ μεγαλύτερον βῆρος εἰς τὸ ἔργον τῆς διδασκαλίας τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ὁ ἀπόστολος Παῦλος, ἀνήκεν εἰς τήν παράδοξον τάξιν τῶν ἑλληνιστῶν Φαρισαίων, ἐπέλεγε τοὺς συνεργάτας του χωρὶς ἐξαίρεσιν ἐκ τῶν Ἑλλήνων ἢ Ἑλληνιστῶν και ἐδίδασκεν ἀποκλειστικῶς μεταξὺ Ἑλλήνων και Ἑλληνιστῶν.

Οὕτω λοιπὸν ὁ ἀρχαῖκός Χριστιανισμός γλωσσικῶς ἦτο ἑλληνικὸς ἀκόμη και εἰς αὐτὴν αὐτὴν τὴν Παλαιστίνην. Ὁ πυρὴν τοῦ κηρύγματος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἂν και κατὰ βάσιν προφορικῶς διετηρεῖτο εἰς τὴν ἀραμαϊκὴν, γραπτῶς συνετάχθη εἰς τὴν ἑλληνικὴν και δὲν ἔχει εὑρεθῆ οὔτε ἶχνος ἀραμαϊκοῦ κειμένου τῆς πρωτοχριστιανικῆς ἐποχῆς, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνει πλήρη ἀπουσίαν τοιούτων κειμένων. Βραδύτερον, εἰς τὰ τέλη τοῦ δ' αἰῶνος, ἢ ἐκ τῆς Δ. Εὐρώπης προσκυνητρία Ἐγερίου εἴρεν εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα και τὰ περίχωρά των κυριαρχοῦσαν τὴν ἑλληνικὴν, ἀφοῦ ἄλλωστε μετὰ τὴν ἐπὶ Ἀδριανοῦ καταστροφὴν εἶχε μεταβληθῆ ἡ σύνθεσις τῆς ἐκεῖ χριστιανικῆς κοινότητος. Λέγει χαρακτηριστικῶς ὅτι μέρος τοῦ ἐκεῖ πληθυσμοῦ ἦτο δίγλωσσον, ὁμιλοῦν συγχρόνως τὴν ἑλληνικὴν και τὴν συριακὴν, ἄλλο μέρος ὁμίλει μόνον τὴν ἑλληνικὴν, ἐνῶ «μέρος τι» ὁμίλει τὴν συριακὴν. Ἡ ἔκφρασις «μέρος τι» σημαίνει μικρὸν μέρος, πόσον δὲ μικρὸν ἦτο τοῦτο φανερώνει ἡ τακτικὴ τοῦ τότε ἐπισκόπου νὰ χρησιμοποιεῖ μόνον τὴν ἑλληνικὴν, ἂν και ἐγνώριζεν ἀμφοτέρως τὰς γλώσσας.⁵

Εἰς τὴν Ἀντιόχειαν και τὰς ἄλλας πόλεις τῆς Συρίας ἐπεκράτει ἐπίσης ἡ ἑλληνικὴ, ἐνῶ οἱ κάτοικοι τῶν χωρίων ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον δίγλωσσοι ἢ συρόφωνοι. Βεβαίως κατὰ τὴν πρὸς τὰ ἀνατολικά ἐπέκτασιν τῆς χώρας ὑποχωρεῖ ἡ ἑλληνικὴ εἰς ὄφελος τῆς συριακῆς και χρησιμοποιεῖται πλέον ἀπὸ τοὺς ὀλίγους, ἂν και φαίνεται ὅτι ἐδῶ ὄλοι οἱ μορφωμένοι εἶναι δίγλωσσοι και χειρίζονται ἐπιτυχῶς ἀμφοτέρως τὰς γλώσσας. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἤρχισε τὴν πορείαν τῆς ἢ συριακῆς γραμματείας, περὶ τὰ τέλη τοῦ β' αἰῶνος, μετὸν Τατιανόν, ὁ ὁποῖος ἔγραψε τὸ *Διὰ τεσσάρων Ἐὐαγγελίων* του συγχρόνως εἰς τὰς δύο γλώσσας, τὸν Βαρδεδάνην⁶ και μερικοὺς ἄλλους ἡγέτας τοῦ Γνωστικισμοῦ. Ἡ συριακὴ γραμματεία εἶναι ἐπὶ δύο ἀκόμη αἰῶνας ἑτερόφωτος, ἂν και ἠπητεῖτο ὑπὸ αὐτὴν νὰ ἐξυπηρετήσῃ πλῆθος αἱρέσεων γνωστικῆς κατειθύνσεως, εἶναι κυρίως γραμματεία μεταφράσεων, μόνον δὲ βραδύτερον, τὸν δ' αἰῶνα, διὰ τοῦ Ἀφραάτου και τοῦ Ἐφραῖμ καθίσταται αὐτόνομος.

Ὁ Ὀριγῆνης τὸν γ' αἰῶνα ἐπεκοινωνεῖ δι' ἐπιστολῶν μετὸν ἐπί-

5 ΕΓΓΕΡΙΟΣ, *Itinerarium* 47,3.

6 Ὁ ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ λέγει διὰ τὸν Βαρδεδάνην ἀλόγιστος τις ὢν ἐν ταῖς δυσὶ γλώσσαις ἑλληνικῇ τε διαλέκτῳ και τῇ τῶν Συρίων φωνῇ», *Πανάριον* 56,1.

- 7 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6,46. σκοπον Ἀρμενίων Μερουζάνην⁷, χωρὶς νὰ δημιουργηται πρόβλημα, διότι οἱ Χριστιανοὶ τῆς Ἀρμενίας ἦσαν ἐπίσης κατ' ἀρχὰς ἑλληνοφώνοι. Ἡ ἀρμενικὴ γλῶσσα ἐχρησιμοποιήθη ὡς ὄργανον τῆς χριστιανικῆς θεολογίας καὶ τοῦ κηρύγματος κατὰ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος τούτου, ὅτε τὸ ἀρμενικὸν κράτος ὑπὸ ἡγεμόνα τὸν Γιριδάτην ἐδέχθη ἐπισήμως τὸν Χριστιανισμόν, ἐκπροσωπούμενον τότε ὑπὸ τοῦ ἱκανοῦ διδασκάλου Γρηγορίου Φωτιστοῦ.

8 *Πρόξεις Περπέτουας* 13.

9 *De corona militis* 6.

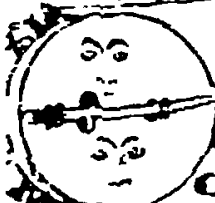
Δὲν χρειάζεται φυσικὰ νὰ σημειωθῆ κἀν ὅτι εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἐν γένει καὶ τὴν κυρίως Ἑλλάδα μαζί με ὀλόκληρον τὴν Χερσόνησον τοῦ Αἴμου καὶ ὅλας τὰς νήσους τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου γλῶσσα τοῦ Χριστιανισμοῦ ἦτο ἡ ἑλληνικὴ.

Ἡ κοπτικὴ γλῶσσα, τῆς ὁποίας τὰ πρῶτα μὴ χριστιανικά κείμενα ἐμφανίζονται περὶ τὸ 95 μ.Χ., εἰσήχθη εἰς τὴν χριστιανικὴν γραμματείαν ὑπὸ τῶν Γνωστικῶν πρὸς τὸ τέλος τοῦ β' αἰῶνος, καὶ μάλιστα μεταξύ τῶν χωρικῶν οἱ ὅποιοι ἦσαν ἐπιρρεπεῖς εἰς μαγικὰς πράξεις καὶ ἠρέσκοντο εἰς τὴν παραδοξολογίαν τοῦ Γνωστικισμοῦ. Ἡ κοπτικὴ γραμματεία ἐγεννήθη ἐπίσης διὰ μεταφράσεων ἐκ τῆς ἑλληνικῆς, ἡ ὁποία ἐπεκράτησεν εἰς τὴν αἰγυπτιακὴν Ἐκκλησίαν ὡς ἀποκλειστικὴ γλῶσσα ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας, ὡς κυριαρχοῦσα γλῶσσα ἀκολούθως μέχρι τοῦ ζ' αἰῶνος, ὁπότε τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Αἰγύπτου ἀπεμακρύνθη ἐκεῖθεν.

Εἰς τὴν βορειοδυτικὴν Ἀφρικὴν ὁ ἐξελληνισμός, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀρχίσει πολὺ ἔνωρις διὰ τῶν ἀποικιῶν τῆς Κυρηναϊκῆς, ἐπροχώρησε πολὺ περισσότερον κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν περίοδον. Ἡ πρωτεύουσα τοῦ τελευταίου βασιλέως τῆς Μαυριτανίας, καλουμένου Πτολεμαίου (40 μ.Χ.), ἦτο κέντρον ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ παλαιότερας ἀκόμη ἐποχῆς. Ὁ ἐκ τῆς περιοχῆς ταύτης προερχόμενος ρωμαῖος αὐτοκράτωρ Σεπτίμιος Σεβῆρος (193-211) χαρακτηρίζεται ὡς ἐμπειρότατος τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, *graecis litteris peritissimus*. Ἡ μάρτυς Περπέτουα (202) κατὰ τὴν ἔκθεσιν περὶ τοῦ δράματος αὐτῆς διαλέγεται ἑλληνιστὶ μετὰ τῶν προσταμένων τῆς Ἐκκλησίας Κυρχηδόνης· «καὶ ἤρξατο ἡ Περπέτουα ἑλληνιστὶ μετ' αὐτῶν ὁμιλεῖν»⁸. Πολλοὶ λόγιοι τῆς Κυρχηδόνης κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Τερτυλλιανοῦ ἠρέσκοντο νὰ ὁμιλοῦν ἑλληνιστὶ⁹ καὶ ὁ ἴδιος συνέτασσε τὰ ἔργα του εἴτε εἰς τὴν ἑλληνικὴν εἴτε εἰς τὴν λατινικὴν εἴτε εἰς ἀμφοτέρας τὰς γλώσσας ταυτοχρόνως. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ πρῶτος εἰσαγαγὼν εἰς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν τὴν λατινικὴν γλῶσσαν, ἡ ὁποία σὺν τῷ χρόνῳ ἐπεβλήθη καὶ ἐκυριάρχησεν εἰς βάρος τῆς ἑλληνικῆς.

Ἦτο πολὺ φυσικὸν νὰ εἶναι ἑλληνικὴ ἡ πρώτη Ἐκκλησία τῆς Ρώμης, ὅχι μόνον διότι ἡ πόλις αὐτὴ ἦτο, ὡς εἶδομεν, εἰς προχωρη-

ΟΜΟΙΩΣ ΟΥΤΕΠΙΣΤΟΝΗ ΝΤΕΠΙΠΑΤ
 ΡΙΑΡΧΗΣ ΘΕΟΥΑΒ ΟΥΟΠΙΑΡΧΗΠΙΟ
 ΚΟΠΟΣΝΤΕΑΝΤΙΣΧΙΑ ΑΒΒΑΣΕΤΗΡΟΣ
 ΕΥΕΘΗΤΕΨΑΟΥΓΓΑΡΘΑΝΟΣΘΟΥΑΒ ΧΕΑ
 ΝΑΣΤΑΘΙΑ ΤΑΙΑΚΩΝ ΕΣΕΡΕΡΩΠΗΝΑΥ
 ΙΝΝΤΓΑΡΑΒΟΛΗΕΤΘΕΝΠΙΕΤΑΓΓΕΤΩΝΕ
 ΘΘΒΑΦΜΕΤΑΠΙΣΩΤΗΡΧΟΥ ΔΕΝΠΙΕΤ
 ΑΓΓΕΤΙΟΝΧΘΡΙΝΑΝΤΑΥΙΕΧΕΝΘΗΝΟΥΝ
 ΧΕΣΝΟΥΕΤΙΒΕΝΝΘΩΠΙΕΤΑΥΦΟΝΟΥ
 ΒΟΥΡΙΧΕΝΠΙΚΑΡΙ ΙΟΧΕΝΓ:ΟΝΟΙΝΑ
 ΒΕΑΠΙΩΠΙ ΨΑΠΕΝΟΥΝΖΑΧΑΡΙΑΣΠΩΠ
 ΡΙΝΒΑΡΑΧΙΑΣ ΦΗΕΤΡΕΤΕΝΘΟΘΕΣ
 ΟΥΤΕΠΙΕΦΕΙΝΕΠΙΠΙΛΑΝΕΡΩΨΟΥΑΥ
 ΔΕΝΟΥΡΙΡΗΝΗΝΤΕΦΤΑ... ΛΗΗ

Ι ΠΑΠΙ ΣΡΕΜΙΟΨΙΔΕ
 ΧΗΜΩΠΟΥΝΤΕΨΜΑΚΩΟΥΝΙΑ
 ΧΙΣ ΤΕ ΘΡΙΚΑΜΕΤΑΙΘΩΠΗ
 ΜΠΩΜΕΤΟΚΕΙ ΝΕΣΜΕΨΕΡ
 ΕΜΟΥΣΑΝΗΜΕΤ ΧΦ
 ΟΥΠΩΠΟΥΤΗΩΘΑΥΝΗΤΩΤΙΑ
 ΛΩΣΨΕΝΑΥΗΘΟΥΤ
 ΠΩΠΗΟΥΟΚΕΘΗΛΑ ΧΥΖΙΟΥΣ
 ΚΑΚΩΨ ΕΜΠΟΥΡΕΦΨΩΜ
 ΗΟΣ ΑΠΠΙΕΠΩΝΕΜΑΤΕΤΟΥ

ΟΟΥΗΗ
 ΘΩΟΥΤ

Κορινθίων χειρόγραφο.
 'Η διεσθυσίς τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν κοπτικὴν εἶναι προφανῆς. Vat
 Cori. 62, φ. 243a, τοῦ 8' αἰῶνος.

11. σκοπον Ἀρμενίων Μερουζάνην⁷, χωρίς νά δημιουργηται πρόβλημα, διότι οἱ Χριστιανοί τῆς Ἀρμενίας ἦσαν ἐπίσης κατ' ἀρχάς ἑλληνοφώνοι. Ἡ ἀρμενικὴ γλῶσσα ἐχρησιμοποιήθη ὡς ὄργανον τῆς χριστιανικῆς θεολογίας καὶ τοῦ κηρύγματος κατὰ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος τούτου, ὅτε τὸ ἀρμενικὸν κράτος ὑπὸ ἡγεμόνα τὸν Τιριδάτην ἐδέχθη ἐπισήμως τὸν Χριστιανισμόν, ἐκπροσωπούμενον τότε ὑπὸ τοῦ ἰκανοῦ διδασκάλου Γρηγορίου Φωτιστοῦ.

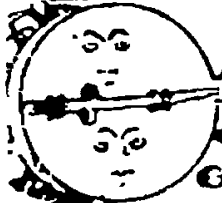
Δὲν χρειάζεται φυσικὰ νά σημειωθῇ κἀν ὅτι εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἐν γένει καὶ τὴν κυρίως Ἑλλάδα μαζί με δλόκληρον τὴν Χερσόνησον τοῦ Αἴμου καὶ ὅλας τὰς νήσους τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου γλῶσσα τοῦ Χριστιανισμοῦ ἦτο ἡ ἑλληνικὴ.

Ἡ κοπτικὴ γλῶσσα, τῆς ὁποίας τὰ πρῶτα μὴ χριστιανικά κείμενα ἐμφανίζονται περὶ τὸ 95 μ.Χ., εἰσήχθη εἰς τὴν χριστιανικὴν γραμματείαν ὑπὸ τῶν Γνωστικῶν πρὸς τὸ τέλος τοῦ β' αἰῶνος, καὶ μάλιστα μεταξὺ τῶν χωρικῶν οἱ ὅποιοι ἦσαν ἐπιρρεπεῖς εἰς μαγικὰς πράξεις καὶ ἠρέσκοντο εἰς τὴν παραδοξολογίαν τοῦ Γνωστικισμοῦ. Ἡ κοπτικὴ γραμματεία ἐγεννήθη ἐπίσης διὰ μεταφράσεων ἐκ τῆς ἑλληνικῆς, ἡ ὁποία ἐπεκράτησεν εἰς τὴν αἰγυπτιακὴν Ἐκκλησίαν ὡς ἀποκλειστικὴ γλῶσσα ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας, ὡς κυριαρχοῦσα γλῶσσα ἀκολούθως μέχρι τοῦ ζ' αἰῶνος, ὁπότε τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Αἰγύπτου ἀπεμακρύνθη ἐκεῖθεν.

Εἰς τὴν βορειοδυτικὴν Ἀφρικὴν ὁ ἐξελληνισμός, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀρχίσει πολὺ ἔνωρις διὰ τῶν ἀποικιῶν τῆς Κυρηναϊκῆς, ἐπροχώρησε πολὺ περισσότερον κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν περίοδον. Ἡ πρωτεύουσα τοῦ τελευταίου βασιλέως τῆς Μαυριτανίας, καλουμένου Πτολεμαίου (40 μ.Χ.), ἦτο κέντρον ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ παλαιότερας ἀκόμη ἐποχῆς. Ὁ ἐκ τῆς περιοχῆς ταύτης προερχόμενος ρωμαῖος αὐτοκράτωρ Σεπτίμιος Σεβῆρος (193-211) χαρακτηρίζεται ὡς ἐμπειρότατος τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, *graecis litteris peritissimus*. Ἡ μάρτυς Περπέτουα (202) κατὰ τὴν ἔκθεσιν περὶ τοῦ ὁράματος αὐτῆς διαλέγεται ἑλληνιστὶ μετὰ τῶν προϊσταμένων τῆς Ἐκκλησίας Καρχηδόνης: «καὶ ἤρξατο ἡ Περπέτουα ἑλληνιστὶ μετ' αὐτῶν ὁμιλεῖν»⁸. Πολλοὶ λόγιοι τῆς Καρχηδόνης κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Τερτυλλιανοῦ ἠρέσκοντο νά ὁμιλοῦν ἑλληνιστὶ⁹ καὶ ὁ ἴδιος συνέτασσε τὰ ἔργα του εἴτε εἰς τὴν ἑλληνικὴν εἴτε εἰς τὴν λατινικὴν εἴτε εἰς ἀμφοτέρας τὰς γλώσσας ταυτοχρόνως. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ πρῶτος εἰσαγωγὸν εἰς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν τὴν λατινικὴν γλῶσσαν, ἡ ὁποία σὺν τῷ χρόνῳ ἐπεβλήθη καὶ ἐκυριάρχησεν εἰς βάρος τῆς ἑλληνικῆς.

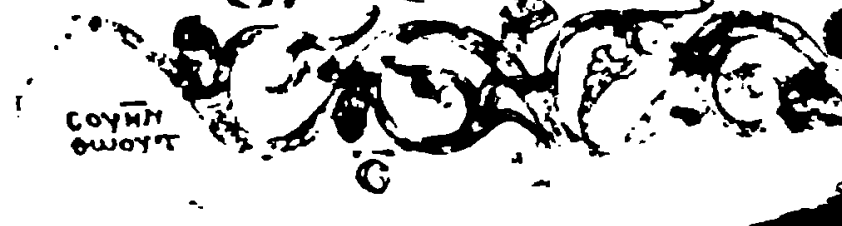
Ἦτο πολὺ φυσικὸν νά εἶναι ἑλληνικὴ ἡ πρώτη Ἐκκλησία τῆς Ρώμης, ὅχι μόνον διότι ἡ πόλις αὐτὴ ἦτο, ὡς εἶδομεν, εἰς προχωρη-

ΟΜΟΙΩΣ ΟΥΤΕΠΙΣΤΟΝΗ ΝΥΓΕΠΙΠΑΤ
 ΡΙΑΡΥΗΣ ΑΘΟΥΑΒ ΟΥΟΠΙΑΡΥΜΕΠΙΟ
 ΚΟΠΟΣΝΤΕΑΝΤΙΣΧΙΑ ΑΒΒΑΣΕΥΗΡΟΣ
 ΕΥΕΒΗΤΕΨΑΟΥΓΓΑΡ-ΑΕΝΟΣΘΟΥΑΒ ΧΕ
 ΝΑΣΤΑΙΑ ΤΔΙΑΚΩΝ ΕΥΕΡΕΡΕΛΗΝΕΥ
 ΙΝΗΤΓΑΡΑΒΟΔΗ ΕΤΒΕΝΠΙΕΥΑΓΓΕΛΟΝ
 ΕΘΑΦΗΕΤΑΠΙΣΩΤΗΡΧΟΥ ΒΕΝΠΙΕΥ
 ΑΓΓΕΤΙΟΝΧΘΡΙΝΑΝΤΕΥΙΕΧΕΝ-ΘΗΝΟΥΝ
 ΧΕΣΝΟΥΕΙΒΕΝΝΘΩΠΙ ΕΤΑΥΕΦΟΝΟΥ
 ΒΟΔ ΡΙΧΕΝΠΚΑΡΙ ΙΟΧΕΝΓ.ΟΝΟΙΝΑ
 ΒΕΑΠΙΩΠΙ ΨΑΓΕΝΟΥΝΖΥΡΙΑΣΠΩΝ
 ΡΙΝΒΑΡΑΧΙΑΣ ΦΗΕΤΡΕΤΕΝΒΟΑΒΕΥ
 ΟΥΤΕΠΙΕΚΦΕΙΝΕΥΠΙΠΙΑΝΕΡΨΩΟΥΥ
 ΒΕΝΟΥΡΠΗΝΗΝΤΕΦΤΑ. ΨΗΗ

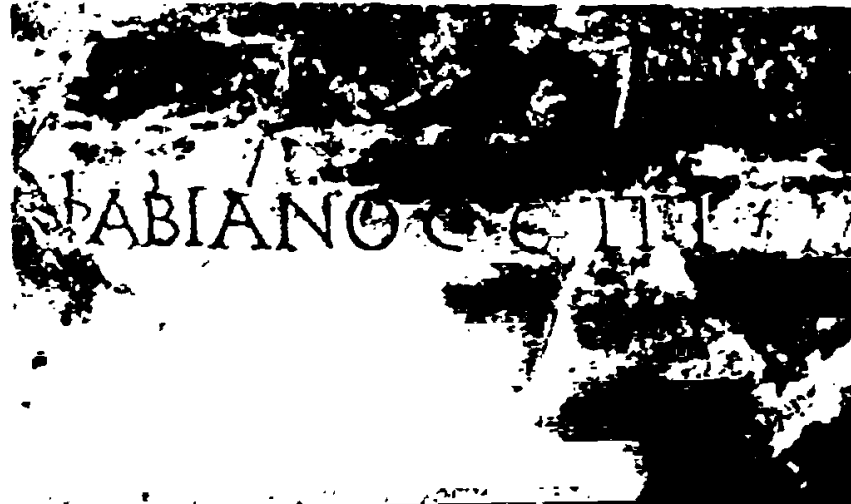
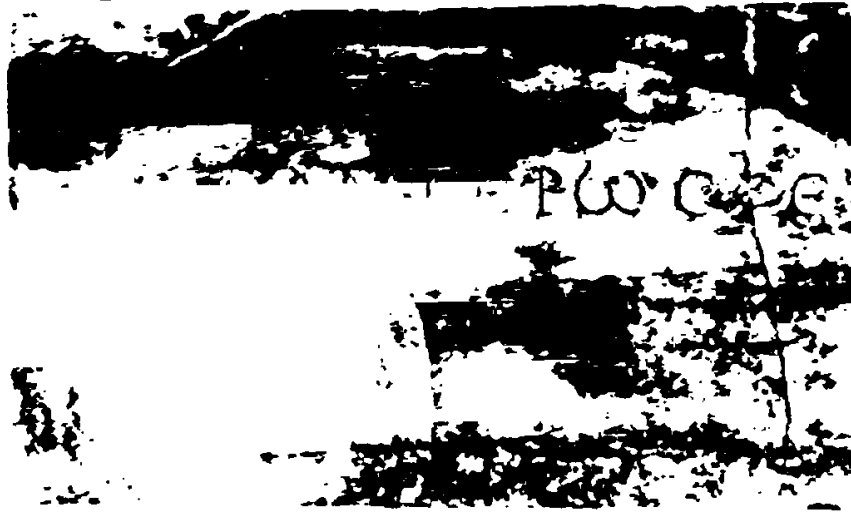
Ι ΠΑΠΙ ΕΡΕΛΙΟΥ

ΚΡ ΜΙΣ Τ ΝΤΕ ΤΙ ΕΣΟΥΝ
 ΟΤΕ ΙΑΚΚΟΙΣ ΓΕ ΜΟΙ Ε
 ΧΙΝΟΥΙΟΥΤΕ ΤΗΕ ΤΟΥΤΙΑ
 ΧΙΣ ΤΕ ΕΡΙΚΑΜΕΤΑΥΕ ΜΕΝ
 ΝΗΜΑΕΤΟΥΚΕ Ν ΕΜΗ-ΡΑΡ
 ΕΙΟΥΣΑΝΟΥ ΕΤ ΦΤ
 ΑΥΟΥΤΗΕΟΥΤΑΥΗΝΗΤΙΑ
 ΑΥΕΤΗΕΝΗΗΗΟΥΤ
 ΠΟΥ ΟΥΟΚΕΝΙΑ ΚΙΖΙΟΥΤ
 ΚΙΝΟΥ ΕΙΟΥΤΟΡΕΦΤΙΑ
 ΟΥΣ ΑΥΗΕΝΗΕΟΥΤΑΥΕ

ΣΟΥΗ
 ΘΩΟΥΤ

Κοπτικόν χειρόγραφο
 Ἡ διεισδυσις τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν κοπτικὴν εἶναι πρὸς
 Corp. 62, p. 243a, τοῦ 11 αἰῶνος.

Ἐπιγραφαὶ παλιῶν τάφων.

Αἱ ἐπιγραφαὶ ἐξακολουθοῦν νὰ γράσσονται εἰς τὴν ἑλλη-
σαν ἀκόμη, καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ γ' αἰῶνος.

(Ποντιανός, Ἀντίρως, Φαβιανός). Μουσεῖον Λατερανοῦ

μένον βαθμὸν ἐξηλληνισμένη, urbs graeca κατὰ τὸν Ἰουβενάλιον, ἀλλὰ καὶ διότι τὰ πρῶτα μέλη τῆς ἐκεῖ χριστιανικῆς κοινότητος ἦσαν ἑλληνικῆς καταγωγῆς. Οἱ εἰδωλολάτραι κατεδίωκον τοὺς Χριστιανούς κραυγάζοντες, «ὁ Ἕλλην ὁ ἐπιθέτης» «graeccus impostor» (ραδιοὔργος)¹⁰. Ἐκ τῶν δεκαπέντε πρώτων παπῶν τῆς Ρώμης οἱ δώδεκα φέρουν ἑλληνικὰ ὀνόματα καὶ ἦσαν Ἑλληνες¹¹, πέραν δὲ αὐτῶν ἴσως ἦτο Ἑλληνας καὶ ὁ Πίος. Δὲν ἐπεχειρήθη εἰς τὴν πριστεύουσαν τῆς αὐτοκρατορίας γλωσσικὴ μεταβολή, εἰμὴ μόνον κατὰ τὸν γ' αἰῶνα, καὶ παρὰ ταύτην αἱ ἐπιγραφαὶ εἰς τοὺς παπικοὺς τάφους καὶ ἀργότερα εἶναι ἑλληνικαί. Φαίνεται μάλιστα ὅτι ὑπῆρξε καὶ ἐδῶ μία περίοδος διγλωσσίας, διότι εἰς τὰς κατακόμβας συναντῶνται ἐπιγραφαὶ τοῦ αἰῶνος αὐτοῦ γραμμῆναι μὲ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ λατινικὰς λέξεις καὶ ἄλλαι γραμμῆναι μὲ λατινικὰ γράμματα καὶ ἑλληνικὰς λέξεις. Ἄν δὲ εἰς τὴν Ρώμην διετῆρει ἡ ἑλληνικὴ τοιαύτην δεσπόζουσαν θέσιν, εἶναι φυσικὸν ὅτι πολὺ καλυτέραν κατεῖχεν εἰς τὴν Σικελίαν καὶ τὴν Ν. Ἰταλίαν, τῶν ὁποίων ἡ φυσιογνωμία παρέμεινεν ἑλληνικὴ ἐπὶ πολλοὺς ἀκόμη αἰῶνας.

Εἰς τὴν Γαλλίαν ὁ Χριστιανισμὸς διεδόθη ἀρχικῶς πρὸς τὰς μεσογειακὰς ἀκτὰς καὶ κατὰ μῆκος τοῦ Ροδανοῦ ποταμοῦ, δηλαδὴ

10 ΠΕΡΩΚΥΜΟΥ, *Epistola* 54 *ad Furiam*, PL 22,552.

11 Αἶνος, Κλήτος, Εὐάριστος, Ἀλέξανδρος, Ἐλεσφόρος, Ὑγῖνος, Ἀνίκητος, Σωτήρ, Ἐλεῖθερος, Ἐύστατος, Ζεφυρίνος, Κάλιστος.

Διγλωσσία εἰς τὴν Ρώμην.
Ἐπιτύριος ἐπιγραφὴ κατακόμβης εἰς τὴν Ρώμην, τοῦ 8' αἰῶνος. Ὄνόματα καὶ λέξεις ἑλληνικὰ καὶ λατινικά, γράμματα ἑλληνικά.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΕΠΙΣΤΟΛΙΑ ✕
 ↓ ΣΕΙΡΙΚΕ ΦΕΙΛΙΕ ΒΕΝΕΜΑΡΕΝΝ
 ↓ ΠΙΛΝΙΗΘΗΣ ΙΗΘΟΥΣ
 ΟΚΥΡΙΟΣ ΤΕΚΝΟΝ

- 12 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορίαι* 5,1,20.5,1,12. ἐκεῖ ὅπου ὑφίσταντο συμπαγεῖς ομάδες Ἑλλήνων ἀποίκων, ὡς εἶναι *εὐλογον*. Τὰ ὀνόματα τῶν μαρτύρων τοῦ 177 εἰς τὴν Λυῶνα εἶναι κατὰ τὸ ἡμισυ ἑλληνικά καὶ κατὰ τὸ ἄλλο ἡμισυ λατινικά, καὶ τοῦτο εἶναι ἰδιαιτέρως ἐνδεικτικόν, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς *ρωμαϊκῆς κυριαρχίας* πολλοὶ ἑλληνόφωνοι ἔφερον λατινικά ὀνόματα, ἐνῶ κανεῖς μὴ ἑλληνόφωνος δὲν ἔφερον ἑλληνικόν. Σημαντικώτερον εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἐκ τῶν ἐννέα ὀνομαστί ἀναφερομένων μαρτύρων μόνον οἱ δύο φέρονται ρητῶς ὑπὸ τοῦ μαρτυρολογίου ὡς διμλοῦντες λατινιστί¹², ὁ μὲν Σάγκτος ἀπαντῶν εἰς τὰς ἐρωτήσεις τοῦ κυβερνήτου, ὁ δὲ Ἄττιλος, ὁ ὁποῖος σημειωτέον ὅτι ἦτο Ἕλλην ἐκ Μ. Ἀσίας, ἀπειθωνόμενος πρὸς τὸ πλῆθος. Τὸ ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Λυῶνος Εἰρηναῖος, εἰς τὰ τέλη τοῦ β' αἰῶνος, ὁμολογεῖ ὅτι ἠναγκάζετο νὰ χρησιμοποιῆ βάρβαρον γλῶσσαν. δυνατόν νὰ σημαίνει ἢ ὅτι ἤδη ἡ πλειονότης τῶν ἐκεῖ Χριστιανῶν ἦσαν κελτικῆς προελεύσεως ἢ ὅτι οὗτος μετέβαινε συχνὰ εἰς ἀπομακρυσμένα ἀγροτικά κέντρα πρὸς εὐαγγελισμὸν τῶν Κελτῶν. Πάντως κατόπιν πολυχρονίου διεργασίας ἡ κελτικὴ γλῶσσα ἐξαφανίζεται τὸν γ' αἰῶνα, ἀλλὰ τότε ὑποχωρεῖ καὶ ἡ ἑλληνικὴ, διὰ νὰ μείνῃ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κυρίαρχος ἡ λατινικὴ.

Παρόμοιαι ἐνδείξεις ὑπάρχουν καὶ περὶ τῆς ἑλληνικότητος τῶν βρετανικῶν Ἐκκλησιῶν, τὴν ὁποίαν διετήρησαν αὐταὶ ἐν μέρει ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας. Οὕτως ἐξ ὅσων γνωρίζομεν μόνον ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἰσπανίας ὠμίλει λατινιστὶ κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας. Θὰ ἐλέγομεν μάλιστα ἀνεκίθην, ἂν δὲν ἦτο εὐλογον τὰ πρῶτα μέλη αὐτῆς νὰ εἶναι Ἕλληνες καὶ ἑλληνόφωνοι, ἐφ' ὅσον ὁ Χριστιανισμὸς διεδόθη κατὰ πρῶτον εἰς τὰ παράλια τῆς χώρας ταύτης, καὶ δὴ πιθανῶς ὑπὸ τοῦ Παύλου.

Ἡ ὡς ἄνω σύντομος ἔκθεσις ἀποσκοπεῖ εἰς τὸ νὰ δείξῃ, πῶς συνέβη ὥστε ὁ Χριστιανισμὸς νὰ ἔχῃ ἀρχικῶς καὶ μέχρι τοῦ 200 μ.Χ. γλωσσικὸν ὄργανον κατ' ἀποκλειστικότητα τὴν ἑλληνικὴν. Τὸ γεγονός τοῦτο βεβαίως δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας καὶ ἄνευ συνεπειῶν. Ὁ Παῦλος μὲ τὸ διάβημά του νὰ προέλθῃ εἰς συζήτησιν μὲ τοὺς φιλοσόφους εἰς τὰς Ἀθήνας¹³, νὰ διεξαγάγῃ διαλέξεις εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Τυράννου ἐν Ἐφέσῳ κατὰ τὰ λεχθέντα ἄνωτέρω, νὰ χρησιμοποιῆ χωρὶς τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας, ὅπως εἶναι τὸ τετράστιχον τοῦ Ἐπιμενίδου¹⁴ καὶ ἄλλα, ἤθελε νὰ ἐπισημάνῃ τὴν προθυμίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ νὰ δεχθῇ πᾶν δ.τι ἀγαθὸν ὑπῆρχεν εἰς τὸν Ἕλληνισμὸν.

Ὅπως εἶδομεν, ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα σὺν τῷ χρόνῳ ὑπεχώρησεν ἀπὸ τὰ κράσπεδα καὶ ἔπειτα ἀπὸ τὰ περιφερειακὰ σημεῖα τῆς αὐτοκρατορίας, διὰ νὰ μείνῃ μόνον εἰς τὴν καρδίαν τῆς, ἡ ὁποία τὸν 5' αἰῶνα μ.Χ. ἦτο ἐκεῖ ὅπου ἦτο καὶ ἡ καρδία τοῦ ἑλληνισμοῦ τὸν 8'

αἰῶνα· π.Χ. εἰς τὰς περὶ τὸ Αἶγαϊον καὶ τὸ Ἴόνιον καὶ εἰς ἄρκετὸν βάθος περιοχάς.

Προφανῶς τρεῖς ἦσαν οἱ παράγοντες οἱ συντελέσαντες εἰς τὴν ἀπρόβλεπτον ἐκείνην ὑποχώρησιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἐντὸς τοῦ ἐπὶ δύο αἰῶνας ἀκραιφνῶς ἑλληνογλώσσου Χριστιανισμοῦ.

Πρῶτος ὑπῆρξεν ἡ δύναμις τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ. Ὅπως ἐλέχθη καὶ εἰς τὸ περὶ τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας κεφάλαιον τοῦ προηγουμένου τμήματος, δύο μόνον ρωμαϊκὰ ὄχυρά δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ ἀλώσῃ γλωσσικῶς ὁ Ἑλληνισμός, τὸν στρατὸν καὶ τὸ δίκαιον, ἂν καὶ τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶχε τὰς ρίζας του εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἡ λατινικὴ ἦτο ἡ ἀποκλειστικὴ γλῶσσα, ὄχι τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς πολιτικῆς, ἀλλὰ τοῦ στρατοῦ καὶ τῶν νόμων. Οἱ αὐτοκράτορες προετίμων τὴν ἑλληνικὴν, ἀλλ' οἱ στρατηγοὶ πρὶν γίνουσι αὐτοκράτορες ἐπέβαλλον εἰς τὸν στρατὸν τὴν λατινικὴν, ὅταν δὲ εἰσέβαλλον εἰς τὴν ἐξουσίαν μαζικῶς, τὸν γ' μ.Χ. αἰῶνα, τὸν αἰῶνα τῆς στρατοκρατίας, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀνεχθοῦν τίποτε τὸ μὴ ρωμαϊκὸν εἰς τὴν Ρώμην, καὶ ἄς μὴ ἦσαν Ρωμαῖοι οἱ ἴδιοι πάντοτε.

Δεύτερος ὑπῆρξεν ἡ ἀριθμητικὴ μείωσις τῶν ἑλληνοφώνων πληθυσμῶν. Οἱ ἐξευγενισμένοι Ἑλληνας καὶ ἑλληνόφωνοι τῶν ἀστικῶν κέντρων ὑπέκυψαν εἰς τὸν αἰῶνιον κανόνα τοῦ περιορισμοῦ τῶν γεννήσεων, ἐνῶ οἱ ὑπανάπτυκτοι ξενόφωνοι κάτοικοι τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, ἦσαν, ὅπως εἶναι πάντοτε, πολύτεκνοι.

Τρίτος παράγων ὑπῆρξεν ἡ αἵρεσις. Τὴν γλωσσικὴν ἀνταρσίαν ἐκήρυξαν σχεδὸν παντοῦ οἱ αἰρετικοί, ὡς ὑπεδηλώθη ἀνωτέρω, θέλοντες διὰ τοῦ τρόπου τούτου νὰ κλονίσουν τὸ ἐν γένει ἐκκλησιαστικὸν καθεστῶς. Γνωστικὰ συστήματα, ἀναπτυχθέντα μεταξὺ Σύρων τῆς Μεσοποταμίας, ὅπου ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ἑλληνισμοῦ μὲ τὴν παρουσία τοῦ χρόνου καθίστατο ἀτονωτέρα, ἤρχισαν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ β' αἰῶνος ἀκόμη νὰ χρησιμοποιοῦν δειλῶς τὴν συριακὴν, συμβαδίζουσαν ἔκτοτε ἐκεῖ μὲ τὴν ἑλληνικὴν, περὶ τὰ κέντρα τῆς Ἐδέσσης καὶ τῆς Νισίβεως. Ἄλλωστε ἦτο εὐκόλος ἡ προσαρμογὴ τῆς συριακῆς ὡς σημιτικῆς γλώσσης εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν χριστιανικὴν ὀρολογίαν. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ β' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ γ' αἰῶνος ἡ γλῶσσα αὐτὴ κατέστη λογοτεχνικὴ διὰ τῶν μνημονευθέντων ὀλίγων ἀνωτέρω ἀνδρῶν, οἱ ὅποιοι ἦσαν γνωστικίζοντες καὶ δίγλωσσοι, ἔγραφον δὲ δίγλωσσα. Οἱ Γνωστικοὶ ἦσαν ἐπίσης ὑπεύθυνοι διὰ τὴν υἱοθέτησιν τῆς κοπτικῆς εἰς τὴν Αἴγυπτον.

Εἰσαγωγεῖς τῆς λατινικῆς ὑπῆρξαν ἀρχικῶς οἱ Μοντανισταί. Εἶναι εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἀξιοπερίεργον ὅτι ὅλοι σχεδὸν οἱ πρῶτοι ἡγέ-

ται τοῦ Μοντανισμοῦ, καίτοι Μικρασιῶται, ἔφερον λατινικά ὀνόματα (Μοντανός, Πρίσκιλλα, Μαξιμίλλα, Κυϊντίλλα), πράγμα τὸ ὁποῖον δύναται νὰ ἐξηγηθῆ ἀπὸ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι προήρχοντο ἀπὸ γαλατικὴν ἢ ρωμαϊκὴν κοινότητα τῆς Φρυγίας. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον πάντως εἶναι ἀναμφισβήτητον εἶναι ὅτι ὁ δυτικὸς μοντανιστὴς Τερτυλλιανὸς εἰσήγαγε τὴν λατινικὴν εἰς τὴν θεολογίαν.

Οὕτως ἡ ἑλληνικὴ περιωρίσθη εἰς τὸ ἀκραιφνῶς ἑλληνόγλωσσον τμήμα τῆς αὐτοκρατορίας, τὸ ὁποῖον μάλιστα διὰ τοῦ χρόνου, μετὰ τὰς ἀτελειώτους βαρβαρικὰς ἐπιθέσεις ἀπὸ βορρᾶ, νότου καὶ ἀνατολῆς, ἐστένευε διαρκῶς.

Δὲν εἶναι ἐνιαία ἡ γλωσσικὴ μορφή τῶν κατερικῶν κειμένων. Ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ἕφος τῆς λαλουμένης κοινῆς καὶ φθάνει μέχρι τῆς ἀττικῆς τῶν ρητόρων τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ἀκόμη καὶ μέχρι τῆς δημηρικῆς. Τὸ κύριον ὄργανον τῶν κατέρων εἶναι ἡ λογία ἑλληνιστικὴ καὶ βραδύτερον ἡ λογία βυζαντινὴ γλῶσσα. Γενικῶς ἡ ἑλληνιστικὴ γλῶσσα καλεῖται κοινὴ, διότι ὑπῆρξε τὸ κοινὸν μέσον συνεννοήσεως τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν ξένων καθ' ὑπέρβασιν τῶν παλαιῶν διαλέκτων. Ἐκτοτε παρέμεινε κοινὴ μέχρι σήμερον, διὰ τὸν λόγον δὲ τοῦτον, ἡμεῖς μὲν, ἔχοντες εὐρυτέραν ἐποπτεῖαν ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς, δὲν δυνάμεθα νὰ περιορίζωμεν τὸ ὄνομα τῆς κοινῆς εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν τῆς φάσιν, ἐνθ' οἱ ξένοι, ἀγνοοῦντες τὴν βυζαντινὴν καὶ τὴν νεοελληνικὴν τῆς φάσιν, δύνανται. Βεβαίως αἱ διάλεκτοι δὲν ἐξηφανίσθησαν τόσον ἐνωρίς ὅσον πιστεύεται ὑπὸ πολλῶν, ἀλλὰ περιωρίσθησαν εἰς ὀλονὲν στενώτερον τοπικὰ ὄρια καὶ εἰς ὀλονὲν μειούμενον λογοτεχνικὸν ρόλον. Μετὰ τὴν δημιουργίαν τῆς ἑλληνιστικῆς κοινοπολιτείας παρέστη ἡ ἀνάγκη διαμορφώσεως ἐνὸς κοινοῦ ὄργανου διὰ τὴν συνεννόησιν τῶν ἐκ πάσης ἑλληνικῆς γωνίας προσερχομένων εἰς τὰς ἑλληνικὰς παροικίας τῆς Ἀνατολῆς πολιτῶν, καθὼς καὶ τῶν ἐντοπίων οἱ ὅποιοι ἤρχοντο εἰς ἐπαφὴν μετὰ τοὺς Ἕλληνας. Δὲν ἦτο φυσικὰ δυνατὸν νὰ χρησιμοποιῆ ἕκαστος τὴν ἰδικὴν του διάλεκτον. Ἡ ἀνάγκη ἐκαλύφθη διὰ τῆς διαμορφώσεως τῆς ἑλληνιστικῆς κοινῆς μετὰ τὴν ἀττικὴν διάλεκτον.

Ὅπως συμβαίνει παντοῦ καὶ πάντοτε, αὕτη ἡ γλῶσσα εἶχε δύο μορφάς, τὴν λαλουμένην καὶ τὴν λογιάν. Ἡ πρώτη μορφή ἐχρησιμοποιεῖτο καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῶν ἑλληνιστικῶν καὶ τῶν ἑλληνορωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τῆς Παλμύρας τῆς ἀραβικῆς ἐρήμου μέχρι τῆς Μασσαλίας. Παρουσίαζε κατὰ τόπους, κοινωνικά στρώματα καὶ φυλετικὰς ομάδας ἀρκετὰς παραλλαγὰς, ἀλλ' αὐταὶ δὲν ἦσαν τόσον σημαντικαί, ὥστε νὰ ὀδηγήσουν εἰς τὸν σχηματισμὸν διαλέκτων. Ἦτο ἡ γλῶσσα τοῦ καθημερινοῦ βίου καὶ τῶν μὴ λογοτεχνικῶν γραμμα-

τειακῶν εἰδῶν, ἐξυπηρετοῦσα τὴν ἰδιωτικὴν ἐπιστολογραφίαν, τὰς ἐμπορικὰς συναλλαγὰς, τὴν δημοσίαν διοίκησιν, τὴν μαγείαν καὶ ἄλλας συναφεῖς δραστηριότητος.

Παρ' ὅλον ὅτι ἡ ἀπότομος ἐπέκτασις τῆς γλώσσης ὑπῆρξε γιγαντιαία, ἢ ἐπ' αὐτῆς ἐπίδρασις ἀπὸ τὰς ἐπιχωρίους γλώσσας τὰς ὁποίας συνήντησεν ἦτο ἀσήμαντος, ὅπως ἦτο καὶ ἡ ἀπὸ τὴν γλώσσαν τῶν μετέπειτα κυριάρχων τῆς Μεσογείου Ῥωμαίων. Ἡ ἀλλοίωσις ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν πιέσεων, ἀλλὰ πάντως ὄχι γλωσσικῶν. Ἡ ἀνάγκη καλύψεως ἐνὸς κενοῦ εἰς τὴν διαδικασίαν τῆς ἀλληλοκατανοήσεως τῶν ἀνθρώπων, καὶ μάλιστα ἐντὸς μικροῦ διαστήματος, ἐπέφερε σοβαρὰν ἀπλοποίησιν εἰς τὸ λεξιλόγιον, τὴν μορφολογίαν καὶ τὴν σύνταξιν. Μερικὰ ἀπὸ τὰ φαινόμενα τὰ ὁποῖα θὰ ἐπισημάνωμεν παρατηροῦντο ἀνέκαθεν εἰς τὴν ὀμιλουμένην μορφήν τῆς ἀττικῆς διαλέκτου, ἀλλὰ ποτὲ εἰς τοιοῦτον βαθμόν. Ἡ διαδικασίαν προσαρμογῆς εἰς τὴν χαμηλοτέραν πολιτιστικὴν στάθμην τῶν λαῶν τῶν ἑλληνιστικῶν χωρῶν ἐπέβαλε τώρα δραστικωτέραν ἀπλοποίησιν.

Ἡ γλῶσσα ἀπέρριψε πλῆθος ἀρχαϊκῶν λέξεων, κατεσκεύασε πολλὰς ἄλλας καὶ ἔθεσεν ὑπὸ δυσμένειαν τὰς συνθέτους. Προτιμᾷ τὰς βραχείας λέξεις καὶ χάνει τὴν ποικιλίαν.

Καταργεῖ τὸν δυϊκὸν ἀριθμόν, τὴν εὐκτικὴν ἔγκλισιν καὶ τὸν τετελεσμένον μέλλοντα, καὶ παραμερίζει μερικῶς τὸν ὑπερσυντέλικον.

Περιορίζει τὴν χρῆσιν τῶν μετοχῶν, τῶν συνδέσμων καὶ τῶν ἐξηρημένων προτάσεων, ἐγκαινιάζει τὴν χρῆσιν τοῦ ἐπαναληπτικοῦ ἀντικειμένου, συγχέει σημασιολογικῶς τὸν ἀόριστον μὲ τὸν παρακείμενον.

Παραλλήλως διαμορφώνεται ἡ γραφομένη λογία ἑλληνιστικῆ, μὲ τὴν ἰδίαν βάσιν, ἢτοι τὴν ἰωνικῆς ἀποχρώσεως ἀττικὴν, μὲ μικροτέραν εἰς ὅλα τὰ σημεῖα ἀπλοποίησιν ἀπὸ τὴν ὀμιλουμένην.

Ἡ ὀμιλουμένη ἑλληνιστικὴ χρησιμοποιεῖται βασικῶς εἰς τὴν μετάφρασιν τῶν Ο', ἢ λογία εἰς τὴν γραμματείαν τοῦ ἑλληνιστικοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Δυνάμεθα νὰ κάμωμεν τὴν ἰδίαν διαπίστωσιν μεταξὺ τῆς γραμματείας τῆς Κ. Διαθήκης καὶ τῶν Πατέρων, ἂν καὶ αἱ διαφοροποιήσεις εἶναι σοβαραί. Τῶν κειμένων τῆς Κ. Διαθήκης ἡ γλῶσσα τοποθετεῖται ὀλίγον ὑψηλότερον ἀπὸ τὴν συνήθη γλῶσσαν τῆς ἐπιστολογραφίας τῶν αἰγυπτιακῶν παπύρων καὶ φθάνει ἐνίοτε εἰς τὰ κράσπεδα τῆς λογίας ἑλληνιστικῆς.

Ἡ πατερικὴ γλῶσσα ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ὑψηλότερον ἐπίπεδον τῆς καινοδιαθηκικῆς μὲ τοὺς Ἀποστολικούς Πατέρας καὶ προχωρεῖ πρὸς τὰ ἄνω. Οἱ πρῶτοι Ἀπολογηταὶ καὶ οἱ πρῶτοι Ἀλεξανδρινοὶ γρά-

15 Ἐπιστολή 188 *Περὶ*
Σταγείριον, PG 37,308.

φουν εἰς ἀκόμη ὑψηλότεραν. Ἐκτοτε μέχρι τοῦ 15 αἰῶνος διατηρεῖται κατὰ κανόνα τὸ ἴδιον γλωσσικὸν ἐπίπεδον μὲ ὠρισμένας ἐξάρσεις, αἱ ὁποῖαι ἐντοπίζονται εἰς περιόδους ἐντονωτέρας ἐπιδόσεως εἰς τὰς κλασικὰς σπουδὰς, ἦτοι τὸν 8 αἰῶνα μὲ τοὺς Καππαδόκας καὶ τοὺς Ἀπολιναρίους, εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 9 αἰῶνος μὲ τοὺς Γαζαίους καὶ τὸν Φιλόπονον, τὸν 10 αἰῶνα μὲ τὸν Φώτιον καὶ τοὺς μαθητὰς του, τὸν 11 αἰῶνα μὲ τὸν Μιχαὴλ Ψελλόν, τὸν Ἰωάννην Μαιυρόποδα καὶ ἄλλους, τὸν 12 αἰῶνα μὲ μίαν πλειάδα λογίων. Διαφοροποιήσις ἐπίσης παρατηρεῖται κατὰ τὴν ποικιλίαν τῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν. Οὕτω, ἐνῶ τὰ λειτουργικὰ ποιήματα, εἴτε ταπεινοὶ μοναχοὶ εἴτε κραταιοὶ αὐτοκράτορες εἶναι οἱ δημιουργοὶ των, εἶναι γραμμένα εἰς μίαν ἀπλὴν γλωσσικὴν μορφήν, τὰ προσωπικὰ ὁμοῦ ποιήματα τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου ἔχουν καὶ γλῶσσαν καὶ μέτρα ἀρχαϊκά. Ἐν προκειμένῳ ἔχει λόγον καὶ ὁ προορισμὸς τῶν κειμένων· αἱ πραγματεῖαι τοῦ Γρηγορίου Νύσσης καὶ τοῦ Δωροθέου Ἀρχιμανδρίτου ἀσχολοῦνται βασικῶς μὲ παρόμοια ἀντικείμενα, ἀλλὰ τὰ πορίσματα αὐτῶν εἶναι διάφορα καὶ οἱ ἀναγνώστει διὰ τοὺς ὁποίους προορίζονται εἶναι διάφοροι· διὰ τοῦτο τῶν πρώτων ἡ γλῶσσα εἶναι ἀττικίζουσα, τῶν δευτέρων εἶναι λιτὴ καὶ ἀπλοϊκὴ.

Εἶναι ὁμοῦ προφανὲς ὅτι ὅλοι οἱ ἀναγνώστει κατενόουν τὰ κείμενα εἰς οἰανδήποτε γλωσσικὴν μορφήν καὶ ἂν ἦσαν συντεταγμένα. Οἱ ἀκραταὶ τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἐχειροκρότουν τοὺς λόγους του, πρὸς μεγάλην δυσυρέσκειάν του βεβαίως, ἂν καὶ ἡ γλωσσικὴ ἐπένδυσίς των ἦτο ἀρκετὰ ὑψηλὴ, τὸ ἴδιον δὲ ἔπραττον καὶ οἱ ἀκραταὶ τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου, ὁ ὁποῖος ἦτο ἀττικιστὴς καὶ ἔκαυχᾶτο διὰ τοῦτο· «Ἀττικὸς σὺ τὸν λόγον; Ἀττικοὶ καὶ ἡμεῖς»¹⁵.

Τὰ ἀνωτέρω ἀναφέρονται εἰς τὰ τεχνικὰ γνωρίσματα τῆς πατερικῆς γλώσσης. Ὡς ἐκκλησιαστικὴ καὶ θεολογικὴ ὁμοῦ γλῶσσα αὕτη ὄχι μόνον διακρίνεται ἀπὸ τὴν κατὰ καιροὺς ἀντίστοιχον κοσμικὴν, ἀλλὰ καὶ διασπᾶται εἰς ποικιλίαν ἄλλων γλῶσσων κατὰ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀναλυτικῆς φιλοσοφίας, αἱ ὁποῖαι ἐκφράζουν τοὺς ἐπὶ μέρους συγγραφεῖς καὶ τὰς ποικιλίας τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς θεολογικῆς διατυπώσεως.

Γ'. ΟΙ ΠΑΤΕΡΕΣ ΚΑΙ Η ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ

Τὸ κύριον, καὶ μοναδικὸν θὰ ἐλέγομεν, ἀντικείμενον τῆς θεολογίας τῶν Πατέρων εἶναι τὸ συγκλονιστικὸν γεγονός τῆς Κ. Διαθήκης, ἦτοι ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ ἔργον του. Περί αὐτὸ στρέφεται καθ' ὅλην τὴν ἔκτασίν τῆς ἡ πατερικῆ γραμματεία, ἡ ὁποία βασικῶς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἑρμηνείαν ἢ σχολιασμόν ἢ ἐπεξεργασίαν τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Χριστοῦ, καθὼς εἶναι δυνατόν νὰ διαπιστωθῇ καὶ δι' ἀπλῆς ἀκόμη ἀναγνώσεως τῶν σελίδων τῆς. Ἀνεξάντλητος δὲ πηγὴ τῆς γραμματείας ταύτης εἶναι ἡ παράδοσις, ὑπὸ τὴν γενικὴν αὐτῆς ἔννοιαν, ἡ ὁποία μεταδίδει τὰ τοῦ γεγονότος ἐκείνου εἰς τοὺς μεταγενεστέρους κατὰ διαδοχὴν διὰ τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας ἐν κοινῶνι, διὰ τοῦ λόγου καὶ διὰ τῶν γραπτῶν κειμένων.

¹ *Περὶ Ἀρχῶν προοίμ.*
PG 11,116.

Εἶναι ἀληθές ὅτι κατὰ τὴν πρώτην μεταποστολικὴν ἑκατονταετίαν σπανίζει ἡ εὐθεῖα ἀναφορὰ τῶν Πατέρων εἰς τὰ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης, ἀλλ' εἰς ἀντιστάθμισμα εἶναι συνεχῆς ἡ ἀναφορὰ εἰς τὰ πράγματα τῆς Κ. Διαθήκης. Ἡ ὡς ἄνω σπάνις ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονός ὅτι ἡ προφορικὴ παράδοσις διετήρει ζωντανὴν καὶ ἰσχυρὰν τὴν ἀνάμνησιν τοῦ ἔργου καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων, ἐκάλυπτε δὲ ἄλλωστε τὰ γεγονότα εἰς τὸ σύνολόν των, ἐνῶ ἡ γραμματεία τῆς Κ. Διαθήκης μέρος μόνον αὐτῶν καλύπτει. Πράγματι δὲ ἐκεῖνο τὸ ὅποσον ἐνεῖχε σπουδαιότητα διὰ τὴν Ἐκκλησίαν ἦτο αὐτὸ τοῦτο τὸ σωτηριῶδες γεγονός καὶ ὄχι τὸ μέσον μεταδόσεώς του. Ὁ Ὠριγένης τονίζει ὅτι τὸ κήρυγμα τῆς Ἐκκλησίας πρέπει νὰ διασώζεται ὡς παρεδόθη ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων διὰ τῶν διαδόχων αὐτῶν καὶ ὡς μέχρι τῆς ἐποχῆς του διετηρήθη εἰς τὰς Ἐκκλησίας, ἐκεῖνη δὲ μόνον ἡ ἀλήθεια πρέπει νὰ πιστεύεται, ἡ ὁποία κατ' οὐδὲν ἀποκλίνει τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως¹, ἐπισημαίνων τὴν δεσπόζουσαν σημασίαν τῆς κατὰ διαδοχὴν παραδόσεως τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας. Ὁ Παπίας Ἱεραπόλεως δὲν ἦτο ὁ μόνος ἐνδιαφερθεὶς διὰ τὴν διακρίβωσιν τῆς προφορικῆς παραδόσεως κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, ἀλλὰ περιώριζε πολὺ τὸν ὀρίζοντα, καθ' ὅσον, ὡς φαίνεται, δὲν ἔδιδε τὴν ἰδίαν προσοχὴν εἰς τοὺς θεσμοὺς τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν προσωπικὴν ἐμπειρίαν τῶν πιστῶν ὡς μέσων διατηρήσεως καὶ μεταδόσεως τῆς παραδόσεως.

I- Είναι βεβαίως γνωστόν πόσον βραδέως ή λέξις εὐαγγέλιον ἔφθασε νά σημαίνη τὰ βιβλία εἰς τὰ ὁποῖα κατεγράφησαν 'σημεῖα' τοῦ γεγονότος τῆς εἰς τὸν κόσμον παρουσίας τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ ἐντυπωσιακώτερον εἶναι ὅτι τὸ ὄνομα 'καινὴ διαθήκη' ἐβράδυνεν ἀκόμη περισσότερο εἰς τοῦτο. Ὁ Ἰησοῦς Χριστός χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρον, ὅταν θέλῃ νά τονίσῃ τὸ νέον τὸ ὁποῖον οὗτος προσφέρει διὰ τοῦ ἔργου καὶ τῆς θυσίας του, καὶ συγχρόνως τὸ κοινὸν πρὸς τὸ παλαιόν, ἀλλὰ δὲν ἐπιμένει ἐπ' αὐτοῦ, διότι ὁ ὄρος 'διαθήκη'. σημαίνων συμφωνίαν Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων περὶ τηρήσεως ὁμαλῶν σχέσεων, δὲν ἀποδίδει ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ ὁποῖον σημαίνει τὸ ἔργον τοῦ Χριστοῦ. Διὰ τοῦτο ἄλλωστε ἐπὶ πολὺν χρόνον ἐγκατελείφθη καὶ γενικώτερον, διὰ νά ἀνασυρθῇ ὅταν ἐχρειάσθῃ ἀφ' ἑνὸς μὲν ἢ αἰτιολόγησις τῆς νεότητος τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τοὺς Ἰουδαίους καὶ τοὺς Ἐθνικοὺς, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἢ ἀνυσκευὴ τῶν ἀπορριπτομένων ἀπόψεων τῶν Γνωστικῶν περὶ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Εἰς τὴν ἐπιστολὴν τῶν ὁμολογητῶν τῆς Λυῶνος πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ρώμης, σταλεῖσαν διὰ τοῦ πρεσβυτέρου τότε Εἰρηναίου, ἀποκαλεῖται οὗτος «ζηλωτῆς τῆς διαθήκης Χριστοῦ»², αὐτὸς δὲ εἶναι ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἐπανεφέρε τὸν ὄρον διὰ νά τονίσῃ τὸ σχῆμα 'ὑπόσχεσις παλαιὰ - ἐκπλήρωσις νέα'. Ἄλλ' ἀκριβῶς τότε καὶ διὰ τοὺς ἰδίους περίπου λόγους συνετελέσθη ἡ μεταφορὰ τῆς ἐννοίας αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ γεγονότος εἰς τὰ βιβλία τὰ ὁποῖα περιγράφουν τὸ γεγονός.

Τὰ βιβλία αὐτά, ἀποτελοῦντα ὁποσδήποτε μίαν πραγματικότητα καὶ ἀναγιγνωσκόμενα εὐρύτατα, ἐφ' ὅσον διάστημα ἐκυριάρχει ἀκόμη ἐπὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πεδίου ἢ παράδοσις ὡς συνολικὴ κατάσταση, δὲν ἐχαρακτηρίζοντο οὔτε κἂν ὡς Γραφή, εἰμὴ σπανίως, ἀλλ' ὅταν σὺν τῷ χρόνῳ ἢ ἀξία των ἀνῆρχετο ἐν συγκρίσει μὲ τὴν προφορικὴν παράδοσιν, ὠνομάσθησαν Γραφή καὶ παρέστη ἀνάγκη νά συγκεντρωθοῦν εἰς ἐνιαίαν συλλογὴν, νά ἀποτελέσουν τὸν 'κανόνα' ὁ ὁποῖος ὠνομάσθη ἔκτοτε Καινὴ Διαθήκη. Ἡ δὲ παράδοσις ἦτο ἐκείνη ἢ ὁποῖα ὄχι ἀπλῶς ἐβοήθησεν ἐκ τῶν ὑστέρων εἰς τὴν ἐπιλογὴν τῶν γνησίων ἀπὸ τῶν μὴ γνησίων ἔργων, διὰ νά περιληφθοῦν εἰς κανόνα, ἀλλὰ καὶ εἶχε συμβάλει εἰς τὴν σύνταξιν των. Θεμελίωσις τῆς πατερικῆς θεολογίας καὶ συγκρότησις τῆς Καινῆς Διαθήκης εἶναι μέχρις ἑνὸς σημείου παράλληλοι διαδικασίαι καὶ ἡ δευτέρα ἀπὸ τινος ἀπόψεως εἶναι δημιούργημα τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως εἶναι καὶ ἡ πρώτη. Ἡ Ἐκκλησία διὰ τῶν Ἀποστόλων ἔδωσε τὴν πνοὴν τῆς εἰς τὰ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης καὶ διὰ τῶν Πατέρων ἔθεσε τὴν σφραγίδα τῆς εἰς τὴν συλλογὴν αὐτῶν. Χωρὶς τὴν Ἐκκλησίαν Κ. Διαθήκη δὲν νοεῖται καὶ χωρὶς τοὺς Πατέρας Ἐκκλησία δὲν νοεῖται. Οὕτω τὰ βιβλία τῆς

Κ. Διαθήκης δὲν εἶναι κάτι ἐκτὸς τῆς παραδόσεως, κατὰ τὸ σχῆμα 3 *Μαθ. 7,6.*
 διακρίσεως Γραφῆς καὶ Παραδόσεως, οὔτε κάτι ἀνώτερον τῆς παρα- 4 *Λιδαχὴ 7,1.*
 δόσεως, ἀλλ' εἶναι τὸ ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων καταγραφέν μέρος τῆς 5 *Στροφωματεῖς*
 παραδόσεως.

Δὲν ὑπάρχει πρόβλημα περὶ τοῦ τί παρέλαβεν ἐκ τῆς Κ. Διαθή-
 κης ἡ πατερικὴ γραμματεία, διότι ὁλόκληρον τὸ περιεχόμενον αὐτῆς
 εὑρίσκεται μετυσσιωμένον εἰς τὰς σελίδας αὐτῆς καὶ δὴ κατὰ ποικί-
 λας μορφάς. Λιὰ τοῦτο δὲν χρειάζεται νὰ ἐπιμείνωμεν ἐπὶ τοῦ σημείου
 τοῦτου.

Φιλικὰ μετὰ τὴν συγκρότησιν τοῦ καινοδιαθηκικοῦ κανόνος δὲν
 ἐξέλιπε τὸ προφορικὸν μέρος τῆς παραδόσεως. Ὑπῆρχον στοιχεῖα
 τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος, τὰ ὅποια ἐτηροῦντο ἀποκεκρυμμένα
 ἀπὸ τὰ πλήθη καὶ προωρίζοντο μόνον διὰ τοὺς πιστοὺς. Ἡ λεγομένη
 ἀπόκριφος διδασκαλία ἢ disciplina arcani δὲν εἶναι φαινόμενον μετα-
 γενέστερον, προελθὸν ἐκ μιμήσεως τῶν μυστηριακῶν θρησκειῶν,
 ὅπως τείνουν νὰ δεχθοῦν πολλοὶ σύγχρονοι ἐρευνηταί, ἀλλ' ἐτηρεῖτο
 ἀνέκαθεν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν λόγων τοῦ Χριστοῦ, «μὴ δῶτε τὰ ἅγια τοῖς
 κυσί, μηδὲ βάλητε τοὺς μαργαρίτας ὑμῶν ἐμπροσθεν τῶν χοίρων»³.
 Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ γραμμὴ τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ ὁ Κλήμης Ἀ-
 λεξανδρεὺς εἰς τὸ θέμα τῆς διακρίσεως χωριστῶν σταδίων διδασχῆς,
 τὰ ὅποια ἐν προκειμένῳ εἶναι τρία καὶ ἀναφέρονται κατὰ σειρὰν τὸ
 πρῶτον εἰς τὰς γενικὰς ἀρχὰς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, τὸ δεῦτε-
 ρον εἰς τὸ χριστιανικὸν ἦθος καὶ τὸ τρίτον εἰς τὰ ἰδιαίτερα δόγμα-
 τα τοῦ Χριστιανισμοῦ, εἶχε χαραχθῆ ὑποτυπωδῶς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς.
 Ἐνδείξεις περὶ τῆς γραμμῆς ταύτης παρέχει ἡ *Λιδαχὴ Ἀποστόλων*, ἡ
 ὅποια κατὰ τὰ τέλη τοῦ α' αἰῶνος, ἐνῶ καταγράφει τὴν ἠθικὴν δι-
 δασκαλίαν πρὸς τοὺς κατηγουμένους, παραλείπει τὴν δογματικὴν καὶ
 τὴν παρατρέχει μὲ τὴν σημειωσιν, «ταῦτα πάντα προειπόντες, βαπτί-
 σατε»⁴. Ἡ δογματικὴ διδασκαλία ἦτο ἀπόρρητος· ὅπως ἔλεγεν ὁ
 Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, «τὰ δὲ ἀπόρρητα, καθάπερ ὁ Θεός, λόγῳ πι-
 στεύεται, οὐ γράμματι»⁵.

Ἐπὶ πολλῶν χρόνων Γραφὴ καὶ προφορικὴ παράδοσις συμβαδίζουν
 ὡς δύο κλάδοι μιᾶς πνευματικῆς πραγματικότητος, τῆς ὑπὸ γενι-
 κὴν ἔννοιαν ἀποστολικῆς παραδόσεως.

Βραδύτερον, ἀφοῦ ἄλλα μὲν στοιχεῖα τῆς παραδόσεως κατεγρά-
 φησαν εἰς τὰ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης, ἄλλα ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς
 τὰ συγγράμματα τῶν Πατέρων καὶ τὰ σύμβολα, καὶ ἄλλα ἐνεσωματώ-
 θησαν εἰς τοὺς λατρευτικοὺς θεσμούς, αὕτη ἤλλαξε χαρακτήρα. Παρὰ
 ταῦτα δὲν ἐξηφανίσθη· διότι πάντοτε παραμένει ἐν ἀπροσδιόριστον
 στοιχείον, τὸ ὁποῖον ἐνεργεῖ ὡς δύναμις εἰς τὴν ἐκάστοτε ἀναπροσαρ-

Ἰω. 15,26.

Λόγος 31,26, Ρβ 36,161.

Ἅγιοι Γραφαί, θεόπνευστοι Γραφαί, ἱερά γράμματα.

μογὴν τῶν μορφῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶχεν ὑποσχεθῆ ὅτι μετὰ τὴν ἀνύψωσίν του θά ἔστελλεν ἄλλον Παράκλητον, τὸ πνεῦμα τῆς ἀληθείας, τὸ ὁποῖον θά καθωδήγει ἔκτοτε τοὺς μαθητάς ⁶. Καὶ αὐτὸ τὸ Πνεῦμα δὲν ἐγκατέλειψε ποτὲ τὴν Ἐκκλησίαν, ἡ ὁποία μάλιστα κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν γῶρος ἐνεργείας αὐτοῦ ⁷.

Ὅτως ἐντὸς τοῦ ἀνωτέρω πλαισίου ὡς πηγὴν τῆς πατερικῆς γραμματείας πρέπει νὰ μνημονεύσωμεν ἐπίσης αὐτὸν τοῦτον τὸν βίον τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὰ θέσμια, τὴν δραστηριότητα καὶ τὰ πνευματικὰ προϊόντα. Ἡ παλαιότερα γραμματεία εἶναι πηγὴ διὰ τοὺς νεωτέρους Πατέρας, ἀλλὰ καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐν συνόλῳ εἶναι πηγὴ δι' ὅλους. Εἶναι δὲ ὡσαύτως πηγὴ καὶ ἡ προσωπικὴ τῶν ἐμπειρία· οἱ Πατέρες ἀρπάζουν τὰς ἀναλαμπὰς τοῦ Πνεύματος, καθὼς ἐνεργεῖ μέσα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ μέσα εἰς τὰς ψυχὰς των, καὶ τὰς ἀνιστοροῦν εἰς τὰ κείμενά των.

Ἡ Π. Διαθήκη κατέχει ἀξιόλογον θέσιν εἰς τὴν σκέψιν τῶν Πατέρων, ἡ δὲ ἀντιιουδαϊκὴ στάσις τῶν Γνωστικῶν δὲν ἐπηρέασεν ἀρνητικῶς ἀλλὰ μᾶλλον θετικῶς τὴν ἰδικὴν των στάσιν. Διὰ τὴν πατερικὴν γραμματείαν ὁμως τὸ περιεχόμενον αὐτῆς δὲν εἶναι ἀντικείμενον εἶναι ἀπλῶς πηγὴ ἐμπνεύσεως καὶ ἐπιχειρηματολογίας.

Ἄν καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν κατ' ἀρχὰς Γραφὴ ἐκαλεῖτο αὐτή⁸, ὡς περιέχουσα τὰ κατ' ἐξοχὴν γραπτὰ κείμενα τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκείας, δὲν ὑπερτιμᾶται καθόλου ἡ σημασία της. Ἀντιμετωπίζεται κατὰ τρόπον, ὁ ὁποῖος εἰς γενικὰς γραμμάς εἶχε καθορισθῆ ἀπὸ τὴν Κ. Διαθήκην καὶ ὁ ὁποῖος κατὰ ἕν μέρος της τὴν ἐντάσσει ἐντὸς τῆς χριστιανικῆς παραδόσεως, ἐνῶ κατὰ τὸ ἄλλο τὴν ἀφήνει ἔκτος. Διὰ τοῦτο οἱ χριστιανοὶ θεολόγοι δὲν χρησιμοποιοῦν δλόκληρον τὴν Π. Διαθήκην, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν Ἀποστόλων ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπουσιάζουν ὁ Ὁβδιού, τὸ Ἄσμη Ἀσμάτων, ὁ Ἐκκλησιαστής. Ἐν βλέμμα εἰς ὄλον τὸν ὄγκον τῆς ἐρμηνευτικῆς γραμματείας δεικνύει ὅτι οἱ Πατέρες μετὰ τὴν Γένεσιν καὶ τὴν Ἐξοδὸν κατὰ κανόνα πηροῦν εἰς τοὺς Ψαλμοὺς καὶ ἀπὸ ἐκεῖ εἰς τοὺς Προφήτας. Οὔτε καὶ ὁ Ὀριγένης ἀκόμη, αὐτὸς ὁ ἐπίμονος ὑπερασπιστὴς τοῦ κύρους τῆς παλαιᾶς Γραφῆς, δὲν ἐρμηνεύει τὸ σύνολον αὐτῆς. Τὰ ἄλλα πλὴν τῶν ἀνωτέρω βιβλία ἀρχικῶς μὲν παρεμερίζοντο, ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ εἰσῆρχοντο ἐν πρὸς ἐν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, μέχρις ὅτου ὁ κανὼν αὐτῆς συμπεριέλαβεν ὅλα τὰ γνωστὰ κείμενα τῶν συλλογῶν αὐτῆς.

Ἐξ ἄλλου καὶ ἡ χρῆσις τῆς Π. Διαθήκης ἀπὸ τοὺς Πατέρας δὲν εἶναι παρομοία πρὸς τὴν τῶν Ἰουδαίων. Ἄν ἐχρησιμοποιήθη καθόλου αὕτη ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων, τοῦτο συνέβη διότι ἐχρειάσθη νὰ δοθῆ ἡ ὀρθὴ σύνδεσις μεταξὺ τοῦ παλαιοῦ καὶ τοῦ νέου.

Τὰ δύο τμήματα τῆς Γραφῆς συνεδύσθησαν κατὰ τὸ σχῆμα ἐπαγγελίας καὶ ἐκπληρώσεως, προπαρασκευῆς καὶ τελειώσεως, σκιᾶς καὶ σώματος, νόμου καὶ χάριτος. Τὰ ἀναγινωσκόμενα εἰς τὰς ἐκκλησιαστικὰς συναθροίσεις καλαιοδιαθηκικά κείμενα κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας, προήρχοντο ἀκριβῶς ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα βιβλία (Πεντάτευχον, Ψαλμοὺς, Προφήτας) καὶ ἐπελέγοντο πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἐπιβεβαιώσεως τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος, τῆς ἐκπληρώσεως ὅλων τῶν ἐπαγγελιῶν εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ. Περιεχόμενον τῆς Κ. Διαθήκης καὶ τῆς πατερικῆς γραμματείας εἶναι τὰ γεγονότα τῆς ἐπιφανείας τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ σχετιζομένη μεῦ αὐτὰ διδαχὴ, ἀλλὰ ἢ περὶ αὐτοῦ ἐκθεσις γίνεται διὰ σταθερᾶς καὶ συνεχοῦς ἀναφορᾶς εἰς τὴν Π. Διαθήκην. Πόσον στενὰ πλέκονται τὸ παλαιὸν καὶ τὸ νέον, ὁ τύπος μετὰ τὴν ἐκπλήρωσιν, δεικνύει ἐν βλέμμα εἰς τὸ ἔργον τοῦ Μελίτωνος Σάρδεων.

Τὴν Π. Διαθήκην γνωρίζουν βασικῶς ἀπὸ τὴν μετάφρασιν τῶν Ἑβδομήκοντα. Αἱ ἐνίοτε παρατηρούμεναι παραλλαγαὶ παραθεμάτων εἰς τὰς σελίδας των δύνανται νὰ ἐξηγηθοῦν κατὰ ποικίλους τρόπους, εἴτε ἐκ τῆς ἀπὸ μνήμης παραθέσεως εἴτε ἐκ τῆς χρήσεως ἀναθεωρημένων παραλλαγῶν τῶν Ἑβδομήκοντα, εἴτε ἐκ τῆς χρήσεως συλλογῶν χωρίων ὅπου εἶχον παρεισφρήσει λάθη εἴτε ἐκ τῆς χρήσεως ἀπ' εὐθείας τοῦ ἑβραϊκοῦ. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον φαίνεται νὰ ἀποκλείεται σχεδὸν τελείως εἶναι ἢ χρήσις ἄλλων μεταφράσεων. Ἡ ἀναθεώρησις τοῦ Ὠριγένους καὶ ἄλλων μεταγενεστέρων ἐπέφερε μεταβολὰς εἰς τὸ κείμενον τῆς μεταφράσεως. Ἡ σφραγὶς τῆς μεταφράσεως τῶν Ἑβδομήκοντα ἔχει ἀποτυπωθῆ εἰς τὴν γλῶσσαν καὶ τὸ ὕφος τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας σχεδὸν εἰς τὸ σύνολόν των.

Ὅπως θὰ σημειωθῆ κατωτέρω εἰς τὸ περὶ λογοτεχνικῶν εἰδῶν κεφάλαιον, ἐφηρμόζετο ἐκάστοτε ὁ κατάλληλος τρόπος ἐρμηνείας τῶν παλαιοδιαθηκικῶν κειμένων, ὥστε ἢ ἔνταξις των εἰς τὴν χριστιανικὴν παράδοσιν νὰ εἶναι ἄνετος καὶ πλήρως δικαιολογημένος.

Κατὰ τὸ πρότυπον τῆς διδασκαλίας τῆς Κ. Διαθήκης οἱ Πατέρες παρέλαβον ἀπὸ τὴν Π. Διαθήκην τὴν περὶ Θεοῦ ἰδέαν καὶ τὴν ἀπαιτήσιν συμμορφώσεως τῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν θέλησίν του, με ἀξιοσημειώτους τροποποιήσεις βάσει τῶν νέων στοιχείων τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τῶν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας δανείων. Ἡ περὶ Μεσσίου (Χριστοῦ) ἰδέα ἔχει φυσικὰ τὰς ρίζας τῆς ἐπίσης εἰς τὴν Π. Διαθήκην, ἀλλὰ βεβαίως εἶναι πλήρως ἀναθεωρημένη. Ὁ Χριστὸς δὲν εἶναι ὁ Μεσσίας τῶν Ἰουδαίων, δὲν εἶναι ὁ πάσχων δοῦλος ἢ ὁ ἐγκόσμιος λυτρωτής, ἀλλ' εἶναι ὁ Λόγος ἢ ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ ὁ ἐνανθρωπήσας καὶ ἀναληφθεὶς εἰς τοὺς οὐρανοὺς. Αἱ ἐπαγγελίαι, αἱ ὁποῖαι κε-

ριέχονται εις τὰ σπουδαιότερα βιβλία τῆς παλαιᾶς Γραφῆς ἐπιτρέπουν νὰ θεωρηθῇ εἰς τὰς ἀληθινὰς τῆς διαστάσεις ἡ οἰκονομία τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ αἱ ἴδιαι αἱ ἐπαγγελίαι λαμβάνουν νόημα μόνον ἐν συναφείᾳ πρὸς τὸ ἔργον τοῦτο.

Πέραν τούτων ἀξιόλογα εἶναι ἄλλα δάνεια τῆς πατερικῆς γραμματείας ἀπὸ τὴν Π. Διαθήκην, τὰ ὁποῖα πλέκονται γύρω ἀπὸ τὴν θεολογίαν των ὡς τυποὶ τῶν γεγονότων καὶ τῶν προσώπων τῆς ἐνανθρωπήσεως καὶ τῆς ἀνακαινίσεως τῆς ἀνθρωπότητος. Εἶναι κατὰ πρῶτον ὀλόκληρον τὸ σύμπλεγμα τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου, εἰς τὸ ὁποῖον συμπεριλαμβάνονται αἱ τυπολογίαι Ἄδὰμ καὶ Χριστοῦ, Εὐᾶς καὶ Ἐκκλησίας, Εἰσᾶς καὶ Μαρίας, ὁ παράδεισος, τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα, ἡ πτώσις, καὶ εἰς τὸ ὁποῖον πραγματοποιεῖται ἡ πρώτη θεοφάνεια. Ἐπειτα ἔρχονται ἄλλα ἐπεισόδια τῆς Γενέσεως, μεταξὺ τῶν ὁποίων προέχουν ταῦτα· τὸ τοῦ Νῶε ἀπὸ τὸ ὁποῖον παραλαμβάνονται αἱ τυπολογίαι Νῶε καὶ Χριστοῦ ὡς ἀρχηγοῦ νέου γένους, κατακλυσμοῦ καὶ βαπτίσματος, κιβωτοῦ ἢ πλοίου καὶ Ἐκκλησίας· τὸ τοῦ Ἀβραάμ, ἀπὸ τὸ ὁποῖον παραλαμβάνεται ἡ τυπολογία τοῦ Ἀβραάμ προθύμως προσφέροντος τὸν υἱὸν τοῦ Ἰσαὰκ εἰς θυσίαν καὶ τοῦ Θεοῦ παραδίδοντος τὸν Υἱὸν αὐτοῦ εἰς τὸν σταυρικὸν θάνατον· τὸ τοῦ Ἰσαὰκ, ἀπὸ τὸ ὁποῖον παραλαμβάνεται ἡ τυπολογία τῶν Ἰσαὰκ νυμφευομένου τὴν Ρεββέκαν καὶ τοῦ Χριστοῦ ἔχοντος εἰς τὸ πλευρόν του τὴν Ἐκκλησίαν. Εὐρυτάτη εἶναι ἡ χρησιμοποίησις τῶν ἐπεισοδίων τῆς ἐξόδου τῶν Ἑβραίων ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον ἢ ὁποῖα ἐν συνόλῳ προτυπῶναι τὴν ἐξοδὸν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἀπὸ τὴν φθορὰν καὶ τὸν θάνατον, ἰδιαίτερος τοῦ ἁμνοῦ ὡς τύπου τοῦ Χριστοῦ ἢ τοῦ ἄρτου τῆς εὐχαριστίας, τῆς διαβάσεως τῆς θαλάσσης καὶ τῆς ροῆς τοῦ ὕδατος εἰς τὴν ἔρημον ὡς τύπων τοῦ βαπτίσματος, τῆς στάσεως τοῦ Μωυσέως κατὰ τὴν μάχην πρὸς τὸν Ἀμαλήκ ὡς τύπου τοῦ σταυροῦ, τῆς ἀναβάσεως τοῦ Μωυσέως εἰς τὸ ὄρος Σινᾶ ὡς τύπου τῆς ἀναβάσεως τῆς ψυχῆς, τῆς θεοπτίας τοῦ Σινᾶ ὡς τύπου τῆς θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ διττῶς θεωρεῖται τύπος τῶν γεγονότων τῆς Κ. Διαθήκης, διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ (Ἰησοῦς, Σωτὴρ) καὶ διὰ τῆς ὁδηγήσεως τοῦ λαοῦ εἰς τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας.

Τέλος ἡ μελώδησις τῶν ψαλμῶν ἔδωσεν ἀνεξάντλητον ὕλικόν εἰς τὴν πατερικὴν γραμματείαν, ἀναφερόμενον εἰς τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν πίστιν, ὅπως ἐπίσης καὶ τὰ διδακτικὰ βιβλία.

Ὁ μεταγενέστερος Ἰουδαϊσμός προσέφερεν ὕλικόν κυρίως διὰ τῶν κειμένων του. τὰ ὁποῖα εἶχον περιληφθῆ εἰς τὸν κανόνα τῆς Π. Διαθήκης καὶ δι' ὀρισμένων ἄλλων ἔργων, τῶν ὁποίων ὁ ἔντονος ἑλληνικὸς χαρακτήρ δὲν ἐπέτρεψε τὴν εἰς αὐτὸν συμπερίληψίν των.

Κυρίαν θέσιν μεταξύ αὐτῶν κατέχουν τὰ κείμενα τοῦ Ψευδαριστέου, ⁹ Ἐκκλ. Ἱστορία τοῦ Ψευδεκαταίου, τοῦ Ἀριστοβοίου, τοῦ Φίλωνος, τοῦ Ἰωσήπου.

Καί αἱ δύο συλλογαὶ τῆς Γραφῆς, ἡ παλαιὰ καὶ ἡ νέα, ἀνεγινώσκοντο εἰς τὰς συναθροίσεις καὶ ἐδιδάσκοντο ἐπιμελῶς εἰς τὰ πάσης φύσεως χριστιανικὰ σχολεῖα, ὅχι ὁμῶς ἰσομερῶς. Ἐνῶ τὴν Κ. Διαθήκην ἀναγινωσκομένην καὶ διδασκομένην πλήρως, τουλάχιστον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ β' αἰῶνος, ἐγνώριζον ὅλοι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον καλῶς, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ κατέχουν ἢ νὰ χρησιμοποιοῦν ἐξ ἴσου καλῶς καὶ τὴν Π. Διαθήκην, τῆς ὁποίας τὰ βιβλία κατελάμβανον πολλὰς δεκάδας τόμων κατὰ τὴν βιβλιολογικὴν ἔννοιαν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, δηλαδὴ κυλίνδρων, ἢ ἔνα ὀγκώδη καὶ δύσχρηστον κώδικα.

Ἐκ τούτου προέκυψεν ἡ ἀνάγκη φιλοτεχνήσεως συλλογῶν χωρίων καὶ περικοπῶν. Ἰδίως ἐκ τῆς Πεντατεύχου, τῶν Ψαλμῶν καὶ τῶν Προφητῶν, ταξινομημένων κατὰ τὰ κύρια θέματα τῆς χριστιανικῆς θεολογίας καὶ τοῦ κηρύγματος, ὅπως εἶναι ἡ ἐνανθρώπησις, τὰ πάθη τοῦ Σωτῆρος, ἡ μονοθεΐα καὶ ἄλλα παρόμοια. Τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν σώζονται σήμερον τοιαῦται συλλογαὶ χωρίων δὲν δύναται νὰ ἀποτελέσῃ λόγον ἀπορρίψεως τῆς ὑποθέσεως περὶ ὑπάρξεώς των ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ α' αἰῶνος ἀκόμη, διότι ἡ παρουσία των ἐπισημαίνεται ἀπὸ σοβαρὰ στοιχεῖα: τὴν εἰς πολλοὺς συγγραφεῖς ἐνσωμάτωσιν κοινῶν παραθεμάτων τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦνται διὰ συνθέσεως διαφορετικῶν χωρίων, ἐσφαλμένην ἀπόδοσιν τῆς κυριότητος χωρίων, παραλλαγὴν τοῦ κειμένου αὐτῶν, ταυτότητα σειρᾶς παραθεμάτων. Δύσκολον εἶναι βεβαίως νὰ ἐκφρασθῇ ὀριστικῆ γνώμη περὶ χρήσεως συλλογῶν εἰς τὴν Κ. Διαθήκην, ἂν καὶ ἡ εὑρεσις ὀρισμένων κειμένων εἰς τὸ Κουμράν, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἐρμηνείας συγγενῶν τεμαχίων τῆς Π. Διαθήκης, καθιστᾷ πιθανὸν ὅτι συλλογαὶ ὑπῆρχον ἤδη ἀπὸ παλαιὰ μεταξύ τῶν Ἰουδαίων. Αἱ συλλογαὶ τοῦ εἶδους τούτου, περιέχουσαι βασικῶς μαρτυρίας δι' ὀρισμένα συμβάντα, ἐκαλοῦντο ἐκλογαὶ καὶ χρήσεις. Ἐν καὶ ὡς πρώτη συλλογὴ μαρτυρεῖται ἡ εἰς ἕξ βιβλία ἐκτεινομένη τοῦ Μελίτωνος Σάρδεων, τὴν ὁποίαν ὁ Εὐσέβιος καλεῖ «Ἐκλογὴ ἐκ τε τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν περὶ τοῦ Σωτῆρος καὶ πάσης τῆς πίστεως ἡμῶν»⁹, εἶναι πιθανώτατον ἂν ὅχι βέβαιον, ὅτι τοιαῦται συλλογαὶ ὑπῆρχον καὶ ἐνωρίτερον, ἐνῶ ἡ σύνταξις αὐτῶν συνεχίσθη μέχρι τέλους τῆς πατερικῆς περιόδου. Παλαιότατα σχεδὸν πᾶς ἐξειδικευμένος ἐπιμελῆς ἀναγνώστης ἀντέγραφε τὰ περισσότερον ἐνδιαφέροντα βιβλικά κείμενα εἰς ἰδικὴν του συλλογὴν, δεδομένης τῆς δυσκολίας νὰ προμηθευθῇ ἀντίγραφα ὅλων τῶν βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης, ἀλλ' αἱ συστηματικαὶ συλλογαὶ πρέπει νὰ ἦσαν μᾶλλον περὶ ὀρισμένου ἀριθμοῦ. Ἐπομένως ὁ ὅχι σπάνιος ἰσχυρισμὸς νεωτέρων ἐρευνητῶν, ὅτι

συγγραφεὺς τῆς ἀρχαιότητος, παραθέτων βιβλικά χωρία κατὰ τὴν αὐτὴν μὲ ἓνα παλαιότερον αὐτοῦ σειρὰν καὶ ἰδιομορφίαν, ἀντιγράφει ἀπὸ ἐκεῖνον, εἶναι ἀβάσιμος, διότι τὸ φαινόμενον τοῦτο ἐξηγεῖται ὀμαλώτατα ἐκ τῆς χρήσεως τῆς αὐτῆς συλλογῆς μαρτυριῶν.

Τὰ πατερικά συγγράματα διὰ τοῦ πλήθους τῶν πατερικῶν χωρίων, τὰ ὁποῖα περιέχουν, συμβάλλουν μεγάλως εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ πρωτοτύπου κειμένου τῶν Γραφῶν, ἔστω καὶ ἂν πολλάκις οἱ συγγραφεῖς παραθέτουν ἀπὸ μνήμης ἢ παραφρυστικῶς, ὑπέστη δὲ φθορὰν καὶ τὸ ἰδικόν των κείμενον ἐκ τῆς ἐπαναληπτικῆς ἀνά τοὺς αἰῶνας ἀντιγραφῆς.

Δ'. ΟΙ ΠΑΤΕΡΕΣ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΚΕΨΙΣ

Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ὡς σύνολον πολιτιστικῶν ἀγαθῶν, καὶ ἰδιαιτέρως ἡ φιλοσοφία, ὑπῆρξε πλουσία πηγὴ τῆς πατερικῆς γραμματείας.

Οἱ ὁμιλοῦντες σήμερον περὶ ἀποκλειστικότητος τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ καὶ περὶ ἀπολύτου ἀντιθέσεώς του πρὸς τὸν λόγον τοῦ ἀνθρώπου χρειάζεται προφανῶς νὰ δώσουν μεγαλύτεραν προσοχὴν εἰς μίαν πραγματικότητα, δηλαδὴ εἰς τὴν ἄδυναμίαν τοῦ πρώτου νὰ διουχετευθῆ καὶ καταστῆ κτῆμα τῶν ἀνθρώπων εἰμὴ διὰ τοῦ δευτέρου, ἐκ τῆς ὁποίας συνάγεται ὅτι δὲν εἶναι ἀπόβλητος ὁ ἀνθρώπινος λόγος, ἐφ' ὅσον τίθεται εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ θείου λόγου. Γνωρίζοντες τοῦτο καλῶς οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μὴ ἀκολουθήσουν τὴν μόνην πρόσφορον ὁδόν· διότι, ἂν ὁ Χριστιανισμὸς ἦτο δι' ὅλους, ἔπρεπε νὰ γίνῃ προσιτὸς εἰς ὅλους, καὶ διὰ τὴν συμβῆ τοῦτο, ἔπρεπε τουλάχιστον κατὰ τὴν πρώτην του ἐκκίνησιν νὰ ἐπενδυθῆ μὲ τὴν ἀρμόζουσαν ἀμφίεσιν.

Τὸ ἔνδυμα ἦτο κατὰ βάσιν ἑλληνικόν, ὅπως εἶναι φυσικόν. Βεβαίως κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ἐπεχειρήθη καὶ ἄλλου εἴδους πλαισίωσις τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, καθὼς θὰ ἀναπτυχθῆ ἐν καιρῷ. Ὁ Ἰουδαιοχριστιανισμὸς ὑπῆρξε προῖόν τῆς ἀπολείρας νὰ ἐπενδυθῆ τὸ χριστιανικὸν μῆνυμα ἀποκλειστικῶς δι' ἰουδαϊκῶν ἀποκαλυπτικῶν παραστάσεων, καὶ ὁ Γνωστικισμὸς ἦτο προῖόν τῆς ἀπολείρας νὰ ἐπενδυθῆ τοῦτο διὰ συγκρητιστικῶν παραστάσεων. Ἀμφότερα τὰ προΐοντα ἀπερρίφθησαν ταχέως εἰς τὸ περιθώριον τοῦ χριστιανικοῦ βίου, ἠχρηστεύθησαν καὶ ἐλησμονήθησαν. Εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ παρέμεινε τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα.

Ἡ ἑλληνικὴ σκέψις μὲ τὴν ἑκτίναξιν τῆς διὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου εἶχε δώσει τὴν σφραγίδά της εἰς ὅλον τὸν πνευματικὸν βίον τῆς οἰκουμένης, μέχρις ἐνός βαθμοῦ μάλιστα καὶ εἰς τὴν ἰουδαϊκὴν σκέψιν. Ὅθεν καὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὁ λόγος, πολὺ δὲ περισσότερον τῶν Ἀποστόλων τὸ κήρυγμα, εἶχε χαρακτηριστικὸν τόνον ἑλληνικοῦ χρωματισμοῦ, ἀναπόφευκτον καὶ ἀπαραίτητον συγχρόνως. Ἡ γλωσσικὴ ἐπένδυσις ἐνός κηρύγματος δὲν ἦτο πρᾶγμα ἀπλοῦν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ὅπως ἄλλωστε καὶ εἰς πᾶσαν ἐποχὴν, ἀλλ' ἦτο φαινόμενον πολυδιάστατον· ἐσήμαινε χρησιμοποίησιν ὁλοκλήρου πλέγματος ὁρολογίας,

μαζί δὲ μὲ αὐτὸ καὶ ὀλοκλήρου συστήματος σκέψεως, περιέχοντος βασικῶς τὴν λογικὴν ἐπιχειρηματολογία, τὴν ἀπόδειξιν καὶ πλῆθος ἐννοιῶν.

Οὕτως ὁκόμη καὶ ὁ ὀργανισμὸς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἔλαβεν ἑλληνικὴν μορφήν καὶ εἰς μάτην καταβάλλονται προσπάθειαι νὰ ἐρμηνευθῆ αὐτός ὡς μίμησις ἄλλων προτύπων. Αὐτὸ τοῦτο τὸ ὄνομα τὸ ὁποῖον ἔλαβε, τὸ ὄνομα Ἐκκλησία, εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐδοξάσθη εἰς τὴν Πύκα τὸν ε΄ αἶθνα π.Χ. καὶ εἶχεν ἀρρήκτως συνδεθῆ μὲ τὴν ἀκμὴν τῆς ἑλληνικῆς πόλεως, καὶ ἡ εἰς τμήματα διαίρεσις τῆς ὑπενθυμίζει τὸ ὁμόσπονδον σύστημα συνδέσεως ἑλληνικῶν πόλεων κατὰ τοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους.

Εἶναι βεβαίως σοβαρὸν τὸ πρόβλημα τὸ ὁποῖον ἀνακύπτει ἐκ τῆς διχογνωμίας μεταξὺ τῶν Πατέρων, ἰδίως τῶν ἀρχαιοτέρων, ὡς πρὸς τὴν ἀντιμετώπισιν τῆς ἑλληνικῆς σοφίας, ἂν καὶ εἶναι περισσότερον περιωρισμένης σημασίας ἀπὸ ὅσον ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται, καθ' ὅσον μεγαλυτέραν σημασίαν ἔχει τὸ τί πράττει κανεὶς ἐναντι μιᾶς πραγματικότητος ἀπὸ τὸ τί φρονεῖ περὶ αὐτῆς καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ τί ἐμφανίζεται ὅτι φρονεῖ. Ἄλλὰ οὕτως ἢ ἄλλως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τὸ παραβλέψωμεν.

Ὁ Τατιανὸς καὶ ὁ Τερτυλλιανὸς, ἀκολουθούμενοι καὶ ἀπὸ ἄλλους, φροντίζουσιν νὰ ἀνεύρουν τὰ μελανὰ σημεῖα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, νὰ διασύρουν τὸν βίον τῶν φιλοσόφων καὶ νὰ προβάλλουν μονομερῶς τὰς ἀντιθέσεις μεταξὺ φιλοσοφίας καὶ Χριστιανισμοῦ· ἀλλ' ὅλα αὐτὰ γίνονται μὲ τοὺς λόγους μόνον, διότι εἰς τὴν πρᾶξιν χρησιμοποιοῦν καὶ οἱ δύο μίαν γέφυραν, δανειζόμενοι τὸν τρόπον ἐπιχειρηματολογίας, ἐκφράσεως καὶ διατυπώσεως τῶν σκέψεων τῶν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν ρητορικὴν καὶ φιλοσοφίαν. Προφανῶς ἡ, φαινομενικὴ ἔστω, στάσις τῶν αὐτῶν ἔχει μεταξὺ ἄλλων καὶ φυλετικὰ κίνητρα, καθ' ὅσον οἱ δύο οὗτοι ἀπολογηταὶ προήρχοντο ἀπὸ περιοχᾶς ἐλαφρῶς μόνον ἐξηλληνισμένας καὶ δὲν ἦσαν Ἕλληνες ἀλλὰ ξένοι, καὶ ὡς ξένοι δὲν εἶχον ἰδιαιτέρον λόγον, φυλετικὸν ἐπὶ παραδείγματι, νὰ ἐκτιμῶν τὸσον πολὺ τὴν φιλοσοφίαν, τὸ ἐκλεκτότερον ἴσως προῖδὸν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ἄν ἠγκαινίασαν τὴν συγγραφικὴν τῶν σταδιοδρομίαν καὶ οἱ δύο μὲ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, τοῦτο συνέβη διότι ἡ ἑλληνικὴ ἦτο κοινὸν ὄργανον ἐκφράσεως καὶ ἐπικοινωνίας, ὡς εἶπομεν ἀνωτέρω, ἰδίως μεταξὺ τῶν Χριστιανῶν. Ὡς γνωστὸν ὅμως, δὲν ἤρρησαν νὰ τὴν ἀπορρίψουν καὶ οἱ δύο· ὁ Τατιανὸς κατέστη εἰσηγητῆς τῆς συριακῆς γλώσσης εἰς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν, ὁ Τερτυλλιανὸς εἰσηγητῆς τῆς λατινικῆς.

Καίτοι εἶναι ἀξιοσημεῖωτον ὅτι οἱ δύο οὗτοι θεολόγοι ἦσαν αἰ-

ρετικοί και δὲν ἔγιναν δεκτοὶ εἰς τὸν κύκλον τῶν Πατέρων, ἢ στάσις τῶν εἶναι ἐκ πρώτης ὄψεως σύμφωνος μὲ τὴν ἀποστολικὴν γραμμὴν. Ὁ Παῦλος, ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς διανοουμένους τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Κορίνθου, τοὺς σοφοὺς, τοὺς γραμματεῖς, τοὺς συζητητὰς τοῦ αἰῶνος τούτου, ἐπισημαίνει τὸ χάσμα τὸ ὁποῖον ὑφίσταται μεταξύ τῶν δύο σοφῶν· τῆς σοφίας τοῦ κόσμου, τῆς καταργηθείσης ὡς μωρῶς, καὶ τῆς σοφίας τοῦ Θεοῦ, τῆς σωτηρίου καὶ αἰωνίας¹. Ὑπὸ τὰς ἰδίας προϋποθέσεις ὁ ἀδελφόθεος Ἰακώβος, τὴν μὲν ἐπίγειον σοφίαν καλεῖ ἄψυχικὴν καὶ δαιμονιώδη, τὴν δὲ ἄνωθεν ἐρχομένην καλεῖ ἀγαθὴν καὶ ἀγνήν².

Παρατηρεῖται ὁμως οὐσιώδης διαφορὰ μεταξύ τῶν βιβλικῶν τούτων συγγραφέων καὶ τῶν ὡς ἄνω ἀπολογητῶν, συνισταμένη εἰς τοῦτο, ὅτι ὑπὸ τῶν πρώτων ἀπορρίπτεται ἡ κοσμικὴ σοφία ὡς πρὸς τὰς θρησκευτικὰς τῆς ἀναζητήσεως, ἐνῶ ὑπὸ τῶν ἀντιρρητικῶν ἀπολογητῶν ἀπορρίπτεται γενικῶς καὶ συνολικῶς. Οὐσιωδέστερα δὲ εἶναι μία ἄλλη διαφορὰ, ἡ ἀγνόησις τῆς ὁποίας καθιστᾷ εὐλόγον τὸ ἐρώτημα, πῶς ὁ Παῦλος, διατηρῶν τὴν ὑποτιμητικὴν ἐκείνην γνώμην περὶ τῶν φιλοσόφων, ὁμιλεῖ ἐπὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου, ἤρχετο εἰς ἐπαφήν μὲ τοὺς Ἐπικουρεῖους καὶ τοὺς Στωικοὺς ἐν Ἀθῆναις καὶ ἐδίδασκεν εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Τυράννου ἐν Ἐφέσῳ; Ὁ ἐνεργῶν οὕτω καὶ χρησιμοποιοῦν ὡς θεολογικὰ ἐπιχειρήματα στίχους Ἑλλήνων ποιητῶν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀπορρίπτῃ τὴν σοφίαν ἐν συνόλῳ καὶ ἄνευ ὄρων. Ἐπομένως τὴν θέσιν τοῦ Παύλου εἶναι δυνατόν νὰ ἀντιληφθῶμεν καλῶς, μόνον ἐὰν προσέξωμεν τίνος εἴδους φιλοσοφίαν ἔχει ὑπ' ὄψιν καὶ ἀπορρίπτει, ἔταν γράφῃ, «σοφίαν δὲ λαλοῦμεν ἐν τοῖς τελείσις, σοφίαν δὲ οὐ τοῦ αἰῶνος τούτου οὐδὲ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος τούτου τῶν καταργουμένων, ἀλλὰ λαλοῦμεν Θεοῦ σοφίαν ἐν μυστηρίῳ, τὴν ἀποκεκρυμμένην, ἣν προώρισεν ὁ Θεὸς πρὸ τῶν αἰώνων εἰς δόξαν ἡμῶν»³ καὶ «βλέπετε μή τις ὑμᾶς ἔσται ὁ συλαγωγῶν διὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ κενῆς ἀπάτης»⁴. Οἱ ὄροι τοὺς ὁποίους χρησιμοποιεῖ ἐδῶ ὁ Παῦλος εἶναι σαφῶς γνωστικοί, προέρχονται δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ἀρχαῖκόν στάδιον τῆς Γνώσεως, οἱ δὲ λόγοι τοῦ Ἰακώβου, «οὐκ ἔστιν αὕτη ἡ σοφία ἄνωθεν κατερχομένη ἀλλὰ ἐπίγειος, ψυχικὴ, δαιμονιώδης»⁵, ἐνισχύουν τὴν ἀποψιν ἡμῶν ταύτην.

Οὕτω οἱ ἀπόστολοι καταπολεμοῦν τὴν σοφίαν τῶν Γνωστικῶν τῆς προχριστιανικῆς περιόδου, ἡ ὁποία δῆθεν κατέρχεται ἄνωθεν, ἐνῶ εἶναι ἐπίγειος καὶ δαιμονιώδης, καὶ αὐτὴν χαρακτηρίζουν ὡς κενὴν ἀπάτην. Οἱ γυρολόγοι καὶ μάγοι Γνωστικοὶ ἐκήρυττον τὴν Σοφίαν, τὸν αἰῶνα ὁ ὁποῖος ὡς ἀπόσπασμα τῆς θεότητος ἐδημιούργησε τὸν κόσμον, καὶ παρουσίαζον τὰς ἀπόψεις των ὡς φιλοσοφίαν, αὐτὴν δὲ

1 *Α' Κορ.* 1,18-31
Β' Κορ. 1,12.

2 *Ἰακ.* 3,13-17.

3 *Α' Κορ.* 2,6-8.

4 *Κολ.* 2,8.

5 *Ἰακ.* 3,15.

Β' Ἀπολογία 13.

Πρεσβεία 7.

Στρωματεῖς 6,17,151.

τὴν φιλοσοφίαν, ἣ περὶ τοῦ αὐτῆν, ἐγνώριζε τὸ πολὺ πλῆθος. Εἰς τὴν πολεμικὴν τῶν ἐναντίων τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων τῶν πρωτογνωστικῶν οἱ ἀπόστολοι οὗτοι δὲν ἐθεώρησαν σκόπιμον νὰ προσέξουν τὴν νηφαλίαν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν τῶν ἐπισήμων σχολῶν, διὰ νὰ προβοῦν εἰς τὰς δεούσας διακρίσεις. Τὸ ἔπραξαν ἄλλοι ἀργότερον.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ τοιαύτη ἀντιμετώπισις εἶχε σοβαρωτάτας συνεπειάς διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς θεολογικῆς σκέψεως, ὄχι μόνον μέχρι τῶν μέσων τοῦ β' αἰῶνος, ἀλλ' ἐν μέρει καὶ βραδύτερον. Ἐπὶ ἓνα αἰῶνα κανεῖς δὲν ἐτόλμα νὰ προσέξῃ τὴν σοφίαν τοῦ κόσμου τούτου, ἀλλὰ καὶ μετέπειτα ἐπὶ πολὺν χρόνον ὄλοι ἐνόμιζον ὅτι ἦσαν ἠναγκασμένοι νὰ τὴν περιφρονοῦν, ἐνῶ οἱ πολλοὶ ἐνδομύχως ἔτρεφον μεγάλην ἐκτίμησιν πρὸς αὐτήν.

Θετικωτέρα ἀντιμετώπισις ἐγκαινιάζεται διὰ τοῦ Ἰουστίνου ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ β' αἰῶνος. Ἡ ἀπόδοσις εἰς τὸν ἄνθρωπον μιᾶς ἐμφύτου δυνάμεως, τοῦ σπερματικοῦ λόγου, ὀδηγούσης εἰς τὴν γνῶσιν, ἀκόμη μάλιστα καὶ εἰς τὴν θρησκευτικὴν γνῶσιν, ἀποτελεῖ δικαίωσιν τῆς φιλοσοφίας, ὅσον καὶ ἂν ἡ ἀλήθεια τὴν ὁποίαν κατακτᾷ εἶναι ἑλλιπής. «Οἱ γὰρ συγγραφεῖς πάντες διὰ τῆς ἐνούσης ἐμφύτου τοῦ λόγου σπορᾶς ἀμυδρῶς ἐδύναντο ἡρᾶν τὰ ὄντα»⁶. Ὁ Ἰουστίνος, κατὰ τὰ λεχθέντα ἀνωτέρω, ἐφόρει τὸν τρίβωνα καὶ ἐκαλεῖτο φιλόσοφος, ὅπως ἐπίσης ἐκαλεῖτο καὶ ὁ Ἀθηναγόρας, πολὺ δικαιότερον αὐτὸς βεβαίως, διότι εὐρίσκει ὅτι ποιηταὶ καὶ φιλόσοφοι εὗρον μέρος τῆς ἀληθείας κινήθοντες ὑπὸ τῆς ἐντὸς αὐτῶν ἐμφύτου θείας πνοῆς, διὸ καὶ μερικοὶ ἀπὸ αὐτοῦς ἐδιώχθησαν⁷, ἐφαρμόζει εἰς ὅλην τὴν ἑκτασιν τῆς τὴν λογικὴν ἀπόδειξιν καὶ εἰσάγει ἑλληνικὰς φιλοσοφικὰς ἰδέας, ὅπως εἶναι ἡ περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς.

Ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς διέβλεπε μίαν θεμελιώδη διαφορὰν μεταξὺ φιλοσοφίας καὶ θεολογίας, συνισταμένην εἰς τὸ ὅτι ἐκείνη μὲν ἀσχολεῖται μὲ τὰ ὀνόματα, ἢτοι μὲ τὸ ἐξωτερικὸν περίβλημα, αὕτη δὲ ἀσχολεῖται μὲ τὰ πράγματα, ἢτοι μὲ τὸ οὐσιώδες· «ἐπεὶ τοίνυν δύο εἰσὶν ἰδέαι τῆς ἀληθείας, τὰ τε ὀνόματα καὶ τὰ πράγματα, οἱ μὲν τὰ ὀνόματα λέγουσιν, οἱ περὶ τὰ κάλλη τῶν λόγων διατρίβοντες, οἱ παρ' Ἑλλήσι φιλόσοφοι, τὰ πράγματα δὲ παρ' ἡμῖν ἔστι τοῖς βαρβάροις»⁸. Παρὰ ταῦτα ἐφρόνει ὅτι ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι ἀναξία λόγου οὔτε ἀπόβλητος, ὅπως ἀδίκως νομίζουσιν ὅσοι τὴν φοβοῦνται ὅπως οἱ παῖδες τὰ μορμολύκεια. Naί μὲν τὴν ἀρχικῶς ἐνιαίαν ἀλήθειαν διεμέλισαν αἱ φιλοσοφικαὶ αἱρέσεις ὡς αἱ Βάκχαι τὸν Περσεῦ, ἀλλὰ πάντως καὶ τῶρα αἱ αἱρέσεις αὐταί, ἂν καὶ δὲν κατέχουν ὁλόκληρον τὴν ἀλήθειαν ὅπως διατείνονται, κατέχουν μέρος αὐτῆς.

Αί γνώσεις παρά τήν διαφοράν των συγκροτοῦν Ἐν σύστημα, μίαν ἄλυσον, τῆς ὁποίας τοὺς κρίκους ἀποτελοῦν τὰ ἀγαθὰ τῆς ἔγκυκλίου παιδείας, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς θείας σοφίας, εἰς μίαν ἱεράρχησιν ὅπου ἡ πρώτη ὑπετετεῖ ὡς κυρίαν τὴν δευτέραν καὶ ἡ δευτέρα τὴν τρίτην⁹. Ἄρνούμενος ἔν προκειμένῳ ἀπὸ τὸν Φίλωνα¹⁰, χρησιμοποιεῖ ὡς τύπους τῆς κοσμικῆς καὶ τῆς θείας σοφίας τὴν δούλην Ἄγαρ καὶ τὴν δέσποιναν Σάρραν, αἱ ὁποῖαι ἔδωσαν εἰς τὸν Ἀβραάμ κατὰ σειράν τέκνα ἀγαπητὰ ἀλλ' ἀνίσου ἀξίας καὶ προορισμοῦ¹¹. Πρὸς τὴν καιομένην ἀπὸ τὸν φθόνον Σάρραν ὁ Ἀβραάμ φέρεται λέγων, «ἀσπάζομαι μὲν τὴν κοσμικὴν παιδείαν καὶ ὡς νεωτέραν καὶ ὡς σὴν θεραπαινίδα, τὴν δὲ ἐπιστήμην τὴν σὴν ὡς τελείαν δέσποιναν τιμῶ καὶ σέβωμαι»¹². Οὕτω κατὰ τὸν Κλήμεντα ἡ φιλοσοφία ἐπέχει τὴν θέσιν ὑπηρετρίας καὶ προβαλάμου τῆς θεολογίας, ἡ ὁποία κατέχει ὀλόκληρον τὴν ἀλήθειαν, συμφώνως πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀριστοτέλους ἄλλωστε. Πρόκειται περὶ τῆς ἀντιλήψεως ἐπὶ τῆς ὁποίας ἀνηγέρθη τὸ μεγαλειῶδες παιδευτικὸν οἰκοδόμημα εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ τὴν Εὐρώπην κατὰ τοὺς μέσοις χρόνους.

Ὁ Ὀριγένης ἐπαναλαμβάνει μὲ τὸν ἰδικὸν του τρόπον τὰς ἀπόψεις τοῦ διδασκάλου του Κλήμεντος. Αἱ ἀντιφατικαὶ ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου προτάσεις, τὰς ὁποίας συναντᾷ ὁ ἀναγνώστης εἰς τὰ συγγράμματά του, ὅπως «ἢ καθ' ἡμᾶς φιλοσοφία τοῦ κόσμου, ἥτις ἐστὶ μαρία παρά τῷ Θεῷ»¹³ καὶ «φιλαληθῶς περὶ τινῶν μαρτυροῦμεν Ἑλλήνων φιλοσόφων ὅτι ἐπέγνωσαν τὸν Θεόν, ἐπεὶ ὁ Θεὸς αὐτοῖς ἐφανέρωσεν»¹⁴, δεικνύουν ἀπλῶς τὴν προσπάθειαν εὐρέσεως μιᾶς σταθερᾶς ἰσορροπίας μεταξὺ τῆς ἐπιπολαίας ἀποδοχῆς πάσης δοκησιοσοφίας καὶ τῆς ἀδίκου ἀπορρίψεως παντὸς φιλοσοφικοῦ ἐπιτεύγματος. Ἐφθασεν οὕτως μάλιστα μέχρι σημείου νὰ βεβαιώνη ὅτι ὑφίστατο προχριστιανικὴ Ἐκκλησία τῶν Ἑθνῶν, τῆς ὁποίας μέλη ἦσαν ὅλοι ὅσοι εἶχον ἀναγνωρίσει τὸν ἕνα Θεόν καὶ ἠκολούθησαν σώφρονα βίον¹⁵.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει παρατηροῦμεν ὅτι εἰς ὅλους τοὺς θεολόγους τούτους, ἀπολογητὰς καὶ Ἀλεξανδρινούς, εἴτε θετικῶς εἴτε ἀρνητικῶς ἀντιμετωπίζουν τὴν ἑλληνικὴν σοφίαν, τὸ πρόβλημα τῆς πίστεως καὶ τῆς σωτηρίας εἶναι ἔν πολλοῖς φιλοσοφικόν. Καὶ φυσικὰ αὐτὴ ἡ ἀντιμετώπισις ἐπεκράτησε γενικῶς. Ὅταν πληθὺς θεολόγων ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Μωσῆς καὶ ὁ Πλάτων δὲν διαφέρουν εἰς τὴν περὶ Θεοῦ διδασκαλίαν των (εἴτε διότι ὁ δεύτερος ἐδανείσθη ἀπὸ τὸν πρῶτον εἴτε διότι ἀμφότεροι ἐθεολόγησαν κατ' ἔμπνευσιν καὶ φωτισμὸν τοῦ σπερματικοῦ λόγου), ὅταν ὁ Κλήμης ἐπαναλαμβάνη τὸ τοῦ Νουμηνίου, «τί ἐστὶ Πλάτων ἢ Μωσῆς ἀττικίζων»¹⁶, καὶ βεβαιώνη ὅτι, ἂν ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια εἶναι ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς, ἡ φιλοσοφικὴ ἀλήθεια

9 *Στρωματεῖς* 1,5,30.10 *Περὶ ἀνωδοῦ* 14,71έε.11 *Στρωματεῖς* 1,5,30.12 *Στρωματεῖς* 1,5,32.13 *Κατὰ Κέλσον* 6,13.14 *Κατὰ Κέλσον* 4,8.15 *Μετὰ τὸ Ἄσμα ἀπόσπ.*
ΒΕΠ 16, 247-249.16 *Στρωματεῖς* 1,22,150.

17 *Στρωματεῖς* 1,20,100, «ἢ προπαιδεία δὲ προσφῆματι τοῖκε καὶ τραγῆματι».

18 Βλ. ἐνδεικτικῶς ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Περί κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου* 25, PG 44, 224A.

εἶναι τὸ προσφάγιον, τὰ στραγάλια¹⁷, ὅταν ὁ Ὠριγένης ὁμιλῇ περὶ Ἑκκλησίας τῶν Ἑθνῶν, δὲν εἶναι δυνατόν νά μὴ ἀνοιγῇ διάπλατα ὁ δρόμος εἰς τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα. Ὁ Πλάτων κατέστη οὕτω διδάσκαλος τῶν χριστιανῶν θεολόγων, οἱ ὅποιοι εἰσήλθον εἰς μίαν διαδικασίαν, τὴν ὁποίαν ἠκολούθουν πρὸς τὴν ἀντίθετον κατεύθυνσιν οἱ Ἕλληνες λόγιοι. Οὕτω τώρα, καθ' ὃν χρόνον ὁ Ἀμμώνιος Σακκάς ἐδίδε χριστιανικὸν χρῶμα εἰς τὴν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν διὰ τῆς διαμορφώσεως τοῦ νεοπλατωνικοῦ συστήματος, ὁ συμπολίτης αὐτοῦ Κλήμης ἐδίδε φιλοσοφικὸν χρῶμα εἰς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν καὶ ὁ μαθητῆς ἀμφοτέρων τὴν διεμόρφωσεν εἰς σύστημα.

Βεβαίως χρησιμοποιοῦντες ἐδῶ τὸ ὄνομα τοῦ Πλάτωνος δὲν θέλομεν νά περιορίσωμεν τὸ φάσμα τῆς διαποτίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ διὰ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος εἰς ἓν μόνον σύστημα. Ἄλλωστε οἱ Χριστιανοὶ προσήγγιζον πολὺ συχνὰ τὸν Πλάτωνα ἐμμέσως διὰ τοῦ Φίλωνος, ὁ ὁποῖος ἦτο οἰκειότερος εἰς αὐτοὺς, διότι εἶχε γεμίσει μὲ ἑλληνικὸν οἶνον τὸν ἰουδαϊκὸν ἀσκόν, ἢ διὰ τοῦ Ἀλβίνου καὶ ἄλλων ἐκπροσώπων τοῦ μέσου πλατωνισμοῦ. Λέν ὑπῆρξαν ὁπαδοὶ ἐνὸς συστήματος οἱ ἐπὶ μέρους Πατέρες, ἀλλ' ἐκλεκτικῶς ἐχρησιμοποίησαν ὅ,τι τοὺς ἐβοήθει εἰς τὴν ἀνετον καὶ ἐπωφελῆ διατύπωσιν τῆς σκέψεώς των. Ἡ λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους, ἡ ὄντολογία τοῦ Πλάτωνος, ἡ θεολογία τῶν Πυθαγορείων, ἡ ἠθικολογία τῶν Πυθαγορείων πάλιν καὶ τῶν Στωικῶν, προσέφερον εἰς αὐτοὺς ἰδέας καὶ μέσα πρὸς ἔκφρασιν. Εἶναι ὁμοῦς ἀληθές ὅτι κατὰ τοὺς πρώτους ἀποφασιστικoὺς αἰῶνας ὁ φιλόσοφος τῆς προτιμῆσεώς των ἦτο ὁ Πλάτων.

Οἱ συντηρητικοὶ φιλόσοφοι, ἀνησυχῆσαντες ἀπὸ τὴν προσπάθειαν τῶν Χριστιανῶν τούτων θεολόγων πρὸς γεφύρωσιν τοῦ χάσματος, ἀπεδύθησαν εἰς ἀγῶνι κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς ξενικοῦ συστήματος σκέψεως καὶ διδασκαλίας, ὅπως ὁ Κέλσος, ὁ ὁποῖος εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν Ἑθνικῶν ἦτο ὅ,τι ἦτο ὁ σύγχρονός του Τερτυλλιανὸς εἰς τὸ χριστιανικὸν στρατόπεδον, καὶ ὁ Πορφύριος. Ἀντιθέτως μετριοπαθεῖς ὡς ὁ Νουμήνιος ἐβοήθησαν ἀπὸ τὴν ἰδικὴν των πλευρὰν εἰς τὴν γεφύρωσιν καὶ βαθμηδὸν προσεχώρησαν εἰς τὸ νέον θρήσκευμα.

Εἶναι περὶ τὸν νά λεπτολογῆσωμεν ἐπὶ τῆς στάσεως τῶν μεγάλων Πατέρων τοῦ δ' αἰῶνος ἐναντι τῆς φιλοσοφίας, διότι αὕτη εἶναι πολὺ γνωστή. Τὸ μέτρον κρίσεως προσφέρουν οἱ Καππαδόκαι, οἱ ὅποιοι, ἐνῶ προτρέπουν εἰς προφύλαξιν ἀπὸ τὴν «φιλοσοφίαν καὶ κενὴν ἀπάτην»¹⁸, συγχρόνως σπουδάζουν μὲ ζῆλον φιλοσοφίαν καὶ τὰς συναφεῖς φυσικὰς καὶ φιλολογικὰς ἐπιστήμας, συνιστοῦν ἐπίσης εἰς ἄλλους τὴν μελέτην αὐτῆς, χρησιμοποιοῦν τὴν μεθοδὸν τῆς καὶ τὰς ἐννοίας τῆς, ὁσάκις τὸ κρίνουν ἀπιραιτίτητον, καὶ διατηροῦν φίλους μεταξὺ

τῶν Ἐθνικῶν μὲ τοὺς ὁποίους ἀλληλογραφοῦν καὶ τοὺς ὁποίους μιμοῦνται, διδάσκοντες καὶ αὐτοὶ ρητορικὴν καὶ φιλολογίαν.

Αἱ μεγάλαι σύνοδοι τοῦ δ' αἰῶνος καὶ ἐξῆς συνεζήτουν ἀφ' ἑνὸς μὲν ὡς κοινοβούλια τῶν ἐλληνικῶν πολιτειῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὡς συνέδρια ἐκπροσώπων τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν, καὶ τοῦτο δεικνύεται ἀπὸ τὸν βαθμὸν χρήσεως τῆς φιλοσοφικῆς ὀρολογίας καὶ ἐπιχειρηματολογίας, ὁ ὁποῖος εἶναι εὐδιάκριτος εἰς τὰ σωζόμενα πρακτικὰ αὐτῶν. Οὐτε τὸ τριαδικὸν οὔτε τὸ χριστολογικὸν πρόβλημα εἶναι δυνατόν νά κατανοηθῆ χωρὶς τὴν διακρίβωσιν τῆς φιλοσοφικῆς ἐννοίας τῶν ὄρων φύσις, οὐσία πρώτη, οὐσία δευτέρα, ὑπόστασις, ἐνυπόστατον. Κατὰ τὴν εἰκονομαχικὴν ἐριδα ἐπρυτάνευσεν εἰς τὰς συζητήσεις ὁ ὄρος 'εἰκῶν', ὁ ὁποῖος κατέστη ὑπὸ τὴν πλατωνικὴν ἐννοίαν τοῦ διελευστίνδα εἰς τὰς χεῖρας τῶν δύο μερίδων, τῶν εἰκονοκλαστῶν καὶ τῶν εἰκονοφίλων. Ὁ ἴδιος ὄρος εἶχε χρησιμοποιηθῆ ἐνωρίτερον ἀνεπιτυχῶς πρὸς χαρακτηρισμὸν τῆς σχέσεως τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα καὶ ἐγκατελείφθη, διότι κατὰ τὴν πλατωνικὴν ἀποψιν πᾶσα εἰκῶν εἶναι κατωτέρα τοῦ πρωτοτύπου, ὅθεν καὶ ὁ Υἱὸς θεὸς ἦτο κατώτερος αὐτοῦ.

Ἄλλ' ἤδη ἡ ἀντιμετώπισις τῆς κοσμικῆς σοφίας ὠδήγησεν εἰς τὴν ἀνάγκην νά παρουσιασθῆ αὐτὸς οὗτος ὁ Χριστιανισμὸς ὡς φιλοσοφία, ὄχι ὑπὸ τὴν ἐννοίαν τῆς μεταφράσεώς του εἰς φιλοσόφημα, ἀλλ' ὑπὸ τὴν ἐννοίαν τῆς θεωρήσεώς του ὡς συστήματος τὸ ὁποῖον καλύπτει ὅλον τὸν χῶρον τῶν πνευματικῶν, ἠθικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀναζητήσεων τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς τὴν προσπάθειαν ταύτην ὁ Ἰουστίνος καλεῖ φιλοσόφους τοὺς προφήτας¹⁹, ὁ δὲ Εὐσέβιος Καισαρείας χαρακτηρίζει αὐτὸν τοῦτον τὸν Χριστὸν φιλόσοφον²⁰. Οὕτω λοιπὸν φιλοσοφία εἶναι τὸ σύνολον τῶν ἀποτελεσματικῶν προσπαθειῶν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τελείωσιν, τῆς ὁποίας μέρος μὲν εἶναι ἡ θεωρία τοῦ Θεοῦ, μέρος δὲ ἡ εἰς τὸν βίον ἐφαρμογὴ τῶν θείων διδαγμάτων. Ὁ Γρηγόριος Θεολόγος συνοψίζει ἐν προκειμένῳ κατὰ τρόπον ὑριστοτεχνικὸν τὰ πράγματα. «Εἰς δύο γὰρ ταῦτα διηρημένης πάσης φιλοσοφίας, θεωρίαν τε λέγω καὶ πράξιν, καὶ τῆς μὲν ὑψηλοτέρας οὔσης, δικτεκμάρτου δέ, τῆς δὲ ταπεινοτέρας, χρησιμωτέρας δέ, ἡμῖν μὲν ἀμφοτέρα δι' ἀλλήλων εὐδοκιμεῖ· καὶ γὰρ θεωρίαν συνέκδημον πρὸς τὰ ἐκεῖθεν ποιούμεθα καὶ πράξιν θεωρίας ἐπίβασιν»²¹. Λιὰ τοῦτο ἄλλωστε καὶ ὁ μοναχικὸς βίος ὀνομάζεται φιλόσοφος βίος ἢ φιλοσοφία.

Ἡ εἰσοδος τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν ἱστορίαν ἐγκαινιύζεται μὲ τὴν καθιέρωσιν θρησκευτικωτέρων κανόνων βίου, ἀλλὰ τοῦτο, ἐνῶ εἶχε διασμενεῖς ἐπιπτώσεις εἰς τὰς μὴ χριστιανικὰς θρησκευτικὰς ομάδας

19 *Διάλογος* 8, 1-2. Βλ. καὶ *Ιωάννου Χρυσοστόμου, Πρὸς τοὺς Ἡολεμοῦντας* 3,1. PG 47,349.

20 *Εἰσαγγ. Προπαρασκευῆ* 3,6,8.

21 *Κατὰ Ἰουλιανῶ Α'* 113, PG 35,649B.

- 22 Ἰακ. 1,17. δὲν ἐπηρέασε σοβαρῶς τὴν θέσιν τῆς φιλοσοφίας, ἣ ὁποία παρέμει-
 23 Πηγὴ Γνώσεως, προσέ- νεν ἐν τιμῇ. Ἡ παλαιὰ φιλοσοφία ἐδιδάσκετο εἰς τὰς φιλοσοφικὰς
 μιον, PG 94,524ε. καὶ τὰς θεολογικὰς σχολὰς τῆς αὐτοκρατορίας, καθὼς καὶ κατ' ἐπί-
 24 Περὶ τούτων σημειώμα- δρασίαν αὐτῆς ἐπίσης ἐκτὸς τῶν ὀρίων αὐτῆς, εἰς τὰ ἀραβικὰ καὶ τὰ
 τα περιελήφθησαν εἰς γερμανικὰ κράτη ἀπὸ τοῦ 9^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς. Οἱ δὲ οἰλόσοφοι ἡρμη-
 τὴν Μυριόβιβλον αὐτοῦ. νεύοντο κατὰ τοιοῦτον ἀντικειμενικὸν τρόπον ὥστε νὰ μὴ γνωρίζη
 κανεὶς σήμερον τὰς ὀρησκευτικὰς πεποιθήσεις τῶν ἐρμηνευτῶν ἐξ
 αὐτῶν τούτων τῶν ἐρμηνειῶν. Οὕτως ἐκ τῶν περὶ τὸ 500 μ.Χ. ἀλεξανδρι-
 νῶν ὑπομνηματιστῶν τοῦ Ἀριστοτέλους γνωρίζομεν ἄλλοθεν ὅτι ὁ
 Ἀμμώνιος Ἑρμείου ἦτο ἐθνικὸς καὶ ὁ Ἰωάννης Φιλόπονος χριστιαν-
 νός, ἀλλὰ δὲν γνωρίζομεν οὔτε δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν τί ἦτο ὁ
 Ὀλυμπιόδωρος· διότι ἡ ἐρμηνεία τῶν δὲν ἐπηρεάζετο ἀπὸ τὰς ὀρη-
 σκευτικῶν τῶν πεποιθήσεων. Οἱ θεολόγοι ἐχρησιμοποιοῦν τὴν μεθόδον
 τῶν καὶ ὑποκαθιστῶν αὐτοῦ εἰς τὸ ἔργον τῶν. Ὁ Λεόντιος μοναχὸς
 καὶ ὁ Μάξιμος Ὁμολογητὴς, χωρὶς νὰ λαμβάνουν θεωρητικὴν θέσιν
 ἐπὶ τοῦ θέματος, ἀφήνουν τὰς ἀντιλήψεις καὶ τὰς μεθόδους, ὁ πρῶτος
 τοῦ Ἀριστοτέλους, ὁ δεῦτερος τοῦ Πλάτωνος, νὰ καθοδηγοῦν τὴν
 χριστιανικὴν τῶν σκέψιν.

Ἐξ ἄλλου ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός, ὁ τόσον ἐπιτυχῶς συνοψίσας
 τὰς γνώμας τῶν προγενεστέρων Πατέρων, δημιουργεῖ ἐπίσης μίαν
 νέαν σύνθεσιν τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς σκέψεως. Δὲν
 εἶναι ἐπιφυλακτικὸς ἀλλ' ἐκλεκτικὸς ἐναντι τῆς φιλοσοφίας, ἀφιερῶ-
 νει εἰς αὐτὴν ἓν βιβλίον του καὶ δὲν διστάζει νὰ χρησιμοποιοῦσῃ πᾶν
 ὅ,τι εὐρίσκει εἰς αὐτὴν ἀγαθόν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὁμολογεῖ μὲ εἰ-
 λικρίνειαν ὡς μαθητὴς τῶν Καππαδοκῶν. «Καὶ πρῶτον τῶν παρ' Ἑλ-
 λησι σοφῶν τὰ κάλλιστα παραθήσομαι, εἰδὼς ὡς, εἴ τι μὲν ἀγαθόν,
 ἄνωθεν παρὰ Θεοῦ τοῖς ἀνθρώποις δεδιόρηται, ἐπειδὴ ἡ πᾶσα δόσις
 ἀγαθὴ καὶ πᾶν δῶρημα τέλειον ἄνωθεν ἐστὶ καταβαῖνον παρὰ τοῦ
 πατρὸς τῶν φῶτων»²². Εἴ τι δὲ τῆς ἀληθείας ἀντίπαλον, τῆς σατανικῆς
 πλάνης εὖρεμα σκοτεινὸν καὶ διανοίας ἀνάπλασμα κακοδαίμονος . . .
 Τὸν τῆς μελίττης τρόπον μιμούμενος τοῖς οἰκείοις τῆς ἀληθείας συν-
 θέσομαι καὶ παρ' ἐχθρῶν σωτηρίαν καρπώσομαι, ἀνυπέμφομαι δὲ
 πᾶν ὅ,τι φαῦλον καὶ τῆς ψευδωνύμου ἐχόμενον γνώσεως»²³.

Κατὰ τὴν περίοδον ἣ ὁποία ἐγκαινιάζεται εἰς τὰ μέσα τοῦ 9^{ου} αἰῶ-
 νος διὰ τῆς παρουσίας τοῦ Μεγάλου Φωτίου, ὁ ὁποῖος ἀνεγίνωσκε καὶ
 ἡρμήνευεν εἰς τὸ πανεπιστημικὸν φροντιστήριόν του ἀδιακρίτως
 κλασικοὺς καὶ χριστιανοὺς συγγραφεῖς²⁴, ἔγραφεν εἰς κλασικίζουσαν
 γλῶσσαν καὶ κατήρτισε μαθητὰς πλήρεις ζήλου διὰ τὴν διατήρησιν
 τῶν κειμένων τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων, ὡς ὁ Ἀρέθας, καὶ ἐνίοτε φέ-
 ροντας τὸν τίτλον τοῦ φιλοσόφου λόγῳ τῆς διδασκαλικῆς ιδιότητός

των, ὡς ὁ φωτιστής τῶν Σλάβων Κύριλλος, ἡ μελέτη τῆς φιλολογίας καὶ τῆς φιλοσοφίας προωθήθη μεγάλας.

25 *Μετὰ τοὺς Φιλοσόφους,*
PG 106,919.

Μέχρι ποίου δὲ σημείου ἔφθασε τότε ἡ ἐκτίμησις τῆς προσφορᾶς τῆς φιλοσοφίας εἰς τὴν χριστιανικὴν σκέψιν δεικνύει τὸ ποίημα τοῦ Ἰωάννου Γεωμέτρου, στρατηγοῦ ἐπὶ Νικηφόρου Φωκά καὶ μοναχοῦ ἐπὶ Ἰωάννου Τσιμισκῆ.

«Τρεῖς σοφίης πολυῖστορος ἔκκριτοι ἀστέρες οἶοι,
ἐνθήμενοι βίβλοις δάβρον ἀπειρέσιον,
Ἄρχυτας ἤρξε, Πλάτων πλάτινε, τέλος δ' ἐπὶ πᾶσιν,
ὡς ἔτυχε κληθεῖς, θῆκεν Ἀριστοτέλης»²⁵.

Ἐφ' ὅσον καὶ αὐτοὶ εἶναι ἀστέρες, τιμῶνται ὡς οἱ Πατέρες, ἔστω εἰς ἐλάσσονα καὶ διακριτικὴν θέσιν.

Τὸν ἐπόμενον αἰῶνα ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, ὑπάτος τῶν φιλοσόφων, δηλαδὴ κοσμήτωρ τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ὁ πατριάρχης Ἰωάννης Ξιφιλίνος δὲν συζητοῦν περὶ τῆς ἀξίας τῆς φιλοσοφίας κατ' ἀρχὴν, ἀλλ' ἀπλῶς περὶ τοῦ ποῦτος φιλόσοφος εἶναι προτιμητέος, ὁ Πλάτων ἢ ὁ Ἀριστοτέλης. Ποῦ δὲ ἔφθασεν αὐτὴ ἡ τύσις θὰ ἴδωμεν μετ' ὀλίγον.

Πράγματι ὑπῆρξαν ὀρισμένοι παρεκκλίσεις εἰς τὸ θέμα τοῦτο, τῶν ὁποίων θὰ σημειώσωμεν τὴν πλεον ἐντυπωσιακὴν. Ὁ Ἰωάννης Ἰταλός, μαθητὴς τοῦ Ψελλοῦ, πρῶτος ἀπὸ πολλῶν αἰῶνων ἔδωκεν αὐτονομίαν εἰς τὴν φιλοσοφίαν ὡς ζωντανὴν ἐπιστήμην. Ἡ φιλοσοφία δὲν ἦτο δι' αὐτὸν μόνον ἡ μελέτη καὶ διδασκαλία τῶν σιστημάτων τοῦ παρελθόντος ὡς ἱστορικῶν θησαυροῦ, οὔτε ἡ χρησιμοποίησις τῆς φιλοσοφικῆς μεθοδολογίας χάριν παιδείσεως καὶ ἀσκήσεως ὡς ὑπηρετρίας τῆς θεολογίας, ἦτο μία ζωντανὴ πραγματικότης τὴν ὁποίαν ἐστήριζεν εἰς τὴν δύναμιν τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου. Εἰς τὸ σύστημά του παρετηρεῖτο τοιαύτη ἀνάμιξις φιλοσοφίας καὶ θεολογίας, ὥστε ἐτρόμαξε τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ἡγέτας, οἱ ὁποῖοι κατεδίκασαν τὰς γνώμας του, θέλοντες νὰ κρημνίσουν πᾶσα γέφυραν διευκολύνουσαν καὶ πάλιν τὴν πρὸς τὸν πλατωνισμὸν καταφυγὴν, ὅπως εἶχε συμβῆ μετὸν Ὀριγένην.

Ὁ δεύτερος ἐξ ἄλλου μέγας συνοψιστής τῶν γνωμῶν τῶν Πατέρων, ὁ Γρηγόριος Παλαμάς, ἂν καὶ ἤκμασεν ἐξ αἰῶνας μετὰ τὸν Δαμασκηνόν, δὲν εἶναι τόσο ἐνθουσιώδης ἐναντι τῆς φιλοσοφίας, μετὰ τὸ προηγούμενον τοῦ Ἰταλοῦ, ἀλλ' ὅπωςδῆποτε δὲν τὴν ἀπορρίπτει, ἀφοῦ μάλιστα εἶχε περατώσει τὰς πανεπιστημιακὰς σπουδὰς του μετὰ ἐν γενικῶς ἐπιδοκιμασθέν δοκίμιον περὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλους. Οὕτως, ἐνῶ δέχεται τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ ἀντιπάλου του

- 26 Ὑπὲρ ἡσυχασόντων 2,2, 11. ΧΡΗΣΤΟΥ Α', 517. Βαρλαάμι, φιλοσόφου αὐτοῦ ἄλλωστε, ὅτι πᾶν ἀγαθὸν τοῦ κόσμου εἶναι δῶρον τοῦ Θεοῦ καὶ ὅτι πᾶν ἄδωρον αὐτοῦ εἶναι τέλειον, σημειώνει ὅτι, ἂν εἶναι τέλειον πᾶν δῶρον, δὲν εἶναι καὶ τελειότατον²⁶. τοῦτο δὲ ἰσχύει πολὺ περισσότερο εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς φιλοσοφίας, ἢ ὅποια δὲν εἶναι πνευματικὸν ἀλλὰ φυσικὸν δῶρον. Ὑπὸ τινὰς προϋποθέσεις ἡ φιλοσοφία εἰσάγει βεβαίως εἰς τὴν γνῶσιν τῶν ὄντων, ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ γνῶσις αὐτῆ δὲν δύναται νὰ ἐξισωθῆ μετὰ τὴν θείαν σοφίαν, εἶναι προφανές ὅτι οὔτε ἡ ἀγνοσία εἶναι πάντοτε κάτι κακὸν οὔτε ἡ γνῶσις εἶναι πάντοτε κάτι ἀγαθόν²⁷. Διὰ τὸν ἴδιον λόγον ἄλλωστε δὲν πρέπει νὰ ἐμποδίζεται ἡ ἐπίδοσις εἰς τὴν φιλοσοφίαν, ἀλλὰ νὰ κατακρίνεται ἡ κατάχρησις αὐτῆς²⁸.

Τὰ ἀντικείμενα τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς θεολογίας διακρίνονται σαφῶς. Ἡ φιλοσοφία ἀποβλέπει ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν ἔρευναν τῆς φύσεως καὶ κινήσεως τῶν ὄντων, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸν καθορισμὸν τῶν ἔρχων τοῦ ὀργανωμένου κοινωτικοῦ βίου. καὶ ἐὰν μὲν κινῆται ἐντὸς τῶν ὁρίων τούτων «εἶναι πραγματεία ἀληθείας», ἐὰν δὲ ἐπιζητῆ κάτι πέραν αὐτῶν καθίσταται ἐνασχόλησις ἀνόητος, ἀνωφελῆς καὶ ἐπιζημία. Εἰς τὰ πέραν αὐτῶν, τὰ ἀόρατα καὶ τὰ αἰώνια, ἀποβλέπει ἡ θεολογία, ἢ κατὰ Χριστὸν φιλοσοφία²⁹. Ἐπομένως αἱ δύο ἐπιστήμαι διακρίνονται σαφῶς ἀλλήλων καὶ βαδίζουν παραλλήλως. Ὁ προορισμὸς δὲ ἐκάστης αὐτῶν καθορίζει καὶ τὴν ἀξίαν τῆς ἢ προοριζομένη διὰ τὸν πρόσκαιρον τοῦτον βίον εἶναι θεραπευτικὸς χρήσιμος ἀλλ' ὄχι ἀπολύτως ἀπαραίτητος διὰ τὴν σωτηρίαν, ἐνῶ ἡ προοριζομένη διὰ τὸν αἰώνιον βίον εἶναι πολυτιμότερα καὶ ἀπολύτως ἀπαραίτητος διὰ τὴν πνευματικὴν τελείωσιν καὶ σωτηρίαν³⁰.

Οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Παλαμᾶ θεολόγοι ἔδιδον ἀντιθέτως περίοπτον θέσιν εἰς τὴν φιλοσοφίαν. ὁ δὲ Νικηφόρος Γρηγοράς ἐκαυχᾶτο διὰ τὸν πλατωνισμὸν του, ὅπως ἔπραττον τρεῖς αἰῶνας ἐνωρίτερον ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς καὶ πολλοὶ φίλοι καὶ μαθηταὶ του. Κανείς ἀπὸ αὐτοὺς βεβαίως δὲν ἤθελε νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν πίστιν μετὰ τὸν λόγον, οὔτε κἂν νὰ ταυτίσῃ τὴν θεολογίαν μετὰ τὴν φιλοσοφίαν, ἀλλ' ὅλοι ἠσθάνοντο ἄνεσιν εἰς τὰς φιλοσοφικὰς ἐνασχολήσεις, ἐνῶ ὁ Παλαμᾶς καὶ οἱ ἡσυχασταὶ δὲν ἠσθάνοντο τοιαύτην ἄνεσιν. Ἡ διαφορὰ προέρχεται κυρίως ἀπὸ τὴν περὶ βίου ἀντίληψιν τὴν ὅποιαν εἶχεν ἐκάστη θεολογικὴ παράταξις· ἡ φιλοσόφησις ἦτο μία κοσμικὴ ἀσχολία καὶ ἀπόλαυσις, διὰ τοῦτο δὲ οἱ μὲν ἀσκητικοὶ ἡσυχασταὶ τὴν ἀπέφευγον ὅσον ἦτο δυνατόν, οἱ δὲ κοσμικοὶ διδάσκαλοι τὴν ἐθεράπευον μετὰ εὐχαρίστησιν. Ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὅποιον δὲν δύναται νὰ ἀμειψηθῆ εἶναι ὅτι αὐτὸς οὗτος ὁ Παλαμᾶς ἀκολουθεῖ τὴν φιλοσοφικὴν μέθοδον εἰς τὴν διαπραγματεύσιν τῶν θεολογικῶν θεμάτων, καίτοι εἰς τὴν

σκέψιν του πρωτεύουσαν θεσιν ἔχει ὁ ρόλος τῆς θείας ἐλλάμπσεως εἰς ἓν προχωρημένον στάδιον τελειώσεως.

Ἐν ὅλῃ ἡ ἀνωτέρω ἐκθεσις καθιστᾷ σαφές πόσον εὐχαριστως ἐνε-
τρυφῶν εἰς τὰς σελίδας τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων οἱ Πατέρες τῆς Ἐκ-
κλησίας καὶ πόσον πλουσίαν χρῆσιν αὐτῶν ἔκαμνον μεθ' ὅσα λέγουν
ἢ παρ' ὅσα λέγουν. Ἄς ἴδωμεν μερικά σημεῖα περὶ τοῦ τελευταίου
τούτου.

Ὁ χριστιανικὸς Θεός, παρὰ τὴν παρουσίαν τριῶν προσώπων,
εἶναι μοναδικός, περισσότερον ἀπὸ τὸν Θεὸν τῶν Ἰουδαίων, εἰς τῶν
ὁποίων τὴν πίστιν δὲν ἀπεκλείετο ἡ ὑπαρξίς τῶν ξένων θεῶν, πονηρῶν
βεβαίως αὐτῶν. Αὐτὴν τὴν ἐγγενῆ μοναδικότητα τοῦ Θεοῦ διεσάφησαν
καὶ παρουσίασαν οἱ Πατέρες μὲ τὴν βοήθειαν τῆς ἐλληνικῆς φιλοσο-
φίας.

Τὴν μίαν ἀπὸ τὰς δύο ὄψεις τοῦ Θεοῦ συνιστᾷ ἡ ὑπερβατικότης
αὐτοῦ. Πρὸς ἐρμηνείαν αὐτῆς δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ καταφύγουν εἰς τὴν
Π. Διαθήκην ἢ ὁποῖα ἀπέδιδεν εἰς τὸν Θεὸν ἀνθρώπινα, δηλαδὴ ἐγ-
κόσμια χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα ἤροντο μόνον δι' ἄκρως ἀλληγο-
ρικῆς ἐρμηνείας. Ἀντιθέτως ἦτο δυνατὸν νὰ εὑρεθοῦν στοιχεῖα πρὸς
ἐρμηνείαν καὶ παράστασιν τῆς ὑπερβατικότητος εἰς τοὺς μέσους Πλα-
τωνικούς, καὶ δὴ εἰς τὸν Ἀλβίνον, ὁ ὁποῖος ἀρνεῖται εἰς τὸν Θεὸν
τὴν παρουσίαν χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων ὑπάρξεως. Κατ' αὐτὸν
οὗτος δὲν εἶναι οὔτε γένος οὔτε εἶδος, οὔτε ποιότης οὔτε μὴ ποιότης,
οὔτε μέρος οὔτε ὄλον, δυνάμεθα δὲ νὰ νοήσωμεν αὐτὸν μόνον ἀφοῦ
ἀφαιρέσωμεν ὄλα τὰ ὡς ἄνω καὶ τὰ παρόμοια μὲ αὐτὰ στοιχεῖα. Βεβαίως
ἔπειτα ὁ Ἀλβίνος προχωρεῖ καὶ εἰς τὴν καταφατικὴν ὁδὸν τῆς νοή-
σεως τοῦ Θεοῦ διὰ τῶν ἀναλογιῶν. Εἶναι σαφῆς ἡ ἐπίδρασις τῶν
σκέψεων τούτων καὶ τῶν παρομοίων νεοπλατωνικῶν ἀντιλήψεων εἰς
τὸν Διονύσιον Ἀρεοπαγίτην, ἀλλ' ὑπὸ συγγενῆ μορφήν εὐρίσκομεν
τὴν ἐπίδρασιν αὐτῶν εἰς μίαν μακρὰν σειρὰν διαπρεπῶν θεολόγων
ἀπὸ τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως καὶ τοῦ Ἰουστίνου μέχρι τῶν Καπ-
παδοκῶν, τοῦ Χρυσοστόμου, τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ καὶ τοῦ
Γρηγορίου Παλαμᾶ. Αὐταὶ αἱ σκέψεις ὑπῆρξαν τὸ κύριον ὄπλον κατὰ
τοῦ Εὐνομίου καὶ τῶν Ἀνομοίων τοῦ τὸν δ' αἰῶνα, ἀκολουθῶν δὲ
ἐνεσωματώθησαν εἰς τὸ σύστημα τῆς χριστιανικῆς θεολογίας, ἰδίως
τῆς ὀρθοδόξου. Εἰς τὴν συνάρτησιν ταύτην ὁ Θεὸς παριστάνεται
ὑπὸ τῶν μεγάλων Πατέρων ὡς ἀκατάληπτος.

Κατὰ τὴν ἄλλην ὄψιν τοῦ ὁ Θεὸς εἶναι συνδεδεμένος μὲ τὸν κό-
σμον, καθ' ὅσον εἶναι δημιουργὸς αὐτοῦ καὶ πατὴρ τῶν ἀνθρώπων.
Ἡ περὶ τοῦ δημιουργοῦ Θεοῦ ἰδέα εἶναι ἀποτυπωμένη εἰς τοὺς πρώ-
τους στίχους τῆς Γενέσεως καὶ ἀπὸ αὐτὴν παρελήφθη ὑπὸ τῶν Χριστια-

νῶν. Ἄλλ' ἀπαντᾶται ἐπίσης καὶ εἰς τὸν Τίμαιον, τὸ περισσότερο ἴσως ἀναγινωσκόμενον ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν φιλοσοφικὸν ἔργον. Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, μὴ εὐρίσκοντες περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῆς ιδέας ταύτης εἰς τὰς σελίδας τῆς Π. Διαθήκης, ἐστράφησαν εἰς τὸν Πλάτωνα, ὅπου συνήντησαν ἀφθονον ὑλικόν, ἀλλ' ἐπροχώρησαν καὶ πέραν αὐτοῦ· διότι, ἐνῶ εἰς τὰ δύο ταῦτα κείμενα φέρεται ὁ Θεὸς ἐνεργῶν ἐπὶ ἀκατασκεύου καὶ ἀμόρφου βλῆς, ἰδιαιτέρως δὲ εἰς τὸν Πλάτωνα οὗτος δὲν εἶναι κἂν ὁ ὑψιστος Θεός, αὐτοὶ ὀρίζουν τὸν Θεὸν ὡς δημιουργὸν ἐκ τοῦ μηδενός. Τὴν συμπληρωματικὴν ταύτην ιδέαν περὶ δημιουργίας ἐκ τοῦ μηδενός, διὰ πρώτην φοράν ἐμφανιζομένην εἰς τὴν θεολογικὴν καὶ τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν, ἐδανείσθη ἀκολούθως ἐκ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ὁ Νεοπλατωνισμὸς τοῦ Ἀμμωνίου Σακκά.

Ἐν ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς ἔμμονότητος τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ πρόνοια αὐτοῦ περὶ τοῦ κόσμου. Λιὰ τὴν ἐξεικόνισιν τῆς θείας τάξεως καὶ ἁρμονίας τοῦ κόσμου τόσον ἡ μεταγενεστέρα Ἰουδαϊκὴ γραμματεία ὅσον καὶ ἡ χριστιανικὴ κατέφυγον εἰς τὰ πλούσια ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου κείμενα τῶν Στωικῶν, ἰδίως κατὰ τοὺς δύο πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας.

Οἱ Πατέρες συνέθεσαν ὅλα τὰ στοιχεῖα ταῦτα εἰς ἐνιαῖον σύστημα, ἂν καὶ εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν ἀνιδέων οὗτοι φαίνονται ὡς νὰ κυμαίνονται ἀντιφατικῶς μεταξὺ τῆς στωικῆς ἔμμονότητος καὶ τῆς πλατωνικῆς ὑπερβατικότητος τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ αἱ δύο αὐταὶ ἀπόψεις προβάλλονται συγχρόνως εἰς τὰ κείμενά των. Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ἐκφράζουν εἰς τὴν πραγματικότητα εἶναι ἡ χριστιανικὴ ἄποψις κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Θεὸς εἶναι συγχρόνως καταληπτός καὶ ἀκατάληπτος, γνωστός καὶ ἄγνωστος, ἔμμονος καὶ ὑπερβατικός. Γίνεται ἔμμονος διὰ μιᾶς κινήσεως συγκαταβατικῆς πρὸς τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον. Λέν ὑπάρχει πλέον ἐδῶ οὔτε πλατωνισμὸς οὔτε στωικισμὸς, ἀλλὰ Χριστιανισμὸς. Τὰ δύο στοιχεῖα ἔχουν γίνει ἓν.

Ἐπειδὴ ἡ ὥς ἄνω σύντομος ἔκθεσις παρέχει μίαν εἰκόνα περὶ τοῦ τρόπου κατὰ τὸν ὅποιον ἐνήργουν εἰς εὐρείαν ἔκτασιν οἱ Πατέρες, δὲν θὰ ἀναφέρωμεν ἐν συνεχείᾳ παρὰ ὀλίγα ἀκόμη, ἀλλὰ ἀξιόλογα δείγματα, μὲ ἀκόμη μεγαλυτέραν συντομίαν μάλιστα.

Οὕτω, δὲν θὰ ἐλέγομεν ὅτι ἡ περὶ Τριάδος ιδέα εἶναι δάνειον ἐκ τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ, διότι εἶναι ἀρχαιότερα αὐτοῦ, οὔτε ἐκ τοῦ μέσου Πλατωνισμοῦ, διότι προηγεῖται ἀκόμη καὶ αὐτοῦ. Κατὰ τὴν διατύπωσιν ὅμως τῆς σχετικῆς διδασκαλίας ἐχρησιμοποιήθησαν μὲ ἀφθονίαν στοιχεῖα ἐκ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται οἱ ὄροι Λόγος, Σοφία, ὑπόστασις, οὐσία, φύσις.

Είναι πολύ ενδιαφέρον ο τρόπος κατά τον οποίο μεταμορφώνουν οι Πατέρες τās ιδέας, αί όποιαί εις μέν τόν Πλάτωνα είναι αὐτοτελείς, εις δέ τούς Πλατωνικούς τοῦ α' αἰώνος π.Χ. καί τόν Φίλωνα ὑποτάσσονται εις τόν Θεόν. Οἱ Πατέρες μεταβάλλουν αὐτάς εις έννοιās τοῦ Θεοῦ καί τελικῶς τās παρουσιάζουν ὡς δυνάμεις ἢ ιδιότητας ἢ στοιχεῖα τῆς βουλής αὐτοῦ.

Περὶ τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου οἱ Ἰουδαῖοι εἶχον ὑλιστικὴν ἀντίληψιν, ἀναμένοντες μετὰ θάνατον ἢ πλήρη φθορὰν αὐτοῦ ἢ ἀνάστασιν τοῦ σώματος αὐτοῦ παρὰ τοῦ Θεοῦ. Ἀντιθέτως περὶ αὐτῆς ὁ Πλάτων εἶχε χωριστικὴν ἀντίληψιν, διασπῶν τὰ δύο στοιχεῖα καί περιορίζων τὴν ἐπιβίωσιν εις τὴν ἀθάνατον ψυχὴν ὡς ιδέαν. Ὁ Ἰησοῦς Χριστός συνέδεσεν ἀρρήκτως ψυχὴν καί σῶμα εις μίαν ἀδιάσπαστον σύνθεσιν, οἱ δέ Πατέρες σὺν τῷ χρόνῳ συνέδεσαν τὴν ἀνάστασιν τοῦ σώματος μετὰ τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς, φιλοσοφοῦντες χριστιανικῶς καί πλατωνικῶς συγχρόνως.

Οὔτε εις τὴν Παλαιὰν οὔτε εις τὴν Καινὴν Διαθήκην ὑπάρχει σύστημα γνωσιολογίας, διεμορφώθη ὁμοῦς τοιοῦτον σύστημα ὑπὸ τῶν Πατέρων, οἱ ὅποιοι ἐν προκειμένῳ ἐπωφελήθησαν βασικῶς τῶν διδασκάλων τοῦ Πλάτωνος καί τοῦ Ἀριστοτέλους.

Πόσον δέ ἐπωφελήθησαν οἱ Πατέρες τῆς πυθαγορείου καί τῆς στωικῆς φιλοσοφίας εις τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἀρετολογίας καί γενικῶς τῆς περὶ ἠθους διδασκαλίας, εἶναι φανερόν.

Ἡ ἀνωτέρω ἔκθεσις ἐτόνισεν ὅλα τὰ σημεῖα, τὰ ὅποια ἐπιτρέπουν νὰ κατανοήσωμεν τί προσέφερεν εις τόν Χριστιανισμόν ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ καί ποῦ ἐσταμάτησεν. Ἡ συνάντησις τῶν δύο κόσμων ἐκίνησε μίαν διαδικασίαν ἢ ὁποία ἔδωκε μορφήν εις τὴν χριστιανικὴν πίστιν, καί ἡ μορφή αὐτὴ μαρτυρεῖ μέχρις ἐνός βαθμοῦ ἐνσωμάτωσιν τῶν κατηγοριῶν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Δέν δυνάμεθα ὁμοῦς νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ ἐξελληνίσεως τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅπως ἔπραττον ὁ Ad. von Harnack καί οἱ μαθηταί του, ἐνῶ δυνάμεθα νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ ἐκχριστιανίσεως τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως διὰ χίλια περίπου ἔτη. Οὔτε πάλιν μετέβαλε τόν Χριστιανισμόν εις φιλοσόφημα ἢ διαδικασία αὐτὴ. Τὰ φιλοσοφήματα δέν κηρύσσουν τόν Θεόν, ἀλλὰ τόν ἐρευνοῦν, ἡ χριστιανικὴ θεολογία δέν ἐρευνᾷ τόν Θεόν, ἀλλὰ τόν κηρύσσει καί τόν βιώνει, ἀκόμη καί ὅταν δανείζεται μεθόδους ἀπὸ τὰ πρῶτα.

Αἱ ἄλλαι μαθήσεις, τās ὁποίας οἱ Πατέρες δέν ἀπέρριψαν ποτὲ οὔτε τυπικῶς οὔτε οὐσιαστικῶς, αἱ ἐπιστήμαι, ἡ ρητορεία καί ὑπεράνω ὄλων ἡ λογοτεχνία, παρέχουν εις αὐτοὺς ὑλικὸν καί μεθοδολογίαν. Τὰ συγγράμματά των συχνάκις εἶναι κατὰσπαρτα ἀπὸ παραθέματα ἐκ

31 *Kleine Schriften I*,
1938, σ. 208.

ποιητῶν καὶ πεζογράφων, ἀκόμη καὶ ἰατρῶν. Γενικῶς ἡ σημασία τῆς κλασικῆς γραμματείας διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θεολογικῆς σκέψεως ἐντὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπῆρξε τόσον σπουδαία, ὥστε νὰ κρίνωνται ἐπιτυχῆ τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Wilamowitz-Möhlendorf, ὅτι οὔτε τὰ χριστιανικὰ γράμματα εἶναι δυνατόν νὰ κατανοηθοῦν καὶ ἐκτιμηθοῦν ὀρθῶς χωρὶς τὰ ἑλληνικὰ οὔτε τὰ ἑλληνικὰ χωρὶς τὰ χριστιανικὰ: «neque sine graecis christianae neque sine christianis graecae literae recte intelligi aut estimari»³¹.

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ συνείδησις εὔρε με τὸν καιρὸν καὶ διὰ τοὺς ἀρχαίους σοφοὺς τὴν θέσιν ἢ ὁποῖα τοὺς ἤρμοζε, τοποθετοῦσα αὐτοὺς εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ ἢ τὴν μοναχικὴν τράπεζαν, καθ' ὅσον οἱ ἴδιοι ἀπετέλεσαν τὸν προθάλαμον τοῦ οἰκοδομήματος τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν.

Οἱ Ἕλλητες φιλόσοφοι
ὡς προφήται.

Ἡ κεκοιμησις περὶ τῆς ἀντιστοιχίας τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας μετὰ τὴν ἑβραϊκὴν προφητείαν, ἐμφανισθεῖσα τὸν β' μ.Χ. αἰῶνα, ἠδραϊώθη βραδύτερον, ἕως ὅτου οἱ φιλόσοφοι ἔλαβον θέσιν εἰς τὸν νάρθηκα ἢ τὴν τράπεζαν τῶν μοναστηρίων.

Τράπεζα Μεγίστης Λαύρας Ἁγίου Ὁρους, ἀρχῶν ἑσ' αἰῶνος.

Ε'. ΑΝΩΝΥΜΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΨΕΥΔΩΝΥΜΟΓΡΑΦΙΑ

Ἐντὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τὴν πρῶτον φάσιν τῆς ἱστορίας του παρατηρεῖται εἰς εὐρείαν κλίμακα τὸ φαινόμενον τῆς ἀνωνομογραφίας. Τὰ αἰτία αὐτοῦ δὲν εἶναι ὡς τὰ προκαλοῦντα παρόμοιον φαινόμενον εἰς μειωγενεσιτέρως ἐποχάς, ἰδίως δὲ εἰς τοὺς χρόνους ἡμῶν, ὁπότε ἡ ἀνωνομογραφία βασικῶς ὀφείλεται εἰς τὸν φόβον διώξεων καὶ τὴν κοινωνικὴν δειλίαν. Εἰς τὴν παλαιάν ἐκείνην περίπτωσιν τὰ αἰτία ἦσαν ἄλλης κατηγορίας, ἀναφερόμενα κατὰ κύριον λόγον εἰς τὴν συνείδησιν τῆς συλλογικῆς εὐθύνης τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας, ἐνίστε δὲ καὶ εἰς τὸ πνεῦμα ταπεινοφροσύνης. Δι' ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι δὲν ἐθεράπευον τὸν λόγον τῆς τέχνης, ἀλλὰ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, ἡ σύνταξις βιβλίων δὲν ἦτο δυνατόν νὰ θεωρῆται προσωπικὴ ὑπόθεσις. Οὗτοι ἔγραφον διὰ νὰ ἐκφράσουν τὸ πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὄχι προσωπικὰς γνώμας ἢ προσωπικὰ συναισθήματα, ἰδίως δὲ ἔγραφον διὰ νὰ διδάξουν ὅ,τι εἶχε παραγγείλει ὁ μέγας διδάσκαλος. Διὰ τοῦτο ἄλλωστε ἐπιδίωξις καὶ γνώρισμα τῆς ἀρχαϊκῆς χριστιανικῆς γραμματείας δὲν εἶναι ἡ τέχνη, ἀλλ' ἡ ἀλήθεια. Σημασίαν εἶχεν, ἂν ἔν σὺν γράμμα κατεῖχε τὴν σφραγίδα τοῦ πνεύματος· ἂν τὴν εἶχεν, ἦτο ἔργον τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς θείας χάριτος, ἀδιάφορον ποῖος τὸ συνέταξεν.

Αὐτὰ ταῦτα τὰ εὐαγγέλια ἐκυκλοφορήθησαν κατ' ἀρχάς ἀνωνώμως, διότι δὲν ἦσαν τοῦ Μάρκου ἢ τοῦ Ματθαίου, ἀλλὰ τοῦ Χριστοῦ· «ἀρχὴ τοῦ Εὐαγγελίου Ἰησοῦ Χριστοῦ»¹. Κατὰ παρόμοιον τρόπον οἱ Πυθαγόρειοι ἐκυκλοφόρουν ἤδη ἐνωρίτερον κείμενα ἰδικά των, ἀποδίδοντες αὐτὰ εἰς τὸν ἴδρυτὴν τῆς σχολῆς των Πυθαγόραν. Εἶναι ἄλλο ζήτημα, ἂν ἡ χριστιανικὴ κοινότης διετήρησεν εἰς τὴν μνήμην τῆς τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων καί, πρὶν παρέλθῃ πολὺς χρόνος, ἐπέγραψε δι' αὐτῶν τὰ βιβλία ταῦτα.

Ἀνόνομα ἐπίσης ἦσαν καὶ ἄλλα κείμενα, θεμελιώδους διὰ τὴν Ἐκκλησίαν σημασίας, ὡς αἱ ἀκολουθίαι καὶ αἱ λειτουργίαι, αὐτὰ ὅμως ἐμειναν οὕτως ἐπὶ αἰῶνας. Αἱ ἀρχαὶ των χάνονται εἰς τὰ βάθη τῆς ἱστορίας καὶ πραγματικὸς συγγραφεὺς των εἶναι ἡ ἐκκλησιαστικὴ κοινότης, ἡ ὁποία εἰς ἓνα ἀρχικὸν πυρῆνα προσέθετε κατὰ καιροῦς κάποιον ὕμνον ἢ κάποιαν εὐχὴν. Παρῆλθε πολὺς χρόνος μέχρις οὗ ἡ Ἐκκλησία αἰσθανθῆ τὴν ἀνάγκην νὰ ἀποδώσῃ τοιαῦτα κείμενα εἰς

2 Δὲν ἀποκλείεται μερικὰ ἀπολογητικὰ κείμενα τοῦ β' καὶ τοῦ γ' αἰῶνος, φερόμενα ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰουστίνου, νὰ ἐκυκλοφορήθῃσαν ὑπὸ τῶν συγγραφέων τῶν ἀνω- νύμως διὰ λόγους προ- φυλάξεως.

3 Ἔλεγχος 1,13,1.

συγκεκριμένα πρόσωπα, εἴτε ἀποστολικά εἴτε μεταγενέστερα.

Ἄλλα πάλιν ἔργα γράφονται ἐξ ὀνόματος μιᾶς κοινότητος καὶ ἀποστέλλονται πρὸς ἄλλην, χωρὶς μνείαν τοῦ συντάκτου ἢ τοῦ προΐ- σταμένου αὐτῆς, διότι κατὰ τρόπον πεισίδηλον ἐκφράζουν τὸ κοινο- τικὸν φρόνημα. «Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ ἢ παροικοῦσα Ρ. τῇ Ἐκκλη- σίᾳ τοῦ Θεοῦ τῇ παροικοῦσῃ Κ.». Εἰς πολλὰς ἄλλας περιπτώσεις εὐρισκόμεθα ἐνώπιον ἔργων μὲ ἓνα κύριον συντάκτην καὶ ἓνα ἢ περισ- σοτέρους συνεργάτας του, οἱ ὅποιοι εἶναι εἴτε ἀπλοῖ γραφεῖς εἴτε κοινωνοὶ τῶν γραφομένων.

Ἐξ ἄλλου ὁμως ὑπάρχουν ὠρισμένα κείμενα, μὴ δυνάμενα ὡς ἐκ τῆς φύσεώς των νὰ κυκλοφορηθοῦν ἀνωνύμως, ὅπως εἶναι αἱ προ- σωπικαὶ ἐπιστολαὶ καὶ τὰ βιβλία ἐκεῖνα τὰ ὅποια προβάλλουν ἀντί- θεσιν εἰς μίαν κατάστασιν ἢ ἄμυναν ἐναντίον ἐπιθέσεως. Εἶναι ἀναγ- καῖον τοιαῦται ἐπιστολαὶ νὰ στέλλωνται ἐπωνύμως, ἀπολογίαι νὰ ὑποβάλλωνται ἐκωνύμως, ἔλεγχοι τῶν αἵρέσεων νὰ ἐνεργοῦνται ἐπω- νύμως, διότι μόνον οὕτως ἐξυπηρετεῖται ὁ ἀνοιγόμενος διάλογος, ἐνῶ ἄλλως κλονίζεται ἡ ἀποδεικτικὴ τῶν δυνάμεις². Ἡ λόγῳ τῶν ἱστορικῶν ἀναγκῶν αὐξήσις κειμένων τοιαύτης φύσεως, μαζί μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ἐκκλησία σὺν τῷ χρόνῳ ἀπέκτησε παρελθὸν καὶ ἱστορίαν, ἐπέφερε τὸν τερματισμὸν τῆς ἀνωνυμογραφίας καὶ τὴν ἐπικράτησιν τῆς ἐπω- νυμογραφίας.

Ἦδη κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Εἰρηναίου ἐκυκλοφορεῖτο «ἀμύθητον πλῆθος ἀποκρύφων καὶ νόθων γραφῶν»³. Ἐδῶ μεταβαίνομεν πλέον εἰς ἄλλο φαινόμενον, τὸ τῆς ψευδωνυμίας καὶ ψευδεπιγραφίας, τὸ ὅποιον εἶναι διάφορον τοῦ τῆς ἀνωνυμογραφίας. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ τὸ φαινόμενον τοῦτο εὐρίσκετο εἰς ἔξαρσιν γενικῶς λόγῳ τῆς προσπαθείας Ἑθνικῶν καὶ Ἰουδαίων λογίων νὰ προσδώσουν εἰς τὰς σκέψεις των μεγαλύτερον κύρος, ὑπερ- ασπιζόμενοι τὰς ἀπόψεις τῆς θρησκευτικῆς ἢ φιλοσοφικῆς κοινότη- τος, εἰς τὴν ὁποίαν ἔζων. Παρατηρεῖτο ἰδίως τοῦτο μεταξὺ τῶν Πυ- θαγορείων, τῶν Ἀριστοτελικῶν καὶ τῶν Σωκρατικῶν ἀφ' ἑνός, τῶν Ἑλληνιστῶν Ἰουδαίων ἀφ' ἑτέρου.

Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ἀσυνείδητος καὶ φαινομενικὴ ψευδε- πιγραφία δὲν ἀπεσκόπει εἰς τὴν παρακλάνησιν τῶν ἀναγνωστῶν, ἀλλ' εἰς τὴν ἔξυρσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς, καὶ ὄχι προσωπικῆς, προ- ελεύσεως ἐνὸς κειμένου. Ὁφείλεται δηλαδὴ εἰς τὴν πεποιθήσιν τοῦ ἐκάστοτε συγγραφέως ὅτι ἐκφράζει τὸ πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν Ἀποστόλων καὶ εἰς τὴν ἀντίληψιν ὅτι ὡς ἐκ τούτου δὲν θά ἦτο ἀνάρμοστον νὰ ἀποδώσῃ τὴν συγγραφήν τοῦ ἔργου του εἰς ἓνα ἀπό- στολον ἢ ἀποστολικὸν ἄνδρα. Ἰδιαιτέρως αἱ συλλογαὶ διατάξεων

περί τοῦ ἐσωτερικοῦ βίου τῶν Ἐκκλησιῶν, στερούμεναι παντός προσωποπαγοῦς στοιχείου, καθὼς καὶ ὠρισμένα λειτουργικὰ κείμενα, ἀπεδίδοντο ἀπαραιτήτως εἰς τοὺς Ἀποστόλους εἴτε ἀτομικῶς εἴτε ὁμαδικῶς. Κατὰ τὸ πλεῖστον δὲ ὁμοίως καὶ αἱ ἀποκαλύψεις.

Τὰ ὀνόματα διὰ τῶν ὁποίων ἐπιγράφονται τὰ ψευδεπίγραφα κείμενα ἀνήκουν κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς γνωστὰ ἐκ τῆς παλαιότερας ἱστορίας πρόσωπα (πατριάρχων, προφητῶν, ἀποστόλων, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν τῆς Κ. Διαθήκης, πατέρων), σπανίως δὲ ἀνήκουν εἰς ἐντελῶς πλαστὰ πρόσωπα. Ἀπὸ τὰ πολυπλῆ κίνητρα τῆς ψευδεπιγραφίας σημειώνομεν:

1. Τὴν ἐπιθυμίαν ἀποκρύψεως τῆς ταυτότητος τοῦ γράφοντος διὰ τὸν φόβον προσωπικῶν κερπιτεσιῶν ἐκ μέρους θιγομένων προσώπων. Εἶναι σπανία ἢ περιπτώσις αὕτη εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐκκλησιαστικὴν γραμματείαν, καθ' ὅσον οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες δὲν ἐδίσταζον νὰ δηλώνουν τὴν ταυτότητά των ἐκεῖ ὅπου ὑφίστατο ὁ μεγαλύτερος κίνδυνος, δηλαδὴ εἰς κείμενα προοριζόμενα διὰ τοὺς διώκτας των ἄρχοντας, ἀλλ' ὄχι ἀνύπαρκτος. Βλέπομεν πράγματι τὸν Νεστόριον μετὰ τὴν καταδίκην του νὰ γράωη ὑπὸ τὸ ψευδὸνυμον «Ἡρακλείδης ὁ ἐκ Δαμασκοῦ».
2. Τὴν ἐπιθυμίαν συμπληρώσεως τῆς λογοτεχνικῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας εἰς σημεῖα ὅπου παρετηροῦντο σοβαρὰ κενά, ἐκ τῆς ὁποίας προέκυψε μέρος τῶν ψευδεπιγράφων ἀποστολικῶν πράξεων καὶ παρευαγγελικῶν κειμένων.
3. Τὴν ἐπιθυμίαν ἀνυψώσεως τοῦ κύρους τοῦ γράφοντος χάριν ὑποκινήσεως τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ ἀναγνώστου, παρατηρουμένην συνήθως πράγματι εἰς περιπτώσεις μεγάλης ἀξίας κειμένων, τὰ ὁποῖα θὰ παρέμενον εἰς τὴν ἀφάνειαν ἄνευ τῆς ἐπικλήσεως ἐνὸς παλαιοῦ προσώπου, ὅπως εἶναι ἐπὶ παραδείγματι ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης.
4. Τὴν ἀνάγκην ἀποτελεσματικωτέρας ἀπολογητικῆς πρὸς Ἰουδαίους καὶ Ἐθνικούς, ἐκ τῆς ὁποίας προέκυψαν τὰ ὀλίγα ὑπὸ παλαιοδιαθηκικὰ ὀνόματα κείμενα καὶ αἱ ἐλάχισται πλασταὶ αὐτοκρατορικαὶ διατάξεις, ἂν πράγματι εἶναι πλασταί.
5. Τὴν ἐπιθυμίαν διορθώσεως τῆς διδασκαλίας παλαιότερων διαπρεπῶν ἀνδρῶν. Συνέβαιεν ἐνίοτε τόσον μεταξύ ὀρθοδόξων ὅσον καὶ μεταξύ αἰρετικῶν κύκλων νὰ συντάσσονται ὀλόκληρα βιβλία ἐπ' ὀνόματι παλαιότερου πατρός, διὰ νὰ ἀνασυγκροτηθῇ ἢ περὶ τῆς αὐθεντικῆς του προσωπικότητος εἰκῶν. Ὁ Ἰουστίνος, ἐνῶ εἰς τὸν καιρὸν του ἦτο καὶ ἐθεωρεῖτο λαμπρὸς θεο-

λόγος, ἀναγινωσκόμενος δύο αἰῶνας βραδύτερον, εὐρίσκετο ἀφυγγνώστως ἀνεπαρκῆς εἰς τὸ τριαδολογικόν καὶ τὸ χριστολογικόν θέμα. Ἡ διαπίστωσις τῆς ἀνεπαρκείας ἐνὸς προσώπου τῆς φήμης τοῦ Ἰουστίνου δὲν ἦτο ἀσθενὲς κίνητρον διὰ μιαν προσπάθειαν, ἡ ὁποία τελικῶς ἀπέληξεν εἰς τὴν παραγωγὴν ἀριθμοῦ ψευδιουστινεῖων ἔργων κατὰ τὸν δ' ἢ ε' αἰῶνα.

6. Τὴν ἐπιθυμίαν διακηρύξεως νεωτεριστικῶν θεολογικῶν ἀπόψεων, κίνητρον τὸ ὁποῖον ἐνήργει βασικῶς μεταξὺ τῶν αἰρετικῶν ἤδη ἀπὸ τοῦ β' αἰῶνος καὶ ἐξῆς καὶ συνέβαλεν εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ μεγαλυτέρου μέρους τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς, ἡ ὁποία προβάλλει ἀξιώσεις θεοπνευστίας. Κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας ἡ ψευδεπιγραφία ἐπικυλεῖται καὶ χρησιμοποιεῖ ἀποστολικά πρόσωπα, τὸ δὲ μέγεθος τοῦ ἀποστολικοῦ κύρους προκαλεῖ τὴν ὑπὸ ἀποστολικά ὀνόματα τοποθέτησιν πλήθους καινοδιαθηκικῶν ψευδεπιγράφων ἔργων, ἐνῶ ἀπουσιάζουν ἀκόμη τότε ψευδεπίγραφα ὑπὸ πατερικά ὀνόματα, καθ' ὅσον τὸ κῦρος τῶν Πατέρων δὲν εἶχεν αὐξηθῆ ἑπαρκῶς. Πατερικά ψευδεπίγραφα παρουσιάζονται μόνον ἀπὸ τοῦ δ' αἰῶνος.

Ἡ νόθευσις γνησίων συγγραμμάτων, ἐγκαινιζομένη κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν, ὀφείλεται εἰς τὰ ὑπ' ἀριθμὸν πέντε καὶ ἐξ ἄνωτέρω κίνητρα, ἤτοι τὴν ἐπιθυμίαν διορθώσεως τῆς διδασκαλίας ἀρχαιοτέρων Πατέρων καὶ τὴν προβολὴν νέων θεολογικῶν αἰρετικῶν ἀπόψεων.

Λέγεται ἐνίοτε ὅτι ἡ ψευδεπιγραφία αὐτοῦ τοῦ τύπου δὲν ἀποτελεῖ παράπτωμα, δεδομένου ὅτι δὲν ὑπῆρχε τότε ἀντίληψις περὶ πνευματικῆς ἰδιοκτησίας. Πράγματι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ὁπότε ἕκαστον ἀντίτυπον ἔργου ἀπῆρει ἐργασίαν καὶ κόπον πλησιάζοντα τὸν κόπον αὐτῆς ταύτης τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου καὶ ἡ κοινωνικὴ ὀργάνωσις δὲν διηκούλυε τὴν παρακολούθησιν τῆς κινήσεως τῶν βιβλίων, δὲν ἐφίστατο τίποτε παρόμοιον μὲ αὐτὸ τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζομεν σήμερον ὡς συγγραφικά δικαιώματα ἢ copyright. Παρὰ ταῦτα, ἂν κρίνωμεν τὰ πράγματα καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς συνειδήσεως τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τὸ φαινόμενον ἀπετέλει ἀτόπημα, διότι χρησιμοποιοῦνται βρεῖται ἐκφράσεις πρὸς χαρακτηρισμὸν του: διαφθεῖρουν, παραχαράττειν, νοθεύειν, πλαστογραφεῖν.

Βεβαίως ὁ θεολογικὸς φανατισμὸς δὲν ἐπέτρεπεν εἰς τοὺς νοθευτὰς νὰ ἀναγνωρίσουν τὸ σφάλμα των. Ὁ μονοθελητῆς πατριάρχης Ἀντιοχείας Μακάριος, παρουσιάσας εἰς τὴν στ' οἰκουμενικὴν σύνοδον συλλογὴν πατερικῶν χωρίων περικεκομμένων καὶ κολοβωμέ-

νων, ήρωτήθη ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὰ μέλη τῆς συνόδου, διατὶ τὰ κολοβῶναι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, ἀπήντησε δὲ χωρὶς δισταγμῶν ὅτι τὸ πράττει διὰ τὴν ἐπιτύχη τὸν σκοπὸν του· ἀεγὼ τὰς χρήσεις, ἅς παρεξέβαλον, κατὰ τὸν ἴδιον σκοπὸν παρεξέβαλον». Καὶ τότε οἱ Ὀρθόδοξοι τοῦ εἶπον ὅτι τοῦτο ἀρμόζει εἰς τοὺς αἰρετικούς⁴.

⁴ MANSI, *Collectio conciliorum* 11,364f.

Τόσον ἡ ἀνωνυμογραφία ὅσον καὶ ἡ ψευδωνυμογραφία ἠσκοῦντο κυρίως κατὰ τὴν ἀρχαίαν χριστιανικὴν ἐποχὴν, σὺν τῷ χρόνῳ δὲ ἡραιώνοντο, χωρὶς νὰ ἐξαφανισθοῦν τελείως. Ἐννοεῖται ὅτι σήμερον ἔχομεν ἐνώπιον ἡμῶν ψευδῶνυμα κείμενα πολὺ περισσότερα ἀπὸ ὅσα ἐξ ἀρχῆς ἦσαν ψευδῶνυμα. Τὰ ἐπὶ πλέον φερόμενα ἔχουν φαινομενικὴν ἢ ὑστερογενῆ ψευδωνυμίαν, προελθοῦσαν ἀπὸ σύγχυσιν ὁμωνύμων προσώπων, ἀβλεπτήματα ἀντιγραφῆς καὶ ἄλλα παρόμοια αἷτια. Τοῦτο, συμβαῖνον ἐπίσης καὶ εἰς ἀνδρας τῆς κλασικῆς καὶ ἑλληνιστικῆς ἀρχαιότητος, ἀπετέλεσε σοβαρὸν πρόβλημα εἰς τὴν γραμματολογία, τοῦ ὁποῖου τὴν λύσιν ἐβοήθησαν ὠρισμένοι παλαιοὶ γραμματολόγοι διὰ τῆς συντάξεως φέρ' εἰπεῖν καταλόγων ὁμωνύμων ἀνδρῶν, ὅπως ὁ Δημήτριος Μαγνησιεύς, ὁ Ἀγρεοφῶν καὶ ἄλλοι, τῶν ὁποῖων ἐπωφελήθη ὁ Διογένης Λαέρτιος.

Οὕτως, εἰς ποῖον ἀνήκει ἐπὶ παραδείγματι σύγγραμμα τὸ ὁποῖον ἐπιγράφεται ἀπλῶς «Λεοντίου Μοναχοῦ»: Ὑπῆρχον εἰς πᾶσαν ἐποχὴν πολυάριθμοι μοναχοὶ Λεόντιοι. Ἀπαιτεῖται μέγας κόπος πρὸς διεκρίνησιν τῶν πραγμάτων εἰς τὸν τομέα τοῦτον.

Ἐπειτα ἡ παλαιότερα ἀνωνυμογραφία παρεπλάνα τοὺς ἀντιγραφεῖς νὰ νομίζουσιν ὅτι κείμενον ἀνώνυμον εἶχε συγγραφέα τὸν τοῦ ἀμέσως πρὸ αὐτοῦ εἰς τὸν οἰκεῖον κώδικα παρατιθεμένου κειμένου. Ἡ ἐκ λάθους παράλειψις ἐνὸς ἢ περισσότερων φύλλων κώδικος ἢ ἐπιτηδες ἐνὸς ὁλοκλήρου κειμένου ἠδύνατο ἐπίσης νὰ προκαλέσῃ σύγχυσιν εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἀμέσως ἐρχομένου συγγράμματος, ὅπως θὰ ἴδωμεν εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τῆς τεχνικῆς χειρογράφων βιβλίων.

ΣΤ'. ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΚΑΙ ΕΙΔΗ ΤΗΣ ΠΑΤΕΡΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

1. ΘΕΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡ

1 ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Διάλογος*
58,1.

2 ΣΥΝΕΣΙΟΥ ΠΤΟΛΕ-
ΜΑΪΔΟΣ, *Ὁμιλία 1*,
PG 66,1561.

Ἐφ' ὅσον ἡ χριστιανικὴ γραμματεία ἤρχισεν ἀπὸ τῶν ὑποτυπώ-
δεις μορφῶν, τῶν ἀνταποκρινομένων εἰς τῶν ἀμέσους ἀνάγκας τοῦ εὐαγ-
γελικοῦ ἔργου, εἶναι εὐλόγον ὅτι ἦτο κατ' ἀρχὰς ἄτεχνος. Τὸ φαινό-
μενον τοῦ παραγκωνισμοῦ τοῦ περιτέχνου λόγου δὲν ἐξηγεῖται ἐπαρ-
κῶς ἐκ τῆς ἀορίστου ἐντυπώσεως ὅτι μεταξὺ τῶν πρώτων Χριστιανῶν
δὲν περιλαμβάνοντο ἐγγράμματοι, καθ' ὅσον, ὅπως λέγεται ἀλλαχοῦ,
εἰς τὴν πραγματικότητά περιλαμβάνοντο, καὶ πολλοὶ μάλιστα. Ἄλ-
λωστε καὶ ἀφ' ὅτου πλῆθος ἀποφοίτων τῶν ἐλληνικῶν φιλοσοφικῶν
σχολῶν προσεχώρησαν εἰς τὴν νέαν θρησκείαν καὶ ἀφ' ὅτου ἐπίσης
ἐτέθησαν εἰς λειτουργίαν αἱ χριστιανικαὶ θεολογικαὶ σχολαί, ἡ γραμ-
ματεία αὐτὴ δὲν ἐπεδίωξε τὴν ἐπίτευξιν καλλιλογίας, μολονότι φυσικὰ
ἀπέβη τεχνικωτέρα. Ἀκόμη καὶ τῶν ρητορικῶν σχολῶν οἱ τρόφιμοι,
ὅπως οἱ Λατῖνοι ἀπολογηταὶ τοῦ γ' αἰῶνος καὶ οἱ Καπαδόκων ἱεράρ-
χαι τοῦ δ' αἰῶνος, μόνον ἐν μέτρῳ ἐχρησιμοποίησαν τὰ ρητορικὰ σχή-
ματα.

Τὸ φαινόμενον ἐξηγεῖται καλύτερον ἐκ τῆς ἐπισημανθείσης ἤδη
ἀνωτέρω γενικῆς τάσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ νὰ ἀναζητῆ τὰ πράγματα
εἰς τὴν ἄτεχνον καὶ φυσικὴν τῶν κατὰστασιν καὶ ὄχι ἐψιμυθιωμένα.
Τὸν Θεὸν καὶ τοὺς ἀφωσιωμένους εἰς αὐτὸν δὲν ἐνδιαφέρουν αἱ λέ-
ξεις, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα. Αὐτὴ εἶναι ἡ γραμμὴ τὴν ὁποίαν ἐχάραξαν καὶ
ἠκολούθησαν οἱ Χριστιανοὶ συγγραφεῖς ἀπὸ τοῦ Παύλου μέχρι τοῦ
Γρηγορίου Παλαμᾶ, ὅπως μαρτυροῦν τὰ κατωτέρω ἐκ πολλῶν ἐπιλε-
γέντα χωρία τριῶν διαφορετικῶν ἐποχῶν. τοῦ Ἰουστίνου, τοῦ Συνεσίου
Πτολεμαΐδος, τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ.

«Γραφὰς ὑμῖν ἀνιστορεῖν μέλλω, οὐ κατασκευὴν λόγων ἐν μόνῃ
τέχνῃ ἐπιδείκνυσθαι σπεύδω»¹.

«Οὐδὲν μέλλει Θεῷ τῆς θεοφορήτου λέξεως· πνεῦμα θεῖον ὑπερορᾷ
μωρολογίαν συγγραφικὴν»².

«Ἄττικαὶ χάριτες καὶ ὀνομάτων κάλλη καὶ καρισότητες, οἷον
ἀνθη τὸν λειμῶνα τῶν λόγων καταγλαΐζουσιν . . . τῆς γε μὴν
ἐναποκειμένης διανοίας τοῖς ρήμασι τοῦτ' ἂν φαίην ἐγὼ πρῶ-
τον κάλλος, ὃ καὶ ψυχῆς, ἐφ' ὅσον οἶδόν τε πρὸς τὸν Θεόν

καὶ τὴν ἀλήθειαν βλέπειν· ἐκεῖθεν γὰρ αὐτῇ τὰ μετὰ τοῦτο καλὰ, κἂν ἤ τι τούτου πρεσβύτερον τρόπον ἕτερον»³.

Οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς ἐζήτουν νὰ ἐκφράσουν τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων ἐπὶ τῇ βάσει ἀρχῶν, αἱ ὁποῖαι περιέχονται, ἄλλοτε σαφῶς καὶ ἄλλοτε εἰς ἀδράς γραμμᾶς, εἰς τὴν Κ. Λιαθήκην. Καὶ αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δυνάμεθα νὰ καλέσωμεν θεολογικὴν παρουσίαν. Διότι πράγματι ἡ γραμματεία αὐτῇ εἶναι εἴτε βασικῶς εἴτε ὑστερογενῶς καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν τῆς πρωτίστως θεολογικῆς.

Βεβαίως ἡ λέξις θεολογία διὰ τῆς ὁποίας σήμερον δηλοῦμεν τὴν ἐπιστήμην τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν, ἐνῶ ἦτο ἐν χρήσει εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀπὸ τοὺς προχριστιανικοὺς χρόνους, ἀπεφεύγετο κατ' ἀρχὰς ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν καὶ εἰσήχθη εἰς τὴν χριστιανικὴν ὀρολογίαν μετὰ πολλοῦ δισταγμοῦ. Εἰς τὴν πατερικὴν θεολογίαν ἔλαβεν ἔπειτα σὺν τῷ χρόνῳ ποικίλας ἐννοίας, αἱ ὁποῖαι τελικῶς ἀπεκρυσταλλώθησαν εἰς δύο.

Ἡ ἀρχαιοτέρα μεία τοῦ ὄρου ἀπαντᾶται εἰς τὴν *Πολιτείαν* τοῦ Πλάτωνος, ὅπου ὁ Ἀδείμαντος ἐρωτᾷ, «οἱ δὲ τύποι περὶ θεολογίας τίνες εἶεν», ὁ δὲ Σωκράτης ἀποκρίνεται ὅτι τύποι θεολογίας εἶναι αἱ περὶ Θεοῦ παραστάσεις εἰς τὴν ἐπικήν, τὴν μελικὴν καὶ τὴν τραγικὴν ποίησιν, φυσικὰ ὅμως αἱ καθαρὰ παραστάσεις, αἱ ἀπαραίτητοι εἰς τὸ ἐκπαιδευτικὸν σύστημα τῆς νέας πολιτείας⁴. Εἶναι προφανές ὅτι θεολόγοι ἐκαλοῦντο καὶ ἐθεωροῦντο τότε πρωτίστως οἱ ποιηταί, ὅπως χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ρητῶς ὁ Ἡσίοδος⁵, εἰς τοὺς ὁποίους βραδύτερον προσετέθησαν καὶ ἄλλα πρόσωπα, ἰδίως μυθικά. Οἱ ποιηταὶ οὗτοι ἐθεωροῦντο ἐπίσης ὡς οἱ πρεσβύτατοι τῶν φιλοσόφων⁶ καὶ ὁ πρῶτος ἐξ αὐτῶν, ὁ Ὅμηρος, κατέλαβε τὴν θέσιν τοῦ παιδευτοῦ τῆς Ἑλλάδος, ἀπὸ τὴν ὁποίαν δὲν ἴσχυσε νὰ τὸν καταβιάσῃ ὅλη ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Πλάτωνος. Εἰς τὴν πραγματικότητά φυσικὰ δὲν ἦσαν τίποτε ἄλλο εἰμὴ μυθολόγοι καὶ ἡ θεολογία τῶν δὲν ἦτο τίποτε ἄλλο εἰμὴ μυθολογία.

Εὐλογον λοιπὸν εἶναι ὅτι ὁ ὄρος ἐκάλυψε καὶ τὴν ἐνασχόλησιν μὲ τὴν ἐπεξεργασίαν καὶ ἐρμηνείαν τῶν ἰσχυόντων ἤδη παλαιῶν μύθων. Οἱ τραγικοὶ ποιηταὶ ἦσαν θεολόγοι, διότι ἐπλεκον τὰς ὑποθέσεις τῶν δραματικῶν ἔργων τῶν μὲ τὸ ὑλικὸν τῶν παλαιῶν μύθων καὶ εὐρισκον τὰς λύσεις τῶν δι' ἀναφορᾶς εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν μύθων. Εἶναι μάλιστα ἀξιοσημείωτον ἐν προκειμένῳ ὅτι τὸ σκηρικὸν μηχανήμα, διὰ τοῦ ὁποίου ἐνεφανίζοντο οἱ ἀπὸ μηχανῆς θεοί, διὰ νὰ δώσουν τὴν λύσιν εἰς τὰ ἀδιέξοδα, ὠνομάζετο 'θεολογεῖον'.

Ὁ Στράβων, παρατηρῶν ἐν σχέσει μὲ τοὺς Καβεῖρους καὶ τοὺς Κορύβαντας ὅτι τὰ πράγματα ταῦτα αὐτοῦ θεολογικοῦ γένους ἐφάπτε-

3 ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Υπὲρ ἡσυχαζόντων* 3,4, 2, ΧΡΗΣΤΟΣ Α', 617.

4 *Πολιτεία* 379α.

5 *Μεταφυσικά* 134, 1000α9.

6 ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Περὶ τῆς ἐν Τιμαίῳ ψυχογονίας* 1030β.

- 7 Γεωγραφικά 10,474.
- 8 ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Περὶ τῶν ἐκλελοιπότεων χειρησίων* 15.
- 9 *Corpus inscrip. graecorum* 3148. 3149. 3200.
- 10 ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Μεταφυσικά* Α 6, 1071β. Α 10, 1075β. Ν4, 1091α.
- 11 *Μεταφυσικά* Κ7, 1064β.
- 12 Ὁ Χρύσιππος παρὰ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Περὶ Στωικῶν ἐναντιωμάτων* 9.
- 13 Ἡ διάκρισις ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Παναθηναίου κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ μαθητοῦ τοῦ Οὐάρωνος, ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ, *De civ. Dei* 6,2ε.ε.

ται» καὶ ὅτι «πᾶς ὁ περὶ θεῶν λόγος ἀρχαίας ἐξετάζει δόξας καὶ μύθους»⁷, καθιστᾷ προφανές ὅτι εἶχεν ἀπὸ πολλοῦ χρόνου συγκροτηθῆ εἰδικὴ τάξις θεολόγων, οἱ ὅποιοι ἠσχολοῦντο μὲ τὴν ἐρμηνείαν τῶν μύθων καὶ τὴν διαμόρφωσιν θεολογικῆς θεωρίας περὶ τῶν πρώτων ἀρχῶν. Βεβαίως μεταξὺ αὐτῶν περιλαμβάνοντο ὠρισμένοι ἱερεῖς, διακρινόμενοι διὰ τὴν μόρφωσίν των καὶ ὑπηρετοῦντες εἰς ἐπισήμους ναοὺς καὶ μαντεῖα, ὡς εἶναι τῶν Δελφῶν⁸, καθὼς καὶ ἐπίλεκτοι ἕμψοδοί, ἀκόμη καὶ γυναῖκες μάλιστα⁹.

Ἄλλ' ἤδη παράλληλον ἔργον πρὸς τὸ ἀνωτέρω κατὰ τὴν δευτέραν μορφήν του ἐπετέλουν καὶ οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι, οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τὴν διακρίβωσιν τῶν πρώτων ἀρχῶν τοῦ κόσμου, ἐξ οὗ ὠνομάζοντο καὶ αὐτοὶ ἐπίσης θεολόγοι. ἄλλοτε ἐν συνδέσει καὶ ἄλλοτε ἐν διακρίσει ἀπὸ τοῦ φυσικοῦ¹⁰. Κατόπιν τῆς εὐρυτέρας ἀναπτύξεως τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως ἡ θεολογία ἀπετέλεσεν ἐν τῶν τριῶν γενῶν τῆς θεωρητικῆς ἐπιστήμης, καὶ μάλιστα τὸ ἄριστον, κατὰ τὴν ἀξιόπρῶτον διάκρισιν τοῦ Ἀριστοτέλους. «Λήλον τοίνυν ὅτι τρία γένη τῶν θεωρητικῶν ἐπιστημῶν ἐστὶ, φυσικὴ, μαθηματικὴ, θεολογικὴ. Βέλτιστον μὲν οὖν τὸ τῶν θεωρητικῶν ἐπιστημῶν γένος, τούτων δ' αὐτῶν ἡ τελευταία λεχθεῖσα· περὶ τὸ τιμιώτατον γάρ ἐστὶ τῶν ὄντων. Βελτίων δὲ καὶ χείρων ἐκάστη λέγεται κατὰ τὸ οἰκεῖον ἐπιστητόν»¹¹. Τὸν δὲ ἀριθμὸν τῶν γενῶν διατηροῦν καὶ οἱ Στωικοί, ἂν καὶ παραλλάσσουσιν ταῦτα, φέροντες κατὰ σειρὰν τὴν λογικὴν, τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν φυσικὴν, τῆς τελευταίας δὲ ταύτης κορυφαῖον μέρος θεωροῦντες τὴν θεολογίαν¹².

Κατὰ τοὺς ἑλληνορωμαϊκοὺς χρόνους ἡ ἔννοια τῆς θεολογίας ἐνίοτε ἐταυτίζετο μὲ τὴν καθόλου θρησκευτικὴν πίστιν καὶ πράξιν, ὅπως παρατηροῦμεν εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν Στωικῶν¹³, οἱ ὅποιοι διέκρινον τρία εἶδη θεολογίας ἢ θρησκευτικῆς πίστεως· τὸ ὑπὸ τῶν ποιητῶν θεραπευόμενον μυθικόν, τὸ ὑπὸ τῶν φιλοσόφων φυσικόν, τὸ ὑπὸ τοῦ λαοῦ πολιτικόν. Τὸ μυθικόν ἀνῆκεν εἰς τὸ παρελθόν, τὸ φυσικόν καὶ τὸ πολιτικόν ἦσαν τότε ἐν ἰσχύει, εἰς σύνδεσμον δὲ μὲ τὸ τελευταῖον τοῦτο γένος θεολογεῖν ὠνομάζετο καὶ ἡ ἀποθέωσις τοῦ αὐτοκράτορος.

Οἱ μεταγενέστεροι Νεопλατωνικοί, προφανῶς ἐξ ἐπιδράσεως τῶν χριστιανῶν συγγραφέων πλέον, ἐχρησιμοποιοῦν εὐρύτερον τὸν ὄρον, ἀκόμη καὶ εἰς τίτλους συγγραμμάτων των, ὅπως ὁ Ἰάμβλιχος, *Τὰ θεολογούμενα τῆς ἀριθμητικῆς*, καὶ ὁ Πρόκλος, *Εἰς τὴν Ἠλιάτωνος θεολογίαν*.

Λόγῳ τῆς συνδέσεως τοῦ ὄρου θεολογία μετὰ τῆς ἐθνικῆς θρησκείας οἱ Χριστιανοὶ ἐφάνησαν κατ' ἀρχὰς ἐπιφυλακτικοὶ ἐναντι

αὐτοῦ, ἐπιφυλακτικώτεροι μάλιστα παρ' ὅσον ἐναντι τοῦ ὄρου φιλοσοφία. Ἐπὶ χριστιανικοῦ ἐδάφους καὶ οἱ δύο ὄροι ἐχρησιμοποιήθησαν ἀρχικῶς ὑπὸ τῶν ἀπολογητῶν¹⁴, ὁ πρῶτος μάλιστα σπανιώτερον τοῦ δευτέρου. Οὗτοι, ἐνῶ συνήθως θεολογίαν καλοῦν τὴν ἐθνικὴν μυθολογίαν, ἐνίοτε μεταφέρουν τὸ ὄνομα εἰς τὴν δήλωσιν καὶ τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν, χωρὶς σαφεῆ περιγραφὴν τῆς ἐννοίας του βεβαίως. Οὕτως ἀνευρίσκομεν τὰς ἐκφράσεις «θεολογεῖν τὸ πνεῦμα» «θεολογικός λόγος» «θεολογικὸν μέρος»¹⁵.

Ἡ χρῆσις πληθύνεται εἰς τοὺς Ἀλεξανδρινούς, οἱ ὅποιοι διακρίνουν ἀντιθετικῶς τὴν χριστιανικὴν ἀπὸ τὴν ἐθνικὴν θεολογίαν. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ «ὄντως φιλοσοφία καὶ ἀληθὴς θεολογία»¹⁶ καὶ ἔχει τὰς ρίζας τῆς εἰς τὴν Π. Διαθήκην. Πρῶτοι θεολόγοι, κατὰ τοὺς Πατέρας, ὑπῆρξαν ὁ Μωυσεῆς καὶ οἱ προφῆται, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἄλλωστε, ὅπως πιστεύουν, ἤντησαν τὰ στοιχεῖα θεολογήσεως καὶ οἱ κατὰ τινα τρόπον προφητικοὶ θεολόγοι τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τοῦ Ὀρφέως μέχρι τοῦ Ἡσιόδου¹⁷. Τοιοῦτοτρόπως αἱ Γραφαὶ ἀντιτίθενται μὲν εἰς τὰ ἱερά βιβλία τῶν Ἑλλήνων, τὰ ποιητικά, ἀλλ' εἶναι ἐν μέρει καὶ πηγαὶ αὐτῶν.

Σταθερωτέρα καθίσταται ἡ θέσις τοῦ ὄρου τούτου διὰ τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας, ὅστις καὶ σύγγραμμα ὑπὸ τὸν τίτλον *Περὶ ἐκκλησιαστικῆς θεολογίας* συνέταξε καὶ ὀλόκληρον κεφάλαιον τῆς *Ἐξαγγελικῆς προπαρρασκευῆς* ἀφιέρωσεν εἰς τὴν ἀντιπαράθεσιν τῆς χριστιανικῆς πρὸς τὴν ἐθνικὴν θεολογίαν. Τὴν ἀληθῆ θεολογίαν, τὴν θεολογίαν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν, παρέδωσαν καὶ διδάσκουσιν δύο χοροὶ ἀνδρῶν, ὁ προφητικὸς καὶ ὁ ἀποστολικός¹⁸, διὸ ἐνίοτε γίνεται λόγος περὶ πωλιᾶς καὶ νέας θεολογίας.

Εἰς τὴν λατινικὴν γραμματεῖαν ἡ ἴδια λέξις *theologia*, λόγω τοῦ συνδέσμου τῆς μὲ τὴν μυθολογίαν καὶ τὴν αὐτοκρατορικὴν ἀποθέωσιν, ἀπεφεύγετο ἐπὶ μακρότερον ἀκόμη χρόνον ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, μόλις δὲ ὁ Αὐγουστίνος τολμᾷ νὰ ὀρίσῃ τὴν θεολογίαν ὡς ἐπιστήμην περὶ τοῦ Θεοῦ¹⁹ κατὰ τὸ ἀριστοτελικὸν ὑπόδειγμα. Διὰ τοῦ Βοηθίου, παραλαβόντος τὴν τριμερῆ διάκρισιν τῶν θεωρητικῶν ἐπιστημῶν μὲ πρῶτην τὴν θεολογίαν, καὶ ἔπειτα διὰ τοῦ Ἰωάννου Ἐριγένους, μεταφράσαντος τὰ συγγράμματα τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου τὸν 9^{ον} αἰῶνα, ἐπεκράτησε καὶ ἐκεῖ ἡ ὀνομασία ὀριστικῶς. Οὕτως ὁ Ἀβαϊλάρδος ἐχρησιμοποίησε τὴν λέξιν εἰς τοὺς τίτλους συγγραμμάτων του καὶ τὸν 13^{ον} αἰῶνα ἡ *facultas theologica* εἰσήχθη εἰς τὰ νεοπαγῆ πανεπιστήμια ὡς ἴδιος θεμελιώδης κλάδος σπουδῶν.

Εἰς τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας ἡ λέξις αὕτη ἐν γένει ἔχει τρεῖς κυρίας ἐννοίας, πλὴν ὀρισμένων ἄλλων δευτερευούσης σπουδαιότητος.

14 Ἰννοκῶμεν θετικὴν χρῆσιν καὶ ἔχει ἀρνητικὴν ὅπως εἶναι ἡ εἰς προηγούμενον κεφάλαιον μνημονευθεῖσα πύλειος χρῆσις τοῦ ὄρου φιλοσοφία.

15 Κατὰ σειράν ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Διάλογος* 56,15. ΑΘΗΝΑΓΟΡΟΥ, *Πρεσβεία* 13,1. 10,3.

16 ΚΑΗΜΕΝΤΟΣ, *Στρωματεῖς* 5,4,24.

17 *Αὐτοῖς* 5,9,56.

18 *Ἐρμηνεία εἰς Ψαλμοὺς* 67, 5-26.

19 *De civ. Dei* 6,8.

- 20 Ὑπόμνημα εἰς Ἰωάννην 2,34.
 21 Στρωματεῖς 1,13,57, «ὅτι τοῦ Λόγου τοῦ ἑνὸς θεολογία».
 22 Ὑπόμνημα εἰς Ἰωάννην 1,24, «ὅτι περὶ τοῦ Σωτῆρος θεολογία».
 23 ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, Ἐκκλ. Ἱστορία 3,7, «τὸ Ἅγιον Πνεῦμα θεολογήσαντες», οἱ μετασχόντες τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ συνόδου κατὰ τὸ 362.
 24 Ἐκκλ. Ἱστορία 1,1,7.
 25 Στρωματεῖς 5,9,56.
 26 Εἰς Ματθαῖον 17,7.

Σημαίνει πρῶτον τὴν ἀναγνώρισιν τῆς θεότητος καὶ τὴν προσπάθειαν κατανοήσεως καὶ ἐκθέσεως τῶν κατ' αὐτήν. Θεολογία δηλαδὴ εἶναι ἡ ἐνασχόλησις μὲ τὴν οὐσίαν, τὰς ἐνεργείας καὶ τὰ πρόσωπα τοῦ Θεοῦ, ὡς καὶ ἡ ἐν γένει περὶ αὐτοῦ γνῶσις, ὑπ' αὐτὴν δὲ τὴν ἐννοίαν ὠνομάσθησαν. *Λόγοι περὶ θεολογίας* αἱ πέντε περιώνυμοι ὀμιλῖαι τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἐπειδὴ δὲ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Χριστιανῶν ἤδη ἀπὸ τοῦ γ' αἰῶνος εἰλκύετο εἰδικώτερον ἀπὸ τὴν ἐνασχόλησιν μὲ τὰ πρόσωπα τῆς Τριάδος, κατ' ἐξοχὴν θεολογία ἐκαλεῖτο ὑπ' αὐτῶν ἡ *τριαδολογία*, ἤτοι ἡ *διασάφησις τῶν μεταξὺ τῶν προσώπων σχέσεων*. «Πολλὴν θεολογίαν σχέσιν τε Πατρός πρὸς Υἱὸν καὶ Υἱοῦ πρὸς Πατέρα ἔστι μαθεῖν οὐκ ἔλαττον ἀπὸ τῶν προφητῶν», λέγει ὁ Ὠριγένης²⁰. Ἰδιαιτέρως ὠνομάσθη οὕτως ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως²¹ καὶ τοῦ Ὠριγένους²² ἡ περὶ τοῦ Λόγου διδασκαλία κατὰ τὴν ἐννοίαν τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς θεότητος αὐτοῦ ἐντὸς τῶν τριαδικῶν πλαισίων, ὑπὸ μεταγενεστέρων δὲ ἐπίσης ἡ περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὴν αὐτὴν ἐννοίαν²³.

Ἀπὸ τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας ἐγένετο πλέον σταθερὰ διάκρισις μεταξὺ θεολογίας καὶ οἰκονομίας ὡς πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Υἱοῦ, καὶ ἡ μὲν πρώτη ἀνεφέρετο εἰς τὴν προὑπαρξιν, ἡ δὲ δευτέρα εἰς τὴν ἐνανθρώπησιν αὐτοῦ· ἀκαὶ ἄρξεται μοι ὁ λόγος ἀπὸ τῆς κατὰ Χριστὸν ἐπινοουμένης ὑψηλοτέρας καὶ κρείττονος ἢ κατ' ἄνθρωπον οἰκονομίας τε καὶ θεολογίας²⁴», εἶναι ἡ πρότασις μὲ τὴν ὁποίαν ἀνοίγει τὴν *Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν* του.

Κατὰ τὴν δευτέραν ἐννοίαν ὁ ὅρος σημαίνει τὴν συγκρότησιν συστήματος χριστιανικῶν ἀληθειῶν ἐν συνόλῳ, εἰς τὸ ὁποῖον βεβαίως περιλαμβάνεται ὡς μέρος καὶ ἡ ἀνωτέρω ἐννοία. Καὶ ἐδῶ πρωτοπόροι ὑπῆρξαν οἱ παλαιοὶ Ἀλεξανδρινοί. Ὁ Κλήμης διακρίνων τὰς μαθήσεις τριττῶς, ἤτοι εἰς ἐγκύκλιον, φιλοσοφίαν κυρίαν τῆς ἐγκυκλίου, καὶ σοφίαν κυρίαν τῆς φιλοσοφίας, ὀρίζει τὴν σοφίαν ὡς ἐπιστήμην θεῶν καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων καὶ τῶν αἰτίων αὐτῶν, δηλαδὴ ὡς θεολογίαν. «Ὅταν ὁμιλῇ περὶ «ὄντως φιλοσοφίας» καὶ «ἀληθοῦς θεολογίας»²⁵, θέλει νὰ προβάλῃ ὠρισμένον σύστημα διακρινόμενον ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα ἐθνικὰ συστήματα τῆς μυθολογίας καὶ τῆς πιθανολογοῦσης φιλοσοφίας.

Τὴν ρῆσιν περὶ κατασκευῆς τοῦ πύργου ἀναφέρει ὁ Ὠριγένης εἰς τὴν συγκρότησιν θεολογικοῦ συστήματος· «διὰ γὰρ παραβολῆς κάκει δοκεῖ μοι λέγεσθαι ὅτι, μέλλων θεολογεῖν, σκόπησον, εἰ δύνασαι, ἀρξάμενος πάντα ἃ ἀπαιτεῖ σε ὁ λόγος εἰς θεολογίαν τελειῶσαι, ἵνα μὴ ἀρξάμενος τῶν τῆς εὐσεβείας δογμάτων ἀτελεῖ καταλίπῃς τὸν περὶ Θεοῦ πύργον καὶ στεφάνῃν αὐτῷ μὴ οἰκοδομήσῃς»²⁶. Βεβαίως

ἔδω ἢ εἰς θεολογίαν τελείωσις σημαίνει βασικῶς τὴν ἐπιστέγασιν ἑνὸς ὀργανικοῦ συστήματος διὰ τοῦ περὶ Θεοῦ εἰδικοῦ λόγου, ἀλλ' ἢ παράστασις τῆς κατασκευῆς τοῦ πύργου δίδει ἀμέσως τὴν ἐντύπωσιν ὅτι τὸ ὄλον σύστημα δύναται νὰ ἔχη ἑνιαῖον ὄνομα, τὸ ὄνομα τῆς θεολογίας. Μεταγενέστεροι συγγραφεῖς τὴν φράσιν «κατὰ θεολογίαν»²⁷ χρησιμοποιοῦν ὡς ταυτόσημον μὲ τὴν φράσιν «κατὰ τὴν θεολογίαν τῶν Πατέρων» καὶ τοὺς Πατέρας καλοῦν γενικῶς θεολόγους ἢ ἀληθῶς θεολόγους ἐν ἀντιθέσει πλεον μὲ τοὺς ἀφρητικούς²⁸. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην ὁ ὄρος θεολογία, χρησιμοποιούμενος ἐπὶ αἰῶνας ἀσταθῶς, καθιερώθη ὀριστικῶς μόλις ἀπὸ τῶν Σχολαστικῶν.

Τρίτον ὁ ὄρος θεολογία δηλώνει ὠρισμένην μέθοδον ἐγγίσεως πρὸς τὸν Θεόν. Τὴν πρώτην ρίζαν καὶ αὐτῆς τῆς ἐννοίας εὐρίσκομεν εἰς τὸν Κλήμεντα, ὁ ὅποιος διὰ συνδυασμοῦ τῆς ἀριστοτελικῆς καὶ τῆς στωικῆς διαιρέσεως τῶν θεωρητικῶν ἐπιστημῶν εἰς τρεῖς ὠρισεν ὡς εἶδη τοῦ ὀρησκευτικοῦ βίου τὴν ἠθικὴν, τὴν φυσικὴν καὶ τὴν θεολογικὴν²⁹. Μεταφέροντες τὰς ἐπιστήμας ταύτας εἰς τὸ χριστιανικὸν ἔδαφος οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς, ἔδωσαν καὶ εἰς τὰς τρεῖς θεολογικὸν περιεχόμενον, ὠρισαν δὲ βραδύτερον τὴν θεολογίαν ὡς συνισταμέ-

27 Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, Ὑπὲρ ἡσυχαστῶν 2,3,61. ΧΡΗΣΤΟΥ Α', 594.

28 ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, Β' Πρὸς Βαρλαάμ 52, Χρήστου Α', 290.

29 Στρωματεῖς 1,28,176.

ΠΙΝΑΞ

ΤΡΙΜΕΡΟΥΣ ΔΙΑΙΡΕΣΕΩΣ ΤΩΝ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΤΑ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗΝ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΝ ΑΠΟΨΙΝ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ <i>Μεταφ. Κ 7, 1064β</i> φυσικὴ μαθηματικὴ θεολογικὴ	ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ <i>Πλοτάρχου, Περὶ Στωικῶν</i> λογικὴ ἠθικὴ φυσικὴ / θεολογικὴ
ΠΡΙΓΕΝΗΣ <i>Ἐκλογαὶ εἰς ψαλμ. 126</i> πρακτικὴ φυσικὴ θεολογικὴ	ΔΙΑΛΟΧΟΣ ΦΩΓΙΚΗΣ <i>Κεφ. 69</i> γνώσις σοφία θεολογία
ΣΥΜΕΩΝ ΝΕΟΣ <i>Κεφάλαια</i> πράξις γνώσις θεολογία	ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΑΜΑΣ <i>Κεφάλαια</i> πρακτικὴ φυσικὴ θεολογία

νην ἐντόνων πνευματικῶν ἐμπειριῶν αἱ ὁποῖαι ὀδηγοῦν εἰς ἔνωσιν μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ θέωσιν. Τὸ σχῆμα τῆς πνευματικῆς τελειώσεως διὰ τῆς τριαδικῆς κλιμακώσεως πράξεως-γνώσεως-θεολογίας καταλαμβάνει τὰ θεμέλια τοῦ συστήματος τῶν ἀσκητικῶν καὶ μυστικῶν συγγραφέων, ὑπεισήληθε δὲ καὶ εἰς τὴν διαίρεσιν τῶν τμημάτων τοῦ λογοτεχνικοῦ εἶδους τῶν κεφαλαίων, τὰ ὁποῖα συχνάκις διακρίνονται εἰς τρεῖς ἀντιστοίχους κατηγορίας· πρακτικά, γνωστικά, θεολογικά.

Εἰς τὰ προχριστιανικά θρησκευόμενα ὑπῆρχεν ὁ ὄρος θεολογία, ἀλλὰ δὲν ἀνεπτύχθη θεολογία, ὅπως ἐπίσης καὶ εἰς τὰ μεταχριστιανικά, πλὴν ὀλίγων περιπτώσεων, εἰς τὰς ὁποίας κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον διαβλέπομεν ἐπίδρασιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Πράγματι μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἡ μυθολογία ἐλάμβανε τὴν θέσιν φαντασιώδους παιγνιδίσματος, ἡ δὲ βραδυτέρον ἐμφανισθεῖσα θεολογία ἦτο ἀπλῆ φιλοσοφία περὶ τοῦ ὄντος ὄντος καὶ μεταφυσική. Μεταξὺ δὲ τῶν Ἰουδαίων σημασίαν εἶχεν ὄχι ὁ λόγος περὶ Θεοῦ ἢ τοι ἡ θεολογία, ἀλλ' ὁ λόγος αὐτοῦ τούτου τοῦ Θεοῦ ἢ τοι ἡ ἀποκάλυψις.

Εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ἡ συστηματικὴ ἀνάπτυξις τῆς θεολογίας ἐπετεύχθη ἀφ' ἧς αὕτη συννητήθη μετὰ τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα, ἂν καὶ ἡ συνάντησις αὕτη δὲν ὑπῆρξε τὸ μόνον αἷτιον τῆς ἀναπτύξεως. Ἡ θεολογία εἶναι θεμελιώδες τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος στοιχεῖον, ἔχον τὴν ρίζαν του εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἀποτελεῖ ταυτοχρόνως μίαν ἀπλὴν πνευματικὴν ἐνότητα καὶ μίαν ποικίλην μορφῶν. Ἡ ἐνότης αὐτοῦ συνίσταται εἰς τὴν παρουσίαν ἐνὸς μοναδικοῦ προσώπου, τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὸ ὁποῖον διήκει δι' ὅλου τοῦ κηρύγματος αὐτοῦ· ἡ ποικιλία συνίσταται εἰς τὸν πλοῦτον τῶν διδασμάτων αὐτοῦ, τὰ ὁποῖα καλύπτουν ὅλα τὰ πεδία τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ βίου, καὶ εἰς τὴν κλιμάκωσιν τῆς προσληπτικῆς ἰκανότητος τῶν ὁπαδῶν αὐτοῦ. Ὑπάρχουν πολλαὶ ὁδοὶ προσεγγίσεως εἰς τὸν Θεὸν καὶ ἕκαστος τῶν πιστῶν ἀκολουθεῖ τὴν κατάλληλον, ὅπως λέγει ὁ Γρηγόριος Θεολόγος.

Ἡ θεολογία λοιπὸν εἶναι τὸ μέσον ἐναρμονίσεως ποικιλίας καὶ ἐνότητος εἰς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν καὶ οἱ Πατέρες τὴν καλλιεργοῦν μετὰ τὴν βοήθειαν τῶν ἀναλαμπῶν τοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐνεργοῦντος Πνεύματος, ὅπως τὴν εἶχε καλλιεργήσει ἤδη ὁ ἀπόστολος Παῦλος ὡς καρπὸν θείας κνότητος, πίστεως καὶ ζωῆς.

Ἡ χριστιανικὴ γραμματεία καλύπτει πεδῖον πολὺ εὐρύτερον ἀπὸ ὅσον καταλαμβάνει ἡ θεολογία ὑπὸ τὰς τρεῖς ἀνωτέρω ἐννοίας, ἀλλὰ τὰ περισσότερα λογοτεχνικά εἶδη αὐτῆς, τὰ ὁποῖα οὐκ ἴδωμεν μετ' ὀλίγον, ἀνταποκρίνονται εἰς τὴν θεολογίαν κατὰ τὴν σημερινὴν ἐννοίαν αὐτῆς, ὡς ἐπιστήμης ἀσχολουμένης μετὰ τὰς ἀληθείας τῆς χρι-

στιανικής πίστεως και τὰς δραστηριότητας τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸ παρελθὸν καὶ τὸ παρὸν. Οἱ Πατέρες ἐκαλλιέργησαν τὸ σύνολον τῶν κλάδων τοῦς ὁποίους περιλαμβάνει ἡ ἐπιστήμη αὐτή, εἴτε ἐχρησιμοποιοῦν τὸν ὄρον θεολογία εἴτε ὄχι.

2. ΤΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΕΙΔΗ

Ἐὰν οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς ἐζήτουν νὰ ἐκφράσουν τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων, δὲν ἔφθασαν πάντως εἰς τελείαν καὶ ὀριστικὴν περιφρόνησιν τῆς μορφῆς κατὰ τὴν διατύπωσιν τῶν σχετικῶν μὲ αὐτὰ ἀπόψεων των, ἀφοῦ οὔτε τῆς ἐκάστοτε τρεχούσης φιλοσοφίας τὴν βοήθειαν ἀπέρριψαν. Ἡ λογοτεχνία εἶναι μὲν κάτι τὸ τεχνητόν, ἀλλ' εἶναι ἐπίσης κάτι τὸ ἀπαραίτητον διὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ λόγου, ἀκόμη καὶ τοῦ περὶ Θεοῦ λόγου, τῆς θεολογίας.

Ὁ χριστιανικὸς λόγος ἐξεφράσθη οὕτω μὲ ποικιλίαν μορφῶν καὶ εἰς ποικιλίαν λογοτεχνικῶν εἰδῶν, τῶν ὁποίων τὰ πλεῖστα εἶναι εἰλημμένα ἀπὸ τὴν παλαιότεραν ἢ σύγχρονον τότε ἑλληνικὴν γραμματείαν, μερικὰ ὁμως ἰδιάζουσιν εἰς αὐτόν. Θὰ περιγράψωμεν ἐδῶ συντόμως τὰ κυριώτερα τῶν εἰδῶν.

α. Εὐαγγέλια

Ἐφ' ὅσον τὸ πρῶτιστον μέλημα τῶν μαθητῶν τοῦ Χριστοῦ ἐπῆρξεν ἡ διακήρυξις τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἐπιτευχθείσης σωτηρίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, τὴν προσοχὴν των εἴλκυον ἰδιαιτέρως ἐκεῖναι αἱ ἐνέργειαι καὶ περικείμεναι τοῦ Χριστοῦ, αἱ ὁποῖαι ἀπετέλουν τὸ κορυφωμα τοῦ σωτηριώδους ἔργου αὐτοῦ. Ὅλαι λοιπὸν αἱ ἀναμνήσεις περὶ τῶν καθῶν αὐτοῦ κατεγράφησαν κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ καλύπτουν τὸ εἰκοσιτετράωρον ἀπὸ τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου κατὰ τὴν παραμονὴν τοῦ ἰουδαϊκοῦ πάσχα, ὅτε συνελήφθη ὁ Ἰησοῦς Χριστός, μέχρι τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ ἰουδαϊκοῦ πάσχα, ὅτε ἐνεταφιάσθη. Εἰς τὰ ἐπεισόδια τῆς ἡμέρας ἐκείνης προστετέθησαν ὡς εἰσαγωγὴ λόγοι καὶ ἐνέργειαι τῶν ἀμέσως προηγουμένων ἡμερῶν, ἐπιλελεγμένοι κατὰ τρόπον ἐπισημαίνοντα τὴν κατευθυντήριον γραμμὴν πρὸς τὸν σταυρόν, καθὼς καὶ τὰ γεγονότα τῆς ἀναστάσεως καὶ τῆς ἀναλήψεως ὡς λύσις τοῦ δράματος τῶν παθῶν. Αὕτη ἡ λύσις κατέχει τὸ οὐσιώδες τμήμα τῶν βιβλίων τὰ ὁποῖα εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐχαρακτηρίσθησαν μὲ μίαν ἐξόχως ἐκφραστικὴν ἑλληνικὴν λέξιν: εὐ-αγγέλια. Διότι πράγματι εὐαγγέλιον εἶναι

«τὸ φαιδρὸν τῆς ἀναστάσεως κήρυγμα»,

- 30 Ἀπολιτίκιον Ὀκτωή-
χου, ἤχος δ'.
- 31 Λουκᾶ 1,1.
«ἐσκύλευται ὁ θάνατος,
ἠγέρθη Χριστός ὁ Θεός,
δωρούμενος τῷ κόσμῳ τὸ μέγα ἔλεος»,
κατὰ τὸν ἕμνογράφον³⁰. Τοῦτο βεβαίως εἶναι τὸ προφορικὸν κήρυγμα.
εἶναι ὁ λόγος ὁ ὁποῖος ἐκφράζεται τόσον ἐντυπωσιακῶς μὲ αὐτὸ τὸ
ὄνομα, εὐαγγέλιον, καὶ διετήρησε τὸ ἴδιον ἐκφραστικὸν ὄνομα ἀκόμη
καὶ ὅταν κατεγράφη.

32 Ἐλεγχος 3,11,8.

33 Α' Ἀπολογία 67. Ἄλλ'
ἔχει μόνον αὐτὰ.

34 Α' Κορ. 1,23ε.

Οὕτω συνετάχθη τὸ πρῶτον χριστιανικὸν κείμενον, εἰς τὸ ὁποῖον
σὺν τῷ χρόνῳ προσετέθησαν καὶ ἄλλα τμήματα, κυρίως συλλογαὶ
λογίων τοῦ Κυρίου, ὡς ἢ ἐπὶ τοῦ Ὄρους ὀμίλια, παραβολῶν, διαλόγων,
θαυμάτων. Τὰ κείμενα δὲ αὐτὰ ἐνεσωματώθησαν εἰς τὰ τέσσαρα κα-
νονικὰ εὐαγγέλια, τὰ ὁποῖα συνετάχθησαν πιθανῶς ἀπὸ τοῦ 60 μ.Χ.
μέχρι τοῦ 95 μ.Χ. Αὐτὰ δὲ τὰ τέσσαρα, ἀποχωρισθέντα ἀπὸ τὸ πλῆθος
τῶν εὐαγγελίων, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸν Λουκᾶν³¹ συνέταξαν πολλοὶ ἄλλοι
πρὸ αὐτοῦ, συνέταξαν δὲ ἐπίσης καὶ ἄλλοι περισσότεροι μετ' αὐτόν,
ἀπετέλεσαν τὸ «τετράμορφον εὐαγγέλιον» κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Εἰ-
ρηναίου³².

Ὁ Ἰουστίνος ἀποκαλεῖ τὰ εὐαγγέλια ταῦτα «ἀπομνημονεύματα
τῶν ἀποστόλων»³³, ἐπιθυμῶν προφανῶς νὰ παραλληλίσῃ ταῦτα μὲ τὰ
Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ξενοφῶντος ἢ ἄλλα παρόμοια κείμενα. Ἐπι-
μελής ὁμοῦ ἐξέτασις φανερώνει ὅτι ταῦτα ἔχουν ἐξωτερικὴν μόνον
συγγένειαν μὲ τὴν βιογράφησιν καὶ τὴν ἀποφθεγματολογία τῶν Ἑλ-
λήνων σοφῶν καὶ τῶν ραββίνων ἢ μὲ τὴν ἱστοριογραφίαν τοῦ ἑλληνορ-
ωμαϊκοῦ κόσμου, διότι δὲν ἐπιδιώκουν τὴν ἀπομνημόνευσιν καὶ
ἀξιολόγησιν γεγονότων συνδεδεμένων μὲ πρόσωπα, χρόνον καὶ τόπον,
ἀλλὰ τὴν ἐπισήμανσιν τῆς δυναμικῆς παρουσίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ
εἰς τὸν κόσμον. Δὲν ἱστοροῦν γεγονότα ἀνθρώπινα οὔτε προβάλλουν
ἀνθρωπίνην σοφίαν, ἀλλ' ἐξεικονίζουν τὴν εἰσβολὴν τοῦ θεοῦ εἰς τὸ
ἀνθρώπινον. Τὰ στοιχεῖα τῶν εὐαγγελικῶν διηγήσεων δὲν εἶναι τί-
ποτε ἄλλο παρὰ ἰσημεῖα αὐτῆς τῆς εἰσβολῆς καὶ παρουσίας.

Σκοπὸς τῶν εὐαγγελίων εἶναι ἡ διακήρυξις τῆς σωτηρίας τοῦ
ἀνθρώπινου γένους διὰ τοῦ Χριστοῦ. Κατὰ τὴν διατύπωσιν τοῦ Παύ-
λου ὁ λόγος τοῦ σταυροῦ εἶναι διὰ μὲν τοὺς Ἰουδαίους σκάνδαλον,
διὰ δὲ τοὺς Ἕλληνας μωρία, ἐνῶ διὰ τοὺς ἐκλεκτοὺς εἶναι Θεοῦ δύνα-
μις καὶ Θεοῦ σοφία³⁴. Οἱ εὐαγγελισταὶ τὸ ἐγνώριζον καὶ διὰ τοῦτο
προσπαθοῦν νὰ πείσουν τοὺς ἀπίστους καὶ τοὺς δυσπίστους περὶ τῆς
καλῆς ἀγγελίας.

Τὰ τέσσαρα εὐαγγέλια ἀνεγινώσκοντο ἀπ' ἀρχῆς εἰς ὅλας τὰς

ἐκκλησιαστικῶς συνάξεις κατὰ περικοπὰς εἴτε ἐν συνεχείᾳ εἴτε ἐκλεκτικῶς δι' ὠρισμένας περιστάσεις. Κατὰ τὴν παλαιοτάτην ἐποχὴν ὑπῆρξαν πηγὴ ἐμπνεύσεως καὶ παρηγορίας τῶν διωκομένων καὶ θλιβομένων Χριστιανῶν, τῶν ὁποίων τὰ παθήματα ἠπαλύνοντο μὲ τὴν ἀνάμνησιν τῶν παθημάτων τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς πίστεως, καθὼς ἐπίσης καὶ μὲ τὴν διδασκαλίαν του. Καὶ ἀρχικῶς μὲν ἡ ἐπιλογή τῶν περικοπῶν ἐγένετο ὑπὸ τῶν προεστώτων ἐλευθέρως, σὺν τῷ χρόνῳ δὲ μὴ διεμορφώθησαν κατὰ τοπικὰς Ἐκκλησίας ἰδιώτερα συστήματα ἀναγνωσμάτων. Τὰ βιβλία εἰς τὰ ὁποῖα περιέχονται αἱ περικοπαὶ αὐταὶ καλοῦνται εὐαγγέλια ἢ εὐαγγελίαρια, ἐνῶ τὰ περιέχοντα ὁλόκληρα τὰ εὐαγγελικὰ κείμενα ἐν συνεχείᾳ καλοῦνται εὐαγγελιστήρια. Εἶναι τὰ κατ' ἐξοχὴν τιμώμενα εἰς τὸν Χριστιανισμὸν βιβλία. ἡ δὲ ἀποδιδομένη τιμὴ ἔχει μεταφερθῆ ἀπὸ τοῦ περιεχομένου καὶ εἰς τὰ περιέχοντα τὰ

Ὁ Εὐαγγελιστὴς Μάρκος.

Τετραεὐαγγέλιον, κῶδ. Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκῃς Ἀθηνῶν 2603, φ. 100β, ἔτος 1418.

Ὁ Εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος.

Τετραεὐαγγέλιον, British Museum, Burney 19, φ. 18, εἰς ἀλῶνως.

κείμενα βιβλία, τὰ ὅποια στολίζονται μὲ μικρογραφίας καὶ πολύτιμα ἐξώφυλλα. Εἶναι δὲ ἐπίσης τὰ περισσότερον μεταφρασθέντα καὶ ὑπομνηματισθέντα γραπτὰ μνημεῖα τοῦ ἀνθρώπινου γένους.

Τὰ εὐαγγέλια κατέστησαν τὸ ἰδιόζον λογοτεχνικὸν εἶδος τοῦ ἀρχαίου Χριστιανισμοῦ, καλλιεργηθέν κυρίως ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ α' μέχρι τῶν μέσων τοῦ γ' μ.Χ. αἰῶνος, σπανίως δὲ καὶ σποραδικῶς βραδύτερον μέχρι τοῦ ιε' αἰῶνος.

Τὰ ἄλλα εὐαγγέλια, τὰ συνταχθέντα μετὰ τὰ κανονικά, ἀνήκουν εἰς τὴν μερικῶς μόνον γνωστὴν ὀγκώδη συλλογὴν τῶν ἀποκρύφων. Τὰ κανονικά εὐαγγέλια δὲν περιέχουν ἱστορικὴν ἔκθεσιν οὔτε συστηματικὴν θρησκευτικὴν διδασκαλίαν, ἀλλὰ μαρτυρίαν περὶ τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Τὰ ἀπόκρυφα, τὰ ὅποια ἄλλοτε εἶναι ψευδεπίγραφα καὶ ἄλλοτε ἀνεπίγραφα, διακρίνονται εἰς δύο βασικὰς κατηγορίας, εἰς τὰ συμπληρωματικὰ τῶν κενῶν τὰ ὅποια παρατηροῦνται εἰς τὰς διηγήσεις περὶ τοῦ βίου τοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς τὰ ἀναπληρωματικὰ τὰ προβάλλοντα ἀντιμαρτυρίαν. Τὰ πρῶτα περιέχουν κατὰ πρόθεσιν ἱστορίαν (εἰς τὴν πραγματικότητά φυσικὰ κυρίως μεθιστορίαν), τὰ δευτέρα περιέχουν θεολογικὴν διδασκαλίαν, ὅλα δὲ ἀντλοῦν ὕλικόν ἀπὸ τὰ κανονικὰ εὐαγγέλια, τὰς ἀρχαίως συλλογὰς λαγίων, τὴν προφορικὴν παράδοσιν καὶ τὴν λαϊκὴν φαντασίαν. Τὰ τῆς πρώτης κατηγορίας ἀνταποκρίνονται εἰς τὸ εὐσεβὲς φρόνημα τῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ καὶ προέρχονται συνήθως ἀπὸ τὴν γραφίδα ὀρθοδόξων, τὰ τῆς δευτέρας εἶναι κατὰ κανόνα μέσα μεταδόσεως αἰρετικῶν δοξασιῶν. Οἱ Γνωστικοὶ εὔρον προσφορώτατον μέσον διάδοσεως τῶν ἀρχῶν τῶν τὴν σύνταξιν τοιούτων εὐαγγελίων.

Εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις ἢ ἔκθεσις τῶν ἀποκρίφων εὐαγγελίων στερεῖται τῆς ἐγγενείας, τῆς εἰλικρινείας καὶ τῆς δυνάμεως τῶν κανονικῶν. Παρὰ ταῦτα ἢ ἀνακάλυψις ἑνὸς σεβαστοῦ ἀριθμοῦ αὐτῶν, εἴτε εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον εἴτε εἰς ἀρχαίας μεταφράσεις (κυρίως κοπτικὰς) διήνοιξε τοὺς ὀρίζοντας διὰ τὴν κατανόησιν καὶ τὴν ἐρμηνείαν τῶν κανονικῶν εὐαγγελίων, ὅχι μόνον διότι ἐκεῖνα ἐκκινοῦν ἀπὸ αὐτὰ, ἀλλὰ καὶ διότι ἐξεικονίζουσι κατὰ τρόπον ἐξαίρετον τὰ παρεκκλησιαστικὰ πλαίσια, ἐντὸς τῶν ὁποίων ταῦτα διεκιννοῦντο καὶ ἐμελετῶντο.

Ἀπὸ λογοτεχνικῆς κυρίως ἀπόψεως, ἀλλ' ἐν μέρει καὶ ἀπὸ ἀπόψεως περιεχομένου, ὅλη ἡ ποικιλία τῶν εὐαγγελίων εἶναι δυνατόν νὰ ἀναχθῇ εἰς πέντε ομάδας:

Συλλογαὶ λογίων τοῦ Χριστοῦ, αἱ ὅποια ἔχουν γνωστικὸν χρωματισμὸν καὶ παρουσιάζουσι τὸν Χριστὸν μακρὰν πάσης ἱστορικῆς πραγματικότητος.

Συλλογαί διηγήσεων, πράξεων καὶ γεγονότων, ὅπως εἶναι αἱ τῶν κανονικῶν εὐαγγελίων.

Ἐκθέσεις προερχόμεναι δῆθεν ἐκ προσώπων τοῦ περιβάλλοντος τοῦ Χριστοῦ περὶ θαυμασίων ἐνεργειῶν αὐτοῦ ἢ περὶ αὐτοῦ.

Περιγραφαί ἀποκαλύψεων τοῦ Χριστοῦ ἐν διαλογικῇ μορφῇ μετὰ τὴν ἀνάστασιν αὐτοῦ.

Πραγματεῖαι περὶ τῆς πνευματικῆς τελειώσεως τοῦ ἀνθρώπου.

β. Ἀποστολικαὶ Πράξεις

Ἐνῶ, ὅπως ἐλέχθη ἀνωτέρω, τὰ εὐαγγελικὰ κείμενα δὲν ἔχουν ιστοριογραφικὸν χαρακτήρα, αἱ ἀποστολικαὶ πράξεις μέχρι ἐνὸς βαθμοῦ ἔχουν τοιοῦτον χαρακτήρα, τουλάχιστον κατὰ πρόθεσιν. Αἱ κανονικαὶ Πράξεις Ἀποστόλων ἐγράφησαν ἀπὸ τὸν Λουκᾶν ὑπὸ ἐνιαίαν προοπτικὴν μετὰ τοῦ εὐαγγελίου αὐτοῦ, ὡς πρῶτος καὶ ὡς δεῦτερος λόγος, ἔχουν δὲ ἐπίσης καὶ τοῦτο τὸ κοινὸν σημεῖον μετὰ τῶν Εὐαγγελίων, ὅτι ἀρκοῦνται εἰς ὠρισμένα ἀξιόλογα καὶ κατάλληλα διὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ κηρύγματος ἐπεισόδια τοῦ βίου τῆς ἀρχαῖκης Ἐκκλησίας. Παρὰ ταῦτα, τὰ ἐπεισόδια διανθιζόμενα μὲ ὀμιλίαν ἀποστολικῶν καὶ ἄλλων προσώπων εἰς συνεπτυγμένην μορφήν, συγκροτοῦν ὅπωςδῆποτε ἐνιαῖον καὶ συνεχές σύνολον, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ λαμβάνουν ἱστορικὸν νόημα. Οὕτω τὸ βιβλίον καθίσταται ἱστορία τῆς ἐλπιδοφόρου ἐκκινήσεως τῆς νεαρᾶς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ Καλλισθένης, ἀνεψιὸς τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἐπιστημονικὸς σύμβουλος τοῦ Ἀλεξάνδρου, συνέταξε τὸ ἔργον Ἀλεξάνδρου Πράξεις, βραδύτερον δὲ ὁ Σωσύλος τὸ ἔργον Περὶ Ἀντίβου Πράξεων. Ὁ τίτλος τοῦ ἀνωτέρω ἔργου τοῦ Λουκᾶ φανερῶναι ὅτι οὗτος ἐγνώριζε τὰ ἔθνη ἐκεῖνα κείμενα ἢ ἄλλα ὁμοιοτίτλα μὲ αὐτά, διὰ τῆς συντάξεως δὲ τούτου ἠθέλησε, πλὴν τῆς πληροφορήσεως τῶν μεταγενεστέρων, νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ ἐκθεσις περὶ τῶν πνευματικῆς φύσεως ἀγώνων τῶν Ἀποστόλων, οἱ ὅποιοι μάλιστα ἔχουν μεγαλυτέραν σπουδαιότητα διὰ τὴν ἀνθρωπότητα, εἶναι ἔργον ἀξιολογώτερον ἀπὸ τὴν ἐκθεσιν περὶ τῶν πολεμικῶν κατορθωμάτων καὶ κατακτήσεων τῶν διασημῶν στραταρχῶν. Αὕτη εἶναι καὶ ἡ κυρία διαφορὰ μεταξὺ τοῦ χριστιανικοῦ τούτου συγγράμματος καὶ τῶν ἐθνικῶν κοσμικῶν πράξεων. Ἄλλ' ὑπάρχει καὶ ἄλλη· ὅτι αἱ Πράξεις τοῦ Λουκᾶ δὲν ἐνδιαφέρονται, ὅπως ἐκεῖναι, διὰ τὰ κατορθώματα καὶ τὰς τύχας τῶν πρωταγωνιστῶν, ἀλλὰ διὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ θεοῦ λόγου. Διὰ τοῦτο ἄλλωστε δὲν ὑπάρχει εἰς αὐτάς εἰς ἥρωας, ἀλλὰ πολλοί, ἂν δυνάμεθα νὰ ἀποκυλίσσωμεν ἥρωας τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους οἱ ὅποιοι ἐθεώ-

Ὁ Εὐαγγελιστὴς
Λουκᾶς
Καينὴ Διαθήκη, κωδ.
British Museum, Add.
28815. ο. 76β, 1' αἰ-
ῶνος.

ρουν ἑαυτοὺς ὑπηρέτας τοῦ λόγου· αὐταὶ εἶναι πράξεις τῶν ἀποστόλων καὶ ὄχι ἑνὸς ἀποστόλου, διότι ἡ ὑπόθεσις εἶναι κοινὴ καὶ τὸ εὐαγγελικὸν ἔργον ἐπιτελεῖται μετὰ τὴν προσφορὰν κόπου ἀπὸ ὄλους. ἔστω καὶ ἂν ἐπιλέγωνται καὶ διαχωρίζωνται ὀλίγοι, διὰ νὰ περιορισθῇ βασικῶς εἰς αὐτοὺς μόνον ἡ περιγραφή.

Αἱ *Πράξεις τῶν Ἀποστόλων* ἐπιλέγουν ἐπεισόδια τὰ ὅποια δεικνύουν, πῶς τὸ χριστιανικὸν κήρυγμα ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα ἔφθασε μέσῳ τῆς ἑλληνικῆς διασπορᾶς εἰς τὴν καρδίαν τῆς αὐτοκρατορίας, τὴν Ρώμην. Εἶναι τοῦτο μία ἐπὶ πλέον διαφορὰ αὐτῶν ἀπὸ ἐκείνας, ὅτι δηλαδὴ ἐδῶ ὁ συγγραφεὺς βαδίζει ἀπὸ τὰ ἄγνωστα, καὶ θεωρητικῶς κατὰ τὰ τότε κοσμικὰ κριτήρια καὶ πρακτικῶς διὰ τοὺς ἀναγνώστας του, πρὸς τὰ γνωστά, ἀπὸ τὸν κόσμον τοῦ περιθωρίου πρὸς τὸν κόσμον τοῦ κέντρου, ἐνῶ ὁ συγγραφεὺς τῶν *Ἀλεξάνδρου Πράξεων* βαδίζει ἀπὸ τὰ γνωστά εἰς τὰ ἄγνωστα, ἀπὸ τὸν κόσμον τοῦ φωτός εἰς τὸν κόσμον τῆς βαρβαρότητος, διὸ ἀνοίγει τὸν δρόμον πρὸς τὴν φανταστικῶς περιπετείας.

Τὸ τελευταῖον τοῦτο γνῶρισμα κατέχουν καὶ αἱ ἀπόκρυφοὶ ἀπο-

στολικάι πράξεις. Ἐνῶ αἱ κανονικάι, ἂν καὶ δὲν εἶναι εὐθέως ἱστοριογραφικάι, συνθέτουν ἀπολύτως καὶ ἀποκλειστικῶς ἱστορικά στοιχεία, αἱ μεταγενέστεραι ἀπόκρυφοι πράξεις διὰ τῆς μεταφορᾶς τῶν ἡρώων τῶν ἀπὸ τὸν χῶρον τῆς ἱστορίας εἰς τὸν χῶρον τῆς φαντασίας καθίστανται μυθιστορία.

Κατὰ πρῶτον λόγον ὁ Παῦλος καὶ κατὰ δεύτερον ὁ Πέτρος εἶχον εὐρεῖ εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Λουκᾶ ἓνα ἱκανώτατον συγγραφέα, διὰ τὴν παραδῶσιν εἰς τὴν αἰωνιότητα μερικά ἀπὸ τὰ κυριώτερα ἐπεισόδια τῆς δραστηριότητός των, οἱ ἄλλοι ὅμως ἀπόστολοι δὲν εἶχον τὴν ἰδικὴν τῶν τύχην. Βεβαίως διὰ τὸ ἔργον πολλῶν ἐξ αὐτῶν εἶχον διατηρηθῆ προφορικά ἀναμνήσεις, ἰδίως μάλιστα ἐκ τοῦ μαρτυρίου των, εἰς τὰς οἰκείας Ἐκκλησίας, αὐταὶ δὲ αἱ ἀναμνήσεις εἶναι ἐκεῖναι αἱ ὁποῖαι ἔδωσαν κατὰ τὸ πλεῖστον ἀφορμὰς καὶ ὑλικὸν διὰ τὴν σύνταξιν τῶν πράξεων των, μετὰ τὴν ἀκριβῶς τὴν τελευταίαν πράξιν, δηλαδὴ τὸν μαρτυρικὸν θάνατόν των.

Παρατηροῦμεν ὅτι προηγήθη ἡ εἰς εὐρεῖαν κλίμακα σύνταξις ἀποκρύφων εὐαγγελίων καὶ ἠκολούθησε μετὰ ἀρκετὴν καθυστέρησιν ἡ περιορισμένη σχετικῶς σύνταξις ἀποστολικῶν πράξεων, μόλις ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεως τοῦ β' αἰῶνος. Λόγος πρὸς τοῦτο δὲν εἶναι, ὅπως ὑπὸ πολλῶν ἐρευνητῶν πιστεύεται, ἡ ἐπιβράδυνσις τῆς αὐξήσεως τοῦ κύρους τῶν ἀποστόλων, διότι τοῦτο ἦτο πάντοτε ὑψηλόν, ἀλλ' ἡ ἀδιαφορία τῶν Γνωστικῶν ἔναντι τοιούτων κειμένων. Ἐνῶ τὰ ἀπόκρυφα εὐαγγέλια προέρχονται κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ γνωστικούς κύκλους, αἱ ἀποστολικάι πράξεις δὲν ἦσαν τῆς ἀρεσκείας των, διότι κατ' ἀνάγκην αὐταὶ συνδέονται μετὰ τὴν ἱστορίαν, ἔστω καὶ ὑπὸ τὴν μυθιστορηματικὴν τῆς μορφῆν. Αὐταὶ, παρ' ὄλην τὴν γνωστικὴν ἐπεξεργασίαν τὴν ὁποῖαν ἔχουν κατὰ τὸ πλεῖστον ὑποστῆ ὑπὸ τὴν σιζομένην μορφῆν των, προέρχονται ἀπὸ ὀρθοδόξους κύκλους αὐστηρῶν μετὰ ἐπιδίωξιν τὴν προβολὴν τῶν ἐγκρατευτικῶν, κοινωνιοκρατικῶν καὶ γυναικοκρατικῶν, αἱ ὁποῖαι διεμορφώθησαν βασικῶς κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ β' αἰῶνος, ὅποτε ἤρχισαν νὰ ἐμφανίζονται καὶ αἱ τοιαῦται πράξεις. Αἱ πράξεις πολλαπλασιάζονται εὐθὺς ἀμέσως μετὰ ταῦτα, σποραδικῶς δὲ ἐξακολουθοῦν νὰ συντάσσονται καὶ βραδύτερον, εἰς τὴν τελευταίαν μάλιστα περίπτωσιν χάριν στερεώσεως τῆς ἀποστολικότητος ὀρισμένων μεγάλων χριστιανικῶν κέντρων.

Ἡ γενομένη ἐπεξεργασία αὐτῶν ὀφείλεται εἰς Γνωστικούς καὶ Μανιχαίους, οἱ ὁποῖοι ἐθεώρησαν ταύτην ἀπαραίτητον, διὰ τὴν ἀπεδείχθαι ὅτι αὐταὶ εὕρισκον μεγάλην ἀπήχησιν εἰς τὸ ἀναγνωστικὸν κοινόν. Ἡ ἐπεξεργασία δὲν ἠλλοίωσε τὸν ὀρθόδοξον χαρακτῆρα ὅλων

τῶν πράξεων καὶ συνήθως συνίσταται εἰς τὴν προσθήκην ὠρισμένων παρεμβλήτων τεμαχίων.

Εἰς τὰς ἀποκρύφους πράξεις ὁ ἥρωας εἶναι εἰς καὶ σπανίως δύο. Ἐπικρατεῖ εἰς αὐτάς τὸ στοιχεῖον τῶν προσωπικῶν περιπετειῶν καὶ τοῦ παραδόξου, ἐνῶ παραμερίζεται τὸ γνήσιον χριστιανικὸν κήρυγμα. Διώξεις κατὰ τοῦ ἀποστόλου ὑπὸ πονηρῶν ἀρχόντων ἢ ἀνθρωποφάγων, θαυμαστὴ ἀκαλλαγή αὐτοῦ, προσηλυτισμὸς κατὰ προτίμησιν γυναικῶν ἀλλ' ἐνίοτε καὶ ζώων, ἐξαφανίσεις καὶ ἀναγνωρισμοὶ προσώπων, θαυματουργαὶ χυνδροειδεῖς, ἀποτελοῦν τὸ κοινὸν περιεχόμενον αὐτῶν. Εἶναι ὁμως αὐταὶ παρά ταῦτα, ἀλλὰ καὶ διὰ ταῦτα, ἀξιόλογα κείμενα ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων, θρησκευτικῆς, ἱστορικῆς, κοινωνιολογικῆς.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω κατέστη φανερόν ὅτι αὐταὶ δύνανται δικαίως νὰ θεωρηθοῦν μυθιστορήματα, περιγύφοντα τὰς περιπετείας τοῦ ἐκάστοτε πρωταγωνιστοῦ, εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτον τὸ γεγονός ὅτι ἡ πρώτη τῶν ἐμφάνισις συμπίπτει μὲ τὴν διὰ πρώτην φοράν ἀνθῆσιν τῆς ἑλληνικῆς μυθιστοριογραφίας, ἡ ὁποία ἐπιδίδεται μὲ ἰδιαίτερον ζῆλον εἰς τὴν περιγραφὴν περιπετειῶν. Βεβαίως τὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἀλεξάνδρου, τοῦ ὁποῦ ἡ στοιχειοθέτησις ἤρχισε ζῶντος τοῦ ἥρωός του, ἔχει εἰς μικρὸν βαθμὸν ἐπηρέασιν τὴν ἀπόκρυφον γραμματείαν τοῦ εἴδους τούτου, περισσότερον δὲ ἐπηρέασαν αὐτὴν τὰ περιπετειώδη ἐρωτικὰ μυθιστορήματα τοῦ β' μ.Χ. αἰῶνος. Εἶναι παράλληλος καὶ ἀνταγωνιστικὴ πρὸς αὐτὰ γραμματεία. Ὁ ὑπὸ τοῦ Φιλοστράτου συνταχθεὶς εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ γ' αἰῶνος *Βίος Ἀπολλωνίου Τριαντίου* φαίνεται ἀντιστρόφως ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν ἀπόκρυφον χριστιανικὴν μυθιστοριογραφίαν.

γ. Ἀποκαλύψεις

Εἰς τὴν ζωὴν τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ ἐπαιζον ἀνέκαθεν σπουδαῖον ρόλον δύο δυνάμεις ἐν πολλοῖς ἀντίθετοι, ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ μεταγενεστέρου Ἰουδαϊσμοῦ ὅσοι ἀφωσιώνοντο ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν νόμον ὑπηρετοῦν τὴν διερμηνεύσιν τοῦ νόμου καὶ τὴν διατήρησιν τῆς τελετουργικῆς καθαρότητος· ὅσοι ἀφωσιώνοντο εἰς τοὺς προφῆτας ἐπέδιδοντο εἰς τὴν ἀποκαλυπτικὴν γραμματείαν, τὴν ὁποίαν ὑπηρετοῦν μὲ πάθος, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν φόβον ὅτι αὕτη δὲν θὰ ἐγένετο εὐμενῶς δεκτὴ ἀπὸ τοὺς συμπατριώτας των, διὸ καὶ ἀπέδιδον τὰ κείμενά των εἰς ἀρχαιοτάτας προσωπικότητας.

Ἡ ἀποκαλυπτικὴ γραμματεία, ἔχουσα τὰς ρίζας της εἰς τὴν Π. Διαθήκην καὶ ἀκμάζουσα ἤδη εἰς τοὺς κύκλους τοῦ μεταγενεστέ-

ρου Ἰουδαισμοῦ, εἰσηλθεν ἀκόμη καὶ εἰς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον. Ἐὰν καὶ συνδέεται στενῶς μὲ τὴν προφητείαν, ἀπὸ τῆν ὁποῖαν καὶ προέρχεται, διαφέρει αὐτῆς κατὰ τὸ ὅτι δὲν ἐκφράζει ὡς αὐτὴ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ ὅπως οὗτος ἀναφέρεται εἰς παρούσας καταστάσεις. Ἄλλὰ παρουσιάζει τὴν βουλὴν τοῦ Θεοῦ ὅπως αὐτὴ ἀναφέρεται εἰς ἐσχατολογικὰ γεγονότα καὶ ὅπως φανερώνεται δι' ὄραμάτων, εἰκόνων καὶ παραστάσεων.

35 Ὅπως εἰς τὴν Γέν. 49, 1-27.

Ἡ ἀποκαλυπτικὴ συνυπάρχει φυσικῶς μὲ τὰς μελλοντολογικὰς ἐνασχολήσεις. Ὅπου ἐπικρατεῖ πολιτικὴ καταπίεσις, δημιουργοῦνται υἱσιόδοξοι μελλοντολογικαὶ ἀντιλήψεις, αἱ ὁποῖαι στρέφονται περὶ τὴν ἀπελευθέρωσιν διὰ δυναμικῆς εἰσβολῆς ὑπερφυσικοῦ κατὰ κάποιον τρόπον παράγοντος, τοποθετημένης εἰς τὸ ἐγγὺς μέλλον συνήθως, σπανίως δὲ εἰς τὸ ἀπώτερον.

Τοῦτο συνέβη εἰς τὸν ἰουδαϊκὸν λαὸν μὲ τὴν ὑποδούλωσιν εἰς τοὺς Πέρσας καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς Ῥωμαίους. Τὸ λογοτεχνικὸν τοῦτο εἶδος ἠδύνατο νὰ ἐκφράσῃ ἐντόνως τοὺς πόθους ἑνὸς λαοῦ, ὁ ὁποῖος εὐρίσκετο εἰς δουλείαν ἀπὸ τοῦ στ' π.Χ. αἰῶνος καὶ ἔπειτα διαπαντός, πλὴν τῆς ὀγδοηκονταετοῦς περιόδου τῶν Ἀσμοναίων. Διὰ τοῦτο, ἂν καὶ ἴχνη αὐτοῦ ἀπαντῶνται καὶ ἐνωρίτερον³⁵, ἐμφανίζεται ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης διὰ τοῦ Ἰεζεκιήλ καὶ τοῦ Δανιήλ καὶ φθάνει εἰς ἔξαρσιν ἀπὸ τοῦ β' π.Χ. αἰῶνος κατὸ πιν τῆς δυναμικῆς ἀντιδράσεως τῶν ζηλωτῶν εἰς τὰ αὐστηρὰ μέτρα τῶν Σελευκιδῶν. Τὴν ἀπελευθέρωσιν ἐνεργεῖ ἥρωικὴ προσωπικότης θείας προελεύσεως ἢ τουλάχιστον προικισμένη διὰ θεῶν δυνάμεων, ὁ Μεσσίας ἢ Χριστός, μετὰ τὴν ἔλευσιν τοῦ ὁποῖου τοποθετεῖται μία κατάστασις μακαρίας διαβιώσεως τοῦ ἐλευθερουμένου λαοῦ.

Ἡ ἑλληνικὴ μαντικὴ καὶ χρησμολογία, λόγῳ τῆς ὑψηλῆς πολιτιστικῆς στάθμης τῶν Ἑλλήνων, μόλις ἐξειλίχθη εἰς ἀποκαλυπτικὴν, ἀλλ' ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τοὺς φιλοσόφους νὰ διαπραγματευθοῦν μελλοντολογικὰ θέματα, ἐνῶ καὶ εἰς τοὺς Ἰουδαίους προσέφερε χρήσιμον ὕλικόν. Ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὸ ἀντικείμενον τῆς ἀποκαλύψεως διὰ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ ἑλληνικοῦ οἰκουμενισμοῦ, μεταφέρεται ἀπὸ τὰς τύχας τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ εἰς τὰς τύχας τοῦ συνόλου τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τὸ ἐνδιαφέρον προεκτείνεται, ὥστε νὰ περιλάβῃ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, τὰ ἔσχατα, λαμβάνει δηλαδὴ ἐσχατολογικὴν προοπτικὴν.

Γενικῶς τὸ περιεχόμενον τῶν ἀποκαλυπτικῶν κειμένων χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν παρουσίαν ἐκστατικῶν φαινομένων, κατὰ τὰ ὁποῖα παρατηρεῖται ἀλλοίωσις τῆς λειτουργίας τῶν κοσμικῶν νόμων, δρασις παραδόξων πραγμάτων, διάνοιξις οὐρανῶν, οὐρανία ἀνάβασις,

36 Βλ. *ιδίως Μάρκ. κ. 13* ἄκουσμα θείας φωνῆς, παρουσίας οὐρανῶν ὕμνων ἀπὸ οὐρανίους χοροῦς, τυλανισμοὶ κ. λ. λογὸν ὅτι τοιαῦτα κείμενα γράφονται εἰς ὑμνολογικόν, τὸ ὁποῖον συχνάκις τονίζεται διὰ τῆς ἀστίχων ἢ διὰ συνολικῆς συνθέσεως εἰς στίχους.

Ἐποικίαι μορφῆς τῆς ἀποκαλυπτικῆς εἰς τὰ συνοπτικὰ εὐαγγέλια³⁸, ἐνῶ τὸ τοῦτο ὁλοκληρῶναι μετὰ τὴν Ἐκκλῆσιαν τῆς ἀπὸ τοῦ 1800 μ.Χ. κατόπιν τῆς ἀπὸ τοῦ 1800 μ.Χ. προεκάλεσεν εἰς τοὺς Χριστιανοὺς ὁ σκληρὸς διωγμὸς διὰ πλῆθος δράσεων, συμβολικῶν παραστάσεων ὕμνων ζωγραφίζει τὸν μεγαλειώδη θρίαμβον τῆς ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ διὰ τὰ παθήματά του, οὕτω καὶ ἡ Ἐκκλῆσια ἐκτελεστοὶς καὶ τὰ παθήματά της.

Τὸ γεγονός ὅτι τὸ βιβλίον τοῦτο, παρ'

τοῦ ἀποστόλου Ἰωάννου, μετὰ δισταγμοῦ ἐγινε δεκτὸν εἰς τὸν κανόνα τῆς Κ. Διαθήκης καὶ πάντως δὲν εἰσῆχθη εἰς τὴν ἀνάγνωσιν κατὰ τὰς συνάξεις, μαρτυρεῖ ὅτι τὸ εἶδος τοῦτο δὲν ἤρесе πολὺ εἰς τὸν ὀρθόδοξον Χριστιανισμόν. Δύο λόγοι φαίνεται ὅτι συνετέλεσαν εἰς τοῦτο· εἰς γενικός, ὅτι ἡ ἀποκαλυπτικὴ ἡνοιγε τὸν δρόμον εἰς τὴν ἀχαλίνωτον φαντασίαν, καὶ εἰς εἰδικός, ὅτι ἡ Ἀποκάλυψις Ἰωάννου με ὠρισμένας παραστάσεις τῆς ἐξέθρεψε τὰς χιλιαστικὰς ἀντιλήψεις τῶν παλαιότερων χρόνων, ὅπως καὶ τῶν νεωτέρων ἄλλωστε.

Ἠκολούθησαν ἔπειτα πολυάριθμα παρόμοια κείμενα, ἀνήκοντα εἰς τὴν ἀπόκρυφον γραμματείαν καὶ ἐπιδιώκοντα κατὰ τὸ πλεῖστον τὴν διὰδοσιν ἰδιαζουσῶν διδασκαλιῶν διὰ τοῦ ἐντυπωσιασμοῦ τοῦ ἀναγνώστου μετὰ τὴν παραδοξολογίαν καὶ τὴν ἀπόδοσιν αὐτῶν εἰς ἱερὰ πρόσωπα τῆς Κ. Διαθήκης ἢ ἐνίοτε καὶ τῆς Π. Διαθήκης, πρὸς ἐξασφάλισιν τοῦ ἐπιχρίσματος τῆς θεοπνευστίας. Πάντως εἰς χεῖρας τῶν Γνωστικῶν ἢ ἀποκαλυπτικῆ μεταβάλλει ἐπιδιώξιν. Λιότι οὗτοι, ἐφ' ὅσον δὲν ἀφήνουν χῶρον εἰς τὴν ἐσχατολογίαν, καθιστοῦν τὴν ἀποκαλυπτικὴν μέσον ὀανερώσεως τῶν μυστικῶν τοῦ ἄλλου κόσμου, τοῦ κόσμου τοῦ θεοῦ πληρώματος. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἐννοίαν ἄλλωστε τὸ σύνολον τῶν γνωστικῶν κειμένων, καὶ δὴ τῶν εὐαγγελικῶν, εἶναι ἀποκαλυπτικοῦ χαρακτήρος. Τὸ ἀξιοσημείωτον ὅμως εἶναι ὅτι ἀπὸ τὴν γνωστικὴν ταύτην γραμμὴν ἐπηρεάσθη ἐν συνεχείᾳ καὶ ἡ ἐντὸς τῶν ὀρθοδόξων κύκλων ἀποκαλυπτικὴ, ἢ ὁποῖα πλέον ἀσχολεῖται συνήθως μετὰ τὴν περιγραφὴν τῶν ἐν τῷ Ἄδῃ.

Εἶναι εὐλόγον ὅτι ἡ γραμματεία αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἀνεστάλη, ἀφ' ὅτου ἡ Ἐκκλησία ἐστερεώθη ὡς θεσμός τοῦ κόσμου τούτου, ἂν καὶ ἐπανεμφανίζεται ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν μέχρι τοῦ Ἀγαθαγγέλου τῶν νεωτέρων χρόνων, ἀκόμη καὶ τοῦ Κοσμῆ Αἰτωλοῦ.

δ. Ἐπιστολαί

Ἡ ἐπιστολογραφία, εὐρέως χρησιμοποιουμένη κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν λόγῳ τῆς μεγάλης τότε διακινήσεως προσώπων, εἶχεν ἤδη ἐξελιχθῆ εἰς λογοτεχνικὸν εἶδος, δυνάμενον νὰ ἀνταποκριθῆ εἰς μεγάλην ποικιλίαν ἀντικειμένων καὶ νὰ προσλάβῃ μεγάλην ποικιλίαν μορφῶν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον κατέλαβεν ἀπὸ τὴν πρώτην στιγμὴν ἀξιόλογον θέσιν εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας, μέχρι σημείου ὥστε τὰ πλεῖστα τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης, ὅπως ἐπίσης καὶ τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων,³⁷ νὰ εἶναι ἐπιστολαί, ἐπιδιώκουσαι τὴν κάλυψιν ἀμέσων ἀναγκῶν, ἥτοι τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν νεοπαγῶν ἐκκλησιαστικῶν ὀργανισμῶν.

37 Ἐκ τῶν 27 βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης τὰ 21 καὶ ἐκ τῶν 13 τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων τὰ 10.

Τὰ εὐαγγέλια εὐρίσκοντο ἀκόμη εἰς τὸ πρῶτον ἀποσπασματικὸν στάδιον, ὅταν ὁ Παῦλος προέβαινεν εἰς τὴν σύνταξιν τῶν ἐπιστολῶν του. Ἐπιθυμῶν νὰ ἀνταποκριθῆ εἰς τὰς πρώτας ἐπειγούσας ἀνάγκας τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἰδρυθεισῶν κοινοτήτων, ὁ διασημότετος οὗτος τῶν ἐπιστολογράφων τῆς ἱστορίας, ἤρchiσε μὲ τὴν ἀπλουστέραν μορφήν τοῦ 'γράμματος', τῆς ἰδιωτικῆς ἐπιστολῆς δηλαδή, τὴν ὅποιαν ἐδώσαν εἰς τὰ πλεῖστα τῶν διασωθέντων γραπτῶν του, ἀσχέτως πρὸς τὴν ἔκτασιν των. Τὸ γνῶρισμα τὸ ὁποῖον προσδίδει εἰς αὐτὰ τὸν χαρακτηριστῆρα τοῦ γράμματος εἶναι ἡ κυριάρχῃς των ἀπὸ τὸν ἄμεσον διάλογον μεταξὺ 'ἐγὼ' καὶ 'σύ' καὶ ἀπὸ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν τρεχόντων τοπικῶν προβλημάτων. Ἦδη ὁμως τὰ προβλήματα ταῦτα ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον κοινὰ εἰς ὅλας τὰς κοινότητας καὶ ὡς ἐκ τούτου αἱ ἐπιστολαὶ ἔχονον μέρος τοῦ ἰδιωτικοῦ χαρακτηριστῆρος των. Ἐν συνεχείᾳ ὁ Παῦλος ἀντεμετώπισε γενικώτερα προβλήματα ἐν συναρτήσῃ μὲ τὰς ἑτεροδιδασκαλίας, κυρίως δὲ τὸ περὶ πίστεως καὶ νόμου, ὡς καὶ τὸ περὶ μοναδικότητος τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας, τὰ ὁποῖα ἐπραγματεύθη ἀντιστοίχως εἰς τὰς ἐπιστολάς *Ἡρὸς Γαλάτας* καὶ *Ἡρὸς Κολοσσαεῖς*, εἰς τὰς ὁποίας τὰ περιστασιακὰ στοιχεῖα συμπλέκονται μὲ τὰ καθολικά, καὶ αὐτὴ ἡ σύμμειξις προσδίδει εἰς αὐτὰς λογοτεχνικὸν χαρακτηριστῆρα. Τὰ ἴδια ἀκριβῶς προβλήματα, χωρὶς ὁμως τὴν παρεμβολὴν τῶν ἑτεροδιδασκαλιῶν καὶ ἄρα τοῦ περιστασιακοῦ στοιχείου, ἐπραγματεύθη συστηματικώτερον εἰς τὰς *Πρὸς Ρωμαίους* καὶ *Ἡρὸς Ἐφεσίους* ἐπιστολάς, αἱ ὅποιαι ἐγράφησαν ὅπωςδὴποτε εἰς περίοδον χρονικῆς ἀνέσεως, ἐπιτρεπούσης τὴν σύνθεσιν ὅλων τῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὸν πυρῆνα τῆς διδασκαλίας του. Αὐταὶ αἱ δύο τελευταῖαι ἐπιστολαὶ, ἀποσταλεῖσαι ὡς ἐγκύκλιοι εἰς πολλὰς Ἐκκλησίας, στεροῦνται προσωπικῶν στοιχείων, πλὴν τῶν εἰς τοὺς ἐπιλόγους, οἱ ὅποιοι προσετέθησαν ὑπὸ τοῦ ἀποστολέως εἰς τὰ διὰ συγκεκριμένης Ἐκκλησίας προοριζόμενα ἀντίγραφα, καὶ ἔχουν τὴν μορφήν πραγματειῶν.

Θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι οὔτε αἱ τῆς πρώτης μορφῆς ἀνήκουν εἰς τὸ εἶδος τῶν ἰδιωτικῶν γραμμάτων, διότι δὲν ἀναφέρονται εἰς ἀντικείμενα ἰδιωτικῆς φύσεως χωρὶς ἐπέκτασιν εἰς εὐρυτέρους ὀρίζοντας, οὔτε αἱ τῆς δευτέρας καὶ τρίτης μορφῆς ἀνήκουν εἰς τὸ λογοτεχνικὸν εἶδος, διότι δὲν ἐπιδιώκουν τὴν προσωπικὴν προβολὴν τοῦ συγγραφέως ἢ τὴν προσφορὰν αἰσθητικῶν ἀγαθῶν εἰς τοὺς ἀναγνώστας. Ἐχουν ὅλαι στοιχεῖα καὶ ἀπὸ τὸ ἓν καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο εἶδος, ἀλλὰ δημιουργοῦν ἰδικὸν τὸν χαρακτηριστῆρα· εἶναι κείμενα τὰ ὁποῖα ἐπιδιώκουν καὶ ἐπιτυγχάνουν ταυτοχρόνως τόσον τὴν πρόσκαιρον καθοδήγησιν καὶ διαποίμανσιν τῶν κοινοτήτων τοῦ ἀποστόλου ὅσον καὶ τὴν διηνεκῆ καθοδήγησιν τῶν Χριστιανῶν εἰς τὴν πίστιν, τὸ ἦθος

καί τήν ὀργάνωσιν.

Εἰς τὰς τρεῖς ταύτας κατηγορίας ἀνήκουν καί αἱ λεγόμεναι καθολικαί ἐπιστολαί τῆς Κ. Διαθήκης. Ὅλαι αὐταί αἱ ἐπιστολαί ἀνεγνώσκοντο ἐξ ἀρχῆς εἰς τὰς συναξεῖς τῶν παραληπτριῶν Ἐκκλησιῶν καί σὺν τῷ χρόνῳ ὄλων τῶν Ἐκκλησιῶν, διαιρεθεῖσαι δέ εἰς περικοπὰς ἀναγινώσκονται καί σήμερον συστηματικῶς. Τὰ βιβλία εἰς τὰ ὅποια διατηροῦνται καλοῦνται Ἀπόστολοι ἢ Πραξαπόστολοι.

Κανόνες ἐπιστολογραφίας

Γρηγορίου Θεολόγου ἐπιστολή 51 πρὸς τὸν ἀντίον του Νικόβουλου
Κῶδ. Βατικ. 114, φφ. 152γ, 153α, 153β.

τῷ αὐτῷ. τ

τῶν γραφῶν τῶν ἁποστολικῶν. ἕως δὲ καὶ τοῦ
 τοῦ αὐτοῦ. οἱ μὲν μὲν ὀρθογραφίᾳ οἱ μὲν
 ἢ πρὸς τὸν ὄνομα. οἱ δὲ καὶ ἰσχυρῶς ἔχουσιν. καὶ
 ἀμφὸς ἄλλοι τῶν μετρίων διακριτικῶν οἱ μὲν
 ὅσοι τῶν ὀνομάτων οἱ τοῦ ὀνόματος. ἀμφὸς
 ἢ ὅσοι πρὸς τὸν ὄνομα. ἀμφὸς ἢ ὅσοι πρὸς τὸν ὄνομα
 τὸ γὰρ ὅσοι τυχῶν ἢ ὅσοι. καὶ ὅσοι
 τῶν ὀνομάτων γίνονται. ἕως δὲ καὶ τῶν
 ἁποστολικῶν ἢ ἕως. καὶ ὅσοι ὀρθογραφίᾳ
 γραφῶν οἱ μὲν πολλὰ ὀνόματα.
 οἱ δὲ ὀρθογραφίᾳ τῶν ὀνομάτων. τί γὰρ
 ἢ τὴν πρὸς τὸν ὄνομα ὀνομαστικῶς ἢ τὴν
 σοφίᾳ. ἢ τὴν ὀνομαστικῶς ἢ τὴν ὀνομαστικῶς.
 ἀπὸ τῆς ἢ ὀνομαστικῶς. ἀλλὰ μὲν ὀνομαστικῶς
 ὀνομαστικῶς ἢ ὀνομαστικῶς. ἢ τῶν γραφῶν
 τῶν ὀνομάτων ὀνομαστικῶς ἢ ὀνομαστικῶς ἢ
 συριζῶν ἢ τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν ὀνομάτων
 μαζῶν ἢ τῶν ὀνομάτων τῶν ὀνομάτων
 ριζῶν. καὶ ὅσοι ὀνομαστικῶς ἢ ὀνομαστικῶς.
 καὶ ὀνομαστικῶς ἢ ὀνομαστικῶς ἢ ὀνομαστικῶς.
 ὀνομαστικῶς ἢ ὀνομαστικῶς ἢ ὀνομαστικῶς.
 τῶν μετρίων καὶ τῶν ὀνομάτων. τῶν μετρίων
 δὲ οἱ μὲν ὀνομαστικῶς τῶν ὀνομάτων. πρὸς τὸν
 σοφίᾳ ἢ ὀνομαστικῶς ἢ ὀνομαστικῶς. ὅτι χεῖρ
 ὀνομαστικῶς τὸ λογογραφῶν ὀνομαστικῶς.

ἢ ὀνομαστικῶς

μάλλον ἢ τοιαύτην ἀποκρίσιν. καὶ ἵμ' ἔ
 πασσυτόμασ· αὐτὴ γὰρ ἐστὶ φολωμάρια
 καὶ λαμναία. ἢ ὅταν καὶ τὸ μὲν ἰδίω
 τιν· πῆλ καὶ τὸ πῶσα δὲ μὲν. τὸ μὲν
 ὄλεσται τὸ ἰσπυλοῖσ ὄσιν· τὸ μὲν δὲ ὄσιν
 τὸ ἰσπυλοῖσ καὶ ἢ αὐτὸ ὄσιν γινώσκουσ·
 ὁμοίωσιν γὰρ ἀλαρομ καὶ γριφὸ μνοφουδω
 καὶ ἐστὶ φολωμάρια. τριτομάρια
 γὰρ ἐστὶ φολωμάρια. ταῦτα δὲ φουλο
 μνο· ἢ μὲν γὰρ πῶσα τῶσιν ζήρ καὶ ἀλα
 ρι τριτομάρια, καὶ ἀλαρομ. ὄσιν γὰρ
 ὄσιν δὲ, γινώσκουσ· καὶ πῶσα μνο. καὶ
 ἀποφουλομάρια τῶσιν· ἢ δὲ ὄσιν μνο
 καὶ ἀλαρομ τῶσιν ὄσιν ὄσιν τῶσιν
 μνο. μὲν γὰρ τῶσιν τῶσιν μνο
 καπαρομνο. τὸ μὲν γὰρ ὄσιν τῶσιν
 δὲ ἀλαρομ. καὶ τὸ σῶσα τῶσιν τῶσιν
 ομ. ὄσιν τῶσιν τῶσιν τῶσιν τῶσιν
 μνο. τῶσιν τῶσιν τῶσιν τῶσιν τῶσιν
 ὄσιν τῶσιν· καὶ ταῦτα οὐ μνο τῶσιν
 ἀλαρομ· καὶ πῶσα μνο ὄσιν τῶσιν.
 τῶσιν τῶσιν τῶσιν τῶσιν τῶσιν τῶσιν
 παραλαρομ, μνο. ὄσιν τῶσιν τῶσιν
 μαλλον τῶσιν τῶσιν τῶσιν τῶσιν τῶσιν
 τῶσιν. πῶσα τῶσιν τῶσιν τῶσιν τῶσιν
 μνο τῶσιν τῶσιν τῶσιν τῶσιν τῶσιν
 τῶσιν τῶσιν τῶσιν τῶσιν τῶσιν τῶσιν
 τῶσιν τῶσιν τῶσιν τῶσιν τῶσιν τῶσιν
 τῶσιν τῶσιν τῶσιν τῶσιν τῶσιν τῶσιν

Κοσμήσατε· ὅτι θέλω καλῶς ἰδῆναι
 τὸ κηοῖ εἶναι καλοῦμαι· τούτο ἰὰ τὰς
 ἑσπερας ἐμὰς φησὶ ταῖς· τὸ ἀεὶ ἁγ-
 γισμὸν· καὶ ὅτι ἄγρυπτον τοῦ λαοῦ ἰσ-
 τῶσαι· οἱ ἄλλοι ἑσπερας ἐμὰς φησὶ ταῖς
 ἑσπερας ἐμὰς φησὶ ταῖς· τὸ ἀεὶ ἁγ-
 γισμὸν καὶ ταῦτα ἰσσοῦ προῦσι μὲν
 οἷοι τὰ ἐμὰς φησὶ ταῖς· τὰ ἄλλα ἁγ-
 γισμὸν καὶ ταῦτα ἰσσοῦ προῦσι μὲν
 καὶ οἱ, ἑσπερας ἐμὰς φησὶ ταῖς·

φ. 15:16

Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι μεταξύ τῆς ἀποκρύφου γραμματείας σώζονται ἄρκεται ἐπιστολαί, αἱ ὁποῖαι κυρίως στρέφονται περὶ τὸν μέγαν ἐπιστολογράφον ἀπόστολον Παῦλον ἢ περὶ μαθητὰς αὐτοῦ. Μερικαὶ ἄλλαι, ἔχουσαι ἀπλῶς ἐπιστολικὴν μορφήν, ἀνήκουν εἰς τὸ εἶδος τῶν εὐαγγελίων.

Μέχρις ἑνὸς σημείου, κατὰ τὴν ἀποστολικὴν καὶ τὴν ἀμέσως μεταποστολικὴν ἐποχὴν, ἡ ἐπιστολογραφία ὑπῆρξε κύριον λογοτεχνικὸν ὄργανον εἰς τοὺς κύκλους τῆς Ἐκκλησίας. Μετέπειτα βεβαίως κατέστη δευτερεῖον ὄργανον, ἀλλὰ παρά ταῦτα μεταγενεστέρως παραιοῦσιν ἀποστολικὴν ποικιλίαν καὶ ὄγκον ἀσυνήθως μέγαν. Ὑπάρχουν πατέρες, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔγραψαν τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἐπιστολῶν, καθ' ὅσον τουλάχιστον γνωρίζομεν ἡμεῖς σήμερον. καὶ ὅμως παραμένουν εἰς τὴν ἱστορίαν ὡς μεγάλοι ἄνδρες, ὅπως ὁ Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλοι τῶν ὁποίων ἡ κυρία συγγραφικὴ παραγωγή εἶναι μνημειώδης, καὶ ὅμως αἱ ἐπιστολαὶ εἶναι ἀπὸ τὰ λαμπρότερα κείμενά των, ὅπως ὁ Βασίλειος, ὁ Χρυσόστομος καὶ ὁ Φώτιος. Γενικῶς οἱ οἰκουμενικοὶ διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρξαν ἀπὸ τοὺς διαπρεπεστέρους ἐπιστολογράφους.

Οἱ ἔθνικοι λόγιοι τῆς χριστιανικῆς περιόδου ἐπέδιδοντο μὲ ζήλον εἰς τὴν σύνταξιν ἐπιστολῶν, ἀλλ' αὐταὶ προδίδουν ἀμέσως εἰς τὸν ἀναγνώστην τὴν ἐκ τοῦ ρητορικοῦ φροντιστηρίου προέλευσίν των.

Ἐπιστολῶν 51.

Δέν ἀνταποκρίνονται εἰς ζωτικὰς ἀνάγκας καὶ συμμορφώνονται μὲ πρότυπα τὰ ὁποῖα εἶχον καθορισθῆ ἀπὸ πολὺ μακροῦ χρόνου. Κανόνες καὶ τύποι ἐπιστολικοὶ εἶχον καθορισθῆ ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Δύο ἀμφιβαλλόμενα σχετικὰ συγγράμματα ἀποδίδονται εἰς τὸν Δημήτριον Φαληρέα, ἐνῶ ἄλλο ἔν μεταγενέστερον καὶ ὁμοίως ἀμφιβαλλόμενον ἀποδίδεται εἰς τὸν Λιβάνιον. Εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ἐβράδυνεν ὁποιαδήποτε τυποποιήσις καὶ μόλις ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου προσφέρονται ὠρισμένοι κανόνες εἰς μίαν ἐπιστολὴν του κατόπιν παρακλήσεως ἀνεψιοῦ του³⁹. Καὶ συνεχίσθη μὲν μέχρι τέλους ἡ προσπάθεια καθοδηγήσεως, ἀλλὰ προφανῶς ἀπέβλεπεν εἰς ἐρασιτέχνας ἐπιστολογράφους, ἐνῶ οἱ δόκιμοι δὲν ἐδέχθησαν ποτὲ νὰ ὑποταγοῦν εἰς ξηροὺς κανόνας καὶ ἔγγραφον ἐλευθέρως. Διὰ τοῦτο, ἐνῶ αἱ ἐπιστολαὶ τῶν ἐθνικῶν λογίων τοῦ δ' καὶ τοῦ ε' αἰῶνος εἶναι ἀσκήσεις ρητορείας, αἱ ἐπιστολαὶ τῶν Πατέρων εἶναι μνημεῖα πνευματικοῦ προσανατολισμοῦ.

Ἐν κείμενον διὰ νὰ εἶναι ἐπιστολὴ πρέπει νὰ ἀναφέρεται εἰς φλέγοντα ζητήματα ἢ τουλάχιστον νὰ ἱκανοποιῇ ἐπείγουσαν πνευματικὴν ἢ ἄλλην ἀνάγκην τοῦ παραλήπτου, ἄλλως ἀνήκει εἰς ἄλλο λογοτεχνικὸν εἶδος. Τὸ γεγονός δτι τὸ ἀντικείμενον ἐπιστολῆς τινος εἶναι τυχὸν μεγάλης καὶ μονίμου σπουδαιότητος δὲν αἶρει τὸν ἐπιστολικὸν χαρακτήρα, ἂν τοῦτο ἔχη τὸν χαρακτήρα τοῦ ἐπείγοντος.

Αἱ ἐπιστολαὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ποικίλλουν ἀπὸ ἀτέχνων σημειωμάτων καὶ ἀπλῶν συστατικῶν γραμμῶν μέχρι πραγματικῶν ἀποστελλομένων πρὸς διευθέτησιν ἐρίδων καὶ ἀπολογιῶν προβαλλομένων ὑπὸ μορφήν ὑνοικτῶν ἐπιστολῶν. Ἀπὸ ἀπόψεως περιεχομένου κυρίως διακρίνομεν αὐτὰς εἰς τὰς ἐξῆς κατηγορίας, ἀφήνοντες ἔξω τὰς ἀπολογητικὰς πραγματείας πρὸς αὐτοκράτορας ἢ ἄλλους ἄρχοντας.

Συστατικὰ γράμματα πρὸς ὑψηλά συνήθως ἱστάμενα πρόσωπα ὑπὲρ ἐνδεῶν ἢ ὁποιαδήποτε ἀνάγκην ἐχόντων προσώπων.

Κοινωνικαὶ ἐπιστολαὶ, ἀπευθυνόμεναι πρὸς ἄρχοντας χάριν ἐξυπηρετήσεως γενικῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν.

Ἐπιστολαὶ ἐκκλησιαστικῆς εὐταξίας, ἀποσκοποῦσαι εἰς τὴν διευθέτησιν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ἢ πρὸς ἐνημέρωσιν ἐπὶ ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων. Μεταξὺ αὐτῶν συμπεριλαμβάνονται αἱ ἐορτιαστικαὶ ἐπιστολαὶ τῶν ἐπισκόπων Ἀλεξανδρείας καὶ γενικώτερον αἱ ἐγκύκλιοι ἐπιστολαὶ τῶν ἐπισκόπων.

Ἐπιστολαὶ προσωπικῆς ἀπολογίας ἀνδρῶν οἱ ὁποῖοι εὕρισκονται εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ δικαιολογήσουν τὴν στάσιν των εἰς ὠρισμένην ὑπόθεσιν, κυρίως δὲ ἐν σχέσει μὲ δογματικὴν ἐρίδα. Τοιαῦται

ἐπιστολαὶ ἀποστέλλονται εἰς ἐπίσημα ὄργανα ἢ κυκλοφοροῦνται εἰς τὸ ποίμνιον ὡς ἐγκύκλιοι.

Παραμυθητικαὶ ἐπιστολαὶ πρὸς πρόσωπα ἔχοντα ἀνάγκην ἠθικῆς καὶ ψυχικῆς ἐνισχύσεως λόγῳ δυσκόλων περιστάσεων τὰς ὁποίας διέρχονται.

Παραινετικαὶ καὶ διδακτικαὶ ἐπιστολαὶ πρὸς μαθητὰς ἢ μοναχοὺς ἢ γενικώτερον πρὸς τὸ κοινόν.

Συμβουλευτικαὶ ἐπιστολαὶ πρὸς ἄρχοντας κατὰ τὰ πρότυπα τοῦ Ἰσοκράτους.

Θεολογικαὶ ἐπιστολαὶ, ἐπιδιώκουσι εἴτε τὴν διαφώτισιν ἐπὶ φλεγόντων θεολογικῶν προβλημάτων εἴτε τὴν ἐπίλυσιν αὐτῶν. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰς εἶναι ἀριστοτεχνικαὶ μικραὶ πραγματεῖαι.

Εἰς πλείστας περιστάσεις αἱ ἐπιστολαὶ ἐγράφησαν μὲ σκοπὸν νὰ ἀναγνωσθοῦν καὶ ἀπὸ ἄλλους πλὴν τοῦ κυρίου παραλήπτου, δηλαδὴ ἐγράφησαν διὰ τὴν δημοσιότητα. Διὰ τοῦτο ἐκκλησιαστικοὶ παράγοντες ἐφρόντιζον διὰ τὴν συλλογὴν, διατήρησιν καὶ διάδοσιν αὐτῶν. Εἰς μίαν πρῶτον προσπάθειαν συνελέγησαν αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Παύλου καὶ τῶν λοιπῶν ἀποστόλων. Ἐπειτα ὁ Πολύκαρπος Σμύρνης κατήρτισε συλλογὴν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἰγνατίου (ἢ μέρος τῆς ἐπιστολογραφίας αὐτοῦ) εὐθὺς μετὰ τὴν ἐκεῖθεν ἀναχώρησιν τούτου. Τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ὠριγένους κατηρτίσθησαν πολλὰὶ συλλογαὶ ἐνωρίτατα, ἢ μία μάλιστα ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας. Ὁ Γρηγόριος Θεολόγος συνέλεξε ἐπιστολάς τοῦ φίλου του Μεγάλου Βασιλείου καὶ ἰδικὰς του, ἢ δὲ Ὀλυμπίας ἐπιστολάς τοῦ διδασκάλου τῆς Ἰωάννου Χρυσοστόμου. Κατὰ παρόμοιον τρόπον διεσώθη μέγα μέρος τῆς ἀλληλογραφίας τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τῆς Ἐκκλησίας, τὸ ὅποιον διαφωτίζει πολλὰ σημεῖα τοῦ βίου αὐτῆς, βοηθεῖ εἰς τὴν ἐπισήμανσιν τῶν βημάτων τῆς ἀναπτύξεως τῆς δογματικῆς διδασκαλίας αὐτῆς καὶ ἐξεικονίζει τὴν κοινωνικὴν κατάστασιν τῆς ἐκάστοτε ἐποχῆς. Ὑπεράνω ὅλων δὲ αἱ ἐπιστολαὶ ἐπιτρέπουν τὴν κατανόησιν τῆς νοσητικῆς, τῆς ψυχολογίας καὶ τῆς ἐν γένει προσωπικότητος τῶν γραφόντων, δεδομένου ὅτι ὅπωςδήποτε εἰς μίαν ἐπιστολὴν ὁ συντάκτης ἐκφράζεται ἀνεὺ ἐπιφυλάξεων καὶ ὑπολογισμῶν.

ε. Ὀμιλίαι

Ἡ λαμπρὰ ἑλληνικὴ ρητορεία εἶχε συναποθάνει μαζί με τὴν πτώσιν τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, ἀφοῦ ἄλλωστε ἡ δημοσία ρητορεία εἶναι προῖον τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, μὴ εὐδοκίμοῦν εἰς τὴν ἀπολυταρχίαν. Ὅταν ἐξηφανίσθησαν οἱ ρήτορες, ἐνεφανίσθη-

σαν οί ρητοροδιδάσκαλοι και ἔκτοτε ἡ ρητορεία ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου κατέληξεν εἰς τὰς ἔδρας τῶν αἰθουσῶν διδασκαλίας τῶν σχολῶν, εἰς τὸ βῆμα τῶν αἰθουσῶν τελετῶν, ἐνίοτε δὲ και εἰς τοὺς χώρους ὑποδοχῆς τῶν ἐπισήμων ἀνδρῶν, περιορισθεῖσαι εἰς προσφωνήσεις, ἐγκώμια, πανηγυρικούς, ἐπιδεικτικὰς διηγήσεις και περιγραφάς.

Διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰσέρχεται τώρα ἡ ρητορεία εἰς νέαν ἀκμὴν. Διότι ναί μὲν τὸ ἐκ' ἀρκετὸν χρόνον ἀποκλειστικῶς προφορικὸν χριστιανικὸν μῆνυμα κάποτε κατεγράφη, ἀλλ' ἡ ἐρμηνεία αὐτοῦ παρέμεινε διαπαντὸς ἀντικείμενον τοῦ ἄμβωνος και τῆς ἔδρας, παρὰ τὴν σὺν τῷ χρόνῳ σύνταξιν γραπτῶν ὑπομνημάτων εἰς εὐρυτέραν ἔκτασιν. Ἡ ἐμφάνισις τοῦ Χριστιανισμοῦ συνέπεσε μὲ τὴν διαμόρφωσιν τῆς νέας σοφιστικῆς, τῆς καλουμένης δευτέρας, ἀλλ' ὁ λόγος του ἐπὶ τρεῖς ὀλοκλήρους αἰῶνας δὲν ἐπηρεάσθη ἀπὸ αὐτὴν.

Ἐνῶ ἡ παλαιὰ σοφιστικὴ ἐνδιεφέρετο νὰ προσφέρῃ οὐσιώδη λόγον, ἀντιπροκρινόμενον εἰς πράγματα, ἔστω και ἂν ἦτο ἀναληθῆς, ἡ νέα ἡσχολεῖτο ἀποκλειστικῶς μὲ τὸν ἐντυπωσιακὸν λόγον. Ἐμμεῖτο μέχρις ἐνός σημείου τὴν φιλοσοφικὴν διατριβὴν, ἀφοῦ μάλιστα φαίνεται ὅτι ἀνεπτύχθη ὡς ἀντίδρασις ἐναντίον τῆς παντοδυναμίας τῆς φιλοσοφίας κατὰ τοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους, ὅποτε ἑλλείπει δημοκρατίας οἱ λόγοι ἡσχολοῦντο μὲ τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον τοῦ ἀνθρώπου ἢ μὲ τὰς πρώτας ἀρχάς. Εἰς τὴν νέαν τῆς ἐξόρμησιν ἡ σοφιστικὴ ἀνέμιξε τὸν ἀττικισμὸν μὲ τὴν ἐπιδεικτικὴν μεγαλορρημοσύνην και τὸν θεατρικισμὸν, ἐπεδόθη εἰς τὴν ἀνάπτυξιν θεμάτων ἐκτὸς τόπου και χρόνου και προσεπόρισε πάλιν εἰς τοὺς σοφιστὰς ἄφθονον χρυσίον. Πάντως οἱ σοφισταὶ κατέλαβον ἔκτοτε σπουδαίαν θέσιν εἰς τὸν πολιτικὸν και κοινωνικὸν βίον τῶν μεγάλων ἐπαρχιακῶν κέντρων, ὁμιλοῦντες εἰς ἐπισήμους ἑορτάς, εἰς ὑποδοχὰς πολιτικῶν προσωπικοτήτων και εἰς τὰς ἐμφανίσεις ἀντικροσσωπειῶν τῶν πόλεων ἐνώπιον τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Ρώμης. Τὸ ὄνομα διετηρήθη και κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ καθηγητοῦ ἢ διδάκτορος τῆς ρητορικῆς.

Μέχρι τέλος τῶν βυζαντινῶν χρόνων διετηρήθησαν μαζί μὲ τὰς σχολὰς και αἱ ρητορικαὶ ἀσκήσεις, αἱ ὁποῖαι ἔφερον τὰ ὄνόματα τῶν σοφιστικῶν ὁμιλιῶν· μελέται, διαλέξεις, ἐκφράσεις και ἄλλα.

Ἡ χριστιανικὴ ρητορεία διαφέρει τῆς νέας αὐτῆς σοφιστικῆς και εἰς τὸ ἀντικείμενον και εἰς τὸ ἦθος. Ὁ ἀπέριττος και σώφρων λόγος αὐτῆς δὲν προεκάλει τὰ χειροκροτήματα, πλὴν σπανίων περιπτώσεων, ἀλλὰ τὴν περίσκεψιν. Ἡ ἀπουσία θεωρητικῶν ἐγχειριδίων τέχνης ρητορικῆς εἰς τὴν χριστιανικὴν γραμματεῖαν ἀποτελεῖ

μάρτυρα, ἀρνητικὸν ἔστω, περὶ τῆς ἀδιαφορίας τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν διὰ τοὺς τεχνικοὺς κανόνας, καίτοι οὗτοι συχνάκις ἐδιδάσκοντο τοὺς κανόνας τούτους ἀπὸ τὰ κοσμικὰ ἐγχειρίδια.

Ὅταν βεβαίως ἔφθασε καὶ αὐτὴ ἡ ρητορεία εἰς τὸ κορύφωμά της, τὸν δ' αἰῶνα, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ὁποίου οἱ πλείστοι τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν προέρχονται ἐκ τῶν ἀποφοίτων τῶν ρητορικῶν σχολῶν, ἐχρησιμοποίησεν ἐντέχνως τὸ ἐπιχείρημα καὶ ἐδέχθη πολλά σχήματα λόγου, ἀλλὰ πάντως διετήρησε τὸ μέτρον. τὸ ὁποῖον ἀρμόζει εἰς τὴν χριστιανικὴν θεώρησιν τῶν πραγμάτων. Ἡ γλαφυρότης, ἡ σαφήνεια, ἡ ζωντάνεια, ἡ συναισθηματικότης, εἶναι αἱ ἀρεταὶ τῆς αἰ ὁποῖαι δὲν χάνονται ποτὲ εἰς τὴν ματαιόδοξον ἐπιδεικτικότητα καὶ τὴν κενολογίαν. Οἱ λόγοι τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου καὶ τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου δὲν ἔχουν χάσει μετὰ δεκαῆξ αἰῶνας τίποτε ἀπὸ τὴν ἐπικαιρότητα καὶ δροσερότητά των, ἀναγιγνώσκονται δὲ καὶ σήμερον μὲ ὄσπιν εὐχαρίστησιν ἠκούοντο τότε ἀπὸ τοὺς θαυμαστάς των.

Δὲν πρέπει νὰ περὶδωμεν μίαν ἕλλην ἐπίδρυσιν ἐπὶ τῆς χριστιανικῆς ὁμιλίας, τὴν ἐκ τῆς φιλοσοφικῆς διατριβῆς. Κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους εὐρέθη κατάλληλον τὸ εἶδος τῆς διατριβῆς, συντόμου δοκιμίου, διὰ τὴν ἀνάπτυξιν ἑνὸς θέματος, ἠθικολογικοῦ συνήθως. Προοριζομένη διὰ τὴν διάδοσιν τῶν φιλοσοφικῶν ἀρχῶν εἰς τὸ πολὺ πλῆθος, κατέστη τὸ κύριον ὄπλον διὰ τὴν αὐξήσιν τῆς ἐπιρροῆς τῶν Στωικῶν. Βασικῶς τὰ θέματα τῆς χριστιανικῆς ὁμιλητικῆς, θεολογικά, ἠθικολογικά, πνευματικά, συνέπιπτον ἐξωτερικῶς μὲ τὰ θέματα τῶν στωικῶν διατριβῶν.

Μετὰ τὸν ε' αἰῶνα ἡ χριστιανικὴ ρητορεία παρήκμασε μὲν, δὲν ἐξέλιπεν ὅμως. Οἱ βυζαντινοὶ ρήτορες, ἂν καὶ ὡς πρότυπά των εἶχον τοὺς μεγάλους διδασκάλους τοῦ δ' αἰῶνος, ἔφθανον ἐνίοτε εἰς ὑπερμέτρον ἐγκωμιασμόν, συσσωρεύουσιν ρητορικῶν σχημάτων καὶ πλατυασμόν. Συνήθως ὅμως διεσκεύαζον τὰς συνθέσεις ἐκείνων ἢ τὰς ἐμμοῦντο, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον πολλὰς δυσκολίας προξενεῖ εἰς τὸν καθορισμόν τῆς πατρότητος πλήθους ὁμιλιῶν, φερομένων ὑπὸ πολλαπλᾶ ὀνόματα. Πρότυπά των ἦσαν ὁ Μέγας Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος Θεολόγος καὶ ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, τῶν ὁποίων αἱ ὁμιλίας ἀντεγράφοντο μὲ ἀδιάπτωτον ζῆλον καὶ ἐνίοτε ἐμικρογραφοῦντο. Ἡ προσκόλλησις εἰς τὴν παραδοσιακὴν ὁμιλητικὴν, ὡς εἶναι εὐλογον, ἀφήρει τὴν δυνατότητα ἐπαφῆς μὲ τὴν ἐκάστοτε σύγχρονον πραγματικότητα, ἀλλὰ τοῦτο ἰσχύει μόνον διὰ τοὺς κοινούς ὁμιλητάς, ἐνῶ οἱ μεγάλοι ἄνδρες εὕρισκον πάντοτε τὸν τρόπον νὰ ἐκφρασθοῦν πρωτοτύπως καὶ δυναμικῶς, ὥστε παρὰ τὴν ἀρχαιότητα τῆς γλώσσης εἰς μερικὰς περιστάσεις νὰ ἑλκύουν ἀμέσως τὴν προσοχὴν τῶν ἀκροατῶν καὶ

39 ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, Α' Ἀπολογία 1,4.

ἀναγνωστών. Πράγματι ἡ βυζαντινὴ γραμματεία διαθέτει πολλὰς ἐξαιρέτους ποιότητες συλλογὰς ἐκκλησιαστικῶν ὁμιλιῶν.

Αἱ ὁμιλίαι, ἀποβλέπουσαι εἰς τὴν πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν οἰκοδόμησιν τῶν πιστῶν, κατὰ περιεχόμενον εἶναι ἐρμηνευτικαὶ βιβλικῶν θεμάτων, πανηγυρικαὶ εἰς ἑορτάς, ἐγκωμιαστικαὶ εἰς ἱερά πρόσωπα καὶ ἁγίους, ἐπιτάφιοι, κατηχητικαὶ, ἠθικολογικαὶ, δογματικαὶ, τὰ δὲ ὄνόματά των εἶναι ἐνίοτε ἐνδεικτικὰ τοῦ περιεχομένου των, ὡς ἐπὶ παραδείγματι διδαχαί, κατηχήσεις, ἐγκώμια, γενικῶς ὁμοίως αὐταὶ καλοῦνται ὁμιλίαι καὶ σπανιότερον διαλέξεις. Ἡ λέξις λόγος, χρησιμοποιομένη τότε βασικῶς διὰ τὸν χαρακτηρισμὸν μιᾶς μικρᾶς γραπτῆς συστηματικῆς πραγματείας καὶ ἐνίοτε προφορικῆς, ἢ συνηθέστερον διὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν τμημάτων ἐνὸς ἐκτενοῦς συγγράμματος, σπανίως ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς ὄνομα ὁμιλίας. Ὁ καθορισμὸς τοῦ κύκλου τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἑορτολογίου, ὁ ὁποῖος καθόριζεν εἰς μέγαν βαθμὸν τὸ περιεχόμενον τῶν ὁμιλιῶν, δὲν ἠμπόδισε καθόλου τὴν διατήρησιν τῆς ποικιλίας ταύτης.

στ. Δογματικὰ Κείμενα

Τὰ ἐπισημότερα μετὰ τὰ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης κείμενα τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶναι αἱ ἐπὶ θεμάτων πίστεως ἀποφάσεις ἢ διατυπώσεις, αἱ ὁποῖαι καλοῦνται ὁμολογίαι, σύμβολα, ὄροι.

Κατὰ τοὺς πρωτοχριστιανικοὺς χρόνους ὡς διακριτικὸν γνῶρισμα τῆς χριστιανικῆς ιδιότητος ἐχρησιμοποιοῦντο ὠρισμένα συμβολικὰ σημεῖα, ὡς εἶναι ὁ ἰχθύς, τὸ πλοῖον, ἡ λυχνία, ὁ σταυρός, πρῶγμα τὸ ὁποῖον συνετέλεσεν ὥστε αἱ διαβεβαιώσεις περὶ τῆς χριστιανικῆς πίστεως νὰ ὀνομασθοῦν σύμβολα, καίτοι ἡ λέξις ὁμολογία διετήρησε τὴν πρώτην θέσιν εἰς τὴν ἐπίσημον ὀρολογίαν.

Ὁμολογία εἶναι σύντομος διατύπωσις τῶν θεμελιωδῶν στοιχείων τῆς πίστεως, ἀποτελοῦσα τὸ διακριτικὸν γνῶρισμα τῶν μελῶν ὠρισμένης θρησκευτικῆς ομάδος. Ἐλαβε δὲ τὴν ἔννοιαν ταύτην ἡ λέξις ἀπὸ τὰς δυσκόλους συνθήκας ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐτέλει ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας. Κατὰ τοὺς σκληροὺς διωγμοὺς ὑπὸ τῆς ρωμαϊκῆς ἐξουσίας ἐζητεῖτο ἀπὸ τοὺς συλλαμβανομένους καὶ ἀνακρινόμενους Χριστιανούς νὰ ἀρνηθοῦν τὴν πίστιν των, θυσιάζοντες εἰς τὰ εἶδωλα, αὐτοὶ ὁμοίως δὲν ἠρνοῦντο ἀλλ' ὁμολόγουν. «Ἐὰν μὲν τις τῶν κατηγορουμένων ἕξαρνος γένηται τῇ φωνῇ μὴ εἶναι φήσας ἀφίετε αὐτόν... ἐὰν δὲ τι ὁμολογήσῃ εἶναι, διὰ τὴν ὁμολογίαν κολάζεται»³⁹. Ὁμολογία των ἦτο ἡ ἐπιβεβαίωσις τῆς πίστεώς των εἰς τὸν ἀρχηγὸν αὐτῆς, τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, ἢ ὁποῖα ὑπὸ τὰς τότε συν-

θήκας επέφεραν άμέσως τόν θάνατον τοῦ ἐκφέροντος αὐτήν. Οἱ οὕτως ὁμολογοῦντες, ἐάν μὲν ἐξετελοῦντο, ἐκαλοῦντο μάρτυρες διότι μέ τό αἷμά των ἔμαρτύρησαν περί τῆς ἀληθείας τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἐάν δέ δι' ὁποιοδήποτε λόγον ἀπέφυγον τήν ἐκτέλεσιν μετά μίαν σκληράν δοκιμασίαν διά μέσου ποικίλων βασανιστηρίων, ἐκαλοῦντο ὁμολογηταί.

Τό ἀρχαῖκόν σύμβολον πίστεως ἦτο βαπτισματικόν, ἀπαγγελλούμενον ἀπό τόν νεόφυτον πρό τοῦ βαπτίσματος, καί ἦτο ἐπίσης πολύ σύντομον, ἀποτελούμενον ἀπό τρεῖς βραχείας φράσεις. Ἐάν δέν ὑπῆρχεν ἡ ἐπιφύλαξις ὡς πρὸς τήν κοινοποίησιν ὅλων τῶν στοιχείων τῆς χριστιανικῆς πίστεως εἰς τοὺς ἐκτὸς αὐτῆς, ἡ *Λίθαξή Ἀποστόλων* θά εἶχε συμπεριλάβει καί τό βαπτισματικόν σύμβολον εἰς τήν ἔκθεσιν τῆς, ἀλλά δυστυχῶς τό παρέλειψε μετά τῶν ἄλλων σημείων τῆς θεολογικῆς διδασκαλίας⁴⁹. Πάντως ἐκάστη τοπική Ἐκκλησία εἶχε τό ἰδικόν της σύμβολον, ἀλλά προφανῶς τότε ὅλα τά σύμβολα εἶχον τά ἴδια βασικά στοιχεία μέ ὀλίγας φραστικές διαφοράς. Βραδύτερον δέ οἱ ἐκκλησιαστικοί ἠγέται, διά νά ἀντιμετωπίσουν καί διά μέσου αὐτῶν τήν αἵρεσιν, τά ἐπλοῦτισαν μέ νέας φράσεις καί ἐννοίας, οὕτω δέ σὺν τῷ χρόνῳ ταῦτα, ὄχι μόνον διωγκώθησαν, ἀλλά κατέστησαν συγχρόνως καί ἀντιαιρετικά, περιέχοντα καί θέσιν καί ἄρνησιν.

Αὐτά τά σύμβολα ἦσαν ἐπίσημα, μολονότι δέν εἶχον συνταχθῆ διά συνοδικῶν ἀποφάσεων. Φαίνεται ὅτι ὑπό τήν στοιχειώδη μορφήν των κατὰ τόπους ἐδόθησαν ὑπό τῶν Ἀποστόλων καί ἐδέχθησαν ἐπεξεργασίαν ὑπό μεταγενεστέρων ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, διτηρήθησαν δέ κατὰ τινα τρόπον εἰς συγγράμματα τοῦ β' καί γ' αἰῶνος. Ἐπισημότερα κατέστησαν ἀπό τοῦ δ' αἰῶνος, διότι περιῆλθον εἰς τήν δικαιοδοσίαν τῶν μεγάλων συνόδων. Τά συνοδικά σύμβολα ὠνομάσθησαν ὄροι καί βραδύτερον τόμοι. Καί αἱ μὲν α' καί β' οἰκουμενικαί σύνοδοι διετύπωσαν βραχεῖς ὄρους, διακρινομένους διά τήν λιτότητα καί ὁριμότητα, οἱ ὅποιοι χρησιμοποιοῦνται ὡς σύμβολα ἀπαγγελλούμενα ὑπό τῶν βαπτιζομένων, ἀλλά καί ὑπό τῶν πιστῶν κατὰ τήν λειτουργίαν καί ἄλλας ἀκολουθίας. Τῶν ἄλλων συνόδων οἱ ὄροι εἶναι ἐκτενεῖς, ὡς δογματικά πραγματεῖται, προοριζόμενοι δι' ἀνάγνωσιν καί μελέτην. Τά πρακτικά τῶν οἰκουμενικῶν καί ἄλλων μεγάλων συνόδων διατηροῦν ὄχι μόνον τοὺς ὄρους τούτους, ἀλλά καί πλῆθος ἄλλο κειμένων σχετικῶν μέ τὰς γενομένας συζητήσεις, καθὼς καί αὐτὰς ταύτας τὰς συζητήσεις.

Ἡ σύνταξις προσωπικῶν ὁμολογιῶν συνδέεται μέ τήν ἀναζήτησιν τῆς δογματικῆς ἀκριβείας κατὰ τοὺς θεολογικοὺς ἀγῶνας ἀπό τῶν μέσων τοῦ γ' αἰῶνος καί ἐξῆς. Ἀπό τοὺς ὑπόπτων φρονημάτων ἐξη-

τείτο ή κατάθεσις όμολογίας, ώστε να διαφανή ή όρθότης ή πλάνη τής πίστεώς των, ένίοτε όμως, μάλιστα εις μεταγενεστέρους χρόνους, εκκλησιαστικοί ήγέται συνέτασσον και αυτοί όμολογίας, εκφραζούσας τό κατά τās εκάστοτε περιστάσεις όρθόδοξον πνεύμα. Του τελευταίου τούτου τύπου ή σύνταξις συνεχίσθη μέχρι τών νεωτάτων χρόνων εις συνθέσεις αι όποιαι συνυμολογούν έπιτόμους συνοδικούς όρους και τόμους.

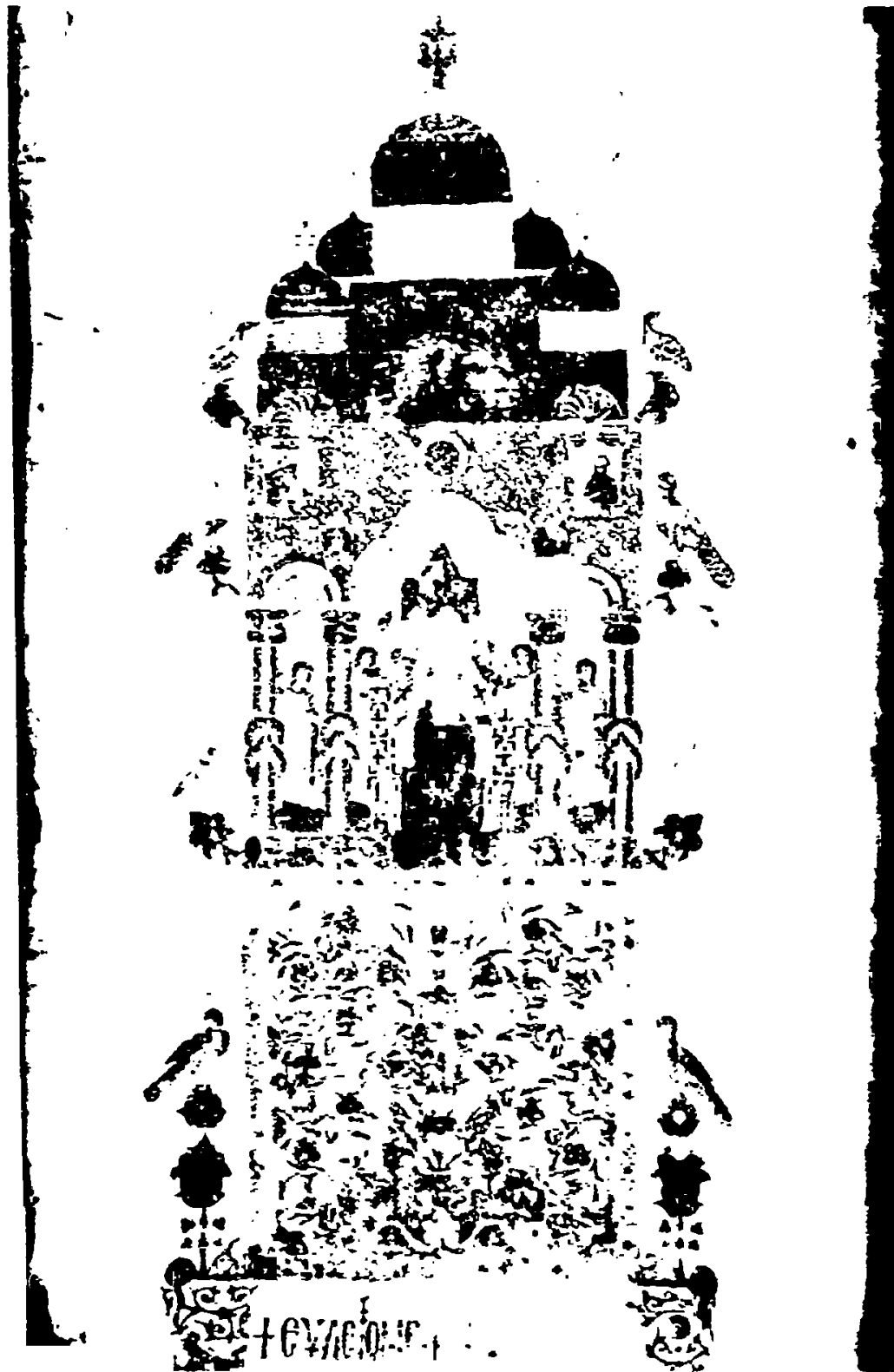
ζ. Λειτουργικά Κείμενα

Ό προς τόν Θεόν άπευθυνόμενος λόγος, άν και ύπηρξεν εκ τών πρώτων μελημάτων τής αρχαϊκής Έκκλησίας, έβράδυνε να καταγραφή, έξ ου και μόνον σπαράγματα αυτού άπαντώνται εις τήν Κ. Διαθήκην.

Πρωτεον στοιχείον τής χριστιανικής λατρείας είναι ή ευχή κατά τās ποικίλας μορφάς τής, δευτερεון δε ό ύμνος και ή διδαχή. Ένα τύπον ευχής έδωσεν ό Ίησους Χριστός με τήν λεγομένην κυριακήν προσευχήν, τήν διακρινομένην διά τήν λιτότητα και τήν επιβλητικότητα συγχρόνως και προσιδιόζουσαν εις τήν κατ' Ιδίαν λατρείαν. Οί μαθηταί βεβαίως ειθύς μετά ταύτα συνέθεσαν και άλλας ευχάς, κυρίως προς χρήσιν κατά τήν τέλεσιν τών μυστηρίων. Όπως θα σημειωθή εις τόν οικείον τόπον, ένψ αρχικώς ή σύνθεσις αυτών ήτο έλευθέρα, βραδύτερον ύπεβλήθη εις περιορισμούς προς άποφυγήν κινδύνου νοθεύσεως τής λατρείας δι' αίρετικών διδασκαλιών, αλλά και προς διευκόλυνσιν τών προεστώτων εκείνων οί όποιοι δέν διέθετον τήν απαιτουμένην ευχέρειαν διά τήν σύνθεσιν τοιούτων κειμένων. Είναι ως εκ τούτου εύλογον ότι αι έπι μέρος Έκκλησιαί έχρησιμοπολούν κατά τήν αρχαϊκήν περίοδον ευχάς διαφερούσας μεταξύ των εις τά έπουσιώδη, αλλά περιεχούσας τά αυτά κατά τό μάλλον ή ήττον ούσιώδη στοιχεία. Έξ άλλου, ένψ οί συντάκται των εις τήν φραστικήν διατύπωσιν έπαφελούντο τών προτύπων τής συναγωγής, έν αρχή μάλιστα πράγματι σπανίως, αι ευχαι αυται διατηρούν τήν ούσίαν των νέαν και χριστιανικήν.

Μετά τήν σύνταξιν πλήθους ευχών δι' όλας τās περιστάσεις ύπό οικουμενικών διδασκάλων και Πατέρων κατά τόν δ' και τόν ε' αϊώνα τό έργον δέν διεκόπη, αλλά συνεχίσθη διαπαντός, με βραδύτερον όμως πάντοτε ρυθμόν λόγω τής σταθεροποιήσεως τής θέσεως τών καλαιοτέρων ευχών. Αί σωζόμεναι μεταξύ τών συγγραμμάτων τών Πατέρων αρχαϊκαι ευχαι, χρησιμοποιηθεισαι ύπ' αυτών εις μιαν ή περισσοτέρας ευκαιρίας, σήμεραν είναι άπλώς άντικείμενα μελέτης, ως έπίσης και όλόκληροι συλλογαι ευχών τοπικών Έκκλησιών, αι

όποια ἤχρηστεύθησαν κατόπιν τῆς ἔνοποιήσεως τῶν εὐχολογίων.
Ἄλλαι εὐχαί, συνταχθεῖσαι ἀπὸ πρόσωπα μὴ ἐντεταλμένα πρὸς τοῦ-

Προμετωπίς λειτουργικοῦ εἰληταρίου.
Κῶδ. Ἐθνικῆς Βιβλιο-
θήκης Ἀθηνῶν 2759, εβ'
αἰῶνος.

το, καθὸ μὴ κατέχοντα τὸν ἐπισκοπικὸν βαθμὸν, προορίζονται βασικῶς διὰ τὴν κατ' ἰδίαν προσευχὴν καὶ ἐμμελέτησιν.

Αἱ ὀλίγαι σωζόμεναι ἀρχαῖκαὶ εὐχαὶ εἶναι βραχεῖαι, πρωτότυποι, ἀσύμμετροι καὶ λιταί, ἀλλ' ὅσον προχωρεῖ ὁ χρόνος τόσον καὶ αἱ εὐχαὶ προχωροῦν ἀπὸ τὴν ἀπλότητα εἰς τὴν διάπτυξιν καὶ τὴν ἐπιμήκυνσιν, ἀπὸ τὴν πρωτοτυπίαν εἰς τὸν δανεισμὸν ἐκ τῆς Π. Διαθήκης, ἀπὸ τὴν ἀσύμμετριαν εἰς τὴν συμμετρικότητα, ἀπὸ τὴν λιτότητα εἰς τὴν δογματικὴν φόρτισιν. Εἶναι ἀξιοθαύμαστος ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον οἱ συντάκται τῶν εὐχῶν ἐναρμονίζουν τὴν ιδέαν περὶ τοῦ ἀπείρου καὶ ἀκαταλήπτου Θεοῦ μὲ τὴν κάθοδον τῆς χάριτος αὐτοῦ ἐπὶ τοὺς ἀνθρώπους καὶ μὲ τὴν κοινωνίαν αὐτῶν μετὰ τούτου.

Ἡ εὐχὴ ἀρχικῶς ἀπηυθύνετο μόνον εἰς τὸν Θεόν, κατὰ τὸ πρότυπον τῆς κυριακῆς προσευχῆς, καὶ πάντοτε ἐμνημονεῖτο εἰς αὐτὴν ἢ μεσιτεία τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ καὶ ἐνίοτε τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀλλὰ δὲν ἐβράδυνε πολὺ ἢ εἰσαγωγή εὐχῶν ἀπευθυνομένων ἀμέσως καὶ εἰς τὸν Χριστόν, βραδύτερον δὲ καὶ εἰς τὴν Θεοτόκον, τοὺς ἀγγέλους καὶ τοὺς ἁγίους, σπανιώτατα δὲ εἰς τὸ Πνεῦμα. Εἰς ὅλας ὁμοῦ τὰς περιπτώσεις, πυρὴν τῶν εἶναι τὸ ἀνακαινιστικὸν ἔργον τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ ἢ ἐξασφάλισις τῆς ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων οἰκειώσεως τῆς ἀναγεννήσεως, πρωτίστως δὲ ἢ εὐχαριστία καὶ δοξολογία πρὸς τὸν Θεὸν διὰ ταῦτα.

Θὰ ἴδωμεν ὀλίγον κατωτέρω ὅτι εἰς παρομοίαν ἐξέλιξιν ὑπεβλήθη καὶ ὁ ἀρχαῖκός ὕμνος. Αἱ εὐχαὶ καὶ οἱ ὕμνοι, ὡς πονήματα καὶ κτήματα τῆς κοινότητος, παραδίδονται συνήθως ἀνωνύμως καὶ ὑφίστανται σὺν τῷ χρόνῳ διασκευᾶς καὶ ἐπεξεργασίας. Καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁμοῦ ἀπὸ τοῦ δ' αἰῶνος ἀρχίζει ἡ σταθεροποίησις.

Ἡ διδαχὴ πραγματοποιεῖται βασικῶς διὰ τῶν ἀναγνωσμάτων, τὰ ὁποῖα εἶναι εἴτε ἀγιογραφικά, ἤτοι περικοπαὶ ἀπὸ τὴν Παλαιάν καὶ τὴν Καινὴν Διαθήκην, εἴτε ἐκκλησιαστικά, ἤτοι συναξάρια καὶ κατηχήσεις συνταχθεῖσαι ὑπὸ ἐπισήμων ἀνδρῶν. Ἡ διὰ τοῦ κηρύγματος ἐπέκτασις καὶ διασάφησις τῆς διδαχῆς ἀποτελεῖ πρόσθετον καὶ προαιρετικὸν στοιχεῖον.

Λιὰ τῆς διαρθρώσεως εὐχῶν, ὕμνων καὶ ἀναγνωσμάτων ἀπετελέσθησαν αἱ λατρευτικαὶ ἀκολουθίαι, τὰς ὁποίας εἰδικώτερον ἔξετάζουν ἢ ἱστορίᾳ τῆς λατρείας καὶ ἢ λειτουργικῇ. Αὗται βασικῶς διακρίνονται εἰς δύο κατηγορίας· τὰς μυστηριακὰς, περιλαμβανούσας τὴν λειτουργίαν, τὰς ἀκολουθίας τῶν λοιπῶν μυστηρίων, τὴν χειροθεσίαν, τὸν ἁγιασμόν, τὴν νεκρώσιμον, τὸ μνημόσυνον, τὴν ἀρτοκλασίαν καὶ τὰ ὅμοια, καὶ τὰς προσευκτικὰς, περιλαμβανούσας τὸν ὄρθρον, τὰς ὥρας, τὸν ἑσπερινόν, τὸ ἀπόδειπνον, τὸ μεσονυκτικὸν καὶ τὰ ὅμοια.

Αί πρώται ακολουθίαι, περιγραφόμεναι εἰς τὰς ἀρχάς τοῦ γ' αἰ- 41 Κολοσ. 3,16.
 ὄνου, εἶναι κυρίως αἱ λειτουργίαι ἐπὶ τῇ χειροτονίᾳ καὶ ἐπὶ τῇ βα-
 πτίσει κατὰ τὸ Πάσχα. Διακρίνονται διὰ τὴν λιτότητα καὶ τὴν συν-
 τομίαν των, τῆς ὁποίας στεροῦνται αἱ συνταχθεῖσαι ἕνα περίπου αἰῶνα
 βραδύτερον καὶ περιγραφόμεναι εἰς τὰς Διαταγὰς Ἀποστόλων. Αἱ
 ἐν ἰσχύει λειτουργίαι καὶ λοιπαὶ βασικαὶ ἀκολουθίαι ἔχουν ὑποστή-
 κατὰ τὴν διαδρομὴν τῶν αἰῶνων πλείστας μεταλλαγὰς, ὅπως ὑφίσταν-
 ται ἀκόμη καὶ τώρα, ἀλλ' ὅπωςδήποτε ἔχουν τὰς ἀρχὰς των εἰς τὴν
 πατερικὴν ἐποχὴν, καὶ δὴ εἰς τὴν περίοδον ἀπὸ τοῦ δ' μέχρι τοῦ θ'
 αἰῶνος.

Πολὺ μικρὸν μέρος τῶν σχετικῶν κειμένων ἔχει ἐκδοθῆ μετὰ
 τῶν πατερικῶν ἔργων. Τὸ σύνολον αὐτοῦ εὐρίσκεται εἰς τὰ λειτουρ-
 γικὰ βιβλία, κυρίως τὸ Εὐχολόγιον, περιέχον τὰς ἀκολουθίας τῶν
 μυστηρίων καὶ μυστηριακῶν τελετῶν, τὴν Ὁκτώηχον ἢ Παρακλητι-
 κὴν, περιέχουσαν τὰς καθημερινὰς ἀκολουθίας τοῦ ὄρθρου, τοῦ ἑσπε-
 ρινοῦ καὶ τῶν συνδεδεμένων μετὰ αὐτοὺς ὥρων προσευχῆς δι' ὀκτὼ
 ἑβδομάδας κατὰ τοὺς οἰκείους ἤχους, τὸ Τριώδιον καὶ τὸ Πεντηκο-
 στάριον, περιέχοντα τὰς ἀκολουθίας τῶν κινητῶν ἑορτῶν, τὰ Μηναῖα,
 περιέχοντα τὰς ἀκολουθίας τῶν ἀκινήτων ἑορτῶν, τὸ Ὁρολόγιον,
 περιέχον τὰ σταθερὰ στοιχεῖα τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ὄρθρου, τοῦ ἑσπε-
 ρινοῦ, τῶν ὥρων, τῶν παρακλητικῶν κανόνων καὶ ὁρισμένα ἄλλα
 στοιχεῖα.

η. Ποιήματα

Τὰ χριστιανικὰ ποιήματα ἀπὸ ἀπόψεως προορισμοῦ κατατάσσονται εἰς δύο μεγάλας κατηγορίας, τὴν λειτουργικὴν καὶ τὴν μὴ λει-
 τουργικὴν, τὴν ὁποίαν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν λογιὰν, μετὰ τὴν
 παρατήρησιν ὅτι καὶ ἡ πρώτη δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκην μὴ λογιὰν.

Κείμενα τῆς πρώτης κατηγορίας εἶναι οἱ πάσης φύσεως λατρευ-
 τικοὶ ὕμνοι. Ἡ χριστιανικὴ ὑμνογραφία εἶναι ἐνδογενὲς προϊόν, ἂν
 καὶ ἔχει ὅλας τὰς ἀναποφεύκτους καὶ χρησίμους ἐξωθεν ἐπιδράσεις,
 παρουσιάζεται δὲ ἐξ ἀρχῆς μετὰ ποικιλίαν μορφῶν, ὅπως φαίνεται εἰς
 τὸ πολυσυζητημένον χωρίον τοῦ Παύλου, ὅπου σημειώνονται ὅλα τὰ
 εἶδη ποιήσεως τῆς ἀρχαϊκῆς Ἐκκλησίας· Ὁ λόγος τοῦ Χριστοῦ
 ἔνοικεῖτω ἐν ὑμῖν πλουσίως, ἐν πάσῃ σοφίᾳ διδάσκοντες καὶ νουθε-
 οῦντες ἑαυτοὺς, ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς, ἐν χά-
 ρι καὶ ᾠδῶντες ἐν τῇ καρδίᾳ ὑμῶν τῷ Κυρίῳ»⁴¹.

Εἰς τὴν Κ. Διαθήκην ἀπαντῶνται τεμάχια ἢ σπαράγματα ἐκ τῶν
 ἰσοπρωτῶν ομάδων, δηλαδὴ τῶν ψαλμῶν καὶ τῶν ὕμνων, ἀλλ' ὄχι

άρκετά διὰ νὰ ἐπιτρέψουν εἰς ἡμᾶς νὰ σχηματίσωμεν πλήρη εἰκόνα τῆς ἀρχαϊκῆς ὑμνογραφίας. Ἐξ ἴσου σπάνια εἶναι τὰ σπαράγματα ἐκ τῶν δύο ἢ τριῶν ἐπομένων αἰώνων. Φαίνεται ὡς νὰ ἀπέφειγον τὴν ἐπίδοσιν εἰς τὴν ὑμνογραφίαν οἱ ἀρχαῖοι Χριστιανοί, ἀλλ' ἀστοχοῦν ὅσοι μεταφράζουν τὴν ἐντύπωσιν ταύτην εἰς πραγματικότητα. Βεβαίως ὑφίσταντο τότε δύο ἀνασταλτικοὶ διὰ τὴν καλλιέργειαν τῆς ὑμνογραφίας παράγοντες· ἀρχικῶς μὲν ὁ φόβος τῆς προκλήσεως τῆς προσοχῆς τῶν διωκτῶν διὰ τῆς μελωδίας, ἡ ὁποία ἦτο κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀπαραίτητον στοιχεῖον τοῦ ὕμνου, ἔπειτα δὲ καὶ ὁ φόβος τῆς πυρρῆσεως γνωστικῶν ἀντιλήψεων διὰ τῶν στίχων. Παρὰ ταῦτα ὁμοῦ ἢ πυραγωγὴ τοῦ λογοτεχνικοῦ τούτου εἴδους δὲν πρέπει νὰ ἦτο εὐκατωφρόνητος καὶ τὸ φαινόμενον ὅτι τώρα σώζονται σπαράγματα μόνον αὐτῆς ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ λειτουργικὴ ποίησις εἶναι συλλογικὴ καὶ κοινοτικὴ, ἀπετέλει δέ, ὡς εἶναι εἰλόγον, ἀναπόσπαστον μέρος τῆς λατρείας. Οὕτω λοιπὸν καὶ οἱ ὕμνοι, διερχόμενοι ἀνὰ πᾶν στάδιον ἀναπτύξεως τῆς λατρείας ἀπὸ ἀνάλογον στάδιον ἐπεξεργασίας, ἢ ἡλλασσον μορφήν μὲ προσθήκην νέου ὕλικου ἢ ἀποσυνετίθεντο καὶ τὸ ὕλικόν των ἐνεσωματώνετο εἰς νέους ὕμνους, οἱ ὁποῖοι ἀπέδιδον κατὰ τὰς περιστάσεις γνησιώτερον καὶ τὴν θεολογικὴν διδασκαλίαν. Ἀργότερον ἐνεφανίσθησαν ἐπάνωμοι ὕμνοι καὶ ἡ ὑμνογραφικὴ ρευστότης ἐτερματίσθη σχεδὸν ἐντελῶς.

Σπουδαίαν θέσιν εἰς αὐτὴν τὴν ποίησιν κατέχει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἡ ἀντιφωνία, ἡ ὁποία καθώρισεν εἰς μέγαν βαθμὸν τὴν πορείαν τῆς. Ἡ ἀντιφωνία εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν μέθοδος ποιητικῆς συνθέσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ τρόπος μουσικῆς ἐκτελέσεως, τὰ δύο δὲ ταῦτα εὑρίσκονται εἰς στενὴν ἀλληλεξάρτησιν. Ἀπὸ ἀπόψεως ἐκτελέσεως ὁ ἀντιφωνικός ὕμνος εἴτε ψάλλεται ἀλληλοδιαδόχως ἀπὸ δύο χορῶν ἢ ἀπὸ ψάλτην καὶ χορὸν κατὰ τὰ τμήματα αὐτοῦ (ὡς χοροῦ νοουμένου διὰ τὴν παλαιάν ἐποχὴν ὀλοκλήρου τοῦ ἐκκλησιάσματος χωριζομένου κατὰ περιστάσεις εἰς δύο ομάδας) εἴτε μονωδεῖται ἀπὸ τῶν ψάλτην, ἐνῶ ὁ χορὸς ψάλλει τὸ ἐφύμνιον.

Ἡ μεγάλη ποικιλία τῶν λειτουργικῶν ποιημάτων δύναται νὰ καταταχθῇ εἰς δύο ομάδας, τὰς τῶν ἀπλῶν καὶ τῶν συνθέτων ὕμνων. ἢτοι τὰς τῶν μονοστρόφων καὶ τῶν πολυστρόφων. Ἡ μονόστροφος ποίησις, ἐμφανιζομένη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, περιλαμβάνει σύντομα ποιήματα, ὅπως εἶναι τὰ ἀπολυτικά, ὀλίγοι μικροὶ αὐτοτελεῖς ὕμνοι τῆς λειτουργίας καὶ τῶν λοιπῶν ἀκολουθιῶν, καὶ οἱ κατὰ στίχον λεγόμενοι ὕμνοι. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ὕμνοι ἐκτελοῦνται ἀντιφωνικῶς, οἱ μὲν τῶν δύο πρώτων ὑποομάδων δι' ἐπαναλήψεως τῶν διαδοχικῶς ὑπὸ τῶν δύο χορῶν, οἱ δὲ τῆς τρίτης κατὰ στίχον ἐναλλάξ.

Ἡ κατηγορία τῆς στροφικῆς ποιήσεως περιλαμβάνει πάλιν δύο μεγάλας ὑποομάδας ποιημάτων, τὴν ἀποκριτικὴν καὶ τὴν στιχολογικὴν. Εἰς τὴν ὑποομάδα τῶν ἀποκριτικῶν ποιημάτων, χαρακτηριζομένην ἀπὸ τὸ στροφικὸν ἐφύμνιον, ἀνήκουν τὸ κοντάκιον καὶ αἱ προδρομικαὶ μορφαὶ αὐτοῦ. Τοῦτο ἐκτελεῖται διὰ μελωδήσεως ἐκάστης στροφῆς ὑπὸ τοῦ ψάλτου, τοῦ δὲ ἐφυμνίου ὑπὸ τοῦ χοροῦ εἰς ἀπάντησιν. Ἐμφανίζεται καὶ αὕτη πολὺ ἐνωρίς. Τὴν ἄλλην καλοῦμεν στιχολογικὴν, διότι οἱ εἰς αὐτὴν ἀνήκοντες ᾄσματα συνοδεύονται ἀπὸ στιχολογίαν ἐκ τῶν ψαλμῶν καὶ τῶν βιβλικῶν ᾠδῶν. Τὰ ἀντίφωνα, τὰ ὁποῖα παρενεβάλλοντο μεταξὺ τῶν βιβλικῶν στίχων, σύντομα ἀρχικῶς καὶ σιτιστάμενα εἰς μίαν λέξιν ἢ ἓν φρασιδίον, κατόπιν βαθμιαίας διογκώσεως ἀπέληξαν εἰς τροπάρια καὶ ἀπετέλεσαν ὅλην τὴν ποικίλιαν τῶν στιχηρῶν καὶ τῶν κανόνων. Προφανῶς παρετηρήθη καὶ κάποια ἀνάμιξις τῶν δύο τύπων τῆς στροφικῆς ὑμνογραφίας, καθ' ὅσον ὀρισμένα ἀντίφωνα, ὅπως τὰ τῆς ἀκολουθίας τοῦ πάθους, ἐνθ' ἀρχικῶς ἐμουνίζονται χωρὶς στίχους, βραδύτερον κυθίστανται ἐν ὄλῳ ἢ ἐν μέρει στιχηρά.

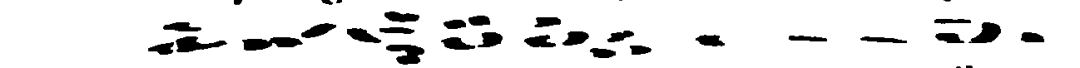

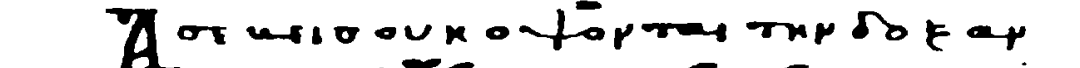

Κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν περίοδον σινατίθεντο μονόστροφα καὶ ἀποκριτικὰ στροφικὰ ποιήματα, ὅπως εἶδομεν. Ἡ στιχολογικὴ στροφικὴ ποίησις φαίνεται ὅτι ἠγκαινιάσθη ἀπὸ τοῦ δ' αἰῶνος, ὁπότε προεκάλεσε καὶ σχετικὴν ἀντίδρασιν, ἀλλ' ἐκαλλιεργήθη ἀποδοτικῶς πολὺ βραδύτερον ὑπὸ τὴν μορφήν τῶν κανόνων καὶ τῶν παντοειδῶν στιχηρῶν. Γενικῶς ἡ μεγάλη ἀκμὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως ἀρχίζει ἀπὸ τοῦ 500 περίπου καὶ ἡ ὑμνογραφικὴ παραγωγή ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης μέχρι τοῦ 950 ἀποτελεῖ μίαν ἀπὸ τὰς δόξας τοῦ Βυζαντίου. Τὴν ἐθεράπευσαν ἀδιακριτῶς ταπεινοὶ μοναχοί, εὐγενεῖς δέσποιναι καὶ παντοδύναμοι αὐτοκράτορες.

Ἡ πλειονότης τῶν χριστιανικῶν ποιημάτων, ἔργων ἀνθρώπων οἱ ὅποιοι ἦσαν ἐνίοτε ἄμοιροι κλασικῆς παιδείας, στεροῦνται τῶν τεχνικῶν γνωρισμάτων τῆς προσωδίας, ἀλλὰ πάντως τὸ εἶδος τῆς τεχνικῆς, τὴν ὁποῖαν ἐφαρμόζουν, ἔχει ὀρισμένα ποιητικὰ στοιχεῖα, κυρίως δὲ ρυθμόν· διὰ τοῦτο ἡ ποίησις αὕτη καλεῖται ρυθμικὴ. Ἡ μετάβασις ἀπὸ τῆς προσωδιακῆς εἰς τὴν ρυθμικὴν τεχνικὴν ὀφείλεται βασικῶς εἰς δύο πυράγοντας· πρῶτον εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τοὺς ἀλεξανδρινοὺς χρόνους ἡ ποσότης τῶν συλλαβῶν ἔπαυσε νὰ ἔχη ἀξίαν λόγῳ τῆς διεισδύσεως τοῦ ξενικοῦ στοιχείου εἰς τὴν προφορὰν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῆς ἐκ τούτου καταργήσεως τῆς διακρίσεως βραχέος καὶ μακροῦ, καὶ δεῦτερον εἰς τὸ ὅτι τὸ πηγαῖον ὑλικὸν τῶν χριστιανικῶν ὕμνων ἦτο πολὺ συχνὰ τυποποιημένον καὶ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μεταβληθῇ διὰ νὰ δαμνοσθῇ καὶ συμμορφωθῇ πρὸς τὰς ἀπαι-

Ποίημα με μουσικήν παρασημαντικήν.

Ἡ καταγραφή τῶν εἰδους τούτου συνετέλεσεν ὥστε τὰ ρυθμικά ποιήματα νὰ γράφονται ἐν συνεχείᾳ καὶ ἔχει κατὰ στίχους.

Εἰρμολόγιον τοῦ ἔτους 1281. Crottaferrata, Bndia Graeca, Cod. E. γ. II, φ. 151β.

 Ἀποθεμαρ κ η ε ι ι ο θ ε ο σ ο α ρ ι ο σ

 θ ο ρ ο ω τ ῆ σ πα ρ θ θ ρ ο υ κ η τ ρ ο σ.

 κ ρ ο φ η τ ῆ κ ω σ ε κ ρ α υ γ α / β γ . α ρ μ α

 κ ο ψ η τ ρ ο κ α τ ε ἰ δ ω ρ τ η ρ ε λ ε υ σ ῆ ρ .

 ε ξ η ο ο η λ θ ε ο σ . ε ι ο σ ω τ η ρ ῖ ο ρ

 λ α λ ο υ σ ο υ . τ ο υ σ ω σ α ι τ ο υ χ ρ η ῖ ο ρ

 σ ο υ ω σ ε υ σ σ λ α χ ρ ο σ . — ω ε ἰ π ῆ

 Ἀ σ τ ε κ ῖ ο σ ο υ κ ο ψ ο ρ τ η ι τ η ρ δ ο ξ α ρ

 σ ο υ χ ρ ῖ ο τ ε . α ρ ο μ μ ω τ ῆ δ ῖ α κ ε

 ρ η σ . α λ λ η κ ῖ ο σ ο ι λ α τ ρ ε υ ο ρ τ ῆ .

 ο μ μ ο λ ο γ ο υ μ θ ρ ε υ σ ε μ ω σ . σ ω π α

 τ ρ ῖ κ α ι π η ρ ε υ μ α τ ῆ δ ῖ ο υ κ α ι φ ο

 τ ῖ ζ ο μ μ ε θ α ι . — ω ε ἰ π ῆ

 π ρ ο α τ ο τ ο ρ κ λ υ δ ο ρ α τ ο ρ π ο θ ω ρ

 κ ο υ κ α τ ε υ ρ α σ ο ρ . κ α ι ε κ π ῖ ν θ μ ε θ

 ρ ο ρ α δ ο υ μ ε θ . ω σ ἰ ω γ α ρ α β α ρ π α

 σ ο ρ χ ρ ῖ ο τ ε . π η ρ ο σ ε γ α ρ ε μ ο η σ ο ι

τήσεις τῆς στιχουργικῆς. Βραδύτερον ὄχι μόνον ἐνεφανίσθησαν σποραδικῶς ὄρισμένα ποιήματα μὲ προσφδιακὴν στιχουργικὴν, ἀλλὰ καὶ τὰ ρυθμικά ποιήματα ἔλαβον περισσότερα ποιητικὰ γνωρίσματα.

Τὰ λειτουργικά ποιήματα, φερόμενα γενικῶς καὶ ἀορίστως ὑπὸ τὰς ὀνομασίας *ποίημα*, *ᾠσμα*, *ὕμνος*, *ᾠδή*, *ᾠμνος*, *ψαλμός*, ἀφ' οἴτου καθωρίσθησαν ὀριστικῶς τὰ εἶδη αὐτῶν χαρακτηρίζονται μὲ ἰδιαίτερα ὀνόματα σχετιζόμενα εἴτε μὲ τὴν σύνθεσιν των εἴτε μὲ τὴν θέσιν των εἰς τὰς ἀκολουθίας: *ἀπολυτίκιον*, *ἐξαψωστειλάριον*, *κοντάκιον*, *στιχηρόν*, *ἀπόστιχον*, *κάθισμα*, *κανών* κ.ἄ. Διατηροῦνται εἰς τὰ λειτουργικά βιβλία, τὰ ὅποια περιέχουν τὰς ἀκολουθίας τῶν κινητῶν ἑορτῶν (Τριῳδίου, Πεντηκοστάριον) καὶ τῶν ἀκινήτων (Μηναιᾶ), καθὼς καὶ εἰς τὴν Παρακλητικὴν καὶ τὸ Ὡρολόγιον. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἄλλα πατερικά κείμενα οἱ ὕμνοι δὲν ἔχουν μελετηθῆ καὶ δὲν ἔχουν ἐκδοθῆ κριτικῶς εἰμὴ μόνον κατὰ μικρὸν μέρος.

Ἡ μὴ λειτουργικὴ ποίησις εἶναι πάντοτε σχεδὸν λογία καὶ ὡς ἐκ τούτου θὰ ἠδύνατο νὰ ὀνομασθῆ λογία θρησκευτικὴ ποίησις. Μέχρι τοῦ 8^{ου} αἰῶνος ἀκολουθεῖ τὰ μέτρα καὶ τὴν γλῶσσαν, καθὼς ἐπίσης ἐνίοτε καὶ τὰ εἶδη, τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ποιήσεως, ἔπειτα δὲ ἀπλοποιεῖται χωρὶς νὰ χάσῃ τὰ ἀρχαϊκὰ γνωρίσματα. Ἐνῶ ἡ λειτουργικὴ, προσηρμοσμένη εἰς τὸ ὁμαδικὸν πνεῦμα λατρείας, εἶναι μέσον κοινωνίας μὲ τὸν Θεόν, ἢ ἀκόμη ἔκφρασις τῆς κοινωνίας μὲ τὸν Θεόν, ἡ θρησκευτικὴ ἐκφράζει συναισθήματα τὰ ὅποια πλημμυρίζουν τὸν ποιητὴν κατὰ τὴν προσπάθειαν ἀναζητήσεως τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπαφῆς μετ' αὐτοῦ, εἶναι συνεπῶς προσωπικὴ ἢ πρώτη εἶναι ποίησις τοῦ ναοῦ, ἢ δευτέρα εἶναι ποίησις τοῦ γραφείου ἢ τοῦ ἡσυχαστηρίου.

Κατὰ τὴν πρώτην περίοδον ἡ λογία ποίησις δὲν ἐθεραπεύθη ἐπιμελῶς, καθὼς δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν ἀπὸ τὴν ὀλιγότητα τῶν ἰχνῶν τὰ ὅποια ᾤφησε, θὰ ἴδωμεν δὲ εἰς τὸν οἰκείον τόπον τοὺς λόγους τοῦ φαινομένου τούτου· ἀλλὰ κατὰ τὸν 8^{ον} αἰῶνα καρποφορεῖ τόσον ἀφθόνως διὰ τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου, τοῦ Συνεσίου Πτολεμαῖδος καὶ τοῦ Ἀπολιναρίου Λαοδικείας, ὅστε τὰ κατάλοιπά της παρουσιάζονται πλέον πλούσια, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ τῆς λειτουργικῆς τὰ ὅποια μέχρι καὶ τοῦ 500 εἶναι ὀλίγα. Ἐκτοτε τὰ κείμενα τῆς ποιήσεως τοῦ εἶδους τούτου ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι σημαντικά, ἀλλὰ δὲν δύνανται νὰ συγκριθοῦν, οὔτε εἰς ὄγκον οὔτε εἰς ποιότητα, μὲ τὴν παραγωγὴν τῶν κοντακίων, τῶν κανόνων καὶ τῶν στιχηρῶν.

Τὸ δραματικὸν στοιχεῖον συναντῶμεν εἰς πολλὰ ὕμνογραφικὰ εἶδη, καὶ δὴ εἰς τὸ κοντάκιον, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὸ προκοντάκιον τῶν *Ἡμέρων Ἰωάννου* καὶ τὸ παρθένιον τοῦ Μεθοδίου· τὸ συναντῶμεν ἐπίσης ἀφθόνως καὶ εἰς λογία ποιήματα. Ὡς ἰδιαίτερον εἶδος

τὸ δράμα δὲν ἐθεραπεύθη εἰμὴ μετὰ πολλοῦ δισταγμοῦ. τὸ παράδειγμα δὲ τοῦ ποιητοῦ τοῦ Χριστοῦ πάσχοντος, ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ εἶναι πράγματι ὁ Γρηγόριος Θεολόγος, εἶναι σχεδὸν μοναδικόν, ἂν καὶ πιθανῶς μεταξὺ ἀπολεσθέντων ποιητικῶν κειμένων, ἰδιαίτερον τοῦ Ἀπολιναρίου, πιθανῶς νὰ ὑπῆρχον καὶ ἄλλα παρόμοια ἔργα.

Δὲν ἔχει δοθῆ καμμία προσοχὴ εἰς τὰ προϊόντα τῆς χορικῆς θρησκευτικῆς ποιήσεως, τὰ ὅποια παραδοσιακῶς ψάλλονται κατὰ τὰς πυραμονάς τῶν μεγάλων ἑορτῶν, ἴητοι Χριστουγέννων, Φώτων, Βασιῶν Παθῶν, ὑπὸ χορῶν παιδῶν μὲ συνοδείαν καὶ ὀργάνων ἀπὸ οἰκίας εἰς οἰκίαν, ἐψάλλοντο δὲ ἀπὸ ἀμνημονεύτων χρόνων εἰς τοὺς οἴκους, τί

Ἀπόδοσις τῆς ποιήσεως δι' εἰκόνας.

Ἡ προσφορά τῆς κτίσεως. Εἰκονογράφησις τοῦ Ὕμνου, «Τί σοι προσέγκωμεν, Χριστέ». Ποίησις καὶ ζωγραφικὴ εἰς μίαν ἐνότητα. Ὑπογραφή τοῦ κέρθηκος τῆς Μονῆς Δοχειαρίου Ἁγίου Ὁρους τοῦ 1877 αἰῶνος.

σχολεῖα καὶ τὰς αἰθούσας συγκεντρώσεων. Εἶναι λαϊκῆς προελεύσεως καὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ σειρὰν διστίχων, εἰς ποικιλίαν μέτρων, συνήθως δὲ ὀκτασυλλάβων, δεκασυλλάβων, δεκαπεντασυλλάβων. Διασωζόμενα μόνον προφορικῶς ἀπὸ στόματος εἰς στόμα ἐπὶ αἰῶνας ἔχουν ὑποστῆ ἀλλοιώσεις, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα διατηροῦν στοιχεῖα τὰ ὅποια μαρτυροῦν τὴν ἀρχαιοτάτην καταγωγὴν των.

θ. Ἐκκλησιαστικαὶ Διατάξεις

Εἶναι εὐλογον ὅτι πολὺ ἔνωρίς ἐκρίθη ἀναγκαῖος ὁ καθορισμὸς σαφῶν ἀρχῶν διεπουσῶν τὴν λειτουργίαν τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἐγκοσμίου ὀργανισμοῦ, καθ' ὅσον ἡ ἀπόλυτος ἐλευθερία εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἐντολῶν τοῦ Κυρίου καὶ τῶν Ἀποστόλων ἠδύνατο νὰ προκαλέσῃ ἀταξίαν. Ἀπὸ τὴν ἀνάγκην αὐτὴν προέκυψαν αἱ διατάξεις καὶ οἱ κανόνες, ἐν συνεχείᾳ δὲ τὰ μοναστηριακὰ τυπικά.

Αἱ διατάξεις, βραχεῖαι ἀρχικῶς συλλογαὶ ὁδηγίων, σὺν τῷ χρόνῳ διογκῶνται διὰ νὰ βραχυνοῦν ἐκ νέου ὑπὸ διάφορον μορφήν κατόπιν διαχωρισμοῦ τῶν στοιχείων των. Εἰς τὴν πρώτην των μορφήν, φέρουσαι τοὺς τίτλους διδαχαί, διδασκαλίαι, διατάξεις, ἀποτελοῦν εἶδος πανδεκτῶν, οἱ ὅποιοι περιέχουν ἀπὸ ὅλα, ἤτοι συγκεκριμένους κανονισμοὺς, ὁδηγίας καὶ παραινέσεις, καὶ παρὰ τὴν βραχύτητά των καλύπτουν τοὺς χώρους τῆς ὀργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας, τῆς λατρείας καὶ τοῦ βίου τῶν Χριστιανῶν. Παρ' ὅλον ὅτι τὸ περιεχόμενον των εἶναι σύμμορφον πρὸς τὰς θεολογικὰς ἀρχὰς καὶ τὴν πρᾶξιν τῆς Ἐκκλησίας, αὐταὶ ἐπωφελοῦνται ἀναλόγων κειμένων καὶ τοῦ ἰουδαϊκοῦ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου.

Τοιαῦται συλλογαὶ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχον πολυάριθμοι καὶ, δεδομένης τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν ἀρχαϊκῶν τοπικῶν Ἐκκλησιῶν, ἐκάστη ἐξ αὐτῶν εἶχε τὴν ἰδικὴν τῆς συλλογῆν, ἂν καὶ αὗται δὲν διέφερον σοβαρῶς μεταξύ των. Μέχρις ἡμῶν ὅμως διεσώθησαν ἐλάχισται. Ἐξ ἐπόψεως ὕφους καὶ μεθόδου εἶναι λιταὶ καὶ ἀπλοῖκαί, ἐπειδὴ δὲ τρόπον τινὰ εἶναι συλλογικὰ ἔργα τῆς κοινότητος, ἢ προσωπικότητος τῶν συντακτῶν ἀπουσιάζει ἀπ' αὐτῶν τελείως· παρεδίδοντο λοιπὸν συνήθως ἀνωνύμως καὶ, ὡς διατηροῦσαι τὸ πνεῦμα τῶν Ἀποστόλων, ἀνήγοντο εἰς αὐτοὺς.

Εἰς τὴν δευτέραν μορφήν, τὴν ἐκτενῆ, αἱ διατάξεις περιέλαβον ἄφθονον διδασκαλίαν, καταστᾶσαι οὕτω εἶδη ἐγχειριδίων κανονικοῦ δικαίου, λειτουργικῆς καὶ ἠθικῆς, ὑποτυπώδους πάντοτε μορφῆς. Ἐνῶ δὲ ἀρχικῶς δὲν περιεῖχον στοιχεῖα περὶ τῆς πίστεως, ἐπικρατοῦσης τῆς ἀρχῆς τῆς ἀποφυγῆς εὐρείας ἀνακοινώσεως τῶν καθ' αὐτὸ

χριστιανικῶν δογμάτων, ὑπὸ τὴν νέαν μορφήν των παρέλαβον καὶ τὰ περὶ αὐτῆς.

Ἄλλ' ἔπειτα τὰ ποικίλα στοιχεῖα τῶν διατάξεων ἀποχωρίζονται, καθ' ὅσον ἡ ἠθικὴ διδασκαλία πραγματοποιεῖται διὰ τῶν ὁμιλιῶν καὶ τῶν κατηχήσεων, ἡ λατρευτικὴ τάξις ὀργανώνεται καὶ τυποποιεῖται αὐτοτελῶς, τὰ δογματικὰ θέματα διατυπώνονται εἰς χωριστοὺς ὄρους καὶ ἐρμηνεύονται εἰς θεολογικὰς πραγματείας. Λιὰ τοῦτο ἔκτοτε τὸ περιεχόμενον τῶν διατάξεων περιορίζεται εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὀργάνωσιν καὶ τὴν ἠθικὴν εὐταξίαν, καὶ λαμβάνει πλέον τὴν μορφήν τῶν κανόνων.

Ὅπως αἱ ὁμολογίαι, οὕτω καὶ αἱ διατάξεις περιέρχονται πλέον εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῶν συνόδων, εἴτε οἰκουμενικῶν εἴτε τοπικῶν. Αἱ συνοδικαὶ ἀποφάσεις εἶναι δύο εἰδῶν, δογματικαὶ καὶ ὀργανωτικαί, ὅταν δὲ ἀναφέρονται εἰς τὸ δόγμα καλοῦνται ἔθροι καὶ ὅταν ἀναφέρονται εἰς τὴν εὐταξίαν καλοῦνται κανόνες. Ὅπως ὁμως ἐπίσης αἱ ὁμολογίαι, οὕτω καὶ αἱ διατάξεις δὲν ἀπαλλοτριώνονται πλήρως τῆς ἀτομικῆς δικαιοδοσίας. Μερικοὶ ἐκ τῶν μεγάλων ἢ μικρῶν Πατέρων ἀσχολοῦνται μὲ τὴν σύνταξιν κανόνων, οἱ ὅποιοι μάλιστα ἔχουν κατὰ διαφόρους τρόπους λάβει ἐπίσημον κῦρος. Αἱ διατάξεις ἐν γένει εἶναι συνθετώτεραι καὶ ἔχουν συνοχὴν καὶ συνέπειαν, ἐνῶ οἱ κανόνες διατυπώνουν εἰς συντόμους αὐτοτελεῖς προτάσεις ποικίλα θέματα ἐκκλησιαστικῆς εὐταξίας.

Τοὺς κανόνας καὶ τῶν δύο τούτων κατηγοριῶν εὐρίσκομεν ὄχι μόνον εἰς τὴν οἰκείαν θέσιν, δηλαδὴ εἰς τὰ συνοδικὰ πρακτικὰ καὶ τὰ πατερικὰ συγγράμματα, ἀλλὰ καὶ εἰς εἰδικὰς κανονικὰς συλλογὰς τῶν ὁποίων ἡ κατάρτισις ἤρchiσε τὸν στ' αἰῶνα, ὀλίγον μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐγκαινίασιν τῆς κωδικοποιήσεως τοῦ κοσμικοῦ δικαίου. Νεαὶ συλλογαὶ ἐμφανίζονται βραδύτερον εἴτε χωρισταὶ διὰ τοὺς κανόνας μόνον εἴτε κοιναὶ μετὰ τῶν νόμων, καλούμεναι ὡς ἐκ τοῦ τελευταίου τούτου νομοκάνονες. Διαπρεπεῖς κανονολόγοι, ἰδίως κατὰ τὸν ιβ' αἰῶνα, ἠρμήνευσαν αὐθεντικῶς τὰ κείμενα ταῦτα.

Χωριστὴν κατηγορίαν ἀποτελοῦν αἱ ποικίλης φύσεως ἀσκητικαὶ διατάξεις, ἀπὸ τῶν μοναστηριακῶν τυπικῶν μέχρι τῶν ὄρων τοῦ μοναχικοῦ βίου καὶ τῶν ἐπιτιμίων διὰ μοναχοὺς καὶ μοναχάς.

ι. Ἑρμηνευτικὴ Γραμματεία

Ὅσον τὰ κείμενα ἀπομακρύνονται τοῦ χρόνου καὶ τόπου συντάξεώς των τόσοον δυσνοητότερα καθίστανται, διὸ καὶ χρειάζονται ἐρμηνείαν. Εἰς ἀκόμη εἰδικὸς λόγος ὁ ὁποῖος καθίστα ἀναγκαίαν τὴν

ρμηνείαν παλαιῶν κειμένων ποιητῶν καὶ φιλοσόφων κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους ἦτο ἡ ἀναζήτησις αὐθεντικῶν κανόνων σκέψεως καὶ ζωῆς λόγῳ τῶν παρατηρουμένων τότε ἀποτόμων μεταβολῶν εἰς τὴν κοινωνικὴν διάρθρωσιν. Οὕτως οἱ καθηγηταὶ τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν κατέστησαν ἑρμηνευταὶ τῶν ἀπόψεων τῶν ἰδρυτῶν τῶν, κατὰ τὴν φύσιν καὶ τῶν θεμελιωτῶν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ἐν γένει.

Ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ὅμως, ὡς κατ' ἀρχὴν ξένος πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ἐχρειάσθη ἑρμηνείαν ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς πρὸς διασάφισιν αὐτῶν εὐχερέστεραν κατανοήσιν. Ὁλόκληρος ἡ χριστιανικὴ γραμματεία εἶναι ὑπὸ τινος ἔποψιν ἑρμηνεία, ἑρμηνεία ἐνός γεγονότος καὶ νόμος βιβλίου, δηλαδή τῆς παρουσίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τὸν κόσμον καὶ τῆς Κ. Διαθήκης ἢ γενικῶς τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Σπανιώτερον ἑρμηνεύονται καὶ ἄλλα κείμενα, πατερικὰ συγγράμματα, λειτουργικοὶ μνοὶ καὶ εὐχαί, ἐκκλησιαστικαὶ διατάξεις. Κατὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ Ἀριστάρχου, «Ὁμηρον ἐξ Ὁμήρου δεῖ σαφηνίζειν αὐτὸν ἐξηγοούμενον αὐτόν», ἢ ἀποτελεσματικώτερον ἑρμηνεία εἶναι ἡ γινομένη βάσει ὑποκειμένου τοῦ ἑρμηνευομένου συγγράμματος· οὕτω καὶ οἱ χριστιανοὶ ἑρμηνευταὶ καθώρισαν ὡς κανόνα τὴν ἑρμηνείαν «τῆς Γραφῆς καὶ τῆς Γραφῆς», καὶ μάλιστα ὄχι μόνον χωριστὰ δι' ἕκαστον τμήμα τῆς, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν συνάρτησιν καὶ ἀλληλοσυμπλήρωσιν τῶν τμημάτων.

Καθωρίσθησαν δὲ ἑνωρὶς καὶ αἱ κατάλληλοι μέθοδοι ἑρμηνείας, ἢ ὅποια ἐν προκειμένῳ εἶναι τρεῖς, ἢ ἱστορικὴ, ἢ τυπολογικὴ καὶ ἢ ἀλληγορικὴ. Ἱστορικὴ εἶναι ἡ μέθοδος κατὰ τὴν ὁποίαν ἀναζητοῦνται αἱ νοήματα τῶν βιβλικῶν κειμένων διὰ τῆς ἀναλύσεως τῶν ἱστορικῶν καὶ φιλολογικῶν δεδομένων καὶ μόνον· τυπολογικὴ εἶναι ἡ μέθοδος κατὰ τὴν ὁποίαν θεσμοί, γεγονότα καὶ πρόσωπα τῆς Γραφῆς ἐκλαμβάνονται συστηματικῶς ὡς προτυπῶντα μακροπροθέσμως τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ἢ πρόσωπα τοῦ περιβάλλοντος αὐτοῦ καὶ ἐπεισόδια τοῦ βίου αὐτοῦ, ἢ καὶ εἰς τὸν καιρὸν τῶν εἰχόν ἰδικόν τῶν νοήματα καὶ ἰδιότητάς τῶν ὑπόστασιν· ἀλληγορικὴ εἶναι ἡ μέθοδος κατὰ τὴν ὁποίαν ὄροι καὶ γεγονότα τῆς Γραφῆς ἐκλαμβάνονται ὡς μὴ ἔχοντα καθ' αὐτὰ νόημα ἢ ὑπόστασιν, ἀλλ' ὡς ἐξεικονίζοντα μελλοντικὰ γεγονότα, καὶ ἀπαραιτήτως χριστολογικά. Ἡ δευτέρα καὶ ἡ τρίτη μέθοδος παρὰ τὴν διαφορὰς τῶν συνδέονται στενῶς καὶ κατ' οὐσίαν ἀποτελοῦν δύο ἑνῆς ἐνιαίας μεθόδου κατὰ τὴν δευτέραν τὰ πράγματα συνέβησαν, ἀλλ' ἔχουν δύο νοήματα, τὸ πρόσκαιρον καὶ τὸ τελικόν, κατὰ δὲ τὴν ῥίτην τὰ λεγόμενα δὲν συνέβησαν, ἀλλ' ἦσαν ἀπλοῦς λόγος, ἀλληγορία.

Ἡ ἀλληγορικὴ μέθοδος ἑρμηνείας ἐφήρμοζον ἀπὸ παλαιότερας

έποχής οί Στωικοί, άνευρίσκοντες δι' άπομυθεύσεως νόημα είς τούς μύθους, οί όποιοι περιέχονται είς τά ποιήματα του Όμήρου και του Όσιόδου, και δυνάμενοι ούτω νά διατηρήσουν τούς μεγάλους τούτους ποιητάς και πρωτεργάτας τής έλληνικής πνευματικής καλλιέργειας είς τό παιδευτικό σύστημα, από τό όποιον τούς εξέβαλλεν ό Πλάτων ώς περιγράφοντας φαντασιώδη και μή άνταποκρινόμενα είς τήν αλήθειαν πράγματα. Ό Ψευδοηράκλειτος, συγγραφεύς του α' μ.Χ. αιώνος πιθανώς, εκφράζει είς τό έργον του *Όμηρικά προβλήματα είς ά περι Θεού "Όμηρος ήλληγόησεν"*⁴² τήν άποψιν ότι τά του Όμήρου θά ήσαν ιεροσύλοι μύθοι, άν δέν ήσαν άλληγορικά. Έξ άλλου, όπως οί Στωικοί περιέσωσαν κατ' αυτόν τόν τρόπον τήν άξιοπρέπειαν του Όμήρου, ούτως οί έλληνισταί Ιουδαίοι ήδύναντο νά εισαγάγουν τήν Γραφήν των είς τόν έλληνικόν κόσμον, χωρίς αί άνθρωπομορφικαί εκφράσεις της νά προκαλούν τά μειδιάματα των λογίων. Τήν παλαιάν δέ ταύτην έλληνοϊουδαϊκήν παράδοσιν εγενίκευσεν ό Φίλων, εκκινών από τήν άποψιν ότι ή Π. Διαθήκη εκφράζει θεολογικάς και φιλοσοφικάς έννοιάς διά τής χρήσεως μύθων, πράγμα τό όποιον δέν είναι παράδοξον, άφοϋ και ό Πλάτων έπραττε τό ίδιο. Αλλά βεβαίως διά τής άπομυθεύσεως αυτού του είδους τά ιστορικά γεγονότα απογυμνώνονται από τά πραγματικά των στοιχεία, καθίστανται είκόνες φορεΐς πνευματικών και κυρίως ήθικων αληθειων.

Αί ραββινικαί σχολαί παρέλαβον μερικά στοιχεία τής μεθόδου ταύτης, εφαρμόζουσαι αυτήν εκκαιριακώς είς κείμενα κατάλληλα. όπως είναι τό *Άσμα Άσμάτων*, ένϋ δέν τήν άπέφευγε καθ' όλοκληρίαν και ό Παϋλος υπό τήν τυπολογικήν της μορφήν.

Όλοι οί χριστιανοί θεολόγοι χρησιμοποιοϋν πολλήν ή όλίγην τυπολογίαν είς τήν Π. Διαθήκην, αλλά διαφέρουν είς τήν εκτασιν τής χρήσεως αναλόγως των ιδιαιτέρων τάσεων, ένϋ είς τήν άλληγορίαν όλίγοι μόνον καταφεύγουν. Κλασική κατέστη ή διάκρισις των δύο θεολογικών σχολων τής χριστιανικής αρχαιότητος κατά τήν έρμηνευτικήν μέθοδον, τής αλεξανδρινής εφαρμοζούσης άλληγορίαν μετά τυπολογίας και τής αντιοχειανής εφαρμοζούσης ιστορικοφιλολογικήν κριτικήν μετά περιστασιακής τυπολογίας. Οί Άλεξανδρινοί θεολόγοι χρησιμοποιοϋν τήν μέθοδόν των ως όπλον κατά των αίρετικων, κατά των Γνωστικων, εκ των όποιων άλλοι μόνον άπέρριπτον τήν Π. Διαθήκην λόγω τής στενής αναστροφής του Θεού αυτής μετά του κόσμου και έν συνεχεία του αντιουδαισμοϋ αυτων, άλλοι δέ διετήρουν αυτήν άλληγορίζοντες τό περιεχόμενόν της. Μετά τούς μεγάλους θεολόγους του γ' αιώνου παρετηρήθη σοβαρά αντίδρασις κατά τής άκράτου χρήσεως άλληγορίας, αλλά παρά ταυτα αυτη διετηρήθη

ρησιμοποιουμένη κατὰ ἤπιον τρόπον εἰς ὄρισμένα μόνον κείμενα.

43 Ἐλεγχος 4,26,1

Σαφῆς διάκρισις εἰς τὰς κατευθύνσεις τῶν σχολῶν παρατηρεῖται ὡς πρὸς τὴν Κ. Λιαθῆκην. Ἐνῶ ὁ Εἰρηναῖος διὰ τῆς προτάσεώς του «Χριστὸς . . . διὰ τύπων καὶ παραβολῶν ἐσημαίνεται»⁴³ ὑπεδείκνυεν ἀνάγκην τυπολογικῆς ἐρμηνείας ὀρισμένων παραβολικῶν λόγων τοῦ Χριστοῦ, ὁ Ὠριγένης ἠθέλησε νὰ μεταβάλῃ τὸ σύνολον τοῦ σθητοῦ εὐαγγελίου εἰς πνευματικὸν διὰ μιᾶς καθάρσεως ἀπὸ τὰ κόσμια στοιχεῖα, δι' ἀπομυθεύσεως, ἢ ὁποῖα ὅμως ἐμείωνε τὴν ἱστορικὴν ὑπόστασιν τοῦ Θεανθρώπου Χριστοῦ. Ἡ ἀλληγορικὴ μέθοδος κατακρινομένη εἰς τὰς δυνάμεις τῆς ἀνωτέρας τάξεως τῶν ἀνθρώπων, τῶν πνευματικῶν καὶ τελείων, ἐλάμβανεν οὕτω σωτηριολογικὴν σημασίαν.

Ὁ τρόπος ἐρμηνείας τῆς Γραφῆς ἦτο τριπλοῦς, ὅπως πρακτικῶς θεωρήσθῃ ὑπὸ τοῦ ἔργου τοῦ Ὠριγένους, ὁ διὰ σχολίων, ὁ δι' ὁμιλῶν καὶ ὁ δι' ὑπομνημάτων. Τὰ *σχόλια* εἶναι σύντομα ἐρμηνευτικὰ σημειώματα ἐπὶ ὀρισμένων ἀξιολόγων καὶ δυσνοήτων χωρίων τῆς γραφῆς, ἀλλ' ὁ τρόπος αὐτὸς ἐρμηνείας δὲν ἠδικοκίμησεν ἐπὶ πολὺ, ὅτι ἐθεωρήθη ἀνεπαρκῆς. Ἀντιθέτως αἱ *ὁμιλίαι* ἐπὶ θεμάτων εἰρημένων ἐκ τῶν ἐν τῷ ναφ' ἀναγινωσκομένων περικοπῶν ἢ ἐξ ἄλλων λεκτῶν τεμαχίων τῆς Γραφῆς συνεχίσθησαν διαπαντός. Ὁ δὲ ὑπομνηματισμὸς, ἦτοι ἡ συνεχὴς ἐρμηνεία βιβλίων τῆς Γραφῆς, ὁμιλητικῆς ἀρχικῶς μορφῆς ἀκόμη καὶ εἰς περιπτώσεις ἐκτενεστάτων κειμένων, ἀπεσπάσθη σὺν τῷ χρόνῳ τοῦ προφορικοῦ λόγου, τουλάχιστον κατὰ τὸ πλεῖστον. Τὰ *ὑπομνήματα* ὀνομάζονται συνήθως ἐργαζομένη καὶ ἐξηγήσεις. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς τρόπος ἐρμηνείας ἦνθησε κατὰ τὴν περίοδον ἀπὸ τοῦ γ' μέχρι τοῦ ε' αἰῶνος, ἔπειτα δὲ λόγῳ κοσμοῦ μόνον σποραδικῶς ἐκαλλιεργήθη. Ἡ γραμματεία αὐτὴ γενιᾶς καλύπτει μέγα μέρος τοῦ ὄγκου τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς τῶν Πατέρων, τουλάχιστον κατὰ τοὺς τρεῖς αἰῶνας μετὰ τὸ 200. Εἰς τοιανδῆποτε σχολὴν καὶ ἂν ἀνήκουν οἱ ἐρμηνευταί, ἀποβλέπουν εἰς ἓνα σκοπὸν, καὶ συνήθως τὸν ἐπιτυχάνουν· νὰ ἀνεύρουν εἰς πᾶν ἡμεῖον τῆς Γραφῆς τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ, τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, ἁρμονίζοντες δογματικὴν καὶ οἰκοδομητικὴν ἐρμηνείαν, χριστολογικὴν καὶ παραινετικὴν.

Αἱ εἰδικαὶ ἐπὶ τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου ἐργασίαι ἦτο εὐλογον νὰ ῥχίσουν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν ὅπου εἶχε προακμάσει ἡ μεγάλη σχολὴ τῶν γραμματικῶν ἀπὸ τοῦ γ' π.Χ. αἰῶνος καὶ ἐξῆς. Αὐταὶ ὅμως δὲν πεξετάθησαν ἀρκετά, ἐνῶ ἐξ ἄλλου καὶ τὰ διασωθέντα δείγματα τῶν χειρικῶν κειμένων εἶναι ἐλάχιστα.

Εἰς τὰ ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα ἢ εἰς εἰδικὰς μελέτας καταβάλ-

ΚΑ	ΚΒ	ΚΓ	ΚΔ	ΘΑ	ΘΒ	ΘΓ	ΘΔ
ΚΑ	ΚΒ	ΚΓ	ΚΔ	ΘΑ	ΘΒ	ΘΓ	ΘΔ
ΚΑ	ΚΒ	ΚΓ	ΚΔ	ΘΑ	ΘΒ	ΘΓ	ΘΔ
ΚΑ	ΚΒ	ΚΓ	ΚΔ	ΘΑ	ΘΒ	ΘΓ	ΘΔ
ΚΑ	ΚΒ	ΚΓ	ΚΔ	ΘΑ	ΘΒ	ΘΓ	ΘΔ
ΚΑ	ΚΒ	ΚΓ	ΚΔ	ΘΑ	ΘΒ	ΘΓ	ΘΔ
ΚΑ	ΚΒ	ΚΓ	ΚΔ	ΘΑ	ΘΒ	ΘΓ	ΘΔ
ΚΑ	ΚΒ	ΚΓ	ΚΔ	ΘΑ	ΘΒ	ΘΓ	ΘΔ
ΚΑ	ΚΒ	ΚΓ	ΚΔ	ΘΑ	ΘΒ	ΘΓ	ΘΔ
ΚΑ	ΚΒ	ΚΓ	ΚΔ	ΘΑ	ΘΒ	ΘΓ	ΘΔ
ΚΑ	ΚΒ	ΚΓ	ΚΔ	ΘΑ	ΘΒ	ΘΓ	ΘΔ

Καιόνες αντίστοιχας διαγρελίων.
 Τετραευάγγελον, κώδ. Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν 56, φ. 29,
 εἰς ἀλῶνος.

λεται πάντοτε προσπάθεια εξομαλύνσεως τῶν διαφορῶν αἱ ὁποῖαι ἀπαντῶνται εἰς ὠρισμένα παράλληλα τμήματα τῶν Εὐαγγελίων, ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἐθεωρήθη ἀρκετόν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προκύψουν ἤδη ἀπὸ τοῦ β' αἰῶνος ἀρμονίαι τῶν εὐαγγελίων, ἐν συναρτήσει πρὸς τὰς ὁποίας τὰ βιβλία τῆς Γραφῆς διηρέθησαν εἰς κεφάλαια καὶ παραγράφους, καθὼς ἐπίσης καὶ κανόνες ἀντιστοιχίας.

Ἡ ἐρμηνευτικὴ προσπάθεια εἶχε παραγάγει τόσον πλουσίαν ἐρμηνευτικὴν γραμματείαν ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας, ὥστε εἰς τὰ μέσα τοῦ ε' αἰῶνος κατενοήθη ἀπὸ πολλοὺς ὅτι ἡ βασικὴ ἀνάγκη τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἦτο πλεον ἢ σύνταξις νέων ὑπομνημάτων εἰς τὰ κείμενα τῆς Γραφῆς, ἀλλ' ἡ ταξινόμησις, ἀξιολόγησις καὶ ἐπιλογή τοῦ ὑφισταμένου ὑλικοῦ, πολὺ περισσότερον μάλιστα καθ' ὅσον οἱ μετέπειτα χρόνοι ἐνασμενίζονται γενικώτερον εἰς τὴν ἀποθησαύρισιν τῶν πυραδοθέντων ἀγαθῶν. Οὕτω προέκυψε τὸ εἶδος ἐρμηνευτικῆς ἐργασίας, τοῦ ὁποίου τὰ προϊόντα καλοῦνται ἐκλογή ἐξηγήσεων, συλλογὴ ἐξηγήσεων, ἐπιτομὴ ἐξηγήσεων, παραγραφή, καὶ βραδύτερον ἔλαβον τὸ ὄνομα *σειραὶ*, *catenae*, διατηροῦνται δὲ ἄλλοτε ἐπωνύμως καὶ ἄλλοτε ἀνωνύμως. Ἐρμηνευτικὴ σειρὰ καταρτίζεται εἴτε διὰ σημειώσεων εἰς τὰ περιθώρια τῶν σελίδων, αἱ ὁποῖαι περιέχουν τὸ βιβλικὸν κείμενον, παρατιθέμενον εἰς τὸ κέντρον αὐτῆς, εἴτε εἰς παραλλήλους πρὸς τὰς τοῦ κειμένου στήλας, εἴτε εἰς στήλας ἀκολουθοῦσας τὸ κείμενον χωρισμένον εἰς βραχείας ἐνότητες.

Οἱ πρῶτοι συμπιληταὶ ἐλάβανον συνήθως δύο ἐρμηνείας δι' ἕκαστον χωρίον, μίαν τῆς ἀλεξανδρινῆς καὶ μίαν τῆς ἀντιοχειανῆς παραδόσεως, ἢ ἄλλως μίαν τῆς ἀλληγοριζούσης καὶ μίαν τῆς ἱστορικοφιλολογούσης σχολῆς. Οἱ μεταγενέστεροι ὁμοῦ λαμβάνουν πλῆθος ἐρμηνειῶν, πρῶγμα τὸ ὁποῖον συσκοτίζει τὴν προέλευσιν τῶν ἐπὶ μέρος τεμαχίων, διότι κατὰ τὰς διαδοχικὰς ἀντιγραφὰς παραλείπονται συχνάκις τὰ ὀνόματα τῶν παλαιῶν ἐρμηνευτῶν ἀπὸ τοὺς ὁποίους προέρχονται ταῦτα, ἐνῶ ἄλλοτε οὗτοι διασώζουν ἀπολεσθὲν ὑλικὸν ἐκείνων καὶ διαφωτίζουν οὕτω πολλὰ προβλήματα τῆς ἐρμηνευτικῆς ἐν γένει παραδόσεως. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν προσφέρουν καὶ ἰδικὰς τῶν ἐρμηνείας.

Ὅπως εἶναι γνωστόν, πολλοὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς μετὰ τὸ 500 ἠσχολήθησαν μὲ τὴν ἐρμηνείαν κλασικῶν ἑλληνικῶν κειμένων, ἰδίως φιλοσοφικῶν καὶ ποιητικῶν, ἀλλ' ἐπίσης μὲ τὴν ἐρμηνείαν προγενεστέρων πατερικῶν κειμένων.

ια. *Ἱστοριογραφία*

Τὸ βιβλίον τῶν *Ἠράξεων τῶν Ἀποστόλων* περιέχει μίαν ζωντανήν παράστασιν τῆς ἐπιτυχοῦς πορείας τῆς νεαρᾶς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία προμηνύει θριαμβευτικὴν ἐπικράτησιν. Ἐκτοτε αὕτη κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν ἐπίμοχθον μέριμναν προετοιμασίας διὰ τὴν ὥραν τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου καὶ ἀπὸ τὴν διακονίαν τοῦ κηρύγματος, ἀλλὰ τοῦτο προφανῶς δὲν ἦτο λόγος διὰ νὰ λησμονήσῃ τὴν ἐνδιάμεσον ἱστορίαν τῆς. Τὸ γεγονός ὅτι ἐβράδυνε τόσον πολὺ νὰ καλλιεργηθῇ ἐκ νέου καὶ μάλιστα συστηματικώτερον τὸ εἶδος τοῦτο τῆς γραμματείας ἐξηγεῖται συχνάκις ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν ἐκ τῆς ἐπὶ δύο ἢ τρεῖς αἰῶνας πεποιθήσεως τῆς Ἐκκλησίας ὅτι εἶχε μέλλον ἀλλὰ ὄχι ἀκόμη ἱστορίαν νομιζομεν ὅμως ὅτι ἄλλος ἦτο ὁ λόγος, καὶ συγκεκριμένως ἡ διστακτικότης τῶν θεολόγων νὰ ἐπιδοθοῦν εἰς ἓν λογογραφικὸν εἶδος, εἰς τοῦ ὁποίου τὰ κείμενα ἔπρεπε κατ' ἀνάγκην νὰ ἀναφέρονται συνεχῶς καὶ συγκεκριμένως εἰς τοὺς διωγμοὺς ἐκ μέρους τῶν ρωμαϊκῶν ἀρχῶν, ἰδιαιτέρως τῶν αὐτοκρατόρων, ὁπότε θὰ προεκάλουν ἰσχυροτέραν τὴν ὀργὴν των. Ἀντὶ τούτου λοιπὸν ἐπεχειρήσθησαν σποραδικῶς ἱστορικὸν ὑλικὸν εἰς διαφορετικῶν εἰδῶν κείμενα, καλύπτοντες τοῦτο μὲ ἐρμηνευτικὰς καὶ ἀντιαιρετικὰς ἐπιδιώξεις καὶ παρέχοντες ἁπλῶς μίαν ἀποσπασματικὴν εἰκόνα τῆς καταστάσεως.

Αἱ ἀρχαὶ τοῦ δ' αἰῶνος ἀπέχουν ἐπαρκῶς ἀπὸ τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς καὶ ἡ Ἐκκλησία ἔχει πλέον ἱστορίαν μακράν καὶ ἡρωικὴν, καθὼς ἐπίσης καὶ παρὸν κατὰ τὴν συνείδησιν τῶν ἡγετῶν αὐτῆς, οἱ ὅποιοι εἶχον παραμερίσει πρό πολλοῦ τὰς περὶ ταχείας συντελείας τοῦ κόσμου ἀντιλήψεις, ἀλλ' ἐπὶ πλέον ἔχει καὶ ἐλευθερίαν κινήσεως καὶ ἐκφράσεως. Εἶναι εὐλόγον ὅτι τῶρα ἀνακινεῖται ζωηρῶς τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων διὰ τὴν ἔρευναν τῶν συνθηκῶν ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐπραγματοποιήθη ὁ θρίαμβος αὐτῆς ἐναντι τῶν δυνάμεων τοῦ κακοῦ, πρῶτος δὲ ἀσχοληθεῖς σοβαρῶς μὲ τὴν ἱστορίαν εἶναι ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας, τοῦ ὁποίου τὸ σχετικὸν ἔργον εἶναι ἐν τῶν λαμπροτέρων μνημείων τῆς χριστιανικῆς γραμματείας καὶ κατέστη ὑπόδειγμα διὰ τὰ μετέπειτα ἐμφανισθέντα ἱστορικὰ συγγράμματα.

Οἱ Ἕλληνες ἱστοριογράφοι ἀπὸ ἀπόψεως μεθόδου διεκρίνοντο εἰς ἐκείνους οἱ ὅποιοι ἀνέπτυσσον τὴν ἱστορίαν ἐνὸς ἢ περισσοτέρων λαῶν ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως αὐτῶν μέχρι τῆς ἐποχῆς των καὶ εἰς ἐκείνους οἱ ὅποιοι περιέγραφον μίαν σειρὰν ἐπεισοδίων ἐνὸς μόνου γεγονότος ἢ ἐνὸς μικροῦ χρονικοῦ διαστήματος. Οἱ πρῶτοι ἔχουν εὐρεῖαν προοπτικὴν καὶ ἐπισημαίνουν τὰ πολιτιστικὰ φαινόμενα τῶν λαῶν, ἀλλὰ

Ρωμαϊκή
259.

στεροῦνται ἀκριβολογίας καὶ τείνουν πρὸς τὴν μυθοπλασίαν. Οἱ δεῦτεροι διακρίνονται διὰ τὴν κριτικὴν ἐξέτασιν τῶν πηγῶν καὶ τὴν ὀρθολογιστικὴν θεώρησιν αἰτίων καὶ ἀποτελεσμάτων τῶν γεγονότων, ἀλλὰ δὲν ἐπεκτείνονται εἰς τὰ πολιτιστικά καὶ πνευματικά φαινόμενα. Πέραν τούτων ἡ σοφιστικὴ ρητορεία ἤδη διεστρέβλωνε τὰ γεγονότα μὲ τὸν ὑπέρμετρον ἐγκωμιασμόν, ἐξ οὗ καὶ ὁ Λουκιανός, σοφιστῆς καὶ ὁ ἴδιος προηγουμένως, ἀντέδρασε μὲ τὸ δοκίμιόν του *Ἦως δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν*, διὰ νὰ δείξη τὰ ὅρια μεταξὺ ἱστορίας καὶ ἐγκωμιαστικῆς μυθιστορίας. Γνωρίζων τὰ προτερήματα καὶ τὰς ἀδυναμίας τῆς ἑλληνικῆς ἱστοριογραφίας ὁ Εὐσέβιος ἐκ τῆς πολλῆς οἰκειότητός του μὲ τὰ κλασικά καὶ μετακλασικά κείμενα, ἠκολούθησεν ἓνα ὁρόμιον ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ σαφῆ πρόσοδον ἔναντι τῆς τότε κοσμικῆς ἱστορίας, ἀξιοποιήσας κριτικῶς ὅλας τὰς δυνατάς πηγὰς δι' ἀνεύρεσιν τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας, ἐνσωματώσας εἰς τὴν ἱστορικὴν πλοκὴν τὴν ἐξέτασιν τῶν ὀργανωτικῶν θεσμῶν, τοῦ τρόπου βίου καὶ τῶν πνευματικῶν ἐπιτευγμάτων τῆς Ἐκκλησίας καὶ δίδων οὕτω πλήρη εἰκόνα αὐτῆς κατὰ τὴν ἱστορουμένην περίοδον.

Ὅλοι οἱ μεταγενέστεροι ἐκκλησιαστικοὶ ἱστορικοὶ, ἀκολουθοῦντες αὐτόν, ἐξετάζουν τὰ πράγματα ἀπὸ τῆς εὐρείας ταύτης σκοπιᾶς. Βεβαίως οἱ κοσμικοὶ Ἕλληνες ἱστορικοὶ δὲν ὑστεροῦν εἰς τὴν ἀναζητήσιν διδαγμάτων ἀπὸ τὴν ἱστορίαν, ἀλλὰ φρονοῦν ἀφελῶς ὅτι εἶναι δυνατόν, εὐρίσκοντες τὸν λόγον διὰ τὸν ὁποῖον τὰ λεχθέντα καὶ πρυχθέντα ὠδήγησαν εἰς ἀποτυχίαν ἢ ἐπιτυχίαν⁴⁴, νὰ συντελέσουν εἰς τὴν ἀποφυγὴν τῶν κατὰ τὸ μέλλον καὶ φαίνεται νὰ ἀποστεροῦν τὸν κόσμον τῆς ψυχῆς του. Οἱ Χριστιανοὶ ἱστοριογράφοι ζητοῦν ὀπισθεν τῶν γεγονότων τὴν δύναμιν ἢ ὁποῖα ὁδηγεῖ πρὸς τὸ ἀγαθὸν ἢ τὸ κακόν, ζητοῦν τὸ νόημα τῆς ἱστορίας, καὶ αὐτὸ παρέχεται ἀπὸ τὴν εἰς αὐτὴν παρουσίαν τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ ἱστοριογραφία εὐρίσκετο εἰς ἔξαρσιν τὸν ε' αἰῶνα, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ὁποῖου ἐνεφανίσθη πλειὰς ἀξιολόγων ἱστορικῶν, καὶ τὸν στ' αἰῶνα, ἀλλὰ βραδύτερον δὲν συνεχίσθη μὲ παρομοίαν ἐπιτυχίαν, δὲν καλύπτει χρονικῶς ὅλον τὸν χώρον καὶ ἀφήνει νὰ παρουσιασθοῦν σοβαρὰ ἐνδιάμεσα κενά. Εἰς ἐπικουρίαν ἔρχεται τὸ ὑλικὸν τῶν χρονογράφων.

Τὸ χρονογραφικὸν σύστημα εἶχεν ἀφαιρησθῆ ἀπὸ τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου τῆς Ἐκκλησίας, κυρίως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ γ' αἰῶνος, μὲ χιλιαστικὴν προοπτικὴν, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν τὸ ἀπῆλλαξεν ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας. Μετὰ σύντομον διακοπὴν ἐπανέρχεται εἰς τὴν ἐνέργειαν τὸν στ' αἰῶνα διὰ τοῦ Μαλάλα καὶ συνεχίζεται ἀνεὶ ἀξιοσημειώτων διαλειμμάτων. Πολλοὶ χρονογράφοι, ἐπαναλαμβάνοντες τοὺς παλαιο-

τέρους, ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν προϊστορικὴν περίοδον καὶ φθάνουν μέχρι τῶν χρόνων των, ἀλλ' ἀπὸ ἑνὸς χρονικοῦ σημείου καὶ ἐξῆς περιορίζονται εἰς τὸ νὰ συνεχίσουν τὸ ἔργον ἑκαστος τοῦ ἀμέσως προηγούμενου.

Εἰς τὰς χρονογραφίας ἀναφέρονται κατὰ χρονολογικὴν τάξιν μόνον τὰ σπουδαιότερα γεγονότα τῆς ὅλης ἱστορίας συντόμως καὶ χωρὶς κριτικὴν ἀξιολόγησιν καὶ αιτιολογικὴν διάρθρωσιν. Αὐταὶ γραμμῆναι μὲ ἀφέλειαν καὶ συνήθως εἰς τὴν δημώδη γλῶσσαν τῆς ἐκάστοτε ἐποχῆς, ἤρσαν πολὺ εἰς τοὺς ἀναγνώστους. Αἱ μεταγενέστεραι ἔξ αὐτῶν εἶναι σπουδαιόταται πηγαί, τόσον τῆς πολιτικῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, ὅσον καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς, διότι εἰς τὰ πολιτικὰ ἐντάσσουν καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ γεγονότα. Φαίνεται πιθανὸν ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστοριογραφία ἠτόνησεν ἀκριβῶς διότι ἐθεωρήθη ὅτι τὸν χώρον καλύπτει ἡ χρονογραφία.

Διακεκριμένον εἶδος εἰς τὰ πλαίσια τῆς γραμματείας ταύτης ἀποτελοῦν τὰ μαρτυρολόγια, τὰ κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν καλούμενα μαρτύρια, τὰ ὁποῖα περιγράφουν τὰς συνθήκας τελειώσεως τοῦ βίου Χριστιανῶν ὁμολογούντων τὴν πίστιν των. Οἱ συντάκται τῶν μαρτυρολογίων τούτων δὲν φαίνεται νὰ εἶχον λάβει γνῶσιν κειμένων τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς ἰουδαϊκῆς γραμματείας παρομοίας μορφῆς. Τὰ πρότυπα των εὐρίσκονται βεβαίως εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ πάθους τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ διακόνου Στεφάνου· ὅπως οἱ μάρτυρες ἐμιμοῦντο τὸν Χριστόν, οὕτω καὶ οἱ συντάκται τῶν παθῶν των ἐμιμοῦντο τοὺς εἰσαγγελιστάς.

Ἐπάρχουν δύο εἰδῶν ἀρχαῖα μαρτυρολόγια· τὰ πρακτικὰ τῆς ἐνώπιον τῶν ἀρχόντων διαδικασίας, τὰ ὁποῖα διατηροῦν τὰς ἐρωταποκρίσεις καὶ τὰς ἀποφάσεις τῶν κριτῶν, καὶ τὰ «πάθη», ἡτοι ἐκτενεῖς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον διηγήσεις, ἀπὸ αὐτόπτας ἢ τουλάχιστον συγχρόνους συγγραφεῖς. Τὰ πάθη τῶν μαρτύρων τῆς χριστιανικῆς πίστεως περιγράφονται μὲ ἀπλότητα ἀλλὰ καὶ ἐνάργειαν καὶ εἰς τὰ δύο εἶδη. Κυρία ἐπιδιώξις των ἦτο ἡ ἀνάδειξις τῆς ἀξίας τῆς χριστιανικῆς πίστεως διὰ τῆς περιγραφῆς τοῦ ἥρωισμοῦ τῶν μαρτύρων, δευτερεύουσα δὲ ἡ οἰκοδομὴ τῶν ἀναγνωστῶν διὰ τῆς στερεώσεως τῆς πίστεως καὶ τῆς παρακινήσεως εἰς μίμησιν. Ὅθω προωρίζοντο δι' ἀνάγνωσιν τόσον κατ' ἰδίαν ὅσον καὶ κατὰ τὰς κοινὰς συναθροίσεις καὶ διὰ τοῦτο συχνάκις κοινοποιοῦνται ἐπιστολικῶς εἰς ἄλλας Ἐκκλησίας. Ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἐσπερέωνε τότε τὸ φρόνημα τῶν διώκομένων Χριστιανῶν, οἰκοδομεῖ δὲ καὶ σήμερον τοὺς εὐσεβεῖς.

Ὅπως ὅλα τὰ λειτουργικὰ κείμενα, οὕτω καὶ αὐτὰ παραδίδονται πάντοτε ἀνωνύμως, εἶναι κτῆμα τῆς κοινότητος καὶ ὑφίστανται δια-

σκευάς και ἀλλοιώσεις, ἐξ οὗ καιὶ κατὰ μικρὸν μόνον μέρος σώζονται εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν μορφῆν.

Ἄφ' οὗτου ἐντὸς τῆς αὐτοκρατορίας ἔπαυσαν πλέον οἱ διωγμοί, ἐνεφανίσθησαν ἄλλου εἶδους μάρτυρες, οἱ ἐν συνειδήσει μαρτυροῦντες. Τοὺς διωγμοὺς κατὰ τῆς πίστεως ὑπεκίνουν οἱ δαίμονες, ὡς ἐφρόνουν οἱ Χριστιανοί, ἀλλ' οἱ ἴδιοι ὑποκινοῦν καιὶ τοὺς ἐσωτερικοὺς ἠθικοὺς διωγμοὺς, τῶν ὁποίων τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι παρόμοιον πρὸς τὸ τῶν προηγουμένων διωγμῶν, ἢ ἀποστασία ἢ θρίαμβος. Οὕτω τὸν δ' αἰῶνα ἐγκαινιάζεται ἡ βιογράφησις ἀγίων, κατὰ προτίμησιν μοναστικῶν ἡγετῶν, εἰς κείμενα φερόμενα ὑπὸ τοὺς τίτλους *ἐγκώμιον*, συνήθως ὅταν ἐπρόκειτο περὶ ὁμιλίας, *βίος καιὶ πολιτεία* καιὶ ἄλλους παρομοίους, ἀντιστοίχους δὲ πρὸς τοὺς τίτλους *Βίοι ἐλλογίμων ἀνδρῶν* τοῦ Νικάνδρου καιὶ *Βίοι σοφιστῶν* τοῦ Φιλοστράτου. Εἰσηγητῆς τοῦ εἶδους τούτου ὑπῆρξεν ὁ Μέγας Ἀθανάσιος μετὰ τὸν *Βίον Ἀντωνίου*, τοῦ διακεκριμένου μοναστικοῦ ἡγέτου τῆς Αἰγύπτου, καιὶ ἠκολούθησαν οἱ Καππαδόκαι, ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος καιὶ πολλοὶ ἄλλοι ἐν συνεχείᾳ μέχρι τέλους μετὰ ὄλονέν ἀξανάμενον ρυθμὸν παραγωγῆς. Ὅσον ἀφελῆ καιὶ ἂν παρουσιάζονται ἐνίοτε τὰ κείμενα ταῦτα, εἶναι πολὺτιμα λογοτεχνικὰ προϊόντα, διὰ πολλοὺς μάλιστα λόγους· διότι διατηροῦν χρησίμους ἱστορικὰς πληροφορίας, ἀνυπαριστοῦν φυσικῶς τὴν ζωὴν ὄλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων τῆς ἐκάστοτε ἐποχῆς, ἐκφράζουν ἀκμαῖον θρησκευτικὸν φρόνημα, τὸ ὅποιον δὲν δύναται πάντοτε νὰ εὑρῆ θέσιν εἰς τὰ κείμενα τῆς ἐπισήμου θεολογίας, καιὶ προσφέρουν ἵποδείγματα σώφρονος καιὶ εὐσεβοῦς βίου.

Μορφὴν βιογραφίας ἔλαβον σὺν τῷ χρόνῳ καιὶ τὰ μαρτυρολόγια, ἀφοῦ πλέον πλήν τοῦ ἐπεισοδίου συμπεριέλαβον καιὶ ἐκτενῆ ἐξιστόρησιν τοῦ βίου τῶν μαρτύρων μετὰ ὀλίγα ἱστορικὰ στοιχεῖα καιὶ πολλὴν θαυματοποιάν καιὶ φαντασίαν, ὅποτε κατέστησαν ἐπικὰ πεζογραφήματα.

Ἀπὸ τὴν παλαιστάτην ἐποχὴν κατὰ τὰς συναθροίσεις ἐπὶ τῇ ἐπετείῳ τῶν μαρτύρων ἀνεγινώσκοντο τὰ οἰκεῖα μαρτυρολόγια, ὅπως ἀνεγινώσκοντο τὰ πάθη τοῦ Κυρίου κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Μ. Παρασκευῆς, ἐπίσης δὲ μεταγενεστέρως ἀνεγινώσκοντο καιὶ οἱ βίοι τῶν ἀγίων κατὰ τὰς ἑορτὰς τῶν. Ἐπειδὴ δὲ τόσον τὰ μαρτυρολόγια ὅσον καιὶ οἱ βίοι ἦσαν συνήθως ἐκτενεῖς, ἐνῶ καθ' ἐκάστην ἡμέραν συνέβαινε νὰ ἑορτάζονται συγχρόνως πολλοὶ ἅγιοι, καθίστατο ἀδύνατος ἡ ἀνάγνωσις ὄλων αὐτῶν τῶν κειμένων καιὶ οὕτω παρέστη ἀνάγκη ἐπιτιμήσεώς τῶν. Ὅσων ἀγίων τὰ ἀντίστοιχα κείμενα εἶχον χαθῆ ἢ δὲν ὑπῆρξαν ποτέ, διετηρήθη ἀπλῆ μνεία τοῦ ὀνόματος καιὶ ἐνδεχομένως τοῦ μαρτυρικοῦ ἐπεισοδίου, τὸ αὐτὸ δὲ συνέβη ἐνίοτε καιὶ ὡς

πρὸς ἁγίους, τῶν ὁποίων βιογραφικὰ κείμενα ὑπῆρχον, ἀλλ' αἱ ἑορταὶ συνέπιπτον μὲ τὸν ἑορτασμὸν ἄλλων ἐπισημοτέρων προσώπων. Τὰ ὑπὸ τὴν ἐπίτομον μορφήν χάριν τῆς ἀναγνώσεώς των εἰς τὰς συναξεῖς κείμενα ὠνομάσθησαν *συναξάρια*. ἦσαν δὲ ἐξαιρετικῶς σύντομα πλὴν σπανίων περιπτώσεων, ὡς εἶναι τὰ εἰς ἁγίους τοπικῶς πανηγυριζομένους ἢ οἰκουμενικῶς ἑορταζομένους καὶ τὰ τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν.

Ἔορτα αὐτὰ περιελήφθησαν εἰς ἐνιαῖον ὀγκῶδες βιβλίον, κατὰ ἡμερομηνίαν ἑορτασμοῦ καὶ τάξιν, τὸ Μηνολόγιον, διὰ τοῦ ὁποίου ἀντικατεστάθη τὸ παλαιότερον Μαρτυρολόγιον, ἧτοι ὁ κατάλογος μαρτύρων, ὁ ὁποῖος διετηρεῖτο εἰς ἐκάστην Ἐκκλησίαν. Τὸ παλαιότερον μηνολόγιον ἦτο ἐπίσης βασικῶς κατάλογος, διότι περιεῖχε μόνον μνείαν τῶν ἑορτῶν, τὰ ὀνόματα τῶν ἁγίων, καὶ τὰ συναξάρια. Ὑπὸ τὴν ὀριστικὴν του μορφήν τοῦτο περιέχει καὶ τὰς ἀκολουθίας καθ' ἡμέραν, τοποθετοῦν τὰ συναξάρια τῶν ἁγίων εἰς τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ὄρθρου μεταξὺ τῆς στ' καὶ τῆς ζ' ᾠδῆς.

Γενικῶς οἱ βίοι ἁγίων ὑπῆρξαν ὑπὸ τὰ προσφιλέστερα ἀναγνώσματα τῶν Χριστιανῶν μέχρι σήμερον, ὡς δεικνύουν αἱ ποικίλαι ἐκδόσεις αὐτῶν εἰς μεταφράσεις καὶ διασκευάς.

ιβ. Πραγματεῖαι

Ἡ πραγματεία κατέστη τὸ κυριώτερον λογοτεχνικὸν ὄργανον διατυπώσεως τῶν ἀνθρωπίνων σκέψεων ἀπὸ τῆς κλασικῆς ἀκόμη ἐποχῆς, ἀφ' ὅτου ἐγένεν ἀντιληπτὸν ὅτι αὕτη ἐπιτρέπει τὴν συστηματικὴν καὶ κατὰ τεκμήριον μεθοδικὴν διαπραγμάτευσιν τῶν θεμάτων εἰς συνεχῆ καὶ ὀργανικὴν σύνθεσιν. Κατόπιν τούτου δὲν εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐπὶ χριστιανικοῦ ἐδάφους αὕτη ἀνεπτύχθη δι' ἐξελίξεως ἀπὸ τῆς ὁμιλίας, δεδομένου μάλιστα ὅτι καὶ τὰ δύο εἶδη ἐνεφανίσθησαν ἐδῶ σχεδὸν ταυτοχρόνως, τὸ εὐρύτατα δὲ τότε διαδεδομένον εἶδος τῆς διατριβῆς ἔχει στοιχεῖα τόσον τῆς ὁμιλίας ὅσον καὶ τῆς πραγματείας, εἶναι τρόπον τινὰ δοκίμιον.

Ἔοι οἱ φιλολογικοὶ τύποι τῆς χριστιανικῆς πραγματείας εὐρίσκονται ἤδη εἰς τὴν ἐθνικὴν ἑλληνικὴν γραμματεῖαν, ἀλλὰ βεβαίως δὲν ἔφερον τὸ ὄνομα τοῦτο, ὅπως δὲν φέρουν αὐτὸ οὔτε ἐπὶ χριστιανικοῦ ἐδάφους εἰμὴ μόνον ἀορίστως καὶ μόνον σπανιώτατα ὑπὸ τὴν τεχνικὴν του ἔννοιαν. Ὄταν τοιοῦτον κείμενον ἀπετέλει αὐτοτελεῆ διαπραγμάτευσιν ἐνὸς ἐνιαίου καὶ ἀπλοῦ θέματος, ἐκαλεῖτο συνήθως *λόγος*, ἐνῶ ὅταν ἀπετέλει διαπραγμάτευσιν περισσοτέρων θεμάτων ἢ ἐνὸς συνθέτου θέματος ἐκαλεῖτο εἰς τὸν πληθυντικὸν *λόγοι* ἢ *συγ-*

εὐχῆς, *Περὶ προ-
Περὶ ἱερωσύνης*

γράμματα ἢ βιβλία ἢ σύνταγμα, εἶναι δὲ φανερόν ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν ὀνομάτων τούτων συνδέονται μὲ τὴν τεχνικὴν τοῦ χειρογράφου βιβλίου. Τὰς ἰδίας ὀνομασίας φέρουν καὶ εἰς τὴν χριστιανικὴν γραμματείαν, ὅπου πάλιν πολὺ συχνὰ χαρακτηρίζονται μὲ τὰ ἰδιαίτερα διακριτικὰ ὀνόματα κατὰ τύπον ἢ περιεχόμενον, τὰ ὅποια θὰ ἴδωμεν ἐν συνεχείᾳ. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς δύο γραμματείας, τὸ συχνότερον ὄνομα εἶναι τὸ ἀπορρέον ἀπὸ τὴν προσθήκην εἰς τὸν χαρακτηριστικὸν τίτλον τοῦ θέματος τῆς πραγματείας τῆς προθέσεως ἄπειρα⁴⁵.

Αἱ πραγματεῖαι καταλαμβάνουν τὸ ὀγκωδέστερον τμήμα τῆς χριστιανικῆς γραμματείας μεταξὺ ὄλων τῶν εἰδῶν.

Μορφολογικῶς ἡ διαπραγματεύσις διεξάγεται κατὰ τοὺς κάτωθι πέντε τρόπους:

α) Εἰς συνεχῆ ἔκθεσιν, ἢ ὅποια ἐπιτρέπει τὴν ἀδέσμευτον, ἄνετον καὶ μεθοδικὴν ἀνάπτυξιν τῶν σκέψεων μὲ τὴν κατάλληλον ἐκάστοτε διάρθρωσιν τῆς ὕλης. Τὰ περισσότερα ἔργα τοῦ εἶδους αὐτοῦ τῆς πατερικῆς γραμματείας εἶναι συντεταγμένα εἰς αὐτὴν τὴν μορφήν.

β) Κατ' ἐρωταπόκρισιν. Τὰς ἐρωτήσεις φέρεται νὰ διατυπώσῃ ἑκπρόσωπος τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ ἢ τῶν ἐνδιαφερομένων διὰ τὸ θέμα προσώπων, ὃ δὲ συγγραφεὺς παρέχει τὰς ἀπαντήσεις κατὰ περιπτώσεις ἐκτενῶς ἢ συντόμως, ὡς συμβαίνει σήμερον μὲ τὰς συνεντεύξεις ὑψηλῶν προσώπων. Ἄν καὶ ἐξωτερικῶς παρουσιάζεται ἰσοτιμῶδης διάλογος, οὐσιαστικῶς πρόκειται πάλιν περὶ συνεχοῦς ἐκθέσεως κατὰ τὴν ἀρέσκειαν τοῦ συγγραφέως, ὃ ὅποιος ἄλλωστε καὶ ἐπιλέγει τὰς ἐρωτήσεις. Ὁ κύριος λόγος διὰ τὸν ὅποιον εἰς πολλὰς περιπτώσεις προτιμᾶται αὐτὴ ἢ μορφή εἶναι ὅτι δι' αὐτῆς παρέχεται ἡ εὐχέρεια διαιρέσεως τῆς ὕλης εἰς μικρὰς ἐνότητες καὶ τιτλοφορήσεως αὐτῶν χάριν εὐκολίας τῶν ἀναγνωστῶν, πρῶγμα τὸ ὅποιον ἄλλως δὲν σπυρνοῦντο ἐκείνην τὴν ἐποχὴν.

γ) Ἐν διαλόγῳ. Τὸν διάλογον, ὃ ὅποιος εἶχε δοξασθῆ ἀπὸ τὸν θεμελιωτὴν του, τὸν Πλάτωνα, χρησιμοποιοῦν οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς οἱ ὅποιοι θέλουν νὰ ὑψάνουν διὰ τὰς σκέψεις των λογοτεχνικὸν καὶ φιλοσοφικὸν ἔνδυμα. Εἶναι δὲ ἀξιοσημεῖωτον ὅτι πολλοὶ ἀπὸ αὐτούς, γράφοντες, ἔχουν ἀναμφιβόλως κατὰ νοῦν τὸν Πλάτωνα: ὁ Μεθόδιος γράφων τὸ *Συμπόσιον τῶν Δέκα Παρθένων* ἔχει εἰς τὴν σκέψιν του τὸ *Συμπόσιον* ἐκείνου, καὶ ὁ Γρηγόριος Θεολόγος γράφων τὰ *Μικροίερα* ἔχει εἰς τὴν σκέψιν του τὸν *Φαῖδωνα* καὶ ἄλλοι παρόμοια. Βεβαίως δυνατόν νὰ μὴ ἐπιτυχάνουν οὗτοι ὄλην τὴν χάριν καὶ τὴν λεπτὴν διάκρισιν ἐννοιῶν τῶν πλατωνικῶν προτύπων, ἀλλὰ πάντως συντάσσουσιν ἀξιόλογα κείμενα, ἐλκύοντα καὶ σήμερον ζωηρὸν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀναγνωστῶν. Ὁ διάλογος χρησιμοποιεῖται εἰς ὑψη-

λῆς ποιότητος κείμενα. ὡσάκις πρόκειται ἀντιμετώπισις Ἑλλήνων ἢ ἑλληνικῆς μορφώσεως Ἰουδαίων στοχαστῶν ἢ ἀναπτύσσονται ὑψηλῆς στάθμης φιλοσοφικαὶ καὶ θεολογικαὶ ἔννοιαι.

δ) Ἐν ἀναιρέσει. Εἶναι πολὺ εὐλόγον ὅτι εἰς τὴν γραμματεῖαν μιᾶς νέας ὀρθοκείας, ἢ ὅποια ἐπιδιώκει τὴν πνευματικὴν κατάκτησιν τῆς οἰκουμένης, ἐκπροσωπεῖται πλουσίως ἢ λογοτεχνικῆ ἐκείνῃ μορφῇ, ἢ συνισταμένη εἰς τὴν ἀναίρεσιν ἀντιλήψεων ἀντιθέτων συστημάτων, εἴτε ἐκτὸς αὐτῆς εὐρίσκομένων εἴτε ἐκ τῶν κόλπων αὐτῆς προερχομένων, καὶ οὕτω προσιδιάζουσα εἰς τὴν ἀπολογητικὴν καὶ τὴν ἀντιαιρετικὴν. Ἐνίοτε λαμβάνεται ἔν σύγραμμα ἐκπροσώπου τῆς ἀντιπάλου παρατάξεως καὶ ἀκολουθούμενον κατὰ πόδας ἀναιρεῖται εἰς ὅλα τὰ σημεῖα αὐτοῦ. Εἶναι τὸ πλεον ἄχαρι ἔργον διὰ πάντα συγγραφέα, διότι οὗτος δεσμεύεται εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος ἐκ τῶν ἀπόψεων τοῦ ἀντιπάλου καὶ δὲν διατηρεῖ εὐχέρειαν κινήσεως. Συνηθέστερον ἐπιλέγεται ὡς θέμα ἢ ἀναίρεσις τοῦ συνόλου τῶν ἀπόψεων ἑνὸς ἐκπροσώπου τῆς ἀντιπάλου παρατάξεως, ἐὰν δὲ οὗτος εἶναι ἀρχῶν καὶ ὄχι συγγραφεύς, ὁ λόγος λαμβάνει ἐνίοτε τὴν μορφήν στηλιτευτικοῦ. Κατὰ τὸ πλεῖστον πάντως ἀναιροῦνται αἱ ἀπόψεις δλοκλήρου ἀντιπάλου συστήματος ἢ ἀθροίσματος ἀντιπάλων συστημάτων. Τὰ κείμενα τῆς μορφῆς ταύτης κυλοῦνται *ἀπολογία*, *ἐλεγχοί*, *ἀντιρρητικά* ἢ χαρακτηρίζονται ἀπλῶς διὰ τῶν προθέσεων Ἐπὶ καὶ Ἐκτὸς καὶ Ἐκτὸς⁴⁶.

⁴⁶ *Ἐπὶ καὶ Ἐκτὸς Ἑλλήνων, Κατὰ Ἰουδαίων.*

ε) Κατὰ κεφάλαια, δηλαδὴ μὲ σειρὰν αὐτοτελῶν προτάσεων ἢ παραγράφων. Ὅπως εἶναι γνωστὸν, κατὰ τὴν ἀρχαίαν καὶ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν τὰ κείμενα ἐγράφοντο ἐν συνεχείᾳ ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους χωρὶς διάκρισιν παραγράφων, ὅπερ ἐδυσχέραινε τὴν κατανόησιν αὐτῶν, πολὺ περισσότερον ὅταν αἱ ἔννοιαι ἦσαν δύσκολοι καὶ οἱ ἀναγνώσται ὄχι ἐξειδικευμένης μορφώσεως. Διὰ τοῦτο μεταξὺ τῶν μοναχικῶν κύκλων ἀνεπτύχθη ἢ φιλολογικὴ μορφή τῶν κεφαλαίων, δηλαδὴ μικρῶν παραγράφων, αἱ ὁποῖαι εἶχον αὐτοτελεῖς νόημα. Βεβαίως καὶ μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων εὐρίσκομεν κάτι παρόμοιον, τὴν δοξογραφίαν καὶ γνωμογραφίαν, ἀλλὰ μὲ τὴν μορφήν ταύτην κατ' ἐξοχὴν καὶ ἐπιμόνως ἠσχολήθησαν οἱ ἀσκητικοὶ συγγραφεῖς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ τοῦ Εὐαγγελίου Ποντικοῦ μέχρι τέλους εἰς ρυθμὸν ἀδιάπτωτον. Τόσον δὲ ἀνεπτύχθη ἢ μορφή αὐτή, ὥστε κατέστη δυνατόν νὰ διατυπωθοῦν δι' αὐτῆς καὶ πλήρη σχεδὸν συστήματα θεολογικῆς διδασκαλίας. Ὁ ἀριθμὸς τῶν κεφαλαίων κυμαίνεται, ἀλλὰ πάντως συνήθως ὑπολογίζεται εἰς ἑκατοντάδας.

Ἐπὶ τοῦ εὐρυτάτου πεδίου χρησιμοποίησεως τοῦ εἶδους τῶν πραγματειῶν ὑπὸ τῶν χριστιανῶν συγγραφέων διακρίνονται κατὰ περιε-

χόμενον και ἐπιδιώξιν αἱ κάτωθι κατηγορίαι:

1) Ἀπολογητικαὶ πραγματεῖαι. Ἀπειθονόμεναι πρὸς διώκτας ἢ κατηγορούς ἢ ἀντιπάλους, εἶναι πολυάριθμοι ὅταν ἡ διώξις εἶναι ὀξεῖα. ἀλλ' ὑφίστανται ἐλπίδες χαλαρώσεως τῆς κατόπιν ζωηρᾶς συγγραφικῆς καὶ ἄλλης ἐκκλήσεως πρὸς τοὺς ἄρχοντας, ἀραιοὶ δὲ ἢ ἀνύπαρκτοι ὅταν ἀπουσιάζουν αἱ δυνατότητες ἐπηρεασμοῦ τῶν ἀρχόντων, ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν μωσαμεθανικῶν διωγμῶν. Ἄν καὶ τὰ κείμενα ἄλλοτε καλύπτουν τὴν ἄμυναν καὶ ἄλλοτε τὴν ἐπίθεσιν κατὰ περιστάσεις, πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἀνήκοντα εἰς τὴν ἴδιαν κατηγορίαν, διότι ἐνίοτε καλύπτουν ἀμφοτέρας τὰς ἐνεργείας. Μεταξὺ τῶν ἀπολογιῶν περιλαμβάνονται:

Ἐκκλήσεις πρὸς τοὺς αὐτοκράτορας ὑπὲρ τῶν χειμαζομένων Χριστιανῶν, εἰς τὰς ὁποίας ὄχι μόνον ἀναιροῦνται αἱ κατηγορίαι, ἀλλὰ καὶ ἐκτίθενται αἱ χριστιανικαὶ ἀλήθειαι καὶ προβάλλεται τὸ χριστιανικὸν ἦθος.

Διάλογοι πρὸς ἀντιπάλους τῆς χριστιανικῆς πίστεως, εἴτε Ἰουδαίους εἴτε Ἐθνικοὺς, κυρίως ἀπὸ τοῦ β' μέχρι τοῦ ε' αἰῶνος, εἰς τοὺς ὁποίους ἀναπτύσσονται κατὰ τρόπον ἡρεμον καὶ μετριοπαθῆ τὸ σύνολον τῶν θεμάτων τὰ ὁποῖα χωρίζουν τοὺς συζητητὰς ἢ μέρος αὐτῶν.

Ἀναιρέσεις συγκεκριμένων συγγραμμάτων ἀντιπάλων συγγραφέων ἐν συνεχείᾳ.

Ἐπιστολικαὶ πραγματεῖαι πρὸς προσωπικοὺς φίλους ἀνήκοντας εἰς τὴν ἀντίπαλον παράταξιν, περιέχουσαι ὀλιγωτέραν ἀναιρέσιν καὶ περισσοτέραν ἐκθεσιν τῶν χριστιανικῶν ἀρχῶν.

Ἐπιστολικαὶ πραγματεῖαι πρὸς τὸ σύνολον τῆς ἀντιπάλου παρατάξεως, σύντομοι συνήθως, εἰς τὰς ὁποίας ἐπικρίνονται οἱ θρησκευτικοὶ καὶ πνευματικοὶ θεσμοὶ αὐτῆς καὶ προβάλλονται αἱ χριστιανικαὶ ἀλήθειαι.

Συστηματικαὶ καὶ ἀπρόσωποι πραγματεῖαι, μεγάλης συνήθως ἐκτάσεως, εἰς τὰς ὁποίας ἀναπτύσσονται ἐξονυχιστικῶς τὰ προβλήματα ἀπὸ πάσης σκοπιᾶς καὶ ἀναδεικνύεται ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια ὑπὲρ τὴν ἀλήθειαν τῶν ἀντιπάλων.

Ἡ ἀπολογητικὴ γραμματεία, γεννηθεῖσα καὶ ἀκμάσασα τὸν β' αἰῶνα, δὲν ἔσβησε μαζί μὲ τὴν ἐξαφάνισιν τοῦ εἰδωλολατρικοῦ κόσμου, διότι ἀπέμενον εἰς τὸν χριστιανικὸν χῶρον οἱ Ἰουδαῖοι καὶ ἐνεφανίσθησαν βραδύτερον οἱ Μωσαμεθανοί, ἂν καὶ πρὸς τοὺς τελευταίους τούτους θανασίμους ἐχθροὺς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἡ ἀπολογητικὴ ὑπῆρξεν ἀραιὰ καὶ ὑποτονικὴ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κατὰ τῶν συγχρόνων αἰρέσεων πολεμικὴν.

2) Ἀντιαιρετικά πραγματεῖαι. Ἡ καταπολέμησις τῶν αἵρέσεων ἐνεργεῖται εἰς ἴσην ἔντασιν μὲ τὴν ἀμυναν ἔναντι τῶν ξένων θρησκευτικῶν καὶ πνευματικῶν κινήσεων, ἂν ὄχι μεγαλυτέραν. Ἐμφανισθεῖσα συγχρόνως μὲ ἐκείνην, δὲν διεκόπη ποτέ, ἀφοῦ καὶ αἱ αἵρέσεις δὲν ἔλειψαν ποτέ. Εἰς τὴν πολεμικὴν τῶν Πατέρων τοὺς Γνωστικούς τοῦ β' αἰῶνος διεδέχθησαν οἱ Μοναρχιανοὶ καὶ οἱ Μανιχαῖοι, τούτους οἱ Ἀρειανοὶ καὶ οἱ Ἀπολιναρισταί, τούτους οἱ Νεστοριανοὶ καὶ οἱ Μονοφυσῖται, τούτους οἱ Μονοθεληταί, τούτους οἱ Εἰκονομάχοι, τούτους οἱ «Λατῖνοι» καὶ οἱ ἀντιησυχασταί, διὰ νὰ μνημονεύσωμεν μόνον τὰς κυριωτέρας ὁμάδας πρὸς τὰς ὁποίας κατευθύνεται ἡ ἀντιαιρετικὴ γραμματεία. Τὰ προϊόντα ταύτης ἀρχικῶς μὲν περιέχουν τὰς δύο ὄψεις ὁμοῦ, τὴν ἀρνητικὴν καὶ τὴν θετικὴν, τὸν ἔλεγχον μετὰ τῆς ἀνατροπῆς τῆς αἵρέσεως καὶ τὴν ἐκθεσιν τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς παρεκκλίσεως· ἀλλ' ἐπειτα, ἀπὸ τοῦ δ' αἰῶνος, αἱ δύο πλευραὶ διαχωρίζονται, ὁπότε συχνὰ οἱ ἀντιαιρετικοὶ συγγραφεῖς συντάσσουν διπλᾶ κείμενα, ἐν διὰ τὴν ἀρνητικὴν καὶ ἐν διὰ τὴν θετικὴν. Πλησίον τῶν μεγάλων καὶ μικρῶν συγγραφέων, οἱ ὁποῖοι κατὰ περιστάσεις ἀντιμετωπίζουν τὰς ἐκάστοτε ἀκμαζούσας αἵρέσεις, ὑπάρχουν οἱ εἰδικοί αἵρεσιολόγοι, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Εἰρηναίου ἀναλαμβάνουν ἐκθεσιν περὶ τοῦ συνόλου τῶν αἵρέσεων, ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τῶν χρόνων τοῦ ἑκάστος. Ἐξ αὐτῆς τῆς γραμματείας κυρίως γνωρίζομεν τὰς θέσεις τῶν αἵρετικῶν, τῶν ὁποίων τὰ κείμενα κατὰ τὸ πλεῖστον ἔχουν ἐξαφανισθῆ, ὄχι τόσον διότι εἶχον καταδικασθῆ ὅσον διότι, λόγῳ ἀδιαφορίας πρὸς αὐτά, δὲν ἠγοράζοντο καὶ ἐπομένως δὲν ἀντεγράφοντο.

3) Δογματικαὶ πραγματεῖαι. Ἐγκαινισθεῖσαι τὸν γ' αἰῶνα διακρίνονται εἰς δύο κατηγορίας:

Τὰς συστηματικὰς, εἰς τὰς ὁποίας ἐκτίθενται συνολικῶς καὶ συνθετικῶς τὰ θέματα τῆς χριστιανικῆς θεολογίας συνήθως εἰς πολλὰ βιβλία. Ἀπὸ τοῦ πρώτου συγγράμματος τῆς κατηγορίας ταύτης, τοῦ *Περὶ Ἀρχῶν* τοῦ Ὠριγένης, μέχρι τοῦ τελευταίου, τῆς ἡμιτελοῦς *Χριστιανικῆς Θεολογίας* τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδώρου Λασκάρως, τὰ συνταχθέντα ἔργα δὲν ὑπερβαίνουν τὰ ἑπτὰ ἢ ὀκτώ, τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν ὅμως ἐπηρέασαν σοβαρῶς τὴν ἑλληνικὴν χριστιανικὴν σκέψιν.

Τὰς εἰδικὰς, εἰς τὰς ὁποίας ἀναπτύσσεται λεπτομερῶς ἐν μόνον δογματικὸν ἀντικείμενον ἀναφερόμενον εἴτε εἰς τὴν καθ' αὐτὸ θεολογίαν εἴτε εἰς τὴν χριστολογία, εἴτε εἰς τὴν ἀνθρωπολογία, εἴτε εἰς τὴν σωτηριολογίαν. Τοιοῦτον θέμα συχνάκις ἐκτίθεται βάσει ἑνὸς χωρίου ἢ τεμαχίου τῆς Γραφῆς.

Ἐχουν ἐπίσης συνταχθῆ ἐπίσημοι διατυπώσεις (διατάγματα, ἐκθέσεις, τύποι, τόμοι), ὑπὸ αὐτοκρατόρων ὑπὸ μορφῆν διαταγμάτων, τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων ἐγκριθέντα ὑπὸ συνόδων κατέστησαν ὄροι.

4) Ἠθικολογικαὶ πραγματεῖαι. Οἱ κανόνες ἠθικῆς συμπεριφορᾶς τόσον τῶν ἀτόμων ὅσον καὶ τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων ἀναπτύσσονται εἰς ὁμιλίαις, αἱ ὁποῖαι ἀνήκουν εἰς τὸν τύπον τῆς διατριβῆς. Παρὰ ταῦτα συντάσσονται κατὰ καιροῦς καὶ εἰδικαὶ ἠθικολογικαὶ πραγματεῖαι, εἰς τὰς ὁποίας ἀναπτύσσονται οὗτοι εἴτε συνολικῶς εἴτε κατὰ μέρος μὲ μίαν ἀξιόλογον ποικιλίαν κριτηρίων μεταξὺ αὐστηρότητος καὶ μετρίαις ἐπεικειάς.

5) Ποιμαντικαὶ πραγματεῖαι. Ὅταν ἡ προσέλευσις εἰς τὸν κληρὸν ἀρχίξῃ νὰ ἐπηρεύζεται καὶ ἀπὸ ἄλλους πλὴν τῆς πίστεως καὶ τοῦ ζήλου παράγοντας, εἶναι φυσικὸν ὅτι δίδεται ἀφορμὴ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ποιμαντικῆς γραμματείας, εἰς τὴν ὁποίαν ἐξαίρεται ἡ ἀνυπέρβλητος τιμὴ τοῦ μεγάλου ἀξιώματος τῆς ἱερωσύνης, ἐκτίθενται τὰ καθήκοντα τῶν ἱερέων καὶ ὀρίζονται τὰ προσόντα τῶν ὑποψηφίων δι' αὐτήν. Βραδύτερον ἐμφανίζονται καὶ ἔργα ἀναφερόμενα εἰς τὸ βασιλικὸν ἀξίωμα, δεδομένης τῆς περιόπτου θέσεως τὴν ὁποίαν κατεῖχεν ὁ βασιλεὺς εἰς τὴν βυζαντινὴν Ἐκκλησίαν. Οἱ δύο ἄρχοντες εἶχον ἐν μέρει χωριστὰ καὶ ἐν μέρει κοινὰ καθήκοντα, ἦσαν δηλαδὴ ποιμένες τοῦ λαοῦ ὃ εἰς διὰ τὴν ἐπίγειον καὶ ὃ ἄλλος διὰ τὴν οὐράνιον ζωὴν.

6) Διδακτικαὶ Πραγματεῖαι. Ὑπὸ ποικίλας ὀνομασίας (διδασκαλία, κατηχήσεις, Πρὸς . . .) προσφέρεται δύσκολον θεολογικὸν καὶ ἠθικολογικὸν ὕλικόν, ἀπαραίτητον διὰ τὴν οἰκοδομὴν τῶν πιστῶν κατὰ τρόπον ἐξόχως εὐληπτον. Αὗται κατὰ περιστάσεις ἀπευθύνονται

Εἰς τὸ σύνολον τῶν πιστῶν.

Εἰς τοὺς μοναχοὺς, πρὸς συγκρότησιν τοῦ ἀσκητικοῦ τῶν βίου, μετ' ἐφαρμογῆς καὶ εἰς τοὺς ἄλλους πιστοὺς.

Εἰς τοὺς νέους Χριστιανοὺς πρὸς μετάδοσιν παιδευτικῶν ἀγαθῶν ἢ καθορισμὸν τῶν ἀρχῶν τῆς διαπαιδαγωγήσεώς των.

Εἰς ἐπὶ μέρους κατηγορίας Χριστιανῶν.

7) Ἀσκητικαὶ Πραγματεῖαι. Οἱ μοναχοί, ἀποκεκομμένοι ἀρχικῶς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον τοῦ κοινοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου, εἶχον ἀνάγκην ἰδιαιτέρας φροντίδος πρὸς ἐνημέρωσιν ἐπὶ τῶν κανόνων τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ βίου, ἡ δὲ ἀνάγκη αὐτὴ διετηρήθη ἀκόμη καὶ ὅταν οὗτοι ὑπήχθησαν εἰς τὴν ἐξουσίαν τῆς Ἐκκλησίας, διότι πάντοτε ἀπετέλουν διακεκριμένον τμήμα αὐτῆς. Ἐκ τούτου ἐγεννήθη μία ἐκτεταμένη καὶ εὐρωστος ἀσκητικὴ γραμματεία, τὴν ὁποίαν βασικῶς συγκροτοῦν κείμενα μὲ τὰ κάτωθι στοιχεῖα:

Διατάξεις ὀρίζουσαι τὴν ὀργάνωσιν καὶ συγκρότησιν τοῦ μοναχικοῦ βίου γενικῶς.

Κεφάλαια περὶ τῶν ἐπὶ μέρους ὀψεων τοῦ βίου τῶν μοναχῶν.
Συλλογαὶ περιέχουσαι λόγια καὶ ἀνέκδοτα ἐπισήμων μοναχικῶν ἡγετῶν.

8) Πνευματικαὶ πραγματεῖαι. Ἄφ' ὅτου ὁ Ὠριγένης διέκρινε τρεῖς ἠθικὰς καὶ πνευματικὰς δυνάμεις εἰς τοὺς πιστοὺς, πρᾶξιν, θεωρίαν, θεολογίαν, κατεβλήθησαν μεγάλα προσπάθειαι πρὸς καθορισμὸν τῶν κινήσεων καὶ λειτουργιῶν αἱ ὁποῖαι ἀπαιτοῦνται διὰ τὴν πορείαν μέσῳ τῶν πνευματικῶν σταδίων πρὸς τὴν τελείωσιν. τοῦ πρακτικοῦ μὲ τὴν γύμνωσιν τῆς ψυχῆς ὑπὸ τὴν πύθη, τοῦ θεωρητικοῦ μὲ τὴν ἀδιάλειπτον προσευχὴν καὶ τὸν φωτισμὸν τῆς διανοίας, τοῦ θεολογικοῦ μὲ τὴν ἔνωσιν πρὸς τὸν Θεόν. Ἡ διαπραγματεύσις τῶν θεμάτων γίνεται εἴτε δι' αὐτοτελῶν πραγματειῶν ὅπως εἶναι αἱ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης εἴτε ὑπὸ τὴν μορφήν τῶν κεφαλαίων. Γενικῶς τὰ κείμενα ταῦτα χαρακτηρίζονται ὡς νηπτικά, μυστικά καὶ πνευματικά, εἶναι δὲ ἐκ τῶν ἀξιολογωτέρων προϊόντων τῆς ὀρθοδόξου ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, ἰδίως τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Μερικαὶ ἀπὸ αὐτὰς φαίνεται νὰ προορίζονται μόνον διὰ τοὺς μοναχοὺς ὡς συγκροτοῦντας μίαν ἐκλεκτὴν μαρτίδα ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, τὰ πλεῖστα ὁμως προορίζονται δι' ὅλους τοὺς πιστοὺς.

9) Ἐξηγητικαὶ πραγματεῖαι. Πλὴν τοῦ πλήθους τῶν ἐρμηνευτικῶν ἐργασιῶν, τὰς ὁποίας εἶδομεν ἀνωτέρω, ἔχει παραδοθῆ καὶ μικρὸς ἀριθμὸς πραγματειῶν, εἰς τὰς ὁποίας καθορίζονται αἱ προϋποθέσεις καὶ αἱ μέθοδοι ἐρμηνείας τῶν βιβλικῶν κειμένων, διὰ τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ πραγματικοῦ νοήματος αὐτῶν.

10) Λειτουργικαὶ πραγματεῖαι. Ὀλίγα σχετικῶς εἶναι ἐπίσης αἱ πραγματεῖαι αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς λειτουργικὰ θέματα, ἐμμανιζόμενα ἀπὸ τοῦ ε' αἰῶνος δειλῶς καὶ πυκνότερον κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας.

11) Αὐτοβιογραφικαὶ πραγματεῖαι. Εἰς τὸν χῶρον τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας δὲν ἀπαντῶνται βιογραφικὰ κείμενα τοῦ κοσμικοῦ τύπου, ὅπως ἐπίσης οὔτε τοῦ τύπου τῶν *Ἐξομολογήσεων* τοῦ Αὐγουστίνου, ἂν καὶ ἴχνη αὐτοῦ διακρίνομεν εἰς μερικὰς κοιητικὰς συνθέσεις. Εὐρίσκομεν ὁμως εἰς αὐτήν, ὡς εἶναι φυσικόν, ἔκτενῆ γραμματείαν ἀποτελουμένην ἀπὸ κείμενα δικαιολογοῦντα τὴν προσωπικὴν συμπεριφορὰν μεγάλων προσωπικοτήτων τῶν ὁποίων κάποτε ἠμφεσβητήθη ἡ ὀρθότης τῆς ἐπιδειχθείσης στάσεως καὶ χαρακτηριζόμενα ὡς ἀπολογία. Καίτοι αὐταὶ ἔχουν πάντοτε προσωπικὸν τόνον, διαφωτίζουν ἐπαρκῶς πολλὰς πτυχὰς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, καθὼς ἐπίσης

καὶ τῆς ἱστορίας τῆς πατερικῆς θεολογίας.

12) Ἐγκυκλοπαιδικαὶ πραγματεῖαι. Εἰς αὐτὰς δυνάμεθα νὰ συμπεριλάβωμεν τὰ ποικίλου περιεχομένου συγγράμματα, ὅπως εἶναι οἱ Στρωματεῖς, οἱ Κεστοί, αἱ Παντοδαπαὶ διδασκαλίαι καὶ ἄλλα κείμενα, τὰ ὅποια δὲν ἀνήκουν εἰς καμίαν ἀπὸ τὰς προηγουμένης κατηγορίας.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΠΕΡΙΟΔΟΙ ΤΗΣ ΠΑΤΕΡΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

ΠΕΡΙΟΔΟΙ ΤΗΣ ΠΑΤΕΡΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς σπανίως χρησιμοποιεῖ μαρτυρίας ἀπὸ τοὺς μετὰ τὸν Ἰωάννην Δαμασκηνὸν θεολόγους, προφανῶς διότι δὲν τοὺς ἀναγνωρίζει ὡς Πατέρας, ἀλλ' οἱ νεώτεροι αὐτοῦ χρησιμοποιοῦν πολλοὺς ἐξ ἐκείνων καὶ αὐτὸν τοῦτον τὸν Παλαμᾶν, ὅπως καὶ ἄλλους μεταγενεστέρους αὐτοῦ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι εἰς τὴν συνείδησιν τῆς Ὁρθοδοξίας ἡ περίοδος τῶν Πατέρων συνεχίζεται τουλάχιστον μέχρι τοῦ 1453. Παρατηροῦμεν ὁμῶς καὶ ἄλλο παρόμοιον ἀλλ' ἀντίστροφον φαινόμενον, ὅτι ἐπίσης οὔτε εἰς τοὺς πρὸ τῆς Νικαίας θεολόγους γίνεται συχνὴ ἀναφορὰ ὑπὸ τῶν μετ' αὐτὴν Πατέρων, ὅπερ ὀφείλεται εἰς τὴν ὑφισταμένην δυσχέρειαν συμβιβασμοῦ μερικῶν ἀπόψεων αὐτῶν πρὸς τὰ μεταγενεστέρως δογματισθέντα. Ἀλλὰ παρὰ ταῦτα εἰς τὴν συνείδησιν τῆς Ἐκκλησίας ἐπικρατεῖ γενικῶς ἡ ἄποψις ὅτι ἡ γραμματεία τῶν χρόνων ἐκείνων εἶναι ἰσαξία πρὸς τὴν γραμματεῖαν οἰασδήποτε ἄλλης ἐποχῆς.

Διὰ τοὺς λόγους τούτους ἡ ἑλληνικὴ πατρολογία ὀφείλει νὰ ἀρχίζῃ τὴν ἐξέτασιν ἀπὸ τῆς πρώτης ἐκείνης ἐποχῆς καὶ νὰ τὴν ἐπεκτείνῃ μέχρι τῆς ἐποχῆς τῆς πτώσεως τοῦ Βυζαντίου. Δὲν ὑπάρχει ἐνωρίτερον ἄλλος ἱστορικὸς σταθμὸς ὁ ὁποῖος νὰ διακόπτῃ ἢ νὰ μεταπλάσῃ ριζικῶς τὴν ἑλληνικὴν χριστιανικὴν θεολογικὴν σκέψιν.

Ἡ ἀνάπτυξις τῆς χριστιανικῆς θεολογίας εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἀντιμετώπισεως πρῶτον μὲν ἑαυτῆς, δεύτερον δὲ τοῦ ἔξω κόσμου, τοῦ μὴ χριστιανικοῦ, καὶ τρίτον τοῦ ἐνδιαμέσου ἔσω καὶ ἔξω, αὐτοῦ ὁ ὁποῖος εἶναι ἐντὸς καὶ τείνει νὰ ἐξέλθῃ, δηλαδὴ τοῦ αἰρετικοῦ. Κατὰ τὴν πρώτην ταύτην περίοδον διακεκριμένως ἐκπροσωποῦν τὴν πρώτην φάσιν οἱ ἀποστολικοὶ πατέρες, τὴν δευτέραν οἱ ἀπολογηταί, τὴν τρίτην οἱ ἀντιαιρετικοὶ συγγραφεῖς. Μετέπειτα αἱ φάσεις συνδυάζονται.

Ὅταν ὁμιλῶμεν περὶ ἀντιμετώπισεως τῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ ἑαυτῆς, ἐννοοῦμεν τὴν συνειδητοποίησιν τῆς κληρονομίας αὐτῆς ἐν συνόλῳ καὶ τὴν θετικὴν ἀντίδρασιν εἰς τὴν ἐπ' αὐτῆς ἐνέργειαν τοῦ Πνεύματος. Οἱ μεταποστολικοὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἡγέται, καὶ πρῶτοι μεταξὺ αὐτῶν οἱ καλούμενοι Ἀποστολικοὶ Πατέρες, εἶναι οἱ ἐκφρασταὶ τόσον τῆς συνειδητοποιήσεως ὅσον καὶ τοῦ φωτισμοῦ τούτου. Βεβαίως εἰς τὰς διατυπώσεις των ἐβοηθήθησαν ἀκόμη καὶ αὐτοὶ ἔξωθεν. Διότι, ἂν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων τῆς ἀρχαιότητος δὲν εἶχεν ἀναπτυχθῆ προχριστιανικῶς καθαρὰ θεολογικὴ σκέψις, εἶχεν ὁμοίως ἀναπτυχθῆ σοβαρὰ ἠθικολογικὴ σκέψις. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστοῦ δὲν ὑπῆρχε λογοτεχνικὸν εἶδος περισσότερον διαδεδομένον ἀπὸ τὴν ἠθικολογικὴν διατριβὴν, καλλιεργουμένην ἰδίως εἰς τοὺς κύκλους τῶν Νεοπυθαγορείων καὶ τῶν Στωικῶν. Τὸ ἴδιον φαινόμενον συναντῶμεν καὶ ἐντὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ· ἡ ἠθικολογικὴ διατριβὴ εἶναι τὸ κύριον ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων καλλιεργούμενον εἶδος, πάντοτε βεβαίως ἐντὸς τῶν πλαισίων τὰ ὁποῖα καθώριζον ἡ χριστιανικὴ πίστις καὶ αἱ ἀνάγκαι ἐνὸς ζωντανοῦ ὀργανισμοῦ, περιλαμβάνοντος πλῆθος κοινοτήτων. Ἐν προκειμένῳ ὁμοίως παρατηρεῖται ἡ βασικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο, ὅτι ἡ ἔθνικὴ ἠθικολογία τονίζει τὴν εὐθύνην τοῦ ἀνθρώπου ἐναντι ἑαυτοῦ καὶ ἐναντι τοῦ συνανθρώπου, ἀτομικῶς ἢ συλλογικῶς, καὶ ἐξαντλεῖται εἰς τοῦτο, ἐνῶ ἡ χριστιανικὴ τονίζει κατὰ πρῶτον λόγον τὴν ἐναντι τοῦ Θεοῦ εὐθύνην. ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἀπορρέουν αἱ ἄλλαι. Οὕτως ἢ ἄλλως ἡ χριστιανικὴ διανόησις δὲν ἔπαυσε ποτὲ ἕως σήμερον νὰ δίδῃ πρωτεύουσας θέσιν εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῆς γραμματείας.

Ἀλλὰ τὰ συγγράμματα τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων ἔχουν ὁπωσ-

Ἡ ἀποστολή.

Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς πέμπει τοὺς Ἀποστόλους εἰς τὴν οἰκουμένην Ἐλεφαντεστοῦν, Μουσεῖον Λούβρου Περσίων, ἑ' αἰῶνος.

δηποτε ευρύτεραν προοπτικήν καὶ εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ ἀπλῶς διδαχάς. Γραφέντα εἰς μίαν περιόδον ἀποφασιστικῆς ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ἀναπτύξεως τῶν θεσμῶν διοικήσεως καὶ συγκροτήσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας, δὲν ἦσαν ἀπλῶς προϊόντα τῆς ἀναπτύξεως ταύτης ἀλλὰ καὶ παράγοντες οἱ ὅποιοι συνετέλεσαν εἰς αὐτήν, ἔστω καὶ ἂν κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπῆρξαν ἔργα περιστάσεων. Εἶναι κυρίως μέσα ἐπικοινωνίας μεταξὺ διαφόρων Ἐκκλησιῶν ἢ μεταξὺ ἐκπροσώπων διαφόρων Ἐκκλησιῶν μὲ σκοπὸν τὴν γνωστοποίησιν χαρᾶς ἢ λύπης, τὴν μετάδοσιν συμβουλῶν καὶ παραινέσεων, καὶ ὑπεράνω ὅλων τὴν ἀναθέρμανσιν τῆς πίστεως. Ἔχουν καὶ δι' ἡμᾶς σήμερον τὴν ἀξίαν των, διότι περικλείουν τὸ πνεῦμα καὶ τὸν παλμὸν τῆς νεανικῆς Ἐκκλησίας, τότε δὲ εἶχον ἀκόμη μεγαλύτεραν ἀξίαν, διὸ ἀνεγινώσκοντο πολὺ συχνὰ εἰς τὰς λατρευτικὰς συγκεντρώσεις μαζί μὲ τὰ βιβλικά κείμενα. Ὅπωςδὴποτε ἐβοήθησαν ἀποτελεσματικῶς τὰς Ἐκκλησίας εἰς τὴν προσπάθειάν των νὰ ὑπερνικήσουν τὰς δημιουργουμένας κατὰ καιροῦς κρίσεις· πρὸς τὸν σκοπὸν μάλιστα τοῦτον ἐλάμβανον συνήθως τὴν μορφήν ἐπιστολῶν.

Ἐξω κόσμος διὰ τὸν ἀρχαῖκὸν Χριστιανισμὸν εἶναι ἡ ἑλληνο-ρωμαϊκὴ κοινωνία καὶ πολιτεία μὲ τὰς ποικίλας ἐκφάνσεις τῆς δραστηριότητός της, ἐκ τῶν ὁποίων ἐν προκειμένῳ ἐνδιαφέρουν δύο, ἡ ἑλληνικὴ σκέψις καὶ τὸ φαινόμενον τῶν διωγμῶν. Ἡ πνευματικὴ συγκρότησις τῆς οἴκουμένης κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον ἦτο τοιαύτη, ὥστε μόνον διὰ τῆς χρήσεως τῶν ἑλληνικῶν κατηγοριῶν καὶ σχημάτων νὰ καθίσταται δυνατὴ ἡ ἀποτελεσματικὴ διαμόρφωσις τῆς χριστιανικῆς θεολογίας, ἐνῶ ἡ παράλληλος ἀπόπειρα θεολογήσεως μὲ βάσιν τὰ πλαίσια τῆς ἰουδαϊκῆς ἀποκαλυπτικῆς παρέμεινεν ἄκαρπος ἢ ἡστόχησεν. Ἀλλὰ δὲν θὰ ἐπεκταθῶμεν ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἐδῶ, καθ' ὅσον περὶ αὐτοῦ ἔγινεν ἐκτενὴς λόγος εἰς προηγούμενον κεφάλαιον, ὅπου εἶδομεν μέχρι ποίου βαθμοῦ ἡ ἑλληνικὴ σκέψις ἔδωσεν εἰς τοὺς χριστιανοὺς θεολόγους, ἑλληνικῆς ἄλλωστε προελεύσεως εἰς τὴν μεγάλην των πλειονότητα κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας, τὰ μέσα, τὴν ὁρολογίαν, τὴν μέθοδον διαιρέσεως καὶ κατατάξεως, τὸ πείρημα καὶ γενικῶς τὸ πλαίσιον πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς θεολογικῆς πιστήμης.

Περὶ τῶν διωγμῶν ἐξ ἄλλου θὰ γίνῃ λόγος εἰς εἰδικὸν κεφάλαιον τοῦ δευτέρου τόμου. Αἱ σκληραὶ διώξεις καὶ τὰ ἀπάνθρωπα βασανιστήρια ὑπῆρξαν ἀνασχετικὸς φραγμὸς εἰς τὴν πρόοδον τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ ἐπεβράδυναν ἐπὶ πολὺν χρόνον τὴν ἐπικράτησίν του, ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς παρέσχον τὴν εὐκαιρίαν εἰς αὐτὸν νὰ ἀποκτήσῃ καθαρωτέραν αὐτοσυνείδησιν ἐξ ἀντιθέσεως μὲ

τόν κόσμον. Οἱ ἄνδρες οἱ ὅποιοι ἔδωσαν θεολογικήν ἔκφρασιν εἰς τὴν αὐτοσυνειδησίαν ταύτην εἶναι οἱ ἀπολογηταί, οἱ ὅποιοι ἀπημύνθησαν διὰ συγγραμμάτων βασικῶς πρὸς τὸν ἔξω κόσμον.

Οἱ ἀπολογηταί τοῦ β' αἰῶνος θεωροῦνται οἱ πρῶτοι θεολόγοι τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ ἐκείνους τοὺς ἐρευνητάς οἱ ὅποιοι δὲν κατανοοῦν ἢ δὲν ἀποδέχονται ὅσα ἀνωτέρω ἀνεπτύχθησαν, ὅτι ἡ θεολογία ἐκκινεῖ μὲ τὸ πρῶτον χριστιανικὸν κείμενον. Τὸ ἀκριβές εἶναι ὅτι οὗτοι προώθησαν περαιτέρω τὴν διαμόρφωσιν αὐτῆς. Ἄνυλαβόντες τὸ ἔργον τῆς δικαιοσύνης τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐνώπιον τῶν πολιτικῶν ἀρχόντων, τῶν διανοουμένων καὶ τοῦ λαοῦ, τὸ ἐπετέλεσαν ἐπιτυχῶς μὲ τὴν ὑπὸ τύπον μεσιτευτικῶν ἀναφορῶν, ἐπιστολικῶν διατριβῶν, διαλόγων ἢ πραγματειῶν συγγραφικῆν τῶν παραγωγῆν. Προχωροῦν μὲ τρεῖς στόχους, τὴν ἄμυναν ἐναντι τῶν συκοφαντικῶν κατηγοριῶν, τὴν ἐπίθεσιν κατὰ τῶν θεσμῶν τοῦ ἑξωτερικοῦ κόσμου, τὴν θετικὴν ἔκθεσιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας.

Ἐπεσήμαναν τὰς βιβλικὰς πηγὰς αὐτοῦ, διὰ νὰ κατοχυρώσουν

Χορὸς μαρτυρῶν.

Ἡ μαρτυρία ἦτο τὸ δεύτερον κύριον γινώρισμα τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας.

Τοιχογραφία τοῦ 18' αἰῶνος. Ἄφεντζὸ Μυστρά.

τὴν ἀρχαιότητά του καὶ ἀπέδειξαν ὅτι οὗτος ἀνταποκρίνεται γνησιώτερον εἰς τὸ θρησκευτικὸν αἶτημα ἀπὸ ὅσον ἢ δεισιδαίμων πίστις τῶν Ἑθνικῶν, ἂν καὶ ὡμολόγησαν ὅτι εὖρον σημεῖα συμφωνίας τῶν Ἑλλήνων σοφῶν καὶ τῶν προφητῶν ἐπὶ πολλῶν ἐκ τῶν ὑψίστων ἀληθειῶν. Ἀρυόμενοι ἐκ τῆς φιλοσοφίας ὅ,τι ἦτο ὠφέλιμον καὶ συγχρόνως ἀκίνδυνον, ἔστω καὶ ἂν δὲν τὸ ὁμολογοῦν ὅλοι, ἔδωσαν εἰς τὴν διδασκαλίαν των φιλοσοφικὸν χρῶμα καὶ, καθὼς εἶδομεν ἤδη, ὠνόμασαν τὸν Χριστιανισμὸν ἀληθῆ φιλοσοφίαν, ὡς σύστημα περικλειόν τὰ γνήσια περὶ Θεοῦ, κόσμου καὶ βίου διδάγματα, καὶ συμπεριεφέροντο οἱ ἴδιοι ὡς φιλόσοφοι. Ἀλλὰ δὲν παρουσίασαν πλήρες θεολογικὸν σύστημα, διότι ἐνδιεφέρθησαν μόνον δι' ὅσα στοιχεῖα ἦτο εὐλογον ὅτι θὰ ἐγίνοντο δεκτὰ ἀπὸ τοὺς συνομιλητάς των, τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα τὰ ὅποια σήμερον θεωροῦνται ὡς περιεχόμενον τῆς λεγομένης φυσικῆς θεολογίας, ἦτοι κυρίως τὰ περὶ Θεοῦ, κόσμου, ὕλης, ψυχῆς, προνοίας· καὶ ταῦτα μάλιστα ἐπραγματεύθησαν ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς ἀπολογητικῆς. Διὰ τοῦτο δὲ ὑπερετόνιζον τὴν ὑπηρετικὴν εἰς τὴν δημιουργίαν ἐνέργειαν τοῦ Λόγου, δίδοντες εἰς τὴν θεολογίαν περιεχόμενον κοσμολογικὸν καὶ ἠθικολογικόν. Εἶναι προφανές πόσον ἔλλιπής εἶναι αὐτὴ ἡ βάσις θεολογήσεως.

Παρὰ πᾶσαν ἀτέλειαν τὸ ἔργον των εἶχεν ἀνυπολογίστους συνεπειάς. Ἰσως νὰ μὴ ἐβοήθησε τόσον πολὺ εἰς τὴν κατασίγασιν τοῦ καταδιωκτικοῦ μένουσ τῶν Ἑθνικῶν, ἂν δὲν τὸ ἐνίσχυσεν, ἀλλ' ὅπως δῆποτε ἤνοιξε τοὺς ὀρίζοντας τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τὸν εἰσήγαγεν εἰς τοὺς κόλπους τῶν καλλιεργημένων ἀνθρώπων, παρουσιάζον αὐτὸν ὡς τὸ κορυφωμα τοῦ πνευματικοῦ μόχθου τοῦ ἀνθρωπίνου γένους πρὸς κατανόησιν τῆς θείας ἀποκαλύψεως καὶ τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας.

Ἐπῆρξε σκληρὰ ἢ ἐπίθεσις τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας κατὰ τῶν αἱρέσεων διὰ μέσου τῶν αἰώνων, ἐνῶ ἐκ πρώτης ὄψεως θὰ ἐφαίνετο εὐλογον νὰ εἶναι ἡπία, ἀφοῦ ὁ αἱρετικὸς εἶναι κατ' ἀρχὴν Χριστιανός. Εἶναι σκληρὰ, διότι ἡ αἵρεσις θεωρεῖται προδοσία, καὶ εἶναι διὰ τοῦτο χειροτέρα ἀπὸ πᾶν ἐχθρικὸν σύστημα, εἶναι δὲ καὶ ἐπικίνδυνος δι' αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπαρξιν τῆς ὀρθοδοξίας, καὶ τοῦτο ὄχι μόνον εἰς τὸν θρησκευτικὸν ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν πολιτικὸν χῶρον. Τὸ θέμα ὁμως τοῦτο δὲν εἶναι τοῦ παρόντος καὶ δὲν ἐνδιαφέρει ἡμᾶς εἰμὴ μόνον ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς συγγραφικῆς ἀλληλοαντιμετωπίσεως τῶν ποικίλων χριστιανικῶν ομάδων τῆς περιόδου ἐκείνης.

Οἱ Γνωστικοί, ἀποπειραθέντες πρῶτοι νὰ εἰσαγάγουν ἄκρατον τὴν εἰδωλολατρικὴν σκέψιν εἰς τὸν Χριστιανισμὸν, ἠστόχησαν εἰς τὴν ἐπιδίωξιν των νὰ συγκροτήσουν θεολογικὸν σύστημα, διότι μετὰ τῶν μέσων παρέλαβον οὐσιώδη στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς διανοήσεως,

τὰ ὁποῖα μάλιστα ἐνόθευσαν μὲ φανταστικά πλάσματα τῆς ἀνατολικῆς μυθολογίας ἢ τῆς ἰδικῆς τῶν ἐπινοήσεως. Κινηθέντες ὁμως δραστηρίως εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν θεολογικῶν μελετῶν, λόγῳ τῆς ἀνάγκης νὰ ἀναζητήσουν νέαν αὐθεντίαν μετὰ τὴν ὑπ' αὐτῶν ἀπόρριψιν τῶν Γραφῶν, ἠνάγκασαν καὶ τοὺς Ὁρθοδόξους νὰ ἐξοπλισθοῦν καταλλήλως πρὸς ἀντιμετώπισιν αὐτῶν.

Δὲν ἦσαν πάντως μόνον οἱ Γνωστικοί, οἱ προκαλοῦντες ζητήματα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν· ἦσαν καὶ ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι δὲν ἠδύναντο νὰ τοποθετήσουν εἰς τὴν ἀρμόζουσαν θέσιν τὴν προσωπικότητα τοῦ Χριστοῦ. Ἀπὸ τὴν ἀδυναμίαν ταύτην ἀπέρρευσαν ὅλαι αἱ παρεκκλίσεις, αἱ ἀναφερόμεναι εἴτε εἰς τὴν φύσιν τῆς προσωπικότητος τοῦ Χριστοῦ εἴτε εἰς τὰς μετὰ τοῦ Θεοῦ σχέσεις αὐτοῦ, μὲ ἄλλους λόγους αἱ μοναρχιανικαί.

Ἄλλ' ἀκριβῶς αὐταὶ αἱ παρεκκλίσεις ἔδωσαν τὰς ἀπαραιτήτους ὠθήσεις εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς χριστιανικῆς θεολογίας. Ἄν οἱ θεολόγοι εἰς τὴν προσπάθειάν των νὰ εὔρουν ἀκριβῆ διατύπωσιν τῶν ἀπόψεών των πολὺ συχνὰ κυμαίνονται, τοῦτο εἶναι κάτι τὸ ὁποῖον ἐπρεπε νὰ ἀναμένεται· αἱ θέσεις των ὡς πρὸς τὸν χρωματισμὸν καὶ τὸν τρόπον διατυπώσεως ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ κίνητρα καὶ τὰς περιστασιακὰς ἐπιδιώξεις.

Οἱ ἀντιαιρετικοὶ συγγραφεῖς τοῦ β' καὶ γ' αἰῶνος συνεπλήρωσαν τοὺς ἀπολογητάς, εἰσελθόντες εἰς τὴν καρδίαν τοῦ χριστιανικοῦ μηνύματος. Ἐξετάζων τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ὑπὸ ἐνιαῖον πρῖσμα ὁ Εἰρηναῖος, ἐπεσήμανε τοὺς κρισίμους διὰ τὰς τύχας αὐτοῦ σταθμοὺς τῆς, τὴν δημιουργίαν, τὴν πῶσιν, τὴν ἀνακεφαλαίωσιν.

Τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ εἶναι ὁ πρωταγωνιστὴς εἰς ὅλας τὰς φάσεις καὶ ἰδίως εἰς τὴν τελευταίαν, ὁ δὲ θεσμὸς τὸν ὁποῖον καθιέρωσεν οὗτος, ἡ Ἐκκλησία, συνδέων παρελθόν παρὸν μέλλον, εἶναι ὁ διαμορφωτὴς καὶ συντηρητὴς τοῦ κανόνος τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀληθείας. Αὐταὶ αἱ ἀντιλήψεις ἀπετέλεσαν τὰ κριτήρια τῆς θεολογήσεως καθ' ὅλους τοὺς μετέπειτα αἰῶνας. Δι' ὅλου τοῦ ἔργου των οἱ ἀντιαιρετικοὶ συγγραφεῖς, οἱ θεολόγοι τῆς παραδόσεως, καὶ οἱ μετ' αὐτῶν συνδεόμενοι ἐκκλησιαστικοὶ ἠγέται ἔθεσαν φραγμὸν εἰς τὴν αἵρετικὴν πλήμμυραν ἢ ὁποῖα ἔτεινε νὰ κατακλύσῃ τὰ πάντα.

Οἱ μεγάλοι θεολόγοι τῆς Ἀλεξανδρείας τοῦ γ' αἰῶνος, καθὼς καὶ τῶν δύο ἐπομένων, εἶχον ὠρισμένα κοινὰ μεταξὺ των γνωρίσματα, τὰ ὁποῖα ἐπιτρέπουν νὰ ὁμιλῶμεν περὶ ἴσχυρος μετὰ τὴν ἐννοίαν ἐνὸς ἐνιαίου συστήματος σκέψεως. Ἀποτελοῦν τὴν ἀλεξανδρινὴν σχολήν, ἢ ὁποῖα ἤσκησεν ἔντονον ἐπιρροὴν εἰς τὴν ὅλην θεολογίαν τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας καί, ὅα ἠδυνάμεθα νὰ εἰπωμεν, ἐδέσποσεν αὐ-

τῆς ἐπὶ μακρόν.

Εἶναι ἀκαταπόνητοι ἐργάται τοῦ πνεύματος, μεγαλοφυεῖς προγραμματισταὶ καὶ ἀπαράμιλλοι ἐκπονηταί. Μελετοῦν ἐξαντλητικῶς τὸν διπλοῦν κανόνα τῆς Γραφῆς, διὰ νὰ ἀνακαλύψουν εἰς αὐτὸν ἀπάντησιν εἰς τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς διανοίας καὶ τῆς ζωῆς, δίδουν ὁμῶς ἐπίσης σπουδαίαν θέσιν εἰς τὸν κανόνα τῆς πίστεως ὡς ἀποκρυστάλλωμα τῆς παραδεδομένης διδασκαλίας. Μελετοῦν τέλος ἐξαντλητικῶς ὅλους τοὺς φιλοσόφους, ἐκτὸς ἀπὸ τοῖς Ἐπικουρεῖους καὶ τοὺς ἀθεϊστας, οἱ ὅποιοι ἄλλωστε ἀπετέλουν ἀσήμαντον ἐπεισόδιον εἰς τὴν πορείαν τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως, ὑπεράνω δὲ ὅλων στρέφουν τὴν προσοχὴν τῶν εἰς τὸν Πλάτωνα. Ὅπισθεν τῶν κυρίων γραμμῶν τῆς θεολογίας τῶν Ἀλεξανδρινῶν ἀπαντᾶται ἡ πλατωνικὴ διαπίστωσις ὅτι ἡ μόνη ἀληθινὴ πραγματικότης εἶναι ὁ πνευματικὸς κόσμος καὶ ὅτι ἀπέναντι αὐτοῦ ὅλα τὰ πράγματα τοῦ παρόντος κόσμου εἶναι σκιαί. Ἡ ἀλληγορικὴ ἐρμηνεῖα τῶν Γραφῶν, ἡ ἔμφασις ἐπὶ τῆς ὑπερβατικότητος τοῦ Θεοῦ, ἡ ἔξαρσις τοῦ πνευματικοῦ στοιχείου εἰς τὸν ἑνανθρωπήσαντα Υἱόν, ἡ ἐκπνευμάτωσις τοῦ εὐαγγελίου, εἶναι πράγματα τὰ ὁποῖα δύνανται νὰ ἐξηγηθοῦν εὐκόλως, ὅταν ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν ἐκείνην τὴν βάσιν τῆς ἀλεξανδρινῆς θεολογίας.

Εἰς ταύτην ὁ ἀνθρώπινος λόγος καταλαμβάνει θέσιν, ἡ ὁποία ἐνίοτε ὑπενθυμίζει τὴν διαλεκτικὴν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἐνῶ ἄλλα στοιχεῖα τῆς ἐνθυμίζουν τὰς ἀναζητήσεις τῶν Γνωστικῶν. Ἀσφαλῶς τὸ σύστημά των ἠδύνατο νὰ παρουσιασθῇ εἰς τοὺς Ἕλληνας ὡς φιλοσοφία, καὶ εἰς τοὺς Γνωστικούς ὡς νέα γνῶσις. Εἰς τὴν πραγματικότητά πυρμαμένην χριστιανικὸν μὲ χρωματισμὸν ἄλλοτε ἀπὸ τῆς μᾶς καὶ ἄλλοτε ἀπὸ τῆς ἄλλης πηγῆς. Ὁρισμέναι ἀστοχίαι ὠδήγησαν βραδύτερον εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ, ἂν καὶ ἐν τῷ μεταξύ τὸν δ' αἰῶνα τὸ σύστημα εἶχε διορθωθῇ ὑπὸ τοῦ μεγάλου Ἀθωνοῦ δι' ἐπιστροφῆς εἰς τὸν χριστοκεντρισμὸν τοῦ Εἰρηναίου.

Τὸ θεολογικὸν πρόγραμμα τούτων ἦτο εὐρύτατον, καταλαμβάνον ὑπὸ ἀπόψεως ἀντικειμένου καὶ ἐπιδιώξεως τέσσαρα κυρίως πεδία. Ἐκαλλιέργησαν πρῶτον τὴν ἐρμηνευτικὴν, τὴν ὁποίαν μάλιστα αὐτοὶ θεμελίωσαν πρῶτοι εἰς τὸ χριστιανικὸν ἔδαφος, τόσον μὲ τὰς ὀγδώδεκας ἐρμηνευτικὰς ἐργασίας των ὅσον καὶ μὲ τὴν πρωτοφανοῦς μὲ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐκτάσεως κριτικῆν τοῦ κειμένου. Δεύτερον ἐκαλλιέργησαν τὴν ἀπολογητικὴν, ἀποβλέποντες εἰς τὸ νὰ τοποθετήσουν ἀνετώτερον τὸν Χριστιανισμὸν εἰς τὰς τάξεις τῶν μορφωμένων ἀνθρώπων τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Οἰκουμένης. Τρίτον τὴν παιδαγωγικὴν, τόσον ὡς πρὸς τὴν στενὴν σχολικὴν πλευρὰν μὲ τὴν ἀνάπτυξιν ὑψηλῆς στάθμης φιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν σπουδῶν,

Στρωματεῖς 1,28,176. ὅσον καὶ ἀπὸ γενικωτέρας οἰκοδομητικῆς πλευρᾶς, παρουσιάζοντες
 Κατὰ αἰρέσεων 9,30. τὸν Χριστὸν ὡς τὸ πρότυπον τοῦ παιδαγωγοῦ καὶ τὸν μαθητὴν ὡς τὸν
 Ἐκλογαὶ εἰς Ψαλμοὺς 126, ΡΓ 12,1642ε. Τὸ ἀληθῆ γνωστικόν. Καὶ τέταρτον τὴν δογματικὴν θεολογίαν, μὲ τὰ
 χωρίων παρατίθεται καὶ ἐξαιρετὰ συστηματικὰ ἢ εἰδικὰ συγγράμματά των, εἰς τὰ ὅποια συν-
 ἄνωτέρω. θέτουν τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν ὑπὸ τὴν αἰσιόδοξον προοπτι-
 κὴν τοῦ τελικοῦ θριάμβου τοῦ ἀγαθοῦ ἐπὶ τοῦ κακοῦ, τοῦ ἄλλωστε
 ἀνυπάρκτου οὐσιωδῶς.

Ἄλλωστε ἀνυπάρκτου οὐσιωδῶς. Ὅσοι ἐρευνηταὶ προσεγγίζουν τοῖς παλαιοῖς Ἀλεξανδρινοῖς
 θεολόγους ὡς ἀπλοῦς στοχαστᾶς, κατανοοῦν μίαν μόνον ὄψιν τοῦ
 ἔργου των καὶ λαμβάνουν στατικὴν εἰκόνα περὶ αὐτοῦ. Οὗτοι ὁμως
 εἰς τὰς ἐπιδιώξεις των συνεδύαζον ἄρμονικῶς γνῶσιν τῶν ἀληθειῶν
 καὶ βίωσιν αὐτῶν, ἡ δὲ ἀξία των ἐκτιμᾶται μόνον, ἂν ληφθῶν ὑπ'
 ὄψιν καὶ τὰ δύο ταῦτα.

Ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ καθορίσῃ
 τὰ περιεχόμενα τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκείας προβαίνει εἰς τοὺς ἑξῆς
 χαρακτηρισμοὺς: «ἡ μὲν οὖν κατὰ Μωυσέα φιλοσοφία τετραχῆ τέ-
 μνεται, εἰς τε τὸ ἱστορικὸν καὶ τὸ κυρίως λεγόμενον νομοθετικόν.
 ἄπερ ἂν εἴη τῆς ἠθικῆς πραγματείας ἴδιον, τὸ τρίτον δὲ εἰς τὸ ἱερουρ-
 γικόν, ὃ ἐστὶν ἴδιον τῆς φυσικῆς θεωρίας, καὶ τέταρτον ἐπὶ πᾶσιν το
 θεολογικόν, ἡ ἐποπτεία ἦν φησὶν ὁ Πλάτων τῶν μεγάλων ὄντων μυστη-
 ρίων. Ἀριστοτέλης δὲ τὸ εἶδος τοῦτο μετὰ τὰ φυσικὰ καλεῖ»¹. Ὡς
 εἶναι φανερόν, τὰ εἶδη τοῦ θρησκευτικοῦ βίου συνοψίζονται τελικῶς
 εἰς τρία διὰ συγχωνεύσεως τοῦ ἱστορικοῦ καὶ τοῦ νομοθετικοῦ εἰς ἓν,
 τὸ ἠθικόν (ἐνῶ ὁ Ἰππόλυτος ἔχων προφανῶς ὑπ' ὄψιν τὴν διάκρισιν
 τοῦ Κλήμεντος ἐμμένει εἰς τὴν τετραμερῆ διαίρεσιν²) καὶ εὐθὺς ἀμέ-
 σως μεταφέρονται εἰς τὸν βίον τῶν Χριστιανῶν, καθὼς παρατηροῦ-
 μεν εἰς τὸν Ὁριγένην: «καὶ διὰ μὲν πρακτικῆς κτᾶται ὡς οἰκοδεσπότην
 αὐτὸν (= τὸν Χριστὸν), διὰ δὲ φυσικῆς θεωρίας ὡς βασιλέα καὶ πάλιν
 διὰ θεολογίας ὡς Θεόν»³.

Ἄπλοῦν βλέμμα εἰς τὰ λεχθέντα εἰς προηγούμενον κεφάλαιον
 περὶ χρήσεως τοῦ ὄρου «θεολογία» ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῶν
 Στωικῶν δεικνύει ὅτι ἡ διαίρεσις αὕτη παρελήφθη ἐκεῖθεν, ἀλλ' οἱ
 Ἀλεξανδρινοὶ ἔδωσαν θεολογικὸν περιεχόμενον καὶ εἰς τὰς τρεῖς
 ταύτας ἐπιστήμας καὶ κατέστησαν αὐτὰς φάσεις ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ
 πνευματικοῦ γεγονότος. Κατὰ τοὺς ἀρχαίους ἐκείνους χρόνους τοῦ
 Χριστιανισμοῦ ἦτο βεβαίως ζωντανὴ ἡ βίωσις τοῦ πάθους καὶ τῆς
 προσωπικότητος τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ λατρείᾳ καὶ τῷ βίῳ τῶν Χριστι-
 ανῶν, ἀλλὰ δὲν ἦτο ἐπαρκῆς ἢ κατοχύρωσις τῆς βιώσεως. Τὸ ἦθος καὶ
 ἡ λατρεία δὲν ἀποτελοῦν πάντοτε ἐγγύησιν ὁμαλοῦ πνευματικοῦ βίου,
 διότι ταῦτα σὺν τῷ χρόνῳ εἶναι δυνατόν νὰ μετατραποῦν εἰς ξηράν

ἠθικολογίαν καὶ λατρευτοδουλείαν. Λιὰ τοῦτο οἱ Ἀλεξανδρινοὶ εἰ-
πήγαγον εἰς τὸν βίον καὶ τὴν θεολογίαν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ σύνθεσις ἑνὸς
πιστήματος ἀληθειῶν χωρὶς συνεχῆ ἀναφορὰν εἰς τὸ πρόσωπον,
ἰπὸ τὸ ὁποῖον αὐταὶ πηγάζουν, ἐφαίνεται εἰς αὐτοὺς ἀνάξιον λόγου
ἔργον, ἐφρόντισαν ὥστε ἡ θεολογία νὰ μὴ καταντήσῃ προϊόν περιερ-
γαστικῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης, ἀλλὰ νὰ καταστῆ δεσμὸς τοῦ ἀν-
θρώπου μετὰ τὸν Θεόν. Διέφυγον ὅλους αὐτοὺς τοὺς κινδύνους διὰ τῆς
συνδέσεως ἡθους, λόγου καὶ πνευματικῆς ἐμπειρίας εἰς ἑνιαῖον σύ-
στημα τελειώσεως κατ' ἐπιτυχῆ ἐφαρμογὴν τῶν λόγων τοῦ Κυρίου,
«ἐγὼ εἰμι ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ»⁴. Εἶναι δὲ ταῦτα μετὰ ἄλλους
λόγους ἢ ἠθικὴ, ἢ φυσικὴ καὶ ἢ θεολογία, ἀντικείμενα τὰ ὁποῖα με-
θοδικῶς ἀνέπτυξαν οἱ μεταγενέστεροὶ πνευματικοὶ θεολόγοι.

Ἄν ἔχει ἴσως δοθῆ ἕως τῶρα ἡ δέουσα προσοχὴ εἰς τὴν λαμπρὰν
σύνθεσιν τοῦ Μεθοδίου Ὀλύμπου, τοῦ ὁποῖου ἡ θεολογία ἀποβλέπει,
ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὸ νὰ δώσῃ εἰς τὰ θεμελιώδη κοσμολογικὰ καὶ ἀνθρω-
πολογικὰ προβλήματα λύσιν σύμφωνον μετὰ τὴν γνησίαν χριστιανικὴν
παράδοσιν καὶ εὐληπτον ἀπὸ τὸν κοινὸν νοῦν, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸ νὰ
καθορίσῃ τὰ μέσα διὰ τὴν ἐπίτευξιν τῆς πνευματικῆς τελειώσεως. Καὶ
εἰς τὰ δύο ταῦτα σημεῖα εἶναι βαθέως ἐπηρεασμένος ἀπὸ τοὺς μεγά-
λους Ἀλεξανδρινούς θεολόγους, διασήμους διδασκάλους ὅπως ἦτο
καὶ αὐτός, ἀλλ' εἰς τὸ πρῶτον παρουσιάζει σοβαρὰς παρεκκλίσεις
ἀπ' αὐτῶν, καθ' ὅσον συνδυάζει στενῶς τὴν ἀνθρωπολογίαν καὶ ἠθι-
κολογίαν μετὰ τὴν χριστολογία, ἐνῶ κατὰ τὰ ἄλλα ἀναζητεῖ τὸ βαθύ-
τερον νόημα τῶν βιβλικῶν κειμένων, ἔστω καὶ χωρὶς καταφυγὴν εἰς
τύς ἀκρότητας τῆς ἀλληγορίας, δέχεται τὴν πνευματικὴν διδασκα-
λίαν ἐκείνων καὶ ἐκτιμᾷ ἐξ ἴσου μετὰ ἐκείνους ἂν ὅχι περισσότερο τὴν
ἑλληνικὴν σοφίαν, ὅπως δεικνύει ἀκόμη καὶ ἡ ἐπίμονος προτίμησις
του εἰς τὸ λογοτεχνικὸν εἶδος τοῦ διαλόγου καὶ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν
θεμάτων ἀπτομένων τῆς φιλοσοφίας. Εἶναι μετὰ τὸν τρόπον τοῦ διορθω-
τῆς τῶν ἀπόψεων τοῦ Ὠριγένους, ὃχι δὲ πολέμιος αὐτοῦ, ὅπως κοινῶς
νομίζεται. Ἡ γραμμὴ τῆς σκέψεώς του γίνεται αἰσθητὴ εἰς τὴν μετα-
γενεστέραν θεολογίαν, ἂν καὶ δὲν μνημονεῖται τόσον συχνὰ τὸ ὄνομά
του.

Ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἀλεξανδρινὴν ἢ ἀντιοχειανὴ σχολή, τῆς
ὁποίας τὰ πρῶτα ἶχνη διασαίνονται ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ β' αἰῶνος,
χαρακτηρίζεται διὰ τὴν συνθετικὴν περὶ πνευματικοῦ καὶ ὑλικοῦ
κόσμου ἀντίληψιν καὶ τὴν συνακόλουθον πρὸς αὐτὴν ἀντίληψιν περὶ
ἁρμονικῆς συζεύξεως θεοῦ καὶ ἀνθρωπίνου στοιχείου ἐν τῷ Χριστῷ
χωρὶς οὐσιώδη ἑνωσιν. Ἡ ἐφαρμογὴ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν Ἀγίων
Γραφῶν μιᾶς μεθόδου τὴν ὁποίαν δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν ἱστορικο-

φιλολογικὴν, μὲ σπανίως ἀναφορὰς εἰς τὴν τυπολογίαν, εἶναι συνέπεια τῶν ὡς ἄνω ὄντολογικῶν ἀπόψεων. Οἱ Ἀντιοχειανοὶ εἶναι κατ' ἐξοχὴν βιβλικισταί.

Τὸ ἀνθρώπινον στοιχεῖον ἐδῶ ἐξαιρεται μέχρι τοιοῦτου σημείου, ὥστε νὰ καταλαμβάνη σπουδαίαν θέσιν ἀκόμη καὶ εἰς τὴν πορείαν τῆς λυτρώσεως, ἀποτελοῦσης κατὰ τὰς ἀπόψεις αὐτῶν κατάκτησιν αὐτοῦ τούτου τοῦ ἀνθρώπου. Αἱ τολμηρότητες εἰς τὴν αὐθαίρετον ἀξιολόγησιν τῶν Γραφῶν μόνον βύσει αὐτῆς τῆς ἀπόψεως δύνανται νὰ κατανοηθοῦν.

Ἄν ἐξαιρέσωμεν τὴν ἀξιόλογον συγγραφικὴν παραγωγὴν θεολόγων τοῦ κλίματος τῆς Ἀντιοχείας κατὰ τὸν β' αἰῶνα, ὅτε ὅμως δὲν δυνάμεθα ἀκόμη νὰ ὀμιλήσωμεν περὶ σχολῆς, ἢ προσφορὰ τῆς ἀντιοχειανῆς σχολῆς εἰς τὴν γραμματεῖαν εἶναι πενιχρὰ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην παρὰ τὴν μαρτυρουμένην ἐπιτυχῆ ἐπίδοσιν αὐτῆς εἰς τὴν κριτικὴν τοῦ κειμένου καὶ τὴν ἐρμηνείαν. Πάντως αὕτη ἐξέπεσεν ἅμα τῇ ἐμφανίσει τῆς εἰς τὴν χριστολογικὴν αἵρεσιν τοῦ Υἱοθετισμοῦ καὶ βραδύτερον τοῦ Νεστοριανισμοῦ, πρῶγμα εὐκόλως ἐξηγούμενον ἐκ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τῆς θεολογίας τῆς. Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος κατέχει εἰς τὴν σχολὴν ταύτην ὁποῖαν θέσιν ὁ Ἀθανάσιος εἰς τὴν Ἀλεξανδρινήν, ἥτοι θέσιν νηφαλίου διορθωτοῦ τῶν ἀκροτήτων αὐτῆς.

Ἐπὶ τὴν ἰσχυρὰν ὀριζομένην κείμενα τῆς ἐποχῆς ταύτης μὲ τὰ ὁποῖα πολὺ ὀλίγον ἀσχολεῖται ἡ θεολογικὴ ἔρευνα, χωρὶς παρὰ ταῦτα νὰ τὰ περιφρονῇ πλήρως. Ὁ λόγος εἶναι προφανῶς διττός· πρῶτον ὅτι ταῦτα σώζονται ὑποσπασματικῶς ἢ εἰς συλλογὰς στερουμένας συστηματικῆς διαρθρώσεως καὶ δεύτερον ὅτι τὸ θεολογικὸν τῶν περιεχόμενον δὲν εἶναι ἐμφανές, καὶ οἱ ἐρευνηταὶ περιέργως ἔχουν ἀκόμη μονομερῆς ἐνδιαφέρον διὰ καθαρῶς θεολογικὰ κείμενα. Πρόκειται περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν διατάξεων, τῶν ὕμνων καὶ τῶν μαρτυρολογίων. Ἐν τούτοις τὰ λαμπρὰ αὐτὰ προϊόντα εἶναι ἀξιοπρόσεκτα, διότι συνδέονται μὲ τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας τῶν χρόνων τῶν διωγμῶν καὶ συνιστοῦν ἔκφρασιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἰσαξίαν μὲ τὴν συναντωμένην εἰς τὰ καθαρῶς θεολογικὰ συγγράμματα. Ἡ διατύπωσις τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας δὲν εἶναι μόνον ζήτημα λόγου, ἀλλὰ καὶ ζήτημα ἐμπειρίας καὶ ζωῆς.

Τόσον τὰ ἀπόκρυφα κείμενα ὅσον καὶ τὰ προϊόντα τοῦ Γνωστικισμοῦ, ἀμφότερα σωζόμενα εἰς μικρὸν μόνον ποσοστὸν καὶ μάλιστα κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς ἀνατολικὰς γλώσσας, ἐρευνῶνται σήμερον μὲ πολὺν ζήλον καὶ ἀνάλογον ἐπιμέλειαν, ὥστε ὀλίγον κατ' ὀλίγον νὰ ἀνασυγκροτηθῇ ἡ πραγματικὴ εἰκὼν τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ ἀρχαίου Χριστιανισμοῦ εἰς τὸ σύνολόν του.

ΠΙΝΑΞ

ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΤΗΣ Α' ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Ὁ πίναξ αὐτὸς καὶ οἱ ἀκολουθοῦντες περιλαμβάνουσιν τοὺς συγγραφεῖς καθ' ὀμάδας. Πρωταλείπονται ὀλίγοι συγγραφεῖς τρίτης κατηγορίας. Ἡ σειρά ὀμάδων καὶ συγγραφεῶν δὲν προδικάζει τὴν σειράν ἢ ὁποία θὰ ἀκολουθηθῇ κατὰ τὴν ἐξέτασιν αὐτῶν εἰς τοὺς ἐπομένους τόμους.

ΚΕΙΜΕΝΑ	Ἐκκλησιαστικαὶ Διατάξεις
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΤΑΞΕΩΣ ΚΑΙ ΛΑΤΡΕΙΑΣ	Διδυχὴ Ἀποστόλων, Λιδασκαλία Ἀποστόλων, Ἀποστολικὴ Παράδοσις, Διαταγαὶ διὰ Κλήμεντος Σύμβολα πίστεως Λειτουργικὰ κείμενα Ποιήματα Ὕμνοι τῆς Ἐκκλησίας, Ὕμνοι τῶν Γνωστικῶν, Λογία ποιήσις, Διεσκευασμένα ποιήματα, Σίβυλλαι, Σῆξτος
ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΟΙ ΠΑΤΗΡΕΣ	Κλήμης Ρώμης, Ἐρμάς, Ἐπιστολὴ Βαρνάβα, Ἰγνάτιος Θεοφόρος, Πολύκαρπος Σμύρνης, Παπίας Ἱεραπόλεως
ΓΝΩΣΤΙΚΟΙ	Ἀρχαῖκά συστήματα Σίμων Μάγος, Δοσίθεος, Μένυνδρος, Σατορνείλος Ἰουδαῖζοντες Γνωστικοὶ Ἐβιωναῖοι, Κήρινθος, Σύμμαχος, Ἐλκεσί, Ἀλκιβιάδης Ἀντινομισταὶ Νικολαῖται, Καρποκράτης, Ἐπιφάνιος, Καίνιται Ἀνθρωπογνωστικοὶ Ὀφῖται, Ναασσηνοὶ, Περᾶται, Ἀδαμιοί, Ἰουστίνος, Σηθιανοὶ, Βαρβηλίται Βαλεντινιανοὶ Βαλεντίνος, Πτολεμαῖος, Ἡρακλέων, Φλωρίνος, Σεκοῦνδος, Ἀξιόνικος, Ἀρθησιάνης, Θεόδοτος, Μάρκος, Κολόρβασος, Ἀλέξανδρος Βασιλειδιανοὶ Βασιλείδης, Ἰσίδωρος

Βαρδεσανισταί
 Βαρδεσάνης, Ἀρμόνιος
 Δυναρχικοί
 Μαρκίων, Ἀπελλῆς, Ἑρμογένης
 Μανιχαῖοι

ΑΠΟΚΡΥΦΟΣ
 ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Κείμενα Ἰουδαϊκοῦ προσανατολισμοῦ
 Κύκλος Πρωτοπλάστων, Ἐνώχ
 Ἀβραάμιος κύκλος, Ἀώδεκα Πατριάρχαι,
 Ἰωσήφ
 Κύκλος Μουσεῶς
 Διωθήκη Ἰώβ
 Κύκλος Σολομώντος
 Βίοι προφητῶν
 Κύκλος Ἰησοῦ
 Κύκλος Ἡσαίου
 Κύκλος Ἰερεμίου καὶ Βαρούχ
 Κύκλος Δανιήλ
 Κύκλος Ἑσδρα
 Εὐαγγέλια
 Συλλογαὶ Λογιῶν
 Εὐαγγέλια παιδικῆς ἡλικίας καὶ συγγενείας
 Πρωτευαγγέλιον Ἰακώβου, Γέννα Μαρίας,
 Παιδικὸν Θωμᾶ, Θρῆνοι Μαρίας,
 Κοίμησις Μαρίας, Ἱστορία Μαρίας Παρ-
 θένου
 Ἱστορία Ἰωσήφ τέκτονος, Βίος Ἰωάννου
 Βαπτιστοῦ, Διήγησις περὶ ἀποτομῆς κε-
 φαλῆς Ἰωάννου
 Εὐαγγέλια πάθους καὶ ἀναστάσεως
 Εὐαγγέλιον Νικοδήμου, Διήγησις Γα-
 μαλιήλ, Ὑφήγησις Ἰωσήφ, Πράξεις Ἀδ-
 δαίου, Διδασκαλία Ἀδδαίου, Διήγησις
 Βερενίκης, Ἐπιστολὴ Λεντούλου
 Ἰουδαϊστικὰ Εὐαγγέλια
 Καθ' Ἑβραίους ναζαρηνόν, Καθ' Ἑβραί-
 ουσ Ἰουδαῖζον ἐβιονιτικόν, Καθ' Ἑβραί-
 ουσ γνωστικίζον ἐβιονιτικόν, Ἀπόκρυφα
 Ἰακώβου

Γνωστικίζοντα εὐαγγέλια

Ἐπιστολὴ Ἀποστόλων, Εὐαγγέλιον Ἀποστόλων, Εὐαγγέλιον κατ' Αἰγυπτίους, Εὐαγγέλιον Πέτρου, Εὐαγγέλιον Φιλίππου, Εὐαγγέλιον Θωμᾶ, Εὐαγγέλιον Ματθίου, Εὐαγγέλιον Βαρθολομαίου, Εὐαγγέλιον Βαρνάβα, Εὐαγγέλιον Ἰούδα, Εὐαγγέλιον Μαρίας, Εὐαγγέλιον Εὔας

Πράξεις

Πέτρειος Κύκλος

Κήρυγμα Πέτρου, Πράξεις Πέτρου, Μαρτύριον Πέτρου, Κήρυγμα Σίμωνος Κηφᾶ, Ἱστορία Σίμωνος Κηφᾶ, Βίος Πέτρου, Διάλογος πρὸς Σίμονα Μάγον, Πάθη Πέτρου, Πράξεις Νηρέως καὶ Ἀχιλλέως

Κλημέντειος Κύκλος

Περὶ τῶν δώδεκα Παρασκευῶν, Λειτουργία Κλήμεντος συριακὴ, Ἀποκάλυψις Πέτρου διὰ Κλήμεντος, Ἐπιστολὴ Πέτρου πρὸς Παρθένους, Ἐπιδήμια κηρύγματα, Recognitiones

Παύλειος Κύκλος

Ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους, Ἐπιστολὴ πρὸς Λαοδικεῖς, Ἐπιστολὴ πρὸς Τίτον, Ἐπιστολὴ Πελαγίας, Πράξεις Παύλου, Ἱστορία ἁγίου ἀποστόλου Παύλου, Πράξεις Πέτρου καὶ Παύλου

Ἰωάννειος Κύκλος

Πράξεις Ἰωάννου, Βίος Ἰωάννου, Passio Johannis, Virtutes Johannis

Κύκλος Ἀνδρέου

Πράξεις Ἀνδρέου, Πράξεις Ἀνδρέου καὶ Ματθίου, Πράξεις Ἀνδρέου καὶ Πέτρου

Πράξεις Θωμᾶ

Πράξεις λοιπῶν Ἀποστόλων

Πράξεις Φιλίππου, Πράξεις Ματθαίου, Πράξεις Σίμωνος καὶ Ἰούδα, Μαρτύριον Βαρθολομαίου, Πράξεις Βαρνάβα, Πράξεις Θαδδαίου

	<p>Ἐποκαλύψεις Προφητῶν Μαρτύριον Ἡσαΐου, Ὅρασις Ἡσαΐου, Διαθήκη Ἐζεκίου, Διαθήκη Σολομώντος, Ἐποκαλύψεις Ἡλία, Βίβλος Ζαχαρίου Πέτρου Ἐποκαλύψεις Παύλου Ἐποκαλύψεις Ἰωάννου Ἐποκαλύψεις Ἰωάννου, Ἀπόκρυφον Ἰω- άννου, Μυστήρια Ἰωάννου Λοιπῶν προσώπων Ἐποκαλύψεις Στεφάνου, Ὅρασις Μαρ- τίας, Ἐποκαλύψεις Μαρίας</p>
ΜΑΡΤΥΡΟΛΟΓΙΑ	<p>Περιγραφικὰ Πολυκάρπου, Πιονίου, Κάρπου καὶ συνο- δῶν, Τῶν ἐν Λουγδούνῳ, Περπετοῦας καὶ συνοδῶν, Κόνωνος, Θμοιτῶν, Λασίου Διαδικαστικὰ Ἰουστίνου, Ἀπολλωνίου, Ἀγάπης καὶ ἀδελ- φῶν, Εὐπλου, Φιλέου</p>
ΑΠΟΛΟΓΗΤΑΙ	<p>Κοδρᾶτος, Ἀριστείδης, Ἀθηναγόρας Ἀρίστων Πελλάιος, Ἰουστίνος, Τατιανός, Θεόφιλος Ἀντιοχείας Πρὸς Διόγνητον, Λιασυρμὸς Ἑρμείου, Λόγος πρὸς Ἑλληνας, Λόγος Παραινετικὸς πρὸς Ἑλληνας, Περὶ Μοναρχίας, Περὶ Ἀναστά- σεως</p>
ΛΥΣΤΗΡΟΙ	<p>Μοντανισταὶ Μοντανός, Πρίσκιλλα, Μαξιμίλλα, Κουίν- τίλλα, Ἀστέριος Οὐρβανός, Θεμίσιον, Ἠρόκλος Ἐγκρατῖται Ἰούλιος Κασσιανός</p>
ΜΟΝΑΡΧΙΑΝΟΙ	<p>Πατροπασχῖται, Τροπικοὶ Νοητός, Ἐπίγονος, Κλεομένης, Πραξέας, Σαβέλλιος Υἱοθετισταὶ, Δυναμικοὶ Θεόδοτος Σκυτεὺς, Θεόδοτος Τραπεζίτης,</p>

	Ἄρτέμων, Παῦλος Σαμοσατεὺς Ἄλγιοι, Γάιος
ΘΕΟΛΟΓΟΙ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΣ	Μιλτιάδης, Ἀπολινάριος Ἱεραπόλεως, Με- λίτων Σάρδεων Ἠγήσιππος, Διονύσιος Κορίνθου Εἰρηναῖος Ἀγρίππας Κάστωρ, Ρόδων, Φίλιππος Γορ- τύνης, Πινυτὸς Κνωσσοῦ, Μόδεστος, Μου- σανός, Ἡράκλειτος, Μάξιμος, Κανόιδος, Ἄπιων, Σέξτος, Ἀραβιανός Ἀπολλώνιος Ἐφέσου, Ἀνώνυμος ἀντιμοντα- στής Σεραπίων Ἀντιοχείας Πολυκράτης Ἐφέσου, Πάλμας, Θεόφιλος Καισαρείας, Νάρκισσος Ἱεροσολύμων, Βάκχιλλος Κορίνθου Σωτὴρ Ρώμης, Ἐλεύθερος Ρώμης, Βίκτωρ Ρώμης, Ζεφυρίνος Ρώμης, Κάλλιστος Ρώ- μης Ἰππόλυτος Ρώμης
ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΟΙ	Πάνταινος, Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς Ὠριγένης, Ἀμβρόσιος Δημήτριος Ἀλεξανδρείας, Ἡρακλᾶς Ἀλε- ξανδρείας, Διονύσιος Ἀλεξανδρείας Τρύφων, Ἀμμώνιος, Ἀνατόλιος, Θεόγνωστος, Πιέριος, Πέτρος Ἀλεξανδρείας Ἀμμώνιος Θμούεως, Φιλέας Θμούεως, Ἡσύ- χιος, Ἱέρακας, Ψενόστιρις, Νέπως Ἀρσινό- ης
ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΟΙ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΝΟΙ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΑΙ	Ἰούλιος Ἀφρικανός, Ἀλέξανδρος Ἱεροσο- λύμων, Βήρυλλος Βόστρων, Πάμφιλος Και- σαρεὺς Γεμῖνος Ἀντιοχεὺς, Μυλχίων, Λουκιανός Ἀντιοχεὺς, Δωρόθεος Φιρμιλιανός Καισαρείας, Γρηγόριος Θαυμα- τουργός, Ἀθηνόδωρος, Ἀνθιμος Νικομη- δείας, Μεθόδιος, Ἀδαμάντιος

Β'. ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΟΓΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΕΩΣ

313-451

Ἡ περίοδος ἣ ὁποία ἀρχίζει διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ διατάγματος τοῦ Μεδιολάνου (313) χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐργώδη προσπάθειαν τῶν αὐτῶν τῆς Ἐκκλησίας νὰ ἱκανοποιήσουν ὅλας τὰς ἀνάγκας ἐνὸς ἐνοργανισμοῦ αὐξανομένου καθημερινῶς. Εἶναι περίοδος διακρινομένη νομῆν πό τὸ μεγαλεῖον, τοὺς μεγάλους ναοὺς εἰς σχῆμα βασιλικῆς, τὰς τῆς, τὶ εγάλας συνόδους, τοὺς μεγάλους πατέρας· ἡ περίοδος τῆς ἀκμῆς τῆς τῆς τῆς Ἐκκλησίας.

Δὲν εἶναι εὐκόλον πρᾶγμα νὰ ἐπιτευχθῇ ἄμεσος ἰσορροπησιζόπησις ἐν τὸν βίον ἐνὸς ὀργανισμοῦ ὃ ὁποῖος ἐξέρχεται ἀπὸ πόλεμον τρια-ἄν τριποσίων περίπου ἐτῶν. Πῶς θὰ εὖρη τὸν δρόμον του χωρὶς πόλεμον-βλεμὸν ὄν δρόμον εὖρεν ἡ Ἐκκλησία διὰ τῆς κατανοήσεως τῆς ἱστορικῆς-ἱστορικῆς ποστολῆς τῆς. Ἐφ' ὅσον ἡ ἀποκαλυπτικὴ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ δη-εοῦ διουργεῖ ἱστορίαν, τὴν ἱστορίαν τῆς σωτηρίας, εἰς τὰ πλοῖσια δὲ τῆς δὲ τῆς περγείας ταύτης ἐντάσσεται καὶ ἡ Ἐκκλησία, εἶναι φανερόν ὅτι θὰ ὅτι ἐκινεῖτο τὸ ἐνδιαφέρον τῆς χριστιανικῆς θεολογίας πρὸς τὴν πλευράν-πλευρῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας, τὸ ὁποῖον ἄλλοτε ἔλειπε λόγῳ τοῦ ὅτι τὴν ἡ χριστιανικὴ θρησκευτικὴ ἐμπειρία ἦτο πραγματικότης ζῶσα καὶ ἴσα καὶ ἔχουσα ἀνάγκην ἀναγωγῆς εἰς τὸ παρελθόν καὶ δι' ἄλλους λόγους-λόγους.

Τώρα δὲ, εὕρισκομένη εἰς ἐποχὴν ἀπέχουσαν ἐπαρκῶς ἀπὸ τὴν πό τῆς μέραν τῆς Πεντηκοστῆς, ἡ Ἐκκλησία ἔχει πλέον ἱστορίαν μακράν-μακρά καὶ δὲ ἐπίσης καὶ μέλλον εὖρῳ, τὸ ὁποῖον καλύπτει ὀλόκληρον τὴν ὄν τῆς ἀνθρωπότητα. Ἡ ἔρευνα τῶν συνθηκῶν ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐπραγματο-πραγματιοιήθη ὁ θρίαμβος τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μείνῃ ἐκτὸς ἐκτὸς ἡς ἐποπτείας τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν τόσον μᾶλλον καθ' ὅσον ὅσον ἀρίστατο ἀνάγκη ἐναρμονίσεως τῶν σχέσεων ταύτης πρὸς τὴν πολι-ν πολιεῖαν. Πρωτεργάτης εἰς τὸν τομέα τοῦτον ἦτο ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας, ἀρεῖα ὁποῖος εἶχε τοιαύτην ἐπιτυχίαν, ὥστε δὲν ἐτόλμησε κανεὶς ἐπὶ αἰῶ-πὶ αἰεῖς νὰ ἐπαναλάβῃ τὸ ἐγχείρημά του καὶ μόνον συνεχισταὶ του ἐνεφα- ἐνεφίσθησαν μετὰ πολλὰς δεκαετίας.

Ἡ Ἐκκλησία κατέκτησε μόνῃ διὰ τῶν ἀγῶνων τῆς μίαν θέσιν θέσιν ἐν τὸν κόσμον, καὶ ὁ Εὐσέβιος μετ' ἄλλων ὁμοφρόνων του ἐπισκό-ἐπισκων τῆς εὖρε θέσιν εἰς τὴν πολιτείαν, ἀλλ' ἤδη δικαίως ἐζήτην καὶ ἡ καὶ ὀλιτεία θέσιν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Ἐκτοτε οἱ δύο ὀργανισμοὶ συμ-οὶ συμ-

κορείονται και ὁ αὐτοκράτωρ κατέχει εἶδος ἐκκλησιαστικοῦ ἀξιώματος, «οἷά τις κοινὸς ἐπίσκοπος ἀπὸ Θεοῦ καθεστωμένος»¹. Ὁ «ἐν Χριστῷ πιστὸς βασιλεὺς» εἶχεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν δικαιώματα καὶ καθήκοντα, ἦτο ὁ ὑπερασπιστὴς τῆς πίστεως, ὁ ὀργανωτὴς τῶν ἱεραποστολῶν, ὁ συντηρητὴς τοῦ διοικητικοῦ ὀργανισμοῦ τῆς Ἐκκλησίας. Ἀλλ' ἐνῶ ὅλοι συνεφώνουν εἰς τοῦτο, δὲν ἦσαν ὅλοι πρόθυμοι νὰ δεχθοῦν τὰς ὑπερβάσεις τῶν ὄρων τούτων καὶ τὴν προσπάθειαν ὀρισμένων αὐτοκρατόρων νὰ ρυθμίσουν αὐθαρέτως τὰ ἐσωτερικὰ πράγματα τῆς Ἐκκλησίας. Παρατηρεῖται ἐν προκειμένῳ εἰς ἀνταγωνισμὸς, εἰς τὰ πλαίσια τοῦ ὁποῦ λαμβάνει τὰς πραγματικὰς διαστάσεις τῆς ἡ σθενυρὰ ἀντίστασις μεγάλων ἱεραρχῶν καὶ μοναχικῶν ἡγετῶν, τῶν Μεγάλου Ἀθανασίου, Μεγάλου Βασιλείου, Γρηγορίου Θεολόγου, Ἀμβροσίου, Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Γερμα-

¹ ἘΥΣΕΒΙΟΥ, *Βίος Κωνσταντίνου* 1,44.

Ἡ Κωνσταντινούπολις.

Ἀπόπειρα προσωποποίησης τῆς νέας πρωτεύουσας τῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὸ πρότυπον τῆς παλαιᾶς. Δὲν εἶχε συνέχεια.

Ὁρειάλκινων μετᾶλλων, περὶ τὸ 335. Λίθουσα Μεταλλίων, Κρατικῶν Μουσείων Βερολίνου.

2 «Ἄτοπον εἶναι μοί φαίνεται διδάσκειν ἐκεῖνα τοὺς ἀνθρώπους ὅσα μὴ νομίζουσιν εἶ ἔχειν», Ἐπιστολή 61, ΒΙΘΕ, 1,2, σ. 75.

3 ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ, *De civ. Dei* XVIII, 52.

νοῦ Κωνσταντινουπόλεως, Θεοδώρου Στουδίτου, εἰς τὰς σελίδας τῶν ὁποίων αἱ ἐξωτερικαὶ σχέσεις τῆς Ἐκκλησίας τοποθετοῦνται εἰς τὴν ὀρθὴν θέσιν των.

Εἰς τὴν σύγκρουσιν μεταξύ τοῦ εἰδωλολατρικοῦ κόσμου καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ὁ δεύτερος ἐξῆλθε νικητὴς καὶ ὁ νικητὴς, ὅπως εἶναι εὐλόγον, δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ ἀπολογηθῆ. Πιρὶ ταῦτα αἱ ἐξωτερικαὶ δυσχέρειαι δὲν εἶχον ἐκλείψει δι' αὐτὸν ὀλοσχερῶς. Φιλόσοφοι εἶχον ἐπιτεθῆ πρό ὀλίγου ἐναντίον του κατὰ μέτωπον, μὲ κύριον ἐκπρόσωπον τὸν Πορφύριον, ἡ δὲ κίνησις τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ γενικώτερον εἶχε καταστῆ ὑποκατάστατον θρησκευτικόν, μὲ τάσεις μάλιστα μετατροπῆς του εἰς θρήσκευμα. Ὑπὸ τὰς συνθήκας ταύτας λοιπὸν ἦτο πολὺ φυσικὸν μία σειρά ἀξιολόγων κειμένων, προερχομένων ἀπὸ τὴν γραφίδα μερικῶν ἐκ τῶν μεγαλυτέρων προσωπικοτήτων τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως εἶναι οἱ Εὐσέβιος Καισαρείας, Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, Γρηγόριος Θεολόγος, Ἰωάννης Χρυσόστομος, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Θεοδώρητος Κύρου, νὰ πλουτίσῃ τὴν χριστιανικὴν γραμματείαν.

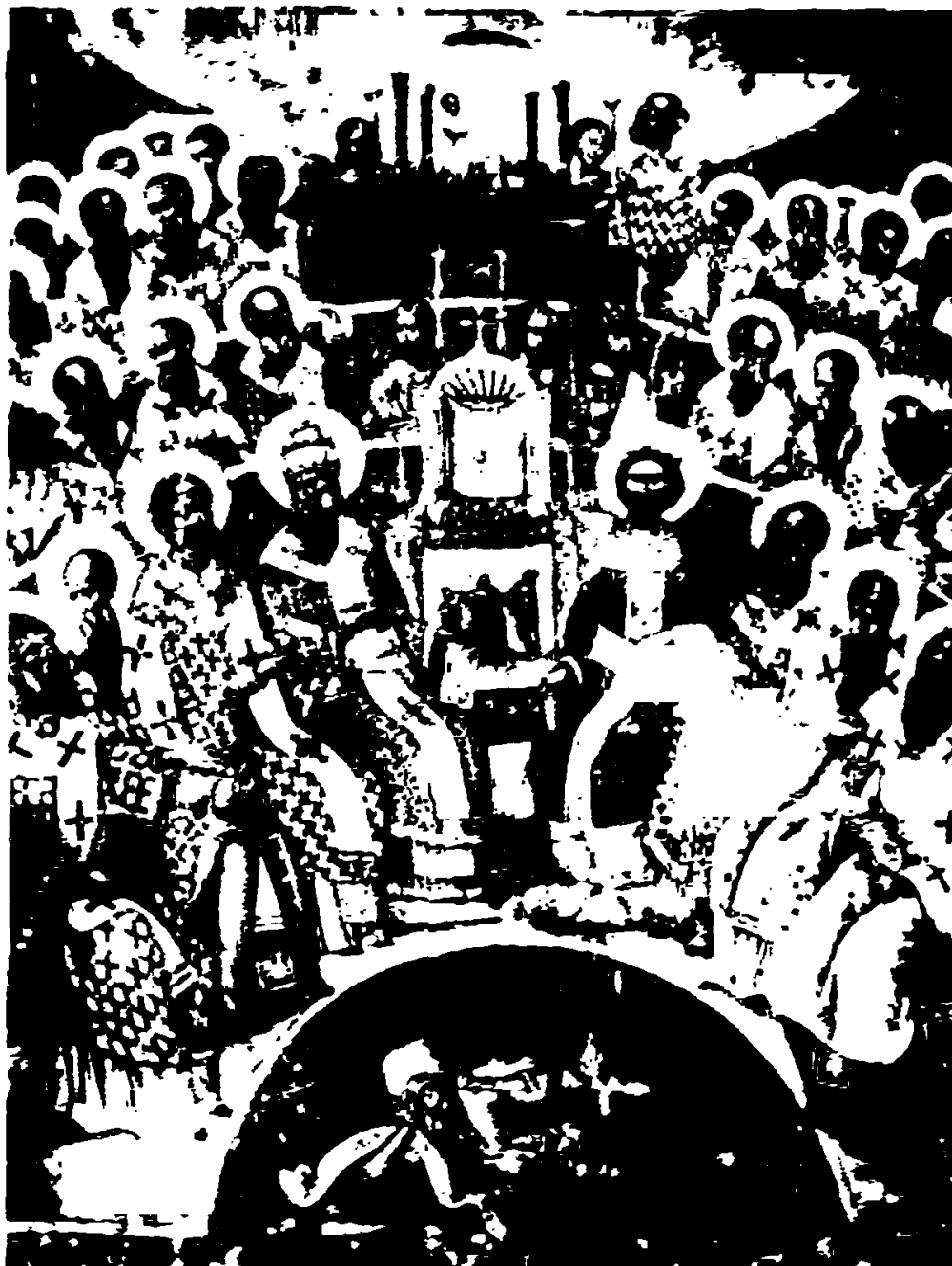
Παρ' αὐτὴν εὐρίσκεται μία ἄλλη ἀξία πολλῆς προσοχῆς συγγραφικῆ κατηγορία, ἡ ὁποία, ἂν καὶ δὲν δύναται νὰ τοποθετηθῆ εὐθέως εἰς τὸ ἀπολογητικὸν εἶδος, ἀπέρρευσε πάντως ἐκ τῆς συγκρούσεως μεταξύ τῶν δύο κόσμων. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανὸς εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ ἀναδιοργανώσῃ τὸ ἐθνικὸν θρήσκευμα διὰ τῆς προβολῆς συστήματος, τὸ ὁποῖον Θεὸν μὲν εἶχε τὸν μυθρικὸν βασιλεῦς Ἡλίου, θεολογίαν δὲ νεοπλατωνικὴν καὶ ὀργάνωσιν χριστιανικὴν, ἔλαβε μέτρα τὰ ὁποῖα ἠδύναντο νὰ πλήξουν σκληρῶς τὸν Χριστιανισμόν, χωρὶς καθ' ἑαυτὴ νὰ φαίνωνται βίαια. Ἐν ἑξ' αὐτῶν ἦτο ὁ ἀποκλεισμός τῶν Χριστιανῶν ἀπὸ τὸ διδασκαλικὸν ἐπάγγελμα, μὲ τὸ αἰτιολογικὸν ὅτι δὲν εἶναι λογικὸν νὰ διδάσκουν πράγματα τὰ ὁποῖα δὲν πιστεύουν². Φαίνεται δὲ ὅτι δι' ἄλλου διατάγματος μὴ σωζομένου, ἀπηγόρευσεν εἰς Χριστιανούς μαθητὰς τὴν παρακολούθησιν μαθημάτων εἰς τὰς ἐθνικὰς σχολὰς³, καὶ συγχρόνως ἔλαβε καὶ ἄλλα σκληρότερα μέτρα πίεσεως. Οὕτω ἐνῶ ἄλλοτε ἐδιώκετο ὁ Χριστιανισμός, διότι δὲν ἠθελε νὰ προσαρμοσθῆ μὲ τὸν κόσμον, τώρα διώκεται διὰ νὰ μὴ προσαρμοσθῆ εἶναι αἰώνιον φαινόμενον.

Ὁ αὐτοκράτωρ ἐπεδίωκε διὰ τῶν μέτρων τούτων νὰ καταδικάσῃ τοὺς Χριστιανούς εἰς ἀμάθειαν, ἀλλὰ προφανῶς δὲν εἶχε προβλέψει τὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς ἀντιδράσεως αὐτῶν, τῆς ὁποίας μάλιστα οἱ καρποὶ συνεχίσθησαν καὶ μετὰ τὸν θάνατόν του. Κατ' οὐσίαν οἱ Χριστιανοὶ δὲν προέφθασαν νὰ προέλθουν εἰς ἀπ' εὐθείας διάλογον μὲ τὸν Ἰουλιανόν, λόγῳ τοῦ προῶρου θανάτου αὐτοῦ, ἀλλ' ἀπήντησαν ἐμμέσως, εἰς δὲ ἐκ τῶν τρόπων ἀπαντήσεως ἦτο ἡ σύνταξις κειμένων,

τά ὁποῖα θά ἠδύναντο νά ὑποκαταστήσουν τὴν ἀντίστοιχον κλασικὴν γραμματεῖαν εἰς τὴν χριστιανικὴν ἐκπαίδευσιν, ἦτοι ἐπῶν, δραμάτων καὶ διαλόγων μὲ βιβλικὸν καὶ γενικῶς χριστιανικὸν περιεχόμενον. Λόγιοι ὡς ὁ Ἀπολινάριος, τοῦ ὁποῖου τὰ κείμενα ἔχουν δυστυχῶς ἀπολεσθῆ, ὁ Γρηγόριος Θεολόγος, ὁ Συνέσιος Ἡτολεμαΐδος καὶ ἄλλοι, συνεχίσαντες τὴν λογοτεχνικὴν παραγωγὴν αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἐπὶ πολὺν χρόνον μετὰ τὴν παρέλευσιν τοῦ ἰουλιανείου νεφυδρίου, συνετέλεσαν εἰς τὴν δημιουργίαν ἑνὸς εὐγενοῦς καὶ σεμνοῦ χριστιανικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Ἀπὸ τὸ ἴδιον πνεῦμα μάλιστα εἶναι διαποτισμένη καὶ ἡ πλουσία ἐπιστολογραφία ὄλων σχεδὸν τῶν μεγάλων πατέρων τῆς ἐποχῆς ταύτης. Οἱ πλείστοι ἐξ αὐτῶν εἶχον μορφωθῆ εἰς ἔθνικὰς φιλοσοφικὰς καὶ ρητορικὰς σχολὰς, μερικοὶ δὲ ἐδίδαξαν οἱ ἴδιοι μετὰ τὴν ἀποφοίτησίν των, διὰ νά ἀφοσιωθοῦν τελικῶς εἰς τὴν διακονίαν τῆς Ἐκκλησίας.

Βεβαίως ὁμως ἄλλα εἶναι τὰ κείμενα τὰ ὁποῖα προσδίδουν εἰς τὴν ἐποχὴν ταύτην τὸν χαρακτήρ᾽ αὐτῆς καὶ συγχρόνως ἔχουν ἐντὸς αὐτῶν ἀποτυπωμένον τὸν χαρακτήρ᾽ αὐτῆς. Ἡ ἀποδέσμευσις ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸν ζυγὸν προσέκάλεσεν ἀποδέσμευσιν τῶν ἐριστικῶν τάσεων, ἀλλὰ καὶ τῶν εὐγενῶν θεολογικῶν ἀναζητήσεων, εἰς τὰς τάξεις τῶν θεολόγων, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἐγεννήθη ἡ ποικιλία τῶν αἱρέσεων τῆς περιόδου ταύτης μὲ πρῶτον τὸν Ἀρειανισμόν.

Ὁ ἀγὼν, ὁ ὁποῖος διεξήχθη ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ ἐθνικοῦ κόσμου, δύναται νά θεωρηθῆ ὡς ἀγὼν διὰ τὴν ἀπάντησιν εἰς ἓν μοναδικὸν ἐρώτημα· τί εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖον λατρεύομεν; Ἀγένητον ἢ γενητόν, ἄκτιστον ἢ κτιστόν; Ὁ Χριστιανισμὸς διεκήρυξεν ἀπὸ τὴν πρώτην στιγμὴν τὴν πίστιν του εἰς τὸ ἄκτιστον Ὄν, τὸ ὁποῖον δημιουργεῖ. Ἄλλ' ἦλθε τώρα, εἰς τὰς ἀρχὰς ἀκριβῶς τῆς περιόδου ταύτης, ὁ Ἄρειος νά χαρακτηρίσῃ κτίσμα τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ, τὸν ἓνα τῆς Τριάδος. Ἐνώπιον αὐτοῦ τοῦ πράγματος, τῆς κτισματοποιήσεως τοῦ Λόγου, ἡ διάλυσις τῆς Τριάδος ἔρχεται εἰς δευτέραν μοῖραν. Ὁλη σχεδὸν ἡ γραμματεία τοῦ Ἀθανασίου, καθὼς καὶ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς γραμματείας τῶν Καππαδοκῶν καὶ πολλῶν ἄλλων πατέρων τῆς περιόδου, μᾶζι μὲ τὴν ἄλλην δραστηριότητά των, στρέφεται περὶ τὸ πρόβλημα τοῦτο. Ὅθεν ἡ περίοδος αὕτη τῆς Ἐκκλησίας δύναται νά ὀνομασθῆ περίοδος δογματικῆς κατοχυρώσεως, τόσον διὰ τῶν συντόμων διατυπώσεων τῶν μεγάλων συνόδων ὅσον καὶ διὰ τῶν πατερικῶν συγγραμμάτων. Ὅλαι αἱ Ἐκκλησῖαι μέχρι σήμερον οἰκοδομοῦν τὴν ὀρθοδοξίαν των εἰς τὰ σύμβολα καὶ τοὺς δρους τοὺς ὁποῖους διέτύπωσαν οἱ Πατέρες τῶν τεσσάρων πρώτων οἰκουμενικῶν συνόδων, αἱ ὁποῖαι ἐντάσσονται εἰς τὴν περίοδον ταύτην.

Ἡ Α' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἐν Νικοίᾳ.

Φορητὴ εἰκὼν Μ. Δαμασκηνοῦ, ἔτος 1591.

Αἱ γενικαὶ σύνοδοι ὑπῆρξαν θεμελιώδης παράγων διὰ τὴν προώθησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων καὶ τὴν καλλιέργειαν τῆς χριστιανικῆς γραμματείας.

Τὸ θεολογικὸν ὅμως πρόβλημα ἔχει προεκτάσεις, αἱ ὁποῖαι προορῶν πέραν τῆς ἀπλῆς διακηρύξεως ὅτι ὁ Λόγος εἶναι ἄκτιστος ἰ ὁμοούσιος πρὸς τὸν Πατέρα καὶ πέραν τῆς ἐρμηνείας αὐτῆς, προτάσεις ἀναφερομέναι κυρίως εἰς τὸ θέμα τῆς ἐπικοινωνίας τοῦ Θεοῦ ὡς τὸν κόσμον καὶ τῆς μεθέξεως τοῦ Θεοῦ παρὰ τῶν ἀνθρώπων. ἔχον διατυπωθῆ ἤδη ὑπὸ τῶν μεγάλων στοχαστῶν τῆς ἀρχαιότητος ο ἄλλοι προσεγγίσεως πρὸς τὸν Θεόν, ἢ πλατωνικῆ διὰ τῆς θέας ἢ ἰδῶν ὑπὸ τῆς ψυχῆς καὶ ἢ ἀριστοτελικῆ διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ ὅ ὅποιος περικλείει ὅλας τὰς μορφάς. Τὴν πρώτην παρηλλαγμέν ἔφηρμοζον τῶρα οἱ Νεοπλατωνικοί, τὴν δευτέραν εἶχον ἀποδεχθῆ ἰ ἄνομιανοί, ἀλλ' οἱ Πατέρες δὲν ἐδέχοντο καμμίαν καὶ κατέβαλλον ὁσπαθείας διατυπώσεως μιᾶς χριστιανικῆς μεθόδου. Τὸν δ' αἰῶνα δυνατότης τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς ὑπερβατικότητος τοῦ Θεοῦ ἐμελιώθη ὑπὸ τῶν Καππαδοκῶν καὶ τοῦ Χρυσοστόμου διὰ τῆς διαίσεως ἐν αὐτῷ δύο κατηγοριῶν, τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἐνεργείας, ἐκ ἢ ὁποίων ἢ πρώτη τὸν ἀποκρύπτει, ἢ δευτέρα τὸν ἀποκαλύπτει ἰ τὸν φέρει πρὸς τὸν ἄνθρωπον. Θὰ ἴδωμεν κατωτέρω καὶ ἄλλην ἰν μέθοδον, ἢ ὁποία δὲν ἀφίσταται τῆς παρουσίας, διότι ἐκκινεῖ ἰ τὴν ἰδίαν ἀρχήν.

Ἡ ἐνασχόλησις μὲ τὸ χριστολογικὸν πρόβλημα συνιστᾷ οὐσιακῶς ὡσίον τοῦ θεολογικοῦ προβλήματος, ἐξ οὗ καὶ ἐξηγεῖται διατί ἰ πρῶτον ἐμφανίζεται ὀλίγας δεκαετίας μετὰ τὸ δεύτερον καὶ ἐν συνκασμῷ περὶ τοῦ μὲ αὐτό. Τί εἶναι κατὰ τὴν φύσιν τὸ ἐνανθρωπήσαν ἰόσωπον τῆς Τριάδος, ὁ Ἰησοῦς Χριστός; Αἱ ἀπαντήσεις δύνανται ἰ εἶναι τρεῖς· θεός, ἄνθρωπος, θεᾶνθρωπος. Ἄφου δὲ κατὰ τὴν πεοδον ταύτην ἐδόθησαν διαδοχικῶς ἢ συγχρόνως καὶ αἱ τρεῖς, εἰς ἰν Ὁρθοδοξίαν ἐπεκράτησεν ὀριστικῶς ἢ τρίτη διὰ τῆς δ' οἰκουνικῆς συνόδου Χαλκηδόνος (451), ἢ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὸ τελευττον ὀρόσημον τῆς περιόδου. Οἱ ἰκανώτεροι θεολόγοι τοῦ ε' αἰῶνος, ἰως καὶ μερικοὶ τοῦ δ', ἐπεδόθησαν μὲ ζῆλον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἰόψεων τοῦ προβλήματος τούτου ἐν ἀντιπαράθεσι πρὸς τὰς δοξαίαις τοῦ Νεστοριανισμοῦ, ὑποστηριζομένου βασικῶς ἀπὸ Ἄντιοχεινοῦς, καὶ τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ, ὑποστηριζομένου βασικῶς ἀπὸ Ἄλεανδρινούς.

Μικροτέραν θέσιν εὐρίσκει εἰς τὴν γραμματείαν τῆς περιόδου ἰολεμικῆ κατὰ τῶν παλαιότερων αἱρέσεων ἢ τῶν ὑπολειμμάτων ἰπῶν, τοῦ Μανιχαϊσμοῦ, τοῦ Νοβατιανισμοῦ καὶ λοιπῶν, καθὼς καὶ ἰπάτά μικροτέρας σημασίας παρεκκλίσεων, ἐνῶ ἢ συνολικῆ θεώρησις ἰπῶν αἱρετικῶν κινήσεων ἀπέδωκε σπουδαία προϊόντα μερικῶν ἐκ ἰπῶν δυναμικωτέρων προσωπικοτήτων τῶν δύο τούτων αἰῶνων.

4 *Πρακτικὸς* 1, PG 40, 1221.

5 *Προγνωστικά Προβλήματα* 3,17. FRANKENBERG, *Evagrius Ponticus* 1912, σ. 199.

Ὅλοι οἱ Πατέρες εἰς ὅλας τὰς ἐποχὰς ἀσχολοῦνται μὲ τὴν οἰκοδομὴν τῶν πιστῶν, ἀλλ' ἂν ὑπάρχη ἐποχὴ ἢ ὁποῖα κατ' ἐξοχὴν ἀπῆ-
τει τοιαύτην οἰκοδομὴν, αὕτη εἶναι ἀναμφιβόλως ἢ παροῦσα. Διότι ἢ συρροὴ ἀνεπαρκῶς παρεσκευασμένων προσηλύτων εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἔξ αἰτίας τοῦ συρμοῦ ὁ ὁποῖος ἐπεκράτησε μετὰ τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς ἐπίσημον θρησκείαν τοῦ κράτους, καθίστα ἀναγκαίαν τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων κατήχησιν καὶ κατάρτισιν των. Ἐπειδὴ τὴν ἀνάγκην ταύτην μέχρις ἐνὸς μόνου βαθμοῦ ἠδύναντο νὰ καλύψουν αἱ *Κατηχήσεις* τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων ἢ ἄλλα ἀντίστοιχα ἔργα, ἢ προσπάθεια συνεχίζεται κοπιωδῶς ἀπὸ τοῦ ἀμβωνος, ὁ ὁποῖος οὐδέποτε ἐδοξάσθη τόσον πολὺ ὅσον τὸν δ' αἰῶνα μὲ τὸν γοητευτικὸν λόγον τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου καὶ τὸν δυναμικὸν τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου.

Πρὸς τὰ τέλη τοῦ δ' αἰῶνος παρατηρεῖται νέα ἐμφάνισις τοῦ τριαδικοῦ σχήματος πνευματικῆς τελειώσεως. Κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον τῆς μεγάλης ἀκμῆς τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐκρίθη ἀναγκαῖον νὰ τεθῆ χαλινὸς εἰς τὴν ἀλόγιστον ἐξύψωσιν τοῦ ἀσκητισμοῦ εἰς μοναδικὸν κανόνα βίου, χωρὶς παράλληλον προσπάθειαν κατανοήσεως τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως, καὶ τοῦτο ὠδήγησεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν ἀξιολόγου ἀσκητικῆς γραμματείας. Τὰ ἔργα τῆς κατηγορίας αὐτῆς καλύπτουν τὰς πνευματικὰς ἀναζητήσεις καὶ τῶν ἀφελεστέρων μοναχῶν ὡς κείμενα ἀσκητικῆς ἐμπειρίας καὶ τῶν τελειοτέρων ὡς κείμενα μυστικῆς ἐμπειρίας.

Ὁ Εὐάγριος Ποντικός, πιστὸς ἐν πολλοῖς μαθητὴς τῶν πρώτων Ἀλεξανδρινῶν καὶ ἰδίως τοῦ Ὠριγένου, ὀρίζει τὸν Χριστιανισμὸν ὡς «δόγμα τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐκ πρακτικῆς καὶ φυσικῆς καὶ θεολογικῆς συναστῶς»⁴ καὶ ἐκλαμβάνει τὴν μὲν πρακτικὴν ὡς ἀσκητικὴν μέθοδον ἐκκαθαίρουσαν τὴν ψυχὴν, τὴν δὲ φυσικὴν ὡς γνῶσιν τῶν ὄντων τοῦ κόσμου ἐκκαθαίρουσαν τὸν νοῦν, τὴν δὲ θεολογίαν ὡς γνῶσιν τῶν ὄντως ὄντων. Θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ταυτίσωμεν τὴν μὲν πρακτικὴν μὲ τὴν καθόλου ἠθικὴν, τὴν δὲ φυσικὴν μὲ τὴν καθόλου θεολογίαν ὡς σύστημα ἀληθειῶν, καὶ τὴν θεολογίαν μὲ τὴν μυστικὴν ἐμπειρίαν, ἐὰν ὁ Εὐάγριος δὲν ἐτοποθέτει καὶ τὰς τρεῖς εἰς ἐνιαίαν κλιμάκωσιν τῆς πνευματικῆς προόδου⁵.

Ὁ Διάδοχος Φωτικῆς διατηρεῖ τὴν αὐτὴν διαίρεσιν, παραλάσπων τοὺς ἀλεξανδρινοὺς ὄρους καὶ χρησιμοποιοῦν ἀντὶ τῆς πρακτικῆς καὶ τῆς φυσικῆς τὴν γνῶσιν καὶ τὴν σοφίαν. Γνῶσιν μὲν ὀνομάζει τὴν κατανόησιν τοῦ θεοῦ θελήματος καὶ ἐφαρμογὴν αὐτοῦ, σοφίαν τὴν ἀναγνώρισιν τῆς δυνάμεως τοῦ Θεοῦ ὡς ἀποκαλύπτεται ἐν τῇ φύσει καὶ τῇ Γραφῇ καὶ τὴν διὰ τοῦ λόγου ἐξαγγελίαν αὐτῆς, θεο-

λογίαν δὲ τέλος τὴν ἐντρέψην εἰς τὴν προσωπικότητα τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν μετ' αὐτοῦ κοινωνίαν διὰ τῆς μελέτης, τῆς προσευχῆς καὶ τῶν ὁμοίων. Προφανῶς, ἐνῶ ἡ ἀπόχρωσις εἶναι ἐδῶ διάφορος, τὸ περιεχόμενον παραμένει τὸ αὐτὸ μετὰ τοῦ εὐαγγελίου.

Ἄν αὐτοὶ οἱ δύο θεολόγοι ἀκολουθοῦν τοὺς Ἀλεξανδρινούς ἕκαστος μὲ τὸν τρόπον του ἀλλὰ πάντως δεσμευμένοι ἀπὸ σχηματικὰς διατυπώσεις, ὁ Γρηγόριος Νύσσης δὲν διατηρεῖ τοιαύτην δέσμευσιν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο. Μὲ μίαν σειρὰν μικρῶν πραγματειῶν, ἀνατέμνων τὴν πνευματικὴν ζωὴν, καθορίζει τὰς ἀρχὰς αἱ ὁποῖαι τὴν διέπουν καὶ δεικνύει τὴν ὁδὸν πρὸς τὴν τελειότητα διὰ μέσου ἀδιακόπου ἀγῶνος, γεμάτου πόνου καὶ ἰδρώτα. Ἡ ὁδὸς δὲ αὐτὴ προσιδιάζει μὲν εἰς τοὺς μοναχοὺς, ἀλλ' εἶναι ἀνοικτὴ εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους.

Γενικὴ γραμμὴ τῆς γραμματείας αὐτοῦ τοῦ εἶδους εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖται εἰς προσωπικότητα πνευματικὴν μὲ τὰς ἰδικὰς αὐτοῦ προσπυθείας καὶ τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ συγχρόνως, χωρὶς νὰ καθίσταται δυνατὴ ἡ ματαίωσις τῶν προσπαθειῶν του ὑπὸ τῆς δαιμονικῆς δυνάμεως, διότι κατὰ τοὺς πνευματικοὺς τούτους θεολόγους τὸ κακὸν μὴ ἔχον ὄντολογικὴν ὑπαρξίν δύναται εὐκόλως νὰ ἀποφευχθῇ. Τὸ ἔργον τοῦτο δὲν ὑπερβαίνει τὰς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, ἀφοῦ οὗτος ἔχει πλασθῆ κατ' εἰκόνα Θεοῦ. Ὑπάρχει ἓν συνεχὲς παράλληλον ρεῖμα μεταξὺ οὐρανοῦ καὶ γῆς, ἡ πορεία τοῦ Θεοῦ πρὸς συνάντησιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ εἰς τὴν πρόσκλησιν ἀνταπόκρισις τοῦ ἀνθρώπου κινουμένου ἀπὸ τὸν θεῖον ἔρωτα. Ἡ ἀνταπόκρισις ἐγκαινιάζει τὴν ἄνοδον τὴν ὁποῖαν ὑποδεικνύει ὁ Γρηγόριος Νύσσης μὲ τὴν διαίρεσιν τοῦ Ψαλτῆρος εἰς πέντε μέρη ὡς βαθμίδας μιᾶς κλίμακος πνευματικῆς τελειώσεως. Αὐτὴ ἡ κλίμαξ ἐκκινουσα ἀπὸ τὴν μίμησιν τῆς βίβλου φύσεως φθάνει εἰς τὸ ἀόρατον καὶ ἄδυτον τῆς θεογνωσίας, ὅπου ὁ ἀνερχόμενος βλέπει τὸν Θεὸν εἰς τὸν γνόφον.

Αἱ μεγάλαι λειτουργίαι ἔχουν τὴν προέλευσιν των ἀπὸ τὴν περίοδον ταύτην, ἂν καὶ ὑπὸ τὴν παροῦσαν μορφήν των περικλείουν ἄφθονα στοιχεῖα μεταγενεστέρως ἐπεξεργασίας, καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ πύρην των κυρίων ἀκολουθιῶν. Εἰς τὴν ὑμνογραφίαν ὁμοίως ἡ περίοδος αὐτὴ παρουσιάζεται πτωχότερα ὄλων, διότι τίποτε σχεδὸν δὲν σώζεται ὑπὸ αὐτὴν ἀκέραιον. Θὰ ἦτο ἀδιανόητον εἰς ὅλην ἐκείνην τὴν συγγραμμικὴν κοσμογονίαν τὸ μόνον περιφρονημένον εἶδος νὰ εἶναι ἡ ὑμνογραφία. Πρέπει νὰ υποθέσωμεν ὅτι ἡ ἀπουσία ὕμνων εἶναι φαινομενικὴ ὅτι ἡ λειτουργικὴ ποίησις κατεῖχε θέσιν ἀνάλογον μὲ τὴν στάθμην των λοιπῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν, ἀλλὰ καθὼς ἦτο ἀκόμη ἀνώνυμος ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, μετεποιήθη κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας καὶ ἐνεσωματώθη εἰς τὴν μεταγενεστέρων ποίησιν των ποικίλων στιχηρῶν

καὶ κοντακίων. Ἡ λογία ποιήσις ἀντιθέτως ἐκπροσωπεῖται ἐπαρκῶς ἂν καὶ ἔχει ὑποστῆ καὶ αὐτὴ πολλὰς ἀπωλείας.

ΠΙΝΑΞ
ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΤΗΣ Β' ΠΙ ΡΙΟΛΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ	Εὐσέβιος Καισαρείας, Γελάσιος Καισαρείας Φίλιππος Σιδίτης Φιλοστόργιος, Σωκράτης, Σωζομενός, Δαλ- μάτιος Κυζίκου, Γελάσιος Κυζίκου, Πα- νόδωρος, Σαβίνος Ἡρακλείας
ΕΠΙΣΗΜΑ ΔΟΓΜΑΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ	Α' Οἰκουμενικῆς συνόδου Νικαίας 325, Συνό- δου Σαρδικῆς, Συνόδων Σιρμίου α'β'γ'. Συνόδου Σελευκείας 359, Συνόδου Κων- σταντινουπόλεως 360 Συνόδου Ἀλεξανδρείας 362, Συνόδου Ἱερο- σολύμων 399 Β' Οἰκουμενικῆς συνόδου 381 Γ' Οἰκουμενικῆς συνόδου Ἐφέσου 431, Δια- σκέψεως Ἀντιοχείας 433, Δ' Οἰκουμενικῆς συνόδου Χαλκηδόνος 451
ΑΡΕΙΑΝΟΙ	Ἄρειος, Εὐσέβιος Νικομηδείας, Θεόδωρος Λαοδικείας, Θέογνις Νικαίας, Ἀστέριος Σοφιστής, Εὐζώιος Καισαρείας, Πατρό- φιλος Σκυθοπόλεως, Παυλῖνος Τύρου, Μάρ- τις Χαλκηδόνος, Ἀθανάσιος Ἀναζαρβοῦ Εὐσέβιος Καισαρείας, Ἀκάκιος Καισαρείας, Νάρκισσος Νερωνιάδος, Γεώργιος Λαο- δικείας, Ἐλεύσιος Κυζίκου Ἄέτιος, Εὐνόμιος, Εὐδόξιος Κωνσταντινου- πόλεως Βασίλειος Ἀγκύρας, Μακεδόνιος, Εὐστάθιος Σεβαστείας, Εὐσέβιος Ἐμέσης, Θεόδωρος Ἡρακλείας, Αὐξέντιος Μεδιολάνου
ΥΠΕΡΜΑΧΟΙ ΤΟΥ ΟΡΟΥ ΤΗΣ ΝΙΚΑΙΑΣ	Ἀλέξανδρος Ἀλεξανδρείας, Ἀθανάσιος Ἀ- λεξανδρείας, Σεραπίων Θμοῦεως Εὐστάθιος Ἀντιοχείας, Μάρκελλος Ἀγκύρας,

Φωτεινός Σιρμίου	
ΚΑΠΠΑΔΟΚΑΙ	Μέγας Βασίλειος, Γρηγόριος Θεολόγος, Γρηγόριος Νύσσης, Ἀμφιλόχιος Ἰκονίου, Ἀστέριος Ἀμασειάς, Φίρμος Κιουσσερίας Εὐάγριος Ποντικός
ΑΝΤΙΟΧΕΙΣ ΤΟΥ Δ' ΑΙΩΝΟΣ	Μελέτιος Ἀντιοχείας, Φλαβιανός Ἀντιοχείας, Εὐάγριος Ἀντιοχείας, Εὐθάλιος, Εὐσέβιος Σαμοσαίων Λιόδωρος Ταρσοῦ Ἰωάννης Χρυσόστομος Ἀκάκιος Βεροίας, Ἀντίοχος Πτολεμαΐδος, Σεβηριανός Γαβάλων
ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΟΙ ΚΑΙ ΚΥΠΡΙΟΙ	Κύριλλος Ἱεροσολύμων, Τίτος Βόστρων, Σωφρόνιος, Ἰωάννης Ἱεροσολύμων Χρυσίππος Ἱεροσολύμων, Μάρκος Διάκονος Τριφύλλιος Λήδρας, Φίλων Καρπασίας
ΑΠΟΛΙΝΑΡΙΣΤΑΙ	Ἀπολινάριος Πρεσβύτερος, Ἀπολινάριος Νεώτερος, Βιτάλις, Τιμόθεος
ΑΝΤΙΑΡΙΠΛΗΚΟΙ	Ἠγεμόνιος, Τίτος Βόστρων Ἐπιφάνιος Σαλαμῖνος
ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΟΙ Δ' ΚΑΙ Ε' ΑΙΩΝΟΣ	Δίδυμος Τυφλός, Ἀλέξανδρος Λυκοπόλεως, Πέτρος Β' Ἀλεξανδρείας, Τιμόθεος Ἀλεξανδρείας, Ἀμβρόσιος Ἀλεξανδρείας, Θεόφιλος Ἀλεξανδρείας Κύριλλος Ἀλεξανδρείας
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ- ΠΟΛΙΤΑΙ	Νεκτάριος Κωνσταντινουπόλεως, Ἀττικός Κωνσταντινουπόλεως, Μαξιμιανός Κωνσταντινουπόλεως, Πρόκλος Κωνσταντινουπόλεως, Ἀλύπιος, Βασίλειος Ἀρχιμανδρίτης, Θαλάσσιος Ἀναγνώστης, Δαλμάτιος Ἀρχιμανδρίτης, Παρθένιος Ἀρχιμανδρίτης, Φλαβιανός Κωνσταντινουπόλεως, Ἀνατόλιος Κωνσταντινουπόλεως

ΜΟΝΟΦΥΣΙΤΑΙ	Εὐτυχῆς Ἀρχιμανδρίτης Διόσκορος Ἀλεξανδρείας
ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΝΟΙ ΤΟΥ Ε΄ ΑΙΩΝΟΣ	Θεόδωρος Μοψουεστίας, Πολυχρόνιος Ἀπαμείας Νεστόριος Ραββουλάς Ἐδέσσης Θεοδώρητος Κύρου, Ἰωάννης Ἀντιοχείας, Ἴβας Ἐδέσσης, Ἀδριανὸς Σαμοσάτων, Θεόφιλος Πέρσης, Ἀλέξανδρος Ἱεραπόλεως, Εἰρηναῖος Τύρου, Βασίλειος Σελευκείας, Ἀντίπατρος Βόστρων
ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΑΙ ΤΟΥ Ε΄ ΑΙΩΝΟΣ	Μέμων Ἐφέσου, Ἀκάκιος Μελιτηνῆς, Εὐσέβιος Λορυλαίου, Θεόδοτος Ἀγκύρας, Εὐθέριος Τειάνων, Εὐσέβιος Ἱρακλείας, Σεβῆρος Συννάδων
ΑΣΚΗΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΙ	Μέγας Ἀντώνιος, Ἀμμωνᾶς, Παχώμιος, Ὠρσίσιος, Θεόδωρος, Μακάριος Ἀλεξανδρεὺς, Μακάριος Αἰγύπτιος Μασσαλιανοὶ Ἰωάννης Κολοβός, Ἀρσένιος, Σενοῦτος Ἀτριπηνός Ἰσιδωρος Πηλουσιώτης, Παλλάδιος, Συλλογεὺς Ἀποσθεγμάτων Πατέρων Νεῖλος Ἀγκυρανός, Μῆρκος Ἐρημίτης, Διάδοχος Φωτικῆς
ΕΡΜΗΝΕΥΤΑΙ	Ἀδριανός, Ἠσύχιος Ἱεροσολύμων, Φίλων Καρπασίας
ΚΑΝΟΝΟΛΟΓΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ	Κανόνες συνόδων Ἀγκύρας 314, Νεοκαισαρείας 320, Α΄ Οἰκουμενικῆς 325, Λαοδικείας, Ἀντιοχείας 341, Σαρδικῆς 342, Γάγγρας, Κωνσταντινουπόλεως 382 Κανόνες Πατέρων Διαταγαὶ Ἀποστόλων
ΛΕΙΠΟΥΡΓΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ	Αἰγυπτιακὸν εὐχολόγιον, Ἀναφορὰ Ἁγίου Μάρκου, Εὐχολόγιον Σεραπίωνος

Λειτουργία Μεγάλου Βασιλείου, Λειτουργία
Ἰωάννου Χρυσοστόμου

ΑΠΟΛΟΓΗΤΑΙ	Νεμέσιος Ἐμέσης, Μακάριος Μάγνης
ΚΑΙ	Συνέσιος Κυρήνης, Νόννος Πανοπολίτης,
ΠΟΙΗΤΑΙ	Κῦρος, Εὐδοκία Αὐτοκράτειρα
	Παῦλιος Πέλλης
	Ἄνθιμος, Τιμοκλῆς, Αὐξέντιος

Ἡ δ' οἰκουμενικὴ σύνοδος ἀντὶ τὴν λύσιν τὸ χριστολογικὸν πρόβλημα, τὸ περιέπλεξεν. Ἡ στ' οἰκουμενικὴ σύνοδος τὸ ἔλυσε ὀριστικῶς καὶ ἔκτοτε ἐδημιουργήθησαν χωριστὰ θεολογικὰ στρατόπεδα, ἀλλ' ἐντὸς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ ἐν συνεργασίᾳ μὲ τὴν Δύσιν τὸ στρατόπεδον ἦτο ἐνιαῖον. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων ὀρίων περιλαμβάνεται ἡ περίοδος τὴν ὁποίαν σκιαγραφούμεν τώρα. Ἀρχίζει μὲ τὸ Βυζάντιον ἰσχυρὸν καὶ ἐκτεινόμενον εἰς ὅλας τὰς χώρας τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, θθάνον ἐν συνεχείᾳ διὰ τῆς πολιτικῆς τοῦ φιλοδόξου καὶ ἱκανοῦ ἄρχοντος Ἰουστινιανοῦ εἰς τὴν μεγίστην διεύρυσίν του μέχρι τῆς ἐσχατιᾶς τῆς Δύσεως, καὶ καταλήγει μὲ ὀδυνηρὰν κολόβωσιν εἰς τὴν Ἀνατολήν.

Ἡ προηγουμένη περίοδος εἶχεν ἀφήσει ἐκκρεμεῖς ὠρισμένας καταστάσεις καὶ ὠρισμένα προβλήματα, ἡ δὲ γραμματεία τῆς παρουσίας εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ συνεχίσῃ τὸ ἔργον ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου, διὰ νὰ δώσῃ τὰς ἀπαιτούμενας λύσεις εἰς τὰς ἐκκρεμότητας.

Μία ἐκκρεμότης ἦτο ἡ ἀναφερομένη εἰς τὸ χριστολογικὸν δόγμα, τὸ ὁποῖον, ἀφοῦ τρεῖς οἰκουμενικαὶ σύνοδοι δὲν ἴσχυσαν νὰ διευθετήσουν ὀριστικῶς (αἱ γ', δ' καὶ ε'), ἐκυριάρχησε τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου ὑπὸ τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην μορφήν μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ η' αἰῶνος. Ὁ δὲ ἐκκλησιαστικὸς ἀγὼν, δεδομένης τῆς ἐπιρροῆς τῆς θρησκευτικῆς πίστεως εἰς ὅλας τὰς μορφὰς τοῦ τότε βίου, μετεβλήθη καὶ εἰς πολιτικόν, τέλος δὲ καὶ εἰς φυλετικὸν ἀγῶνα. Διεξήγετο μεταξύ τῆς Ὁρθοδοξίας, ἡ ὁποία ἐκράτει τὸ κέντρον, καὶ τῶν δύο ἀκραίων παρατάξεων, ἦτοι τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ καὶ τοῦ Νεστοριανισμοῦ, ἂν καὶ ὁ τελευταῖος εὑρίσκετο ἐν ὑποχωρήσει.

Κατὰ τοὺς αἰῶνας τούτους ἡ θεολογικὴ γραμματεία δεσπόζεται ἀπὸ τὴν προσπάθειαν ἐρμηνείας τοῦ ὅρου τῆς δ' οἰκουμενικῆς συνόδου τῆς Χαλκηδόνας. Ἡ ἀδυναμία τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας νὰ ἐπιβάλλῃ γενικῶς τὸν ὅρον περὶ δύο ἐν Χριστῷ φύσεων ἀσυγχύτως καὶ ἀτρέπτως ἡνωμένων, ὠδήγησε τὴν πολιτείαν εἰς τὴν χάραξιν ἰδικῆς τῆς πολιτικῆς ἐν προκειμένῳ, καὶ δὴ ἐνωτικῆς τῶν παρατάξεων. Βεβαίως οἱ μὲν κατηγοροῦν τὴν πολιτικὴν τῶν αὐτοκρατόρων ὡς προ-ἄγουσαν τὰς θέσεις τῶν δέ, ὅπως συμβαίνει πάντοτε μὲ ἐκείνους οἱ

ὅποιοι ἐπιζητοῦν συμβιβασμόν. Πράγματι, οἱ αὐτοκράτορες τῆς περιόδου ταύτης δὲν ἐζήτουν τίποτε περισσότερον ἀπὸ ὅ,τι ἐζητεῖ ἄλλοτε ὁ Μ. Κωνσταντῖνος· κατασίγασιν τῶν ἀντιθέσεων καὶ συμβιβασμόν. Ἡ πολιτικὴ αὐτῆ ἐξεφράσθη ἐπισημότατα με τὸ *Ἐνωτικὸν* τοῦ Ζήνωνος (482), τὸ ὅποιον ἐπεδίωκε συμβιβασμόν διὰ παραμερισμοῦ συγχρόνως ὄλων τῶν ἐπιμάχων χριστολογικῶν ὄρων, «δύο φύσεις» καὶ «μία φύσις», καὶ εἶχε πολλαπλᾶς ἐπιπτώσεις. Ἐχώρισε τοὺς Μονοφυσίτας εἰς μετριοπαθεῖς καὶ αἰστηροῦς, ἐχώρισε τοὺς Ὀρθοδόξους ὡσαύτως εἰς μετριοπαθεῖς καὶ αἰστηροῦς, ἔφερεν εἰς ἐπινοήν τοὺς μετριοπαθεῖς ὁπαδοὺς τῶν δύο μερίδων καὶ προεκάλεσε σχίσμα βραχείας διαρκείας μεταξύ Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ρώμης. Πολὺ περισσότερον τώρα ἀπὸ προηγουμένως βασιλεῖς καὶ ἱερεῖς συναγωνίζονται διὰ νὰ δώσουν τὴν πρέπουσαν κατὰ τὴν κρίσιν των διατύπωσιν μιᾶς λύσεως τοῦ προβλήματος τῶν φύσεων τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ μετριοπαθὴς μερὶς τῶν Ὀρθοδόξων, χωρὶς νὰ ἀπορρίπτῃ τὸ δόγμα τῆς Χαλκηδόνος, ἐπεδίωκε νέαν διατύπωσιν του, εἰς τὴν προσπάθειάν της νὰ ἐλκύσῃ τοὺς μετριοπαθεῖς Μονοφυσίτας. Χαρακτηριστικὰ τῆς λοιπῶν στοιχεῖα εἶναι τρία· ἡ ἀποδοχὴ τοῦ ὄρου τῆς Χαλκηδόνος περὶ ἀσυγχύτου ἐνώσεως, ἡ χρῆσις ὀλοκλήρου τοῦ ἔργου τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, ἰδιαιτέρως ἀγαπητοῦ εἰς τοὺς Μονοφυσίτας καὶ ἡ πολεμικὴ κατὰ τῶν νεστοριανιζόντων ἀντιπάλων τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ. Οἱ ὁπαδοὶ τῆς τύσεως αὐτῆς καλοῦνται Νεοχαλκηδονικὴ καὶ δι' αὐτοὺς ὁ ἀναγνωρίζων μίαν μόνον φύσιν εἶναι μονοφυσίτης, ὁ δὲ ἀναγνωρίζων δύο ἀπλῶς φύσεις εἶναι νεστοριανός, ἐνῶ ὀρθόδοξος εἶναι ὁ δεχόμενος ἀμφότερα, δηλαδή κατὰ μὲν τὴν διαίρεσιν δύο φύσεις, κατὰ δὲ τὴν ἔνωσιν μίαν φύσιν. Ὁ Ἰουστινιανὸς εἰς τὴν ὅλην προσπάθειάν του πρὸς ἐνότητα καὶ αὔξησιν τῆς αὐτοκρατορίας ἔδωσε μεγάλην θέσιν εἰς τὰς φροντίδας διὰ τὴν ἐνότητα καὶ ἀκμὴν τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ πολεμικὴ του ἐναντίον τοῦ ὀθίνοντος ἐθνισμοῦ καὶ τῶν ἄλλων θρησκειῶν ὡς καὶ ἐναντίον τῶν παλαιότερων αἱρέσεων, δὲν συνήνητσε σοβαρὰς ἀντιδράσεις. Ἐπρεπεν ὁμως νὰ εἶναι προσεκτικὸς ἐναντι τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ ἐνώπιον τοῦ κινδύνου τῆς ἀποσπάσεως τῶν μονοφυσιτιζουσῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν, πλουσιωτάτων μάλιστα, ἐφ' ὅσον ἦτο δυνατὴ, ὡπως ἐφρόνει, ἡ προσέλευσις τῶν Μονοφυσιτῶν διὰ τῆς ἐξευρέσεως νέων διατυπώσεων τοῦ δόγματος. Ἦτο δηλαδή νεοχαλκηδονικὸς θεολόγος καὶ ὑπὸ τὸ πρῖσμα τοῦτο πρέπει νὰ ἐρμηνεύεται ἡ ἐκκλησιαστικὴ τὸν πολιτικὴ.

Εἶναι ἀσαφεῖς αἱ συνθήκαι ὑπὸ τὰς ὁποίας ὠρισμένοι μεσάζοντες θεολόγοι, ἀντιμετωπίζοντες τὴν συνεχιζομένην διάστασιν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἐπροχώρησαν πέραν τῆς νεοχαλκηδονικῆς γραμμῆς, πρὸς

Οἱ κτίτορες, ἀποκαρτίτορες.

Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Μέγας Ἰουστινιανὸς προσφέροντες εἰς τὴν Θεοτόκην ὁ πρῶτος τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ὁ δεύτερος τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας.

Ἐγχειδωτὸν ὑπεράνω τῆς νοτίας πόλης τῆς Ἁγίας Σοφίας, περὶ τὸ ἔτος 1100.

τὸν μονοενεργητισμὸν καὶ τὸν μονοθελητισμὸν. Ἡ πρότασις περὶ μιᾶς θελήσεως καὶ μιᾶς ἐνεργείας ἐθεωρήθη κατάλληλος βᾶσις διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς διδασκαλίας περὶ τοῦ ὅτι ὁ Χριστὸς ἔχει μὲν δύο φύσεις, ἀλλ' ἐφ' ὅσον ἀποτελεῖ ἐνιαῖον πρόσωπον, δὲν δύναται νὰ ἔχη εἰμὴ μόνον μίαν θέλησιν καὶ ἐνέργειαν, τὴν «θεανδρικήν», δηλαδή τὴν θεανθρωπίνην. Οἱ βασιλεῖς δὲν ἤργησαν νὰ τὴν υἱοθετήσουν, ἀλλ' ὅλαι αὐταὶ αἱ κινήσεις δὲν ὠδήγησαν εἰς τίποτε ἄλλο εἰμὴ εἰς τὴν ἀπόσπασιν τῶν νοτίων καὶ τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν τοῦ κράτους.

Ἡ αὐστηρῶς ὀρθόδοξος μερίς παρέμεινεν ἀπολύτως ὑφωσιωμένη εἰς τὰς ἀποφάσεις τῆς Χαλκηδόνας καὶ ἀνέδειξε δύο ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους θεολόγους τῆς Ὀρθοδοξίας, τὸν Λεόντιον Βυζάντιον καὶ τὸν Μάξιμον Ὁμολογητὴν. Ὁ πρῶτος, ἀρεσκόμενος ἰδιαιτέρως εἰς τοὺς μεγάλους Καππαδόκας, οἱ ὅποιοι καὶ κατὰ τὴν δογματικὴν μετριοπάθειαν ὑπῆρξαν πρόδρομοι αὐτοῦ, συνέθεσε πλήρες χριστολογικὸν σύστημα ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς πολεμικῆς κατὰ τῶν αἰρετικῶν. Διὰ νὰ τὸ ἐπιτύχη δὲν ἐδίστασε νὰ προσφύγῃ εἰς τὴν βοήθειαν τῆς

φιλοσοφικῆς μεθόδου, ἀκολουθῶν εἰς μὲν τὸν συλλογισμὸν τοὺς Ἀριστοτελικούς, εἰς δὲ τὴν ἀνθρωπολογίαν τοὺς Πλατωνικούς. Ὑπῆρξε κατὰ τὴν μεθοδολογίαν πρόδρομος τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ καὶ δι' αὐτοῦ τῶν Σχολαστικῶν τῆς Δύσεως, ὅπως δὴποτε δὲ συνετέλεσε σπουδαίως εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὸ πεδίου τῆς χριστιανικῆς σκέψεως. Αἱ ἀρχαὶ τοῦ στ' αἰῶνος χαρακτηρίζονται διὰ τὴν προσπάθειαν συμβιβασμοῦ τῶν δύο κορυφαίων φιλοσόφων τῆς ἀρχαιότητος Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους, τὸσον ὑπὸ τῶν Νεοπλατωνικῶν φιλοσόφων, ὅσον καὶ ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν θεολόγων, καὶ αὐτὴ ἡ τάσις ἀποτελεῖ ἕκτοτε σταθερὸν κανόνα εἰς τὴν θεολογικὴν σκέψιν.

Ὁ δεύτερος δανείζεται ἀπὸ τοῦς δύο φιλοσόφους τὰς ἀρχὰς διακρίσεως τῶν φιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν ἐννοιῶν, ἀπὸ τοὺς μεγάλους δὲ θεολόγους, ἰδίως τὸν Ἰωργιῆνη, τὸν Εὐάγγριον, τὸν Γρηγόριον Θεολόγον, τὸν Διονύσιον Ἀρειοπαγίτην, τὰ στοιχεῖα διὰ τὴν συγκρότησιν ἰδίου θεολογικοῦ συστήματος. Εἶχε δὲ τόσην πρωτοτυπίαν σκέψεως, ὥστε νὰ διορθῶσιν πολλὰς πλάνας τῶν τριῶν ἐκ τῶν ὡς ἄνω θεολόγων καὶ νὰ συγκροτήσῃ ἰδικὸν τοῦ σύστημα.

Τὸ φαινόμενον τῆς πρωτοτυπίας, τὸ ὅποιον παρατηροῦμεν ἔντονον εἰς τὸν Μάξιμον, εἶναι ἐπίσης ἔντονον εἰς τὸν Διονύσιον Ἀρειοπαγίτην, ὁ ὅποιος ἐπιδιώκει τὴν σύνθεσιν ἑνὸς συστήματος ἐμμανίζοντος τὸν Θεὸν ὡς ζῶσαν πραγματικότητα καὶ τὸν ἄνθρωπον ὡς εὐρισκόμενον εἰς διαρκῆ ἀμοιβαίαν κίνησιν μετ' αὐτοῦ. Τὰ ἔργα τῶν θεολόγων τούτων δὲν διδάσκουν τόσον πολὺ ὅσον προσκαλοῦν εἰς ἀναζήτησιν τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀληθινῆς ζωῆς.

Μία ἄλλη ἐκκρεμότης ἦτο ὁ ἀγὼν τοῦ Χριστιανισμοῦ μετὰ τὸν ἐξωχριστιανικὸν κόσμον. Ὁ Νεοπλατωνισμὸς, φιλοσόφημα ἐξ ἀρχῆς θεολογικοῦ χαρακτήρος, προσέλαβε σὺν τῷ χρόνῳ θρησκευτικωτέραν χροιάν, τὸν δὲ ε' αἰῶνα εὐρέθη εἰς ἀπροσδόκητον ἔξαρσιν, ἡ ὁποία προεκάλει εἰς ἀντίλογον. Μερικοὶ ἐκ τῶν μαθητῶν τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν Ἀλεξανδρείας καὶ Ἀθηνῶν, Χριστιανοὶ εἴτε ἐκ γενετῆς εἴτε ἐκ προσηλυτισμοῦ, ἀνενέωσαν τὴν ἀπολογητικὴν γραμματείαν εἰς μίαν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ἔργον τῶν θά ἐθεωρεῖτο ἄλλως μᾶλλον περιττόν. Ἐπολέμησαν τὰς ἀντιθέτους ἀπόψεις τῶν ἔθνικῶν διδασκάλων τῶν, ἐνίοτε δὲ καὶ τῶν παλαιότερων φιλοσόφων, μετὰ τὰ ὄπλα τῆς φιλοσοφίας.

Δὲν εἶναι μόνον οἱ Γαζαῖοι οἱ ἐργασθέντες πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνσιν, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Διονύσιος Ἀρειοπαγίτης, ὁ ὅποιος, ἂν καὶ ὑπὸ τῶν πατρολόγων δὲν θεωρεῖται ἀπολογητικὸς, ἀπειθύνεται πρᾶγματι περισσότερον πρὸς τοὺς Νεοπλατωνικούς ἀπὸ ὅσον εἰς τοὺς Χριστιανούς μετὰ μίαν ἰδιόρρυθμον ἀπολογητικὴν γλῶσσαν, ἡ ὁποία

θέλει νά ἀποδείξῃ ὅτι τὸ πραγματικὸν μυστήριον καὶ ἡ πραγματικὴ θεὰ τοῦ Θεοῦ εἶναι κτῆμα τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ὄχι τῆς φιλοσοφίας μετημφισμένης εἰς μυστηριακὴν θρησκείαν.

Ἡ ὑπολογητικὴ αὐτὴ γραμματεία διαφέρει κατὰ τοὺς στόχους καὶ τὸν χαρακτήρα ἀπὸ τὴν παλαιὰν τῆς ἐποχῆς τῶν διωγμῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀμέσως μετ' αὐτὴν. Μαρτυρεῖ λιπαρὰν γνῶσιν τῆς κλασικῆς καὶ μετακλασικῆς φιλοσοφίας, εὐχέρειαν ἀνέτου κινήσεως εἰς τὸν χῶρον τοῦ κλασικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἐνασμένισιν εἰς τὴν χρῆσιν ἑλληνικῶν μέσων ἐκφράσεως.

Εἰς ἓκ τῶν τομῶν οἱ ὁποῖοι δύνανται νά χαρακτηρισθῶν ἰδιάζοντες εἰς τὴν περίοδον ταύτην εἶναι ὁ τῆς ἀσκητικῆς καὶ τῆς μυστικῆς. Καὶ ἡ μὲν ἀσκητικὴ θεολογία, καλλιεργουμένη τῶρα ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Παλαιστίνην καὶ τὸ Σινᾶ διὰ μιᾶς πλειάδος πατέρων τῆς ἐρήμου, ἀκολουθεῖ τὰ πρότυπα τοῦ ε' αἰῶνος. Ἔδωκε λαμπρὰς σελίδας γεμάτας ἀπὸ ἀπλότητα καὶ συγχρόνως μεγαλείου. Ἡ δὲ μυστικὴ

*Τὸ σχολεῖον τῆς ἐρήμου.
Ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος
περιστοιχίζετο ἀπὸ ἀδελφοῦ καὶ μαθη-
τάς.
Κώδ. Σινᾶ 418.*

τροφοδοτούμενη από τὰ κείμενα τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, ὅπως ἐπίσης καὶ τοῦ Εὐαγρίου καὶ τοῦ Ὀριγένους, εὐρίσκει λαμπροὺς ἐκπροσώπους τοὺς ἀνωτέρω μνημονευθέντας Διονύσιον καὶ Μάξιμον, ἀλλ' ἔπειτα ἀναστελλεται καὶ σιγᾶ, διὰ τὴν ἐπανεμφανισθῆ τὴν μεθεπομένην περίοδον.

Ἡ ὕμνογραφία, ἣ ὁποία δὲν ἀπήλαυσεν ἐπιμελοῦς καλλιέργειας κατὰ τὰς δύο προηγουμένας περιόδους, λόγῳ τῆς τότε ἀποφυγῆς χρήσεως ἐντόνων καὶ ποικίλων μελωδημάτων εἰς τὴν λατρείαν, εὐρίσκεται τῶρα εἰς τὸ κορύφωμα τῆς ἀνθήσεώς της. Στηριζομένη εἰς δύο πόδας, τὸν ἀρχαϊκὸν αὐτοτελῆ ὕμνον εἴτε μονόστροφον εἴτε πολύστροφον καὶ τὸν στροφικὸν στιχολογικὸν ὕμνον, παρήγαγε προϊόντα τὰ ὁποῖα συνεκίνουν τοὺς πιστοὺς εἰς τὸν καιρὸν τῶν, ἀλλὰ τοὺς συγκινοῦν ἀκόμη καὶ σήμερον, θαυμάζονται δὲ καὶ ὑπὸ τῶν μελετητῶν τῆς ἐποχῆς ἡμῶν διὰ τὸ μεγαλειώδες τῆς ἐκφράσεως, τὸ ὁποῖον ἐπιτυγχάνουν μὲ ἐξαιρετικῶς λιτὰ μέσα. Ἡ ἐξωλειτουργικὴ θρησκευτικὴ ποίησις, ποίησις γραφείου ἢ ἀσκητηρίου καὶ ὄχι ναοῦ, ἣ ὁποία ἤκμασε τὸν δ' καὶ τὸν ε' αἰῶνα, θεραπεύεται καὶ τῶρα, ἀλλὰ ὄχι εἰς ἴσον βαθμὸν καὶ μὲ ὁμοίαν ἐπιτυχίαν πρὸς τὴν τῆς προηγουμένης περιόδου.

Δὲν πρέπει τέλος νὰ παραλείψωμεν τὴν ἀναφορὰν εἰς τοὺς βίους ἀγίων. Τοιοῦτοι βίοι συνετάσσοντο καὶ παλαιότερον ἀπὸ τοῦ δ' ἤδη αἰῶνος, ἀλλ' ἦσαν τότε ὀλίγοι καὶ ἀνεφέροντο κυρίως εἰς ἐπισήμους μάρτυρας καὶ μετέπειτα γενικώτερον εἰς ἐπισήμους προσωπικότητας, ἀπεσκόπων δὲ εἰς τὴν ἐπισήμανσιν τῆς ἐνεργείας τῆς θείας χάριτος ἐντὸς τῆς ὅλης συμπεριφορᾶς καὶ δραστηριότητος τῶν ἡρώων τῆς πίστεως, τὴν ὁποίαν ἐκθέτουν. Τῶρα ὅμως ἡ σχετικὴ γραμματεία ἐπεκτείνεται καὶ ἐμπλουτίζεται· ὁ κύκλος τῶν προσώπων εἰς τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται οἱ βίοι διευρύνεται, συντάσσονται ἐνίοτε περισσότεροι βίοι δι' ἓν πρόσωπον καὶ γενικῶς οὗτοι καθίστανται ὅλον ἐκτενέστεροι διότι, ἂν καὶ διατηροῦν τὰ προηγούμενα γνωρίσματά των, καταλαμβάνουν τὴν θέσιν εὐσεβῶν ἀναγνωσμάτων πρὸς κατ' ἴδιαν μελέτην καί, διὰ τὴν καταστοῦν περισσότερον εὐχάριστοι, λαμβάνουν περιπετειώδη καὶ ἐνίοτε μυθιστορηματικὴν μορφήν. Μὲ ἄλλας λέξεις ἢ γραμματεία αὐτὴ ἀντικαθιστᾷ τὴν ἀπόκρυφον γραμματείαν τῆς πρώτης περιόδου. Τὰ βιογραφικὰ κείμενα τοῦ Κυρίλλου Σκυθοπολίτου καὶ αἱ περιγραφαὶ τοῦ Ἰωάννου Μόσχου διατηροῦν ἀμείωτον τὴν ἀξίαν τῶν μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν. Οἱ βίοι ὅμως δὲν ἦσαν μόνον διὰ κατ' ἴδιαν ἀνάγνωσμα ἢ δι' ἀνάγνωσιν εἰς τὴν μοναχικὴν τράπεζαν μόνον, ἀλλὰ καὶ διὰ λατρευτικὰς συναθροίσεις· δι' αὐτὰς λοιπὸν λαμβάνουν ἰδιαιτέραν μορφήν, ὅπως εἶδομεν ἀλλοῦ, τὴν τῶν συναξαρίων, τὰ ὁποῖα συμπεριλαμβάνονται εἰς τὰ λειτουργικὰ βιβλία.

Ἀντιθέτως ἡ ἱστοριογραφία, ἐνῶ εἰς τὰς ἀρχάς τῆς περιόδου ταύτης, ἀκολουθοῦσα τὰ πρότυπα τῆς προηγουμένης, εὐρίσκεται εἰς σχετικὴν ἀκμὴν, ἔπειτα μεταπίπτει εἰς τὴν χρονογραφίαν, ἡ ὁποία ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν σύντομον καὶ ἄνευ κριτικῆς ἀξιολογήσεως ἀναφορὰν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐκλαικωμένη μέθοδος ἐξιστορήσεως τῶν γεγονότων, καὶ μάλιστα εἰς τὴν δημῶδη γλῶσσαν τῆς ἐποχῆς. Εἰς τὰ πλαίσια τῆς πολιτικῆς ἱστορίας ἐντάσσονται καὶ τὰ κυριώτερα ἐκκλησιαστικὰ γεγονότα.

Ἦδη τοῦτο ἀποτελεῖ μίαν μέθοδον στατικῆς ἐκθέσεως τῶν πραγμάτων, τὴν ὁποίαν ἀκολουθοῦν οἱ θεολόγοι εἰς δύο ἄλλους ἀντιπροσωπευτικώτερους τομεῖς. Καὶ πρῶτον εἰς τὴν ἐρμηνευτικὴν. Μετὰ τὴν τόσον πλουσίαν ἐρμηνευτικὴν παραγωγὴν τῶν προηγουμένων αἰώνων, ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ἐχρειάζετο κυρίως δὲν ἦτο ἡ σύνταξις νέων ἐκτενῶν ὑπομνημάτων, ἀλλ' ἡ ταξινόμησις καὶ ἀξιολόγησις τοῦ ὑφισταμένου ἐρμηνευτικοῦ ὕλικου, πολὺ περισσότερον μάλιστα, καθ' ὅσον ἤδη παρουσιάζεται γενικωτέρα ἐνασμένισις εἰς τὴν ἀποθησαύρισιν τῆς παραδόσεως. Οὕτω προέκυψεν εἶδος ἐρμηνευτικῆς ἐργασίας, τὸ ὅποιον φέρει τὰ ὀνόματα ἐκλογή ἐξηγήσεων, συλλογὴ ἐξηγήσεων, παραγραφή, καὶ βραδύτερον ἔλαβε τὸ ὄνομα «σειραῖν», λατινιστὶ δὲ *catenae*, περὶ τοῦ ὁποίου ἐγινε ἄλλου λόγος.

Κάτι παρόμοιον συνέβη καὶ ἐν σχέσει μὲ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανόνας, συνεπεῖα ἄλλωστε καὶ τῆς κωδικοποιήσεως τῶν πολιτικῶν νόμων ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Μέχρι τέλους περιόδου τοῦ δ' αἰῶνος αἱ κανονικαὶ συλλογαὶ συνετάσσοντο ὑπὸ τὴν μορφήν ἀποστολικῶν διατάξεων, εἰς τὰς ὁποίας οἱ κανόνες ἐνετάσσοντο ὡς εἰς εἰρυτέραν ἠθικολογικὴν, λειτουργιολογικὴν καὶ ὀργανωτικὴν σύνθεσιν. Ἄλλ' ἔκτοτε δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀγνοοῦνται ὁ ὄγκος τῶν ὑπὸ τῶν συνόδων ψηφισθέντων κανόνων καὶ οἱ ὀρισμοὶ τῶν μεγάλων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ὅθεν παρεμερίσθη ἡ γενικὴ ἐκείνη λογοτεχνικὴ μορφή. Μὴ θεωρουμένης δὲ ἀρκετῆς τῆς ἀπλῆς συλλογῆς τῶν κανόνων, τὸν στίχον αἰῶνα προχωροῦν εἰς τὴν θεματικὴν ταξινόμησιν αὐτῶν.

ΠΙΝΑΞ
ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΤΗΣ Γ' ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΕΠΙΣΗΜΑ ΔΟΓΜΑΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ	Ἐνωτικὸν Ζήνωνος Τόμοι Ἰουστινιανοῦ κατὰ Μονοφυσιτῶν, κατὰ Ὀριγενιστῶν, κατὰ Τριῶν Κεφαλαίων Κείμενα Συνόδου Κωνσταντινουπόλεως 518, Διασκέψεως Κωνσταντινουπόλεως 532, Συνόδου Κωνσταντινουπόλεως 543, Ε' Οικουμενικῆς Συνόδου 553 Ἐκθεσις Ἡρακλείου, Τύπος Κωνσταντος Κείμενα Συνόδων Κωνσταντινουπόλεως 638, ΣΤ' Οικουμενικῆς Συνόδου 680
ΧΑΛΚΗΔΟΝΙΚΟΙ	Μακεδόνιος Κωνσταντινουπόλεως, Ἡρακλειανὸς Χαλκηδόνος, Ὑπάτιος Ἐφέσου Λεόντιος Βυζάντιος, Λεόντιος Διδάσκυλος
ΝΕΟΧΑΛΚΗΔΟ- ΝΙΚΟΙ	Ἀκάκιος Κωνσταντινουπόλεως, Νηφάλιος, Ἰωάννης Μαξέντιος, Ἐπιφάνιος Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννης Γραμματικός, Ἰωάννης Σχολαστικός Ἰουστινιανός, Ἀγυπητὸς Διάκονος Λεόντιος Ἱεροσολύμων, Μηνᾶς Κωνσταντινουπόλεως, Πάμφιλος Ἱεροσολύμων, Εὐτίχιος Κωνσταντινουπόλεως, Ἐφραιμ Ἀντιοχείας, Εὐστάθιος Μοναχός, Ἰόβιος Μοναχός, Νικίας Ἀναστάσιος α' Ἀντιοχείας, Εὐλόγιος Ἀλεξανδρείας, Θεόδωρος Ραϊθηνός, Εὐσέβιος Θεσσαλονίκης
ΟΡΙΓΕΝΙΣΤΑΙ ΚΑΙ ΑΝΤΙΠΙΑΛΟΙ	Θεόδωρος Ἀσκιδᾶς, Δομητιανὸς Ἀγκύρας, Θεόδωρος Σκυθοπόλεως, Στέφανος

ΑΠΟΛΟΓΗΤΑΙ	Διονύσιος Ἄρεοπαγίτης Ζαχαρίας Γαζαῖος Σχολαστικός, Προκόπιος Γαζαῖος, Αἰνεῖας Γαζαῖος Ἰωάννης Φιλόπονος Παῦλος Πέρσης, Γρηγόριος Σαφαρίου, Ἰ- άκωβος Ἰουδαῖος, Στέφανος Βόστρων, Ἰε- ρώνυμος Ἱεροσολυμίτης
ΜΟΝΟΦΥΣΙΤΑΙ	Μετριοπαθεῖς Τιμόθεος Αἰλουρος, Πέτρος Μογγός, Ἄ- κάκιος Κωνσταντινουπόλεως Σεβήρος Ἀντιοχείας, Ἄνθιμος Κωνσταντι- νουπόλεως, Τιμόθεος Δ΄ Ἀλεξανδρείας, Θεοδόσιος Ἀλεξανδρεὺς, Κόλλουθος, Θεόδωρος Ἀλεξανδρεὺς, Ἰωάννης Αἰγῶν, Ζῶτος Ἄφθαρτοδοκῆται Ἰουλιανὸς Ἀλικαρνασσοῦ, Ἀνδρέας Ἐγ- κλειστος Ἄγνοηται Θεμιστιος Ἀλεξανδρεὺς, Στέφανος Νιόβης
ΜΟΝΟΕΝΕΡΓΗΤΑΙ ΚΑΙ ΜΟΝΟΘΕΛΗΤΑΙ	Θεόδωρος Φαράν, Σέργιος Κωνσταντινουπό- λεως, Κύρος Ἀλεξανδρείας, Πύρρος Κων- σταντινουπόλεως, Παῦλος Β΄ Κωνσταντι- νουπόλεως, Μακάριος Ἀντιοχείας, Θεό- δωρος Διάκονος Βυζάντιος
ΔΟΓΜΑΤΙΚΟΙ ΤΟΥ Ζ΄ ΑΙΩΝΟΣ	Ἀναστάσιος Ἀντιοχείας, Ἀναστάσιος Σινα- ῖτης Μάξιμος Ὁμολογητής, Σωφρόνιος Ἱεροσο- λύμων, Εὐβουλος Λύστρων, Ἀναστάσιος Μοναχός, Ἀναστάσιος Ἀποκρισιάρης, Γε- ώργιος Πρεσβύτερος, Ἰωάννης Κωνσταν- τινουπόλεως
ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΟΙ	Ζαχαρίας Γαζαῖος Σχολαστικός, Βασίλειος Κίλιξ, Ἰωάννης Διακρινόμενος, Εὐστάθιος Ἐπιφανείας, Θεόδωρος Ἀναγνώστης, Ἰω-

	άννης Ἐφέσου, Εὐάγριος Σχολαστικός Ἰωάννης Μαλάλας
ΑΓΙΟΓΡΑΦΟΙ	Χρύσιππος Πρεσβύτερος, Ἡσύχιος Ἱεροσο- λύμων, Παῦλος Ἑλλαδικός, Θεοδόσιος Πέτρας, Ἰωάννης Νεσδράν Κύριλλος Σκυθοπολίτης, Ἀντώνιος Χοζεβί- της, Πάμφιλος Πρεσβύτερος, Πασικράτης Καλλίνικος, Ἰωάννης Ἀφθονιάτης, Στέφα- νος Ἱεραπόλεως, Μαρτύριος Ἀντιοχείας, Θεόδωρος Σπουδαῖος Ἀρκάδιος Κύπρου, Θεόδωρος Πάφου, Θεό- δωρος Τριμυθοῦντος, Λεόντιος Νεαπόλεως Ἰωάννης Ἐλεήμων, Γεώργιος Ἀλεξανδρείας, Ἀμμώνιος Ἰωάννης Β' Κωνσταντινουπόλεως, Εὐστρά- τιος Πρεσβύτερος, Φωτεινός Κωνσταντι- νουπολίτης, Σεργία, Εὐτυχιανός Ἀδανί- της, Ἀρχιππος Χωνιάτης, Γρηγόριος Και- σαρεύς Λῦγαρος Ταχυγράφος, Δαβὶδ Θεσσαλονικεὺς, Λεόντιος Σαββαίτης Ρωμαῖος, Μάρκος Σαβ- βαίτης Ρωμαῖος
ΑΣΚΗΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΙ	Μαρκιανός Βηθλεεμίτης, Σάββας Ἁγιασμέ- νος, Συμεὼν Θαυμαστορείτης Βαρσανούφιος Μέγας, Ἰωάννης Προφήτης, Δωρόθεος Ἀρχιμανδρίτης, Ζωσιμάς, Δα- νιήλ Σκητιώτης Ἰωάννης Σιναΐτης Κλίμακος, Ἡσύχιος Σιναΐ- της, Φιλόθεος Σιναΐτης Θαλάσσιος, Ἀντίοχος Σαββαίτης, Ἰωάννης Καρπάθου Ἰωάννης Μόσχος
ΕΡΜΗΝΕΥΤΑΙ	Γεννάδιος Κωνσταντινουπόλεως Βίκτωρ Ἀντιοχεύς, Οἰκουμένιος, Πέτρος Λαοδικεῖας, Τιμόθεος Ἱεροσολύμων Προκόπιος Γαζαῖος, Ὀλυμπιόδωρος, Σύμμα-

	<p>χος, Ἀμμώνιος, Κοσμᾶς Ἰνδικοπλεύστης Ἀνδρέας Καισαρείας, Ἀναστάσιος Νικαίας, Φιλόθεος, Πολυχρόνιος, Γεώργιος Χοι- ροβοσκός, Ἀνδρέας Πρεσβύτερος, Ἰωάν- νης Δρουγγάριος Γρηγόριος Ἀκράγαντος</p>
ΡΗΤΟΡΕΣ	<p>«Εὐσέβιος Ἀλεξανδρείης», Τιμόθεος Ἀλεξαν- δρείης Θεόγνιος Ἱεροσολύμων, Γρηγόριος Ἀντιο- χείας, Ἀλέξανδρος Κύπρου, Θεόδωρος Λιβιάδος, Ἰωάννης Ἱεροσολύμων, Μόδε- στος Ἱεροσολύμων, Λεόντιος Νικαπόλεως, Λεόντιος Ἱεροσολύμων Ἀβραάμιος Ἐφέσου, Κωνσταντῖνος Διά- κονος, Τιμόθεος Βυζάντιος, Λεόντιος Βυ- ζάντιος, Παντολέων Βυζάντιος Γεώργιος Γραμματικός, Ἰωάννης Α΄ Θεσσα- λονίκης, Γεώργιος Ναξίας</p>
ΚΑΝΟΝΟΛΟΓΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ	<p>Νοβέλλαι Ἰουστινιανοῦ Ἰωάννης Γ΄ Κωνσταντινουπόλεως Σχολαστι- κός, Ἰωάννης Δ΄ Κωνσταντινουπόλεως Νη- στευτής, Ἰωάννης Μοναχός</p>
ΠΟΙΗΤΑΙ	<p>Ρωμανός Μελφδός, Ἀκάθιστος Ὕμνος Δομέτιος, Κυριακός, Συμεὼν Στυλῆτης Νέος, Ἀναστάσιος, Μάρθα Ἀνατόλιος, Βυζάντιος, Θεόδωρος Συκεώτης, Βαβύλας Γρηγόριος Σικελιώτης, Γρηγόριος Συρακου- σῶν, Θεοδόσιος Συρακουσῶν Γεώργιος Πισίδης, Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων</p>

Δ'. ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΙΑΣ

681-843

Ἡ περίοδος αὐτὴ δεσπόζεται ἀπὸ τὴν πολεμικὴν τοῦ οἴκου τῶν Ἰσαύρων κατὰ τῆς χρήσεως εἰκόνων εἰς τὴν λατρείαν καὶ τὴν κρατερὰν ἀντίστασιν τῶν εἰκονοφίλων. Ἡ ἔρις τῶν εἰκόνων συνεκλόνησε τὸ Βυζάντιον καὶ τὸ ἐξησθένισε τόσον ὅσον τὸ εἶχε ἐξασθένισαι πρὸ ὀλίγου ἢ ἀραβικὴ κατάκτησις τῶν νοτίων καὶ ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν. Οἱ πρωταγωνισταὶ αὐτῆς τὴν ἐνέταξαν εἰς τὰ χριστολογικὰ πλαίσια, ἀλλ' εἰς τὴν πραγματικότητά ἐπρόκειτο περὶ μιᾶς ἀντεπιθέσεως τοῦ ἰουδαιοχριστιανισμοῦ ἐναντίον τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πνεύματος τοῦ Βυζαντίου. Ὅπως δὴποτε αὕτη ἐπέφερε καθυστέρησιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν θεσμῶν τοῦ κράτους καὶ τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἡ τελικὴ νίκη τῶν εἰκονοφίλων ἐπέτρεψε τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ μοναχικοῦ βίου καὶ τὴν ἐλευθέραν καλλιέργειαν τῶν γραμμάτων. Μετὰ τῶν γενικωτέρων φροντίδων τῶν δύο μεγάλοι πατέρες ἀφιερῶνουν μέρος τῆς δραστηριότητός των εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τῆς εἰκονομαχίας, ἡ ὁποία τοῖς ἐνέπλεξεν εἰς τὰ δίκτυά της, εἰς ἕκτος τῶν ὁρίων τῆς αὐτοκρατορίας, ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός, καὶ εἰς ἐντὸς αὐτῆς, ὁ Θεόδωρος Στουδίτης.

Παρατηρεῖται ἤδη κάποιος δισταγμὸς διὰ τὴν ἀνάπτυξιν πρωτοτύπου θεολογικῆς σκέψεως. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι τὸ σύνθημα ὄλων τῶν θεολόγων ἦτο τῶρα πλέον αὐτὸ τὸ ὁποῖον ἐκφράζει τὸν τρόπον ἐργασίας τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ· «ἐρῶ δὲ ἐμὸν μὲν οὐδέν, τὰ δὲ τοῖς ἐκκρίτοις τῶν διδασκάλων πεποιημένα συλλεξάμενος, ὁση δύναμις, συντετμημένον τὸν λόγον ποιήσομαι»¹. Πράγματι δὲ μέχρις ἐνὸς βαθμοῦ, ὄχι μόνον τοῦ Δαμασκηνοῦ τὰ κύρια ἔργα, ἀλλὰ καὶ ἄλλων θεολόγων παρομοίως φύσεως συγγράμματα ἀποτελοῦν ἐκλεκτικὴν σύνοψιν τῶν πατερικῶν γνωμῶν ἐπὶ τῶν θεμελιωδῶν κεφαλαίων τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ ζωῆς, καὶ μάλιστα τῶν κατὰ κοινὴν συναίνεσιν γνωμῶν.

Ἐπειδὴ καὶ εἰς τὴν Δύσιν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην παρατηρεῖται στασιμότης, τὰ φαινόμενα θεωροῦνται παράλληλα καὶ ἀποδίδονται εἰς τοὺς αὐτοὺς λόγους. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ ὅτι εἰς τὴν Δύσιν δὲν ὑπῆρξε μόνον ἀπλῆ στασιμότης, ὑπῆρξε καὶ διακοπὴ ἐπὶ τινα χρόνον, δηλαδὴ μεσαιῶν, ὁ δὲ μεσαιῶν δὲν προήλθεν ἀπὸ ἐσωτερικῆς

¹ Πηγὴ Γνώσεως, ὁμ., PG 94,525.

ἀνακατατάξεις, ἤτοι ἀπὸ τὴν ἀντικατάστασιν τοῦ κλασικοῦ πνεύματος ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀλλ' ἀπὸ τὴν καταστροφὴν τῶν θεσμῶν τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ ὑπὸ ἀπολιτίστων εἰσβολέων. Πράγματι ἡ ἔντασις τῆς περιόδου ἐκεῖ ἐγκυιναίεται μὲ τὴν κατάρρευσιν τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν στερέωσιν τῆς δυνάμεως τῶν γερμανικῶν κρατῶν κατὰ μῆκος τῶν βορείων καὶ νοτίων ἀκτῶν τῆς Μεσογείου, ἡ ὁποία προεκάλεσε τὴν στασιμότητα καὶ τὴν διακοπὴν, ἔφερε μὲ ἄλλους λόγους τὸν μεσαιῶνα, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀπουσίαν κλασικῆς παιδείας δι' ἓν χρονικὸν διάστημα.

Εἰς τὸ Βυζάντιον δὲν συνέβη τοιαύτη καταστροφή, καί, ὅπως εἶδομεν, ἡ κλασικὴ παιδεία διετηρήθη διαπαντός. Κάποιος κλονισμὸς παρετηρήθη μὲ τὴν κατάκτησιν τῶν πλουσιωτάτων νοτίων καὶ ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν ὑπὸ τῶν Ἀράβων τὸν ζ' αἰῶνα, ἀλλ' οὔτε αὐτὸς οὔτε ἡ πρόθεσις τῶν Ἰσαύρων νὰ περιορίσουν τὴν καλλιέργειαν τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν ἐπέφεραν μόνιμα ἀποτελέσματα. Αὐξομειώσεις εἰς τὴν ἔντασιν τῆς πνευματικῆς καλλιέργειας εἶναι σὺνηθες φαινόμενον εἰς τὴν ζωὴν τῶν πολιτειῶν, πολὺ περισσότερον μάλιστα εἰς πολιτείαν τῆς ὁποίας ὁ βίος διήρκεσεν ἐπὶ ἔνδεκα αἰῶνας καὶ πλέον. Οὕτω τὸ Βυζάντιον ἀπὸ 1000 ἔτη μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Δύσεως διεφύλαξε τὰ πολιτιστικὰ ἀγαθὰ τοῦ παρελθόντος, ἐδημιούργησεν ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν καὶ τῆς χριστιανικῆς κληρονομίας ἰδικὸν τοῦ πολιτισμὸν καὶ ὑφιστάμενον αὐτὸ ὅλα τὰ ἀκατάπαυστα κτυπήματα τῶν λαῶν, ὄχι μόνον τῶν βαρβάρων τοῦ Βορρᾶ, τῆς Ἀνατολῆς καὶ τοῦ Νότου, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς ταύτης τῆς Δύσεως, ἀπετέλεσε τὸ προπύργιον ὀπισθεν τοῦ ὁποῖου ἡ Δυτικὴ Εὐρώπη ἠδινῆθη ἐν σχετικῇ ἡσυχίᾳ νὰ ἀνασυγκροτήσῃ τὸν πολιτικόν, κοινωνικὸν καὶ θρησκευτικὸν βίον ἐπὶ τῶν ἔρειπίων τῆς.

Ἐξ ἄλλου οὔτε κἂν στασιμότης δὲν ὑπῆρξεν ἐδῶ. Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ὑπῆρξεν ἦτο ἠθελιμένη καὶ συνειδητὴ μετακίνησις τῶν στόχων καὶ τῶν μεθόδων ἑνὸς μέρους τῆς χριστιανικῆς γραμματείας. Καὶ ἦτο διττὸς ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον δυσκόλως πλέον διανοεῖτο κανεῖς νὰ πρωτοτυπήσῃ εἰς ὅτιδήποτε. Πρῶτον ἡ βαθυτάτη τῶρα ἐκτίμησις πρὸς τοὺς Πατέρας τῶν προηγουμένων αἰώνων καὶ δεύτερον ὁ σοβαρὸς κίνδυνος τὸν ὁποῖον ἐνεῖχε πάντοτε ἡ πρωτοτυπία· διότι αὕτη ἐπιτρέπει παρεκκλίσεις ἀπὸ τὴν παραδεδεγμένην γραμμὴν καὶ αἱ παρεκκλίσεις ὀδηγοῦν εἰς αἵρεσιν, εἶχε δὲ χορτάσει πλέον ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τοιοῦτου εἶδους νεωτεριστικὰ κατασκευάσματα.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ ἐποχὴ αὕτη ἀποτελεῖ περίοδον ἀποθησαυρίσεως τῆς παραδόσεως, ὅπως εἶδομεν πρωτύτερα ἐπίσης καὶ εἰς τὴν γραμματείαν ἐκείνην ἡ ὁποία ἀνασμενίζεται εἰς τὴν ταξινόμη-

καὶ τὰ ῥαῖσι ἡμῶν καὶ τὸ ἔντρο
 πη μου: ἐμαρτυροῦν ἄρτις ἐν ἁλί
 βουτι με·
 * ῥεῖδι: καὶ τὸ ἰσθμὸν ἡμῶν
 καὶ ἰσχυροίαν: καὶ ὑπὲρ ἡμῶν
 λυποῦμεν καὶ οὐ χυπῆς: καὶ
 παρακαλοῦμεν καὶ οὐ χυπῆς
 * αἰ δὲ καὶ τὸ ἰσθμὸν ἡμῶν
 καὶ τὸ ἰσθμὸν ἡμῶν: ποτὶ τὸ ἰσθμὸν
 * ἐρηκτικῶν τῶν ἀποκαταστάσεων
 οὐκ ἔστιν: εἰς πρὸς τὸ ἰσθμὸν
 δὲ τὸ ἰσθμὸν ἡμῶν
 * κοίτην τὴν ἐν τῷ φθαλακτικῷ
 τῶν ἡμῶν: καὶ τὸ ἰσθμὸν ἡμῶν
 τῶν ἡμῶν τῶν ἡμῶν
 * καὶ ἡμῶν τῶν ἡμῶν: καὶ
 ἡμῶν τῶν ἡμῶν
 * ἐν τῷ ἰσθμῷ ἡμῶν
 ἡμῶν: καὶ ἡμῶν τῶν ἡμῶν
 τῶν ἡμῶν τῶν ἡμῶν
 * τῶν ἡμῶν τῶν ἡμῶν
 καὶ τῶν ἡμῶν τῶν ἡμῶν

Εἰκονομαχία.
 Οἱ εἰκονομάχοι, καταστρέφοντας τὰς εἰκόνας, σταυρώνουν ἐκ νέου
 τὸν Χριστόν.
 Γαλιτῆριον Κλοῦδαφ, περί τὸ 830. Ἱστορικὸν Μουσεῖον Μόσχας.

σιν καὶ ἀξιολόγησιν τοῦ ὑφισταμένου ἀπὸ τῶν προηγουμένων αἰώνων ἑρμηνευτικοῦ ὑλικοῦ καὶ τὴν κατ' ἐπιλογὴν θησαυρίσιν του εἰς τὰς ἑρμηνευτικὰς σειράς. Εἰς τὸν τομέα δὲ τοῦτον βεβαίως ἀπουσιάζει σχεδὸν πᾶν εἶδος πρωτοτυπίας.

Δὲν εἶναι ὁμῶς ἀπλῶς στεῖρα ἀποθησαυρίσις ἢ γραμματεία αὐτή. Αὐτὸς οὗτος ὁ Δαμασκηνός, προβάς εἰς ἐνιαίαν σύνθεσιν τῆς ὄλης πατερικῆς θεολογίας καὶ ἐφαρμόσας κατὰ τινα τρόπον σχολαστικὴν μέθοδον διαιρέσεως καὶ διακρίσεως, ἔδωκε μεγάλην ἀξίαν εἰς τὴν ἀπόδειξιν, ἂν καὶ δὲν τὴν ἐπεξεργάσθη ἑκτενῶς, κατῴρθωσε δὲ νὰ ἀποφύγη τὰς δυσκόλως ἀποφενγομένας εἰς παρόμοια ἔργα ἀντιφάσεις. Δυστυχῶς τὸ παράδειγμά του δὲν ἐδημιούργησε σχολὴν, πιθανῶς διὰ τοὺς ἑξῆς δύο λόγους· πρῶτον διότι τὸ ἔργον του δὲν κατέστη ἐνωρὶς εὐρέως γνωστὸν ἐξ αἰτίας τῆς ἀπομονώσεώς του εἰς τὰ ὑπὸ τῶν Ἀράβων κατεχόμενα ἑδάφη τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης καὶ δεύτερον διότι, ὅταν κατέστη γνωστὸν, οἱ μὲν συντηρητικοὶ θεολόγοι ἔκριναν τολμηρὴν τὴν ἐπανάληψιν τοιοῦτου ἐγχειρήματος, θεωροῦντες τὸ ἔργον τοῦτο ὡς ἀποτελοῦν ἀθθεντικὴν σύνοψιν τῆς πατερικῆς θεολογίας, οἱ δὲ φιλελεύθεροι ἔκριναν ἀνεπαρκῆ τοιαύτην προσπάθειαν, θεωροῦντες ἀναγκαίαν τὴν παραχώρησιν μεγαλυτέρας θέσεως εἰς τὴν φιλοσοφίαν.

Θὰ ἦτο ἐξ ἄλλου ἐσφαλμένον νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ὅτι ἡ ἰδία ἀποθησαυριστικὴ μέθοδος ἠκολουθεῖτο καὶ εἰς ἄλλους τοὺς ἄλλους γραμματολογικοὺς τομεῖς. Ἡ ἀνασυγκρότησις τοῦ μοναχικοῦ βίου κατὰ τὰ μέσα τῆς περιόδου καὶ μετὰ τὰ ὀδυνηρὰ πλήγματα τῶν Ἰσαύρων συνωδεύθη μὲ μίαν νέαν ἀνθησιν τῆς ἀσκητικῆς λογοτεχνίας. Μὲ ἀνανεωμένα τυπικά, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς μονῆς τοῦ Στουδίου, τὰ μοναστήρια ὀργανώνονται πλέον κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ διευκολύνεται ἡ μελέτη, ἡ ἐπίδοσις εἰς τὴν καλλιγραφίαν, τὴν ἀντιγραφὴν χειρογράφων, τὴν ὕμνογραφίαν, τὴν χρονογραφίαν, τὴν θεολογίαν.

Ἰδιαιτέρως καρποφόρος ὑπῆρξεν ἡ ἐπίδοσις εἰς τὴν ὕμνογραφίαν, ἡ ὁποία ἔκλεισε σχεδὸν ὀριστικῶς τὸν κύκλον τῆς ἐξελιξέως τῶν ποιητικῶν εἰδῶν τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Ἄν ἡ προηγουμένη περίοδος προσέφερεν εἰς τὴν ποίησιν τὸ κοντάκιον, ἡ παροῦσα προσέφερε τὸν κανόνα εἰς ὄλην του τὴν μεγαλοπρέπειαν, καθὼς καὶ ὠρισμένα εἶδη στιχηρῶν. Ἡ μονὴ τοῦ Ἁγίου Σάββα εἰς τὴν Παλαιστίνην καὶ τοῦ Στουδίου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν πρέπει νὰ πιστωθοῦν μὲ τὴν ἀνεκτίμητον προσφορὰν ἑνὸς πλήθους ποιημάτων, ἀλλ' ἐπίσης καὶ μὲ τὸν ὀριστικὸν καθορισμὸν τῶν ἀκολουθιῶν τῆς ὀρθοδόξου λατρείας.

ΠΙΝΑΞ
ΣΥΓΓΡΑΦΙΩΝ ΤΗΣ Δ' ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΕΠΙΣΗΜΑ ΔΟΓΜΑΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ	Κείμενα Ζ' Οικουμενικής Συνόδου 787 Κείμενα Εικονομαχικής Συνόδου Ἱερείας 754, Εικονομαχικής Συνόδου Κωνσταντινουπό- λεως 815 Κείμενα Συνόδου Ἱεροσολύμων 836, Συνόδου Κωνσταντινουπόλεως 843
ΔΟΓΜΑΤΙΚΟΙ ΤΟΥ Ζ' ΑΙΩΝΟΣ	Ἰωάννης Δαμασκηνός Διδασκαλία Πατέρων
ΥΠΕΡΜΑΧΟΙ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ	Γερμανός Α' Κωνσταντινουπόλεως, Θεόδωρος Ἱεροσολύμων, Γεώργιος Κύπριος, Θεόσε- βος, Ἰωάννης Ἱεροσολυμίτης, Θεόδωρος Καρρῶν Ταράσιος Κωνσταντινουπόλεως, Νικηφόρος Κωνσταντινουπόλεως Θεόδωρος Στουδίτης, Ἐπιφάνιος Σηλυβρίας, Νικήτας Μεδικιώτης, Βασίλειος Ἱεροσο- λυμίτης, Μεθόδιος Κωνσταντινουπόλεως
ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΟΙ	Κωνσταντῖνος Ε' Ἰσαυρος αὐτοκράτωρ, Θεό- φιλος αὐτοκράτωρ, Ἰωάννης Ζ' Γραμματι- κός Ὑλιῆς Κωνσταντινουπόλεως, Ἀν- τώνιος Σουλαίου, Γερόντιος Λάμπης
ΕΡΜΗΝΕΥΤΑΙ	Σειραὶ
ΚΑΝΟΝΟΛΟ- ΓΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ	Κανόνες Πενθέκτης Συνόδου 692
ΑΠΟΓΡΑΦΟΙ	Στέφανος Σαββαΐτης Στέφανος Διάκονος, Νικήτας Ἀμνίτης, Μι-

	<p>χαήλ Ἀρχιμανδρίτης, Ἰωάννης Σάρδεων, Ναυκράτιος Στουδίτης, Θεοστήρικτος, Εὐδίδιος Μοναχός, Ἰγνάτιος Νικαίας, Μητροφάνης Μοναχός, Ἐπιφάνιος Καλλιστρατίτης, Εὐάγριος Μοναχός, Πλωτίνος Θεσσαλονίκης</p>
<p>ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΟΙ</p>	<p>Γεώργιος Σύγκελλος, Θεοφάνης Ὁμολογητής, Γεώργιος Μοναχός Πασχάλιον Χρονικόν, Ἰωάννης Νικίου, Θεοφάνιος Μοναχός</p>
<p>ΡΗΤΟΡΕΣ</p>	<p>Ἀνδρέας Κρήτης, Κοσμᾶς Βεσπτήτωρ, Μιχαήλ Σύγκελλος, Ἰωσήφ Θεσσαλονίκης, Λεόντιος Ἀραβισσοῦ</p>
<p>ΠΟΙΗΤΑΙ</p>	<p>Ἀνδρέας Κρήτης, Κοσμᾶς Μοναχός, Ἰωάννης Δαμασκηνός, Κοσμᾶς Μελωδός, Κυπριανός, Ἰωάννης Παλαιολαυρίτης Θεόδωρος Στουδίτης, Ἰωσήφ Στουδίτης Θεοφάνης Γραπτός, Θεόδωρος Γραπτός Ἡλίας Ἱεροσολύμων, Εὐδόκιμος, Ἰωβ Σπουδαῖος, Κλήμης, Σέργιος Ἀγιοπολίτης, Ἐπιφάνιος, Ἐφραίμ Καίας, Γεώργιος Ἀμάστρεως Κασσιανή</p>
<p>ΑΣΚΗΤΙΚΑ</p>	<p>Τυπικά Μοναστηριακά</p>

Εἰς τὰ μέσα τοῦ 9^{ου} αἰῶνος, εὐθὺς μετὰ τὴν λήξιν τῆς εἰκονομαχίας, παρατηρεῖται αὐξησις ὄλων τῶν δυνάμεων τῆς αὐτοκρατορίας· ἀναδιοργάνωσις τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, ἀνασυγκρότησις τῶν ἐνόπλων δυνάμεων καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐπιτυχῆς ἀντιμετώπισις τῶν ἐπιθέσεων ἐκ τοῦ Βορρᾶ καὶ τοῦ Νότου, ἀναμόρφωσις τῆς παιδείας. Εἶναι ἐποχὴ μιᾶς ἀναστηλώσεως καὶ διακοσμήσεως, εἰς τὰ πλαίσια τῆς ὁποίας ἐντάσσεται καὶ ἡ γενικὴ ἀκμὴ τῶν γραμμάτων μὲ πρωταγωνιστὴν τὸν καθηγητὴν καὶ μετέπειτα πατριάρχην Φώτιον. Ἡ ἀναδιοργάνωσις τοῦ πανεπιστημίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ὁποῖον ἐπὶ ἓνα αἰῶνα ἐλείπουσεν ἐλλιπῶς λόγῳ τῆς πρὸς αὐτὸ δισπιστίας τῶν εἰκονομάχων, συνέβαλε σπουδαίως εἰς τὴν προώθησιν τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν καὶ τὴν μελέτην τῶν ἐπιστημῶν. Παρατηρεῖται ὁμως ἔπειτα τὸ παράδοξον φαινόμενον μιᾶς ἀποτόμου καὶ δυσεξηγήτου ἀνακοπῆς μετὰ δύο περίπου γενεάς. Καμμία ἐποχὴ δὲν ἤρχισε τὴν ἐπίδοσιν τῆς εἰς τὸν χῶρον τοῦ πνεύματος μὲ τόσον πλοῦτον διὰ τὴν ἀνακοπὴν μὲ τόσην πτωχείαν, ὅπως αὐτὴ. Εἶναι πιθανὸν ὅτι εἰς τὴν ἀνακοπὴν αὐτὴν συνετέλεσεν ἢ μετέπειτα ἀπορρόφησις ὄλων τῶν δυνάμεων τοῦ κράτους ἀπὸ τὸν πόλεμον μὲ τοὺς Βουλγάρους, οἱ ὅποιοι ἐπὶ πολλὰς δεκαετίας ἀπεμύζων τοὺς πόρους του, καταπατοῦντες καὶ λεηλατοῦντες τὰς εὐρωπαϊκὰς ἐπαρχίας, ἢ δὲ πιθανότης αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ νέα πνευματικὴ ἀκμὴ παρουσιάζεται εὐθὺς μετὰ τὴν συντριβὴν τῶν Βουλγάρων εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 10^{ου} αἰῶνος. Εἶναι ἐπίσης πιθανὸν ὅτι αὕτη ὀφείλεται ἐν μέρει εἰς τὰς ριζικὰς μεταβολὰς καὶ ἀντικαταστάσεις προσώπων εἰς τὰς ὁποίας προέβη ἡ μακεδονικὴ δυναστεία κατὰ τὴν κατάληψιν τῆς ἐξουσίας καὶ ἰδίως εἰς τὰς διώξεις ἀνθρώπων τοῦ κύκλου τοῦ Φωτίου. Φαίνεται ὁμως ὅτι εἰς τὴν ἀνακοπὴν περισσότερον ὄλων συνετέλεσεν ὁ ἰσχυρὸς κλονισμὸς ὁ ὅποιος προεκλήθη εἰς τὴν βυζαντινὴν κοινωνίαν ἀπὸ τὴν ἐπίμονον ἐνυσχόλησιν μὲ τὰ πνευματικὰ προϊόντα τῆς ἑλληνικῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος.

Ἡ πρώτη πενηκονταετία τῆς περιόδου ταύτης ἐχώρισε μίαν πλειάδα θεολόγων καὶ φιλοσόφων, ἀλλ' ὅλοι αὐτοὶ ἐπισκιάζονται ἀπὸ τὴν δραστηριότητα τοῦ Φωτίου, μὲ τὰ ἀνυπέβλητα εἰς ἀξίαν,

ύφος και ἐπιστημοσύνην συγγράμματά του, τὰ κριτικά, τὰ ἐρμηνευτικά, τοὺς λόγους καὶ τὰς ἐπιστολάς, πολὺ δὲ περισσότερον μὲ τὴν ὤθησιν τὴν ὁποίαν ἔδωσεν εἰς τὰς κλασικὰς σπουδὰς, τὴν συγκρότησιν εὐρυτάτου κύκλου μαθητῶν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ πανεπιστημίου καὶ τὴν ἐνθάρρυνσιν τῆς ἀντιγραφῆς καὶ διαδόσεως κλασικῶν καὶ παλαιο-χριστιανικῶν κειμένων. Φυσικὰ οἱ συντηρητικοὶ ἐκκλησιαστικοὶ

Ὁ αὐτοκράτωρ ἐν δυνάμει
Βασίλειος β' Μακεδῶν. Εἰς τοὺς χρόνους του ἡ πολιτεία ἠναγκάσθη
νὰ προσέξῃ περισσότερο τὴν δυνάμιν ἀπὸ τὸ πνεῦμα. Οἱ ἐχθροὶ γί-
νονται ὑποπόδιον τῶν ποδῶν του. Cod. Marc. Gr. 217, φ. 111α.

παράγοντες δὲν ἦσαν εὐχαριστημένοι ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐπίδοσιν, διότι, ἐνῶ προθύμως ἐδέχθησαν τὰς εἰκαστικὰς τέχνας, ἐφοβοῦντο ὅτι ἄλλα προΐοντα τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὅπως ἡ τραγωδία καὶ ἡ φιλοσοφία, θὰ συνεπήγοντο πλήρη ἐπιστροφὴν εἰς τὸν εἰδολωλατρικὸν βίον. Οἱ Μακεδόνες εἶχον μὲν καὶ δυναστικούς λόγους νὰ μὴ εἰνοοῦν τὴν κίνησιν τοῦ κύκλου τοῦ Φωτίου, ἀλλὰ προφανῶς κατενόουν ὅτι οὗτος προεκάλει τὴν ἀνησυχίαν μεγάλης μερίδος τοῦ λαοῦ, καὶ ὅπωςδήποτε τῆς μεγίστης πλειονότητος τῶν μοναχῶν μὲ τὰς καινοτομίας του. Ἐκ τούτου προέκυψεν ἡ ἀποθάρρυνσις πρὸς τὰς σπουδὰς ταύτας. Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι ἡ ὅλη κίνησις δὲν εἶχεν ἀκόμη προλάβει νὰ ἐνσωματώσῃ καὶ τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν, ἡ ὁποία θὰ ἔδιδε νέαν πνοὴν εἰς τὴν θεολογίαν, ἀλλὰ παρέμεινε διαπαντὸς οἰολογική.

Ὁ Φώτιος εἶναι ὁ πρῶτος θεολόγος ὁ ὁποῖος ἠγκαινίασε τὴν ἀντιρρητικὴν γραμματείαν κατὰ τῶν Λατίνων, κυρίως ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν προνομίων τοῦ πάπα, ἐξ αἰτίας τῆς παρεμβάσεως αὐτοῦ εἰς τὴν ὑπόθεσιν τῆς κανονικότητος τῆς ἐκλογῆς καὶ ἐγκαταστάσεώς του εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον, καὶ ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἐξ αἰτίας τῆς θεολογικῆς ἐπιθέσεως τῶν Λατίνων κατὰ τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς εἰς τὴν Μοραβίαν. Κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως ἡ ἀντιρρητικὴ γραμματεία παραμένει πενιχρά μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ὅποτε ἀναζωογονεῖται καὶ ἐπεκτείνεται, περιλαμβάνουσα εἰς τὰ ἀντικείμενά της καὶ τὰ λοιπὰ γνωστὰ θέματα τοῦ ἀντιλατινικοῦ ἀπλοστασίου, ἴτοι τὰ ἄζυμα, τὸ σημεῖον καθαγιασμοῦ τῶν θείων δώρων, τὴν μὴ μετάληψιν ἐκ τοῦ ποτηρίου, τὴν ἀγαμίαν τοῦ κλήρου, τὸ καθαρτήριο, τὴν ἐνδυμασίαν. Κατ' οὐσίαν ἡ περίοδος αὕτη εἶναι τὸ ἐνδιάμεσον μεταξὺ τῶν δύο κυριωτέρων φάσεων τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν δύο μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν κέντρων Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ ἀνταγωνισμὸς κατέληξεν εἰς τὸ σχίσμα, τὸ ὁποῖον ἔκλεισε τὴν ἔριδα διὰ νὰ ἀνοίξῃ τὰς συζητήσεις πρὸς τὴν ποθητὴν ἐπανένωσιν, αἱ ὁποῖαι διήρκεσαν ἕκτοτε ἐπὶ ἑννέα αἰῶνας.

Εἰς τὴν ὅλην ἀναγεννητικὴν διαδικασίαν τῆς ἐποχῆς ὑπήχθησαν παραδόξως καὶ οἱ βίοι ἁγίων, οἱ ὁποῖοι, ὅπως εἶδομεν, προηγουμένως ἐπεβάλλοντο εἰς συντόμευσιν καὶ ἀπλοποίησιν χάριν τοῦ εὐρυτέρου κοινοῦ, καὶ κυρίως χάριν τῆς ἀναγνώσεως εἰς τὰς συναξεῖς. Τώρα ἡ διαδικασία συντομεύσεως περατώνεται καὶ τὸ σύνολον τῶν συναξαρίων ἐντάσσεται εἰς τὰ μηνολόγια. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁμως ἤρχισε καὶ ἡ ἀντιστροφὸς διαδικασία, καθ' ἣσον οἱ βίοι οὗτοι εἰς πολλοὺς ἐφαινοντο ὅτι δὲν ἀνταποκρίνονται εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς. Οὕτω πολλοὶ ἐξ αὐτῶν, βασικῶς οἱ ἀνωθέτως παραδιδόμενοι, μεταγράφονται (ἢ «μεταφράζονται», ὅθεν καὶ τὸ ὄνομα τοῦ διασκευαστοῦ «με-

ταφραστής») εἰς γλώσσαν λογιωτέραν καὶ καθίστανται ἐκτενέστεροι μετὰ τὴν προσθήκην συχνῶν ἐκθέσεων περὶ θαυματουργικῶν ἐνεργειῶν πρὸς ἰκανοποίησιν τῆς ἐντονωτέρας εὐλαβείας τῶν πιστῶν πρὸς τοὺς ἁγίους.

Τὴν λογίαν ποίησιν ἐθεράπευσε τώρα εἰς πατριάρχης, ὁ Φώτιος, καὶ τὴν λειτουργικὴν ἐκαλλιέργησαν μεταξὺ ἄλλων δύο αὐτοκράτορες, ὁ Λέων Σοφὸς καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος. Ἄλλαι τυπικώτεραι λογογραφικαὶ ἐπιδόσεις, κανονολογικαί, ρητορικαί, χρονολογικαί, ἐρμηνευτικαί, εἶχον ἀντίστοιχον ἀνάπτυξιν.

Ἄν πάντως κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἡ θεολογία δὲν παρουσίασεν ἄλλα ἐντυπωσιακὰ ἐπιτεύγματα, προσέφερε τὸν Συμεὼν τὸν Νεὸν Θεολόγον. Ἡ πνευματικὴ γραμματεία, εὕρισκομένη ἀπὸ τινῶν αἰῶνων εἰς στασιμότητα, καθ' ὃν χρόνον ἡ ἀσκητικὴ ἐκαλλιεργεῖτο σχεδὸν ἀδιαλείπτως, ὠθεῖται κατὰ τὸ τέλος τῆς περιόδου ταύτης διὰ τοῦ Συμεὼν εἰς νέαν ἄνθησιν, μετὰ τὰς ἀπαραμίλλους περιγραφὰς τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς μετ' αὐτοῦ μυστικῆς κοινωνίας εἰς μίαν πλημμύραν ἀγάπης καὶ φωτός. Ἡ γραμματεία τῶν κεφαλαίων εὕρσκεται τώρα εἰς τὸ ἀπόγειόν της, ἀλλ' ἔπειτα πάλιν σιγᾶ ἐπὶ δύο καὶ πλέον αἰῶνας, διὰ τὰ ἐπανεμφανισθῆ μετὰ τοὺς ἡσυχαστάς.

ΠΙΝΑΞ

ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΤΗΣ Ε΄ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΕΠΙΣΗΜΑ ΔΟΓΜΑΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ	Συνόδων Κωνσταντινουπόλεως 861, 867, 869, 879, 920, 1029, 1030, 1054
Ο ΚΥΚΛΟΣ ΤΟΥ ΦΩΤΙΟΥ	Φώτιος Κύριλλος Φιλόσοφος, Γεώργιος Νικομηδείας, Γρηγόριος Ἀσβεστάς, Ἀρέθας Καισαρείας
Ο ΚΥΚΛΟΣ ΤΩΝ ΣΥΝΤΗΡΗΤΙΚΩΝ	Ἰγνάτιος Κωνσταντινουπόλεως, Στυλιανὸς Νεοκαισαρείας, Μητροφάνης Νικομηδείας, Θεόγνωστος Σκευοφύλαξ
ΑΠΟΛΟΓΗΤΑΙ	Νικήτας Βυζάντιος, Βαρθολομαῖος Ἐδεσσηνός

ΑΝΤΙΡΡΗΤΙΚΟΙ	Πέτρος Σικελιώτης, Θεοφύλακτος Κωνσταντινουπόλεως, Εὐθύμιος Μοναχός Δημήτριος Κυζίκου, Ἀθανάσιος Κορίνθου Λέων Ἀχρίδος, Νικήτας Στηθάτος, Ἐπιφάνιος, Μιχαὴλ Κηρουλάριος, Πέτρος Γ' Ἀντιοχείας
ΑΣΚΗΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΙ	Θεόδωρος Σαββαΐτης, Παῦλος Μονεμβασίας, Ἀντώνιος Ι' Κωνσταντινουπόλεως Συμεὼν Εὐλαβής, Συμεὼν Νέος Θεολόγος, Νικήτας Στηθάτος, Στέφανος Νικομηδείας Παῦλος Εὐργετηνός, Μαρκιανός, Ἡλίας Ἐκδικος, Παῦλος Λατρηνός, Ἀθανάσιος Ἀθωνίτης, Ἰωάννης Τσιμισκῆς, Ἰωάννης Ξένος
ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΟΙ	Λέων Διάκονος, Ἰωάννης Καμενιάτης, Ἰωάννης Γεωμέτρης Συνεχιστῆς Θεοφάνους, Λέων Γραμματικός, Θεοδόσιος Μελιτηνός, Γεώργιος Μοναχός, Συμεὼν Λογοθέτης
ΡΗΤΟΡΕΣ	Προκόπιος Χαρτοφύλαξ, Θεόδωρος Σύγκελλος, Ἀρσένιος Κερκύρας, Γρηγόριος Καισαρεύς, Νικηφόρος Σκευοφύλαξ, Κωνσταντῖνος Τίου Λέων ΣΤ' Σοφὸς αὐτοκράτωρ, Νικήτας Παφλαγών, Εὐθύμιος Κωνσταντινουπόλεως, Νικόλαος Α' Μυστικός Κωνσταντινουπόλεως, Πέτρος Ἄργους, Γρηγόριος Ρεφερενδάριος, Κωνσταντῖνος Ζ' Πορφυρογέννητος αὐτοκράτωρ Θεόδωρος Δαφνοπάτης, Θεόδωρος Πρωτασηκρητίς, Ἡλίας Μοναχός, Ἰωάννης Γεωμέτρης, Σισίνιος Β' Κωνσταντινουπόλεως, Ἰωσήφ Σκευοφύλαξ
ΕΡΜΗΝΕΥΤΑΙ	Λέων Χιροσφάκτης, Βασίλειος Νέων Πατρῶν, Νικόλαος Ρηγίου, Νικομήδης, Νι-

κήτας Ἀνθύπατος, Βασίλειος Β΄ Καισαρείας, Γεώργιος Μοκηνός, Θεόφιλος

ΑΓΙΟΓΡΑΦΟΙ

Πέτρος Μοναχός, Σάββας Μοναχός Ὀλυμπίτης, Σάββας Μοναχός Βιζάντιος, Θεόδωρος Μοναχός

Βασίλειος Φιλόσοφος, Νικήτας Κοιαιστωρ, Θεοφάνης Ἰγούμενος, Θεοφάνης Μοναχός

Θεόδωρος Βέστης, Νικήτας Μάγιστρος, Νικηφόρος Φιλόσοφος

Θεόδωρος Νικαίας, Γρηγόριος Μοναχός, Νικήτας Δαβίδ

Θεοφάνιος Καισαρείας, Θεοφύλακτος Νικομηδείας, Θεόδωρος Κυζίκου

Πλωτίνος Θεσσαλονίκης, Βασίλειος Θεσσαλονίκης, Γρηγόριος Αἰγινίτης, Κωνσταντῖνος Ἄργους

Βασίλειος Ἐμέσης, Δωρόθεος Τύρου, Ἰωάννης Ἱεροσολύμων, Βασίλειος Σαββαΐτης

Νικηφόρος Πρεσβύτερος, Ἠσύχιος Πρεσβύτερος, Εὐάριστος Βιβλιοφύλαξ, Νικήτας Κληρικός, Κοσμάς Ρήτωρ, Φώτιος Σκευοφύλαξ, Νικηφόρος Μάγιστρος

Συμεὼν Μεταφραστής

Θεοφάνης Μαλεϊνιώτης, Θεόδωρος Κοιαιστωρ, Νικηφόρος Οὐρυνός

Ἀθανάσιος Λαυριώτης, Νικήτας Θεσσαλονίκης

Νικόλαος Σινυίτης, Ὀρέστης Ἱεροσολύμων, Βαρθολομαῖος Κρυπτοφερρίτης, Λουκάς Κρυπτοφερρίτης

ΚΑΝΟΝΟΛΟΓΙΚΑ Φώτιος Κωνσταντινουπόλεως

ΚΕΙΜΕΝΑ

Ἰωάννης Νίκης, Ἰωάννης Γ΄ Ἀντιοχείας Πολίτης, Σέργιος Β΄ Κωνσταντινουπόλεως, Ἀλέξανδρος Κωνσταντινουπόλεως Στουδίτης, Ἰωάννης Λοξαπατρῆς, Νίκων Μωρορείτης, Νικηφόρος Χαρτοφύλαξ

ΠΟΙΗΤΑΙ

Θεοστήρικτος Στουδίτης, Θεόδωρος Νέος Στουδίτης, Στέφανος Στουδίτης, Ἀρσένιος Στουδίτης, Προκόπιος Στουδίτης, Μεθόδιος Στουδίτης, Φίλιππος Στουδίτης, Ἰσίδωρος Στουδίτης, Μιχαήλ Στουδίτης, Νικόδημος Στουδίτης, Δανιήλ Στουδίτης, Δημήτριος Στουδίτης

Ἀρσένιος Μηδικιώτης, Ἀρσένιος Περγαμηνός, Ἀνδρέας Πηρός, Θεοδοσία, Θέκλα, Λέων Χοιροσφάκτης

Ἰλίας Σύγκελλος, Ἀναστάσιος Τραυλός, Χριστοφόρος Πρωτασηκρήτις, Παῦλος Ξηροποταμηνός, Γαβριήλ Ὑμνογράφος, Θεοδόσιος Διάκονος, Βασίλειος Πηγοριώτης, Εὐθύμιος Στειριώτης, Γρηγόριος Κορίνθου Πάρδος, Χριστοφόρος Μυτιληναῖος, Θεοφύλακτος

Γεώργιος Ἀγιοπολίτης, Παῦλος Ἀμορίου

Ἀρσένιος Κερκύρας, Ἰωσήφ Σικελιώτης, Θεοφάνης Σικελιώτης, Μάρκος Ὑδροῦντος

Νεῖλος Κρυπτοφερρίτης, Παῦλος Κρυπτοφερρίτης, Βαρθολομαῖος Κρυπτοφερρίτης, Λεόντιος Κρυπτοφερρίτης, Ἀρσένιος Κρυπτοφερρίτης, Ἰωσήφ Κρυπτοφερρίτης

Ἰωάννης Ἀντιοχεύς, Στέφανος, Ἰωαννίκιος, Δαμιανός

Τὸ Βυζάντιον ὀλίγον χρόνον μετὰ τὴν συντριβὴν τῶν Σλάβων ἐπιδρομέων εὐρέθη ἐνώπιον νέων ἐχθρῶν. Ἡ ἀρχὴ ἀκριβῶς αὐτῆς τῆς περιόδου σημειώνεται μὲ δύο μοιραίας διὰ τὸ μέλλον του μάχας (1071), τὴν μάχην τοῦ Βάρεως, κατόπιν τῆς ὁποίας αἱ κτήσεις του εἰς τὴν Ἰταλίαν περιήλθον εἰς τοὺς Νορμανδούς, καὶ τὴν ἀκόμη κρισιμωτέραν μάχην τοῦ Μάντζικερτ, κατόπιν τῆς ὁποίας τὸ πλεῖστον τῆς Μικρασίας περιήλθεν εἰς τὸν ἔλεγχον τῶν Σελτζούκων Τούρκων. Παρὰ πᾶσαν ἀντίθετον πρόβλεψιν διέφυγε τὴν ὀριστικὴν καταστροφὴν τότε καὶ ἀπὸ τὸν κλονισμὸν τῆς σελτζουκικῆς εἰσβολῆς συνῆλθε τόσον ταχέως, ὥστε μετὰ δύο δεκαετίας νὰ παίξῃ πάλιν σπουδαῖον ρόλον εἰς τὰς οἰκουμενικὰς ὑποθέσεις, καὶ μάλιστα τὸν πρῶτον ρόλον.

Τὸν χαρακτήρα εἰς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν δίδει ἡ πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἀναγέννησις, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἀπλῶς παράλληλος καὶ σύγχρονος μὲ τὴν ἀναγέννησιν εἰς τὴν Δύσιν, ἀλλὰ προηγῆθη αὐτῆς καὶ ἔδωκεν εἰς αὐτὴν τὰ πρότυπα καὶ τὰς ἀφορμὰς. Γοὺ προσφάτως ἀναδιοργανωθὲν πανεπιστήμιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπῆρξε πρότυπον διὰ τὴν προαγωγὴν τῶν μοναστηριακῶν σχολῶν τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἰταλίας εἰς ἀνωτέρας σχολάς, αἱ ὁποῖαι τελικῶς ὠργανώθησαν εἰς πανεπιστήμια, εἰς δὲ τὴν φιλοσοφίαν πρῶτοι ἐκινήθησαν οἱ βυζαντινοὶ Μιχαὴλ Ψελλὸς καὶ Ἰωάννης Ἰταλός. Ἐπειτα δὲ ἠκολούθησαν οἱ δυτικοὶ λόγιοι, διὰ νὰ καταλάβουν ἐντὸς ὀλίγου, τὸν ἰβ' αἰῶνα, τὴν πρωτοπορίαν.

Τὸ γεγονός τὸ ὁποῖον ἐσημάδευσε τὸν βίον τῆς Ἐκκλησίας διὰ τὸ μέλλον καὶ ἐπηρέασε κάπως τὴν θεολογικὴν σκέψιν εἶναι τὸ σχίσμα. Ἄν καὶ τὸ σχίσμα τοῦ θ' αἰῶνος, ἐπὶ Φωτίου, εἶχεν ἀρθῆ ἐνωρίς, ἢ ἀποξένωσις τῶν δύο Ἐκκλησιῶν ἀπ' ἀλλήλων συνεχίσθη μὲ γοργότερον ρυθμὸν καὶ ὠλοκληρώθη τὸν ια' αἰῶνα. Διάφορα ἔθιμα τῆς μιᾶς, ὡς τὰ μνημονευθέντα ἀνωτέρω, ἂν καὶ ὑφίσταντο ἀπὸ αἰῶνων χωρὶς νὰ σκανδαλίζουσιν κανένα, ἤρχισαν τῶρα νὰ φαίνωνται ὡς παρεκκλίσεις εἰς τὰ ὅμματα τῶν μελῶν τῆς ἄλλης, ὑπεράνω δὲ ὄλων αἰωροῦντο αἱ παπικαὶ διεκδικήσεις περὶ καθολικῆς κυριαρχίας. Ὅλα αὐτὰ συνετέλεσαν ὥστε ἡ προσθήκη τοῦ *filioque* εἰς τὸ σύμβολον τῆς ἐνθρονιστηρίου ἐπιστολῆς τοῦ πάπα Σεργίου δ' καὶ ἔπειτα εἰς τὸ ἐπίσημον

σύμβολον ὑπὸ τοῦ Βενεδίκτου (1014) νὰ βαρύνῃ ὑπερβολικῶς εἰς τὸν ζυγόν. Οὕτω τὸ σχίσμα κατέστη ἀναπόφευκτον (1054) καὶ ὑπῆρξε μοιραῖον τόσον διὰ τὴν Ἐκκλησίαν ὅσον καὶ διὰ τὴν αὐτοκρατορίαν, εἰς τοὺς ἐχθροὺς τῆς ὁποίας προσέθεσε τώρα καὶ ὄλους τοὺς δυτικούς λαοὺς.

Παρατηρεῖται ὁμως τώρα ἐν ἐνδιαφέρον φαινόμενον, ὅτι ὄσον ἀπεμακρύνοντο ἀπ' ἀλλήλων τυπικῶς αἱ δύο Ἐκκλησίαι, τόσον προσήγγιζον καὶ ἐγνώριζον ἢ μία τὴν ἄλλην. Ἐπισκέψεις ἀξιωματούχων, συσκέψεις, σύνοδοι πληθύνονται τώρα ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην ἐποχὴν καὶ ἐπίσης καταβάλλεται προσπάθεια κατανοήσεως καὶ οὐσιαστικῆς προσεγγίσεως. Οὕτω ἡ ἀντιρρητικὴ γραμματεία τρέφεται μὲν ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα καταπνίγουν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστου, ἀλλὰ πολὺ συχνὰ εὐρίσκει τρόπον ἀνόδου εἰς ὑψηλά ἐπίπεδα θεολογικῶν διατυπώσεων, ὅπου αἴρονται αἱ μικρόπνοοι ἀντιθέσεις.

Δὲν εἶναι ὁμως μόνον αὐταὶ αἱ ἀσχολαὶ αἱ ὁποῖαι δεσπόζουσι ἐπὶ τοῦ θεολογικοῦ χώρου, ὅπως κοινῶς νομίζεται, ἀν καὶ δὲν εἶναι ἀνάξια λόγου. Θὰ ἐλέγομεν ὅτι μᾶλλον κυριαρχοῦν αἱ κινήσεις ἀνανεώσεως τῶν θεολογικῶν διατυπώσεων. Διευκρίνομεν δύο σχετικὰς κινήσεις, ἀπομακρυσμένας ἀλλήλων εἰς χρόνον, τῶν ὁποίων ἢ μία ἀπέτυχε καὶ ἡ ἄλλη ἐπέτυχεν.

Ἡ πρώτη κίνησις ἀναφαίνεται εὐθὺς μὲ τὴν ἔναρξιν τῆς περιόδου, ἢ ὁποῖα συμπίπτει μὲ τὴν νέαν ἡκμὴν τῶν κλασικῶν καὶ φιλοσοφικῶν σπουδῶν, καλλιεργουμένων ἀπὸ πλαιάδα ἀνδρῶν ἐντὸς τοῦ ἐπιπέδου βάσεων ὀργανωθέντος πανεπιστημίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ὁποῖον ἔκτοτε κατέστη πρότυπον διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῶν εὐρωπαϊκῶν πανεπιστημίων. ἐντὸς τῆς θεολογικῆς σχολῆς ἐπίσης, καθὼς καὶ ἐκτὸς αὐτῶν, συνίστατο δὲ εἰς τὴν ἀπόπειραν συγκροτήσεως θεολογικοῦ συστήματος μὲ τὴν βοήθειαν τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως. Ἡ προσπάθεια συνεδέετο μὲ τὴν διδασκαλίαν εἰς τὸ πανεπιστήμιον, πρῶγμα τὸ ὁποῖον εἶχε δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις εἰς τὴν κορείαν τῆς. Εἰς τὴν Λύσιν, ὅπου ἡ ἀνωτέρα ἐκπαίδευσις μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς ὑπὸ τῶν Γερμανῶν ἐπιδρομέων κατὰ τὸν ε' καὶ στ' αἰῶνα ἀνεδημιουργήθη διὰ μικρῶν κατ' ἀρχὰς μοναστηριακῶν σχολῶν διαρκῶς διογκουμένων, ἡ θεολογία παρέμεινε διαπαντός ὡς τὸ κύριον ἀντικείμενον διδασκαλίας αὐτῆς. Ἀντιθέτως εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου τὸ ἐκπαιδευτικὸν σύστημα δὲν εἶχε ποτὲ ἀποσυντεθῆ, οὔτε κατὰ τοὺς χρόνους τῆς εἰκονομαχίας ἀκόμη, τὸ πανεπιστήμιον προσέφερεν ὄσας σπουδὰς καὶ αἱ ἐκτὸς Χριστιανισμοῦ παλαιαὶ φιλοσοφικαὶ καὶ λοιπαὶ ἀνώτεραι σχολαί, ἢ δὲ θεολογία ἐδιδάσκετο ὡς κύριον ἀντι-

κείμενον εἰς τὴν πατριαρχικὴν σχολήν. Τοῦτο δὲ ἐξηγεῖ ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν σχετικὴν ἀδυναμίαν τῶν καθηγητῶν τοῦ πανεπιστημίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως νὰ ἀντιμετωπίσουν τὰ θεολογικὰ προβλήματα, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν ἀδυναμίαν τῶν καθηγητῶν τῆς πατριαρχικῆς σχολῆς νὰ χρησιμοποιήσουν ἐπαρκῶς τὴν φιλοσοφικὴν μέθοδον. Οἱ πρῶτοι ἐπεθύμουν νὰ δώσουν εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῶν θεολογικῶν χρῶμα πρὸς συμμόρφωσιν μὲ τὸ ἐπικρατοῦν πνευματικὸν κλίμα, οἱ δεῦτεροι ἐπεθύμουν νὰ δώσουν εἰς τὴν θεολογίαν τῶν φιλοσοφικῶν ἔνδυμα πρὸς ἔνταξιν εἰς τὸ νέον κλασικίζον πνεῦμα· ἀλλὰ δὲν εἶχον τὸν κατάλληλον ἐξοπλισμὸν οὔτε οἱ μὲν οὔτε οἱ δὲ χωριστά, ἐνῶ τὸν εἶχον ἐν συνδυασμῷ. Ἡ καταδίκη τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος τοῦ Ἰωάννου Ἰταλοῦ ἀπέβλεπεν εἰς τὸ νὰ κρημνίσῃ πᾶσαν γέφυραν διευκολύνουσαν τὴν ἐκ νέου πρὸς τὸν πλατωνισμὸν καταφυγὴν, διὰ νὰ ματαιωθῇ ἡ ἐπανάληψις τοῦ πειράματος τοῦ Ὠριγένους.

Βεβαίως αὐτὴ ἡ καταδίκη, παρ' ὅλον ὅτι ἀπεσαφήνιζεν ὅτι δὲν ἐπεδίωκεν ἀπαγόρευσιν τῆς διδασκαλίας τῆς φιλοσοφίας ὡς θύραθεν ἀντικειμένου, ἐτερμάτισε τὴν προσπάθειαν ἀνανεώσεως τῆς θεολογικῆς σκέψεως μὲ τὴν βοήθειαν τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς καταφατικῆς θεολογίας.

Ἐννοεῖται ὅτι ἡ μετριοπαθεστέρα δραστηριότης τῶν συγχρόνων τοῦ Ἰταλοῦ, περιλαμβανομένων καὶ τῶν διδασκάλων αὐτοῦ, εἶχεν εὐχάριστα καὶ μονιμώτερα ἀποτελέσματα. Ἐφερε μίαν ἐξοικείωσιν τῶν λογίων μὲ ἀμφότερα τὰ ἀντικείμενα, τὰ θεῖα καὶ τὰ ἐγκόσμια, οὕτως ὥστε ἀπὸ τῶρα καὶ εἰς τὸ ἐξῆς ὁλονέν περισσότεροι θεολόγοι καὶ κληρικαὶ συνδυάζουν τὴν συγγραφικὴν ἐνασχόλησιν περὶ τὴν οἰολογίαν καὶ τὰς θετικὰς ἐπιστήμας μὲ τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἔργον.

Ἄν ἐξετασθοῦν μὲ περισσοτέραν προσοχὴν τὰ πρῶτα, θὰ ἀποδειχθῇ πιθανῶς ὅτι ἡ σχολαστικὴ θεολογία τῆς Δύσεως ὀφείλει πολὺ περισσότερα εἰς τὴν ἐπιρροὴν αὐτῆς τῆς κινήσεως, τὴν ὁποίαν παρηκολούθει ἐκ τοῦ πλησίον, ἀπὸ ὅσα εἰς ὅποιανδήποτε ἄλλην ἐπιρροήν. Ἄν ἐκείνη ἔλαβε φιλοσοφικώτεραν χροιάν, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸν ἀνωτέρω λόγον, ὅτι δηλαδὴ ἡ θεολογία ἐδιδάσκετο μαζὶ μὲ τὴν φιλοσοφίαν εἰς τὰ πανεπιστήμια, καὶ ἐπίσης εἰς τὸ παράδειγμα τοῦ Αὐγουστίνου. Ὁ Αὐγουστίνος ἀνέπτυξε τοὺς στοχασμοὺς του μὲ τὴν βοήθειαν τῆς φιλοσοφίας καὶ κανεὶς δὲν κατώρθωσε νὰ τὸν μετακινήσῃ ἀπὸ τὴν θέσιν τοῦ μεγάλου διδασκάλου τῆς Ἐκκλησίας, ἀντιθέτως πρὸς ὅ,τι συνέβη εἰς τὴν Ἀνατολήν μὲ τὸν Ὠριγένην, ἡ δὲ μίμησις του τῶρα δὲν ἡγειρεν ἀξιολόγους διαμαρτυρίας.

Ἄν ἡ ἐνασχόλησις μὲ τὴν φιλοσοφίαν προεκάλει ἀνησυχίας, διότι ἡπείλει μετασχηματισμὸν τῆς φιλοσοφίας εἰς θεολογίαν καὶ

ἐπιστροφὴν εἰς τὸν Νεοπλατωνισμόν, ἢ ἐπίδοσις εἰς τὴν κλασικὴν φιλολογίαν ἦτο ἀνώδυνος. Τοῦτο μάλιστα ἐζήτουν καὶ διὰ τὴν φιλοσοφίαν οἱ συντηρητικοὶ ἐκκλησιαστικοί, νὰ εἶναι ἀπλῶς προπαίδεια καὶ νὰ μὴ καταντᾶ δόγμα πίστεως. Ὑπῆρξαν πολλοὶ οἱ θεολόγοι καὶ ἐπίσκοποι, οἱ ὅποιοι κατένειμαν τὴν συγγραφικὴν τῶν προσπάθειαν ἰσομερῶς μεταξὺ φιλολογίας καὶ θεολογίας, ὅπως κατένεμον καὶ τὴν ἄλλην δρᾶσιν τῶν μεταξὺ διδασκαλικῆς ἔδρας καὶ ἐπισκοπικοῦ θρόνου.

Λίναται νὰ συναχθῇ καὶ ἀπὸ ὅσα ἐλέχθησαν προηγουμένως ὅτι ἡ θεολογικὴ κίνησις κατὰ τὸν αἰῶνα τῶν Κομνηνῶν ἦτο ζοηροτέρα τῶν προηγουμένων αἰώνων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὀφείλεται πρῶτον μὲν εἰς τὴν ἐνθάρρυνσιν ὑπὸ τῶν αὐτοκρατόρων τῆς δυναστείας ταύτης, οἱ ὅποιοι ἔτρεφον ἰδιαίτεραν ἐκτίμησιν εἰς τὴν θεολογίαν, δεῦτερον δὲ εἰς τὴν καλὴν ὀργάνωσιν τῶν σχολῶν.

Καθίσταται συμφές ἀπὸ τὴν ἀμυδρὰν εἰκόνα περὶ τῆς διαλεκτικῆς κινήσεως ἡ ὁποία ἐδόθη ἀνωτέρω ὅτι τοὺς βυζαντινοὺς θεολόγους ἀπησχόλουν σοβαρῶς τὰ ὄντολογικά, κοσμολογικά, ἀνθρωπολογικά καὶ γνωσιολογικά προβλήματα, ὡς καὶ τοῖς θεολόγοις τῆς Δύσεως, καὶ μάλιστα εἰς χρόνον πάντοτε προηγουμένον κατὰ τινὰς δεκαετίας ἀπὸ τῶν τῶν δευτέρων. Μετὰ τὴν ἀπόκρουσιν ὅμως τῆς ἀποκείρας τοῦ Ἰωάννου Ἰταλοῦ καὶ τῶν μαθητῶν του οἱ θεολόγοι δὲν ἦσαν πρό-

Οἱ αὐτοκράτορες προσκυνηταί.

Ὁ Ἰωάννης β' Κομνηνὸς καὶ ἡ σύζυγός του Εἰρήνη εἰς τὸ πλευρὸν τῆς Θεοτόκου.

Ψηφιδωτὸν Ἁγίας Σοφίας τοῦ ἔτους 1118.

θυμοί νά ἀκολουθήσουν τόν δρόμον του, ἀντιθέτως μάλιστα ἐπέστρεψαν εἰς τήν παραδοσιακὴν γραμμὴν. Ὁ σιωπηρῶς καθορισθεὶς κανὼν, «ἡ φιλοσοφία διὰ τὴν φιλοσοφίαν μόνον καὶ δι' ἀπλὴν προπαίδειαν εἰς τὴν θεολογίαν», τηρούμενος ἔκτοτε αὐστηρῶς, ἠμπόδισε τὴν συγκρότησιν συστημάτων ἀντιστοιχῶν πρὸς τὰς λατινικὰς *summas* τοῦ ἐπομένου αἰῶνος, παρὰ τὰς ἐπιμελεῖς προσπαθείας τὰς ὁποίας κατέβαλον ὄχι ὀλίγοι ἄνδρες. Χωρὶς προσφυγὴν εἰς τὴν φιλοσοφικὴν μεθοδολογίαν εἶναι ἀδύνατος ἡ συγκρότησις συστήματος. Λιὰ τοῦτο οἱ ἄνδρες οὗτοι ἀπεθησαύρισαν κατὰ τὸ πλεῖστον πολύτιμον ὑλικὸν ἢ περιωρίσθησαν εἰς παραιναιτικὴν καὶ ἠθικολογικὴν θεολογίαν.

Οἱ αὐτοκράτορες ἀντιλαμβάνόμενοι ὅτι οἱ τότε καιροὶ ἐχρειάζοντο κάτι τὸ νέον εἰς τὴν θεολογίαν, παρώτρυνον τοὺς λογίους εἰς τὴν σύνταξιν συνθέτων ἔργων τὰ ὁποῖα θὰ ἐδίδον ἀπάντησιν εἰς τὰ ἐρωτήματα, τὰ ὁποῖα εἶχε προκαλέσει ἡ ἀναγέννησις τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως καὶ ὄπλα ἐναντίον τῶν δυαρχικῶν καὶ ἄλλων αἱρέσεων αἱ ὁποῖαι εὑρίσκοντο εἰς ἀκμὴν. Αὐτοὶ ὅμως ἔδωσαν ἀπάντησιν μὲ λόγους οἱ ὁποῖοι εἶχον λεχθῆ ὀκτακόσια ἢ ἑξακόσια ἔτη ἐνωρίτερον, χωρὶς κἄν μίαν προσπάθειαν προσαρμογῆς των. Εἰς αὐτὴν τὴν γραμματείαν ἐντάσσονται τὰ ὀγκώδη ἑρηνιστικὰ ἔργα τὰ ὁποῖα φέρουν τὰ ὀνόματα Πανοπλία, Θεσαυρὸς καὶ τὰ σχετικὰ. Ἐν τούτοις ὅμως ὑπάρχουν περιπτώσεις ὅπου μίαν δυνατὴν προσωπικότητα εὑρίσκει τὸν τρόπον νά πρωτοτυπήσῃ, ὅπως εἶναι ὁ Νεῖλος Δοξαπατρῆς.

Ἡ ἐπίδοσις εἰς τὸ κανονικὸν δίκαιον ἐμφανίζει ἰδιαιτέραν ἐντυσιν κατὰ τὸν 15^{ον} αἰῶνα, ὄχι δὲ μόνον εἰς τὴν Ἀνατολήν. Πρόκειται κυρίως περὶ τῆς ἐνασχολήσεως μὲ τὴν ἐρμηνείαν τῶν κανόνων, τὴν ὁποίαν ἐξεπόνησαν τρεῖς διάσημοι ἐρμηνευταί, οἱ Ἀλέξιος Ἀριστηνός, Ἰωάννης Ζωναρᾶς καὶ Θεόδωρος Βαλσαμών. Ὅπως αἱ γνῶμαι τῶν παλαιῶν Ῥωμαίων νομοδιδασκάλων, οὕτω καὶ τῶν παρόντων κανονολόγων αἱ γνῶμαι ἀπέκτησαν κύρος σχεδὸν κανονικόν, διατηρηθὲν μέχρι σήμερον.

Ἡ ἐρμηνεία, ἡ ποίησις, ἡ ρητορεία ἐθεραπεύθησαν κατὰ τρόπον τυπικόν, χωρὶς ἰδιαιτέρας ἐξάρσεις.

ΠΙΝΑΞ
ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΤΗΣ ΣΤ' ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΕΠΙΣΗΜΑ ΔΟΓΜΑΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ	Συνόδων Κωνσταντινουπόλεως 1082 κατὰ Ἰωάννου Ἰταλοῦ, 1092 περί εἰκόνων καὶ ἀναθημάτων, 1117 κατὰ Εὐστρατίου Νικαίας, 1156 καὶ 1157 περί τοῦ χαρακῆρος τῆς εὐχαριστιακῆς προσφορᾶς, 1166 περί τῆς ἐννοίας τῆς προτύσεως «ὁ πατήρ μείζων μου ἔστιν», 1171 περί τῆς ἐνώσεως, 1199 κατὰ Μύρωνος Σικιδίτου
ΑΠΟΛΟΓΗΤΑΙ	Μανουὴλ Α' Κομνηνὸς αὐτοκράτωρ
ΦΙΛΟΣΟΦΟΥΝΤΕΣ ΘΕΟΛΟΓΟΙ	Ἰωάννης Μαυρόπουλος, Ἰωάννης Κωνσταντινουπόλεως Ξιφιλίνος, Μιχαὴλ Ψελλὸς Ἰωάννης Ἰταλός, Θεόδωρος Σμυρναῖος Εὐστράτιος Νικαίας
ΔΟΓΜΑΤΙΚΟΙ Εἰς Κομνηνῶν καὶ Ἀγγέλων	Ἀλέξιος Α' Κομνηνὸς αὐτοκράτωρ, Μανουὴλ Α' Κομνηνὸς αὐτοκράτωρ Λέων Μαρκιανουπόλεως, Ἰωάννης Β' Κιέβου, Συμεὼν Ἱεροσολύμων, Ἰωάννης Ἱερολύμων Λέων Χαλκηδόνας, Νικόλαος Ἀδριανουπόλεως, Βασίλειος Εὐχαΐτων, Ἰσαάκ Κομνηνὸς Ἰωάννης Δ' Ἀντιοχείας Εὐθύμιος Ζυγαβηνός, Ἰωάννης Φουρνῆς, Νικήτας Σεΐδης, Νικήτας Χαρτοφύλαξ, Νεῖλος Δοξαπατρῆς, Νικόλαος Δ' Κωνσταντινουπόλεως Μουζάλων, Νικήτας Μαρωνείας, Νικόλαος Μεθώνης, Ἀνδρόνικος Καματερός Δημήτριος Λάμπης, Βασίλειος Μαστωρ, Ἰωάννης Εἰρηναῖος, Κωνσταντῖνος Κερκύρας, Σωτήριχος Παντεύγενος Βασίλειος Καλός, Μιχαὴλ Γ' Κωνσταντι-

	νουπόλεως, Ἰωάννης Κλαυδιουπόλεως, Θεοφριανὸς Φιλόσοφος, Λεόντιος Ἱεροσολύμων, Δημήτριος Τορνίκης
ΑΣΚΗΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΙ	Φίλιππος Μονότροπος, Συμεὼν Εὐχαΐτων, Τιμόθεος Εὐεργετηνός, Μιχαὴλ Ἀτταλειώτης Ἀντώνιος τῆς Μελίσσης, Βασίλειος Μαλεινιώτης, Πέτρος Δαμασκηνός, Πέτρος Μανσοῦρ Ἡσαΐας Ἰγούμενος, Λουκάς Ἀδιάλειπτος Γεώργιος Πακουριανός, Μανουὴλ Στραυμνίτης, Χριστόδουλος Πατμώτης, Λέων Ἄργους, Γεράσιμος Εὐθυμιάτης, Ἀθανάσιος Φιλανθρωπηνός, Νικηφόρος Μυστικὸς Λουκάς Σικελιώτης, Νικόλαος Κασολίτης
ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΟΙ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΟΙ	Ἄννα Κομνηνή, Ἰωάννης Κίνναμος Ἰωάννης Σκυλίτης, Γεώργιος Κεδρηνός, Ἰωάννης Ζωναράς, Κωνσταντῖνος Μανυσσῆς, Μιχαὴλ Γλυκᾶς, Ἐφραίμ Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος
ΑΓΙΟΓΡΑΦΟΙ	Ἰωάννης Πετρινός, Ἰωάννης Ἀγιοπολίτης Νεῖλος Κρυπτοφερρίτης, Λέων Σικελιώτης Γραμματικὸς Νικόλαος Κατασκεπηνός, Θεόδωρος Πρόδρομος, Βασιλικὸς Διάκονος, Στέφανος Μελίας, Ἰωάννης Τζέτζης, Φιλάγαθος, Ἰωάννης Ρόδου Ἀθανάσιος Ἀντιοχείας, Ἰωάννης Ἱεροσολύμων Μερκουρόπουλος
ΕΡΜΗΝΕΥΤΑΙ	Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, Νικήτας Ἡρακλείας, Μιχαὴλ Γλυκᾶς Σικιδίτης, Ἡλίας Κρήτης
ΡΗΤΟΡΕΣ	Ἰωάννης Ξιφιλίνος Νέος, Ἰωάννης Κωνσταντουπόλεως Ἀγαπητός, Θεοφάνης Κεραμεύς, Νεόφυτος Ἐγκλειστος, Νεόφυτος

	Εὐσχήμων Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης Κατάφλωρος Ἰωάννης Κασταμονίτης, Παντολέον Χαρτο- φύλαξ, Γεώργιος Βούλτζης, Λέων Βελια- νίτης, Νικήτας Χωνιάτης, Κύριλλος Στιλ- βῆς
ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΟ- ΛΟΓΟΙ	Θεόδωρος Ἀνδίδων
ΚΑΝΟΝΟΛΟΓΟΙ	Ἰωάννης Ζωναρᾶς, Ἀλέξιος Ἀριστηνός, Θε- όδωρος Βαλσαμών Πέτρος Χαρτοφύλαξ, Μιχαήλ Χοδμνος, Ἀ- δριανός Βουλγαρίας, Νικόλαος Γ΄ Κων- σταντινουπόλεως Γραμματικός, Μιχαήλ Β΄ Κωνσταντινουπόλεως Ὁξεΐτης, Κοσμάς Κωνσταντινουπόλεως Ἀττικός, Νικόλαος Δ΄ Κωνσταντινουπόλεως Χλιαρηνός, Λου- κάς Κωνσταντινουπόλεως Χρυσοβέργης
ΠΟΙΗΤΑΙ	Ἰωάννης Μαυρόπουλος, Θωμάς Ὑμνογράφος, Γεώργιος Σκυλίτσης, Θεόδωρος Πρόδρομος

Ζ'. ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ

1204-1453

Ἐν μέσῳ τῶν διαδοχικῶν κλονισμῶν, τοὺς ὁποίους ὑφίσταται τὸ Βυζάντιον ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς του ἐχθροὺς, πάντοτε ἀνανεουμένους καὶ ἐναλλασσομένους, ἀπὸ τὸν Βορρᾶν, τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὸν Νότον, τώρα δὲ καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν Δύσιν, ἡ θεολογία συνεχίζει τὸν δρόμον τῆς ἀκλόνητος. Εἶναι καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ σημείου ἀξιοθαύμαστος καὶ γενικώτερον ἢ ἀντοχὴ τοῦ βυζαντινοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, ἡ ὁποία ἐπέτρεψε μίαν λαμπρὰν πνευματικὴν καὶ καλλιτεχνικὴν ἀνθησιν εἰς τὰς δυσμὰς τοῦ βίου του, ἀνθησιν ὄχι κἄν παράλληλον καὶ σύγχρονον μὲ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Δύσεως, ἀλλὰ καὶ προηγηθεῖσαν αὐτῆς καὶ δώσασαν εἰς αὐτὴν τὰς ἀφορμὰς καὶ τὰ πρότυπα. Καθ' ὃν χρόνον οἱ ἐχθροὶ του ἐνηλλάσσοντο καὶ ἀνεπέωνον τὰ κτυπήματά των, τὸ Βυζάντιον ἀνεπέωνετο συνεχῶς καὶ παρουσιάζετο συνεχῶς ἀκμαῖον.

Ὁ βίος τοῦ Βυζαντίου, κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον συνοδεύεται ἀπὸ μίαν συνεχῆ ὑπήχησιν, τὰς συζητήσεις τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν Λατινικὴν καὶ τὴν σχετικὴν μὲ αὐτὰς ἀντιρρητικὴν θεολογίαν. Κατὰ τοὺς δύο προηγηθέντας αἰῶνας αἱ συζητήσεις ἀπέβλεπον εἰς τὸ νὰ πεισθοῦν οἱ μὲν περὶ τῆς ὀρθότητος τῶν ἀπόψεων τῶν δέ. Τελικῶς φυσικὰ εἶχον καταλήξει εἰς τὴν ἀπομόνωσιν τῶν δύο κυριωτέρων ζητημάτων τὰ ὁποῖα ἐχώριζον τὰς Ἐκκλησίας, περὶ τοῦ πρωτείου τοῦ πάπα καὶ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Πνεύματος. Ὁ ἀγὼν ἐστράφη περισσύτερον περὶ τὸ δεύτερον θέμα. Τὸν 13' αἰῶνα ἡ ἀντιρρητικὴ θεολογία κατέστη διαλλακτικώτερα, ὄχι βεβαίως ἐκ μέρους τῶν παραγόντων τῆς Δύσεως, οἱ ὁποῖοι κατεῖχοντο ἀπὸ δικαιολογημένην ὑπερηφάνειαν διὰ τὰς μεγάλας κατακτήσεις τοῦ παπισμοῦ, ἀλλ' ἐκ μέρους τῶν Ἀνατολικῶν οἱ ὁποῖοι ἐχειμάζοντο ἀπὸ τὰς ἀγρίας ἐπιθέσεις τῶν ξένων, βαρβάρων ἢ ἡμιβαρβάρων. Ἡ διάθεσις τοῦ συμβιβασμοῦ χαρακτηρίζει λογίους καὶ ἱεράρχας τῆς Νικαίας καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῶν χρόνων τῶν Λασκάρων καὶ τῶν πρώτων Παλαιολόγων. Ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης ἀντεμετώπιζε τὸ ζήτημα τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Πνεύματος μὲ διάθεσιν καταλλαγῆς καὶ εἰλικρινείας. Ἐδήλωνεν ὅτι δὲν εἶναι διατεθειμένος νὰ εἰσέλθῃ εἰς ἔριδας καὶ ὅτι ὁμιλεῖ μὲ παρρησίαν πρὸς τοὺς ἀληθῶς σοφοὺς οἱ ὁποῖοι κατανοοῦν τὰ πράγματα, ἀλλὰ φοβεῖται νὰ ἀπειθῶν-

Θῆ πρός τοὺς ἀσόφους, οἱ ὅποιοι δὲν τὰ κατανοοῦν, ἰδίως ὅταν εἰς τὴν ἀσοφίαν τῶν προστίθεται καὶ ἡ ἐριστικότητα. Δέχεται τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ἐκ τοῦ Πατρὸς μὲν ὡς ἐξ ἀρχῆς, ἐκ τοῦ Υἱοῦ δὲ ὡς δι' ἀποστολήν. Τὴν ἐκπόρευσιν ὑπὸ τὴν δευτέραν ἔννοιαν ἐξηγεῖ ὡς χορήγησιν καὶ ἐκχυσιν τοῦ Πνεύματος πρὸς τὰ κτίσματα καὶ κατοχυρῶνει διὰ πατερικῶν μαρτυριῶν. Ἡ ἀποψις αὐτή, παλαιὰ εἰς τὴν σύλληψιν καὶ νέα εἰς τὴν διατύπωσιν, ἐκφράζεται καλύτερον μὲ τὴν φράσιν «δι' Υἱοῦ». Ὑπὸ τῶν Λατίνων ἐπηνέθη καὶ ὑπὸ τῶν Ἀνατολικῶν ἐπεκρίθη, διότι ἀμφότεροι παρεξήγησαν τὴν ἔννοιάν της.

Εἰς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος αὐτοῦ καὶ ἐν συνεχείᾳ κατὰ τὸν ἰδ' αἰῶνα διεμορφώθησαν δύο σαφῶς χωρισταὶ μερίδες, τῶν φιλενωτικῶν καὶ τῶν ἀνθενωτικῶν. Ἐκτοτε πᾶς θεολόγος ἔπρεπε νὰ εἶναι εἴτε τὸ ἓν εἴτε τὸ ἄλλο καὶ αἱ ἐξαιρέσεις εἶναι μὲν σημαντικαί, ἀλλ' ὀλίγαι. Ἡ τελευταία ἀγωνία τοῦ Βυζαντίου συνοδεύεται ἀπὸ ἓνα ἀδυσώπητον ἐσωτερικὸν ἀγῶνα μεταξὺ τῶν δύο παρατάξεων. Ἀτελείωτοι εἶναι αἱ σελίδες αἱ ὅποιαι ἀπέρρευσαν ὑπὸ τὸν ἀγῶνα τοῦτον.

Τώρα βεβαίως ἦτο ὄχι μόνον ἀπαρμιτήτων ἀλλὰ καὶ ἀναπόφευκτον νὰ καταβληθοῦν προσπάθειαι διὰ νέας θεολογικὰς διατυπώσεις καὶ συνθέσεις. Ἡ ἀνανέωσις δὲν ἐπετεύχθη δι' ἐπιδράσεως τῆς δυτικῆς σχολαστικῆς θεολογίας ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς, ὅσον καὶ ἂν αὕτη ἦτο ἀκμαία κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Τόσων αἰῶνων παράδοσις κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Ἑλλάς καὶ ἡ ἑλληνόφωνος Ἐκκλησία ἐπηρέαζον πνευματικῶς τὴν Λύσιν, καὶ αὐτῶν τὰ πνευματικὰ προϊόντα μετεφράζοντο ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν λατινικὴν (ὅπως ἄλλωστε καὶ εἰς τὰς ἀνατολικὰς γλώσσας), δὲν ἦτο εὐκόλον νὰ ὑγνοηθῆ καὶ ὑπερπηδηθῆ. Ἀκόμη καὶ εἰς γιγάντιος στοχαστῆς, ὁ Λύγουστίνος, δὲν ἤξιόθη νὰ μεταφρασθῆ εἰς τὴν ἑλληνικὴν, καὶ μάλιστα εἰς πολὺ περιορισμένην ἑκτασιν, πρὶν παρέλθουν αἰῶνες ὀλόκληροι. Τὴν σχολαστικὴν θεολογίαν κατέστησαν γνωστὴν εἰς τὸ Βυζάντιον διὰ πρώτην φοράν οἱ ἀδελφοὶ Δημήτριος καὶ Πρόχορος Κυδῶναι κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῶν τοῦ ἰδ' αἰῶνος. Καὶ ἐκίνησε μὲν αὕτη τὸ ἐνδιαφέρον ὠρισμένων λογίων, ἀλλ' ἦτο πλέον ἀργὰ νὰ ἐπηρεάσῃ εὐρύτερον τὴν θεολογικὴν σκέψιν, πολὺ περισσότερον καθ' ὅσον ὄλοι οἱ θαυμασταὶ της προσεχώρησαν εἰς τὴν λατινικὴν Ἐκκλησίαν.

Ὑπῆρξε μία ἀξιόλογος ἐνδογενὴς ἀπόπειρα συγκροτήσεως μεγάλου θεολογικοῦ συστήματος. Εἰς τὴν Νίκαιαν ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης, δόκιμος συγγραφεὺς καὶ δεινὸς διαλεκτικὸς, ἠσχολήθη μὲ τὴν ποίησιν, τὴν χημείαν, τὴν φυσικὴν, τὴν φιλολογίαν, τὴν λογικὴν καὶ τὴν θεολογίαν. Ἀνῆκεν εἰς τὸ εἶδος τῶν ἐπιστημόνων οἱ ὅποιοι

διαπρέπουν εις ὄλους τοὺς τομεῖς ἀλλὰ δὲν ἀφήνουν κάτι διὰ τὸ ὅποιον θὰ τοὺς μνημονεύουν ἰδιαιτέρως αἱ μέλλουσαι γενεαί. Ὁ μαθητὴς του ὁμῶς Θεόδωρος β' Λάσκαρις, ἡ εὐγενεστέρα Ἰσως καὶ συγχρόνως τραγικωτέρα φυσιογνωμία ἀπὸ ὅσας ἀνῆλθον εἰς τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον τοῦ Βυζαντίου, ἦτο διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν διδάσκαλον, διότι διέθετε συστηματικὴν σκέψιν. Εἶχε πρόγραμμα νὰ συνθέσῃ ὀλόκληρον σύστημα τῆς καθ' αὐτὸ θεολογίας, ἀντίστοιχον ἀλλὰ καὶ κάπως διάφορον ἀπὸ τὰς λατινικὰς σούμμας. Τὰ μερικῶς ἐκδοθέντα βιβλία τῆς χριστιανικῆς θεολογίας του, ἀναφερόμενα εἰς τὸ ὄν, τὸ ἔν, τὰ τρία, τὴν θεωνυμίαν, τὴν τριάδα, τὴν ἐκπόρευσιν, δεικνύουν εἰς τί ἀπέβλεπεν ὁ στοχαστὴς ἡγεμὼν, ὅταν ἀνελάμβανε τὴν σύνταξιν τοῦ ἔργου τούτου, τὸ ὅποιον παρέμεινεν ἡμιτελὲς λόγῳ προώρου θανάτου του. Ὁ δυναμισμὸς του μαρτυρεῖται ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο συστηματικὸν ἔργον, εἰς τὸ ὅποιον μὲ ἐκπληξιν παρατηροῦμεν νὰ ἐφαρμόζῃ τόσον ἐνωρὶς τὰ φυσικὰ καὶ τὰ μαθηματικὰ ἐπὶ τῆς φιλοσοφίας.

Μονιμώτερα ἀποτελέσματα προήλθον ἀπὸ ἄλλην κατεύθυνσιν. Ὁ μοναχικὸς βίος ἤκμυσε καὶ κατὰ τὴν προηγουμένην περίοδον, ἀλλ' ἐπὶ δύο αἰῶνας ἡ νηπτικὴ θεολογία ἔμεινε παρημελημένη. Εἰς τὰ τέλη τοῦ ἰγ' αἰῶνος ἐνεφανίσθη ὄχι πλέον ὡς θεολογία ἀλλ' ὡς πρακτικὴ. Δύο συγγράμματα, Ἐν τοῦ ἱσαλιώτου μοναχοῦ τοῦ Ἁγίου Ὁρους Νικηφόρου καὶ Ἐν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Συμεῶν τοῦ Νέου, παρήγγελλον τὴν παντὶ τρόπῳ ἐπιδίδωξιν τῆς καθαρᾶς προσευχῆς, μὲ προφύλαξιν τῆς προσοχῆς ἀπὸ ἐξωτερικὰ ἐρεθίσματα, στήριξιν τοῦ πάγωνος ἐπὶ τοῦ στήθους καὶ προσήλωσιν τοῦ βλέμματος ἐπὶ τοῦ ὀμφαλοῦ, συγκέντρωσιν τοῦ νοῦ ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ πρὸς τὰ ἔσω. Ἡ μέθοδος αὕτη, πολὺ μηχανικὴ καὶ ὑπομνηστικὴ ἐξωχριστιανικῶν ὑποδειγμάτων, ἠκολουθεῖτο ἀπὸ μίαν μικρὰν μειονότητα μοναχῶν.

Σύνθημα τῆς μερίδος αὐτῆς τῶν μοναχῶν ἦτο ἡ ἡσυχία καὶ τὴν τεχνικὴν τῶν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν πρακτικὸν ἡσυχασμὸν. Κανεὶς ἀπὸ τοὺς πιστοὺς τῆς δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ φαντασθῇ ποίαν ἐπίπτωσιν θὰ εἶχεν αὕτη εἰς τὴν ὀρθόδοξον θεολογίαν. Ἡ πρώτη ἐπίπτωσις ἦτο ἀρνητικὴ ἦτο ἡ λεγομένη ἡσυχαστικὴ ἔρις, ἡ ὁποία προεκλήθη ἀπὸ τὴν πολεμικὴν τὴν ὁποίαν ἤσκησεν ὁ Βαρλαάμ Καλαβρὸς ἐναντίον τῆς τεχνικῆς αὐτῆς μεθόδου τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν. Ἡ ἔρις αὕτη εἶναι καθαρῶς θεολογικοῦ χαρακτῆρος καὶ ἐσφαλμένως κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ὑπὸ πολλῶν τὰ αἷτια αὐτῆς ἀνεζητήθησαν ἐκτὸς τοῦ θεολογικοῦ πεδίου, ὡς ἐπὶ παραδείγματι εἰς τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ μοναχῶν καὶ κοσμικοῦ κλήρου ἢ μεταξὺ ἀναγεννητῶν καὶ συντηρητικῶν ἢ μεταξὺ ἐνωτικῶν καὶ ἀνθενωτικῶν. Τὸ ἐνωτικὸν θέμα ἔπαιξε πράγματι ἀξιόλογον ρόλον ἀλλὰ μόνον

ὡς ὑστερογενές στοιχείον καὶ κατὰ τὰ μεταγενέστερα στάδια τῆς ἑριδος. Ὅλοι οἱ ἡσυχασταὶ διέκειντο δυσμενῶς πρὸς τὰς τάσεις ἐνώσεως μετὰ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, χωρὶς ὅμως νὰ ἀπορρίπτουν τὰς μετ' αὐτῆς συζητήσεις, ἐνῶ οἱ ἀντίπαλοι τῶν δὲν ἦσαν ὅλοι φιλενωτικοί. Ἐξ ἄλλου ὑπὲρ τῆς ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων ἦσαν μερικοὶ σημαίνοντες ἡσυχασταί.

Βασιλεὺς καὶ μοναχός.

Τίποτε δὲν συμβολίζει ἐπιτυχέστερον τὸν στενὸν σύνδεσμον πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀπὸ τῆν εἰκόνα αὐτῆν τοῦ Κωνσταντινουπρωτῶν ὡς αὐτοκράτορος Ἰωάννου ΣΤ' καὶ δεύτερον ὡς μοναχοῦ Ἰωάννου. Ἡ σύγχρονονιστικὴ παράστασις δεικνύει ὅτι ὑφίσταντο ἐξ ἀρχῆς καὶ πρὸς ἰδίαιτες εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνδρός, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε σπουδαῖος ἱστορικός καὶ θεολόγος. Μικρογραφία χειρογράφου περιέχοντος ἔργα του, Cod. Paris. Gr. 1342, φ. 1233.

1 Ὑπὲρ Ἠσυχαστῶν
2,3,49. ΧΡΗΣΤΟΥ Α',
582.

Αἷτια τῆς ἔριδος εἶναι ὅτι οἱ ἀντιησυχασταὶ ἐταύτιζον τὸ πεδία τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς θεολογίας, ἐνῶ οἱ ἡσυχασταὶ τὰ διεχώριζον, ὅτι οἱ ἀντιησυχασταὶ ἔθετον τὴν θεολογίαν ὡς ἀντικείμενον ἐρεύνης, ἐνῶ οἱ ἡσυχασταὶ ἐχρησιμοποιοῦν ταύτην ὡς μέσον θρησκευτικῆς ἐμπειρίας, ὅτι οἱ ἀντιησυχασταὶ δὲν παρεδέχοντο πραγματικὴν ὑπαρξιν τῶν κοινῶν ἐννοιῶν, ἐνῶ οἱ ἡσυχασταὶ τὴν παρεδέχοντο, ὅτι οἱ ἀντιησυχασταὶ ὡς ὀρθολογισταὶ ἐστήριζον τὴν γνῶσιν εἰς τὰς ἰκανότητας τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ, ἐπειδὴ δὲ ὁ Θεὸς εἶναι ὑπερβατικός, ἐθώρουν ἀδύνατον τὴν γνῶσιν αὐτοῦ, ἐνῶ οἱ ἡσυχασταὶ ἐπίστευον ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ κατὰ τὰς ἐκφαινομένας ἐνεργείας αὐτοῦ, ἀδύνατος δὲ μόνον κατὰ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ.

Ὁ Βαρλαάμ συνεκρούσθη μὲ τοὺς ἡσυχαστὰς διότι ἐπεζήτηει τὴν ἀνανέωσιν τῆς θεολογίας μὲ τὴν βοήθειαν κυρίως τοῦ Πλάτωνος καὶ δευτερευόντως τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἀπομονωθείς εἰς τὸ Βιζάντιον, λόγῳ τῆς ἐριστικότητός του, δὲν τὴν ἐπέτυχεν, ἐνῶ εἰς τὴν Δύσιν ὅπου μετέβη ἀκολούθως ἐκ νέου δὲν τὴν ἐπεχείρησεν. Ἀπέτυχον ἐπίσης καὶ οἱ ὄπαδοί του.

Ἐπέτυχεν ὅμως τὴν ἀνανέωσιν ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, συγκροτήσας δυναμικὸν σύστημα θεολογίας καὶ μυστικῆς, καὶ τοῦτο εἶναι ἡ θετικὴ ἐπίπτωσης τοῦ πρακτικοῦ ἡσυχασμοῦ, ἀπὸ τὸν ὅποσον ἐξέκίνησε, διὰ τὴν τὸν ὑπερβῆ ἐν ἀντιλογία πρὸς τὸν Βαρλαάμ καὶ τοὺς ὄπαδούς του. Οὕτω ἡ ἡσυχαστικὴ θεολογία κατέστη διὰ τὸ Βιζάντιον ἀπὸ ἀπόψεως ἐπιρροῆς ὅ,τι ἦτο ἡ σχολαστικὴ θεολογία εἰς τὴν Δύσιν, ἐνῶ κατ' οὐσίαν ἦτο ἀντίπους αὐτῆς. Διακρίνων οὗτος, ὅπως οἱ Καπαδόκιοι, ἀλλὰ σαφέστερον αὐτῶν, οὐσίαν καὶ ἐνέργειαν ἐν τῷ Θεῷ, διεκήρυξεν ὅτι οὗτος εἶναι προσωπικότης ἡ ὅποια κατὰ τὸ ἐν μέρος τῆς, τὴν οὐσίαν, μένει ἄγνωστος, κατὰ δὲ τὸ ἄλλο, τὴν ἐνέργειαν, ἀποκαλύπτεται. Ταυτίζων δὲ τὰς ἀκτίστους ἐνεργείας ταύτας μὲ τὰς γενικὰς ἐννοίας, εὑρε τρόπον νὰ ὑποστηρίξη τὴν δι' αὐτῶν μερικὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ, συμπληρουμένην διὰ τῆς πίστεως.

Τὰς ἀπαιτήσεις ὅμως τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἱκανοποιεῖ ἡ θεολογία οὔτε ὑπὸ τὴν σχολαστικὴν καταφατικὴν μορφήν οὔτε ὑπὸ τὴν ἀρνητικὴν ἀποφατικὴν μορφήν οὔτε ὑπὸ τὴν ὡς ἄνω ἰδιότυπον παλαμικὴν μορφήν, διότι ὑπὸ ὅλας τὰς μορφὰς ταύτας αὐτὴ εἶναι λόγος, ὡς κατενόησεν αὐτὸς οὗτος ὁ Παλαμᾶς, ὁ ὅποιος κατόπιν τούτου ἐπεζήτηει τὴν ὑπὲρ λόγον θεωρίαν¹. Ἡ θεολογία ὡς ἀπλὴ γνῶσις καὶ κατανόησις τοῦ Θεοῦ δὲν δύναται νὰ ἀποτελεῖ τὸ τέρμα τῆς κινήσεως πρὸς τὸν Θεόν, ἢ δὲ ἀποφατικὴ θεολογία ὡς βυθισμὸς εἰς τὸν γνόφον δὲν εἶναι πᾶν ὅ,τι ὀφείλει νὰ ζητῆ ὁ Χριστιανός, ἵστις ὀφείλει νὰ προχωρήσῃ πέραν αὐτῆς, εἰς τὴν συναναστροφὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ, τὴν καλουμένην

θεοπτίαν, ἡ ὁποία εἶναι τοσοῦτον ὑπερτέρα τῆς θεολογίας, καθ' ὅσον ὑπερτέρα εἶναι ἡ κατοχὴ ἐνὸς πράγματος ἀπὸ τὴν γνώσιν αὐτοῦ. «Θεολογία δὲ τοσοῦτον τῆς ἐν φωτὶ θεοπτίας ταύτης ἀπέχει καὶ τοσοῦτον τῆς πρὸς Θεὸν ὁμιλίας κεχώρισται, καθ' ὅσον καὶ τὸ εἶδέναι τοῦ κεκτῆσθαι διώρισται. Περὶ Θεοῦ γάρ τι λέγειν καὶ Θεῷ συντυγχάνειν οὐχὶ ταυτόν»². Ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται ὅτι ἐδῶ πρόκειται περὶ ἀπλῆς διαφορᾶς εἰς τὰς λέξεις· ὅτι ἄλλοτε ὠνόμαζον οἱ μυστικοὶ θεολογίαν, καλεῖ ἤδη ὁ Παλαμᾶς θεοπτίαν. Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται ὅτι αἱ λέξεις συνήθως ἀποτυπώνουν ἀνεξίτηλον τὴν σφραγίδα των εἰς τὰ πράγματα. Δὲν ἀπορρίπτεται βεβαίως ὑπ' αὐτοῦ ἡ θεολογία, ἀλλὰ μειώνεται ἡ σημασία της. Τὸ ἥθος καὶ ἡ ἐπαφὴ μετὰ τοῦ Θεοῦ ἀποσπῶνται ἀπὸ τὸν θεολόγον, ἐνῶ παραμένουν ὡς σταθερὰ γνωρίσματα εἰς τὸν θεόπτην.

Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἐδημιούργησεν ἴδιαν σχολήν, τὴν ὁποίαν ἠκολούθησαν ἐπὶ μίαν ἑκατονταετίαν ἀξιόλογοι προσωπικότητες, ὄχι μόνον εἰς τὸ θεολογικὸν πρόβλημα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ἐκκλησιαστικόν. Οὕτω κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον δύο μερίδες ἀγωνίζονται σκληρῶς μετὰ τῶν διὰ τῆς γραφίδος, ἡ ἡσυχαστικὴ ἡ ὁποία εἶναι καὶ ἀνθενωτικὴ, καὶ ἡ ἀντιησυχαστικὴ, ἡ ὁποία κατὰ τὸ ἡμισυ εἶναι καὶ φιλενωτικὴ. Ὑπῆρξαν ὁμως καὶ θεολόγοι, οἱ ὁποῖοι ἀπομακρυνθέντες τοῦ ἡσυχασμοῦ διεδήλωσαν τὴν ἐμμονὴν των εἰς τὴν παλαιὰν χριστιανικὴν καὶ μυστηριακὴν ἐν τῇ κοινότητι πνευματικὴν ἐμπειρίαν, ὅπως ὁ Νικόλαος Καβάσιλως.

Ἡ εἴσοδος εἰς τὸν 16^{ον} αἰῶνα ἐσήμανε τὴν ἑναρξιν τῆς τελευταίας ἀγωνίας τοῦ Βυζαντίου, τοῦ ὁποίου τὰ ὅρια καθίστανται ὀλονέν στενώτερα καὶ τὰ οἰκονομικὰ μέσθ ἐξαντλοῦνται ἀπὸ τὰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις, τὰς ἀτελειώτους λεηλασίας τῶν Τούρκων πειρατῶν καὶ τὴν ἐλάττωσιν τοῦ πληθυσμοῦ. Ἀλλὰ τὸ πνεῦμα ἐξακολουθεῖ νὰ ζῆ καὶ νὰ κινῆται. Μακρὰ σειρὰ πολυμερῶν λογίων, οἱ ὁποῖοι ἦσαν συγχρόνως θεολόγοι, φιλόσοφοι, φιλόλογοι, καλλιεργοῦν τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰ γράμματα ἐντὸς τοῦ κλίματος ἐκείνου τῆς ἀγωνίας καὶ μεταφέρουν τὰς σπουδὰς ἐπίσης εἰς τὴν Δύσιν· αὐτοὶ εἶναι πράγματι οἱ πρωτεργαταὶ τῆς δυτικῆς ἀναγεννήσεως.

Τοὺς θεολόγους τῆς ἐποχῆς, πολλοὶ τῶν ὁποίων δύνανται νὰ τοποθετηθοῦν εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν, ἀπασχολοῦν προβλήματα πράγματι μεγάλης σπουδαιότητος, ἡ ἑνωσις ἢ ἡ διάστασις μετὰ τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν, ὁ ἡσυχασμὸς ἢ ὁ ἀντιησυχασμὸς, ὁ Πλάτων ἢ ὁ Ἀριστοτέλης. Οἱ περισσότεροι ἠκολοῦθον ἀρχικῶς τὴν φιλενωτικὴν πολιτικὴν τῶν αὐτοκρατόρων, ἀλλ' ἔπειτα ἐδιωροποίησαν τὴν στάσιν των εἰς κατέστη καρδινάλιος καὶ ὑποψήφιος πάπας τῆς Ρώ-

² Αὐτόθι 1,3,42. ΧΡΗ
ΣΤΟΥ Α', 453.

μης, ἄλλος κατέστη ἀνθενωτικὸς πατριάρχης τῆς Κωνσταντινου
λεως, ἄλλος ἐνεπνεύσθη τὴν συγκρότησιν ἐνὸς νέου θρησκευμα
φιλοσοφικοῦ χαρακτῆρος. Φυσικὰ ὑπῆρξαν καὶ ἄλλοι οἱ ὅποιοι

*Ἡ μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος, ἑνὲ θεῶν φαιδός.
Εἰκὼν τοῦ τέμπλου τῆς Μονῆς Σταυροεικέτα, τοῦ ἐστ' ἀϊῶνος.*

διεφέρθησαν δι' ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα εἰς τοὺς ἱστορικοὺς φαίνονται ἢ κ πρώτης ὄψεως ταπεινότερα, ἀλλὰ διὰ τὴν Ἐκκλησίαν εἶναι ἐξ ἴσου σπουδαῖα μὲ τὰ προηγούμενα, τὰ λειτουργικά θέματα ἐπὶ παραδείγματι, ὅπως ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, τὴν ποίησιν, τὸ κανονικὸν δίκαιον.

Ἡ ἀπολογητικὴ αὐτὴν τὴν ἐποχὴν, ὡς εἶναι φυσικόν, ἀντιπροσωπεύεται ὑπὸ πραγματείας κατὰ τοῦ Μωαμεθανισμοῦ, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἐξαιρετικῆς δυνάμεως καὶ προέρχονται μάλιστα ἀπὸ τὸν κάλαμον αὐτοκρατόρων, τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ καὶ τοῦ Μανουὴλ Παλαιολόγου, διὰ νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι, ὅταν δὲν δύναται κανεὶς νὰ κτυπήσῃ τὸν θανάσιμον ἐχθρὸν τοῦ μὲ γνησίως πολεμικὰ ὄπλα, τὸν πολεμᾷ μὲ τὸν ἀκίνδυνον λόγον.

Κατὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος τούτου (1453) τερματίζεται ὁ βίος τοῦ Βυζαντίου καὶ μετ' αὐτοῦ ἡ πατερικὴ ἐποχὴ.

ΠΙΝΑΞ
ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΤΗΣ Ζ' ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΕΠΙΣΗΜΑ ΔΟΓΜΑΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ	Κείμενα διασκέψεως Νικαίας 1234 καὶ Νυμφαίου 1234 περὶ ἐνώσεως Κείμενα Συνόδων Κωνσταντινουπόλεως Ἰουνίου 1341 περὶ ἡσυχασμοῦ, Αὐγούστου 1341 ὁμοίως, Φεβρουαρίου 1347 ὁμοίως, Αὐγούστου 1347 ὁμοίως, 1351 ὁμοίως, 1368 κατὰ Προχόρου Κυδώνη Συνόδων Ἱεροσολύμων κατὰ τῆς ἐνωτικῆς ἀποφάσεως Φλωρεντίας, Κωνσταντινουπόλεως 1450 ὁμοίως, Κωνσταντινουπόλεως 1452 ὑπὲρ τῆς ἐνωτικῆς ἀποφάσεως
ΑΠΟΛΟΓΗΤΑΙ	Θαδδαῖος Ἱεροσολύμων Πηλουσιώτης, Θεοφάνης Γ' Νικαίας Μανουὴλ Β' Παλαιολόγος αὐτοκράτωρ, Ἰωάννης Γ' Κωνσταντινουπόλεως Καματερός, Ἰωάννης Μεσαρίτης, Νικόλαος Μεσαρίτης

ΔΟΓΜΑΤΙΚΟΙ	Γερμανός Β' Κωνσταντινουπόλεως
ΕΠΙ ΛΑΣΚΑΡΙΩΝ	Βασίλειος Κερκύρας Πεδιαδίτης, Γεώργιος
ΚΑΙ ΠΡΩΤΩΝ	Βυρδάνης, Νεκτάριος Ύδρούντιος, Θεό-
ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ	δώρος Κουρσιώτης, Ίωσήφ Ρακενδύτης, Λάζυρος Μοναχός
	Νικηφόρος Βλεμμύδης, Θεόδωρος Β' Λάσκα-
	ρις αυτοκράτωρ, Γεώργιος Ἀκροπολίτης
	Ίωσήφ Α' Κωνσταντινουπόλεως, Ἰὼβ Ἰουσι-
	της, Γεώργιος Μοσχάμπαρ, Μελέτιος Γα-
	λησιώτης, Γεννάδιος Μοναχός, Ἰερόθεος
	Ἱερομόναχος, Γεώργιος Παχυμέρης, Θεό-
	δώρος Μουζάλων, Λάζυρος Μοναχός, Μα-
	νουήλ Μοσχόπουλος, Μιχαήλ Βρυέννιος
	Ἰωάννης ΙΑ' Κωνσταντινουπόλεως Βέκκος,
	Κωνσταντῖνος Μελιτηνιώτης, Θεόκτιστος
	Ἀδριανουπόλεως
	Γρηγόριος Β' Κύπριος, Μάξιμος Πλυνούδης,
	Μεθόδιος Μοναχός, Μακάριος Πισιδίας,
	Κάλλιστος Μοναχός, Ἀθανάσιος Β' Ἀλε-
	ξανδρείας, Μαθουσάλας
	Θεόδωρος Μετοχίτης
ΑΣΚΗΤΙΚΟΙ ΚΑΙ	Συμεών Μεσοποταμίτης, Ἀθανάσιος Χατζί-
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΙ	κης, Ἀθανάσιος Α' Κωνσταντινουπόλεως,
ΠΡΟ ΤΟΥ	Μάρκος Μοναχός, Νεῖλος
ΗΣΥΧΑΣΜΟΥ	Νικηφόρος Ἀθωνίτης, Θεόκλητος Φιλαδελ-
	φείας, Γρηγόριος Σιναίτης, Νεῖλος Μαχαι-
	ριώτης
	Τυπικά Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου αυτοκράτο-
	ρος καὶ Θεοδώρας Παλαιολογίνης
	Μάξιμος Μοναχός, Ἰωκεῖμ Ζιχνῶν, Βλάσιος
	Κρυπτοεργίτης
ΘΕΟΛΟΓΙΚΟΙ	Γρηγόριος Παλαμάς
ΑΝΑΜΟΡΦΩΤΑΙ	Βαρλαάμ
	Νικόλαος Καβάσιλας

<p>ΦΙΛΟΙ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ</p>	<p>Ίσιδωρος Κωνσταντινουπόλεως Βουχεράς, Φιλόθεος Κωνσταντινουπόλεως Κόκκινος, Μάρκος Μοναχός, Νεῖλος Καβάσιλας, Δαβίδ Λισίπατος, Ἰωάννης ΣΤ΄ Καντακου- ζηνός αὐτοκράτωρ, Ἰωσήφ Καλόθετος, Γεώργιος Φακρασῆς</p>
<p>ΑΝΤΙΠΑΛΟΙ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ</p>	<p>Γρηγόριος Ἀκίνδυνος, Νικηφόρος Γρηγοράς, Ἰωάννης Γαβράς, Ἰωάννης ΙΔ΄ Κωνσταντι- νουπόλεως Καλέκας, Γεώργιος Λαπίθης, Νήφων Μοναχός, Ἀρσένιος Στουδίτης Γεράσιμος Κύπριος, Γεώργιος Ήελαγωνίτης, Θεόδωρος Δεξιός, Ἰσαάκ Ἀργυρός, Ἰγνά- τιος Β΄ Ἀντιοχείας</p>
<p>ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΙ ΑΣΚΗΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΙ</p>	<p>Κάλλιστος Ἀγγελικουῆς, Κάλλιστος Κατα- ουγιώτης, Κάλλιστος Β΄ Κωνσταντινουπό- λεως Ξανθόπουλος, Ἰγνάτιος Ξανθόπουλος Θεόγνωστος Μοναχός, Ναθαναήλ Μπέρτος, Ἀθανάσιος Μετεωρίτης, Νεῖλος Ἐρυχιώ- της</p>
<p>ΛΑΤΙΝΙΖΟΝΤΕΣ</p>	<p>Δημήτριος Κυδώνης, Πρόχορος Κυδώνης, Ἰωάννης Κυκαρισσιώτης, Μανουήλ Καλέ- κας, Μάξιμος Χρυσοβέργης, Ἀνδρέας Χρυ- σοβέργης</p>
<p>ΑΝΘΙΝΩΤΙΚΟΙ</p>	<p>Ἀνθιμος Κρήτης, Ἀνθιμος Βουλγαρίας Με- τοχίτης, Ματθαῖος Ἄγγελος Πανάρετος, Μακάριος Ἀγκύρας, Ἰωσήφ Φιλάργιος, Γεώργιος Βοΐλας, Ἄγγελος Ἀείδαρος, Νι- κήτας Μυρσινιώτης, Ἀνδρόνικος Δούκας Σγουρός Νικηφόρος Φιλόσοφος, Δημήτριος Χρυσολω- ράς</p>

ΘΕΟΛΟΓΟΙ ΤΟΥ ΓΕΛΟΥΣ	<p>Ίωσήφ Βρυέννιος Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός Μάρκος Εὐγενικός, Θεόδωρος Ἀγαλλιανός, Σίλβεστρος Συρόπουλος Ίωσήφ Β΄ Κωνσταντινουπόλεως, Γεννάδιος Β΄ Κωνσταντινουπόλεως Σχολάριος, Γρη- γόριος Γ΄ Κωνσταντινουπόλεως Μελισση- νός, Δωρόθεος Μυτιλήνης, Ἡσαΐας Κύ- πριος, Μανουὴλ Ταρχανειώτης Βουλιωτής, Ίωάννης Ἀργυρόπουλος, Γεώργιος Ἀμι- ρούτζης, Ματθαῖος Καμαριώτης, Θεοφά- νης Μηδείας, Ίωάννης Μόσχος Βησσαρίων Νικαίας, Μιχαὴλ Ἀποστόλιος, Ίωάννης Πλουσιαδηνός</p>
ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΟΙ	<p>Γεώργιος Ἀκροπολίτης, Ίωάννης ΣΤ΄ Καν- τακουζηνός αὐτοκράτωρ, Νικηφόρος Γρη- γοῦρας, Νικηφόρος Κάλλιστος Ἐφραίμ Ίωάννης Κανανός, Ίωάννης Ἀναγνώστης Χρονικά Γεώργιος Σφραντζής, Λαόνικος Χαλκοκονδύ- λης, Δούκας, Κριτόβουλος</p>
ΕΡΜΗΝΕΥΤΑΙ	<p>Νικήτας Ναυπάκτου, Μιχαὴλ Γλαβύς Λούκας Ταρχανειώτης Ματθαῖος Ἐφέσου, Μακάριος Φιλαδελφείας Χρυσοκέφαλος, Ματθαῖος Καντακουζηνός αὐτοκράτωρ, Θεόδωρος Μελιτηνιάτης, Ί- ωάννης Χορτασμένος, Γεώργιος Χοδμνος</p>
ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΟ- ΛΟΓΟΙ	<p>Συμεών Θεσσαλονίκης, Μανουὴλ Χρυσά- φης</p>
ΑΓΙΟΓΡΑΦΟΙ	<p>Ίωάννης Διάκονος, Θεοδόσιος Πατριώτης, Θεοδώρα Καντακουζηνή, Μιχαὴλ Μονα- χός, Χαρίτων Μοναχός, Κωνσταντῖνος Ἀκροπολίτης</p>

Ἰωάννης Κρυπτοφερρίτης, Ἰάκωβος Σικελιώ-
της

Γρηγόριος Μοναχός, Κωνσταντῖνος Λουκί-
της, Ἀνδρέας Λιβαδηνός, Νήφων Ἀθωνί-
της, Θεοφάνης Βατοπεδηνός, Ἰωάννης Κο-
χυλάς, Νεόφυτος Κεραμεύς, Γεώργιος Ρή-
τωρ, Λέων Μοναχός

ΡΗΤΟΡΕΣ

Θεόδωρος Ἀλανίης, Ἰωάννης Σταυράκιος,
Νικηφόρος Χοῦμνος, Ἰωάννης ΙΓ' Κων-
σταντινουπόλεως Γλυκός, Θεόδωρος Ὑρ-
τακηνός, Θεόδωρος Πεδιάσιμος, Θεόκτι-
στος Στουδίτης, Θεόδωρος Μετοχίτης

Ἀντώνιος Λαρίσσης, Κάλλιστος Α' Κων-
σταντινουπόλεως, Μακάριος Χοῦμνος, Μα-
κάριος Κωνσταντινουπόλεως, Νεῖλος Κων-
σταντινουπόλεως, Φιλόθεος Σηλυβρίτης,
Ἰσίδωρος Θεσσαλονίκης Γλαβᾶς, Γαβριήλ
Θεσσαλονίκης, Μακάριος Μακρῆς, Μα-
νουήλ Χριστόνυμος, Ἰγνάτιος Σηλυβρίας,
Ἰωάννης Συμεωνάκης

ΚΑΝΟΝΟΛΟΓΟΙ

Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, Δημήτριος Χωματια-
νός, Ἰωάννης Κίτρους, Ἰωάννης Πεδιάσι-
μος, Νεῖλος Β' Ἀλεξανδρείας, Ἀρσένιος
Φιλοθεΐτης

Ματθαῖος Βλάσταρις, Νεῖλος Διασωρηνός,
Μακάριος Μοναχός, Κωνσταντῖνος Ἀρ-
μενόπουλος

Ἰωάσαφ Ἐφέσου, Μακάριος Ἀγκύρας, Μάρ-
κος Σερρών

ΠΟΙΗΤΑΙ

Λέων Πηγάνου, Μακάριος Καλορίτης, Γεώρ-
γιος Χωνιάτης, Ἰωάννης Γράσσοσ, Ἀρσέ-
νιος Κωνσταντινουπόλεως Αἰτορειανός,
Θεόδωρος Β' Λάσκαρις αὐτοκράτωρ, Δη-
μήτριος Βεῦσκος

Μακάριος Ρηγίνος Κρυπτοφερρίτης, Νήφων
Φλωρίτης Ἰταλιώτης, Ἰωάννης Κρυπτοφερ-
ρίτης

Μανουήλ Ὀλόβολος, Νεῖλος Ἱεροσολύμων,
Γεράσιμος Μοναχός, Στέφανος Ὑμνογρά-
φος, Γεννάδιος Μοναχός, Θεόδουλος Θη-
καρᾶς, Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπου-
λος, Νεῖλος Ξανθόπουλος, Ἰγνάτιος Μονα-
χός, Γεώργιος Ἀχρίδος, Νικόλαος Ἀθη-
νῶν, Μιχαήλ Φίλης, Γεράσιμος Μοναχός,
Ἰωάννης Θεοφύλακτος

Ἰάκωβος Σερρῶν, Γεώργιος Εἰγγελικός, Ἄρ-
σένιος Περγάμου, Μάξιμος Μάζαρις, Πα-
λαιολογίνα Μοναχή, Νικόλαος Ἀθηναῖος,
Δαβίδ Ὑμνογράφος, Ἰωάννης Κλαδάς, Ἰ-
λαρίων, Νικόλαος Μαλαξός, Ἰγνάτιος Βα-
τοπεδηνός

Μανουήλ Σάβιος, Ἰωάννης Βεστής, Ἰωάννης
Καῖσαρ, Μερκούριος Ὑμνογράφος, Λέων
Λογοθέτης, Δημήτριος Κανίσκης

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟΝ

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ

Α'. ΤΕΧΝΙΚΗ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Ι. ΓΡΑΦΙΚΗ ΥΛΗ

Ἐπειδὴ φυσικά δὲν εἶναι δυνατόν εἰς ἓν σύγγραμμα ὅπως τὸ παρὸν νὰ ἀναπτυχθῆ ἐν ἐκτάσει τὸ θέμα τῆς τεχνικῆς τοῦ χειρογράφου βιβλίου, ὅσοι θέλουν νὰ εἰδῶν ὠλοκληρωμένην περὶ αὐτοῦ ἐκθεσιν πρέπει νὰ καταφύγουν εἰς εἰδικὰ ἔργα. Παρὰ ταῦτα φρονοῦμεν ὅτι καὶ τὰ τὸν κοινὸν μελετητὴν τῆς πατερικῆς γραμματείας εἶναι ἀπαραίτητος μία εἰσαγωγικὴ διαπραγμάτευσις περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου, ἵνα ἴσως ὁμως στοιχειώδης.

1 *Historia naturalis* 13,
74-82.

Τὰ χριστιανικά κείμενα τῶν ὑπὸ ἐξέτασιν χρόνων διετηρήθησαν κατὰ τὸν μέγαν ὄγκον των εἰς χειρόγραφα ἐπὶ τῶν συνήθων γραφικῶν ὑλικῶν, ἤτοι τοῦ παπύρου, τῆς περγαμνῆς καὶ τοῦ χάρτου, ἐνῶ ἡ χρῆσις τῶν λιθίνων πλακῶν καὶ πινακιδίων ὑπῆρξεν ἀσήμαντος. Πινακίδες χρησιμοποιήθησαν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν σπανίως διὰ τὴν ἐγγραφὴν πιστολῶν καὶ ὁμολογιῶν καὶ συνηθέστερον διὰ τὴν ἐγγραφὴν τῶν ἐνομμάτων τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν, καθὼς ἐνίοτε καὶ ἀπλῶν πιστῶν, πρὸς μνημόνευσιν των κατὰ τὰς ἀκολουθίας, καλούμενα ἀναλόγως τοῦ σχήματός των δίπτυχα, τρίπτυχα κ.ο.κ.

Κυρία ὕλη γραφῆς εἰς χρῆσιν κατὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἦτο ὁ πάπυρος, κατασκευαζόμενος ἀπὸ τὸ ὁμώνυμον φυτὸν, ὁ ὁποῖον ὁ Ἡρόδοτος καλεῖ βύβλον (βίβλον) καὶ τοῦ ὁποῖου τὸν φλοιὸν. ὅπως καὶ παντὸς ἄλλου φυτοῦ τὸν φλοιόν, οἱ Λατῖνοι ἐκάλεον *iber*. Τὸ φυτὸν τοῦτο ἐφύετο εἰς τὰς περὶ τὴν Μεσόγειον χώρας, ἰδίως ὁμως εἰς τὰς δὲχθας τοῦ Νείλου. Ὁμοίον φυτὸν τῶν ποταμίων δὲχθῶν τῆς Ἡπείρου, ἴσως καὶ ἄλλων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος, ὀνομάζεται καὶ τήμερον παπύρι. Οἱ Αἰγύπτιοι ἐχρησιμοποιοῦν τὴν ἐντεριώνην τοῦ ριποῦ ὡς τροφήν, ἐνῶ ἀπὸ τὸ στέλεχος αὐτοῦ κατασκευάζον ψάθας, ἰσθῆτας καὶ χάρτην ἤδη ἀπὸ τῆς δ' χιλιετίας πιθανῶς. Ἐκεῖθεν παρέλαβον ταύτην οἱ Ἕλληνας ἀπὸ τοῦ ζ' αἰῶνος π.Χ.

Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἑλληνικῆς κυριαρχίας ἐπὶ τῆς Αἰγύπτου ἡ πεξεργασία τοῦ παπύρου ἐβελτιώθη, ὡς δὲ περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Πλίνου λεπτομερῶς μὲν ἀλλὰ μὲ κάποιαν ἀσάφειαν¹, ἐγένετο κατὰ τὸν ἑξῆς τρόπον. Ἐκόπτετο τὸ στέλεχος εἰς μακρὰς λεπτὰς ταινίας, αἱ ὁποῖαι ἀκολούθως ἐτίθεντο ἐπὶ σανίδος εἰς δύο ἐπαλλήλους ἀλλὰ καθέτους στοίχους καὶ ἐκτυπῶντο μὲ ξυλίνην σφύριαν διὰ νὰ συνδεθοῦν αἱ ἴνες τῆ βοηθεία τοῦ ἐκρέοντος χυμοῦ. Ἴσως πρὸς συγκόλλησιν νὰ ἐχρη-

σιμοποιεῖτο πλὴν ὕδατος καὶ εἰδικὴ κολλώδης οὐσία, ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι βέβαιον. Πάντως μετὰ τὴν συγκόλλησιν αἵται ἐξηρμίνοντο εἰς τὴν ἡλιοφάνειαν καὶ ἀπετέλουν φύλλον γραφῆς. Τὰ φύλλα, καλούμενα κολλήματα, ἀπέκτων χρῶμα κατ' ἀρέσκειαν διὰ τῆς ἀναμίξεως βαφῆς εἰς τὸ ὕδωρ καὶ μῆκος ἐπιθυμητὸν διὰ συρραφῆς περισσοτέρων ἐξ αὐτῶν. Ἐγράφοντο ἀπὸ τὴν πλευρὰν ἐκείνην εἰς τὴν ὁποίαν ἐξωτερικῶς ἦτο ὁ στοῖχος μετὰ τὰς ὀριζοντίας ἴνας καὶ ἦσαν κατάλληλα διὰ πᾶσαν γραφικὴν χρῆσιν ἀπὸ τῆς ἐπιστολῆς μέχρι τοῦ συγγράμματος καὶ ἀπὸ τῆς διαθήκης μέχρι τοῦ ἐπισήμου κρατικοῦ ἐγγράφου. Ἡ συντηρητικότης μάλιστα τῆς γραφειοκρατίας καὶ ἡ συνήθεια συνέτελεσαν ὅστε ὁ πάπυρος νὰ παραμείνῃ ἐπὶ πολὺν χρόνον καὶ μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τῆς περγαμινῆς ὡς ὕλη δι' ἐπίσημα ἐγγράφα καὶ ἐπιστολάς.

Ἴνες παπύρου.

Διακρίνονται σαφῶς ἴνες φθορᾶς εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ φύλλου.

Οἱ σωζόμενοι ἔγγραφοι πάπυροι ἀποτελοῦν κατὰ κανόνα τοὺς ἀρχαιοτέρους μάρτυρας λογοτεχνικῶν κειμένων. Ἀξιόλογα κείμενα τῆς κλασικῆς γραμματείας, ὅπως ἡ *Ἀθηναίων Πολιτεία* τοῦ Ἀριστοτέλους, οἱ *Ἰγγενταὶ* τοῦ Σοφοκλέους, οἱ *Ἐπιταπέοντες* καὶ ὁ *Δύσκολος* τοῦ Μενάνδρου, θὰ ἦσαν ἄγνωστα, ἂν δὲν εἶχον διατηρηθῆ εἰς ἀρχαίους παπύρους. Ἄγνωστα δὲ ἐπίσης θὰ παρέμενον καὶ ἀξιόλογα χριστιανικά κείμενα, ὅπως τὸ ἔργον *Εἰς τὸ πάσχα* τοῦ Μελίτωνος, τμήματα συλλογῶν λογίων τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὸ *Εὐαγγέλιον Πέτρου* καὶ πολυάριθμα γνωστικὰ συγγράμματα εὑρεθέντα ἐν κοπτικῇ μεταφράσει εἰς τὸ Χινοβόσκιον τῆς Αἰγύπτου. Ὁ ἀρχαιότερος ἐκτενῆς χριστιανικὸς πάπυρος προέρχεται ἀπὸ τὴν πρὸ τοῦ 200 ἐποχὴν καὶ διατηρεῖ τὸ πλεῖστον τοῦ *Ἐξαγγελίου Ἰωάννου*.

Ὁ πάπυρος ἦτο ἐλαφρὸς καὶ εὐλύγιστος, ὥστε νὰ σχηματίζῃ εὐκόλως εἰλιψία, ἀλλ' εἶχε τὸ μειονέκτημα ὅτι ἐγράφετο μόνον ἀπὸ τὴν μίαν πλευρὰν καὶ ὅτι δὲν ἦτο μεγάλης ἀντοχῆς, ἔχων διάρκειαν βίου τριακοσίων περίπου ἐτῶν, πλὴν τῶν περιπτώσεων τῆς διαφυλάξεώς του εἰς ἄκρως ξηρὸν καὶ ὑεροστεγῆ χῶρον.

Δέρματα ζώων μὲ ἐλαφρὰν κατεργασίαν, αἱ καλούμεναι διφθέραι, ὄνομα κυριολεκτοῦμενον πάντως εἰς τὰ κατεργασμένα δέρματα αἰγῶν, ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ γραφῆν ἀπὸ τῆς παλαιοτάτης ἐποχῆς, πρὶν ἀκόμη εἰσαχθῆ ὁ πάπυρος εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Ἡρόδοτος². Ὅχι δὲ μόνον ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Λιόδωρος Σικελιώτης πληροφορεῖ ὅτι τὰ ἐπίσημα χρονογραφικὰ σημειώματα τῶν Περσῶν ἐγράφοντο εἰς τὰς «βασιλικὰς διφθέρας»³. Ἀφοῦ δὲ ταῦτα εἰς ἓν προκαταρκτικὸν στάδιον ἀνταγωνισμοῦ ἐξετοπίσθησαν ὑπὸ τοῦ πάπυρου, ἐπανῆλθον μετέπειτα καλῆτερον ἐπεξεργασμένα, ὥστε νὰ γράφονται καὶ ἐπὶ τῶν δύο ὄψεων, ἐνῶ ὁ πάπυρος καὶ ἡ προχειρῶς ἐπεξεργασμένη διφθέρα ἐγράφοντο μόνον ἐπὶ τῆς μιᾶς. Τὴν παραγωγὴν τῆς ἐπεξεργασμένης διφθέρας ὠργάνωσεν ὁ κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῶν τοῦ β' π.Χ. αἰῶνος κυβερνήσας τὴν Πέργαμον βασιλεὺς Εὐμένης Β', παρακινούμενος ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ Πτολεμαῖοι τῆς Αἰγύπτου, ὠθούμενοι ἀπὸ ἀντιζηλίαν, προέβαλλον ἐμπόδια εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ ἰδρῖση μεγάλην βιβλιοθήκην μὲ καθυστέρησιν τῆς ἀποστολῆς πάπυρου. Ἐκτοτε αὕτη ὀνομάσθη περγαμηνή, ἂν καὶ βραδύτερον ἢ ἐπεξεργασίᾳ τῆς ἐπεξετάθη καὶ εἰς ἄλλα μεγάλα κέντρα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Λιετήρησε καὶ μετέπειτα ἐπίσης τὰ παλαιότερα ὀνόματά της, δέρμα, διφθέρα, σωματίον, μεμβράνη.

Παρατηροῦμεν ὅτι ἡ παραγωγὴ γραφικῆς ὕλης δὲν ἦτο μόνον θέμα τεχνικόν, ἀλλὰ καὶ πολιτιστικόν, ἐφ' ὅσον αἱ δύο φιλολογικαὶ σχολαί, αἱ ὁποῖαι ἠκμαζον κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους, ἡ πρῶ-

2 *Ἱστορίαι* 5,58,3.

3 *Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη* 2,12.

τη εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἢ δευτέρῃ εἰς τὴν Πέργαμον, ἐστηρίχθησαν ἐκάστη εἰς ἰδιαιτερόν εἶδος γραφικῆς ὕλης, ἐπίσης δὲ καὶ πολιτικόν.

Ὁ τρόπος ἐπεξεργασίας αὐτῆς εἶναι καλύτερον γνωστός. Τὸ δέρμα ἐκρατεῖτο ἐμβαπτισμένον εἰς διάλυμα ἀσβέστου ἐπὶ τινὰς ἡμέρας, ἐκαθαρίζετο καλῶς ἀπὸ τρίχας καὶ λίπη, καὶ τοποθετούμενον εἰς πλαίσια ἐτεντώνετο καὶ ἐξηραίνεται. Ἡ λείανσις καὶ λεύκανσις τοῦ ἐπετυγχάνετο μὲ ἐλαφρόπετραν καὶ κιμωλίαν. Τὸ ἐσωτερικὸν μέρος αὐτῆς καθίστατο λευκὸν ἢ λευκόχρουν, τὸ δὲ ἐξωτερικὸν πρὸς διάκρισιν ἐχρωματίζετο ὑποκίτρινον. Κατὰ καιροῦς, προέλευσιν τῶν δερμάτων καὶ λεπτομερείας τῆς μεθόδου ἐπεξεργασίας ὑπῆρχον ποικιλίαι περγαμνηῆς. Τὰ τεμάχια αὐτῆς διετίθεντο εἰς τὸ ἐμπόριον ὑπὸ τὴν μορφήν τῶν διφύλλων, ἦσαν δὲ πολυδάπανα λόγῳ τοῦ πολυπλόκου τῆς ἐπεξεργασίας τῶν, ὅπως βεβαίως ἦσαν καὶ τὰ τεμάχια τοῦ παπύρου.

Ἡ περγαμνηνὴ ἐπεκράτησεν ἀνὰ τὸν κόσμον συγχρόνως μὲ τὸν Χριστιανισμόν καὶ τῇ βοήθειᾳ αὐτοῦ. Ἐνθὺ τὰ προτερήματα αὐτῆς ἦσαν ἐναντι τοῦ παπύρου πολλά καὶ γνωστά (στερεότης, μεγάλη ἀντοχὴ εἰς θερμότητα καὶ ὑγρασίαν, δυνατότης γραφῆς ἐπὶ ἀμφοτέρων τῶν ὄψεων καὶ ἐπαναγραφῆς κατόπιν ξέσεως, εὐχέρεια ἀποδόσεως σχήματος βιβλίου, δυνατότης διακοσμήσεως μὲ μικρογραφίας), ἐπὶ πολὺν χρόνον παρεμερίζετο λόγῳ τῆς μεγάλης συντηρητικότητος τῶν λογίων, ἢ ὁποῖα συνετέλει εἰς τὴν παραγνώρισιν αὐτῆς καὶ τὴν ἐμμονὴν εἰς τὸν πάπυρον. Οἱ Χριστιανοὶ ὅμως, μὴ ἔχοντες ἰδιαιτερόν συναισθηματισμὸν ἢ ἐπαγγελματικὸν δεσμὸν μὲ τὴν βιβλιογραφικὴν παράδοσιν τοῦ εἰδολωλατρικοῦ κόσμου, προετίμησαν τὴν περγαμνηνὴν, ἢ ὁποῖα ἀνταπεκρίνετο ἀποτελεσματικώτερον εἰς τὰς ἀνάγκας τῶν καὶ ἀντεῖχεν εἰς τὴν ἐντονὸν χρῆσιν εἰς δημοσίας συγκεντρώσεις καὶ βιβλιοθήκας.

Τὸ ἀρχαιότερον σωζόμενον ἔγγραπτον τεμάχιον περγαμνηῆς εἶναι ἐν συμβόλαιον τοῦ 200 π.Χ. εὑρεθὲν εἰς Εἰρωπὸν τῆς Συρίας, τὰ πρῶτα δὲ σωζόμενα ἐπὶ περγαμνηῆς κείμενα εἶναι τεμάχια τῶν Κοινητῶν τοῦ Εὐριπίδου καὶ τοῦ λόγου τοῦ Δημοσθένους *Περὶ παραποροσβείας* ἀντιγραφέντα τὸν β' μ.Χ. αἰῶνα. Ἐκτοτε διεσώθησαν πλεῖστα κλασικὰ καὶ χριστιανικὰ ἔργα γεγραμμένα ἐπὶ τοιοῦτου ὕλικου, μεταξὺ δὲ τῶν ἀξιολογωτέρων κωδίκων ἐξέχουσιν θέσιν κατέχουν οἱ ἀρχαῖοι κώδικες τῆς Γραφῆς Ἀλεξανδρινῆς, Βατικανῆς, Σιναϊτικῆς, τοῦ δ' καὶ τοῦ ε' αἰῶνος. Καθὼς προχωροῦν οἱ αἰῶνες, τὰ δείγματα ἔγγραπτου περγαμνηῆς πληθύνονται.

Ἐπειδὴ, ὅπως εἶπομεν, ἦτο πολυδάπανος, συχνάκις ἐγίνετο ἐπαναχρησιμοποίησις αὐτῆς κατόπιν ξέσεως τοῦ ἔγγεγραμμένου κειμέ-

υ, ὁπότε ἔχομεν τοὺς λεγομένους παλιμψήστους κώδικας. Μικρᾶς ἰας κατὰ τὴν κρίσιν τῶν ἀντιγραφῶν καὶ τῶν πελατῶν τῶν κείμενα ἔνται διὰ νὰ ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ ἄλλα ἀξιολογώτερα. Ἄλλὰ βραίως ἢ ἐνέργεια αὐτὴ στηρίζεται εἰς ἐντελῶς ὑποκειμενικὴν κρίν. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι κῶδιξ περιέχων τοὺς λόγους τοῦ Γρηγοροῦ Θεολόγου ἐξέστη διὰ νὰ γραφοῦν ἐπ' αὐτοῦ τὰ *Ἀποκθέγματα πτέρων*. Συχνάκις κλασικά κείμενα ἀντικυθίστανται ἀπὸ χριστιανικά, ἀλλ' ἐνίοτε παρατηρεῖται καὶ τὸ ἀντίστροφον, μάλιστα εἰς μεγενεστέρους χρόνους. Εἰδικοί λαμπτήρες μὲ ὑπεριώδεις ἀκτίνας ιρέποιον σήμερον τὴν λήψιν φωτογραφιῶν αἱ ὁποῖαι προσφέρουν ξεσθὲν κείμενον εἰς σχετικὴν καθαρότητα, ἀλλὰ πάντως ὄχι ἐπαρκεῖς εἰανάγνωστον.

Ὁ χάρτης, γνωστός εἰς τοὺς Κινέζους ἀπὸ παλαιωτάτων χρόνων, τεσκευάζετο ἀπὸ ἰνώδεις φυτικᾶς οὐσίας, ἐκ κανάβεως ἢ λίνου ἀρκῶς, βραδύτερον δὲ ἐκ δένδρων, διὰ μηχανικῶν μέσων μὲ τὴν βοήθῃαν ζελατίνης. Ὅτε τὸν ἡ' μ.Χ. αἰῶνα μετεφέρθη οὗτος εἰς τὴν ἀρακτὴν ἐπικράτειαν, κέντρα ἐμπορίου αὐτοῦ ἀνεδείχθησαν πλὴν ἄλλων Βομβύκη καὶ ἡ Δαμασκός, ἐξ ὧν οὗτος ἐκαλεῖτο ἐπίσης βομβύκινος ἢ δαμασκηνός. Τὸ πρῶτον ἐπὶ χάρτου ἑλληνικὸν κείμενον ἐγράφη τὴν Δαμασκὸν τὸν ἡ' αἰῶνα ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ θ' ⁴, ἀλλ' ἡ γενίκευσις τῆς χρήσεως αὐτοῦ ἐβράδυνε πολὺ· εἰς τὸν βυζαντινὸν χρόνον ἐπε-ἄτησε μόνον τὸν ιγ' αἰῶνα, ἐνῶ τὸν ιε' αἰῶνα ἐξετόπισε τὴν περγαμνὴν ἀπὸ ὀλόκληρον τὴν Εὐρώπην, καὶ ἔκτοτε αὕτη χρησιμοποιεῖται μόνον δι' ἐπισημότητα ἐγγραφα. Ἀπὸ τότε πλέον οἱ Ἕλληνες τιγραφεῖς προμηθεύονται χάρτην ἀπὸ τὴν Εὐρώπην μὲ ὑδατίνας αμμᾶς, αἱ ὁποῖαι βοηθοῦν εἰς τὴν χρονολόγησιν τῶν κωδίκων.

Οἱ χαρακτῆρες τῶν γραμμάτων, τόσον ἐπὶ τοῦ παπύρου ὅσον καὶ ἐπὶ τῆς περγαμνῆς, ἐχαράσσοντο μὲ κάλαμον, ὃ ὁποῖος ἐφυλάσσετο εἰς κηλὴν καλουμένην καλαμᾶριον. Βραδύτερον, ἀπὸ τοῦ στ' αἰῶνος μ.Χ., χρησιμοποιήθησαν εὐρέως γραφίδες ἀπὸ πτερόν ἔχουσαι αἰχμὴν γχιδῆ, ἀλλ' αὐταὶ δὲν ἐπεκράτησαν γενικῶς εἰς τὸ Βυζάντιον. Αἱ αἰθάλια καὶ γραφίδες, ἂν καὶ ἦσαν γνωσταὶ παλαιότατα, ἐσπᾶνίζον. Ἡ τῆς πινακίδας τὰ γράμματα ἐχαράσσοντο μὲ στυλόν, στυλογράφον ⁵. Προηγουμένως ἐχαράσσοντο ἐπὶ τῆς σελίδος αἱ γραμμαὶ μὲ νόνα καὶ κυκλομόλυβδον, εἰς ἴσην ἀπόστασιν ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλην ἰσφαλιζομένην μὲ τὴν βοήθειαν «διαβάτου».

Τὸ χρησιμοποιούμενον ἵγγρόν ἐκαλεῖτο ἀπὸ μὲν τὸ χρῶμά του λαυ, ἀπὸ δὲ τὸν τρόπον κατασκευῆς του ἐγκαυστον. Τοῦτο κατὰ ἰφόρους καιροὺς καὶ τόπους κατασκευάζετο ἀπὸ διαφόρους ὕλας, τὰ δὲ τοὺς μέσους χρόνους συνήθως ἀπὸ φλοιὸν βᾶτου, βραζόμε-

4 Ὁ κῶδιξ Vat. Gr. 2200 περιέχων τὴν Διδασκαλίαν Πατέρων.

5 Ἐἶναι τὸ στυλό, τὸ ὁποῖον ἐπανῆλθεν ἀπὸ τὴν Δύσειν.

6 Βλ. τὴν φράσιν τοῦ τροπαρίου, ἠδη βάπτεται κάλαμος».

νον καὶ ἀναμιγνυόμενον μὲ οἶνον καὶ πιθανῶς⁶ μὲ θεικὸν σίδηρον ἐφυλάσσετο δὲ εἰς τὸ μελανοδοχεῖον. Διὰ τὸ πορφύρεον χρώμα ἐχρησιμοποιεῖτο κιννάβαρι, ἄλλαι δὲ ὕλαι διὰ τὰ λοιπὰ σπανιώτερον χρησιμοποιούμενα χρώματα. Τὸ ὑγρὸν ἐφυλάσσετο εἰς εἰδικὸν δοχεῖον ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐβυθίζετο ὁ κάλαμος, «ἐβάπτετο»⁶.

2. Η ΓΡΑΦΗ

Οἱ συγγραφεῖς καὶ οἱ ἀντιγραφεῖς ἔγραφον καθήμενοι ἐπὶ σκίμποδος, στηρίζοντες τὸν χάρτην συνήθως ἐπὶ τῶν γονάτων καὶ σπανιώτερον ἐπὶ τοῦ ἐνώπιόν των εὑρισκομένου γραφείου. Εἰς θήκην τοῦ γραφείου ἀπετίθετο τὸ ἤδη γεγραμμένον χειρόγραφον καὶ ἐφυλάσσετο τὸ ἀπόθεμα χάρτου.

Τὸ χριστιανικὸν βιβλίον κατεγράφετο μὲ τὴν ἴδιαν πρὸς τὴν προὔπαρχουσαν εἰς τὴν γραμματειακὴν πρακτικὴν γραφὴν, εἰς τὴν ὁποία ὑφίσταντο παραλλαγαί, μὲ βασικῶς τὴν *δεξέρυγχον* καὶ τὴν *στρογγύλην*. Σὺν τῷ χρόνῳ βεβαίως διεμορφώθησαν καὶ καθαρῶς χριστιανικαὶ τεχνοτροπία, ὅπως εἶναι ἡ βιβλικὴ τῶν τριῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων κωδίκων τῆς Γραφῆς, ἡ λειτουργικὴ τῶν ἐν τῷ ναῷ ἀναγινωσκομένων κειμένων, ἡ γραφειοκρατικὴ καὶ ἄλλαι.

Μέχρι τοῦ 9^{ου} αἰῶνος αἱ λέξεις σπανιώτατα διεχωρίζοντο ἀπ' ἀλλήλων, ἐγράφοντο ἐν συνεχείᾳ, ἐνίοτε χωρὶς τόνους, πνεύματα καὶ σημεῖα στίξεως, τὰ ὅποια, ἂν καὶ εἶχον περιγραφῆ καὶ καθορισθῆ ἤδη τὸν 7^{ον} π.Χ. αἰῶνα, ἐπεκράτησαν μὲ πολλὴν βραδύτητα, ὀριστικῶς δὲ μόλις ἡ γραφὴ ἐστράφη ἀπὸ τοῦς μεγάλους χαρακτήρας πρὸς τοὺς μικροῦς. Ἀκόμη καὶ ἡ λειτουργικὴ ποίησις ἐγράφετο ἐν συνεχείᾳ «καταλογάδην», ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν λογίαν μετρικὴν ἢ ὁποία ἐγράφετο κατὰ στίχους.

Ἡ ἐπανάστασις, ἡ ὁποία ἔπρεπε νὰ ἀναμένεται εἰς τὸ ἀντιγραφικὸν σύστημα μὲ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐβράδυνε πολὺ νύ ἔλθη καὶ ἐπραγματοποιήθη μόλις κατὰ τὸ 850 περίπου διὰ τῆς ἐγκαταλείψεως τῆς βαρείας καὶ ἐπιβλητικῆς μεγαλογραμμώτου γραφῆς χάριν τῆς ἐλαφρῆς μικρογραμμάτου. Οἱ ἀρχαιότεροι τῶν σωζομένων μικρογραμμάτων κωδίκων ἀνάγονται εἰς τὸν χρόνον τῆς πατριαρχείας τοῦ Φωτίου, πρῶτος δὲ μὲ χριστιανικὸν κείμενον εἶναι ὁ τῶν Μετεώρων 591, περιέχων τὰς ὀμιλίαις τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου *Εἰς Ματθαῖον* καὶ γραφεῖς τὸ 861. Πρῶτος δὲ μὲ ἀρχαιοελληνικὸν περιεχόμενον εἶναι ὁ *Bodl. d'Orville* x2, *msfr.* 2,30 περιέχων Εὐκλείδην. Φαίνεται ὅτι τὸ εἶδος τοῦτο τῆς γραφῆς, κατόπιν μακρῶς προπαρασκευῆς εἰς

τά μοναστήρια, και μάλιστα τὸ τοῦ Στουδίου, διεμορφώθη κατὰ τὴν ταρατηρηθεῖσαν ἀνοησιν τῶν γραμμάτων ἐπὶ Φωτίου.

Ἡ μεγαλογράμματος γραφή εἶναι κοπιαστικὴ διὰ τὸν γράφοντα, ἄλλ' εὐχερὴς διὰ τὸν ἀναγινώσκοντα. Ἐπειδὴ δὲν ἔχει σχεδὸν ἀλλάξει καθόλου ἀπὸ τῆς κλασικῆς ἐποχῆς μέχρι σήμερον εἶναι εὐκόλον νὰ ἀναγνωσθῆ καὶ ἀπὸ ὀλιγογράμματον χωρικὸν μία ἀρχαία ἐπιγραφή.

<p>ΚΥ Β' ΕΚΚΑ ΜΑΡ ΤΩΚΑΙΡΕΚΗΝ ΕΙΣΗΛΘΕΝΗ ΕΙΣΚΑΠΕΡΝΑ ΟΥΜΑΖΑΗΚΟΥ ΕΘΗΟΤΙΕΙ ΟΙΚΟΝΕΣΤΙ ΚΑΙΕΥΘΕΩΣ ΣΥΝΗΧΘΗΣΑΝ ΠΟΛΛΟΙ ΩΣΕ ΜΗΚΕΤΙΧΩ ΡΕΙΝΜΗΔΕΤΑ ΠΡΟΣΤΗΝΘΩ ΡΑΝΚΑΙΕΛΑΜΕ ΑΥΤΟΙΣΤΟΝ ΛΟΓΟΝΚΑΙΕΡ ΧΟΝΤΑΙΠΡΟΣ ΑΥΤΟΝΠΑΡΑ ΛΥΤΙΚΟΝΦΕ ΡΟΝΤΕΣΑΙΡΕ</p>	<p>ΜΕΝΟΝΥΠΟ ΤΕΣΣΑΡΩΝ ΚΑΙΜΗΔΥΝΑΜΕ ΝΟΙΠΡΟΣΕΓ ΓΙΣΑΙΑΥΤΩΜΑ ΤΟΝΟΧΛΟΝ ΑΠΕΣΤΕΓΑΣΑΝ ΤΗΝΣΤΕΓΗΝ ΟΠΟΥΗΝΚΑΙ ΕΞΟΡΥΖΑΝΤΕΙ ΧΑΛΩΣΙΤΟΝ ΚΡΑΒΑΤΤΟΝ ΕΦΩΟΠΑΡΑ ΛΥΤΙΚΟΣΚΑ ΤΕΚΕΙΤΟΙ ΛΩΝΔΕΟΙΣ ΤΗΝΠΙΣΤΙΝΑΝ ΤΩΝΛΕΓΕΙΤ ΠΑΡΑΛΥΤΙΚΩ</p>
--	---

Μεγαλογράμματος γραφή βιβλική.

Εἰς δύο στενὰς στήλας (σελίδας) διὰ τὸ καλλίστητον καὶ εὐανάγνωστον.
 Cod. Vat. Gr. 355, p. 158z.

Δυσκολίαν προκαλεῖ μόνον ἡ ἔλλειψις χωρισμοῦ τῶν λέξεων, τόνων καὶ στίξεως. Ἀντιθέτως ἡ μικρογράμμιτος εὐκολύνει τὸν γράφοντα εἰς τὸ ἔργον του, τὸ ὁποῖον ἐπιταχύνει μεγάλως, ἀλλὰ δυσκολεύει τὸν ἀναγινώσκοντα, ἐκτὸς ἐὰν καλλιγραφηται μὲ προσοχὴν, ὅποτε ἡ ἀνάγνωσις χάρις εἰς τὴν παρουσίαν καὶ τῶν τόνων καθίσταται πολὺ εὐχερεστέρα. Κατὰ περιόδους ποικίλλει εἰς στάσιν, καθισταμένη ἄλλοτε ὀρθία καὶ ἄλλοτε πλαγία, καὶ εἰς συχνότητα τῶν βραχυγραφιῶν, αἱ ὁποῖαι ἀφθονοῦν ἰδιαιτέρως τὸν 17 αἰῶνα, ἐποχὴν πτωχείας.

Ὁ λόγος τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ ἄλλο εἶδος γραφῆς πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν ἐκλαίκευσιν τῆς μορφώσεως. Ὅταν τὰ βιβλία προωρίζοντο κυρίως διὰ τὰς βιβλιοθήκας, τοὺς ναοὺς καὶ τὰ ἱδρύματα, ἡ μεγαλοπρεπὴς μεγαλογράμματος γραφὴ ἦτο καὶ ἐπαρκὴς καὶ ἐπιθυμητή· ὅταν ὁμοῦς ταῦτα διεδόθησαν εὐρέως καὶ μεταξύ τῶν ἰδιωτῶν ἐχρησιάσθη νὰ εὐρεθῇ τρόπος ἀντιγραφῆς εἰς μικρότερον χρόνον καὶ μικροτέραν ἔκτασιν, ἦτοι νὰ στοιχίζουσιν εὐθηνότερα.

Ὅπως θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, κατὰ τὴν ἀρχαίαν χριστιανικὴν καὶ τὴν βυζαντινὴν περίοδον ἐγένετο διάκρισις μεταξύ ταχυγράφων καὶ καλλιγράφων. Οἱ πρῶτοι ἐφήρμοζον σύστημα ταχυγραφίας —ἀναμιξὶ συλλαβικὸν καὶ λεξιακόν— διὰ τὴν καταγραφὴν τοῦ προφορικοῦ λόγου, οἱ δεῦτεροι παρεσκεύαζον ἀντίγραφα βιβλίων διὰ τὴν ἀγορὰν ἢ διὰ τὰ ἱδρύματα εἰς τὰ ὁποῖα ὑπηρετοῦν. Καὶ αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι ἐχρησιμοποιοῦν ἐν ἑκτάσει, ἰδίως κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους μὲ τὴν μικρογράμμιτον γραφὴν, τὴν βραχυγραφίαν.

Κατὰ πρῶτον ὑπάρχει μία σειρὰ ἐκκλησιαστικῶν λέξεων αἱ ὁποῖαι βραχυγραφοῦνται συνήθως διὰ τῆς παραλείψεως ὀρισμένου ἀριθμοῦ τῶν μεσαίων γραμμάτων καὶ τῆς ὑπεράνω τοῦ κενοῦ ἐπιγραφῆς μιᾶς παύλης. Τὸ κέρδος τοῦ ἀντιγραφέως εἰς χρόνον καὶ χῶρον δὲν εἶναι ἀξιόλογον, ἀλλὰ παρὰ τοῦτο ἡ χρῆσις τῶν βραχυγραφιῶν αἰτίας τῆς κατηγορίας εἶναι πυκνή, διότι αἱ ἐπιτετιμημένοι μορφαὶ τῶν λέξεων λαμβάνουσιν ἱερὸν χαρακτήρα.

Ἐπειτα βραχυγραφοῦνται ὠρισμένοι ἀπὸ τὰς συνηθεστέρας λέξεις, αἱ πλείσται τῶν προθέσεων, πολλοὶ σύνδεσμοι καὶ ἐπιρρήματα, τὸ ἄρθρον, μερικαὶ καταλήξεις καὶ ὠρισμένοι συλλαβαί. Πολὺ συχνὰ τὸ γράμμα ν τοποθετεῖται ἄνω τῆς γραμμῆς ὡς παῦλα. Καὶ ἐνίοτε τὰ τελευταῖα γράμματα συνήθων λέξεων παραλείπονται, ὅπως ση(μεῖον), τυχ(όν), ἐλάχ(ιστον) καὶ λοιπά.

Σὺν τῷ χρόνῳ διεκρίθησαν κῶλα, περίοδοι, παράγραφοι. Τὰ πρῶτα γράμματα τῶν κεφαλαίων συχνάκις, καὶ τῶν παραγράφων ἐνίοτε ἐχαράσσοντο μεγαλύτερα εἰς τὸ περιθώριον, κατὰ περιστάσεις μὲ ἐρυθρὰν μελάνην, καὶ εἰς ἐξαιρετικὰς περιπτώσεις ἐξωγραφεῖοντο.

Βεβαίως ἡ ἀνάγνωσις τοιούτων κειμένων ἦτο ἐξαιρετικῶς δυσχερῆς, πολὺ δὲ περισσότερον ὁσάκις ταῦτα ἐπρόκειτο νὰ ἀπαγγελθοῦν, διό εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἐνωρίτατα εἰσῆχθη ὁ θεσμὸς τοῦ ἀναγνώστου. Ἡ δυσκολία τῆς ἀναγνώσεως ἦτο εἰς ἕκ τῶν λόγων οἱ ὅποιοι συνετέλουν εἰς τὸ περιωρισμένον τῆς κυκλοφορίας τοῦ βιβλίου κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους.

Αἱ ποικιλίαι τῆς γραφῆς, αἱ ἐπιμήσεις καὶ συντομογραφίαι, καθὼς καὶ ἄλλαι ἰδιομορφίαι αὐτῆς, ἔχουν μελετηθῆ καὶ ταξινομηθῆ καταλλήλως, οὕτως ὥστε σήμερον μὲ ὀλίγην μελέτην καὶ ἄσκησιν ἡ ἀνάγνωσις τῶν κειμένων νὰ καθίσταται πολὺ εὐχερεστέρα ἀπὸ ὅσον φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως.

3. ΣΧΗΜΑΤΑ ΒΙΒΛΙΟΥ

Τὸ ἐκ παπύρου χειρόγραφον ἐλισσόμενον ἐλάμβανε τὸ σχῆμα κυλίνδρου καὶ ὡς ἐκ τούτου ὠνομάζετο καὶ αὐτὸ κύλινδρος, ἐνφ̄ ἐκ

ΠΙΝΑΞ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΗΜΕΝΩΝ ΛΕΞΕΩΝ

Ἐκκλησιαστικαὶ Λέξεις			
ἁΓ	ἅγιος	Μ̄	μάρτυς
ἈΝΘC	ἄνθρωπος	ΜΗΡ	μήτηρ
ΔΑΔ	Δαυὶδ	ΟΥΝΟC	οὐρανός
ΘC	Θεός	ΠΑΤΗΡ	Πατήρ
ΙC	Ἰησοῦς	ΠΝΑ	Πνεῦμα
ΙCΛ, ΙΝΛ	Ἰσραὴλ	CΗΡ	Σωτήρ
ΙΛΗΜ	Ἰερουσαλήμ	CΤΡΟC	στεινός
ΙΩ	Ἰωάννης	ΥC	Υἱός
ΚC	Κύριος	ΧC	Χριστός
Ἄλλαι λέξεις κατ'ἐκλογὴν			
Ᾱ	αὐτός	ὀ	ὄνομα
Γ	γίνεται	ὄ	οὗτος
ἔ	εἶναι	σ̄	σημεῖον
ε̄, η̄, θ̄	ἐστὶ εἰσὶν ἐσται	χ̄	χρόνος
λόC	λόγος	φ̄	χωρίον
ὁμ̄, χ̄	ὁμοίως, ὁμοῦ	ψ̄	ὥσπερ

τῆς ὕλης αὐτοῦ, τοῦ παπίρου, ὠνομάζετο βιβλος καὶ βιβλίον. λατινιστί δὲ ἀντιστοίχως liber καὶ libellus. Ἐκαστον τμήμα ἔκτενος συγγραφῆς, κατατετημένης εἰς πολλοὺς κυλίνδρους, ἐφέρετο ὑπὸ ὀνόματα ποικίλα, προερχόμενα εἴτε ἐκ τῆς γραμμικῆς αὐτοῦ ὕλης εἴτε ἐκ τοῦ περιεχομένου εἴτε ἐκ τοῦ τρόπου ἐκδόσεως, ἦτοι βιβλίον, λόγος, σύγγραμμα, τόμος· τὸ δὲ σύνολον αὐτῆς ἐφέρετο ἢ κατὰ τὸν πληθυντικὸν τῶν ὀνομάτων τούτων ἢ ὑπὸ τὰ ὀνόματα σύνταγμα, βιβλιοθήκη, πανδέκτης.

Ὅταν ἡ λέξις βιβλίον μεταφέρθη ἐκ τοῦ παπιρίνου χειρογράφου εἰς τὸ περιγυμνήον, ὁ κύλινδρος ἐκράτησε δι' ἑαυτὸν τὸ ἐκ τοῦ τρόπου περιτυλίξεώς του ὄνομα εἰλητάριον, λατινιστί volumen, ἂν καὶ τὸ τελευταῖον τοῦτο, σημαῖνον ἀκριβῶς εἰλητάριον, βρυδύτερον κατήντησε νὰ σημαίνῃ αὐτοτελῶς ἐκδιδόμενον τμήμα βιβλίου.

Πρὸς ἀποτελέσειν τοῦ κυλίνδρου συνεδέοντο ὁμοῦ πολλὰ φύλλα

ἠΐναξ
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΑΣ ΠΡΟΘΕΣΕΩΝ, ΣΥΝΔΕΣΜΩΝ, ΚΑΙ ΕΠΙΡΡΗΜΑΤΩΝ

ἠροθέσεισ			
Α	ἀνά	ἦ	ἐπί
Α	ἀπό	ἠ, ἠ	κατά
Δ	διά	Π, π	παρά
Ε	εἰς	Σ	πρός
Ν	ἐκ	Θ, θ	ὑπέρ
Ι, ἰ	ἐν	Υ	ὑπό
ΣΥΝΔΕΣΜΟΙ, ΕΠΙΡΡΗΜΑΤΑ.			
Α, ἄ	ἄρα	Μ, μ	μεταξύ
Π	γάρ	Ὅτι	ὅταν
Τ	δέ	ὅ, ὅ	ὅτι
Ι, ἰ	ἵνα	ὄ	οὖν
Κ, κ	καί	ἰ, ἰ	τε

καπύρου, ὥστε νά σχηματισθῆ ταινία ποικίλλοντος μεγέθους κατὰ τήν ἔκτασιν τοῦ ἀντιγραφομένου κειμένου, ἂν καί ἐπί τινα χρόνον ἔπεκράτει ἡ συνήθεια νά προωθοῦνται εἰς τήν ἀγοράν ταινίαί μήκους 12 μέτρων καί πλάτους 0.25 τοῦ μέτρου. Λόγω τοῦ περιορισμοῦ τούτου τά βιβλία ἐγράφοντο συχνάκις μέ προοπτικήν νά καλύπτουν τήν ἔκτασιν ἐνός κυλίνδρου αὐτοῦ τοῦ μεγέθους, τό ὁποῖον ἀπετέλει τόν κανόνα. Ἄλλά πάντως παρεσκευάζοντο καί μικροτέρας ἐκτάσεως κύ-

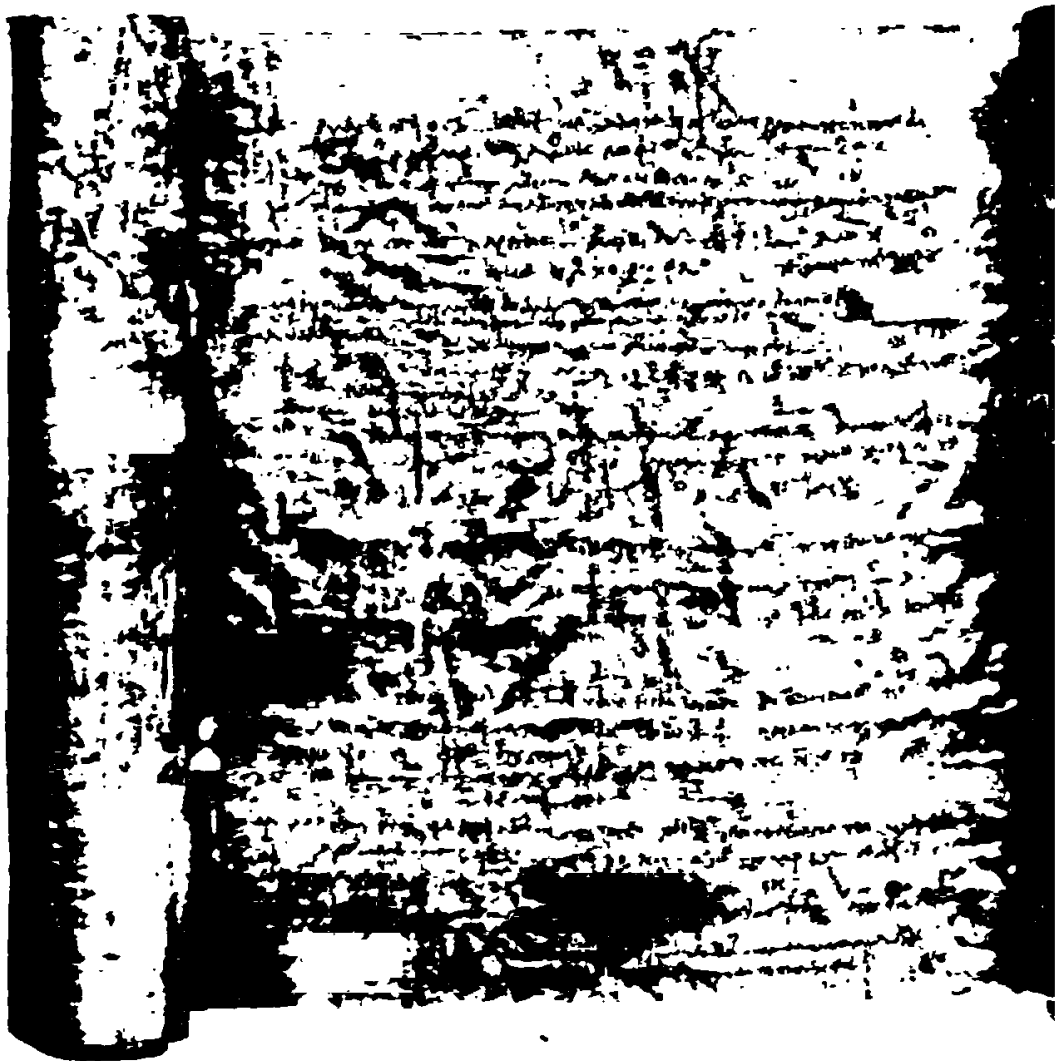
ΠΙΝΑΞ
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦῶΝ ἌΡΘΡῶΝ ΚΑΙ ΣΥΛΛΑΒῶΝ

—	α	ν	ου
ς, ✓	αι	ϊ	ται
λ, ς)	αις	ῃ	ταις
λ	αν	ν	τας
ο	αρ	η	ταυ
ς	ας	ῆ	τες
η	αυ	ῖ	την
λ, ς)	ων	ι	τι
ςς	εις	ῖ	τιν
ς, ς)	εν	ι	το
β, λ	ερ	ι	τοις
ς, ς)	ες	ι	τον
ςς	ης	ι, ῖ	τος
..	ι	ι	του
ς	ις	ι	τους
ῖ	ιν	ι	τω
ς	κα, κη, κον, κος	ι	των
ς	μεν	ι	τως
υ, ο	ος	ι	ων
λλ, ι	ον	ι	ωρ
ς, ςς	οικς	ι	ως

7 ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ,
vella 44,2.

Νο- λινδροι, ως οί κατάλληλοι νά περιλάβουν μίαν από τε-
λίαν ἢ μίαν ὀμηρικὴν ραψωδίαν. Ὅταν οἱ παλαιοὶ ἐλ-
γον ἀποτελεῖται ἀπὸ 10 βιβλία ἠννόουν ὅτι τοῦτο, τ
δικῆς διαιρέσεώς του, εἶναι γεγραμμένον ἐπὶ 10 κυλίνοι
παρατηρεῖται τὸ φαινόμενον ἑνὸς μεγάλου συγγρα-
βιβλία νά ἔχουν διατηρηθῆ ὁλόκληρα καὶ ἄλλα νά ἔχ
κλήρα, ὅπως συμβαίνει ἐπὶ παραδείγματι μὲ τὴν *Εὐ-
δειξιν* τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας. Ὁ κύλινδρος ὑφί-
φθορῶν εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος, καθὼς ἐπίσης καὶ ἰ
καὶ τὸ κάτω μέρος τῶν φύλλων. Τὸ πρῶτον φύλλον ἐκ
ἐλέγετο πρωτόκολλον, ἐπ' αὐτοῦ δὲ συχνάκις ἀνεγρο
λογία καὶ ὁ τόπος κατασκευῆς του?.

*Κύλινδρος πιπιδρον, τοῦ β'
αἰῶνος.*

ΚΑΤΑ ΔΑΡΚΟΥΣ

1277

Α ΠΑΙΔΙΑΝ ΚΑΚΩΣ ΜΕΘΥ-
 ΤΑΙ ΠΟΡΕΥΟΜΕΝΩΝ ΗΜ-
 ΔΥΤΙΜΙΑΟΥ ΤΗΡΟΣΤΗ-
 ΚΟΥΣΤΟΥ ΜΑΣΘΑΜΩΝ
 ΤΕΣΣΕΙΣ ΤΗΝ ΠΟΛΙΝ ΑΠΗ-
 ΓΕΙΑ ΑΝΤΙΘΙΣ ΑΡΧΙΕΡΕΩ
 ΓΙΝΑΝΤΑ ΤΑΤΑ ΓΕΝΟ-
 ΜΕΝΑ ΚΑΙ ΟΥΝΑΧΕΡΗ
 ΤΟΣ ΜΕΤΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΒΥ-
 ΤΕΡΩΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΩΝ
 ΑΛΕΞΟΝΤΕΣ ΑΡΓΥΡΙΑΚΑ
 ΜΕΘΑΝΚΑΝΤΟΙΣ ΣΤΡΑ-
 ΤΙΜΟΤΑΙΣ ΛΕΓΟΝΤΟΣ ΕΥ-
 ΠΛΕΤΟΣ ΤΙΔΙΜΒΟΝΤΩ
 ΑΥΤΟΥΝ ΚΥΚΙΟΥΣ ΕΛΕΘ-
 ΤΟΣ ΕΚΛΕΨΑΝ ΑΥΤΩΝ
 ΗΜΩΝ ΚΟΙΜΩΜΕΝΩΝ
 ΚΑΙ ΕΑΝ ΔΕ ΚΟΙΜΩΜΕΝΩΝ
 ΤΩΝ ΠΟΡΕΥΟΜΕΝΩΝ
 ΗΜΕΙΣ ΔΙΕΙΣΤΕΙΝ
 ΨΑΛΕΣ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΣΤΕ
 Η ΟΧΕΡΗ ΚΑΙ ΑΝΑΒΕΒ-
 ΤΕΣ ΑΡΧΥΡΗΝ ΟΙΟΝ ΕΣΤΙ
 ΟΣ ΕΛΑΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΚΗ-
 ΔΙΟΦΑΝΤΙΟΥ ΚΑΙ ΔΕ ΤΩ
 ΗΥΤΟΥΣ ΠΑΡΑΔΟΥΣΑΙΟΥ
 ΗΥΧΡΙΤΙΣ ΟΝ ΜΟΡΩΝ
 ΜΕΡΑΣ ΟΙ ΑΘΩΝΕΣ ΚΑΙ
 ΜΑΘΗΤΑΙΣ ΤΟΙΣ ΕΧΟΝΟΙ
 ΕΙΣ ΤΗΝ ΓΑΛΙΛΑΙΑΝ
 ΕΙΣ ΤΟ ΠΟΡΕΥΟΜΕΝΑ
 ΤΟ ΑΥΤΩΝ ΟΙΣ ΚΑΙ ΑΛΩΝ
 ΤΕΣ ΑΥΤΩΝ ΗΡΟΣΕΒΚΥΝ
 ΣΑΙ ΟΙΣ ΟΙΣ ΤΑ ΣΑΝ
 ΚΑΙ ΠΡΟΣΕΛΕΙΩΜΟΙΣ
 ΚΑΙ ΑΝΤΩΝ ΑΥΤΟΙΣ ΕΛΩΝ
 ΕΛΘΟΝ ΜΟΙΣ ΔΕ ΑΘΩΝ
 ΟΙΣ ΑΝΤΩΝ ΤΑΝ ΟΥΚΝ
 ΔΙΠΛΗΣΙ ΗΣ ΠΟΡΕΥΟΜ-
 ΤΕΣ ΟΥΝ Η ΑΘΩΝ ΤΕΥΣ
 ΠΑΝΤΑ ΤΑ ΑΘΩΝ Η ΑΠΤΙ-
 ΣΑΝΤΟΣ ΑΥΤΟΥΣ ΕΙΣ ΤΗ

ΟΝΟΜΑΤΟΥ ΠΑΤΡΟΣ
 ΤΟΥ ΨΙΔΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΔΕΙΟΥ
 ΗΝ ΕΥΜΑΤΟΣ ΒΙΑ ΔΕ ΚΟ-
 ΤΟΣ ΑΥΤΟΥΣ ΤΗΡΕΙΝ Π-
 ΤΑΘΣΑΘΝΟΤΕΙΑ ΛΑΜΝΗ
 ΗΝ ΚΑΙ ΔΟΥΣ ΓΩΜΟΥ
 ΜΩΝΕΙΜ ΠΑΣΑ ΣΤΕΣΗ
 ΜΕΡΑΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΟΥΝΤΕ
 ΔΙΠΛΗΣΙ ΗΣ ΠΟΡΕΥΟΜ-
 ΤΕΣ ΟΥΝ Η ΑΘΩΝ ΤΕΥΣ
 ΠΑΝΤΑ ΤΑ ΑΘΩΝ Η ΑΠΤΙ-
 ΣΑΝΤΟΣ ΑΥΤΟΥΣ ΕΙΣ ΤΗ

Κ ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΨΥΔΑΓΓΕΛΙΟΥ
 ΤΟΥ ΧΥΨΙΟΥ ΟΥΚΑΝΩΣ
 ΙΣΤΑΙ ΤΑΙ ΕΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ
 ΠΡΟΦΗΤΗΝ ΙΑΟΥΑΝΝΟΥ
 ΑΥΤΩΝ ΔΕ ΓΕΛΟΝ ΜΟΥ
 ΠΡΟΠΡΟΣΦΩΜΟΥΣ ΟΥΣ
 ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΕΙ ΤΗΝ ΟΜ-
 ΣΟΥ ΦΙΛΗΜΕΝΟΙ ΤΗΣ
 ΕΝ ΤΗ ΕΡΜΗΝΕΥΣΤΕ
 ΤΩΝ ΗΜΕΡΩΝ ΤΟΙΜΑ
 ΤΩΤΗΝ ΟΔΟΝ ΚΥΕΥΘΕ
 ΠΟΙΕΙΤΕ ΤΑΣΤΡΕΚΟΥΣ
 ΤΟΥ ΕΓΕΝΕΤΟ ΙΩΑΝΝΕ
 Ο ΒΑΠΤΙΖΩΝ ΕΝ ΤΗ ΕΡ-
 ΜΗ ΚΗΡΥΣΣΩΝ ΕΑΡΤΙΣ
 ΜΕΤΑ ΤΗ ΟΙΑΣ ΕΙΣ ΤΗ
 ΑΝΑΡΤΙΩΝ ΚΑΙ ΕΙΣ ΕΠ-
 ΡΕΥΕΤΟ ΠΡΟΣ ΑΥΤΩΝ Η
 ΣΑΙ ΟΥ ΔΕ ΙΑΧΟΥΡΑΚΑ Η
 ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΙΤΩΝ ΚΑΙ Π-
 ΚΑΙ ΕΣΤΙ ΤΩΝ ΤΩΝ ΟΥ
 ΤΟΥ ΕΝ ΤΩ ΠΟΡΕΥΟΜ-
 ΤΑΜΩΣ ΟΜΟΛΟΓΟΥΜ-
 ΝΟΙ ΤΑΣ ΑΜΑΡΤΙΑΣ ΑΥ-
 ΚΑΙ ΗΝ ΟΙΩΝ ΜΕΘΕΝ
 ΑΥΜΕΝΟΣ ΤΗ ΧΑΚΚΑ
 ΛΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΗΝ ΜΟΡ-
 ΤΙΝ ΗΝ ΗΡΤΙ ΤΗΝ ΟΣ
 ΑΥΤΟΥ ΚΑΙ ΕΣΤΙΝ ΑΚΡ-
 ΛΑΣΚΑΙΜΕ ΑΙ ΑΓΡΙΩΝ
 ΕΚΗΡΥΣΣΕΝ ΑΕ ΤΩΝ ΕΡ-
 ΤΑΙ ΟΙΣ ΧΥΡΟΤΕΡΟΣ ΜΟΥ
 ΟΠΗ ΜΟΥ ΟΥΔΕ ΜΗΤΕ
 ΝΟΓΚΥΦΑΣ ΑΥΣΑΙ ΤΟΝ
 ΜΑΝΤΩ ΤΩΝ ΨΗΟΛΗΜ-
 ΤΩΝ ΑΥΤΟΥ ΕΣΤΕ ΑΠΤΙ-
 ΣΑΝΤΟΣ ΑΥΤΩ ΤΩΝ
 ΑΣ ΒΑΠΤΙΣΕΙ ΤΗ ΜΑΣΙΝ
 ΔΕΙΩ ΕΓΕΝΕΤΟ ΔΕ ΝΕΚ-
 ΜΑΙΣ ΤΑΙΣ ΗΜΕΡΑΙΣ ΗΝ
 ΙΣΤΑΙ ΠΟΝΑΤΑΡΤ ΤΗ
 ΔΙΠΛΗΣΙ ΗΣ ΠΟΡΕΥΟΜ-
 ΤΕΣ ΟΥΝ Η ΑΘΩΝ ΤΕΥΣ

Τρόπος καταγραφής του τίτλου συγγράμματος.
 Κώδιξ Βατικανός της Γραφής, σ. 1277.
 (1) τίτλος έκαστου συγγράμματος εσημελεύτο και εις την αρχήν και
 εις τὸ τέλος.

8 Β' Τιμ. 4,13.

9 *Ελλιγότερον καὶ volumen*

10 Ἀποκ. 5,1.

Τὸ κείμενον ἐγράφετο κατὰ στήλας, αἱ ὁποῖαι εἶχον μεταξύ των κενὰ καλούμενα σελίδας, ὄνομα τὸ ἴσχιον βραδύτερον ἔλαβον αὐταὶ αὐταὶ αἱ στήλαι. Ὁ ἀριθμὸς στίχων κατὰ σελίδα τηρεῖται σχεδὸν πάντοτε σταθερὸς εἰς ἕκαστον κύλινδρον. Πολὺ σπανίως οἱ κύλινδροι ἐγράφοντο καὶ εἰς τὴν ὀπισθίαν ἐπιφάνειαν, ὅποτε ἐλέγοντο ὀπισθόγραφοι. Εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος αὐτῶν ἀνεγράφετο πλήρης ὁ τίτλος τοῦ ἔργου.

Ὁ κύλινδρος περιελίσσετο εἰς ράβδον λεγομένην ὀμφαλὸν καὶ βραδύτερον κοντάκιον. ἐφυλάσσετο δὲ εἰς θήκην λεγομένην τεῦχος καὶ κατεσκευασμένην ἐκ παπίρου ἢ περγαμηνῆς. Ὡς δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἀπὸ χωρίον τοῦ ἀποστόλου Παύλου⁸, ἢ ἐκ περγαμηνῆς θήκη ἐκαλεῖτο ἐπίσης φαινόλης. Διὰ τὴν ἀνάγνωσιν ἀνελίσσετο μὲ τὴν δεξιάν, ἢ ὁποῖα ἐκράτει τὸν ὀμφαλὸν, ἐνῶ μὲ τὴν ἀριστεράν ἐτυλίσσετο πάλιν τὸ ἀναγνωσθὲν τμήμα, ἐξ οὗ καὶ τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν ὄνομα τοῦ ἑλληνιστί καὶ λατινιστί⁹. Ἐκαστος κύλινδρος ἠδύνατο νὰ σφραγισθῇ καὶ συχνάκις ἐσφραγιζέτο· ὅθεν εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν Ἰωάννου γίνεται λόγος περὶ βιβλίου ἐσφραγισμένου σφραγῖσιν ἑπτὰ¹⁰. Μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ νέου σχήματος βιβλίου ὁ κύλινδρος, δύσχρηστος καὶ πολυδάπανος καθὼς ἦτο, ὑπεχώρησε καὶ διετηρήθη μόνον εἰς λειτουργικὴν χρῆσιν.

Ἀρχικῶς καὶ ἡ περγαμηνὴ ἐβιβλιοδετεῖτο εἰς κύλινδρον, ἂν καὶ μὲ κάποιαν δυσκολίαν, ἀλλ' ἔπειτα ἔλαβε τὸ νέον σχῆμα βιβλίου σχεδὸν καθ' ὀλοκληρίαν, τὸ ὁποῖον ἀπετελέσθη διὰ συμπήξεως φύλλων αὐτῆς, δηλαδὴ τὸ σημερινὸν σχῆμα. Διὰ τὴν συγκρότησιν τοῦ σχήματος ἐφρόντιζεν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὁ ἴδιος ὁ ἀντιγραφεὺς, ὁ ὁποῖος ἐλάμβανε δύο δίφυλλα περγαμηνῆς, ἦτοι τέσσαρα φύλλα, ἔθετεν ἐπὶ τῆς τραπέζης τὸ πρῶτον μὲ τὴν σαρκίνην πλευρὰν πρὸς τὰ κάτω, ἐπέθετε δὲ τῆς πρὸς τὰ ἄνω τριχίνης πλευρᾶς τὸ δεῦτερον φύλλον μὲ τὴν τριχίνην πλευρὰν του καὶ ἀκολουθῶς ἐδίπλωνε ταῦτα εἰς τέσσαρα, ἦτοι καθ' ὕψος καὶ κατὰ πλάτος ὅποτε ἐσχηματίζετο τὸ τετράδιον —δεκαεξασέλιδον— μὲ δύο σαρκίνας σελίδας ἐξωτερικῶς, πρῶτην καὶ τελευταίαν, τὰς δὲ ὑπολοίπους δεκατέσσαρας σελίδας ἐσωτερικῶς ἀνά δύο ἀντικρυστάς, τριχίνας καὶ σαρκίνας ἐναλλάξ. Ἐκαστον τετράδιον συχνάκις ἠριθμεῖτο μὲ γράμμα τοῦ ἀλφαβήτου, ὅπως ἀριθμοῦνται σήμερον τὰ δεκαεξασέλιδα, τὰ λεγόμενα τυπογραφικὰ φύλλα.

Τὸ στάχυμα, δηλαδὴ ἡ βιβλιοδεσία, ἐπραγματοποιεῖτο μὲ τὴν βοήθειαν βελόνης καὶ κλωστῆς καὶ μὲ τὴν τοποθέτησιν φύλλου, ἐπενδεδυμένου διὰ δέρματος καὶ ἀργότερον δι' ὑφάσματος, εἰς τὰς δύο πλευρὰς αὐτῆς καὶ ὀπισθεν. Βραδύτερον τὸ φύλλον ἀντικατεστάθη

διὰ σανιδίου ἢ χαρτονίου. Ἡ βιαία ἀπόσπαισις τοῦ δέρματος προεκάλει συχνάκις καταστροφὴν φύλλου εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος, διὸ συμβαίνει νὰ ὑπάρχουν κώδικες ἐφθαρμένοι εἰς τὰ σημεῖα αὐτά, λεγόμενοι ἀκέφαλοι καὶ κολοβοί, κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ συγγράμματα ἀκέφαλα καὶ κολοβιά.

Ἐπειδὴ παρόμοιον σχῆμα εἶχαν ὑποτυπωδῶς αἱ πολλαπλαστικὰ πινακίδες ἢ δέλτοι --δηλαδὴ τὰ δίπτυχα, τρίπτυχα κλπ.--, αἱ ὁποῖαι ἐλέγοντο *codices*, κώδικες ὠνομάσθησαν καὶ τὰ νέα χειρόγραφα, ἀλλ' εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ταῦτα ἐκληρονόμησαν καὶ τὰς ὀνομασίας τοῦ παπύρου, βιβλοι, βιβλία, *libri*. Τὸ σχῆμα τοῦτο, χρησιμοποιοῦν μάλιστα ἔκτοτε καὶ διὰ τὰ ἕκ παπύρου νέα χειρόγραφα, ἦτο ἐπίσης κατάλληλον διὰ τὸν βραδύτερον εἰσαχθέντα χάρτην. Τὸ εὐχρηστον κατὰ τὸ ἀνοιγμα καὶ τὴν φυλλομέτρησιν, ἢ διευκόλυνσις ἐντάξεως πίνακος περιεχομένων, ἢ μεγάλη περιεκτικότης, ἢ εὐχέρεια μεταφορᾶς καὶ τὸ ὀλιγοδάπανον αὐτοῦ συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐπικράτησιν του γενικῶς. Ὅπου ἄλλοτε ἀπητεῖτο ὀλόκληρος βιβλιοθήκη, τώρα ἤρκει εἰς κώδιξ. Π.χ. ἡ Ἁγία Γραφή τώρα ἠδύνατο νὰ περιληφθῆ εἰς ἓνα κώδικα, ἀντὶ τῶν προηγουμένως ἀπαιτουμένων 50 κυλίνδρων. Οὕτω αἱ ἰδιαιτέρας εἰς βιβλία ἀνάγκαι τοῦ Χριστιανισμοῦ προεκάλεσαν τὴν μεταβολὴν καὶ ἐπετάχυναν τὴν ἐπικράτησιν τοῦ νέου σχήματος. Ὁ κώδιξ εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ τυπικὰ γνωρίσματα τῆς χριστιανικῆς παιδείας· εἶναι κυρίως τὸ βιβλίον τῆς ἀναγνώσεως κατ' ἰδίαν, ἐνῶ ὁ κύλινδρος εἶναι τὸ βιβλίον τῆς ἀναγνώσεως ἐνώπιον ἀκροατηρίου.

Τὸ νέον σχῆμα διαδοθὲν εὐρέως ἀπὸ τοῦ β' μ.Χ. αἰῶνος, ἐχρησιμοποιήθη κατ' ἀρχὰς εἰς χριστιανικὰ κείμενα, ἔπειτα τὸν γ' αἰῶνα καὶ εἰς τὰ νομικὰ συγγράμματα τῶν Ῥωμαίων (ὀπόθεν ἐπεκράτησε τὸ λατινικὸν του ὄνομα *codex*) καὶ τέλος τὸν δ' αἰῶνα εἰς κείμενα τῆς κλασικῆς λογοτεχνίας.

Εἰς τὰ βιβλία τοῦ σχήματος τούτου τὸ κείμενον συνήθως ἐγράφετο καθ' ὅλον τὸ πλάτος, ἐνίοτε ὅμως κατὰ στήλας, δύο ἢ καὶ τρεῖς, τὰ μὲν περὶ ἐν συνεχείᾳ, τὰ δὲ μετρικὰ ποιήματα κατὰ στίχους. Ἐν συνεχείᾳ κατεγράφετο ἐπίσης τὸ κείμενον τῶν ρυθμικῶν λειτουργικῶν ποιημάτων, ἤτοι τῶν ὕμνων, εἴτε χάριν οἰκονομίας χώρου εἴτε διότι μετεγράφετο ἐκ τῶν μουσικῶν βιβλίων. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην σημασίαν εἶχεν ἡ μελωδικὴ τομῆ, ἢ ὁποῖα συνήθως ἐσημειώοντο διὰ τοῦ κόμματος.

Μεγάλοι κώδικες περιελάμβανον συχνάκις περισσότερα τοῦ ἐνὸς συγγράμματα, ἦσαν δηλαδὴ συλλογαὶ συγγραμμάτων τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως ἢ συγγενοῦς θέματος. Ὅσάκις ἐπρόκειτο περὶ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως, τὸ ὄνομα του κατὰ κανόνα ἐπεγράφετο εἰς τὸ πρῶτον

κείμενον, ἐνῶ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἐπομένων ἐσημειώοντο ἀπλῶς ἡ ἐνδειξις «τοῦ αὐτοῦ», πρᾶγμα τὸ ὁποῖον προκαλεῖ σοβαρὰν σύγχυσιν εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τῆς χριστιανικῆς γραμματείας. Συγκεκριμένως εἰς ἓνα κώδικα περιέχοντα ἔργα τοῦ Α καὶ τοῦ Β συγγραφέως κατὰ τὴν διαδοχικὴν ἐπὶ αἰῶνας ἀντιγραφὴν τοι ἡδύνατο νὰ συμβῆ τὸ ἐξῆς. Γραφεὺς τις, ἐπιθυμῶν νὰ ἀντιγράψῃ ἐκλεκτικῶς τὰ περιεχόμενα κείμενα, μετὰ τὴν καταγραφὴν μερικῶν ἔργων τοῦ Α συγγραφέως παρέλειπε τὰ ἐπόμενα ὡς μὴ ἐνδιαφέροντα αὐτόν· ἡδύνατο δὲ οὕτω διὰ τὸν ἴδιον λόγον νὰ παραλείψῃ καὶ τὸ πρῶτον ἔργον τοῦ Β συγγραφέως, τὸ ὁποῖον ἦτο καὶ τὸ μόνον φέρον ἐπὶ κεφαλῆς τὸ ὄνομα αὐτοῦ, ἤρχιζε δὲ τότε τὴν ἀντιγραφὴν τοῦ δευτέρου ἔργου τοῦ Β μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «τοῦ αὐτοῦ». Ἡ ἐπιγραφὴ ὁμως αὕτη εἶχε πλέον ἄλλην ἐννοιαν, διότι εἰς μὲν τὸν πρότυπον κώδικα ἐσήμαινε «τοῦ Β», εἰς δὲ τὸ νέον ἀντίγραφον ἐσήμαινε «τοῦ Α», δεδομένου ὅτι πούθενά δὲν ἐνεφανίζετο τὸ ὄνομα τοῦ Β. Ἡ σύγχυσις αὕτη δημιουργεῖ ἀτελείωτα προβλήματα γνησιότητος ἐκκλησιαστικῶν συγγραμμάτων.

Τὸ ἐπίσημον βυζαντινὸν βιβλίον ἦτο μεγάλου σχήματος, βαρὺ, διακοσμημένον, καλλιγραφημένον, τελετουργικόν· ἦτο πολύτιμον καὶ ἱερὸν ἀντικείμενον, περισσότερον διὰ τὴν ἁγίαν τράπεζαν, τὸ θησαυροφυλάκιον, τὴν προθήκην, παρὰ διὰ τὴν ἀνάγνωσιν. Ὑπῆρχεν ὁμως καὶ τὸ λαϊκώτερον βιβλίον. Ἄλλ' εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις πᾶν χειρόγραφον ἦτο τὸ μοναδικὸν ἀντίτυπον.

Τὸ πολυδάπανον λόγῳ ὑλικῶν καὶ παρασκευῆς ἦτο ὁ ἄλλος λόγος διὰ τὸ περιορισμένον τῆς κυκλοφορίας τῶν βιβλίων κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, ἡ ὁποία πάντως ἦτο εἰρύτερα πάσης προηγουμένης ἐποχῆς.

4. ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΒΙΒΛΙΩΝ

Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Χριστιανοί, ἔχοντες στερήσει ἑαυτοὺς πολλῶν ἄλλων ψυχαγωγιῶν, ἦσαν κατ' ἐξοχὴν βιβλιόφιλοι καὶ φιλαναγνώσται συνετέλεσε σπουδαίως εἰς τὴν συστηματοποίησιν τῆς παρασκευῆς καὶ ἐμπορίας τῶν βιβλίων, φαινόμενον τὸ ὁποῖον παρατηρεῖται ἀκριβῶς ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τὸ ἴδιον δὲ γεγονὸς ἀπετέλει καὶ συνεχῆ παρόρμησιν πρὸς συγγραφὴν βιβλίων.

Δὲν θὰ ἀσχοληθῶμεν μὲ τὴν μέθοδον τὴν ὁποίαν ἠκολούθουν οἱ συγγραφεῖς εἰς τὴν σύνταξιν τῶν ἔργων των, ἡ ὁποία μάλιστα δὲν ἦτο ἐνιαία. Ἄν εἰς τὰς ἡμέρας μας, ὁπότε ἡ συγγραφικὴ τέχνη εἴτε δεσμεύεται εἴτε ἐπηρεάζεται ἀπὸ ὠριμένους τυπικοὺς κανονισμοὺς,

ὅπως εἶναι ἐπὶ παραδείγματι οἱ ἀναφερόμενοι εἰς τὴν σύνταξιν διδακτορικῶν διατριβῶν, δὲν ὑφίσταται ἐνωία μέθοδος, πολὺ περισσότερο δὲν ὑφίστατο τότε. Παρατηρεῖτο δὲ τόση ποικιλία ἀκόμη καὶ εἰς τὴν τεχνικὴν τῆς συντάξεως (λόγω τῆς ποικιλίας τῶν εἰδῶν, τῆς διαφορετικῆς μορφωτικῆς στάθμης τῶν συγγραφέων καὶ ἄλλων παραγόντων), ὥστε οὔτε περὶ αὐτῆς εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ λόγος. Ἄλλωστε τὰ ἀντικείμενα ταῦτα μεθοδολογικῶς δὲν ἀνήκουν εἰς τὸ παρὸν κεφάλαιον.

Τὸ μόνον τὸ ὁποῖον χρειάζεται νὰ λεχθῇ ἐδῶ εἶναι ὅτι ἡ σχεδίασις ἐνὸς συγγράμματος κατὰ τὴν πατερικὴν ἐποχὴν δὲν ἦτο τόσον μεθοδικὴ ὅσον εἶναι σήμερον. Συνήθως ὁ συγγραφεὺς ἤρχιζε νὰ γράφῃ κατ' ἐμπνευσιν τῆς στιγμῆς, κατὰ τὴν πορείαν δὲ τῆς συντάξεως ἐρρύθμιζε τὴν ἔκτασιν καὶ τὸ ὀριστικὸν περιεχόμενον τοῦ ἔργου. Ἐπὶ παραδείγματι ὁ Εἰρηναῖος ἐξεκίνησε τὸ ἔργον του *Ἐλεγχος καὶ ἰνατροπή τῆς ψευδοκρίσεως* μετὰ τὴν ἐπιδίωξιν νὰ ἐκθέσῃ καὶ ἐλέγξῃ ἀποκλειστικῶς τὴν διδασκαλίαν τῶν Βαλεντινιστῶν καὶ δὲν ἐσκέπτετο νὰ προχωρήσῃ περαιτέρω. Ἄλλ' ὅταν ἐτελείωσε τὴν ἐκθεσιν, κατενόησεν ὅτι αὕτη θὰ ἦτο μετέωρος, καὶ τότε ἀπεφάσισε νὰ κάμῃ μίαν ἀναδρομὴν εἰς τὸ παρελθόν, διὰ νὰ παρουσιάσῃ ἐν συντομίᾳ τὰς αἰρέσεις ἀπὸ τοῦ Σίμωνος Μάγου μέχρι τῶν χρόνων του. Οὕτω συνεπληρώθη τὸ πρῶτον βιβλίον. Εἰς τὸ δεῦτερον βιβλίον ἀνεσκεύασε τὴν διδασκαλίαν τῶν αἰρετικῶν, ὅποτε ἡ ἐκθεσις ἔλαβεν ὠλοκληρωμένην μορφήν. Ἄλλ' ὁ συγγραφεὺς μετὰ τὴν πρώτην ἐπέκτασιν εὗρεν ἀναγκαίαν καὶ μίαν ἄλλην, ἀναφερομένην εἰς τὴν θετικὴν ἐκθεσιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, διὰ νὰ δύνανται οἱ ἀναγνώσται νὰ διακρίνουν εὐκόλως τὸ ὀρθόδοξον ἀπὸ τὸ αἰρετικόν. Οὕτω προσέθεσε τρία ἀκόμη βιβλία.

Ἡ δυσκολία διαιρέσεως τοῦ περιεχομένου πολλῶν βιβλίων τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιότητος προέρχεται κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ αὐτὸν τὸν αὐτοσχεδιασμόν, ὁ ὁποῖος ὅμως σὺν τῷ χρόνῳ περιορίσθη.

Ὁ αὐτοσχεδιασμός ὠφείλετο εἰς τὴν σπάνιν καὶ τὸ πολυδάπανον τῆς γραφικῆς ὑλῆς, τὸ ὁποῖον δὲν ἐπέτρεπε σπατάλην αὐτῆς διὰ συγκέντρωσιν ὑλικῶν καὶ δοκιμαστικῶν συνθέσεις. Δυνάμεθα λοιπὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι κατὰ κανόνα ὁ συγγραφεὺς ἐπελαμβάνετο τοῦ ἔργου τοῦ ἔχον ἐνώπιόν του ἓνα κατάλογον ἀγιογραφικῶν χωρίων σχετικῶν μὲ τὸ θέμα του, ἓνα κατάλογον χωρίων προγενεστέρων συγγραφέων καὶ ἓνα πῖνακα ὅπου ἐσημειώνοντο τὰ κύρια θέματα τοῦ ὑπὸ σύνταξιν ἔργου.

Τὰ χειρόγραφα βιβλία παρεσκευάζοντο ἀπὸ εἰδικευμένους τεχνίτας ὀρθογραφοῦντας καὶ καλλιγραφοῦντας, τοὺς ἀντιγραφεῖς, ἀλλ' εἰς τὸ ἔργον τῆς παρασκευῆς αὐτῶν παρενέβαινον συνήθως ἡδη ἐνω-

- 11 Ἐλέγοντο γραφεῖς, γραμματεῖς, ὑπογραφεῖς, σημειογράφοι, ταχυγράφοι, ἔξυγράφοι (στενογράφοι).
- 12 Ρωμ. 16,22.
- 13 Γάλ. 6,11, «ἴδετε πηλίκους ὑμῖν γράμμασιν ἔγραψα τῇ ἐμῇ χειρὶ».
- 14 ΙΓΝΑΤΙΟΥ, Πρὸς Ἐφεσίους 2,1. Πρὸς Φιλαδέλφους 11,2. Πρὸς Σμυρναίους 12,1.

ρίτερον ἄλλα πρόσωπα, οἱ γραμματεῖς. Δὲν ἔγραφον πολὺ καλὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν, ἀκόμη καὶ ὅσοι εἶχον τὴν ἰκανότητα νὰ ἐκφύρουν πολλά, διότι ἡ γραφικὴ ὄλη ἐσπάνιζε τόσον πολὺ καὶ ἦτο τόσον πολυτιμος, ὥστε δὲν τὴν ἐχρησιμοποιοῦν ποτὲ δι' ἀσκησιν ἢ πρόχειρον σχεδιάσιν· ἐδιδάσκοντο τὴν γραφὴν καὶ ἠσκοῦντο εἰς τὴν ἄμμον ἢ εἰς πινακίδια. Εἶναι λοιπὸν εὐλογον ὅτι δὲν ἠδύναντο νὰ γράψουν ἀνέτως, ὄχι μόνον γεροντικαὶ καὶ ἀσθενικαὶ χεῖρες, ἀλλὰ καὶ χεῖρες κανονικαὶ μὲν, ἀνάσκητοι δέ. Διὰ τοῦτο πολὺ ἐνωρὶς ἀνεφάνησαν πλὴν τῶν ἐκ περιστάσεων καὶ εἰδικημένοι γραφεῖς, χρησιμοποιούμενοι τόσον εἰς τὰς διυσκεψεῖς καὶ τὰ συνέδρια, ὅσον καὶ δι' ἰδιωτικὴν συγγραφὴν¹¹.

Ἄσπάζομαι ὑμᾶς ἐγὼ Τέρτιος ὁ γράψας τὴν ἐπιστολὴν¹². Ὁ Παῦλος ἐχρησιμοποίησε γραφεῖς εἰς ὅλας τὰς γνωστὰς περιπτώσεις, ἐξαιρέσει τῆς Πρὸς Γαλάτας ἐπιστολῆς, τὴν ὁποίαν λόγῳ εἰδικῆς ψυχολογικῆς καταστάσεως ἔγραψε διὰ τῆς χειρὸς του, φυσικὰ μὲ γράμματα ἀκαλαίσθητα καὶ χονδροειδῆ, ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος μὲ κάποιαν αὐτοκριτικὴν¹³, καὶ ἐξαιρέσει ἐπίσης τοῦ εἰς τὰς ἄλλας ἐπιστολὰς χαιρετισμοῦ, «ὁ ἀσπασμὸς τῇ ἐμῇ χειρὶ Παύλου», ὡς εἶδους ὑπογραφῆς. Ἦτο τόσον σύνηθες τὸ φαινόμενον τοῦτο, ὥστε ἡ ζωγραφικὴ παράδοσις εἰσάγει τὸν Πρόχορον ὡς γραφέα τοῦ γέροντος εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου. Ὀλίγον βραδύτερον ὁ Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας, συρρόμενος δέσμιος πρὸς τὴν Ρώμην διὰ τὸ μαρτύριον παρακαλεῖ τοὺς Ἐφεσίους νὰ ἐπιτρέψουν εἰς τὸν διάκονόν των Βοῦρρον νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ εἰς τὴν πορείαν διὰ νὰ καταγράψῃ τὰς ἐπιστολὰς του καθ' ὑπαγόρευσιν¹⁴.

Πάντως δὲν πρέπει, παρασυρόμενοι ἀπὸ τὰς μαρτυρίας ταύτας, νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὅλοι οἱ συγγραφεῖς ἐχρησιμοποιοῦν γραφεῖς διὰ τὴν καθ' ὑπαγόρευσιν καταγραφὴν τῶν ἔργων των. Δὲν εἶναι καθόλου εὐλογον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Ἰωάννης Λαμασκηνὸς διέθετεν εἰς τὸ κελλίον τῆς μονῆς του γραφέα. Συγγραφεῖς οἱ ὅποιοι ἔτυχε νὰ ἀσκηθοῦν ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας ἐπὶ μακρὸν εἰς σχολεῖα ἢ εἰς μοναστήρια, ὡς συνέβαινε μὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς ἀνήκοντας εἰς τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν, καὶ ἰδιαιτέρως μὲ τοὺς μοναχοὺς, ἠδύναντο νὰ καταγράψουν οἱ ἴδιοι τὰς σκέψεις των, ἔστω καὶ χωρὶς ἐντυπωσιακὴν καλλιγραφίαν.

Ἐπειδὴ ἡ χριστιανικὴ γραμματεία ἦτο κατὰ μέγα μέρος διδασκαλικὴ καὶ κηρυγματικὴ, κατέστη ἀναγκαία ἡ εὐρυτάτη χρῆσις τῆς ταχυγραφίας, ἰδίως εἰς τοὺς ναοὺς καὶ τὰς σχολὰς. Ὁ μέγας συγγραφικὸς ὄγκος τοῦ Ὠριγένους δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ προφορικὴν διδασκαλίαν ἢ ὁποῖα ἔλαβε γραπτὴν μορφήν χάρις εἰς τὴν δραστηριότητα ὀλοκλήρου ὁμάδος ταχυγράφων καὶ βιβλιογράφων, τοὺς ὁποίους

είχε μισθώσει ὁ μαθητὴς τοῦ Ἀμβρόσιου. «Ταχυγράφοι αὐτῷ πλείους ἢ ἑπτὰ τὸν ἀριθμὸν παρῆσαν ὑπαγορεύοντι, χρόνους τεταγμένους ἀλλήλους ἀμείβοντες, βιβλιογράφοι τε οὐχ ἤττους, ἅμα καὶ κόραις ἐπὶ τὸ καλλιγραφεῖν ἡσκημέναις· ὧν ἀπάντων τὴν δέουσαν τῶν ἐπιτηδείων ἀφθονον περιουσίαν ὁ Ἀμβρόσιος παρεστήσατο»¹⁵. Ὁ διδάσκαλος παρεπονεῖτο φιλικῶς ὅτι ὁ μαθητὴς δὲν τοῦ ἀφηνε καιρὸν δι' ἀνάπαισιν οὔτε τὴν νύκτα οὔτε κατὰ τὴν ὥραν τοῦ φαγητοῦ ἀκόμη¹⁶, ὅτι εἶχε μεταβληθῆ εἰς «ἐργοδιώκτην», ἐπιχειρηματίαν ἐκδόσεως βιβλίων. Ὁ Γρηγόριος Θεολόγος, ἀναχωρῶν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν μετὰ τὴν παραίτησίν του ἐκ τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ θρόνου ἀποχαιρετίζει μὲ τὸν *Ἐντακτήριον Λόγον* μεταξὺ ἄλλων καὶ τοὺς στενογράφους διὰ τῶν λέξεων «χαίρετε, γραφίδες φανεραὶ καὶ λανθάνουσαι»¹⁷, αἱ ὁποῖαι μαρτυροῦν ὅτι πλὴν τῶν ἀνεγνωρισμένων στενογράφων (γραφίδες φανεραὶ) τοὺς λόγους τοῦ πατρὸς κατέγραφον καὶ πολλοὶ ἄλλοι κρυφὰ (γραφίδες λανθάνουσαι) δι' ἴδιον προφανῶς λογαριασμόν, τοῦτο δὲ πιθανῶς ἴσχυε καὶ δι' ἄλλους πατέρας. Τὰ πρακτικὰ τῶν συνόδων ἐτήρουν πάντοτε ταχυγράφοι.

Ἡ ἔκτασις τῆς χρήσεως τῆς ταχυγραφίας φαίνεται ὅτι εἶναι πολὺ μεγαλύτερα ἀπὸ ὅσον ἐπιτρέπουν νὰ συναγάγωμεν αἱ ὑπάρχουσαι ρηταὶ μαρτυρίαι, αἱ ὁποῖαι ἄλλωστε εἶναι ἐντελῶς περιστασιακαί. Δὲν εἶναι γνωστὸν πάντως, ἂν τὴν ὀριστικὴν ἀντιγραφὴν ἐξετέλουν οἱ ἴδιοι οἱ ταχυγράφοι, ἀλλ' ἐκ τῆς σχετικῆς ὀρολογίας καὶ τῆς διακρίσεως αὐτῶν εἰς σωζόμενα χωρία κρίνεται πιθανόν ὅτι ἄλλοι ἦσαν οἱ ταχυγράφοι καὶ ἄλλοι οἱ ἀντιγραφεῖς.

Τὸ αὐτόγραφον (εἴτε ἀμέσως ἰδιόχειρον εἴτε ἐμμέσως διὰ γραμματέως)¹⁸ κείμενον ἐνός συγγραφέως ἦτο δυνατόν νὰ μὴ ἐκδοθῆ ἢ νὰ ἐκδοθῆ. Τὸ πρῶτον συνέβηκε σπανίως, ὅσάκις ὁ συγγραφεὺς δὲν ἐπεθύμει κυκλοφόρησιν τοῦ ἔργου του διὰ νὰ ἀποφύγῃ ἐνδεχομένης συνεπειᾶς ἐξ αὐτῆς, εἴν τὸ περιεχόμενον του ἦτο παρακεκινδυνευμένον. Τὸ κριτικὸν κατὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἔργον τοῦ Προκοπίου ἔμεινεν ἀκυκλοφόρητον ἐν ἀρχῇ διὰ λόγους εὐνοήτους, καὶ διὰ τοῦτο ἔλαβε τὸν τίτλον *Ἀνέκδοτα*. Ἄλλης φύσεως παράδειγμα δίδει τὸ *Περὶ Ἀρχῶν* τοῦ Ὀριγένους, τὸ ὁποῖον λόγῳ τῆς δογματικῆς τολμηρότητός του ὁ μὲν συγγραφεὺς διετήρησεν ἀνέκδοτον, ὁ δὲ μαθητὴς τοῦ Ἀμβρόσιου ἐξέδωσε τῇ ἀγνοίᾳ του. Ἐκδοσις ἐνός συγγράμματος τότε ἐσήμαινε τὴν ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἢ τοῦ ἐντολοδόχου του παράδοσιν ἐνός τουλάχιστον ἀντιτύπου εἰς ἓν βιβλιογραφικὸν ἐργαστήριον ἢ εἰς μίαν βιβλιοθήκην, ἢ ὁποῖα ὁπωσδήποτε διετήρει τοιοῦτον ἐργαστήριον, ὅπου ἐν συνεχείᾳ παρεσκευάζοντο ἄλλα ἀντίγραφα εἰς τὸ διηνεκές.

15 *ΒΥΣΣΕΒΙΟΥ*, Ἐκκλ. Ἱστορία 6,23,2.

16 Εἰς ἐπιστολὴν του, τῆς ὁποίας τμήμα παρατίθεται ἐν *Λεξικῷ Σοφῶν*, λ. Ὀριγένους.

17 *Λόγος* 12, ἐπίλογος.

18 Ἐφ' ἔσον ἐν κείμενον κατεγράφη μὲν ὑπὸ γραμματέως ἢ ταχυγράφου, ἐπεθεωρήθη δὲ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, δύναται νὰ θεωρηθῆ ἀντίγραφον.

Vat. Gr. 2125.
 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Εἰς τὸν Βίον*
Κωνσταντίνου 4,36.
Codex Theodos. 14,9,2.

Ἡ ἀντιγραφὴ ἦτο ἐλευθέρα, ἐφ' ὅσον ὁ ἐνδιαφερόμενος ἠδύνατο νὰ ἐξασφαλίσῃ ἐν πρῶτον. Δὲν ἦτο ὅμως σὺνηθες νὰ ἀντιγράψῃ οὗτος ἐν κείμενον δι' ἑαυτὸν. Τὸ ἔργον τοῦτο ὑπήγετο εἰς τὴν εἰδικότητα τῶν ἀντιγραφέων -βιβλιογράφων ἢ καλλιγράφων- οἱ ὅποιοι εἰργάζοντο εἴτε δι' ἴδιον λογαριασμόν, ὅποτε ἐπώλουν τὰ ἀντίγραφα εἰς τοὺς ἐνδιαφερομένους, εἰς ὑψηλὰς μάλιστα τιμὰς λόγῳ τῆς καταβολῆς πολλῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἀξίας τῶν ἰλικῶν, εἴτε διὰ λογαριασμόν ὀργανωμένης βιβλιοθήκης ἢ ἄλλου ἰδρύματος.

Φαίνεται ὅτι εἰς τὰ μεγάλα πνευματικὰ κέντρα εἶχον ὀργανωθῆ ἀπὸ ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς εἰδικὰ ἐργαστήρια, ὑπὸ τῶν ὁποίων ἀκριβῶς ἐσυστημοποιήθη τὸ ἔργον τῆς ἀντιγραφῆς καὶ ἐμπορίας τῶν βιβλίων. Πρῶτον γνωστὸν ἐργαστήριον τοῦ εἴδους τούτου, ὁ πρῶτος ἐκδοτικὸς οἶκος θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἰπώμεν. συνεστήθη ὑπὸ τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος Ἀμβροσίου, ἀρχικὴ ἐπιδίωξις τοῦ ὁποίου ἦτο ἡ διάδοσις τῶν βιβλίων τοῦ διδασκάλου καὶ φίλου του Ὀριγένους εἰς τοὺς μαθητὰς καὶ τὸ εὐρύτερον κοινόν. Ἐξ αὐτοῦ προήλθον αἱ δύο μεγάλαι χριστιανικαὶ βιβλιοθήκαι τῆς Παλαιστίνης, ἡ τῆς Καισαρείας καὶ ἡ τῶν Ἱεροσολύμων.

Τοῦ ἐργαστηρίου τούτου συναντῶμεν καὶ πάλιν βραδύτερον τὰ ἴχνη. ἐπανελημμένως μάλιστα. Πόσον προσεκτικὴ ἐργασία ἐγένετο εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦτο, τοῦ ὁποίου προΐστατο βραδύτερον ὁ Πάμφιλος καὶ ἔπειτα ὁ Εὐσέβιος, συνάγομεν ἀπὸ χαρακτηριστικὰ σημεῖωματα τὰ ὅποια ἀπαντῶνται εἰς σωζομένους κώδικας, ὅπως εἶναι τοῦτο: «μετελήμφθη ἀπὸ τῶν κατὰ τὰς ἐκδόσεις *Ἑξαπλῶν* καὶ διωρθώθη ἀπὸ τῶν Ὀριγένους αὐτοῦ *Τετραπλῶν*, ἅτινα τῇ αὐτοῦ χειρὶ διώρθωτο καὶ ἐσχολιογράφητο: ὅθεν Εὐσέβιος ἐγὼ τὰ σχόλια παρέθηκα. Πάμφιλος καὶ Εὐσέβιος διωρθώσατο»¹⁹. Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος παρήγγειλεν εἰς τὸν Εὐσέβιον πενήκοντα εἰανάγνωστα καὶ εὐμετακόμιστα ἀντίγραφα τῆς Ἀγίας Γραφῆς διὰ τοὺς ναοὺς τῆς ραγδαίως διογκουμένης Κωνσταντινουπόλεως, οἰλοτεχνημένα ὑπὸ «τεχνιτῶν καλλιγράφων καὶ ἀκριβῶς τὴν τέχνην ἐπισταμένων»²⁰. Ὁ Σιναϊτικὸς κώδιξ πιθανῶς προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐργαστήριον τοῦτο καὶ ἴσως εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ ὡς ἄνω πενήκοντα ἀντίγραφα.

Ἐπειτα ἀπὸ μερικῆς δεκετίας ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ὀργάνωσεν εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἰδρυθεῖσαν βιβλιοθήκην (351) βιβλιογραφεῖον, τὸ ὅπολον ἀργότερον ἐνίσχυσεν ὁ Βάλης διὰ τοῦ διορισμοῦ ἄλλων ἐπτὰ καλλιγράφων²¹. Σχεδὸν εἰς πᾶσαν σχετικῶς πλουσίαν βιβλιοθήκην τῆς αὐτοκρατορίας ἐλειτούργει τοιοῦτον ἐργαστήριον.

Ὁ Μ. Βασίλειος ὀργάνωσεν ἐργαστήριον εἰς τὴν Καισαρείαν τῆς Καππαδοκίας, με ἀντιγραφεῖς τοὺς ὁποίους ὁ ἴδιος εἶχεν ἀσκήσει

καὶ καθωδῆγει δι' ἐπιτυχῆ ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου τῶν²². Παραπονεῖται ὁμῶς ἀργότερον ὅτι λόγῳ ἀπομακρύνσεως τῶν εἰδικῶν τεχνιτῶν διὰ διαφόρους λόγους τοῦτο εἶχε διαλυθῆ πλέον· αὐτῶν δὲ γραφέων οὐδεῖς μοι παρῆν, οὔτε τῶν καλλιγραφούντων οὔτε τῶν ταχυγράφων. Οὐκ γὰρ ἔτυχον ἐξουσκήσας, οἱ μὲν ἀνέδραμον ἐπὶ τὴν πρόωγν τοῦ βίου συνήθειαν, οἱ δὲ ἀπειρήκασι πρὸς τοὺς πόρους, χρονίαις ἄρρωστίαις κεκακωμένοι²³. Ἰδιαιτέρως σημασίας εἶναι τὸ τελευταῖον τοῦτο σημεῖον τοῦ χωρίου, ἀπὸ τὸ ὁποῖον μαρτυρεῖται ὅτι οἱ ἀντιγραφεῖς ἐπέλεγοντο συνήθως μεταξύ προσώπων σωματικῶς ἀναπήρων ἢ ἐξησθενημένων, μὴ δυναμένων οὔτω νὰ ἐργασθοῦν ἀνέτως εἰς ἄλλα ἐπαγγέλματα. Τὸ ἐργαστήριον τοῦτο εἶναι εὐλόγον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἀνα-

²² Ἐπιστολὴ 33 Ἰσοῦς νοτάριον, Ἐπιστολὴ 334 Ἰσοῦς καλλιγράφων, Ἑλληνες Πατέρες, τ. 2, σ. 398.
²³ Ἐπιστολὴ 131, Ἑλληνες Πατέρες, τ. 2, 157.

† πρὸς καλλιγράφον. †† ϞϞϞϞϞϞ :-
Οὐ τὸν γραφέ· καὶ χρῆτο ἴσο ἀίχοισ ὀρθῶς· καὶ μὴ
τὰ αἰσθῆται πρὸς ἴσος ἡ χάρμῆν ὅθεν ἀπὸ κατα
κερματων· μηδὲ καὶ ἰατροῦ τὸν κερματων λοζὰ κερδι
34μ· ὡς πρὸς τὸν παρ αἰσθητικὸν κερκίμον· ἀλλὰ τὸ χ
ρῆ· ὡς πρὸς τὸν αἰσθητικὸν κερδιζομὲν κτομικὸν ἢ πα
τῆος φυλατῆ τὸ ἴσον· καὶ πᾶν ἀμείβεται τὸ ἀνὸ μαζον·
τὸ μέρλιζον· αἰσθητικῶς· τὸ δὲ αἰθῆ· τὸ πρὸν τῶν τοῖς ὁ

ρῶσιν οἱ κεφῶν τῶν ἐπὶ καὶ κερκίμον· ὡς πρὸς τὸ
κερδι καὶ τῶν ὀφθαλμοῦ τῶν ἀνέμων· ὁ δὲ τῶν ὀ
πρῶτος κερκοί σιμικὸν κερτοῖς κερκίμοισιν· ἐν τῶν
πι τοῖς οἰς· τὸν κερκίμον κερκίμον κερκίμον ἢ
κερκα ὄφθῃ· κερκαί κερκίμον ἀφῆτον οὐκ ἔκ· κερ
ιζορδὸν πρὸς τὸ τέλος τοῦ κερκοῦ· ἐν τῶν κερκίμον·
θερκα κερκαί κερκαί κερκαί κερκαί κερκαί κερκαί
τῶν κερκίμον κερκαί κερκαί κερκαί κερκαί κερκαί
τῶν κερκαί κερκαί κερκαί κερκαί κερκαί κερκαί
θερκαί κερκαί κερκαί κερκαί κερκαί κερκαί
τῶν κερκαί κερκαί κερκαί κερκαί κερκαί κερκαί

Ἰδιαιτέρως πρὸς καλλιγράφον.
Ἐπιστολὴ Μεγάλου Βασιλείου πρὸς καλλιγράφον. Κωδ. Βατοπ. 72, φφ. 21β, 22α.

- 24 ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΥΓΚΕΛ-
ΛΟΥ, *Χρονογραφία*,
Bonh I, 382.
- 25 *Βίος Θεοδοίου*, PG 99,
152B.
- 26 *Cod. Paris. Graec.* 451.

συνεστήθη πάλιν υπό τοῦ Βασιλείου, ἀφοῦ οὗτος ἐν συνεχείᾳ δέν μνημονεύει ἐκ νέου ἔλλειψιν γραφῶν. Πάντως μνείαν τῆς δρυστηριότητος τούτου εὐρίσκομεν τὸν θ' αἰῶνα εἰς τὸν Γεώργιον Σύγκελλον, ὁ ὁποῖος ὁμιλεῖ περὶ ἀντιγράφου ἐλθόντος εἰς αὐτὸν ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τῆς Καισαρείας καὶ φιλοτεχνημένου βύσει προτύπου τὸ ὁποῖον εἶχε διορθωθῆ ὑπὸ τοῦ Βασιλείου²⁴.

Ἐπῆρξε μία ἀπὸ τῶν ἀνεκτιμήτους προσφορᾶς τοῦ βυζαντινοῦ μοναχισμοῦ εἰς τὸν πολιτισμὸν ἢ τροφοδότησις τῶν βιβλιοθηκῶν, δημοσίων καὶ ἰδιωτικῶν, μὲ ἀντίγραφα συγγραμμάτων καὶ ἢ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον διατήρησις τῆς πλουσίας πνευματικῆς κληρονομίας τῆς ἀνθρωπότητος. Δέν ὑπάρχει σελὶς κλασικοῦ ἢ χριστιανοῦ συγγραφέως ἢ ὁποῖα ἔφθασεν εἰς ἡμᾶς χωρὶς τὴν μεσολάβησιν τῆς χειρὸς τῶν μοναχῶν τοῦ Βυζαντίου, ἐξαιρέσει τῶν ὀλιγαριθμῶν κειμένων τὰ ὁποῖα διεσώθησαν εἰς παπύρους τῆς πρό τοῦ δ' μ.Χ. αἰῶνος ἐποχῆς. Ἐκάστη μονὴ εἶχε τουλάχιστον ἓνα καλλιγράφον, αἱ μεγάλοι δὲ μοναὶ διέθετον ὀλόκληρον ἐργαστήριον, ὡς εἶναι ἡ μονὴ τοῦ Στουδίου, εἰς τὴν ὁποῖαν παρὰ τῷ πρωτοκαλλιγράφῳ εἰργάζετο ἀριθμὸς ἄλλων καλλιγράφων. Οὗτοι ἀμέσως μετὰ τὴν πρωτὴν ἀκολουθίαν μετέβαινον εἰς τὸ ἔργον των, ὅπως οἱ ἄλλοι μοναχοὶ μετέβαινον εἰς τὰ οἰκεία διακονήματα. Καλλιγράφοι ἦσαν ἐπίσης ὁ Θεόδωρος Στουδίτης²⁵ καὶ ὁ θεῖος τοῦ Πλάτων.

Διήσημον κατέστη τὸ συστηματικῶς ὠργανωμένον ἐργαστήριον τοῦ Ἀρέθα Καισαρείας, συσταθὲν περὶ τὸ 900. Φαίνεται ὅτι οὗτος προετίμα τὴν διεύθυνσιν τούτου ἀπὸ τὴν διαποιμάνσιν τῆς ἐπαρχίας του, εἰς τὴν ὁποῖαν σπανίως μετέβαινεν, ἀλλὰ τουλάχιστον ἐμμεῖτο κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο τὸν μέγα προκάτοχόν του Βασίλειον καὶ ἔμενε πιστὸς εἰς τὴν ὑπόθηκας τοῦ μεγάλου διδασκάλου τοῦ Φωτίου. Ἡ ἀντιγραφή εἰς αὐτὸ ἐγένετο ἐπὶ τῆ βύσει ἐκλεκτῶν παλαιότερων ἀντιγράφων, τὰ ὁποῖα ἐπεθεώρει προηγουμένως ὁ ἴδιος ὁ Ἀρέθας, ἄσκων κριτικὴν τοῦ κειμένου, ἐνίοτε ὄχι μόνον βύσει ἐσωτερικῶν κριτηρίων, ἀλλὰ καὶ κατόπιν παραβολῆς μὲ ἄλλα χειρόγραφα. Ὁ ἴδιος ἐσημείωνεν εἰς τοὺς κώδικας τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀντιγραφὴν καὶ τὴν τιμὴν πωλήσεως, ὡς δύναται ὁ ἀναγνώστης νὰ ἴδῃ εἰς τὸ τέλος τοῦ κώδικος, ὁ ὁποῖος περιέχει ἔργα τῶν ἀπολογητῶν τοῦ β' αἰῶνος καὶ τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως²⁶.

ΕΓΓΡΑΦΗ ΧΕΙΡΙ ΒΑΛΝΟΥΣ ΝΟΤΑΡΙΟΥ
ΑΡΕΘΑ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ
ΚΑΠΗΛΑΔΟΚΙΑΣ ΕΓΚΙ ΚΟΣΜΟΥ
ΣΤΚΒ'

ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ Κ' ΠΕΡΓΑΜΗΝΗΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ Σ'

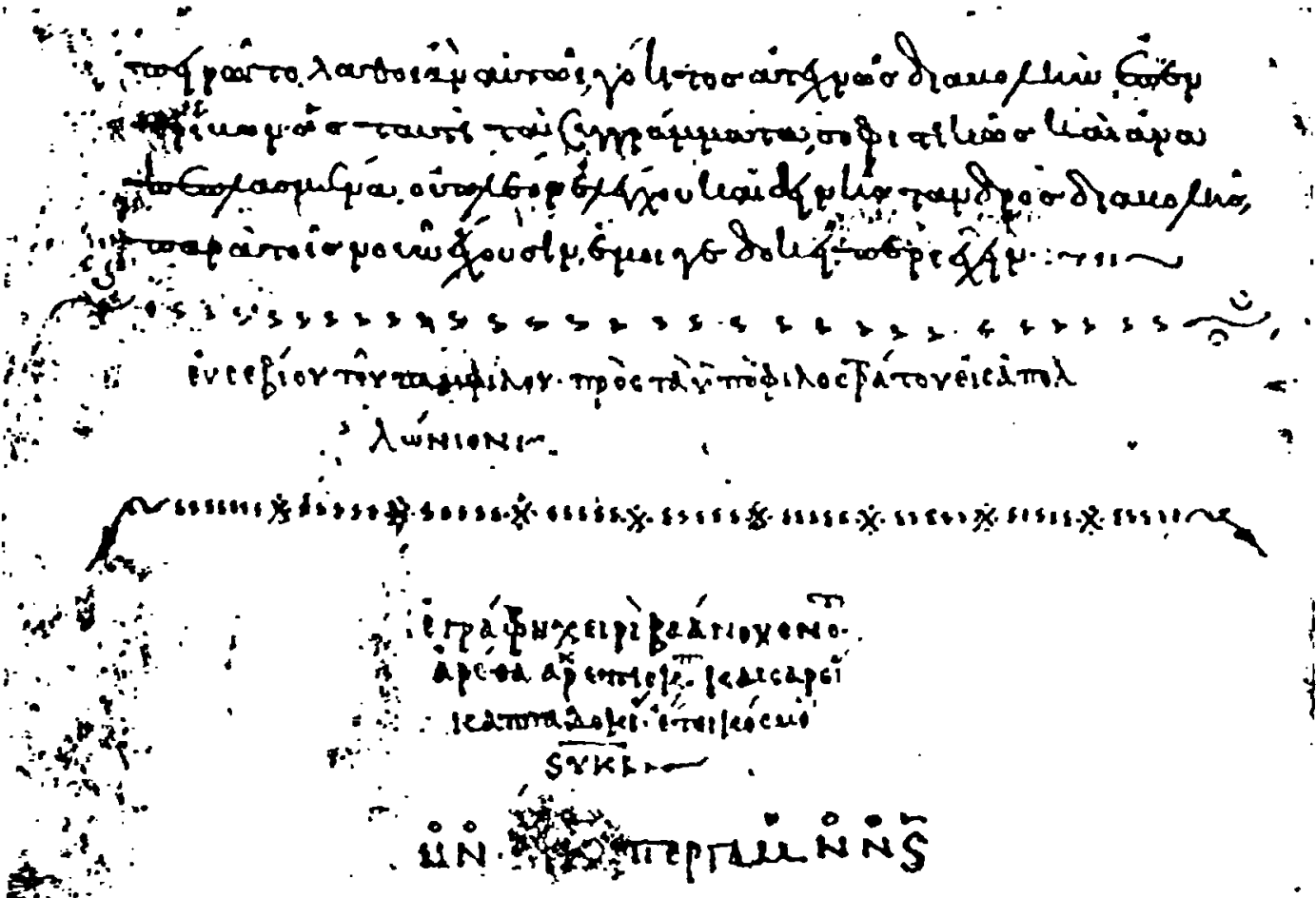
Τὸ βιβλιογραφεῖον τοῦ Ἀρέθου δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἰδιω-
τικόν. Βραδύτερον ἢ ζήτησις ὑπῆρξε τόσον μεγάλη, ὥστε οἱ ἐκδοτικοὶ
οἴκοι ἐπληθύνθησαν. Ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος τὸν 13^{ον} αἰῶνα βεβαιώνει
ὅτι «πλήθουσι μὲν αἱ ἀνά τὴν πόλιν οἰκίαι γραφέων, πλήθουσι δὲ τὰ
τῆς Ἐκκλησίας ἀνάκτορα»²⁷. Θὰ ἐλέγομεν ὅτι ἤδη πυρετηρεῖτο μία
ἀνευ προηγουμένου ἐκδοτικὴ δραστηριότης.

Ἡ τιμὴ τῶν βιβλίων εἰς τὴν ἀγορὰν ἦτο ἐλευθέρως παντὸς ἐλέγχου
καὶ καθορίζετο κατόπιν συμφωνίας, ἀλλ' ἦτο παντοτε ὑψηλὴ, λόγῳ
τῆς μεγάλης δαπάνης χρόνου καὶ ὑλικῶν πρὸς παρασκευὴν των. Πρὸς
διευκόλυνσιν τοῦ καθορισμοῦ αὐτῆς ἐνίοτε ἐσημειώνετο εἰς τὸ τέλος
τοῦ ἀντιγράφου ἢ στιχομετρία, δηλαδὴ ἢ εἰς στίχους ἕκτασις τῶν κει-
μένων αἰ-τοῦ, πραγματικῶς μὲν τῶν ποιημάτων, συμβατικῶς δὲ τῶν
πεζῶν, ὡς ὑποδείγματος λαμβανομένου τοῦ δημοτικοῦ στίχου τῶν 16
συλλαβῶν ἢ 35 γραμμάτων. Ἡ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 8^{ου} αἰῶνος φιλοτεχνη-
θεῖσα Στιχομετοία τοῦ Νικηφόρου δίδει τὴν ἕκτασιν πολλῶν παλαιῶν
συγγραμμάτων, ἀλλὰ δὲν εἶναι τὸ μόνον ἔργον τοῦ εἶδους τούτου.

Κατ' ἀρχὴν τὰ ἀντίγραφα ἐφιλοτεχνοῦντο ἐπὶ παραγγελίᾳ, ἀλλὰ

27 Πρὸς Ἰωάννην Ἀγα-
πητόν, κωδ. Val. lit.
305, φ. 75, παρὰ Κ.
ΜΑΝΑΦΗ, Αἱ ἐν Κων-
σταντινουπόλει βιβλιο-
θήκαι, Ἀθήναι 1972,
σ. 153.

Κωδὴξ τοῦ ἐγγρασθηῖον τοῦ
Ἀρέθα Κουσαρείας-
κωδ. Paris. Gr 451.
Ἐγγραφή ὑπὸ τοῦ ἀντιγραφέ-
ως Βασίλειος κατ' ἀνάθεσιν
ὑπὸ τοῦ Ἀρέθα, ὁ ὁποῖος
διώρθωσε τὸ κείμενον καὶ
προσέθεσεν ἰδιουχείρως τὰς
τελικὰς σημειώσεις, ἐποῦ
σημειώνονται ἡ πρόλευσις
τοῦ κώδικος, ἡ χρονολογία
[ΣΥΚΒ 5422 9141, τὸ
εἶδος τῆς γραφικῆς ὕλης καὶ
ἡ τιμὴ τοῦ ἀντιγράφου ἰά-
ρχικῶς νομισματὰ 6, κατὰ με-
ταγενεστέρην διόρθωσιν 20].

- 28 *Ἱστορίαι* 2,29. R. KEYDELL, σ. 78.
- 29 Παρά V. GARDTHAUSEN, *Griechische Paläographie*, 1879, σ. 303.
- 30 *Βίος Μεθοδίου*, PG 100, 1253.
- παρά ταῦτα ἡ παραγωγή σὺν τῷ χρόνῳ ὑπερέβαινε τὰς παραγγελίας, διό καὶ ἡ ἔμπορία τοῦ βιβλίου ὀργανώθη συστηματικώτερον ἀπὸ ὅσον ἦτο ὀργανωμένη εἰς τὰς Ἀθήνας τὸν δ' αἰῶνα π.Χ. καὶ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν τὸν ἐπόμενον αἰῶνα. Πλὴν αὐτῶν τούτων τῶν βιβλιογραφείων, ὅπου ἐπωλοῦντο τὰ τυχόν πλεονάζοντα ἀντίγραφα καὶ τὰ ἐπὶ παραγγελίᾳ, συνεστήθησαν εἰδικὰ βιβλιοπωλεῖα, εἰς τὰ ὅποια ἐπωλοῦντο νέα καὶ παλαιὰ βιβλία. Εἰς τὴν Κωνσταντινουπόλιν τὰ πλεῖστα τῶν βιβλιοπωλείων ἦσαν συγκεντρωμένα ἐναντι τῆς Βασιλείου Στοᾶς, εἰς τὴν ὅποιαν ἐστεγάζετο ἡ δημοσία βιβλιοθήκη. Ὁ Ἀγαθίας Σχολαστικός, συγγραφεὺς τοῦ 5' αἰῶνος, ὁμιλῶν περὶ μετανάστου ἐκ Συρίας, ὁ ὁποῖος ἦτο ὑπερήφανος διὰ τὴν πολυγλωσσίαν του, λέγει ὅτι οὗτος «πολλάκις μεταβαίνων εἰς τὴν πρό τῆς Βασιλείου Στοᾶς πλατεῖαν καὶ ἐν τοῖς τῶν βιβλίων ἡμιμενος πωλητηρίοις διεπληκτίζετο καὶ ἐμεγαληγόρει πρὸς τοὺς αὐτόθι ἀγειρομένους»²⁸. Τὰ βιβλιοπωλεῖα λοιπὸν ἐσυχνύζοντο εὐρέως καὶ ἦσαν κέντρα πνευματικῶν καὶ κοινωνικῶν συζητήσεων.

Ἡ φιλοτέχνησις χειρογράφων βιβλίων ἦτο μία ἀπὸ τὰς ἀπολαύσεις τῆς ζωῆς τῶν βυζαντινῶν μοναχῶν ἢ πολιτῶν, οἱ ὅποιοι ἔδιδον εἰς αὐτὴν πολλὴν προσοχήν. Ἡ καλλιγραφία ὡς τέχνη ὑψηλῆς στάθμης περιέκλειε βεβαίως διὰ τοὺς ἀσχολουμένους μὲ αὐτὴν τὸν κίνδυνον ὑπεροψίας, διό κατεβάλλετο ἰδιαιτέρα προσπάθεια ὑπὸ τῶν μοναστικῶν ἡγετῶν νὰ ἀσκήται τὸ ἔργον τοῦτο μὲ πνεῦμα ταπεινοφροσύνης, ἀλλὰ καὶ οἱ ἴδιοι οἱ καλλιγράφοι συχνάκις ἐκαλλιέργουν τοιοῦτον φρόνημα. Οὕτω βλέπομεν πολλοὺς ἄλλοτε μὲν νὰ ὑπογράφουν τὰ ἔργα των μὲ τὰ ὀνόματά των συνοδευόμενα ὑπὸ μειωτικῶν ἢ ἐξευτελιστικῶν ἐπιθέτων, ἀμαθῆς, ἰδιώτης, ταλαίπωρος, ἄσωτος, ἐλάχιστος, οἰκτρὸς, ἀλιτήριος, ὅπως καὶ οἱ ζωγράφοι, ἢ νὰ ἀποφεύγουν τελείως νὰ ὑπογράφονται. Ἀπαντᾶται ἡ ἐξῆς σημείωσις²⁹.

«Γράψε τίς;

οἶδε Θεός.

Τίνος εἶνεκεν;

οἶδε καὶ τοῦτο αὐτός.

Χριστῷ τελείῳ καὶ συνέργῳ ἡ χάρις».

Ἦσκουν τὸ ἔργον των ὡς προσευχὴν. Οὕτως ὁ πατριάρχης Μεθόδιος, ἄλλοτε καλλιγράφος, εἶχε φιλοτεχνήσει ἐπτά πλήρη ψαλτήρια ἐν συνεχείᾳ, ὀλοκληρώνων ἐν καθ' ἑβδομάδα ἐν νηστείᾳ³⁰.

Παρ' ὄλην τὴν συνήθως καλὴν προπαίδευσιν καὶ ἐξάσκησιν των διέπραττον συχνάκις λάθη, τὰ ὅποια ἔπειτα δὲν ἦτο εὐκόλον νὰ διορθωθῶν, διότι τοιοῦτον ἔργον ἀπῆται νέαν ἀνάγνωσιν καὶ ἀντιβολὴν

ἐκάστου χειρογράφου ἐξ ἀρχῆς, εἴτε ὑπὸ εἰδικοῦ διορθωτοῦ εἴτε ὑπὸ τοῦ ἀντιγραφέως. Μολονότι δὲ βεβαίως ἐνίοτε ἐγένετο ἀντιβολὴ καὶ ὠρισμένα λάθη διωρθώνοντο ὑπὸ τῶν ἀντιγραφέων, ἢ καὶ ὑπ' ἀνευθι-
νων ἀναγνωστῶν, πάντως συνήθως τὰ λάθη διηωνίζοντο καὶ ἐπολλα-
πλασιάζοντο εἰς νεώτερα διαδοχικὰ ἀντίγραφα, ὥστε σήμερον νὰ
δυσχεραίνουν μεγάλως τὸ ἔργον τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ κειμένου.

Τὰ πολυτιμότερα τῶν χειρογράφων κοσμοῦνται πολὺ συχνὰ ἀπὸ
μικρογραφίας, συνήθεια ἢ ὁποία ἦτο διαδεδομένη ἤδη ἀπὸ τῆς ἑλλη-
νιστικῆς ἐποχῆς. Φυσικὰ ἢ ἐπικράτησις τῆς περγαμηνῆς διηυκόλυ-
νεν ἀποτελεσματικῶς τὴν ἐπέκτασιν τῆς μικρογραφίσεως. Ἡ ἀπλου-
στέρα μορφή μικρογραφίσεως εἶναι ἡ φιλοτέχνησις ἐπιτίτλων εἰς
τὴν ἀρχὴν τοῦ βιβλίου ἢ τοῦ κεφαλαίου, τὰ ὁποῖα σὺν τῷ χρόνῳ ἀπο-
κτοῦν πλουσίαν διακόσμησιν ταπητουργικῆς μορφῆς μὲ προσθήκην
φανταστικῶν ἢ πραγματικῶν πτηνῶν καὶ φυτῶν. Ἔρχεται ἔπειτα ἡ
διακόσμησις τῶν ἀρχικῶν γραμμάτων ἐκάστου κεφαλαίου — ἐκ τοῦ
ὁποίου ἔλβον καὶ τὸ ὄνομα κεφαλαῖα — τὰ ὁποῖα κατὰ περιστάσεις
σχεδιάζονται ἐκτὸς τῆς σειρᾶς τοῦ κειμένου καὶ βαθμηδὸν μεταβάλ-
λονται εἰς καλλιτεχνικὰς συνθέσεις. Ἡ μικρογράφησις αὐτοῦ τοῦ
εἴδους ἦτο ἰδιαίτερος ἀγαπητὴ εἰς περιόδους ἐντόνου ἀντιθέσεως
πρὸς τὴν προσωπογραφικὴν τέχνην, ὡς εἶναι ἡ εἰκονομαχική.

Τέλος ὑπάρχουν πλήρεις παραστάσεις μὲ πρόσωπα, τοπία, κτί-
ρια, ζῶα, φυτὰ. Παραστάσεις μὲ σαφῶς χριστιανικὰ ἀντικείμενα ἐμ-
φανίζονται τουλάχιστον ἀπὸ τοῦ ε' αἰῶνος, ἐνῶ ἀπὸ τοῦ ἐπομένου
μικρογραφοῦνται ὀλόκληρα βιβλία. Τὰ συνηθέστερα θέματα εἶναι
σκηναὶ καὶ ἐπεισόδια ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς Π. Διαθήκης, ἀπὸ τὸν
βίον καὶ τὸ ἔργον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀπὸ τὴν δρᾶσιν τῶν Ἀποστό-
λων καὶ τῶν Εὐαγγελιστῶν, ἀπὸ τὴν ἀπόκριφον μυθιστορηματικὴν
λογοτεχνίαν τοῦ ἀρχαῖκου Χριστιανισμοῦ, ἐπεισόδια ἀπὸ τὴν ἱστο-
ρίαν τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ παλαιότερα τέχνη τῶν μικρογραφιῶν εἶναι σοβαρὰ καὶ διδα-
κτικὴ. Δὲν περιορίζεται εἰς τὴν ἐξεικόνισιν τῶν εὐαγγελικῶν κειμέ-
νων, ἀλλὰ προσδίδει εἰς τὰς σκηνὰς καὶ θεολογικὸν χρωματισμόν.
Ὁ πατριάρχης Νικηφόρος ἐξηγεῖ ὅτι ἡ διδαχὴ ἐξασφαλίζεται τόσον
διὰ τῆς καλλιγραφίας ὅσον καὶ διὰ τῆς εἰκονογραφίσεως τῶν κει-
μένων. «Ἦδη δὲ ὀρώμεν πολλὰ τῶν σεβασμίων βιβλίων τουτωνί, καὶ γε
καὶ τῶν ἀρχαιοτέρων καὶ τῷ μακρῷ χρόνῳ παρ' εὐσεβῶν καὶ φιλοθέ-
ων ἀνδρῶν ἐκπεπονῆσθαι μαρτυρουμένων, ἅπερ ἀναπτυσσόμενα, ἐν
μέρει μὲν διὰ τῆς καλλιγραφικῆς εὐφυΐας τὰ τῆς ἱστορίας ἡμῖν ἐμ-
φανίζει διδάγματα, ἐν μέρει δὲ διὰ τῆς ζωγραφικῆς εὐτεχνίας τὰ αὐτὰ
ἡμῖν παραδείκνυσι πράγματα· καὶ οὐδὲν τι μᾶλλον τόδε ἢ τόδε δια-

Ο μικρογράφος Θεοφάνης και ὁ Θεοτόκος.

Τετραεὐαγγέλιον, Κωδ. National Gallery of Victoria, Μελβούρνη, 710/5, φ. 1β, ἔτος 1100.

Ὁ Θεοφάνης εἶναι ὁ γραφεὺς καὶ κώδικος, ὁ ζωγράφος αὐτοῦ καὶ ὁ ἀρμερωτής.

σημήνειεν· εἰς γὰρ ἐπ' ἀμφοῖν ὁ λόγος καὶ δι' ἀμφοτέρων τῆς σωτηρίου τοῦ Θεοῦ Λόγου οἰκονομίας ἢ διδασκαλία τε καὶ ἀνάμνησις γίνεται»³¹. Ὅσον καὶ ἂν μεταγενεστέρως ηὔξηθη μέγαν τὸ διακοσμητικὸν στοιχεῖον, δὲν ἔχασεν αὐτὴ ποτὲ τὸν θρησκευτικὸν τῆς χαρακτῆρα.

Ἐποχὴν σημαντικῶς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς εἰκονομαχίας, ἀνθεῖ κατὰ τοῖς χρόνους τῶν Μακεδόνων, τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων, συνεχίζεται δὲ καρποφόρως καὶ μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ Βυζαντίου.

³¹ Ὑπὲρ τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως 61, PG 100, 748.

Β'. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΑΙ

Ἐκκλ. 1.

Τὰ πατερικά κείμενα ἀντεγράφοντο καθ' ὠρισμένην τάξιν εἰς τρόπον ὥστε νά ἀποτελοῦν συλλογάς, ἢ ἀπλουστέρα μορφή τῶν ὁποίων εἶναι φυσικά ἢ συνέκδοσις ὁμοειδῶν κειμένων ἑνός καί τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως. Ἐπανελήφθη ἐδῶ εἰς εἰρυτέραν κλίμακα μέ τὰ συγγράμματα τῶν Πατέρων ὅ,τι εἶχεν ἤδη συμβῆ μέ τὰ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης. Κατ' ἀρχάς συνελέγησαν καί ἐξεδόθησαν αἱ ἐπιστολαί τοῦ Παύλου εἰς ἰδιαίτερον σῶμα, τὰ τέσσαρα εὐαγγέλια μετά τῶν Πράξεων Ἀποστόλων ὁμοίως, αἱ ἐπιστολαί τῶν λοιπῶν Ἀποστόλων ὁμοίως, βραδύτερον δέ τὰ βιβλία ὄλων τῶν συγγραφέων τῆς Κ. Διαθήκης ὁμοῦ. Καί εἰς τόν πατερικόν χῶρον κατ' ἀρχάς συνελέγησαν καί ἐξεδόθησαν αἱ ἐπιστολαί τοῦ Ἰγνατίου, βραδύτερον δέ τὰ κείμενα τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων ὁμοῦ. Οἱ μαθηταί, οἱ φίλοι καί οἱ μεταγενέστεροι θαυμασταί ἦσαν οἱ περισσότερον ὄλων τῶν ἄλλων πρόθυμοι νά προβοῦν εἰς τήν συλλογήν τῶν ἔργων δεδομένου συγγραφέως.

Εὐρίσκομεν λοιπόν πρῶτον βιβλικήν κατὰ συγγραφέα συλλογάν, ὡς εἶναι ἡ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ὀριγένους γενομένη ὑπό τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας¹, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου γενομένη ὑπό τοῦ φίλου του Γρηγορίου Θεολόγου καί αἱ ὅμοιαι. Δεύτερον γενικῶς κατὰ συγγραφέα συλλογάν περιλαμβανούσας ὁλόκληρον τό ἔργον δεδομένου συγγραφέως ἢ σημαντικόν μέρος αὐτοῦ, ὡς εἶναι ἡ γενομένη ὑπό τοῦ Ἀμβροσίου ἐκδοσις τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ὀριγένους. Τρίτον ὁμαδικῶς συλλογάν περιλαμβανούσας τό σύνολον τῶν ἔργων ὁμάδος συγγραφέων ἢ σημαντικόν μέρος αὐτῶν, ὡς εἶναι αἱ συλλογαί τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων, τῶν Ἀπολογητῶν καί αἱ παρόμοιαι. Καί τέταρτον ἀποσπασματικῶς κατ' ἐκλογήν συλλογάν, ἤτοι ἀνθολόγια, ἐκλόγια καί τὰ τοιαῦτα.

Ἦδη αἱ συλλογικαί αὐταί ἐκδόσεις, ὄχι μόνον καθ' ἑαυτάς ἀπετέλουν μικράς βιβλιοθήκας, ἀλλά καί ἔδωσαν τὰ βασικά κείμενα διά τήν συγκρότησιν μεγαλυτέρων βιβλιοθηκῶν. Ὅτι ἐκάστη χριστιανική κοινότης εἶχεν ἀπ' ἀρχῆς βιβλιοθήκην, μεγάλην ἢ μικράν, εἶναι πρόδηλον ἐκ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ χριστιανικοῦ θρησκευματος. Ἐκεῖνο ὁμως τό ὁποῖον δέν εἶναι τόσον γνωστόν εἶναι ἡ ὑπαρξίς ἰδιωτικῶν βιβλιοθηκῶν κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας. Περὶ τούτου λαμβάνομεν ἐνδιαφερούσας πληροφορίες περισσότερον οἰουδήποτε

ἄλλου κειμένου ἀπὸ τὸ *Μαρτύριον Εὐφρήνης Ἀγάθης Χιονίας*². Ἡ νεαρά Χιονία εἶχε συλληφθῆ ἐν Θεσσαλονίκῃ μετὰ τῶν δύο ἀδελφῶν τῆς ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ ἐκεῖ ἐδρεύοντος Γαλερίου, ἀλλ' ἐνῶ ἐκεῖναι ὑπεβλήθησαν εἰς τὸ μαρτύριον, αὕτη λόγῳ τοῦ νεαροῦ τῆς ἡλικίας τῆς δὲν κατεδικάσθη εἰς θάνατον. Ἡ κατάσχεσις ὁμοῦ ἐνὸς πλήθους βιβλίων κατὰ τὴν γενομένην ἔρευναν εἰς τὸ διαμέρισμά τῆς τὴν ὠδήγησεν ἐκ νέου εἰς τὸ βῆμα τοῦ ἡγεμόνος, ὁ ὁποῖος ἔμεινεν ἔκπληκτος, ὡς δεικνύουν οἱ λόγοι του. «Ἡ πρόθεσις τῆς σῆς μανίας φανερά καὶ διὰ τῶν ὀρωμένων, ἦτις τοσαύτας διφθέρας καὶ βιβλία καὶ πινακίδας καὶ κωδικέλλους καὶ σελίδας γραφῶν τῶν ποτε γενομένων χριστιανῶν τῶν ἀνοσίων, ἐβουλήθησιν ἄχρι καὶ τῆς σήμερον φυλάξαι». Παρατίθεται ὁ ἐξῆς ἐνδιαφέρων διάλογος, εἰς τὸν ὁποῖον διακρίνεται ἡ προσπαθεια τῆς νεαρᾶς κόρης νὰ ἀποφύγῃ εὐθεῖαν ἀπάντησιν, διὰ νὰ μὴ ἐμπλέξῃ καὶ ἄλλους εἰς τὸν διωγμὸν.

— Τίς σοι συνεβούλευσε τὰς διφθέρας ταύτας καὶ τὰς Γραφὰς μέχρι τῆς σήμερον φυλάξαι;

— Ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ.

— Τίς σοι συνήδει ταύτας εἶναι ἐν τῇ οἰκίᾳ ἐν ἣ σὺ ᾔκει;

— Ἐτερος οὐδεὶς, εἰμὴ ὁ παντοκράτωρ Θεός.

Τὸ ἐπιτελεῖον τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ τοῦ Γαλερίου εἶχεν ἀντιληφθῆ σαφῶς ὅτι τὸ δι' αὐτοὺς πρόβλημα τῶν Χριστιανῶν ἦτο πρόβλημα βιβλίων, πρόβλημα γραφῶν. Ἐσκέφθησαν ὅτι καταστρέφοντες τὰ βιβλία των, κατέστρεφον τὸν δυναμισμόν των, ἀλλ' ἦτο ἄργα πλέον διὰ νὰ ἀποδώσῃ τοὺς καρπούς του τὸ πρῶτον διοκλητιάνειον διάταγμα, τὸ ὁποῖον προέβλεπεν εἰδικῶς περὶ τῆς καταστροφῆς αὐτῶν. Διότι τὰ βιβλία ἦσαν τόσον ἄφθονα καὶ τόσον εὐρέως διαδεδομένα, ὥστε δὲν ἠδύναντο νὰ καταστραποῦν ὅλα.

Αἱ θεολογικοῦ περιεχομένου ἰδιωτικαὶ βιβλιοθήκαι κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον ἦσαν πολυάριθμοι καὶ πλούσιοι.

Τῶν μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν βιβλιοθηκῶν τὰ πρῶτα ἴχνη συναντῶμεν ἤδη κατὰ τὸν γ' αἰῶνα. Βεβαίως, ὅπως εἶπομεν, πᾶσα κοινότης — ἦτοι πᾶσα ἐπισκοπή — εἶχεν ἐξ ἀρχῆς βιβλιοθήκην, ἀλλ' αὕτη ἀρχικῶς πρέπει νὰ ἦτο μικρά. Σὺν τῷ χρόνῳ αὐταὶ ἐμπεθύνθησαν, εἰς ὠρισμένας δὲ περιπτώσεις καθ' ὑπερβολήν. Ἐχομεν σαφεῖς μαρτυρίας περὶ δύο ἐξ αὐτῶν, τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Καισαρείας.

Ἡ ἐπισκοπικὴ βιβλιοθήκη Ἱεροσολύμων συνεστήθη ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ἀλεξάνδρου εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ γ' αἰῶνος³ καὶ φαίνεται ὅτι διέφυγε τὴν καταστροφὴν κατὰ τὸν διοκλητιάνειον διωγμὸν. Ὡς εἶναι εὐλογον, ἐστεγάζετο εἰς χῶρον τῆς ἐκεῖ ἐπισκοπῆς, ἢ ὁποῖα βραδύτερον ἀνεδείχθη εἰς πατριαρχεῖον, ὁ χῶρος δὲ αὐτὸς δὲν πρέπει

2 R. KNOPF, G. KRUEGER, *Ausgewählte Martyrerfakten*, 1929, σ. 97ε.

3 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 20,1.

4 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6,82,3.

5 Ἐκτενῆ λόγον περὶ ταύτης βλ. ἐν Κ. ΜΑΝΑΦΗ, *Αἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθήκαι*, 1972, σ. 62- 148.

νά ἦτο μακρὰν τοῦ σημερινοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως καὶ τῶν πατριαρχικῶν κτιρίων. Δὲν κατεστράφη μὲν ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἀλλὰ περιῆλθεν εἰς πτωχείαν καὶ μόνον λείψανα αὐτῆς ἐπέζησαν μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων.

Ἡ βιβλιοθήκη τῆς Καισαρείας Παλαιστίνης ηὐξήθη μετὰ τὴν ἐκεῖ μετανάστευσιν τοῦ Ὠριγένους. Φυσικὰ ὑπῆρχον τότε δύο βιβλιοθήκαι, μία τῆς ὠριγενείου σχολῆς, τῆς ὁποίας τὸν ἐμπλουτισμὸν εἶχεν ἀναλάβει ὁ Ἀμβρόσιος, καὶ μία τῆς ἐπισκοπῆς. Τῆς τελευταίας ταύτης τὴν ἐπέκτασιν ἐπραγματοποίησεν ὁ Πάμφιλος μετὰ τὴν βοήθειαν τοῦ μαθητοῦ τοῦ Εὐσεβίου⁴, ὁ ὁποῖος συνέταξε τοὺς πίνακας. Ὅσοι δὲν λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν τὴν διάκρισιν ταύτην τῶν δύο βιβλιοθηκῶν τῆς πόλεως, συγχέουν τὰ πράγματα καὶ ἀποροῦν, πῶς χαρακτηρίζεται ὡς ἰδρυτὴς τῆς βιβλιοθήκης ὁ Πάμφιλος, ἐνῶ ἰδρυτὴς τῆς ἦτο ὁ Ἀμβρόσιος. Τὸ παραγωγικώτατον βιβλιογραφικὸν ἐργαστήριον τῆς βιβλιοθήκης ταύτης, περὶ τοῦ ὁποίου ἐγινε λόγος καὶ ἀνωτέρω, ἐτέλει ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας καὶ τῶν διαδόχων του Ἀκακίου καὶ Εὐζωίου. Ἡ βιβλιοθήκη αὕτη κατεστράφη κατὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Ἀράβων.

Πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι τουλάχιστον ἐξ ἴσου πλούσιαι ἦσαν αἱ βιβλιοθήκαι καὶ ἄλλων μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν κέντρων, ἐπὶ παραδείγματι τῆς Ἀλεξανδρείας, τῆς Ἀντιοχείας, τῆς Καισαρείας Καππαδοκίας, τῆς Ἐφέσου, τῆς Ἡρακλείας, τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Κορίνθου, τῆς Νικοπόλεως, τῆς Γόρτυνος Κρήτης, τῆς Ρόδου, ἂν δὲ μνημονεύωνται μόνον αἱ ὡς ἄνω δύο, τοῦτο ὀφείλεται ὅτι αὐταὶ μόναι ηὐτύχησαν νὰ ἔχουν ὁμοχώριον ἱστορικὸν τὸν Εὐσεβίον Καισαρείας. Βραδύτερον ἔχομεν πληροφορίας καὶ δι' ἄλλας βιβλιοθήκας, καὶ μάλιστα διὰ τὴν τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως⁵. Δὲν δυνάμεθα οὔτε νὰ ἀρνηθῶμεν οὔτε νὰ ἀμφιβάλλωμεν ὅτι ὑπῆρχε βιβλιοθήκη εἰς τὴν ἐπισκοπὴν τοῦ Βυζαντίου ἐξ ἀρχῆς, ὅπως καὶ εἰς πᾶσαν ἄλλην ἐπισκοπὴν, καὶ ὅτι αὕτη ἐπλουτίσθη μεγάλως ἀφ' ὅτου ἡ πόλις ἀνεδείχθη εἰς πρωτεύουσιν τῆς αὐτοκρατορίας. Διὰ τὰ 300 πρῶτα ἔτη δὲν γίνεται λόγος περὶ αὐτῆς, διότι δὲν ἀπετέλει καμμίαν ἐξαιρέσιν. Φαίνεται ὅτι ἐστεγάζετο εἰς ἓνα ἀπὸ τοὺς χώρους τοῦ ἐπισκοπείου εὐρισκομένου παρὰ τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας. Ἀλλὰ προφανῶς ὁ χώρος οὗτος ἦτο ἀνεπαρκὴς καὶ διὰ τοῦτο ὁ πατριάρχης Σέργιος (610-638) τὴν ἐγκατέστησεν εἰς τὴν νεόκτιστον οἰκοδομήν, ἡ ὁποία ἔφερε τὸ ὄνομα τοῦ κτίτορος πατριάρχου Θωμᾶ Α' (607-610), Θωμαίτης. Ἴσως ὁ Θωμᾶς προώριζεν ἐξ ἀρχῆς τὸ κτίριον τοῦτο διὰ τὴν βιβλιοθήκην, τουλάχιστον τὸ ἰσόγειον αὐτοῦ, ἀλλὰ δὲν ἐπρόλαβε νὰ ὀλοκληρώσῃ τὴν ἐγκατάστασιν. Ὁ Γεώργιος Πισίδης ἀφιερώνει

εἰς αὐτὴν ποίημα μὲ τὴν ἐπιγραφὴν, «Εἰς τὴν κατασκευασθεῖσαν βιβλιοθήκην ὑπὸ Σεργίου πατριάρχου»⁶.

Ἐπιγραφή
 «Τοῦ πατριάρχου Σεργίου τὴν οὐσίαν,
 ἄθροισμα βιβλῶν εἰσορᾶς θεογράφων,
 δι' ὧν ὁ λειμὼν βλαστάνει τοῦ πνεύματος
 πληροῖ τε τὴν γῆν νυχικῶν ἄρωμάτων
 καὶ τὰς ἀκάρπους ἐμφυλλίζει καρδίας.
 Σὺ δὲ σκοπήσας παραδείσου τὴν χάριν
 καὶ τὰς ὁπώρας τῶν διδασκάλων βλέπων,
 μηδὲν ταραχθῆς, εἰ θεωρεῖς ἐν ρόδοις
 καὶ τὰς ἀκάνθας· οὐ παρηνθεῖ γὰρ βᾶτος
 κήψω δικέλλαις μυστικῶς εἰργασμένῃ».

Τῆς βιβλιοθήκης ἐπεμελεῖτο ἀρχικῶς ὁ χαρτοφύλαξ, ἔχων τὴν εὐθύνην καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἀρχείου, βραδύτερον δὲ ὁ βιβλιοφύλαξ. Τὰ βιβλία τῆς ἦσαν κατὰ κύριον λόγον θεολογικά, ἀλλὰ δύναται ἀβιάστως νὰ ὑποτεθῆ ὅτι ὑπῆρχον μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἔργα ἐκ τοῦ πεδίου ἄλλων μαθήσεων καὶ μάλιστα ἐκ τῆς κλασικῆς γραμματείας. Ὅτι δὲ ὑπῆρχον καὶ ἔργα αἰρετικῶν συνάγεται ἀπὸ τὴν ἔκφρασιν «εἰ θεωρεῖς ἐν ρόδοις καὶ τὰς ἀκάνθους» τοῦ ἀνωτέρω ποιήματος. Τὰ αἰρετικά κείμενα ἐτοποθετοῦντο εἰς χωριστὸν τμήμα τῆς βιβλιοθήκης καὶ δὴ ἐντὸς κιβωτίων, δηλαδὴ ἔρμαριων. Ὁ πατριάρχης Γερμανὸς⁷ βεβαιώνει ὅτι τὰ αἰρετικά συγγράμματα τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας δὲν ἐφυλάσσοντο μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα ὀρθόδοξα ἔργα, ἀλλὰ χωριστὰ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ τμήματος τῶν αἰρετικῶν ἔργων ἐντὸς ἰδιαίτερου ἔρμαριου. Εἰς τὸν 7ον κανόνα τῆς ζ' οἰκουμενικῆς συνόδου ὀρίζεται, τὰ αἰρετικά συγγράμματα νὰ παραδίδονται εἰς τὸ ἐπισκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως, διὰ νὰ ἀποτίθενται «μετὰ τῶν λοιπῶν αἰρετικῶν βιβλίων»⁸.

Τὸ περιεχόμενον τῆς κατὰ τὸν ζ' αἰῶνα δύναται νὰ συναχθῆ μερικῶς ἐκ τῶν πρακτικῶν τῆς στ' οἰκουμενικῆς συνόδου (680-681), εἰς τὰ ὅποια μνημονεῖονται βιβλία αὐτῆς περιέχοντα τὰ κάτωθι κείμενα ὡς χρησιμοποιηθέντα⁹.

Πρακτικὰ τῶν προηγουμένων οἰκουμενικῶν συνόδων
 Γρηγορίου Θεολόγου ἔργα
 Γρηγορίου Νύσσης ἔργα
 Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἔργα
 Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας ἔργα
 Λέοντος Ρώμης ἐπιστολαὶ
 Μεγάλου Ἀθανασίου ἔργα

6 LEO STERNBACH, *Georgii Pisidae carmina inedita*, Wiener Studien 14, 1892, 55.

7 *Πρὸς Ἀνθίμου* PG 98, 53A.

8 MANSI 13,430B.

9 MANSI 11.

PG 145, 609B-C.

R. FORSTER, *De antiquitatibus et libris manuscriptis Constantinopolitanis*, Rostochii, 1877, σσ. 19-23.

Ἄμβροσιου Μεδιολάνου ἔργα ἑλληνιστὶ καὶ λατινιστὶ
Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου ἔργον
Ἀναστασίου Ἀντιοχείας ἔργον
Αὐγουστίνου ἔργον λατινιστὶ
Ἐπιφανίου Κύπρου ἔργον
Ἐφραιμίου Ἀντιοχείας ἔργα
Ἰουστινιανοῦ ἔργα
Ἰουστίνου ἔργον
Ἰωάννου Σκυθοπόλεως ἔργον.

Αὐτὴ ἡ μαρτυρία εἶναι ἐντελῶς συμπτωματικὴ καὶ ἀναφέρεται μόνον εἰς τὰ ἔργα ἐκεῖνα διὰ τὰ ὁποῖα προσέφυγον οἱ συνέδροι πρὸς ἔλεγχον τῶν παρουσιαζομένων ἀποδεικτικῶν χωρίων. Ὑπάρχουν καὶ περαιτέρω ἐνδείξεις περὶ τοῦ περιεχομένου αὐτῆς.

Ἡ βιβλιοθήκη αὕτη κατεστράφη ἐκ πυρκαϊᾶς τὸ 791, ἄγνωστον ὅμως εἰς ποίαν ἔκτασιν, μαζί με ὁλόκληρον τὸν Θωμαῖτην. Οὗτος ὅμως ἀνεκτίσθη χωρὶς καθυστέρησιν με φροντίδα τοῦ πατριάρχου Ταρασίου. Οἱ μετέπειτα πατριάρχαι ἐφρόντισαν διὰ τὸν ἐμπλουτισμὸν τῆς, καὶ μάλιστα ὁ Λέων Γραμματικὸς καὶ ὁ Φώτιος.

Κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων (1204) πρέπει νὰ ὑπέστη ζημίας καὶ ἡ βιβλιοθήκη, ἂν καὶ ρηταὶ μαρτυρίαι περὶ τούτου δὲν ὑπάρχουν. Οἱ πατριάρχαι μετὰ τὴν ἐλευθέρωσιν τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου ἐφρόντισαν πάλιν διὰ τὴν αὐξησιν τῶν βιβλίων, ἰδιαιτέρως δὲ ὁ κατ' ἐξοχὴν βιβλιόφιλος Γρηγόριος Κύπριος, ὁ ὁποῖος ἦτο καὶ ὁ ἴδιος ἀντιγραφεὺς βιβλίων. Ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, τὸν 18^{ον} αἰῶνα, συνέταξε τὴν *Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν* τοῦ χρησιμοποιδῶν τὰ βιβλία τῆς πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης, ὅπως βεβαιώνει ὁ ἴδιος¹⁰.

Μετὰ τὴν λεηλασίαν, τὴν ὁποίαν ὑπέστη κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς βασιλίδος ὑπὸ τῶν Τούρκων, δὲν πρέπει νὰ ἔμεινε τίποτε ἀπὸ αὐτὴν. Ἀφ' οὔτου ὅμως ἤρχισεν ἐκ νέου ἡ λειτουργία τοῦ πατριαρχείου (1454) ἤρχισε καὶ αὐτὴ νὰ συγκεντρῶνῃ βιβλία ἀπὸ οἴκους οἱ ὁποῖοι διέφυγον τὴν καταστροφὴν (ναοὺς, μονὰς, ἰδιωτικὰς οἰκίας) καὶ μεταφερομένη λόγῳ τῶν διώξεων καὶ πιέσεων ἀπὸ χώρου εἰς χώρον ἔθασε τέλος εἰς τὸ Φανάριον. Ὑπέστη καὶ πάλιν διαδοχικὰς ἀπωλείας οὕτως ὥστε σήμερον τὰ λείψανα τῆς δὲν εἶναι ἀξιόλογα. Εἰς τὸ σωζόμενον τμῆμα καταλόγου αὐτῆς συνταχθέντος ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου Ζυγομαλά μετὰ τῶν ἐτῶν 1565-1575 καταγράφονται 174 χειρόγραφα, πολλὰ τῶν ὁποίων διέσωζον ἔργα σπουδαιότατα, ὅπως εἶναι τὰ πρακτικὰ τῆς α' οἰκουμενικῆς συνόδου καὶ αἱ κωμῆδια τοῦ Μενάνδρου¹¹.

Τὰ χειρόγραφα αὐτὰ ἐχάθησαν καὶ μαζί μὲ αὐτὰ ἐχάθησαν καὶ τὰ ὡς ἄνω κείμενα.

Αὐτονόητον εἶναι ἐπίσης ὅτι πᾶσα θεολογικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ σχολὴ διέθετε βιβλιοθήκην, ἰδιαιτέραν μὲν ἂν ἦτο αὐτοτελῆς, κοινὴν δὲ μετὰ τοῦ ἰδρύματος ὑπὸ τὸ ὁποῖον ὑπήγετο ἂν ἦτο ἐξηρητημένη. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι ἡ θεολογικὴ σχολὴ τοῦ Ἰβριγένους ἐν Ἀλεξανδρείᾳ εἶχε τὴν βιβλιοθήκην τῆς, διὰ τὴν συγκρότησιν τῆς ὁποίας ἰδιαιτέρως ἐφρόντισεν ὁ Ἀμβρόσιος, ἡ κατηχητικὴ σχολὴ ὁμῶς τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας ἐξυπηρετεῖτο ἀπὸ τὴν ἐπισκοπικὴν βιβλιοθήκην τῆς πόλεως ἐξαίρεσει μερικῶν καθημερινῆς χρήσεως βιβλίων. Γοῦτο συνέβαινεν εἰς ὅλας τὰς ἀναλόγους περιπτώσεις καὶ δὲν εἶχε πολλὴν σημασίαν ἂν δὲν κατέχωμεν ἐπαρκῆ στοιχεῖα πρὸς κατοχύρωσιν τῆς ἀπόψεως ἡμῶν ταύτης.

Ἡ πατριαρχικὴ σχολὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐξελιχθεῖσα ἀπὸ ἀπλῆς ἐπισκοπικῆς σχολῆς εἰς ἐκπαιδευτικὸν ἴδρυμα περιωπῆς, διὰ τὴν μόρφωσιν τοῦ ἐπιχωρίου κλήρου, εἶναι εὐλογον ὅτι ἐπὶ πολὺν χρόνον ἐχρησιμοποιοῖ τὰ βιβλία τῆς πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης. Ὅσον ὁμῶς ἡ ἀκτινοβολία αὐτῆς ηἰξάνετο τόσον ἡ ὀργάνωσις αὐτῆς ἐπεξετείνεται. Ἀπέκτησε τότε καὶ ἰδιαιτέραν βιβλιοθήκην, ἡ ὁποία σὺν τῷ χρόνῳ διωγκώθη μέχρι σημείου ὅστε νὰ παραστῇ ἀνάγκη νὰ χωρισθῇ εἰς τμήματα, πρὸς ἱκανοποίησιν ἄλλωστε καὶ τῶν ἀναγκῶν τῶν ἰδιαιτέρων σπουδαστηρίων τῆς. Ἡ διύσπασις ὁμῶς προεκάλει καὶ ζητήματα, ὅπως μαρτυροῦν τὰ γραφόμενα ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου *Πρὸς τὸν Ἰωάννην Ἀγαπητόν*¹². «Ἄλλ' ἐτηρεῖτο μὲν τὰ πολλὰ τῶν βιβλίων τῷδε μέντοι τάδε καὶ τὸ ἐμόν καὶ τὸ σὸν καὶ ἑκάστῳ τὰ ἑαυτοῦ, οὐ μέντοι πᾶσι τὰ πάντα, οὐδὲ ἄνετον τὸ καλόν· οὐδὲ κοινόν ταμιεῖον τοῖς φιλολόγοις ἀνέφκτο . . .». Αὕτη βεβαίως διέθετε καὶ πλούσιον βιβλιογραφικὸν ἐργαστήριον.

Ὁ Ἰωάννης Λαμασκηνὸς συντάσσει τὰ περιλάμπρα καὶ ποικίλου περιεχομένου συγγράμματά του εἰς κελλίον τῆς ἐρημικῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Σάββα δὲν ἔγραψεν ἀβοήθητος. Εἶχεν ὑπ' ὄψιν πλῆθος συγγραμμάτων τῆς κλασικῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ καὶ τῆς προσφύτου τότε ἐποχῆς, εὑρισκε δὲ ὅλα αὐτὰ εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς μονῆς, τῆς ὁποίας λείψανα διατηρήθησαν μέχρι σήμερον καὶ φυλάσσονται εἰς τὴν πατριαρχικὴν βιβλιοθήκην Ἱεροσολύμων. Πράγματι ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τὰ χριστιανικὰ μοναστήρια ἐφρόντισαν νὰ καταρτίσουν βιβλιοθήκας διὰ τὰς πνευματικὰς ἀνάγκας τῶν μελῶν των.

Ὁ Θεόδωρος Στουδίτης λαμβάνει εἰδικὴν εἰς τὸ τυπικὸν του μέριμναν¹³ διὰ τὴν χρῆσιν τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς του. Κατὰ τὰς

12 Ἀνέκδοτον παρὰ Κ. ΜΑΝΑΦΗ, *Αἰ ἐν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθήκαι*, 1972, σ. 153.

13 Ὑποτίτωσις Μονῆς Στουδίου 26, 1^ο 99, 1713AB.

ἡμέρας ἀργίας ἀπὸ σωματικά ἔργα ὁ βιβλιοφύλαξ κρούει τὸ ξυλεῖ ἀπαξ καὶ συνάγονται οἱ ἀδελφοὶ εἰς τὴν βιβλιοθήκην, λαμβάνει δὲ ἕκαστος βιβλίον. τὸ ὅποῖον ἀναγινώσκει ἕως τὸ βράδυ. Πρὸ τοῦ σημάτρου διὰ τὸν ἔσπερινὸν ὁ βιβλιοφύλαξ κρούει πάλιν ἀπαξ, ὅποτε ἔρχονται ὅλοι κατὰ τὴν ἀναγραφὴν τῶν τὰ ἐπανυφεροῦν. Εἰς τοὺς περιλείποντας τὴν ἐπιστροφὴν βιβλίου ὀρίζεται κανονικὸν ἐπιτίμιον διερωτᾶται κανεὶς, πόσα βιβλία διέθετε τότε ἡ βιβλιοθήκη τῆς μονῆ ταύτης. σκεπτόμενος ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Θεοδώρου αἰθη ἔστί γαζεν 800 μοναχοὺς καὶ ὅλοι αὐτοὶ εἶχον χρέος νὰ λαμβάνουν βιβλίον πρὸς ἀνάγνωσιν.

Αὐτὸ τὸ ὅποῖον παρατηροῦμεν συμβαίνειν εἰς τὴν μονὴν τοῦ Στοιδίου δὲν ἦτο βεβαίως μοναδικόν, ἀλλὰ συνέβαινεν εἰς ὅλας τὰς μονὰς διότι ὅλοι ἦσαν μικρὰ ἢ μεγάλα σχολεῖα ἀρετῆς καὶ μαθήσεως. Ὅπου καὶ σήμερον. ὑπῆρχεν ἀνεκαθεν εἰς τὰς μονὰς τὸ διακόνημα τοῦ βιβλιοθηκαρίου ἢ βιβλιοφύλακος καὶ διὰ τὴν στέγασιν τῆς βιβλιοθήκης διετίθετο συχνάκις ἰδιαίτερον διαμέρισμα, συνήθως εἰς γῶρον πρὸς τὴν ἑσπέρην τοῦ πύργου. Ἐκ τῶν σωζομένων καταλόγων μερικῶν μονῶν

Μοναστηριακὴ Βιβλιοθήκη.
Χάριν ἀσφαλείας αἱ βιβλιοθήκαι τῶν μονῶν κατὰ κανὼνα ἐστεγάζοντο εἰς πύργους. Παράδειγμα ἡ μονὴ Βατοπεδίου Ἁγίου Ὁρους. Ὁ πύργος ἀριστερά.

στηρίων, ὁμοιομόρφων ὄλων σχεδόν, συνάγεται ὅτι ταῦτα διέθετον συνήθως βιβλία τῆς αὐτῆς φύσεως, κατὰ σειράν προτιμήσεως πρῶτα τὰ τῆς Γραφῆς μετὰ τῶν εἰς αὐτὰ ὑπομνημάτων, ἔπειτα τὰ ἀπαραίτητα λειτουργικά κείμενα, μετὰ ταῦτα τὰ ἔργα μιᾶς ομάδος ἐπιλέκτων πατέρων, ἦτοι Μεγάλου Βασιλείου, Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Γρηγορίου Θεολόγου, Γρηγορίου Νύσσης, Ἰωάννου Λαμισκηνοῦ, Θεοδώρου Στουδίτου, εἰς ὀλίγον μικροτέραν συχνότητα τὰ ἔργα ἄλλης ομάδος πατέρων καὶ συγγραφέων, ἦτοι Μεγάλου Ἀθανασίου, Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Θεοδορήτου Κύρου, Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Ὠριγένους, Εὐσεβίου Καισαρείας, καὶ τέλος ἀγιολογικά κείμενα. Τῶν κλασικῶν συγγραφέων τὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὰς τότε ἀντιλήψεις συνίστων τὴν προπαίδειαν τῆς χριστιανικῆς παιδείας, εὐλόγως σπανίζουσι εἰς τὰς μοναστηριακὰς βιβλιοθήκας, διότι ὑποτίθεται ὅτι οἱ μοναχοὶ ἔχουν ὑπερβῆ πλεον τὸ προκαταρκτικὸν τοῦτο στάδιον καταρτισμοῦ. Καὶ ἐφιλοτεχνούντο μὲν πολυάριθμα ἀντίγραφα κλασικῶν κειμένων εἰς τὰ βιβλιογραφικὰ ἐργαστήρια τῶν μονῶν, ἀλλὰ ταῦτα κατὰ τὸ πλεῖστον προωρίζοντο διὰ τὰς ἐκτὸς αὐτῶν βιβλιοθήκας ἢ δι' ἰδιώτας. Ἐννοεῖται βεβαίως ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν μοναχῶν διέθετον καὶ ἰδίαν βιβλιοθήκην.

Ἡ ἰδρυσις μεγάλων βιβλιοθηκῶν εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἔργον τῶν βασιλέων τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, οἱ δὲ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες τοὺς ἐμιμήθησαν ἐπιτυχῶς. Βεβαίως δὲν οὐαίνεται νὰ ἔφθασε καμμία βυζαντινὴ βιβλιοθήκη τὸν ἀριθμὸν τῶν 490.000 τόμων τοὺς ὁποίους ἠρίθμει ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Μουσείου Ἀλεξανδρείας κατὰ τὸν χρόνον τῆς μεγάλῃς τῆς ἀκμῆς, ἀλλ' οὐσιαστικῶς εἶχον περισσότερα βιβλία. Ὅταν ἔλεγον τόμους κατὰ τὴν προχριστιανικὴν ἐποχὴν ἠενόουν τοὺς κυλίνδρους· εἰς κύλινδρος περιεῖχεν ἀπλῶς δύο ὁμηρικὰς ραψωδίας ἢ μίαν τραγωδίαν. Εἰς βυζαντινὸς κώδιξ ὕμως ἠδύνατο νὰ περιλαμβάνη καὶ τὰς 48 ραψωδίας τοῦ Ὀμήρου καὶ ἄλλα μεγαλύτερα κείμενα συγχρόνως.

Ἡ κρατικὴ βιβλιοθήκη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἔχει τὰ πρότυπα τῆς εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῶν μεγάλων πνευματικῶν κέντρων τοῦ ἑλληνισμοῦ, τῆς Ἀλεξανδρείας, τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Περγάμου, τῆς Ἀντιοχείας. Θεμελιωθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἰουλιανοῦ ὑπέστη πολλὰς περιπετείας κατὰ τὸν ὑπερχιλιετῆ βίον τῆς. Ἐμπλουτιζομένη κατόπιν τῶν ἀδιαλείπτων φροντίδων τῶν αὐτοκρατόρων, ἔφθασε τὰς 120.000 βιβλους κατὰ τὸ 475, ὁπότε κατεστράφη ἐκ πυρκαϊῆς¹⁴. Ἦδη ὁ Βάλης τὴν εἶχεν ἐπανόρῳσει μὲ ἐπτὰ εἰδικοὺς ἐπὶ τῶν χειρογράφων, ἦτοι ἀντιγραφεῖς καὶ συντηρητὰς, τέσσαρας Ἑλληνας καὶ τρεῖς Λατίνους¹⁵,

14 ΚΕΔΡΗΚΟΥ, Σύνοψις Ἱστοριῶν, Βοηθ. I, σ. 616. Οἱ τόμοι αὐτοὶ ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον δγκώδεις κώδικες.

15 *Codex Theodos.* XIV, 9.2.

- 16 ΘΚΜΙΣΤΙΟΥ, *Λόγοι εἰς Κωνσταντίνον*, ἐν Η. SCHENKL, σ. 590ε.
 17 ΣΥΝΕΚΡΙΣΤΑΙ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, σσ. 35-36.
 18 ΝΙΚΗΤΑ ΔΑΒΙΔ, *Βίος Ἰγνατίου Κωνσταντινουπόλεως*, Γ' 105, 568Α.

ὀργανώσας τὸ βιβλιογραφικὸν τῆς ἐργαστήριον. Ἡ βιβλιοθήκη αὐτῆ, στεγαζομένη εἰς τὴν Βασιλείον Στοῶν, ἦτο δημοσία, περιεῖχε δὲ βιβλία λογοτεχνικά, ἱστορικά, φιλοσοφικά, νομικά, ἰατρικά, φυσικά, μαθηματικά καὶ θεολογικά, τὰ τελευταῖα εἰς μικρὸν βαθμὸν, δεδομένου ὅτι ἡ θεολογία ἀπετέλει ἀντικείμενον ἐξειδικευμένης σπουδῆς.

Ἡ πανεπιστημιακὴ βιβλιοθήκη τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχεν ἰδιαιτέρως πρότυπον τὴν τοῦ Μουσείου Ἀλεξανδρείας. Θεμελιωθείσα ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ὀργανώθη καλύτερον ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίου (351), ὁ ὁποῖος ὄχι μόνον ἐξησφάλισε δι' αὐτὴν κτίριον, ἀλλὰ καὶ ἐγκατέστησεν εἰς αὐτὴν ἀντιγραφικὸν ἐργαστήριον¹⁶. Ἐστεγάζετο εἰς τὸ Ὀκτάγωνον, τὸ καλούμενον ἐπίσης Βασιλικὴ τῶν Παιδευτηρίων, ὅπου καὶ τὸ πανεπιστήμιον. Κατὰ εἰδήσεις τῶν χρονογράφων αὕτη, ἔχουσα ἤδη 36.000 τόμους, ἐκῆν τὸ 726 ὑπὸ τοῦ Ἀέοντος Ἰσαύρου κατὰ τὰς εἰκονοκλαστικὰς ἐνεργείας αὐτοῦ, ἀλλ' ἡ πληροφορία αὕτη ἀμφισβητεῖται ὑπὸ πολλῶν ἐρευνητῶν. Φαίνεται πάντως ὅτι ὑπέστη σοβαρὰς ζημίας λόγῳ διακοπῆς τῆς λειτουργίας τοῦ πανεπιστημίου καὶ ἤρχισε νὰ ἀνασυγκροτῆται ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 8^{οῦ} αἰῶνος. Ἐμπλουτισθεῖσα κατὰ καιροὺς διὰ φροντίδων τοῦ Φωτίου, τοῦ Μεγαλ. Ψελλοῦ, τοῦ Μαξίμου Πλανοῦδη, τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτου καὶ πολλῶν ἄλλων, ἐληλατήθη ὑπὸ τῶν Φράγκων τὸ 1204 καὶ κατεστράφη ὀριστικῶς ὑπὸ τῶν Τούρκων τὸ 1453.

Δὲν χρειάζεται νὰ λεχθῆ ὅτι καὶ πᾶν ἄλλο ἐκπαιδευτήριον ἐντός καὶ ἐκτὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως διέθετε τοιαύτην βιβλιοθήκην, ἔστω καὶ μικροτέρας ἐκτάσεως. Χρειάζεται ὅμως νὰ λεχθῆ ὅτι κατὰ βάσιν αἱ βιβλιοθήκαι αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἦσαν κλασικαὶ καὶ κοσμικαί, περιελάμβανον δὲ ἐλάχιστα χριστιανικὰ βιβλία, ἐξαιρεσει τῶν ἀνηκουσῶν εἰς τὰς θεολογικὰς σχολὰς.

Τρίτη αὐτοκρατορικῆς φροντίδος βιβλιοθήκη ἦτο ἡ ἀνακτορικῆ, ἡ ὁποία ὅπως δὴποτε ἐλαττοῦργει ἀπὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ αὐτοκράτορος εἰς τὴν Κωνσταντινουπόλιν, ἀνεξαρτήτως πάσης ἄλλης δημοσίας ἢ πανεπιστημιακῆς βιβλιοθήκης. Ἐλέγετο βασιλικὴ βιβλιοθήκη¹⁷ καὶ βιβλιοθήκη τοῦ παλατίου¹⁸. Τὰ περιεχόμενα εἰς αὐτὴν βιβλία ἐκάλυπτον τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν κατὰ καιροὺς αὐτοκρατόρων καὶ ἐκκληρονομοῦντο εἰς τοὺς ἐκάστοτε μεταγενεστέρους, ἦσαν ἐπομένως ποικίλα καὶ εἰς μέγαν βαθμὸν θεολογικά, πάντοτε δὲ ἀρίστης ποιότητος ἀπὸ καλλιγραφικῆς καὶ διακοσμητικῆς ἀπόψεως. Ἀκόμη καὶ αὐτοκράτορες τὴν ἐνεπλούτιζον μὲ ἰδιόχειρα ἀντίγραφα, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι ὁ Θεοδόσιος Β' καὶ ὁ Λέων Σοφός. Διὰ τὸν πρῶτον ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος μαρτυρεῖ ὅτι συνεκέντρωνε θεολογικὰ κείμενα, ἰδίως τὴν βίβλον καὶ ἐρμηνευτικὰ ἱπομνήματα αὐτῆς, ἐπὶ πλέον δὲ ὅτι πα-

ρεσκεύαζε και ὁ ἴδιος ἀντίγραφα, ἐργαζόμενος νύκτα μὲ τὸ ἔλαιον εἰς τὴν θρυαλλίδα και καταπολεμῶν τὸν ὕπνον. «Ἐγραφε δὲ και εἰς κάλλος ἐξαίσιον, ὡς και εἰς δεῦρο πολλά τῆς ἐκείνου χειρὸς διασώζεσθαι, τὴν τοῦ χρόνου φύσιν ὑπερνικήσαντα· εὐαγγέλια και ἄλλ' ἕτι χρυσοῖς κατεστιγμένα διόλου γράμμασιν, ἐν σταυρῷ σχήματι τὰς σελίδας διατυπῶν»¹⁹. Παρόμοιον μαρτυρεῖται περὶ τοῦ Λέοντος Σοφοῦ, δεινοῦ καλλιγράφου, περὶ τοῦ ὁποῖου μάλιστα διασώζεται και σχετικὴ ἀνεκδοτολογικὴ διήγησις. Ὁ ἅγιος Βλάσιος, εἰρεθεὶς εἰς τὰ ἀνάκτορα και ἐγκαταλειφθεὶς μόνος κάποιαν στιγμὴν, ἀντελήφθη μίαν θύραν ἀνοικτὴν, ὅπου εἶδε νὰ κάθεται καλλιγράφος ἐνδεδυμένος μὲ συνήθη ἱμάτια. Τὸν ἠρώτησε τότε, «ὦ ἀδελφε, εἰπέ μοι, ποῦ λοιπὸν ὁ βασιλεὺς ἐναυλιζέται;» και μετὰ δυσκολίας ἀνεγνώρισεν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ τὸν βασιλέα, παρατηρήσας τὰ ἐρυθρὰ βασιρικὰ σανδάλια²⁰.

Τὸ βιβλιογραφικὸν ἐργαστήριον αὐτῆς κατὰ καιροὺς διεκρίνετο διὰ τὴν καλλιτεχνικὴν του ἐπιμέλειαν. Θεωρεῖται βέβαιον ὅτι τὸ λαμπρὸν *Μηνολόγιον Βασιλείου*²¹ εἶχε παρασκευασθῆ χάριν τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου Β' και ἀνήκεν εἰς τὴν βιβλιοθήκην αὐτὴν μαζί μὲ ἄλλα πολυτίμα χειρόγραφα, τῶν ὁποῖων μερικὰ δύνανται νὰ ταυτισθοῦν μὲ σωζόμενα χειρόγραφα διαφόρων ἰδρυμάτων. Ὑπῆρχεν εἰς αὐτὴν ἰδιαίτερον τμήμα περιλαμβάνον τὰ διὰ τὰς ἐκστρατείας ἀπαραίτητα βιβλία, στρατηγικά, μηχανικά, μετεωρολογικά, ἀλλὰ και ὀρησκευτικά, ὅπως βεβαιώνει ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος²².

Ἀπὸ τὰ ἑκατομμύρια τῶν τόμων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς βιβλιοθήκας ἐκείνας και εἰς ἄλλας μὴ μνημονευθείσας, ἔχουν διασωθῆ μέχρις ἡμῶν μερικαὶ δεκάδες χιλιάδων· οἱ ὑπόλοιποι κατεστράφησαν κατὰ τὰς διαδοχικὰς συμφορὰς τοῦ Βυζαντίου και ὑπεράνω ὄλων κατὰ τὴν τελευταίαν. Κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ Δούκα οἱ Τοῦρκοι εὐθὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν, αὐτὺς βίβλους ἀπάσας ὑπὲρ ἀριθμὸν ὑπερβαινοῦσας, ταῖς ἀμάξαις φορτηγῆσαντες ἀπανταχοῦ ἐν τῇ Ἀνατολῇ και τῇ Δύσει διέσπειραν... Εὐαγγέλια μετὰ κόσμου παντοῖου ὑπὲρ μέτρον, ἀνασπῶντες τὸν χρυσὸν και τὸν ἄργυρον, ἀλλ' ἐπώλουν ἢ ἔρριπτον²³. Εἶναι ἐνδεικτικὸν τῆς πολιτιστικῆς στάθμης τῶν κατακτητῶν ὅτι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐνδιεφέροντο νὰ κρατήσουν ἦτο ὁ χρυσὸς και ὁ ἄργυρος τῶν πολυτίμων βιβλίων, ἐνῶ ἔρριπτον ἢ ἐπώλουν, προφανῶς εἰς ἐξευτελιστικὰς τιμάς, αὐτὰ ταῦτα τὰ βιβλία. Οἱ εἰς τὴν Ἀνατολὴν εὐρισκόμενοι λόγιοι Φράγκοι, καθὼς και ὅσοι ἐστέλλοντο ἤδη ἀπὸ τινων ἐτῶν ἐκεῖ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀκριβῶς ἀπὸ ἐπισήμους ἀνδρας, ἢ μετέβαινον ἰδίᾳ πρωτοβουλίᾳ χάριν ἐμπορίας βιβλίων, διέσωσαν ὅσα ἠδυνήθησαν, ἀλλὰ δὲ μετέφερον εἰς τὴν Δύσιν οἱ μεταναστεύοντες Ἑλληνηες λόγιοι. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ περιγραφῆ σπυρα-

19 *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* PG 146, 1064AB.

20 *Βίος Ἁγίου Βλασίου*, Acta Sanctorum, Novembris 4 (1925), 666 PF.

21 Cod. Vat. Gr. 1613.

22 *Ἐκθεσις περὶ τῆς βασιλείου τάξεως* I, σ. 467.

23 ΜΙΧΑΗΛ ΔΟΥΚΑ, *Ἱστορία* 42,1. Βλ. και ΚΡΙΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία*, Ἔκδ. V. Grecu, 2, σ. 145.

24 Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γάφτου, ε'.

κτικώτερον τὸ γεγονός τοῦτο ἀπὸ ὅσον παρουσιάζεται εἰς τοὺς στίχους τοῦ Κωστή Παλαμά²⁴.

«Κι' ἓνας ἓνας κι' ἀπὸ δύο
κι' ἀπὸ τρεῖς ἀνταμωμένοι
κι' ἀπὸ τέσσεροι κι' ἀκόμα
πιὸ πολλοί, κρατοῦν καὶ σφίγγουν
τυλιγάδια καὶ βιβλία
σὲ χρυσῆς κι' ἔλεφαντένιες
πλούσια στολισμένες θῆκες·
καὶ πηγαίνανε μὲ κεῖνα,
καὶ στὰ χέρια καὶ στοὺς ὠμους
καὶ στοὺς κόρφους τὰ βαστοῦνε,
λείψαν' ἄγια σάμπως νᾶναι
καὶ θαυματουργῆς εἰκόνες
καὶ βαριά σταμνιά, γιομᾶτα
μὲ τὴ στάχτη τῶν προγόνων».

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, διὰ λεηλασίας καὶ ἄρπαγῆς, κατεστράφησαν ὅλαι αἱ δημόσιαι καὶ ἰδιωτικαὶ βιβλιοθηκαὶ τῶν χωρῶν τὰς ὁποίας κατέλαβον οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τοῦ 17^ο μέχρι τοῦ 15^ο αἰῶνος καὶ τὸ μέγιστον μέρος τῶν μοναστηριακῶν βιβλιοθηκῶν, παρέμειναν δὲ σῶσαι μόνον αἱ τῶν μοναστικῶν κέντρων τὰ ὁποῖα παρουσίαζον παλαιὰ μακιμεθανικὰ περὶ προνομίῶν ἔγγραφα, γνήσια ἢ ὄχι, εἰς τοὺς ἐκάστοτε εἰσβολεῖς, ὅπως εἶναι ἡ Μονὴ Σινᾶ, ἡ Ἀγιοταφικὴ Ἀδελφότης Ἱεροσολύμων, αἱ μοναὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, αἱ Μοναὶ τῶν Μετεώρων καὶ ὀλίγα ἄλλα. Ὑπέστησαν ὁμοῦ καὶ αὐταὶ ἀφαιμαξίν κατ' ἄλλον τρόπον. Ὁ Ἰᾶνος Λάσκαρις ἔφερεν εἰς τὴν Φλωρεντίαν κατὰ τὸ τέλος τοῦ 17^ο αἰῶνος μεταξὺ ἄλλων 50 πολυτίμους κώδικας τῆς Μονῆς Μ. Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὄρους καὶ αὐτὸ ἀπετέλεσεν ἕναυσμα δι' ἓνα διεθνή ἀνταγωνισμόν εἰς τὴν προσπάθειαν τῆς καθ' οἷονδῆποτε τρόπου διαρπαγῆς τῶν βιβλιοθηκῶν τοῦ Ὄρους. Ὁ μοναχὸς Ἀρσένιος Σουχάνωβ περὶ τὸ 1650 μετέφερεν ἐκεῖθεν 400 περίπου κώδικας, ἐκ μόνης μάλιστα τῆς Μονῆς Ἰβήρων 150, εἰς τὴν πατριαρχικὴν βιβλιοθήκην τῆς Μόσχας, κατὰ τὴν ἰδίαν δὲ ἐποχὴν πράκτορες τοῦ γάλλου καρδινάλιου καὶ πρωθυπουργοῦ Μαζαρίνου ἀφῆρσαν μερικὰς ἄλλας ἑκατοντάδας τόμων. Ἦτο τοῦτο εὐκόλον τότε λόγῳ τῆς ἐπικινδύνου μειώσεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μοναχῶν τῶν ἐκεῖ μονῶν, ἀλλὰ τὸ φαινόμενον τῆς ἀρπαγῆς ὑπῆρξε συνεχές, ἐγένετο καὶ προηγουμένως καθὼς θά ἐγένετο καὶ μετὰ ταῦτα. Ἀκόμη καὶ τὸ 1837 ὁ R. Curzon, παραπλανῶν μοναχοὺς τῆς Μονῆς Ξενοφῶντος ἀφῆρσεν ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκην τῆς μεγαλο-

πρεπές εὐαγγέλιον, δῶρον τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου α΄ Κομνηνοῦ, ἀποκείμενον τῶρα εἰς τὸ Βρεττανικὸν Μουσεῖον, ἀκόμη καὶ σήμερον κλέπτονται κώδικες ἀπὸ τὰς ὀλιγανθρώπους μονὰς τοῦ Ὁρους, ἀλλὰ πολὺ σπανιώτερον.

Τότε λοιπὸν ἐκενώθησαν αἱ ἀπομένουσαι βιβλιοθηκαὶ τῶν μονῶν τῆς ἐλληνικῆς Ἀνατολῆς καὶ ἐπληρώθησαν αἱ ἡγεμονικαὶ καὶ ἀρχοντικαὶ βιβλιοθηκαὶ τῆς Ρώμης, τῆς Βενετίας, τῆς Φλωρεντίας, τοῦ Μεδιολάνου, τῶν Παρισίων, τῆς Μόσχας καὶ ἄλλων πνευματικῶν κέντρων τῆς Εὐρώπης. Ἀπὸ μιᾶς ἀπόψεως ἡ λεηλασία τοῦ τελευταίου τούτου εἶδους ἀπέβη ἐπιωφελῆς εἰς τὰς ἀνθρωπιστικὰς ἐπιστήμας καὶ τὴν θεολογίαν, διότι διέσωσε καὶ προσέφερεν εἰς τὸν δυτικὸν κόσμον λογοτεχνικὸν ὑλικόν, τὸ ὁποῖον ὑπὸ τὰς τότε συνθήκας δὲν ἠδύνατο νὰ ἀξιοποιηθῆ ἢ ἐλληνικῇ Ἀνατολῇ.

Γ'. Η ΠΑΡΑΔΟΘΕΙΣΑ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Ἡ διαδικασία διὰ τῆς ὁποίας τὰ ἀρχαῖα κείμενα μεταδίδονται μέχρι τῆς νεωτέρας ἐποχῆς, ὅποτε ἐξεδόθησαν διὰ τοῦ τύπου, καλεῖται παράδοσις ἢ χειρόγραφος παράδοσις, οὕτω δὲ ἐπίσης καλοῦνται καὶ τὰ χειρόγραφα εἰς τὰ ὁποῖα φυλάσσονται ταῦτα. Ἡ χειρόγραφος παράδοσις εἶναι εἴτε ἄμεσος, προσφέρουσα δηλαδὴ τὸ κείμενον εἰς τὸ πρωτότυπον, εἴτε ἔμμεσος, προσφέρουσα τὸ κείμενον εἰς ἀρχαίας μεταφράσεις ἢ σπανιώτερον εἰς διασκευάς.

Καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις ἡ μορφή τῆς εἶναι διττή, συνεχῆς καὶ ἀποσπασματικῆ. Καὶ συνεχῆς μὲν εἶναι ὅταν διατηρῆ ὁλόκληρον τὸ κείμενον δεδομένου ἔργου ἢ τοιλάχιστον μέγα μέρος αὐτοῦ, ἀποσπασματικῆ δὲ ὅταν διατηρῆ ἀποκεκομμένα τεμάχια εἰς ἀνθολογίας ἢ παραθέσεις μεταγενεστέρων συγγραφέων.

Εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ἀμέσου παραδόσεως ἡ συνεχῆς μορφή εἶναι μεγάλης σπουδαιότητος, ἐνῶ ἡ ἀποσπασματικῆ δὲν ὑπολογίζεται σοβαρῶς, ἐκτός ἂν τὸ ἐξ οὗ προέρχεται ἔργον δὲν σώζεται πλήρες ἢ σώζεται πλημμελῶς. Εἰς τὴν τελευταίαν περίπτωσιν τὰ μικρὰ ἀποσπάσματα δίδουν κάποιαν ἰδέαν περὶ αὐτοῦ καὶ προσφέρουν ἀξιολόγους πληροφορίας, δεδομένου ὅτι τὰ παραθέματα καὶ τὰ τεμάχια τῶν ἀνθολογιῶν ἐπιλέγονται ἐκ τῶν σπουδαιότερων σημείων τοῦ ἔργου καὶ εἶναι ἀντιπροσωπευτικὰ αὐτοῦ. Συμβάλλουν ἐπίσης εἰς τὴν διακρίβωσιν ἢ ἀπόρριψιν τῆς γνησιότητος τοῦ ἔργου, εἰς περιπτώσεις καθ' ἃς αὕτη ἀμφισβητεῖται, καὶ εἰς τὴν ἀναγνώρισιν ἔργου τὸ ὁποῖον τυχὸν ἀνακαλύπτεται μὲ καθυστέρησιν, ὅπως συνέβη μὲ τὸ *Εἰς τὸ Πάσχα* ἔργον τοῦ Μελίτωνος Σάρδεων, εὔρεθὲν πρό τριῶν δεκαετιῶν καὶ ἐπιβεβαιωθὲν βάσει χωρίου τὸ ὁποῖον διετήρει ὁ Ἀναστάσιος Σιναΐτης.

Τὰ ἀνωτέρω, εἰς πολὺ μικροτέραν κλίμακα φυσικά, ἰσχύουν καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ἔμμεσου παραδόσεως, ἐφ' ὅσον αὕτη διατηρεῖ μόνη καὶ κατ' ἀποκλειστικότητα κείμενον, ἥτοι ἐφ' ὅσον ἐλλεῖπει πλήρως ἢ εἶναι πενιχρά ἢ ἄμεσος παράδοσις. Ἡ ἔννοια τῆς τοποθετήσεως τῆς ἀξίας τῆς ἔμμεσου παραδόσεως εἰς πολὺ μικροτέραν κλίμακα εἶναι ὅτι αὕτη δὲν δύναται νὰ ὑποκαταστήσῃ τὸ πρωτότυπον, ἀλλὰ δύναται νὰ τὸ ἐκπροσωπήσῃ, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸν *Ἐλεγγον* τοῦ Εἰρηναίου καὶ τὸ *Περὶ Ἀρχῶν* τοῦ Ὠριγένους. Ὅταν ἡ ἄμεσος

παράδοσις εἶναι πλουσία, ἢ ὑπαρξίς ὁποιασδήποτε ἀρχαίας μεταφράσεως δὲν ἔχει εἰμὴ ἱστορικὴν ἀξίαν, ἂν καὶ ἡ ἀρχαιότης αὐτῆς ἔναντι τῶν χειρογράφων τῆς ἀμέσου ἐπιτρέπει εἰς μερικά σημεῖα τὴν κατοχύρωσιν τοῦ κειμένου μετὰ βεβαιότητος.

1. ΑΜΕΣΟΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ

Κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν ἐγράφησαν κείμενα τὰ ὅποια διεσώθησαν ἢ ἀπωλέσθησαν, ἢ δὲ ὑπαρξίς των μαρτυρεῖται ρητῶς ἀπὸ ἀρχαίας πηγᾶς. Ἔχουν σωθῆ ὅμως καὶ κείμενα αὐτῆς, τῶν ὁποίων ἡ ὑπαρξίς δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ ἀρχαίας πηγᾶς. Ἐκ τῶν δεδομένων τούτων συνάγεται ὅτι δυνατόν καὶ νὰ ἔχουν ἀπολεσθῆ τοιοῦτα ἀμάρτυρα κείμενα, καὶ μάλιστα εἰς πολὺ μεγάλον ἀριθμόν. Διὰ νὰ ἴδωμεν πάντως πόσον ὑψηλὸν εἶναι τὸ ποσοστὸν τῶν ἀπολεσθέντων κειμένων, δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ ὑπολογίσωμεν αὐτὴν τὴν τελευταίαν κατηγορίαν συγγραμμάτων, διότι ἀρκεῖ πρὸς τοῦτο ἡ ἐξέτασις τῶν μεμαρτυρημένων.

Ἄν καταρτίσωμεν δειγματοληπτικῶς ἓνα κατάλογον τῶν μεμαρτυρημένων συγγραμμάτων δύο ὁμάδων συγγραφέων μιᾶς περιορισμένης χρονικῆς περιόδου, τῶν ἀπολογητῶν καὶ τῶν ἀντιαιρετικῶν τοῦ β' μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ γ' αἰῶνος, καὶ σημειώσωμεν ἐπ' αὐτοῦ τὰ σωζόμενα, θὰ ἴδωμεν ὅτι ταῦτα καλύπτουν ἐλάχιστον μέρος τοῦ καταλόγου. Πράγματι σώζονται ἀπὸ τὰ 15 μεμαρτυρημένα συγγράμματα τοῦ Ἰουστίνου μόνον τρία, ἀπὸ τὰ 6 τοῦ Θεοφίλου Ἀντιοχείας μόνον ἓν, ἀπὸ τὰ 7 τοῦ Τατιανοῦ ἐπίσης μόνον ἓν, ἀπὸ τὰ 8 τοῦ Ἀπολιναρίου Ἱεραπόλεως οὔτε ἓν, ἀπὸ τὰ 5 τοῦ Μιλτιάδου οὔτε ἓν, ἀπὸ τὰ 20 τοῦ Μελίτωνος Σάρδεων μόνον ἓν εὑρεθὲν προσφάτως εἰς πάπυρον, ἀπὸ τὰ 10 τοῦ Εἰρηναίου ἑλληνιστὶ μὲν οὔτε ἓν εἰς μεταφράσεις δὲ δύο, ἀπὸ τὰ 7 τοῦ Διονυσίου Κορίνθου οὔτε ἓν, ἀπὸ τὰ 40 τοῦ Ἰππολύτου ἑλληνιστὶ ἑπτὰ εἰς μεταφράσεις δὲ ἕξ. Ἐπὶ συνόλου 150 μεμαρτυρημένων συγγραμμάτων ὅλων τῶν ἀπολογητῶν καὶ ἀντιαιρετικῶν τῆς ἐπισημανθείσης περιόδου σώζονται ἑλληνιστὶ μὲν 16 ἤτοι ποσοστὸν 10 τοῖς ἑκατὸν περίπου, εἰς ἀρχαίας δὲ μεταφράσεις —λατινικὴν, ἀρμενικὴν, γεωργιανικὴν, σλαβονικὴν— ἄλλα 8 ἤτοι ποσοστὸν 5 τοῖς ἑκατὸν περίπου.

Τὰ αἷτια τῆς μεγάλης ταύτης ἐκτάσεως τῶν ἀπωλειῶν εἶναι συνηρημένα μὲ τὰ κίνητρα τῆς στάσεως τῶν ἀναγνωστῶν, τῶν ἀντιγραφῶν, τῶν προϊσταμένων τῶν βιβλιοθηκῶν, τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰς περιπετείας τῶν χριστιανικῶν βιβλιοθηκῶν, τὰς

συνηρητέμενας πρὸς τὰς πολιτικὰς περιπετείας τοῦ τόπου, καὶ συνοψίζονται βασικῶς εἰς δύο· τὴν ἀποφυγὴν ἀντιγραφῆς καὶ τὴν καταστροφὴν τῶν βιβλιοθηκῶν.

Διὰ τὴν διατηρηθῆναι ἐν ἀρχαίῳ σύγγραμμα μέχρις ἡμῶν ἔπρεπε κατ' ἀρχὴν νὰ ὑποβάλλεται εἰς διαδοχικὰς ἀντιγραφάς, πρὸς τοῦτο δὲ ἐχρειάζετο τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀναγνωστῶν οἱ ὅποιοι ἢ θὰ ἀντέγραφον τοῦτο οἱ ἴδιοι, ὅπερ σπανίως συνέβαινε, ἢ θὰ ἐπρομηθεύοντο τοῦτο ἀπὸ ἑνὸς ἀντιγραφέα, ὃ δὲ ἀντιγραφεὺς δὲν θὰ ἀντέγραφε βιβλία διὰ τὰ ὅποια δὲν ὑφίστατο ζήτησις. Τὰ μὴ ἀντιγραφόμενα κείμενα ὑπέκειντο πάντοτε εἰς τὸν κίνδυνον ἐξαφανίσεως. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος διὰ τὸν ὅποιον τὰ αἵρετικῶς περιεχομένου βιβλία ἔχουν ἀπολεσθῆναι εἰς πολὺ μεγαλύτερον βαθμὸν ἀπὸ τὰ ὀρθόδοξα, καὶ μάλιστα καθ' ὅλους τοὺς χρόνους μέχρι τέλους. Τὸ γεγονός δτι ἀντίγραφα αὐτῶν ἐφυλάσσοντο εἰς μερικὰς μεγάλας βιβλιοθήκας δὲν ἦτο ἀρκετὸν διὰ τὴν περισώσιν.

Οὕτως ἐλάχιστα καὶ σχεδὸν ἀσήμαντα εἶναι τὰ κείμενα τῶν Ἰουδαϊζόντων, Γνωστικῶν, Μοντανιστῶν, Μοναρχιανῶν, Ἀρειανῶν, Ἀπολιναριστῶν, Νεστοριανῶν, Μονοφυσιτῶν, Μονοθελητῶν, Παυλικιανῶν, τὰ ὅποια σώζονται εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον. Ἀντιθέτως σώζονται ἀρκετὰ εἰς ἀρχαίως μεταφράσεις, καὶ δὴ ἀνατολικὰς, ἐξ αἰτίας τῆς τάσεως τῶν περιθωριακῶν λαῶν τοῦ ἀνατολικοῦ ἑλληνικοῦ χώρου πρὸς τὴν αἵρεσιν ὡς μέσου χειραφετήσεως ἀπὸ τῆν ἑλληνικὴν πολιτικὴν καὶ πνευματικὴν καθοδήγησιν ἢ ἐξ αἰτίας τοῦ ἐκατατοπίστου αὐτῶν εἰς τὰ θέματα τῶν δογματικῶν διατυπώσεων. Ὁ Γνωστικισμὸς βασικῶς ἐπαρασίτει ἐπὶ δύο αἰῶνας εἰς τὸν περιθωριακὸν τοῦτον χώρον. Ὅπως εἶναι γνωστὸν οἱ ἄκραιοι ἐκεῖνοι λαοὶ διὰ τὸν πρῶτον κυρίως λόγον, τῆς φυλετικῆς ἀντιθέσεως πρὸς τὸν κυρίαρχον ἑλληνικὸν λαόν, ἐστράφησαν ὀριστικῶς πρὸς τὴν αἵρεσιν καὶ εἶναι φυσικόν δτι διετήρησαν κείμενα τῶν διδυσκάλων αὐτῆς, ἀλλ' εἶχον ἤδη μεταφρασθῆναι εἰς τὰς ἀνατολικὰς γλώσσας καὶ πολλὰ κείμενα τῶν παλαιότερων αἰρεσιάρχων, τὰ ὅποια χάρις εἰς τὴν ξηρότητα τῆς ἄμμου διετηρήθησαν εἰς πάπυρον, τὸ αὐτὸ δὲ συνέβη καὶ μὲ πλῆθος ἀποκρίφων κειμένων.

Ἐπομένως θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὀμιλήσωμεν περὶ πλήρους σχεδὸν ἐξαφανίσεως τῶν πρωτοτύπων κειμένων τῆς αἵρετικῆς γραμματείας ἀπὸ τοῦ β' μέχρι καὶ τοῦ ια' ἀκόμη αἰῶνος. Διὰ τὴν παραγωγὴν τοῦ Ἰωάννου Ἰταλοῦ παρατηρεῖται ἰσοζύγιον μεταξὺ ἀπωλειῶν καὶ διατηρήσεως, ἐνῶ διὰ τὴν μετέπειτα, λόγω ἅψ' ἑνὸς μὲν τῆς μεγαλυτέρας πλέον ἀνεκτικότητος πρὸς τὰς δογματικὰς παρεκκλίσεις ἅψ' ἑτέρου δὲ τῆς μικροτέρας ἀποστάσεως μέχρι τῆς ἐποχῆς ἡμῶν, τὰ ὡς αἵρετικὰ

χαρακτηριζόμενα κείμενα σώζονται σχεδόν καθ' ολοκληρίαν, ἂν και συνήθως διατηροῦνται εἰς μικρὸν ἀριθμὸν χειρογράφων καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον παραμένουν ἀνέκδοτα ἀκόμη.

Ἐνίοτε ἡ ἀνεπαρκὴς διάδοσις καὶ ἀντιγραφή ἔργων ὀφείλεται εἰς τὸν εἰδικὸν χαρακτήρα ἢ τὸν ὄγκον αὐτῶν. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι τὰ *Ἐξαπλᾶ* τοῦ Ὠριγένους, ἀνεξαρτήτως τῆς μεταγενεστέρως καταφορᾶς ἐναντίον του, προοριζόμενα δι' εἰδικοὺς μόνον ἔρευνητὰς καὶ ὄχι δι' εὐρὺ ἀναγνωστικὸν κοινόν, καταλαμβάνοντα ἀσυνήθως μέγαν ὄγκον καὶ παρουσιάζοντα σοβαρὰν δυσκολίαν εἰς τὴν ἀντιγραφὴν λόγῳ τῆς παρουσίας στηλῶν, ἑβραϊκῶν στοιχείων καὶ κριτικῶν σημείων, δὲν ἀντεγράφησαν ποτέ, ἀλλ' ἀπέκειντο εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Καισαρείας Παλαιστίνης. Ὁ ἐπιθυμῶν νὰ μελετήσῃ τὸ ἔργον ἔπρεπε νὰ μεταβῆ ἐπὶ τόπου. Ἦτο λοιπὸν φυσικὸν εἰς τὴν πρώτην καταστροφὴν τῆς ἐν λόγῳ βιβλιοθήκης νὰ χαθῆ ὀριστικῶς αὐτὸ τὸ ἔργον, ὅπως καὶ ἐχάθη τὸν 5' αἰῶνα. Κάτι παρόμοιον, ἀλλ' εἰς μικρότερον βεβαίως βαθμὸν, συνέβαινε μὲ τὰ ὄγκωδη ὑπομνήματά του εἰς τὰ βιβλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ἀντιθέτως τὸ *Περὶ Ἀρχῶν* ἔργον του ἐξηφανίσθη λόγῳ τῶν δογματικῶν ἐλλείψεων του, αἱ ὁποῖαι ἐνέπνευσαν πολλοὺς αἵρεσιάρχας καὶ ἐξέθρεψαν πολλὰς πλάνας.

Τρίτος λόγος διὰ τὴν ἀνεπαρκῆ ἀντιγραφὴν ὀρισμένων κειμένων εἶναι ἡ παλαιότης των, ἢ ὁποῖα καθίστα αὐτὰ ἀπρηχαιωμένα καὶ δυσχερῆ εἰς τὴν κατανόησιν ἕνεκα τῶν ἐπελθουσῶν μεταβολῶν εἰς τὴν ὀρολογίαν, τὰς παραστάσεις καὶ τὰς καταστάσεις. Διὰ τοῦτο ἐπὶ παραδείγματι ἀντὶ τοῦ *Ἐλέγχου* τοῦ Εἰρηναίου, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀξία εἶναι δι' ἡμᾶς τῶρα ἀνεκτίμητος, οἱ ἀναγνώσται προετίμων τότε τὸ *Παράριον* τοῦ Ἐπιφανίου, τὸ ὁποῖον ἦτο πληρέστερον διότι καὶ τοῦ Εἰρηναίου τὸ ὑλικὸν διὰ τὰς γνωστικὰς αἵρέσεις διετήρει μέχρι ἐνὸς βαθμοῦ καὶ διὰ τὰς μετὰ ταῦτα αἵρέσεις περιελάμβανεν ἔκθεσιν, ἦτο δὲ καὶ πικρότερον κυτυνοητόν. Καὶ ἀντὶ τῶν ἀσθενῶν τριαδολογικῶς βιβλίων τοῦ Ἰουστίνου προετίμων τὰ αὐθεντικά δογματικὰ κείμενα τοῦ 8' αἰῶνος.

Αἱ καταστροφαὶ βιβλίων λόγῳ καύσεως, πυρκαϊᾶς ἢ ἐμπρησμοῦ ἀπὸ ἐπιδρομῆς ἦσαν πολὺ συχνότεραι κατὰ τοὺς αἰῶνας ἐκείνους ἀπὸ ὅσον εἶναι σήμερον, ὅπως ἐσημειώθη ἀνωτέρω. Καὶ διὰ μὲν τὰ εὐρέως διαδεδομένα καὶ εἰς πολλὰ ἀντίγραφα ἀποκείμενα συγγράμματα δὲν ὑπῆρχε κίνδυνος ἐξαφανίσεως ἐξ αἰτίας αὐτῶν τῶν καταστροφῶν, διότι πάντοτε ὑπῆρχεν ἡ πιθανότης τῆς διασώσεως ὀρισμένων ἀντιγράφων, ἐνῶ τὰ περιωρισμένης κυκλοφορίας καὶ εἰς ὀλίγα ἀντίγραφα διατηρούμενα διέτρεχον ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν τοιοῦτον κίνδυνον. Μεγάλαι καὶ ἀναντικατάστατοι ὑπῆρξαν αἱ ἀπώλειαι μὲ τὰς καταστροφὰς

τῶν ἑλληνικῶν βιβλιοθηκῶν τῆς Αἰγύπτου, τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Συρίας κατὰ τὴν ἀραβικὴν κατάκτησιν τοῦ ζ' αἰῶνος, τῆς Μικρασίας κατὰ τὴν σελτζουκικὴν τουρκικὴν τοῦ ια' αἰῶνος, τῶν λοιπῶν ἑλληνικῶν χωρῶν κατὰ τὴν ὀσμανικὴν τουρκικὴν ἀπὸ τοῦ ιγ' αἰῶνος καὶ ἔξῃς. Ἡ λατινικὴ γραμματεία εἶχε καλυτέραν παράδοσιν διότι ἡ Δύσις ἀπέφυγε τὴν ἀραβικὴν καὶ τὴν τουρκικὴν ἐπιδρομὴν.

Ἡ εἰκὼν τῆς παραδοθείσης γραμματείας κατὰ περιόδους παρουσιάζεται ὡς ἔξῃς ἐξαιρέσει τῆς αἰρετικῆς περὶ τῆς ὁποίας ἐλέχθησαν ἤδη τὰ δέοντα.

Πενιχρὰ εἶναι τὰ λείψανα τῆς γραμματείας τῆς περιόδου τῶν διωγμῶν, ὅπως παρατηρήσαμεν ἄνωτέρω, ἰδιαιτέρως τῶν ἀπολογητῶν καὶ τῶν ἀντιαιρετικῶν, χωρὶς νὰ δύναται νὰ λεχθῇ τίποτε καλύτερον καὶ διὰ τὰς ἄλλας ὁμάδας συγγραφέων. Καὶ φαίνεται μὲν καλὴ ἡ παράδοσις τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων, ἀλλὰ περὶ τοῦτου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διατυπωθῇ ἀσφαλὴς κρίσις, ἐφ' ὅσον δὲν γνωρίζομεν ποία ἦτο ἀκριβῶς ἡ παραγωγὴ αὐτῶν. Ὁ Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας ἔγραψε μόνον τὰς 7 σωζομένας γνησίας ἐπιστολάς του καὶ καμμίαν ἄλλην· τουλάχιστον πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν του καὶ πρὸς τὸν ἀντικαταστάτην του δὲν ἔγραψε τίποτε· Καὶ ὁ Πολύκαρπος Σμύρνης καθ' ὅλον τὸν ὑπερουδοηκονταετη βίον του δὲν ἔγραψε τίποτε ἄλλο πέραν τῶν ὀλίγων σελίδων εἰς ἀπάντησιν ἐπιστολῆς τῶν Φιλιππησίων· Δὲν εἶναι καθόλου πιθανὰ ταῦτα καὶ ἐπομένως τὸ μόνον τὸ ὁποῖον δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι δὲν γνωρίζομεν περὶ τοῦ βαθμοῦ τῆς παραδόσεως τῶν κειμένων τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων, ἀφοῦ δὲν γνωρίζομεν περὶ τοῦ ὄγκου αὐτῶν. Ἡ γραμματεία τῶν ἀρχῶν τοῦ γ' αἰῶνος ἴσως πράγματι παρεδόθη ἐλαφρῶς καλύτερον, ἀλλ' ἡ τοῦ δευτέρου ἡμίσεως αὐτοῦ περιῆλθεν εἰς πλήρη ἀφανισμόν. Φαίνεται ὅτι εἰδικὸς διὰ τὸ τελευταῖον τοῦτο φαινόμενον λόγος ὑπῆρξεν ὁ ἔξοντωτικὸς διωγμὸς τοῦ Διοκλετιανοῦ, ὁ ὁποῖος ἔδωκεν ἰδιαιτέραν προσοχὴν εἰς τὰ βιβλία καὶ μὲ τὸ πρῶτον ἤδη διάταγμα του ἀπηγόρευσε τὴν κατοχὴν βιβλίων καὶ προεκάλεσε τὴν καῦσιν μυριάδων ἐξ αὐτῶν ἐπὶ ποινῇ θανάτου. Καὶ ἀπὸ μὲν τὴν παλαιότεραν συγγραφικὴν παραγωγὴν, τὴν πρὸ τοῦ 250, λόγῳ εὐρυτέρας ἤδη διαδόσεως ἐκ τῆς πολυχρονίας, διέφυγον ἄρκετὰ τὸν ἀφανισμόν, ἀπὸ τὴν πρόσφατον ὅμως τότε παραγωγὴν δὲν διεσώθησαν εἰμὴ ἐλάχιστα, διότι τὰ κείμενα αὐτῆς δὲν εἶχον προφθάσει νὰ ἀντιγραφουῖν εἰς μεγάλην ἔκτασιν.

Κατὰ τὴν ἐπομένην περίοδον ἡ ὀρθόδοξος γραμματεία, εὐρισκομένη εἰς ἀνθήσιν, ἀπολαίει μεγάλῃς τιμῆς, προκαλεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν φίλων τῆς μελέτης καὶ ὡς ἐκ τοῦτου διατηρεῖται καλῶς, ἀπολέσασα μικρὸν μόνον μέρος τοῦ ὑλικοῦ αὐτῆς. Παρατηρεῖται μάλιστα τὸ ἀν-

τίστροφον φαινόμενον, ἤτοι τῆς διογκώσεως αὐτῆς διὰ τῆς ἀποδόσεως μεταγενεστέρων κειμένων εἰς διασήμεους πατέρας τῆς περιόδου ταύτης, εἴτε λόγῳ συνωνυμίας εἴτε λόγῳ ἀντιγραφικῶν ἀνωμαλιῶν εἴτε δι' ἄλλον λόγον. Εἶδομεν ἀντιθέτως ὅτι τὰ συγγράμματα τῶν αἰρετικῶν τῆς περιόδου ταύτης, ἀκόμη καὶ τῶν μετριοπαθῶν ὅπως ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας καὶ ὁ Εὐάγγελος Ποντικός, διατηροῦνται ἀνεπαρκῶς.

Ἡ παραγωγή τοῦ στ' καὶ τοῦ ζ' αἰῶνος ὑπέστη ἀφανισμόν κατὰ τὸ μέγιστον μέρος αὐτῆς, προφανῶς ἂν' ἑνὸς μὲν λόγῳ τῶν καταστροφῶν κατὰ τὴν ἀραβικὴν εἰσβολήν, ἂν' ἑτέρου δὲ λόγῳ τῆς καχυποψίας πρὸς αὐτὴν διὰ τὴν τάσιν τῆς πρὸς χειραφέτησιν ἀπὸ τῶν ὄρων τῆς δ' οἰκουμένης συνόδου. Διεσώθησαν μόνον ὀλίγων διαπρεπῶν προσωπικοτήτων τὰ κείμενα.

Τῶν ἐπομένων αἰώνων, παρὰ τὴν εἰκονομαχίαν καὶ τὰς ἐν γένει ἱστορικὰς περιπετείας τοῦ Βυζαντίου, ἡ χειρόγραφος παράδοσις εἶναι καλὴ καὶ γίνεται σὺν τῷ χρόνῳ καλυτέρα, μέχρις ὅτου φθάσῃ σχεδὸν τὸ σημεῖον τῆς πληρότητος. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ ἔκδοσις τῶν κειμένων ἀπὸ μιᾶς ἐποχῆς καὶ ἐντεῦθεν, κυρίως ἀπὸ τοῦ ια' αἰῶνος, εἶναι ἐλλιπεστάτη, ἀλλὰ συμπληρώνεται βαθμιαίως καὶ αὐτῇ.

Εἰς ἄλλα σημεῖα τοῦ παρόντος ἔργου λέγονται ὅσα χρειάζονται διὰ νὰ σχηματισθῇ μία εἰκὼν περὶ τῆς ἐκτάσεως τῆς ἀποσπασματικῆς μορφῆς τῆς παραδόσεως εἰς συλλογὰς κειμένων καὶ εἰς τὰ συγγράμματα τῶν μεταγενεστέρων.

2. ΕΜΜΕΣΟΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ

Ὅταν ἐγένεν ἀνωτέρω λόγος περὶ τῆς γλώσσης τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἐλέχθησαν ἀρκετὰ καὶ περὶ τῶν ἄλλων πλὴν τῆς ἑλληνικῆς γλωσσῶν τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιότητος. Οὐσιωδῶς κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἀρχαιότητα ὑπῆρχε μία κεντρικὴ γλῶσσα καὶ μερικαὶ ἄλλαι περιφερειακαί, αἱ ὁποῖαι ἦντλον ἀπὸ ἐκείνην, ὄχι μόνον τεχνικὴν ὀρολογίαν, λεξιλόγιον καὶ ἐννοίας, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ ὑλικὸν διαπραγματεύσεως. Οἱ τότε ἐκπρόσωποι τῶν περιφερειακῶν γλωσσῶν δὲν ἤρχισαν ἀμέσως ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως των νὰ διατυπώνουν ἰδικὰς τῶν σκέψεις εἰς τὰς γλώσσας ταύτας, ἀλλ' ἐπεδόθησαν μὲ ζῆλον εἰς τὸ μεταφραστικὸν ἔργον ἐκ τῆς ἑλληνικῆς, καὶ ὡς ἐκ τούτου αἱ γραμματεῖαι εἰς τὰς γλώσσας ἐκείνας κατὰ τὴν πρώτην φάσιν τῶν ἦσαν κατὰ κανόνα γραμματεῖαι μεταφράσεων. Διὰ μίαν ἀντίστροφον κίνησιν δὲν ἔχομεν καμμίαν ἀπολύτως θετικὴν μαρτυρίαν. Δυνατὸν νὰ ὑπῆρχον καὶ μερικαί, ὀλιγάριθμοι ὅπωςδῆποτε, μεταφράσεις ἐκ τῶν ξένων γλωσσῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας,

ἀλλ' ἐφ' ὅσον σχετικαὶ ρηταὶ μαρτυρίαι δὲν ὑπάρχουν δὲν εἶναι ἐπι-
 τρεπτόν νά ἰσχυρίζομεθα ὅτι πράγματι ὑπῆρχον. Ὅσοι δὲ ἐκ τῶν
 νεωτέρων ἐρευνητῶν εὐρίσκουν τοιαύτας μεταφράσεις εἰς πέντε ἢ
 ἕξ περιπτώσεις — ἐκ τῆς λατινικῆς καὶ τῆς συριακῆς — στηρίζονται
 εἰς ἀμαρτύρους καὶ ἀναποδείκτους ὑποθέσεις ἢ εἰς ἐπισηφαλεῖς μαρτυ-
 ρίας. Ἀκόμη καὶ βραδύτερον ἄλλωστε τὸ μεταφραστικὸν ρεῦμα ἀπὸ
 τὰς ἄλλας γλώσσας εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπῆρξεν ἀσθενές.

Κατ' ἀκολουθίαν πρὸς τὰ δεδομένα ταῦτα, ὡσάκις εὐρίσκεται
 πρὸ ἡμῶν κείμενον ἀνεπίγραφον καὶ ἀνώνυμον εἰς δύο γλώσσας, τὴν
 ἑλληνικὴν καὶ μίαν ἄλλην, τὸ πρῶτον πρᾶγμα τὸ ὅποιον πρέπει νά
 σκεφθῶμεν εἶναι ὅτι πρωτότυπος εἶναι ἢ ἑλληνικὴ παραλλαγή, ἢ
 καὶ πρὸς κατοχύρωσιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου ἀπαιτεῖται ἐμπεριστα-
 τωμένη μελέτη αὐτοῦ τούτου τοῦ κειμένου.

Μέχρι τοῦ χρονικοῦ σημείου κατὰ τὸ ὅποιον τὰ ἑλληνικὰ χριστια-
 νικά κείμενα ἦσαν εὐάριθμα, μεταφράζοντο εἰς μεγάλην ἔκτασιν, εἴτε
 ὀρθόδοξα εἴτε αἰρετικά ἦσαν. Ἀλλ' ἀπὸ τοῦ δ' αἰῶνος τὰ κείμενα
 ἀξάνονται εἰς ὄγκον, ὅποτε ἀραιώνονται αἱ μεταφράσεις. Βραδύτερον
 δὲ ἡ γραμματεία διογκώνεται τόσον πολὺ, ἐνῶ οἱ εἰς τὴν διάθεσιν
 τῶν ἑτερογλώσσων Ἐκκλησιῶν ἑλληνομαθεῖς θεολόγοι μειώνονται,
 ὥστε καὶ ἡ μεταφραστικὴ προσπάθεια ἐξασθενεῖ, μέχρις ὅτου εἰς μερι-
 κὰς περιπτώσεις διακόπτεται. Ἐφ' ὅσον ἡ κοπτική, ἡ ἀρμενικὴ καὶ ἡ
 αἰθιοπικὴ καλύπτουν πλέον ἀποκλειστικῶς μονοφυσιτικὸν χῶρον,
 ἡ δὲ συριακὴ κατὰ ἓν μέρος καλύπτει μονοφυσιτικὸν καὶ νεστορια-
 νικὸν χῶρον κατὰ δὲ τὸ ἄλλο ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴν ἀραβικὴν, παύ-
 εται καὶ ἡ μεταφραστικὴ προσπάθεια πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτῶν,
 ἐνῶ αὕτη διατηρεῖται εἰς τὸν χῶρον τῆς λατινικῆς, τῆς ἀραβικῆς, τῆς
 γεωργιανικῆς καὶ τῆς σλαβονικῆς.

Αἱ μεταφράσεις γενικῶς γίνονται κατὰ λέξιν, ὥστε, ἐνῶ δὲν φαί-
 νεται ὅτι ἰκανοποιοῦν πλήρως τοὺς παλαιοὺς ἀναγνώστας των, βοη-
 θοῦν ἡμᾶς σήμερον εἰς τὴν ἀνεύρεσιν τῆς ἐννοίας τοῦ πρωτοτύπου
 κειμένου, ὅταν τοῦτο ἀπουσιάζῃ. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ περιπτώσεις
 ὅπου οἱ μεταφρασταὶ ἐνεργοῦν ἐπανορθωτικῶς ἢ διασκευαστικῶς,
 καὶ οὕτω δημιουργοῦν προβλήματα δύσλυτα ἢ ἄλυτα.

Ἡ λατινικὴ χριστιανικὴ γραμματεία ἐνεφανίσθη εἰς τὰ τέλη τοῦ
 β' αἰῶνος καὶ παρά τὴν ἐκφραστικὴν πληρότητα τῆς λατινικῆς γλώσ-
 σης εἶναι ἀρχικῶς μεταφραστικὴ, ἀλλ' ἔχει τὸ χαρακτηριστικὸν ὅτι
 συνίσταται ἐξ αὐτομεταφράσεων. Διότι τὴν γλῶσσον ταύτην εἰσήγα-
 γον εἰς τὴν χριστιανικὴν λογοτεχνίαν, χάριν τῶν διφυῶν ἐν προκειμέ-
 νῳ ἐκκλησιαστικῶν ἀναγκῶν, ἄνδρες οἱ ὅποιοι ἔγραφον ἐν ἀρχῇ
 εἰς τὴν ἐπίσημον τῆς Ἐκκλησίας γλῶσσον, τὴν ἑλληνικὴν, καὶ ἔπειτα

μετέφραζον οἱ ἴδιοι τὰ γραπτά των εἰς τὴν λατινικὴν. Κατὰ τινὰ τρόπον ἔγραφον τὰ ἔργα των ταυτοχρόνως δις, εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν λατινικὴν. Ἐμνημονεύθησαν ἀνωτέρω ὡς παράδειγμα ὁ Τερτυλλιανός, ὁ ὁποῖος ὠλοκλήρωσε μόνος του τὸ γλωσσικὸν ἄλμα καὶ ἔφθασεν ἔπειτα νὰ γράφῃ μόνον εἰς τὴν λατινικὴν, καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ μαρτυρολογίου τῆς Περπετούας.

Ἐχρειάσθη νὰ παρέλθουν δώδεκα αἰῶνες, διὰ νὰ μεταφερθοῦν λατινικὰ κείμενα εἰς τὴν ἑλληνικὴν, ἀκόμη καὶ προσωπικοτήτων τοῦ ὕψους τοῦ Αἰγουστίνου, ἃν καὶ σποραδικῶς ὀλίγα κείμενα μετεφράζοντο ἤδη ἀπὸ τοῦ ε' αἰῶνος.

Ἄν εἰς τὰς ἄλλας γλώσσας ἢ χριστιανικὴ γραμματεία ὠκοδομήθη ἐπὶ τῶν μεταφράσεων ἐκ τῆς ἑλληνικῆς, διὰ τὴν λατινικὴν δὲν συνέτρεχε τοιοῦτος λόγος, διότι κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐκείνην ἐποχὴν ὅλοι οἱ γράφοντες εἰς τὴν λατινικὴν ἠδύναντο νὰ ἀναγνώσουν ἀνέτως καὶ τὴν ἑλληνικὴν, καὶ ἐπομένως ἠδύναντο νὰ οἰκοδομήσουν καὶ μὲ τὴν βοήθειαν ἀπ' εὐθείας τῆς ἑλληνικῆς πρωτοτύπου γραμματείας. Ἄλλ' αἱ μεταφράσεις ἐχρειάζοντο διὰ τὸ εὐρύτατον γηγενὲς ἀναγνωστικὸν κοινόν. Ἐχομεν πολλὰς ἐξ αὐτῶν ἤδη ἀπὸ τὸν γ' αἰῶνα καὶ αὐταὶ πληθύνονται τὸν δ' καὶ ἔπειτα βαθμιαίως ἀραιώνονται καὶ σχεδὸν διακόπτονται, διὰ νὰ ἐπανηληφθοῦν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρόν, ἕως ὅτου ἀναληφθῇ πλεον ἀνυμετάφρασις τοῦ συνόλου τῶν ἑλληνικῶν συγραμμάτων ἀπὸ τοῦ ιε' αἰῶνος καὶ ἐξῆς.

Ἄλλ' εἶναι εὐλόγον ὅτι καὶ ἡ εἰς μεταφράσεις χειρόγραφος παράδοσις ὑπέστη καταστροφάς, πολὺ περισσότερον αὐτῇ μάλιστα, ἀφοῦ ἀνεφέρετο εἰς γραμματείαν ξένην καὶ μὴ κινούσαν πολὺ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ. Πάντως σώζονται αἱ μεταφράσεις πολλῶν κειμένων τῶν τριῶν πρώτων αἰῶνων μέχρι τοῦ Εὐσεβίου, μεγάλου μέρους τῆς ὀγκώδους παραγωγῆς τοῦ δ' καὶ τοῦ ε' αἰῶνος καὶ ἐλαχίστων μεταγενεστέρων κειμένων, μεταξὺ τῶν ὁποίων προέχουν τὰ τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου καὶ τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὑλικὸν ἀξίαν ἔχουν σήμερον αἱ μεταφράσεις κειμένων τῶν ὁποίων τὸ πρωτότυπον ἑλληνικὸν ἔχει ἀπολεσθῆ, ὅπως εἶναι ὁ Ἔλεγχος τοῦ Εἰρηναίου, τὸ *Περὶ Ἀρχῶν* καὶ πλῆθος ὑπομνημάτων καὶ ὁμιλιῶν τοῦ Ὀριγένης, αἱ *Recognitioes* ἐκ τῶν Κλημεντείων καὶ μερικὰ ἄλλα ἀκόμη.

Ἡ ἀρχὴ τῆς συριακῆς χριστιανικῆς γραμματείας χρονολογικῶς συμπίπτει μὲ τὴν τῆς λατινικῆς, ἴσως μάλιστα προηγείται αὐτῆς κατὰ μίαν ἢ δύο δεκαετίας. Ἡ γραμματεία αὐτῆ, ἃν καὶ ἐπίσης ἐδῶ ἤρχισε δι' αὐτομεταφράσεων (τῶν Τατιανοῦ, Βαρδεσάνους, Ἀρμονίου, συνθέτου τῶν Ὠδῶν Σολομώντος), πράγματι ὠκοδομήθη ἐπὶ τῶν μεταφράσεων.

μετεφράζον οἱ ἴδιοι τὰ γραπτὰ των εἰς τὴν λατινικὴν. Κατὰ τινὰ τρόπον ἔγραφον τὰ ἔργα των ταυτοχρόνως δίς, εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν λατινικὴν. Ἐμνημονεύθησαν ἀνωτέρω ὡς παράδειγμα ὁ Τερτυλλιανός, ὁ ὁποῖος ὠλοκλήρωσε μόνος του τὸ γλωσσικὸν ἄλμα καὶ ἔφθασεν ἔπειτα νὰ γράφῃ μόνον εἰς τὴν λατινικὴν, καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ μαρτυρολογίου τῆς Περπετούας.

Ἐχρειάσθη νὰ παρέλθουν δώδεκα αἰῶνες, διὰ νὰ μεταφερθοῦν λατινικὰ κείμενα εἰς τὴν ἑλληνικὴν, ἀκόμη καὶ προσωπικότητων τοῦ ὄρους τοῦ Αὐγουστίνου, ἂν καὶ σποραδικῶς ὀλίγα κείμενα μετεφράζοντο ἤδη ἀπὸ τοῦ ε' αἰῶνος.

Ἄν εἰς τὰς ἄλλας γλώσσας ἡ χριστιανικὴ γραμματεία ᾠκοδομήθη ἐπὶ τῶν μεταφράσεων ἐκ τῆς ἑλληνικῆς, διὰ τὴν λατινικὴν δὲν συνέτρεχε τοιοῦτος λόγος, διότι κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐκείνην ἐποχὴν ὅλοι οἱ γράφοντες εἰς τὴν λατινικὴν ἠδύναντο νὰ ἀναγνώσουν ἀνέτως καὶ τὴν ἑλληνικὴν, καὶ ἐπομένως ἠδύναντο νὰ οἰκοδομήσουν καὶ μὲ τὴν βοήθειαν ἀπ' εὐθείας τῆς ἑλληνικῆς πρωτοτύπου γραμματείας. Ἄλλ' αἱ μεταφράσεις ἐχρειάζοντο διὰ τὸ εὐρύτατον γηγενὲς ἀναγνωστικὸν κοινόν. Ἐχομεν πολλὰς ἐξ αὐτῶν ἤδη ἀπὸ τὸν γ' αἰῶνα καὶ αὗται πληθύνονται τὸν δ' καὶ ἔπειτα βαθμιαίως ἀραιώνονται καὶ σχεδὸν διακόπτονται, διὰ νὰ ἐπαναληφθοῦν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρόν, ἕως ὅτου ἀναληφθῆ πλεον ἀναμετάφρασις τοῦ συνόλου τῶν ἑλληνικῶν συγγραμμάτων ἀπὸ τοῦ ιε' αἰῶνος καὶ ἐξῆς.

Ἄλλ' εἶναι εὐλογον ὅτι καὶ ἡ εἰς μεταφράσεις χειρόγραφος παράδοσις ὑπέστη καταστροφάς, πολὺ περισσότερον αὐτῇ μάλιστα, ἀφοῦ ἀνεφέρετο εἰς γραμματεῖαν ξένην καὶ μὴ κινουσαν πολὺ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ. Πάντως σώζονται αἱ μεταφράσεις πολλῶν κειμένων τῶν τριῶν πρώτων αἰῶνων μέχρι τοῦ Εὐσεβίου, μεγάλου μέρους τῆς ὀγκώδους παραγωγῆς τοῦ δ' καὶ τοῦ ε' αἰῶνος καὶ ἐλαχίστων μεταγενεστέρων κειμένων, μεταξὺ τῶν ὁποίων προέχουν τὰ τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου καὶ τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ ὑλικὸν ἀξίαν ἔχουν σήμερον αἱ μεταφράσεις κειμένων τῶν ὁποίων τὸ πρωτότυπον ἑλληνικὸν ἔχει ἀπολεσθῆ, ὅπως εἶναι ὁ Ἔλεγχος τοῦ Εἰρηναίου, τὸ *Περὶ Ἀρχῶν* καὶ πλῆθος ὑπομνημάτων καὶ ὁμιλιῶν τοῦ Ὠριγένους, αἱ *Hecognitiones* ἐκ τῶν Κλημεντείων καὶ μερικὰ ἄλλα ἀκόμη.

Ἡ ἀρχὴ τῆς συριακῆς χριστιανικῆς γραμματείας χρονολογικῶς συμπίπτει μὲ τὴν τῆς λατινικῆς, ἴσως μάλιστα προηγεῖται αὐτῆς κατὰ μίαν ἢ δύο δεκαετίας. Ἡ γραμματεία αὐτῆ, ἂν καὶ ἐπίσης ἐδῶ ἤρχισε δι' αὐτομεταφράσεων (τῶν Τατιανοῦ, Βαρδεσάνους, Ἀρμονίου, συνθέτου τῶν Ὠδῶν Σολομώντος), πράγματι ᾠκοδομήθη ἐπὶ τῶν μεταφράσεων.

Εἰς τὸν χώρον τοῦτον περὶ τὸ 200 φαίνεται ὡς νὰ λειτουργῇ μεταφραστικὸν γραφεῖον τὸ ὁποῖον ἐπραγματοποίησε πλῆθος μεταφράσεων πατερικῶν ἔργων, ἀποκρύφων βιβλίων καὶ αἰρετικῶν κειμένων. Ἡ προσπάθεια συνεχίσθη καὶ βραδύτερον μὲ ἔντονον ρυθμὸν μέχρι τέλους τοῦ ε' αἰῶνος καὶ ἄργον μετ' αὐτὸν, ἀλλὰ πάντοτε ἐντονώτερον ἀπὸ ὅσον εἰς τὴν λατινικὴν, καὶ ἔσβησεν ὅταν ἔσβησε καὶ ἡ συριακὴ γλῶσσα ὑπὸ τὴν καταθλιπτικὴν πίεσιν τῆς ἀραβικῆς.

Ἄλλ' ἐνῶ ἦτο πλουσιωτάτη εἰς τὸ σύνολόν της ἡ μεταφραστικὴ παραγωγή, ἡ παραδεδομένη μέχρι σήμερον εἶναι ἀσήμαντος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονός ὅτι τὰ κείμενα ἔπαυσαν νὰ ἀντιγράφονται καὶ συντηροῦνται, ἐφ' ὅσον ἡ γλῶσσα αὕτη ἔπαυσε νὰ χρησιμοποιοῦνται καὶ κατανοῆται. Ἀξίαν ἔχουν ἰδίως αἱ μεταφράσεις μερικῶν κειμένων τῶν ὁποίων τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον ἔχει ἀπολεσθῆ, ὅπως ἡ *Λιδασκαλία Ἀποστόλων* καὶ αἱ *Ὠδαὶ Σολομώντος*, ἀξιόλογα ἔργα τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας, τοῦ Νεστορίου, τοῦ Σεβήρου Ἀντιοχείας, ἀσκητικὰ καὶ ἄλλα.

Περὶ τῆς μεταφραστικῆς προσπάθειας κατὰ τὴν ἀντίστροφον κατεύθυνσιν ἔχομεν καὶ ἀρχαίας μαρτυρίας καὶ παραδιδόμενα κείμενα. Αὕτη εἶναι σχετικῶς περιορισμένη, ἀναφέρεται εἰς μερικὰς διαπρεπεῖς φυσιογνωμίας, ὅπως ὁ Ἐφραὶμ καὶ ὁ Ἰσαὰκ Νινευί, ἀλλὰ δὲν ἔχει διακριθῆ ἀκόμη μέχρι ποίου σημείου ἢ ὑπὸ τὸ ὄνομά των χειρόγραφος παράδοσις διασώζει ἰδικὰ τῶν ἢ ψευδεπίγραφα ἔργα.

Ἡ εἰς τὴν κοπτικὴν μετάφρασις ἠγκαινιάσθη ἐπίσης ἐνωρίς, ἀλλὰ ὄχι πρὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ γ' αἰῶνος. Ἡ ἐξύρτησις τῆς κοπτικῆς γραμματείας ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἶναι πλήρης, μέχρι καὶ τοῦ ἀλφαβήτου ἀκόμη καὶ μέχρι τοῦ λεξιλογίου, τὸ ὁποῖον εἶναι ἑλληνικὸν εἰς μεγάλην ἔκτασιν. Τὰ πατερικὰ ἔργα τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων δὲν φαίνεται ὅτι εἶχον μεταφρασθῆ εἰς αὐτήν, διότι δὲν ἐκίνουν τὸ ἐνδιαφέρον, ἐνῶ ὑπῆρξεν ἀτελείωτος ἡ σειρὰ τῶν ἀποκρύφων καὶ γνωστικῶν ἔργων τὰ ὁποῖα μετεφράσθησαν. Κατὰ τοὺς ἐπομένους πάντως αἰῶνας ἡ μεταφραστικὴ δραστηριότης ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὰ πατερικὰ κείμενα. Μολονότι καὶ αὕτη ἡ γλῶσσα ἔπαυσε πλέον νὰ ὁμιλῆται, τὰ μεταφραστικὰ λείψανα εἶναι πλούσια, χάρις εἰς τὴν ξηρότητα τοῦ κλίματος τῆς Αἰγύπτου, τὸ ὁποῖον ἐπέτρεψε τὴν διατήρησιν πλῆθους παπύρων. Πολλὰ ἀπὸ τὰς μεταφράσεις εἰς τὴν γλῶσσαν ταύτην ἔχουν ἰδιαιτέραν ἀξίαν διὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς εἰκόνης περὶ τῆς γνωστικῆς κινήσεως καὶ διδασκαλίας, καθὼς καὶ περὶ τῆς ἀποκρύφου γραμματείας.

Ἡ μετάφρασις ἑλληνικῶν ἔργων εἰς τὴν αἰθιοπικὴν γλῶσσαν ἤρχισε τὸν ε' αἰῶνα καὶ ἐκτὸς τῆς Ἀγίας Γρυφῆς περιέλαβεν ἀπόκρυφα,

διατάξεις τῆς παλαιᾶς ἐποχῆς καὶ πατερικά κείμενα τοῦ δ' καὶ ε' αἰῶνος. Οἱ μεταφρασταὶ ἐδῶ ἐργάζονται ἄλλοτε ἄμέσως ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν καὶ ἄλλοτε ἑμμέσως ἀπὸ τὴν κοπτικὴν, διακρίνονται δὲ διὰ τὴν διασκευαστικὴν καὶ συμπληρωματικὴν τάσιν των.

Καὶ εἰς τὴν ἄρμενικὴν ἢ μετάφρασις ἤρχισε τὸν ε' αἰῶνα, ἀφοῦ περὶ τὸ 400 ὁ Μεσρῶπ διεμόρφωσε τὸ ἄρμενικὸν ἀλφάβητον, ἀλλὰ ἐκτὸς τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῶν διακεκριμένων πατέρων τῆς ἐποχῆς ταύτης συμπεριέλαβε καὶ ἐκλεκτὰ κείμενα πατέρων τῶν προηγουμένων αἰώνων, καθὼς καὶ Ἑλλήνων κλασικῶν. Ἐδῶ ἐπρόκειτο περὶ συστηματικῶν καὶ προγραμματισμένου μεταφραστικῶν ἔργων, τὸ ὅποιον ἀνεστάλη τὸν στ' αἰῶνα λόγῳ τῆς διαστάσεως τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴν. Χάρις εἰς αὐτὸ τὸ ἔργον κατέχομεν σήμερον μεταξὺ ἄλλων τὴν *Ἐπίδειξιν* τοῦ Εἰρηναίου καὶ κείμενα τοῦ Ἰππολύτου.

Ἡ μετάφρασις εἰς τὴν γεωργιανικὴν ἢ ἰβηρικὴν γλῶσσαν ἐγνώρισε δύο κυρίως φάσεις, αἱ ὁποῖαι συμπίπτουν μὲ τὴν ἐκχριστιάνισιν τῆς Γεωργίας τὸν στ' αἰῶνα καὶ μὲ τὴν ἀναδιοργάνωσιν αὐτῆς τὸν ια' αἰῶνα. Κατὰ τὴν δευτέραν φάσιν μεγάλως συνέβαλεν εἰς τὸ ἔργον ἡ Μονὴ Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὅρους. Οἱ μεταφρασταὶ ἐργάζονται καὶ ἐδῶ ἄλλοτε ἄμέσως ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον καὶ ἄλλοτε ἑμμέσως ἀπὸ ἄρμενικᾶς ἢ συριακᾶς μεταφράσεις. Χάρις εἰς αὐτὴν τὴν προσπόθειαν κατέχομεν σήμερον ὠρισμένα ἀπολεσθέντα ἑλληνικά κείμενα.

Ἡ μετάφρασις εἰς τὴν ἀραβικὴν ἀρχίζει τὸν η' αἰῶνα, ὅταν πλέον πολλοὶ συρέγλωσσοι μεταβύλλονται εἰς ἀραβογλώσσους, καὶ περιέλαβε, πλὴν τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ὠρισμένα οἰκοδομητικὰ καὶ ἀγιολογικά κείμενα.

Ἡ σλαβονικὴ γλῶσσα εἰσέρχεται εἰς τὴν χριστιανικὴν γραμματείαν ἀπὸ τοῦ θ' αἰῶνος, δηλαδὴ ἀπὸ τῆς μετατροπῆς τῆς εἰς γραφομένην διὰ τῶν Θεσσαλονικέων ἱεραποστόλων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, πρῶτον μὲ τὴν γλαβολικὴν γραφὴν ἢ ὁποῖα ἐφευρέθη ἀπὸ τὸν Κύριλλον καὶ ἔπειτα μὲ τὴν λεγομένην κυρίλλειον.

Τὰ πρῶτα μεταφρασθέντα εἰς αὐτὴν ἔργα, πλὴν τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἦσαν τὰ λειτουργικά κείμενα, βίοι ἁγίων καὶ ἐν συνεχείᾳ συγγράμματα μεγάλων πατέρων τοῦ δ' αἰῶνος, ἀλλὰ καὶ τῶν προγενεστέρων καθὼς καὶ τῶν ἀκολούθων. Ὁ Μεθόδιος Ὀλύμπου, λόγῳ τῆς συμπτώσεως τοῦ ὀνόματός του πρὸς τὸ τοῦ φωτιστοῦ τῶν Σλάβων Μεθοδίου, μετὰ τοῦ ὁποῖου προφανῶς ἐσυγγέετο ὑπὸ πολλῶν, διετηρήθη κατὰ μέγα μέρος μόνον εἰς σλαβονικὴν μετάφρασιν, ἀλλὰ τοῦτο συμβαίνει καὶ μὲ πολλὰ ἄλλα κείμενα.

ΜΕΡΟΣ ΕΚΤΟΝ

ΣΠΟΥΔΗ ΤΗΣ ΠΑΤΕΡΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

Α'. ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΕΩΣ

Ι. ΜΕΛΕΤΗ ΚΑΙ ΧΡΗΣΙΣ

Ὁ καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας σεβασμὸς πρὸς τὰ πατερικὰ κείμενα συναρτᾶται μὲ τὴν πεποίθησιν ὅτι ταῦτα περιέκλειον τὴν χάριν τοῦ Πνεύματος καὶ τὴν μαρτυρίαν τῆς ἀληθινῆς ζωῆς· διὰ τοῦτο ἦτο ἀπεριόριστος καὶ διῆκε δι' ἄλλης τῆς πατερικῆς ἐποχῆς, ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τοῦ 10^{ου} αἰῶνος. Ἄν καὶ δὲν ἀναγνωρίζονται ὡς θεόπνευστα καὶ ὡς προσθέοντα νέα καθ' ὅλοκληρίαν στοιχεῖα εἰς τὴν θεῖαν ἀποκάλυψιν, κατὰ μίαν γενικὴν καὶ ἄοριστον ἀξιολόγησιν τοποθετοῦνται εἰς τὸ πλευρὸν τῶν ἀποστολικῶν συγγραμμάτων, δηλαδὴ τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης, ὑπὸ τὸν ὄρον ὅτι δὲν ἀντιφάσκουν πρὸς αὐτά.

Οὕτως ὁ Μ. Βασίλειος τοποθετεῖ τοὺς Πατέρας εἰς τὴν αὐτὴν μὲ τοὺς Ἀποστόλους μοῖραν διὰ τῆς ἄκρως ἐνδιαφερούσης προτάσεώς του, «οἱ τὰ περὶ τὰς Ἐκκλησίας ἐξ ἀρχῆς διαθεσμοθετήσαντες ἀποστολοι καὶ πατέρες ἐν τῷ κεκρυμμένῳ καὶ ἀφθέγκτῳ τῷ σεμνῶν τοῖς μυστηρίοις ἐφύλασσαν»¹, τὴν ὁποίαν διέτύπωσε ποιητικῶς ὁ Ρωμανὸς εἰς τοὺς στίχους του·

«τῶν ἀποστόλων τὸ κήρυγμα
καὶ τῶν πατέρων τὰ δόγματα
ἢ Ἐκκλησία φυλάττουσα
μίαν τὴν πίστιν ἐσφράγισεν»².

Διὰ τοῦτο κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας ὄχι μόνον ἀνεγινώσκοντο πατερικὰ κείμενα εἰς τὰς λατρευτικὰς συναθροίσεις, ἀλλὰ καὶ συνεξεδίδοντο ἐνίοτε μετὰ τῶν ἀποστολικῶν κειμένων, ὅπως συμβαίνει συγκεκριμένως μὲ τὴν Ἐπιστολὴν Βαρνάβα, τὴν Λιδαχὴν Ἀποστόλων, τὸν Ποιμένα τοῦ Ἑρμᾶ, τὰς Ἐπιστολάς τοῦ Κλήμεντος. Ἐξ ἄλλου κείμενα ἰδιαζόντων τομέων τῆς πατερικῆς γραμματείας ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ ἀκόμη χρησιμοποιοῦνται ἐπισήμως εἰς τὴν λατρείαν, ὡς εἶναι τὰ σύμβολα τῆς πίστεως, οἱ ὅροι τῶν μεγάλων συνόδων, αἱ εὐχαί, οἱ ὕμνοι, αἱ λειτουργίαι καὶ λοιπαὶ ἀκολουθίαι, οἱ βίοι ἁγίων, ὠρισμένοι κατηχήσεις. Ταῦτα βασικῶς ἀπετέλουν γραμματεῖαν ἢ ὁποία ἦτο δι' ἀκρόασιν καὶ ὄχι δι' ἀνάγνωσιν, ἂν καὶ πολὺ συχνὰ ἀνεγινώσκοντο ἐπίσης.

Τὰ ἄλλα κείμενα, τὰ μὴ λατρευτικά, παρῆχον εἰς τοὺς εὐλαβεῖς

1 *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος* 27,66.

2 *Κοντάκιον Κωστακῆς Πατέρων*.

ἀναγνώστας καὶ μελετητὰς μίαν ὀλοκληρωμένην ἀντίληψιν περὶ τῆς ἀνθρωπίνης συμπεριφορᾶς, διότι ἐκάλυπτον ὀλόκληρον τὸν χῶρον τῶν πνευματικῶν ἀναζητήσεων. Προσέφερον γενικῶς ἀπόλαυσιν καὶ προεκάλουν πνευματικὴν εὐφορίαν.

Ἄλλ' οἱ ἀναγνώσται ἐζήτουν ἰδιαιτέρως καὶ συγκεκριμένα στοιχεῖα διὰ τὴν συγκρότησιν τῆς προσωπικότητός των. ἐζήτουν τοὺς κανόνας τοῦ θεαρέστου βίου, ὥστε νὰ καταστοῦν ὑπεύθυνα πρόσωπα ἐνώπιον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, συγχρόνως δὲ καὶ παραγωγικοὶ ἐργάται εἰς τὴν χριστιανικὴν κοινωνίαν. Ἐπελέγοντο καὶ συνελέγοντο κατὰλληλα πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον κείμενα, τὰ ὁποῖα συναπετέλουν τὰ πατερικά, συλλογὰς τὰς ὁποίας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους εὐρίσκουμεν τόσον εἰς τὰ μοναστήρια ὅσον καὶ εἰς τοὺς οἴκους τῶν εὐσεβῶν, ὄχι πάντοτε μὲ ὁμοιόμορφον, ἀλλ' ὅπωςδῆποτε μὲ συγγενὲς ἱλικόν. Ἀπὸ τὰς ἀναριθμήτους συλλογὰς ὁ χρόνος ἔδωκε τὴν σφραγίδα του εἰς τρεῖς ἐκ τῶν ἀξιολογωτέρων τὰ *Ἀποφθέγματα Πατέρων*, τὰ ὁποῖα διασώζουσι πλῆθος χωρικτηριστικῶν γνωμικῶν τῶν ἡγετικῶν μορφῶν τῆς ἐρήμου καὶ σκηνῶν ἀπὸ τὸν βίον αὐτῶν, τὴν *Συλλογὴν τῶν θεοφθάγγων ῥημάτων καὶ διδασκαλιῶν τῶν θεοφύλων καὶ ἁγίων Πατέρων*, φιλοτεχνηθεῖσαν τὸν 1^{ον} αἰῶνα ὑπὸ τοῦ Παύλου Εὐεργετηνοῦ εἰς δύο βιβλία ἀπὸ 50 κεφάλαια ἕκαστον. καὶ τὴν *Φιλοκαλίαν τῶν ἱερῶν νηπιτικῶν*, συλλογὴν καταρτισθεῖσαν πιθανῶς τὸν 12^{ον} αἰῶνα καὶ περιέχουσαν ἐκλεκτὰ κείμενα ἀσκητικῶν καὶ πνευματικῶν συγγραφέων ὄλων τῶν περιόδων. Αὐταὶ αἱ συλλογαὶ ἢ ἀνθολογίαι ἦσαν τὰ χριστιανικὰ ἀντίστοιχα τῶν χρηστομαθειῶν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς κλασικῆς λογοτεχνίας, τὰ δὲ κείμενά των προωρίζοντο κατ' ἀρχὴν διὰ κατ' ἰδίαν μελέτην ἀπὸ μοναχούς καὶ λαϊκοὺς, ἀλλ' ἐπίσης δι' ἀνάγνωσιν εἰς τὴν μοναχικὴν τράπεζαν. Πολλοὶ γενεαὶ ἐγνώρισαν τοὺς πατέρας μόνον δι' αὐτῶν καὶ ὑπάρχουν ἐπίσης σήμερον ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐνδιαφέρονται νὰ εὑρουν ἄλλα συγγράμματα τῶν πατέρων, εἴαν ἔχουν εἰς χεῖράς των τὴν *Φιλοκαλίαν*. Εὐρίσκουν εἰς αὐτὰ ψυχικὴν καθοδήγησιν καὶ κανεὶς δὲν διερωτᾶται, τί ζητεῖ εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην συλλογὴν ὁ Εὐάγγελος, ὁ ὁποῖος ἔχει καταδικασθῆ ὑπὸ τριῶν οἰκουμενικῶν συνόδων.

Τὰ *Ἰερά παράλληλα* τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ δὲν ἀνήκουν εἰς αὐτὴν τὴν κατηγορίαν τῶν συλλογῶν, ἀλλ' ἀποτελοῦν μᾶλλον μίαν ἠθικολογικὴν ἐγκυκλοπαιδεῖαν, πλεκομένην δι' ἀποσπασμάτων ἐκ πατερικῶν καὶ βιβλικῶν κειμένων καὶ προοριζομένην δι' εἰδικῶς ἀσχολουμένους μὲ τὸ θεολογικὸν καὶ κηρυκτικὸν ἔργον μελετητὰς.

Κατὰ δεύτερον λόγον τὰ πατερικά κείμενα ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τὴν τεκμηρίωσιν τῆς πίστεως καὶ τὴν στερέωσιν τοῦ ὀρθοδόξου

φρονήματος. Τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ ε' αἰῶνος ἐμφανίζεται ὀλόκληρος γραμματεία ἀποβλέπουσα εἰς τὴν κατοχύρωσιν τῆς πίστεως διὰ τῆς ἐπικλήσεως τῶν πατερικῶν γνωμῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἀνάδειξιν τῆς ἀξίας τῆς πατερικῆς διδασκαλίας. Βεβαίως ἤδη ὁ Μέγας Ἀθανάσιος εἶχε συνδέσει τὴν γνησιότητα τῆς πίστεως μὲ τὸ φρόνημα τῶν Πατέρων, ἀλλὰ τώρα ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας ὑπερηφανεύεται ὅτι ἀκολουθεῖ «πανταχῆ ταῖς τῶν ἁγίων Πατέρων ὀρθοδοξίαις»³, παραμένει ἀπολύτως ἀφωσιωμένος εἰς τὴν ἀρχαιοτάτην παράδοσιν, ἡ ὁποία διήκει ἀπὸ τῶν ἁγίων ἀποστόλων μέχρι τῆς ἐποχῆς του καὶ θεωρεῖ ἀπαράδεκτον τὴν κατάλυσίν της. Αἱ γνώμαι τῶν Πατέρων εἶναι τὸ κριτήριον διὰ τοῦ ὁποίου δοκιμᾶζονται οἱ πραγματικῶς πιστοὶ⁴. Ἄν ρίψωμεν ἐν βλέμμα εἰς τὴν ἀντίπεραν ὄχθην, θὰ ἴδωμεν ὅτι καὶ τοῦ ἀντιπάλου του Θεοδώρητου Κύρου αἱ ἀπόψεις εἶναι παρόμοιαι, διότι καὶ αὐτὸς τονίζει ὅτι ἡ ὀρθὴ πίστις παρεδόθη, ὄχι μόνον διὰ τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν προφητῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν ἀνδρῶν οἱ ὅποιοι ἠρμήνευσαν τούτους, ὅπως εἶναι ὁ Ἰγνάτιος, ὁ Εὐστάθιος, ὁ Ἀθανάσιος, ὁ Γρηγόριος, ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος καὶ οἱ ἄλλοι φωστῆρες τοῦ κόσμου, καθὼς ἐπίσης καὶ δι' ὄλων τῶν ἀνδρῶν οἱ ὅποιοι εἶχον συναθροισθῆ εἰς τὴν Νίκαιαν. Ὁ σύγχρονος ἀμφοτέρων δυτικὸς θεολόγος Βικέντιος Λειρινίτης ὤρισεν ὅτι, ἐὰν ἠγείρετο νέον ζήτημα θεολογικόν, περὶ τοῦ ὁποίου δὲν ἔχει ληφθῆ μέχρι τοῦδε συνοδικὴ ἀπόφασις, πρέπει νὰ ἀνατρέξῃ κανεὶς εἰς τὰς γνώμας τῶν Πατέρων καὶ δὴ ἐκείνων οἱ ὅποιοι κατὰ καιροὺς καὶ τόποις διέσωσαν τὴν ἐνότητα τῆς κοινῆς καὶ τῆς πίστεως καὶ ἐθεωρήθησαν ἔγκριτοι διδάσκαλοι· πᾶν ὅ,τι ὑπεστήριξαν αὐτοὶ ἐν ἐνότητι σκέψεως καὶ φρονήματος, πρέπει νὰ τὸ θεωρῆ ὡς διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας ἀληθῆ καὶ καθολικὴν καὶ μὴ ἐπιδεχομένην ἀμφισβήτησιν⁵. Ἡ συμφωνία τῶν γνωμῶν τοῦ συνόλου τῶν οἰκουμενικῶν διδασκάλων ἐπὶ συγκεκριμένων ὑπόψεων προσλαμβάνει ἀπόλυτον κύρος διὰ τὴν Ἐκκλησίαν, προσεγγίζον τὸ κύρος συνοδικῆς ἀποφάσεως.

Καθίσταται κατόπιν τούτου εὐεξήγητον, διατί φιλοτεχνοῦνται μὲ πολὺν ζῆλον συλλογαὶ πατερικῶν γνωμῶν πρὸς στήριξιν τῶν δογματικῶν θέσεων τῶν δισταγμένων μερίδων· ὅπως ἄλλοτε παρεσκευάζοντο ἐκλογαὶ βιβλικῶν χωρίων, οὕτω τώρα παρασκευάζονται ἐκλογαὶ πατερικῶν κειμένων. Εἰς τὴν γ' οἰκουμενικὴν σύνοδον προσεκομίσθη ὑπὸ μὲν τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας ἐκλογή περιέχουσα γνώμας τῶν Ἀθανασίου, Θεοφίλου Ἀλεξανδρείας, Κυπριανοῦ, Ἀμβροσίου καὶ τῶν Καππαδοκῶν, διὰ νὰ στηριχθῆ ἡ ἀπόψις του, ὑπὸ δὲ τῶν ἀντιπάλων αὐτοῦ Ἀντιοχέων τετραῦδιον μὲ ἀνάλογα παραθέματα ἐκ τῶν Ἰγνατίου, Εἰρηναίου, Ἰκπολύτει καὶ Μεθοδίου μὲ παρόμοιον σκοπόν.

3 Ἐπιστολὴ πρὸς Σοῦκρον, PG 77,237.

4 Ἐπιστολὴ 4, PG 77,15.

5 *Communitorium* 28, PL 50,675.

- 6 Ἐκλογαὶ πατερικῶν χωρίων ἀπὸ τῶν Ἑρμανιστῶν ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὴν σύνοδον, ἀλλὰ καὶ ἄλλαι ἐκλογαὶ τῆς συνόδου προσετέθησαν εἰς τὴν δευτέραν ἐκδοσιν τοῦ Ἑρμανιστοῦ. PG 83,81έέ. 169έέ. 284έέ.
- 7 Σ. ΣΑΚΚΟΥ, Ὁ Πατὴρ μου μείζων μου ἔστι, Θεσσαλονίκη, 1968, σ. 122έ.

Τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ εἰς τὴν δ' οἰκουμενικὴν σύνοδον, εἰς τὴν ὁποίαν ἐχρησιμοποιήθησαν ἐκλογαὶ τοῦ Θεοδωρήτου ἀπὸ τῶν Ἑρμανιστῶν του⁶. Ὁ ὅρος τῆς συνόδου μάλιστα περιέχει καὶ τὴν χαρακτηριστικὴν φράσιν «ἐπόμενοι τοῖς ἁγίοις πατράσιν».

Πολὺ βραδύτερον ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ Α' Κομνηνός, ὅχι μόνον εἶχε φροντίσει διὰ τὴν συλλογὴν πατερικῶν χωρίων σχετικῶν μετὰ τὴν ἑρμηνείαν τοῦ ἰωαννείου χωρίου «ὁ πατὴρ μου μείζων μου ἔστι», διὰ τὸ ὅποσον συνήλθεν ἡ σύνοδος τοῦ 1166, ἀλλὰ καὶ παρεσκεύευσεν ἀντίγραφα, τὰ ὅποια ἔδωσεν εἰς τοὺς πατριάρχας καὶ τοὺς λογάδας. «Ὅσα παρὰ διαφόρων θεοφοβουμένων καὶ θεολόγων ἀνδρῶν περὶ τοῦ προκειμένου σκοποῦ συνεγράφησαν συλλεγῆναι καὶ συνεγγραφῆναι στοιχηδὸν διετάξατο. Καὶ δὴ καὶ τὰς τοιαύτας τῶν ἁγίων τούτων χρήσεις ἐκάστῳ τῶν τε ἁγιωτάτων πατριαρχῶν ἐκδοθῆναι διεκελεύσατο, καὶ μὴν καὶ τοῖς τηνικαῦτα συνειλεγμένοις λογάσι τῆς θείας καὶ ἱερᾶς συνόδου καὶ δι' αὐτῶν παντὶ τῷ τῆς Ἐκκλησίας πληρώματι»⁷. Αἱ ἀντιμαχόμεναι μερίδες, εἴτε ἐντὸς εἴτε ἐκτὸς τῶν συνόδων, ἐνεργοῦν οὕτως εἰπεῖν πόλεμον μετὰ ὄπλα τὰ πατερικὰ χωρία.

Ἐπειδὴ δὲ ἐν τῷ μεταξὺ ἡ χριστιανικὴ γραμματεία εἶχε διογκωθῆ μέγαν, παρίστατο πλέον ἀνάγκη νὰ ἐξαχθοῦν ἀπὸ τὰ ἄφθονα κείμενα αἱ οὐσιωδέστεραι προτάσεις διὰ τὴν κατάλληλον χρῆσιν αὐτῶν. Ἐνῶ δὲ σχεδὸν πᾶς συγγραφεὺς προβάλλων μετ' ἐπιμονῆς ὠρισμένην θέσιν συνέτασσε κατὰ πρῶτον συλλογὴν πατερικῶν γνωμῶν πρὸς στήριξίν τῆς, ὡς αἱ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαι, μερικοὶ ἐξ αὐτῶν ἐσκέφθησαν νὰ καταρτίσουν εὐρυτέρας μορφῆς συλλογὰς χρησίμους καὶ διὰ τὸ πολὺ κοινὸν καὶ διὰ τοὺς ἀσχολουμένους μετὰ τὴν θεολογίαν εἰδικῶς. Οὕτω προέκυψαν σπουδαιόταται συλλογαὶ τοῦ εἶδους τούτου δογματικοῦ χαρακτήρος, ὡς εἶναι ἡ *Λιδασκαλία Πατέρων*, φερομένη λατινιστῶν μετὰ τὸν τίτλον *Doctrina Patrum*. Ἡ *Πανοπλία Λογματικὴ* τοῦ Εὐθυμίου Ζυγαβηνοῦ, ἡ *Ἱστορία περὶ τῆς οἰκονομίας* τοῦ Νεῖλου Δοξαπατρῆ καὶ ὁ *Θησαυρὸς τῆς Ὁρθοδοξίας* τοῦ Νικήτα Χωνιάτου παρ' ὅλην τὴν ἑρμηνευτικὴν καὶ συνθετικὴν προσπάθειαν τῶν συντακτῶν των εἶναι καὶ αὐταὶ μέχρις ἐνός σημείου συλλογαὶ αὐτῆς τῆς μορφῆς.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει βλέπομεν ὅτι ὅλοι στρέφουν τὴν προσοχὴν των εἰς τὰ πατερικὰ κείμενα καὶ φροντίζουν νὰ προσαρμόσουν τὴν ζωὴν καὶ τὴν σκέψιν των πρὸς τὰς γραμμάς αἱ ὁποῖαι χαράσσονται εἰς αὐτά. Ἐπαρκῆ δὲ περὶ τούτου εἰκόνα δίδουν τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα. Ἡ μελέτη ἦτο ἐμπεριστατωμένη, ἀλλὰ δὲν ἐγίνετο χάριν ἱστορικῆς ἢ ἐπιστημονικῆς περιεργείας, ἐγίνετο πρὸς ψυχικὴν ὠφέλειαν καὶ κατὰ περιστάσεις πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἀκόμη καὶ ἡ

ειδική πραγματεία τοῦ Λεοντίου Βυζαντίου, διὰ τῆς ὁποίας ἀποδεικνύεται ὅτι συγγράμματα τοῦ Ἀπολιναρίου ἐκυκλοφοροῦντο ὑπὸ τῶν ὁπαδῶν του· ψευδωνύμως μὲ τὰ ὀνόματα σεβασμίων Πατέρων, τοποθετεῖται ἐντὸς τοῦ πλαισίου τούτου.

Ἄν χρειάζεται νὰ λεχθοῦν πολλά πράγματα διὰ τὴν σιωπηρὰν ἢ ὁμολογουμένην χρῆσιν τῆς παλαιότερας γραμματείας ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε νεωτέραν. Ὅτι καὶ ἂν γράφουν οἱ Πατέρες καὶ συγγραφεῖς τῆς Ἐκκλησίας, στρέφουν τὰ βλέμματά των πρὸς τὰς πηγάς, τὴν Γραφὴν καὶ τὴν προηγουμένην πατερικὴν γραμματείαν, οὕτω δὲ μέχρις ἐνὸς σημείου ἡ γραμματεία ἐκάστης ἐποχῆς ἀποτελεῖ προῖον ἀδιαλείπτου μελέτης τῆς παλαιότερας.

Μὲ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων ἀπὸ τοῖς Πατέρας τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς ἄλλοι ὑποχωροῦν ἐκ τοῦ θεολογικοῦ πεδίου καὶ ἄλλοι ἐξαφανίζονται τελείως, τοῦτο δὲ συμβαίνει προφανῶς ὄχι τόσον διὰ τὴν παλαιότητα αὐτῶν, ἢ ὁποία θὰ ἦτο λόγος μεγαλυτέρας ἐκτιμῆσεως πρὸς αὐτούς, ὅσον διὰ τὴν ἔλλειψιν δογματικῆς ἀκριβείας, ὡς ἐλέχθη εἰς ἄλλο σημεῖον τοῦ παρόντος ἔργου. Ἡ ἔλλειψις ἐνδιαφέροντος δι' αὐτοὺς εἶχε δύο ἐντυπωσιακά ἀποτελέσματα· πρῶτον τὴν ἀπώλειαν τοῦ μεγίστου μέρους τῆς γραμματείας αὐτῶν, ἤτοι ἐκείνου τὸ ὅποιον ὡς ἀζήτητον δὲν ἀντεγράφετο πλέον, καὶ δεύτερον τὴν ἐμφάνισιν ψευδεπιγράφων ἔργων ἐπ' ὀνόματι αὐτῶν, εἴτε ἀνόγων ἀπὸ ἀπόψεως δογματικῆς, ὅταν προήρχοντο ἀπὸ ὀρθοδόξους, εἴτε κεπλανημένων, ὅταν προήρχοντο ἀπὸ αἰρετικούς.

Μικρὸν ἦτο ἐπίσης κατὰ τὴν τελευταίαν πατερικὴν περίοδον τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τοὺς νεωτέρους τότε θεολόγους, ἀκριβῶς λόγῳ ἐλλείψεως χρονικῆς ἀποσιώσεως. Ἐπὶ πυριδείγματι κατὰ τὴν ἡσυχαστικὴν περίοδον σπανιώτατα ἀνεφέροντο ὀνόματα θεολόγων τῆς μετὰ τὸν ἠ' αἰῶνα ἐποχῆς. Οὐδέποτε ὁμως ἐλησμονήθησαν οἱ Πατέρες τῆς περιόδου τῶν μεγάλων συνόδων, τῶν οἰκουμενικῶν διδασκάλων, οἱ ὅποιοι ἴσταντο εἰς τὸ κέντρον τῆς ἐκκλησιαστικῆς συνειδήσεως μεταξύ τῶν δύο ἀσθενῶς διατηρουμένων εἰς αὐτὴν ἄκρων, τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ τῆς μετὰ τὸν ἠ' αἰῶνα περιόδου.

Κριτικὴ διάθεσις ἐναντι τῶν πατερικῶν γνωμῶν ἀναπτύσσεται μὲ ὑπερβολικὴν βραδύτητα, ἰδίως εἰς τὴν Ἀνατολήν, ὅπου κυρουσιάζεται μόλις τὸν ἰδ' αἰῶνα. Ὁ Γρηγόριος Ἀκίνδυνος εἶναι ὁ πρῶτος ὅστις ἀποτολμᾷ νὰ θέσῃ τὸ πρόβλημα τοῦτο, ἂν ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς παραθέτῃ μὲ ἀκρίβειαν τὰς θέσεις του. «Καταφανές ἐστὶν ὅτι πολλὰ ἐν τοῖς τῶν ἱερῶν Πατέρων συγγράμμασι φαίνεται, ἕπερ αἱ θεῖαι σύνοδοι καὶ οἱ μετ' ἐκείνους θεοειδεῖς Πατέρες ἀπεδοκίμασαν». Ἡ ἀποψις αὐτῆ, τὴν ὁποίαν μόνον ὁ Ἀκίνδυνος ἐτόλμησε νὰ

8 ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ,
Ἐπιτομὴ τῶν ἑσπερίων πρὸς
Ἀκίνδυνον 3,17,70.
Χρυσόστομος, Γ', 242.

διατυπώση τότε, μολονότι πολλοὶ συνεμερίζοντο ἀπὸ μακροῦ, δὲν ἀποτελεῖ ἄρνησιν τῆς αἰθεντίας τῶν Πατέρων, ἀλλὰ κριτικὴν αὐτῆς· δικαιολογουμένην ἀπὸ τὰ πράγματα καὶ πάντως ἀφαιροῦσαν μέρος αὐτῆς. Ἐκτοτε βεβαίως αὕτη ἐπεξετάθη.

2. ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑΙ ΣΥΝΘΕΣΕΙΣ

Ὁ Παπίας Ἱεραπόλεως, ὁ ὁποῖος τόσον πολὺ ἐνδιαφέρον ἐπέδειξε διὰ τὴν διερεύνησιν τῆς προφορικῆς παραδόσεως, ἐξήτασεν ἐπισταμένως ἐπίσης καὶ τὴν γραπτὴν παράδοσιν τῆς ἀρχαῖκῆς ἐποχῆς, δηλαδὴ τὴν γραμματεῖαν τῆς Κ. Διαθήκης· θὰ ἠδυνάμεθα λοιπὸν νὰ χαρακτηρίσωμεν αὐτὸν ὡς τὸν πρῶτον γραμματολόγον τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἂν ἐκ τῶν πραγμάτων δὲν ἦτο περιωρισμένον τὸ πεδῖον τῆς ἐρεύνης του.

Οὕτω πρῶτος γραμματολόγος εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν εἶναι ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας, ὁ ὁποῖος πράγματι εἰργάσθη ἀπὸ τῆς νεαρῆς του ἡλικίας μὲ τὰ κείμενα· συνέταξε κατάλογον τῶν βιβλίων τῆς βιβλιοθήκης τῆς Καισαρείας καὶ ἐπλούτισεν αὐτήν, ὥπως εἶδομεν ἀλλαχοῦ, ἐπεμελήθη τῆς καλῆς ὀργανώσεως τοῦ βιβλιογραφικοῦ αὐτῆς ἐργαστηρίου, προέβη εἰς κριτικὴν διόρθωσιν βιβλικῶν κειμένων, συνέλεξε καὶ ἐξέδωσε παλαιότερα κείμενα καὶ ἐμελέτησεν εἰς ἕκτασιν ὅλην τὴν εἰς τὴν διάθεσίν του χριστιανικὴν γραμματεῖαν. Ὡς γνωστὸν τὰ πορίσματα τῆς μελέτης του ἐνέταξεν εἰς τὰ πλαισία τῆς ἐξιστορήσεως τοῦ καθόλου βίου τῆς Ἐκκλησίας. Χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρεται τόσον πολὺ διὰ τὴν θεολογικὴν τοποθέτησιν τῶν ἐξεταζομένων συγγραφέων ὅσον διὰ τὴν προσφορὰν των εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας εἴτε θετικὴν εἴτε ἀρνητικὴν, ἀξιολογεῖ μὲ κριτικὴν δξύτητα τὴν λογοτεχνικὴν παραγωγὴν καὶ παραθέτει ἐξ αὐτῆς ἐκτενῆ ἢ σύντομα τεμάχια, χρήσιμα διὰ τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς εἰκόνης τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου. Οἱ μεταγενέστεροι ἱστορικοὶ ἠκολούθησαν μὲν τὴν μέθοδον του ταύτην, ἀλλ' ὄχι εἰς ἴσην ἕκτασιν.

Πέντε καὶ ἡμισυν αἰῶνας βραδύτερον ὁ Φώτιος εἰσήγαγε νέαν μέθοδον, ἡ ὁποία ἔμεινεν ἄνευ συνεχείας. Εἰς τὴν *Μεριστόβιβλον*, ἡ ὁποία ἐναντι τῶν συλλογῶν συντόμων γραμματολογικῶν σημειωμάτων, τὰ ὁποῖα συνηθίζοντο εἰς τὴν Δύσιν ἀπὸ τοῦ δ' αἰῶνος, φαίνεται ἔργον γιγαντιαῖον, ἀνακρίνει ἑκατοντάδας συγγραμμάτων, μὲ μέθοδον ὁμοιάζουσαν πρὸς τὴν σημερινὴν βιβλιοκρισίαν ἀλλὰ χρησιμοποιοῦσαν καὶ ἱστορικοκριτικά καὶ ἐνίοτε βιογραφικὰ στοιχεῖα, εὐλόγως δέ, ἐφ' ὅσον τὰ ὑπ' ὄψιν συγγράμματα προήρχοντο ἐκ τοῦ παρελθόντος. Ἐμεινεν ἄνευ συνεχείας ἡ μέθοδος, διότι ἦτο περιστα-

σιακή. Τὸ ὅλον ἔργον εἶναι μία ἔκθεσις περὶ τῶν φροντιστηριακῶν ἀναγνωσμάτων κατὰ τὰς συναντήσεις τοῦ Φωτίου μετὰ τοὺς μαθητὰς του εἰς τὸ πανεπιστήμιον, ἡ ὁποία δὲν θὰ συνετάσσετο, ἂν ὁ ἀναγκασθεὶς νὰ ἀπουσιάσῃ ἐπ' ἄρκετον χρόνον ἀδελφός του Ταράσιος δὲν ἐξέφραζε τὴν ἐπιθυμίαν νὰ πληροφορηθῇ περὶ τῶν ἀναγνωσθέντων κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀπουσίας του. Δεικνύει πάντως ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Φωτίου δὲν ἦτο ἀπλῆ ἐνημέρωσις γραμματολογικῆ ἀλλὰ συναναστροφή μετὰ τὰ κείμενα, ἀνάλυσις αὐτῶν καὶ ἐμβάθυνσις εἰς αὐτά.

Εἰς τὴν Δίσειν ἠκολουθήθη ἐντελῶς διάφορος μέθοδος, τὴν ὁποίαν ἠγκαινίασεν ὁ Ἱερώνυμος διὰ τοῦ ἔργου του *De viris illustribus*, Περὶ ἐπιφανῶν ἀνδρῶν⁹. Ἰθὲλῆσε νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὴν ἀπὸ παλαιότερον συνηθισμένην κατηγορίαν κατὰ τῆς Ἐκκλησίας ὅτι δὲν διαθέτει φιλοσόφους καὶ λογίους, «*nullos philosophos ei eloquentes, nullos habuisse doctores*», καὶ ἀπαντᾷ μετὰ τὸ ἔργον τοῦτο διὰ νὰ δείξῃ ὅτι ἔχει πολλούς. Διὰ τοῦτο παρέλαβε τὸν τίτλον ἀπὸ τοὺς λατίνους ἔθνικοὺς συγγραφεῖς C. Neros καὶ C. Suetonius Tranquillus. Πάντως τὸ ἔργον μόνον κατὰ πρόθεσιν εἶναι ἀπολογητικὸν καὶ ὄχι κατὰ τὴν μέθοδον, ἡ ὁποία εἶναι ἡ αὐτὴ μετὰ τὴν ἀκολουθουμένην ὑπὸ τοῦ Ἑλλήνου ποιητοῦ Καλλιμάχου εἰς τὸ ἔργον *Ἱννακες τῶν ἐν πάσῃ παιδείᾳ διαλαμπάντων καὶ ὄν σιτέγρασαν*, τὸν ὁποῖον δὲν ἀναφέρει, καὶ ἄλλων ἐν συνεχείᾳ τοὺς ὁποίους ἀνέφεραν. Ὁ Ἱερώνυμος ἐξεχώρισε τοὺς συγγραφεῖς ἀπὸ τὸ ἱστορικὸν τῶν πλαίσιον καὶ τοὺς παρουσίασεν ἰδιαιτέρως μετὰ σύντομα βιογραφικὰ καὶ γραμματολογικὰ σημεῖωματα, περιοριζόμενα ἐνίοτε εἰς ἀπλοὺς καταλόγους συγγραμμάτων, διὸ καὶ ὁ ἴδιος χαρακτηρίζει κάπου τὸ ἔργον του ὡς κατάλογον¹⁰. Τὸ ὕλικόν ἀρύεται κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ τὸν Εὐσέβιον, πλὴν τῶν συγγραφέων τοῦ δ' αἰῶνος διὰ τοὺς ὁποίους προβαίνει εἰς ἰδίαν ἔρευναν καὶ ἐκτίμησιν. Ἐκ τῶν 135 κεφαλαίων τὰ πρῶτα ἀφιερώνονται εἰς τοὺς συγγραφεῖς τῆς Κ. Διαθήκης, ἀκολουθοῦν ἔπειτα κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν, ὄχι πάντοτε αὐστηράν, τὰ κεφάλαια περὶ τῶν συγγραφέων τῆς Ἐκκλησίας, τὸ δὲ τελευταῖον ἀναφέρεται εἰς τὴν ἰδικὴν του συγγραφικὴν παραγωγὴν μέχρι τοῦ ἔτους 392, κατὰ τὸ ὁποῖον ἐπεράτωσε τὴν σύνταξιν αὐτοῦ.

Σειρὰ γραμματολόγων τῆς Δύσεως ἐπὶ μίαν χιλιετίαν καὶ πλέον ἐμμήθη αὐτὸν καὶ συνέχισεν ὄχι μόνον τὴν μέθοδόν του, ἀλλὰ καὶ τὴν διαπραγματεύσιν, μετὰ πρῶτον τὸν πρεσβύτερον Μισσαλίας Γεννάδιον, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ ε' αἰῶνος συνέταξεν ἴδιον ἔργον *De scriptoribus ecclesiasticis*¹¹. Ἄριστος γνώστης τῆς πατερικῆς γραμματείας καὶ προικισμένος μετὰ ὀξεῖαν κρίσιν ἐξετάζει τοὺς μετὰ τὴν σύνταξιν τοῦ ἔργου τοῦ Ἱερωνύμου συγγραφεῖς, κυρίως

9 PL 23, 601-720. Σώζεται καὶ ἀρχαία ἑλληνικὴ μετάφρασις του.

10 *Epistula 17 ad Desiderium* 3.

11 PG 58, 1089-1120.

12 PG 83, 1081-1106.

13 PG 96, 195-206.

14 PG 160, 547-588.

15 PG 172, 197-234.

τούς λατίνους, ἐκ δὲ τῶν προηγουμένων αἰώνων ὠρισμένους ἄλλοις ἀπὸ τούς παραλειφθέντας ὑπ' ἐκείνου. Τὸ ἔργον τοῦτο παρουσιάζεται τόσον στενῶς συνδεδεμένον μὲ τὸ τοῦ Ἱερωνύμου ὥστε εἰς πλείστα χειρόγραφα συνεκδίδεται μετ' αὐτοῦ ὡς δεύτερον μέρος του καὶ ἔλαβεν ἐξ αὐτοῦ καὶ τὸν τίτλον «*de viris illustribus*». Ἦτο ἄλλωστε, ὅπως ἐκεῖνος, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν θεολογίαν μέχρι σημείου ὥστε νὰ θεωρητῆται ἀπὸ μερικοὺς δυτικούς ὡς ἡμιπελαγιανός. Κάποιος μεταγενέστερος, πάντως ἐκ τοῦ ἴδιου περιβάλλοντος, προσέθεσε τὸ τελευταῖον ἑκατοστὸν κεφάλαιον, τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται εἰς τὸν ἴδιον τὸν Γεννάδιον ὡς ἐξ ἑαυτοῦ γεγραμμένον.

Τοῦ ἔργου τοῦ Ἰσιδώρου Σεβίλλης, τιτλοφορουμένου *De viris illustribus*¹², ὑπάρχουν μία σύντομος παραλλαγή ἐκ 33 κεφαλαίων καὶ μία ἔκτενης, περιλαμβάνουσα ἐπὶ πλέον 12 κεφάλαια καὶ πρόλογον. Θεωρεῖται πιθανὸν ὅτι ὁ Ἰσιδωρος συνέταξε πρῶτα τὰ 12 κεφάλαια, ἀφιερωμένα εἰς νεωτέρους μετὰ τὸν Γεννάδιον συγγραφεῖς καὶ συνιστώντα προσωπικὴν του σκιζολήν. Ἐπειτα ἀνεξαρτήτως αὐτῶν τὰ 33 κεφάλαια, ἀναφερόμενα εἰς παλαιότερας προσωπικότητας, τὰς ὁποίας οἱ προηγουμένοι γραμματολόγοι ἢ παρελείψαν ἢ κατὰ τὴν κρίσιν αὐτοῦ ἀνεπαρκῶς ἐμνημόνευσαν, τέλος δὲ εἰς μαθητῆς του συνήνωσε τὰ δύο κείμενα εἰς ἓν. Πολύ ὀλίγοι Ἕλληνες ἀναφέρονται ἐδῶ, καὶ αὐτοὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῶν εἰς τὴν λατινικὴν μεταφρασμένων ἔργων των, ὡς συμβαίνει καὶ μὲ τούς μετέπειτα γραμματολόγους.

Ὁ μαθητῆς αὐτοῦ Ἰλδενφόνσος εἰς τὸ ἰδικόν του ὁμοτίτλον ἔργον¹³ ἐξετάζει τὴν δραστηριότητα 14 δυτικῶν ἀνδρῶν, κυρίως ἰσπανῶν, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον 8 εἶναι καὶ συγγραφεῖς.

Ἐχρηιάσθη νὰ παρέλθουν τέσσαρες καὶ ἡμισυ αἰῶνες, πτωχοὶ γενικῶς εἰς λογοτεχνικὴν παραγωγὴν διὰ τὴν Δύσιν, μέχρις ὅτου ἐμφανισθοῦν νέα ἔργα μὲ παρόμοιον περιεχόμενον καὶ τὴν αὐτὴν μέθοδον. Περὶ τὸ 1100 ὁ βενεδικτῖνος μοναχὸς καὶ χρονογράφος Sigebert ἐκ Gembloux συνέταξε συνοπτικὸν ἔργον *De scriptoribus ecclesiasticis*¹⁴, εἰς τὸ ὁποῖον μιμούμενος, ὡς ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος εἰς τὸν ἐπίλογον, καὶ συνεχίζων τὸν Ἱερώνυμον καὶ τὸν Γεννάδιον, ἐξετάζει εἰς 171 κεφάλαια μερικοὺς ἀπὸ τούς ἀρχαίους συγγραφεῖς, προσθέτων ὁ ἴδιος τὸν Διονύσιον Ἀρεοπαγίτην, ἀλλ' ἀσχολεῖται κυρίως μὲ τούς συγγραφεῖς τῆς καρολινείου καὶ μετακαρολινείου περιόδου. Ὁ Honorius Augustodunensis, εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 11' αἰῶνος ἐπίσης, ἔγραψε τὸ ἔργον *De luminaribus Ecclesiae*¹⁵, εἰς τὰ τρία πρῶτα βιβλία τοῦ ὁποίου ἐπιτέμνει τὰ τῶν Ἱερωνύμου, Γενναδίου καὶ Ἰσιδώρου, προσθέτει δὲ ἓν σύντομώτερον τέταρτον ἰδικόν του βιβλίον. Εἰς ἄγνωστος συγγραφεὺς, χαρακτηριζόμενος σήμερον ὡς Anonymus Mellicensis

συνέταξε περί τὸ 1135 τὸ *De scriptoribus ecclesiasticis*¹⁶, εἰς τὰ πρῶτα κεφάλαια τοῦ ὁποίου ἐπαναλαμβάνει τὰ ὑπὸ τοῦ Ἱερωνύμου καὶ τοῦ Γενναδίου λεγόμενα καὶ ἀπὸ τοῦ 14 προσθέτει ἰδικόν του ὑλικόν. Ἄλλος ἄγνωστος συνέταξε τὸ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἑρρίκου Γάνδης φερόμενον σύγγραμμα *De viris illustribus*. Τέλος ὁ γερμανὸς ἡγούμενος Ἰωάννης Τριθέμιος, ἐξέδωκε τὸ 1494 τὸ ἐκτενὲς ἔργον *De ecclesiasticis scriptoribus*, εἰς τὸ ὁποῖον ἐξετάζονται, περιληπτικῶς φυσικὰ, ἑκατοντάδες συγγραφέων μὲ ἐλαφρὰν δόσιν κριτικῆς. Τοποθετεῖται καὶ τοῦτο ἐδῶ λόγῳ ταυτότητος τῆς μεθόδου, ἂν καὶ ὁ Τριθέμιος ἀνήκει εἰς τὸ μεταίχμιον τῆς μεσαιωνικῆς πρὸς τὴν νεωτέραν ἐποχὴν¹⁷.

Τὰ ἔργα ταῦτα τῶν λατίνων συγγραφέων, ἐξαιρέσει τοῦ πρώτου καὶ ἐνὸς ἢ δύο ἄλλων, λόγῳ τῆς συντομίας των καὶ τῆς σχετικῆς προχειρότητος μὲ τὴν ὁποῖαν συνετάχθησαν, μικρὰν μόνον πραγματικὴν ἀξίαν ἔχουν διὰ τὴν μελέτην τῆς πατερικῆς γραμματείας γενικῶς καὶ σχεδὸν καμμίαν διὰ τὴν ἑλληνικὴν, ἀλλὰ πρέπει νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι σιωετέλεσαν ὄλα εἰς τὴν διάδοσιν καὶ διατήρησιν τῶν λατινικῶν συγγραμμάτων.

Εἰς τὸ ἐρώτημα, διατί ἠκολουθήθησαν δύο τόσον διάφοροι μέθοδοι γραμματολογίας εἰς τὰ δύο μεγάλα τμήματα τοῦ Χριστιανισμοῦ, δύναται νὰ δοθῆ ἡ ἐξῆς πιθανοφανὴς ἀπάντησις. Εἰς τὴν λατινόγλωσσον ἀλλὰ μὴ αὐτάρκη Δύσειν φαίνεται ὅτι ἐκρίθη ἀπαραίτητος ἡ ἐνημέρωσις τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ περὶ τῆς χριστιανικῆς γραμματείας, πλουσιωτέρας πάντοτε εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολὴν, διὰ συντόμων πληροφοριακῶν καταλόγων, χρησίμων ἄλλωστε καὶ διὰ τὰς μοναστηριακὰς σχολὰς. Ἀντιθέτως εἰς τὴν Ἀνατολὴν τὸ ἀναγνωστικὸν κοινὸν ἐτρέφετο εὐθέως μὲ τὴν σκέψιν τῶν πατέρων, διατυπωμένην εἰς γλῶσσον κατανοητὴν εἰς αὐτό, καὶ ἂν ἐχρειάζετο ἄλλου εἶδους ἐνημέρωσιν, ἡδύνατο νὰ προσφύγῃ εἰς τὸ Λεξικὸν Σούδα, μεταξὺ τῶν πολυαριθμῶν ἄρθρων τοῦ ὁποίου περιλαμβάνονται καὶ πολλὰ ἀναφερόμενα εἰς τοὺς Πατέρας, ἢ εἰς καταλόγους βιβλιοθηκῶν. Ἐξ ἄλλου εἰς τὰς σχολὰς τῆς Ἀνατολῆς ἐδίδοντο αὐτὰ ταῦτα τὰ κείμενα πρὸς μελέτην καὶ ὄχι ἐγχειρίδια ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ κείμενα, ὅπως εἶδομεν εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Φωτίου.

Ἄν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὑπῆρχε κάποιον κενόν, τοῦτο ἐκαλύπτετο ἀπὸ τοὺς βίους τῶν Πατέρων, οἱ ὅποιοι περιεῖχον καὶ μερικὰ στοιχεῖα περὶ τῆς συγγραφικῆς δραστηριότητος αὐτῶν.

16 PG 213, 961-984.

17 Ὅλα τὰ ἔργα ταῦτα ἐξεδόθησαν ἡμῶν ὑπὸ τοῦ J. A. Fabricius εἰς τὴν συλλογὴν τῶν ἀρχαίων χριστιανῶν γραμματολόγων *Bibliotheca Ecclesiastica*, ὅπουθεν παρελήφθησαν εἰς τὴν PG πλὴν τῶν δύο τελευταίων.

Β'. ΣΠΟΥΔΗ ΤΗΣ ΠΑΤΕΡΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΝΕΩΤΕΡΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Ι. ΑΠΟ ΤΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΕΩΣ ΜΕΧΡΙ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΤΟΥ ΙΘ' ΑΙΩΝΟΣ

Ἡ προώθησις τῶν ἱστορικῶν σπουδῶν ἐν γένει κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀνθρωπιστικῆς ἀναγεννήσεως εἰς τὴν Δύσιν ἠϋξήσε τὸ ἐνδιαφέρον καὶ διὰ τὰς πατερικὰς σπουδὰς. Ἀπὸ μιᾶς ἀπόψεως αὐτὰ ἀπετέλουν ἀντίδρασιν κατὰ τῆς συνεχίσεως τῆς κυριαρχίας τῆς σχολαστικῆς θεολογίας εἰς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν. Ἐνῶ δὲ σχολαστικισμὸς, ἀπομονώσας τὴν λογικὴν ἀπὸ τὸ ὅλον σύστημα τῶν μαθησέων, εἶχε θέσει μόνην αὐτὴν ὡς βάσιν τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος τοῦ μεσαιῶνος, τὸ ὁποῖον ἀπεστέρησε τῶν φιλολογικῶν καὶ ἱστορικῶν σπουδῶν, τώρα ἡ ἀναγέννησις ἐπεκτείνει τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἀπὸ τὰς σπουδὰς ταύτας καὶ εἰς τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, βασικῶς τοὺς ἀρχαιότερους. Τὸ κοινὸν σύνθημα πλέον καλλιτεχνῶν, φιλολόγων, φιλοσόφων καὶ θεολόγων εἶναι ἡ στροφή 'εἰς τὰς πηγὰς'.

Ἀναγέννησις, ἡ ὁποία κατὰ τὸν ὀρισμὸν τοῦ Βησσαρίωνος εἶναι τὸ νὰ καταστήσωμεν συνειδητὴν τὴν ἀνθρωπίνην ὑπαρξιν ἡμῶν διὰ τῆς πνευματικῆς καλλιιεργείας τῶν ἀρχαίων, τῆς ἀποτεθειμένης εἰς τὰ βιβλία, ὑπῆρξε προῶν τῆς νέας ἐπαφῆς τοῦ κόσμου τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης μὲ τὸν Ἑλληνισμὸν ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν Σταυροφοριῶν καὶ τῆς ἐγκαταστάσεως Εὐρωπαίων εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον. Κυοφορουμένη ἐπὶ τρεῖς ἑκατονταετίαι, ὥριμασεν εἰς τὰ μέσα τοῦ ιε' αἰῶνος καὶ ἐφθασεν εἰς τὸ κορυφωμὰ τῆς περὶ τὸ 1500.

Λιὰ τὸ Βιζάντιον δὲν δυνάμεθα νὰ ὀμιλήσωμεν περὶ ἀναγεννήσεως, διότι αἱ κλασικαὶ σπουδαὶ ἐθεραπεύοντο εἰς τὴν ἐπικράτειάν του ἀδιακόπως, δυνάμεθα δὲ μόνον νὰ ὀμιλῶμεν περὶ ἀκμῆς ἢ παρακμῆς αὐτῶν. Εἰς τὴν Δύσιν λόγῳ τῆς διακοπῆς τῶν κλασικῶν σπουδῶν, ἰδίως τῶν ἑλληνικῶν, ἐπὶ μίαν ὀκτακοσιετίαν περίπου κατ' ἀνάγκην ὀμιλοῦμεν περὶ ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν.

Ἡ ἐπαφή τῶν Λυτικῶν, τῶν Φράγκων, μὲ τὸν ἑλληνικὸν κόσμον δὲν ὑπῆρξεν ἀρκετὴ διὰ νὰ φέρῃ τοὺς ἀναγεννητικοὺς καρποὺς· ἐχρειάσθη νὰ ἐργασθοῦν εἰς τὴν Δύσιν καὶ Ἕλληνες λόγιοι. Μεγάλην δραστηριότητα εἰς τὰς ἀναγεννητικὰς προσπαθείαι παρατηροῦμεν μετα-

ζῶ τῶν λογίων τῆς Ν. Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας, ὅπου οἱ ἑλληνόγλωσσοι κάτοικοι ἦσαν ἀκόμη πολυάριθμοι, καὶ εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι οἱ πρῶτοι διδάξαντες εἰς τὴν Δύσιν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ φιλολογίαν (καὶ μάλιστα ἰδιαιτέρως εἰς τοὺς μεγάλους καὶ δημιουργικοὺς συγγραφεῖς Πετράρχην καὶ Βοκκάκιον) ἦσαν οἱ ἐκεῖθεν προερχόμενοι Βαρλαάμ Καλαβρὸς καὶ Λέων Πιλᾶτος. Ἀλλὰ βεβαίως περισσότερο συνέβηλον εἰς τὴν καρποφορίαν τῶν οἱ βυζαντινοὶ λόγιοι, τόσον διὰ τῆς ἐμφυτεύσεως τῆς ἀγάπης πρὸς τὰς κλασικὰς σπουδὰς εἰς τοὺς ἐκ τῆς Δύσεως μεταβαίνοντας εἰς τὸ Βυζάντιον σπουδαστὰς ὅσον καὶ διὰ τῆς διδασκαλίας καὶ λοιπῆς δραστηριότητος εἰς τὰ μεγάλα πνευματικὰ κέντρα αὐτῆς ταύτης τῆς Δύσεως. Ἐξ ὅτου ὁ Βοκκάκιος ἐφρόντισε νὰ ἰδρυθῇ ἐδρα ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ φιλολογίας εἰς τὸ τότε νεοσύστατον πανεπιστήμιον τῆς Φλωρεντίας καὶ νὰ καταλάβῃ αὐτὴν ὁ Ἕλλην Λέων Πιλᾶτος, τὸ 1359, καθιερώθη ἡ τακτικὴ νὰ καλοῦνται ἀπ' εὐθείας Ἕλληνες καθηγηταὶ ὄχι μόνον εἰς αὐτὸ, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ λοιπὰ πανεπιστήμια τῆς Ἰταλίας. Ἐπὶ ἓνα καὶ ἡμισυ αἰῶνα τὰ πανεπιστήμια ταῦτα συνηγωνίζοντο εἰς τὰς προσκλήσεις Ἑλλήνων ἐκ τοῦ Βυζαντίου ἢ προσφύγων πλέον. Ὅπως εἶναι φυσικόν, μαζὶ μὲ τὸν Μανουὴλ Χρυσολωρᾶν, τὸν Ἰωάννην Χρυσολωρᾶν, τὸν Ἰωάννην Ἀργυρόπουλον, τὸν Θεόδωρον Γαζῆν, τὸν Κωνσταντῖνον Λάσκαριν, τὸν Ἰάννον Λάσκαριν, τὸν Μάρκον Μουσοῦρον καὶ τόσους ἄλλους λογίους, ἤρχοντο εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα καὶ τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα, εἰς τὰ ὅποια συχνὰ περιείχοντο καὶ πατερικὰ κείμενα.

Οἱ πρῶτοι ἀπὸ τοὺς δυτικαῖς σκαπανεῖς τῆς ἀναγεννήσεως, προωθῶντες εὐχαρίστως τὰς κλασικὰς σπουδὰς, δὲν ἐφαίνοντο διατεθειμένοι νὰ συμπεριλάβουν εἰς τὸ πρόγραμμά των καὶ τοὺς Πατέρας, ἴσως ἀπὸ φόβον ὅτι τοῦτο θὰ ἀπήρεσκεν εἰς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν. Ἡ σχολαστικὴ θεολογία, ἂν καὶ παρουσιάζει εἰς μερικὰ σημεῖα κάποιαν ἐπίδρυσιν τῆς πατερικῆς σκέψεως, εἶχεν ἀποκλείσει τοὺς Πατέρας ἀπὸ τὸ σύστημα σπουδῶν καὶ τοὺς ἐξήταζεν ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν *Γνωμῶν* τοῦ Πέτρου Λομβαρδοῦ, διὸ οὔτε κἂν ἔν ἐγχειρίδιον τοῦ συνηθούς τύπου τῆς συλλογῆς σημειωμάτων περὶ τῶν Πατέρων δὲν ἐνεφανίσθη κατὰ τὴν σχολαστικὴν ἐποχὴν ἐπὶ δύο καὶ ἡμισυ περίπου αἰῶνας. Εἶναι μάλιστα ἀξιοσημείωτον ὅτι, ὅταν βραδύτερον εἰσῆχθησαν αἱ πατερικαὶ σπουδαὶ εἰς τὸν ρωμαιοκαθολικὸν χῶρον, πρῶτοι καὶ περισσότερο ὄλων ἐπεδόθησαν εἰς αὐτὰς οἱ Βενεδικτῖνοι, οἱ ὅποιοι ὡς γνωστὸν δὲν εἶχον μετάσχει τόσον ἐνεργῶς εἰς τὴν σχολαστικὴν κίνησιν καὶ ἦσαν εὐμενέστερον διατεθειμένοι ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς χριστιανικῆς παραδόσεως.

Ἡ ἐμφάνισις ὁμῶς τῶν Ἑλλήνων λογίων ἐκ τοῦ Βυζαντίου, οἱ ὅποιοι διεκρίνοντο ὄχι μόνον διὰ τὴν ἀγάπην των πρὸς τὴν κλασικὴν παιδείαν ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἀφοσίωσίν των εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν, μετέβαλε τὴν κατάστασιν καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο. Ἐκτοτε οἱ Πατέρες ἐθωρήθησαν ἀπὸ τοὺς ἀναγεννητάς ὡς συνεχισταὶ τῆς ἀρχαίας παιδείας, ὄχι μόνον διότι εἶχον γράψει εἰς τὰς κλασικὰς γλώσσας, καὶ ἰδίως εἰς τὴν κατ'ἔξοχὴν κλασικὴν, τὴν ἑλληνικὴν, ἀλλὰ καὶ δι' αὐτὴν ταύτην τὴν χριστιανικὴν των παιδείαν. Ἡ ἐνασχόλησις μὲ τοὺς Πατέρας θεωρεῖται πλέον ἐνασχόλησις μὲ τὴν κλασικὴν παράδοσιν, καὶ ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν ἐκδίδονται χρηστομάθειαι καὶ ἀνθολογίαι μὲ μικτὰ κείμενα, κλασικὰ καὶ χριστιανικὰ. Φιλαναγεννηταὶ εἶναι οἱ πρῶτοι μεταφρασταὶ Ἑλλήνων Πατέρων εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν, ἐπίσης δὲ καὶ οἱ πρῶτοι ἐκδότες ἑλληνικῶν πατερικῶν κειμένων, ὀλίγον μετὰ τὸ 1500, ὁ Μάρκος Μουσοῦρος ἐκδώσας πλὴν ἄλλων ἔργα τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου καὶ ὁ Ἑρασμος ἐκδώσας πλὴν ἄλλων ἔργα τῶν Εἰρηναίου, Βασιλείου καὶ Ὠριγένους.

Ἄλλ' ἤδη ὑπείσέρχεται καὶ ἄλλος παράγων εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν πατερικῶν μελετῶν, ὁ ἀγὼν μεταξὺ μεταρρυθμίσεως καὶ ἀντιμεταρρυθμίσεως. Κατ' ἀρχὴν οὔτε οἱ Ρωμαιοκαθολικοὶ οὔτε οἱ Προτεστάνται ἦσαν εὐμενῶς διατεθειμένοι διὰ μίαν ἀναβίωσιν τῶν μελετῶν τούτων. Οἱ πρῶτοι διότι, ὅπως ἐλέχθη ἀνωτέρω, ἦσαν ἀκόμη προσκεκολλημένοι εἰς τὸν σχολαστικισμὸν καὶ δὲν εἶχον καμμίαν ἐπιθυμίαν νὰ θέσουν τοῖς νεωτερισμοῦς των ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς πατερικῆς σκέψεως, καθ' ὃν χρόνον ἐβάλλοντο ἤδη ἐπ' αὐτῶν σκληρῶς μὲ τὰ ὄπλα τῆς Βίβλου. Οἱ δεῦτεροι διότι ἐστρέφοντο πολὺ μακρότερον εἰς τὰ ὀπίσω, εἰς τὴν Γραφὴν μόνην. Ὁ Λούθηρος, ἀπορρίπτων τοὺς θεσμοὺς τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, δὲν εἶχε τὴν πρόθεσιν νὰ ἀπορρίψῃ καὶ τοὺς θεσμοὺς τῆς ἀρχαϊκῆς Ἐκκλησίας, ἂν ἦντεχον ἐνώπιον τοῦ κριτηρίου τῆς Γραφῆς, διακατείχετο μάλιστα ἀπὸ τὴν βεβαιότητα ὅτι ὅσα ἀπέρριπτεν ἦσαν παρέμβλητα στοιχεῖα τῶν μεταγενεστέρων αἰώνων, ἀλλὰ πάντως εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ του σταδίου ἐξεφράζετο ὑποτιμητικῶς περὶ τῶν Πατέρων. Ἄν καὶ ὀλίγον βραδύτερον, τὸ 1533, ρητῶς διαδηλώνει τὴν ἐκτίμησίν του πρὸς συγκεκριμένας πατερικὰς προσωπικότητας, τοὺς Λίγουστίνον, Ἰερώνυμον, Ἰλάριον καὶ ἄλλους, ὡς διατηροῦντας μαρτυρίαν περὶ τῆς πίστεως τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν¹, προφανῶς ἡ ἀρχικὴ του τοποθέτησις εἶναι συνεπεστέρα πρὸς τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τῆς διδασκαλίας του, καὶ ἰδιαίτερος πρὸς τὴν πεποίθησιν του ὅτι μόνη πηγὴ τῆς πίστεως εἶναι ἡ Ἁγία Γραφή. Ἄλλωστε ἡ αἰτιολόγησις ἐκείνη τῆς ἐκτιμήσεως πρὸς τοὺς

Πατέρας φανερώνει ότι το κριτήριο είναι διάφορον από το της παραδοσιακής παρατάξεως, είναι το κριτήριο της συμφωνίας προς την Βίβλον. Ή βάσει αὐτοῦ ἀξιολόγησις τῶν πατερικῶν ἀποφάνσεων σημαίνει τοῦτο, ὅτι Πατέρες εἶναι ὅσοι συμφωνοῦν μετὰ τὴν Βίβλον καὶ ἐρμηνεύουν αὐτὴν καὶ ἐφαρμόζουν τὰ διδάγματα αὐτῆς.

Ἐντὸς ὀλίγου χρόνου ἤλλαξε ριζικῶς ἡ στάσις καὶ τῶν δύο ἐκκλησιαστικῶν παρατάξεων. Τοῦτο ὀφείλεται, καθὼς φρονοῦμεν, εἰς τὴν πίεσιν πρῶτον μὲν δύο προσωπικοτήτων, τῶν δύο μεγαλυτέρων τότε λογίων τῆς Εὐρώπης, δευτερον δὲ αὐτῶν τούτων τῶν πραγμάτων.

Οἱ δύο λόγοι, Ἑρασμος καὶ Μελάγχθων, εἶχον πολλὰ κοινὰ μεταξὺ τῶν γνωρίσματα, ἐξ αὐτῶν δὲ τὸ κύριον ἦτο ὅτι ἦσαν ζηλωταὶ καὶ πρωτεργαταὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῶν κλασικῶν σπουδῶν, ἔχοντες μάλιστα διὰ τοῦτο ἐξελληνίσει τὰ ὀνόματά των καὶ παραμείναντες γνωστοὶ εἰς τὴν ἱστορίαν ὑπὸ τὴν ἑλληνικὴν μορφήν τούτων. Εὐρεθέντες εἰς ἀντίπαλα στρατόπεδα, ἀπετέλεσαν ἐντὸς αὐτῶν τὴν εἰδοποιὸν διαφορὰν. Εἶχον ἐπίσης κοινὸν γνώρισμα τὴν ἀγάπην πρὸς τοὺς ἀρχαίους Πατέρας, δῶρον καὶ αὐτὴν τοῦ ἀναγεννητικοῦ των ζήλου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς αὐστηροὺς παράγοντας τῶν δύο ἐκκλησιαστικῶν παρατάξεων, καὶ τελικῶς τὴν ἐπέβαλον εἰς ἀμφοτέρας.

Ὁ Ἑρασμος εἰς τὴν ἀγάπην του αὐτὴν δὲν κατευθύνεται ἀπὸ δογματικὰ ἐνδιαφέροντα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίαν του νὰ εὕρῃ εἰς τοὺς Πατέρας μίαν περισσότερο πνευματικὴν καὶ εὐχάριστον θεολογικὴν σκέψιν, συνδεομένην μετὰ τὴν φιλολογίαν καὶ τὸν ἀνθρωπισμὸν. Εἶδομεν ἤδη ὅτι πλὴν Λατίνων ἐξέδωσεν ἔργα καὶ Ἑλλήνων Πατέρων.

Ὁ Μελάγχθων, ὁ παιδαγωγὸς τῆς Γερμανίας, μετέφερε τὴν βάσιν τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος ἀπὸ τὴν ξηρὰν λογικὴν εἰς τὴν φιλολογίαν καὶ τὴν ἱστορίαν, μετέφερε δὲ ἐπίσης τὴν βάσιν καὶ τῆς θεολογικῆς ἐκπαιδεύσεως ἀπὸ τὴν δογματικὴν εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν Γραφῶν καὶ τῶν Πατέρων. Θεωρῶν τὰς ἀπόψεις τῶν Πατέρων ὡς ἀριστον βοηθητικὸν μέσον εἰς τὴν διατύπωσιν τῆς θεολογικῆς διδασκαλίας, τονίζει τὴν ἀνάγκην ἐκδόσεως τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν εἰς τὸ πρωτότυπον², ἐκδίδει ὁ ἴδιος κατ' ἐκλογὴν κείμενα τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου, τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου καὶ ἄλλων, δίδει περίοπτον θέσιν εἰς τὸ ἐκ τῶν Πατέρων ἐπιχείρημα εἰς τὸ κλασικὸν του σύγγραμμα *Loci Communes* ὑπὸ τὴν ὀριστικὴν του μορφήν καὶ συντάσσει τὸ ἔργον *De Ecclesia et autoritate Verbi Dei*, τὸ ὁποῖον εἶναι κατ' οὐσίαν σύστημα πατρολογίας, ἐν ἰδιότυπον σύστημα κατὰ τὸ ὁποῖον ἀνακυκλεῖται τὸ σύνολον τῆς πατερικῆς θεολογίας καὶ σκέψεως.

Δὲν εἶναι παράδοξον ὅτι εὐμενῆς φαίνεται πρὸς τὴν πατερικὴν παράδοσιν καὶ ὁ Καλβίνος, ἄφ' ὅσον καὶ αὐτὸς ἤρχισε τὸ στάδιον

² Ἐπιστολὴ του ἀπὸ 2 Μαρτίου 1521, *Corpus Reformationum* 1, 361ε.

Instituto Christiana 1,
14,20.
Αύτθι 4,9,9

τοῦ βίου του ὡς ἀνθρωπιστής. Καταφεύγει συχνὰ εἰς τὸ ἐξ αὐτῶν ἐπιχείρημα, ὁμιλῶν περὶ δημιουργίας παραπέμπει εἰς τοὺς «εὐσεβεῖς ἄνδρας» Βασίλειον καὶ Ἀμβρόσιον³ καὶ φρονεῖ ὅτι οἱ ἱεροὶ ἄνδρες τῆς ἐν Χαλκηδόνι συνόδου ἀπεφάνθησαν θεῖα ἐμπνεύσει⁴.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει οἱ Πατέρες κατέστησαν μεταλλεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦντλον ὄλοι ὑλικὸν πρὸς οἰκοδόμησιν τῶν ἀπόψεων των, ἀλλὰ δὲν ἦσαν ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς ὄργανα πολεμικῆς, ἐφ' ὅσον οἱ ὑποκινήσαντες τὴν στροφὴν πρὸς αὐτοὺς, ὁ Ἑρασμος καὶ ὁ Μελάγχθων, ἦσαν κατ' ἐξοχὴν εἰρηνικά πρόσωπα. Αὐτὸ συνέβη ὀλίγον ἀργότερον, ὅταν εἰς τὴν σύνοδον τοῦ Τριδέντου καὶ μετ' αὐτὴν ἤρχισεν ἡ χρῆσις τῶν πατερικῶν γνωμῶν διὰ τὴν ἀντίκρουσιν τῶν ἀποψεων τοῦ ἀντιπάλου καὶ τὴν κατοχύρωσιν τῶν οἰκείων. Τοῦτο δὲ εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐχαρακτηρίσαμεν ἀνωτέρω ὡς πῖσιν τῶν πραγμάτων. Ἦτο ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποῖαν πᾶν τὸ ἀρχαιότερον ἐβάρυνε περισσότερο τοῦ νεωτέρου εἰς τὴν σκέψιν τῶν λογίων ἀνθρώπων καὶ αἱ ἀνάγκαι ἀπήτουν πυκνὴν προσφυγὴν εἰς τὴν πολίτιμον μαρτυρίαν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Οὕτω τὴν διερεύνησιν καὶ ἐκδοσιν τῶν Πατέρων ἐπετάχυνε τὸ κίνητρον τῆς ἀντιρρητικῆς, ἡ ἀνάγκη νὰ ἀποδειχθῇ ἡ ἀρχαιότης ἢ ἡ νεωτερικότης τῆς λειτουργίας, τῆς θεωρίας περὶ πραγματικῆς παρουσίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν εὐχαριστίαν, τοῦ μυστηρίου τῆς ἱερωσύνης, τῆς ἀξιόσεως περὶ τοῦ παπικοῦ πρωτείου, τῶν ἱερῶν σκευῶν, τῆς τιμῆς τῶν λειψάνων καὶ τῶν ὁμοίων. Διὰ τοῦτο εἰς τὴν φάσιν αὐτὴν τὰ ἐκδιδόμενα ἔργα εἶναι ἐκλεκτικά, κατὰ τὸ παράδειγμα τὸ ὁποῖον ἔδωσεν ὁ Cochlæus.

Ὁ Μαθίας Φλάκιος καὶ οἱ συνεργάται του, ὀλίγον χρόνον μετὰ τὴν σύνοδον ἐκείνην, ἠθέλησαν νὰ ἀποδείξουν ὅτι ὁ Λουθηρανισμὸς καὶ ὄχι ὁ Παπισμὸς εὐρίσκεται εἰς συμφωνίαν μὲ τὴν διδασκαλίαν καὶ πρακτικὴν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, ἀκολουθοῦντες τὴν ἱστορίαν αὐτῆς ἔτος μὲ ἔτος εἰς τὸ πολίτιμον ἔργον *Μεγδεμβούργοι Ἐκατονταετηρίδες*, καὶ ὡς εἶναι φυσικὸν προεκύλεσαν εἰς μάχην. Ὁ καρδινάλιος Καισάριος Βαρώνιος ἀπήντησε μὲ τὸ ἀντίστοιχον ἔργον *Annales ecclésiastiques*, ἔχον τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς μορφήν καὶ δομὴν πρὸς τὰς *Ἐκατονταετηρίδας* καὶ παρουσιάζον τὰ ἴδια ἐλαττώματα μὲ ἐκείνας, προσφέρον ὁμῶς χρησιμώτατα κείμενα, ἄγνωστα ἕως τότε.

Γραμματολογικῶς ἀπήντησεν εἰς τὴν πρόκλησιν ὁ Ἰησοῦϊτης Βελλαρμίνος διὰ τῆς ἐκδόσεως εἰς τὴν Ρώμην τοῦ συντόμου ἐγχειριδίου *De scripturis ecclesiasticis* (1613). Ἀποφεύγει τὴν παράβησιν καταλόγων συγγραμμάτων, διὰ τοὺς ὁποίους παραπέμπει εἰς τὰ παλαιὰ μεσαιωνικὰ ἐγχειρίδια καὶ ἐξετάζει κριτικῶς τὰ φιλολογικὰ καὶ θεολογικὰ προβλήματα μὲ τὸν σκοπὸν νὰ διακρίνη τὰ γνήσια

συγγράμματα και ἐπισημάνη τοὺς ὀρθοδόξους συγγραφεῖς. Τονίζει ἰδιαιτέρως τὸ σημεῖον τοῦτο διὰ τῆς εἰς δύο στήλας διαιρέσεως τῶν χρονολογικῶν πινάκων μὲ τοὺς τίτλους «συγγραφεῖς», «αἵρεσιάρχαι». Εὐρίσκει ἐνιαίαν γραμμὴν εἰς τὴν πατερικὴν σκέψιν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι καὶ τῶν σχολαστικῶν θεολόγων, τοῖς ὁποίοις ἐπίσης ἐξετάζει ἕως τὸ 1500, καὶ συμφωνίαν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν ὅλην αὐτὴν σκέψιν.

Τὸν ἀγῶνα συνεχίζουν οἱ Λουθηρανοὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ πεδίου μὲ τὸν J. Gerhardt, ὁ ὁποῖος διὰ τοῦ μεταθανατίως ἐκδοθέντος ἔργου του *Patrologie* (1653) ἔδωσε τὸ ὄνομα τὸ ὁποῖον καὶ ἡ ἐπιστήμη καὶ τὰ περὶ αὐτῆς συστηματικὰ ἐγχειρίδια φέρουν συνήθως ἀπὸ τοῦ 19^{ου} αἰῶνος. Ἐν καὶ τὸ ἔργον αὐτὸ εἶναι βραχύ, συνδυάζει τὴν παράθεσιν καταλόγων μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν φιλολογικῶν καὶ θεολογικῶν προβλημάτων, ἀλλὰ δὲν ἐνδιαφέρεται πολὺ διὰ τὴν ἀνεύρεσιν τῆς προελεύσεως τῶν συγγραμμάτων, διότι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον τὸν ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ νόθος καὶ ἡ γνήσια σκέψις καὶ ὄχι τὰ νόθα καὶ τὰ γνήσια συγγράμματα. Κρίνει τὴν σκέψιν καὶ τὴν δραστηριότητα τῶν Πατέρων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν προτεσταντικῶν κριτηρίων καὶ συχνάκις διαιρεῖ τὰ κεφάλαια κατὰ τὸ σχῆμα «βίος», «συγγράμματα», «ἔπαινος», «πλάνα». Γράφων ἐν ὄψει τοῦ Βελλαρμίνου καὶ περιλαμβάνων αὐτὸν εἰς τὴν ἔκθεσιν του ὡς τελευταῖον συγγραφεῖ, δίδει τὴν ἀπάντησιν ἢ ὁποῖα ἀναμένεται ἀπὸ τὴν γραμμὴν του. Ὁ τίτλος τοῦ πατρὸς δὲν προσδίδει ἰδιαιτέραν ἀξίαν, πατέρες δὲ εἶναι ὅλοι οἱ παλαιοί, οἱ πρὸ αὐτοῦ ζήσαντες. Τὴν μέθοδον τῆς κριτικῆς τῶν πατερικῶν ἀπόψεων εἶχε διδάξει ὀλίγον ἐνωρίτερον ὁ Chemnitz, μὲ τὸν *Oratio de lectione Patrum* (1591). Ὁ Gerhardt ἔδωσε τὸν τύπον τὸν ὁποῖον ἀκολουθοῦν ἔκτοτε ὅλα σχεδὸν τὰ πατρολογικὰ ἐγχειρίδια, εἴτε βραχέα εἶναι εἴτε ἐκτενῆ, ἂν καὶ βεβαίως τὰ κριτήρια τῆς ἐρεῦνης ἠλλαξαν βραδύτερον ριζικῶς.

Ἐδῶ ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι αἱ προτεσταντικαὶ θεολογικαὶ σχολαί, ἀπορρίψασαι τὰς *Γνώμας* τοῦ Λομβαρδοῦ καὶ τὴν *Σοῦμμων* τοῦ Ἀκινάτου, εἰσήγαγον τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἀρχαίων χριστιανικῶν κειμένων, μεταξὺ αὐτῶν δὲ φυσικά καὶ τῆς πατερικῆς γραμματείας, ἂν καὶ ταύτης μὲ πολλὴν διστακτικότητα καὶ ἐν συνδέσει μὲ τὴν Κ. Διαθήκην καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν, ὅπως περίπου συμβαίνει ἕως σήμερον. Ἐκτὸς τῆς πολεμικῆς, τὸ ἔργον τοῦ Gerhardt, καθὼς καὶ τὰ παρόμοια σύντομα ἔργα τῶν J. Hülsemann, *Patrologie* (1672), J. G. Olerius, *Abacus Patrologicus* (1683, ἀλφαβητικόν), ἐπεδίωκον ἐπίσης ἐκπαιδευτικὸν σκοπὸν.

Κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ἐνεφανίσθησαν καὶ ἐγχειρίδια κύπως

έκτενέστερα, όπως είναι του G. Cave, *Scriptorium ecclesiasticorum historia litteraria* (London 1688) εις ένα τόμον εξικνούμενον μέχρι του 1300 περίπου και μετ' επέκτασιν υπό του H. Wharton εις δύο τόμους μέχρι του 1517, και του C. Oudin, *Commentarius de scriptoribus ecclesiasticis*, εις τρεις τόμους μέχρι του 15^{ου} αιώνου (Leipzig 1722). Έργον ως εκείνα τα οποια θα ευρωμεν μεταξύ των Ρωμαιοκαθολικων είναι το του J. A. Fabricius, *Bibliotheca graeca*, Hamburg 1705-1728, και εις νεαν μη ολοκληρωθεισαν εκδοσιν υπό G. Chr. Harles, Hamburg, 1790-1809, εις 12 τόμους, περιεχουσα πληθος σημειωμάτων και αφοθον υλικόν.

Οι Ρωμαιοκαθολικοι, δια λόγους τους οποιους υπηνιχθημεν ανωτερα, εισηγαγον την διδασκαλιαν περι της πατερικης γραμματειας εις το πρόγραμμα των θεολογικων των σχολων πολυ βραδυτερον, τον 17^{ον} αιωνα, εν συνδεσει με την εκκλησιωστικην ιστοριαν. Δια τουτο δεν ενδιεφεροντο προ του χρονου τουτου να συντάξουν φοιτητικα εγχειριδια, αλλα εκτενη συστηματα.

Ο J. Petavius, κατοπιν σοβαρης μελετης της συνολου εκκλησιωστικης παραδοσεως, ανοιγει νεαν οδον εις την δογματικην δια του τετρατόμου εργου του *De theologia dogmatica*, υποδεικνυων δαυλεστεραν εκμετάλλευσιν του θησαυρου της παραδοσεως ταυτης και καταστας εισηγητης του κλάδου της ιστοριας των δογμάτων, ενω αλλοι συντάσσουν εκτενη μελετήματα δι' επι μερους Πατερας, τα οποια εντάσσουν εις ενιαια πολυτομα εργα, ειρискοντες οβτω τον τροπον να εμβαθύνουν περισσύτερον εις τα πράγματα.

Ο L. E. Dupin εξεδωσεν εις 61 τευχη με χωριστους τίτλους, τα οποια συναπετέλεσαν την *Nouvelle bibliothèque des auteurs ecclesiastiques*, Paris 1686-1714, σύγγραμμα ογκωδες προχωρουν μέχρι της εποχης του. Διακρινόμενος δια ιανσενικας τάσεις και θεωρων ανυγκαιαν και εφικτην την ενωσιν της Ρωμαιοκαθολικης Εκκλησιας με την Ορθοδοξον και την Αγγλικανικην, εξεφρασε σχετικας απόψεις και δια μεσου των γραμμων του συγγράμματος τουτου, το διοιον ενεγράφη εις τον ρωμαϊκόν κατάλογον απηγορευμένων βιβλιων. Εκτενη διαπραγματευσιν, αλλα χρονικως περιωρισμένην εις τους τρεις πρώτους αιωνας περιεχει το διτομον εργον του N. Le Nourry, *Apparatus ad Bibliothecam maximam veterum Patrum et antiquorum scriptorum ecclesiasticorum*, Paris 1703-1713, εν συνδυασμω με την συλλογην της Λυδνος *Bibliotheca maxima*, όπως δεικνυει και ο τίτλος.

Ογκωδη είναι επίσης τα εργα του R. Ceillier, *Histoire générale des auteurs sacrés et ecclesiastiques*, Paris 1729-1763, εις 23 τόμους, εκτεινόμενον από του Μωυσεως μέχρι του Γουλιέλμου της Ξβέρνης

(1248), τοῦ D. Schram, *Analysis operum sanctorum Patrum et scriptorum aeclesiasticorum*. Wien 1780-1796, εἰς 18 τόμους, ἐκτεινόμενον μέχρι τοῦ δ' μόλις αἰῶνος καὶ τοῦ G. Lumper, *Historia theologico-critica de vita, scriptis atque doctrina sanctorum Patrum aliorumque scriptorum ecclesiasticorum* τῶν τριῶν πρώτων αἰῶνων εἰς 13 τόμους, Wien 1783-1799.

Τὸ ἐκ 16 τόμων σύγγραμμα τοῦ I. S. Le Nain de Tillemont, *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles par les citations des auteurs originaux*, Paris 1693-1719, συνοδευόμενον ἀπὸ χρονολογικοῦ πίνακος καὶ σημειώσεις, δύναται ἐπίσης ὑπὸ τινα ἔποψιν νὰ θεωρηθῇ πατρολογικὸν λόγῳ τοῦ ἱλικοῦ του.

Δὲν ἔλλειπουν ὁμῶς καὶ μικρότερα ἔργα, ὅπως ἡ *Építome* τοῦ A. Rocca (1594), περιλαμβάνουσα ἔκθεσιν περὶ ἐκδόσεων τῆς Βίβλου καὶ τῶν ἑρμηνευτῶν αὐτῆς, περὶ τῶν ἔργων τῶν μεγάλων Πατέρων, καθὼς καὶ περὶ τῶν σχολαστικῶν καὶ ὠρισμένων νεωτέρων θεολόγων.

Ὁλόκληρον τὴν γραμματείαν αὐτὴν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους διηρέυνησε καὶ διεφώτισε μὲ πλῆθος μελετημάτων καὶ σημειωμάτων ὁ μέγας Ἑλληὴν λόγιος A. Ἀλλάτιος (1586-1662), προσχωρήσας εἰς νεαρὰν ἡλικίαν εἰς τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλὰ διατηρήσας καὶ κάποιον σύνδεσμον μὲ τὴν Ἑλληνικὴν. Τὰ κείμενα αὐτοῦ ἀπετέλεσαν μέρος τῆς *Bibliotheca graeca* τοῦ Fabricius.

Εἰς τοὺς κύκλους τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων τὸ κῦρος τῶν Πατέρων ἦτο πάντοτε ὑψηλόν, ἀκόμη καὶ τὴν ἔποχὴν τῆς ἀδιαφορίας πρὸς τὰ γραπτά των, καὶ, ἐνῶ οἱ μεταρρυθμισταὶ ἐπαινοῦν τὰς συμφώνους πρὸς τὰς ἰδικὰς των ἀντιλήψεις καὶ ἐπικρίνουν τὰς ἀντιθέτους πρὸς ταύτας, αὐτοὶ θεωροῦν ὀρθὸν πᾶν ὅ,τι λέγουν οἱ ὀρθόδοξοι Πατέρες. Ὅταν ὁ R. Simon ἐτόλμησε διὰ τοῦ ἔργου *Κριτικὴ ἱστορία τῶν κυριωτέρων ὑπομνημάτων εἰς τὴν Κ. Γραμμῆν* νὰ ἐφαρμόσῃ αὐστηρὰν κριτικὴν μέθοδον ἐπὶ τῶν ἀπόψεων καὶ τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς τῶν Πατέρων, ὅπως ἄλλωστε καὶ εἰς ὀλόκληρον τὸ πεδῖον τῆς Ἁγίας Γραφῆς, προεκάλεσε θυελλώδη ἀντίδρασιν τόσον μεταξὺ τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν ὅσον καὶ μεταξὺ τῶν Προτεσταντῶν. Ὁ διασημότερος ἀντίπαλός του εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο J. Bossuet ἀνήρρεσε τὰς ἀπόψεις τούτου διὰ τοῦ ἔργου του *ὑπεράσπισις τῆς παραδόσεως καὶ τῶν ἁγίων Πατέρων*.

Αἱ ἐκδόσεις κειμένων ἐβάδιζαν ἀπὸ τὰ γνωστὰ πρὸς τὰ ἄγνωστα, καὶ κατὰ πρῶτον ἀπὸ τὰ λατινικὰ πρὸς τὰ ἑλληνικά. Ἐπειτα ἦλθεν ἡ εἰς ἄλλας ὀλιγώτερον γνωστὰς γλώσσας γραμματεία. Ἐκρίθη ἀπαραίτητος ἡ εὐρεῖα κατὰ τὸ δυνατόν διάδοσις τῶν ἑλληνικῶν πατερικῶν κειμένων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἠδύνατο νὰ ἐπιτευχθῇ μόνον διὰ τῆς

μεταφράσεώς των εἰς τὴν λατινικὴν, κοινῆς τότε χρήσεως μεταξὺ τῶν λογίων καὶ τῶν κληρικῶν τῆς Δύσεως γλώσσαν. Καθ' ὅλον τὸν 15^{ον} καὶ τὸν 16^{ον} αἰῶνα κατεβλήθησαν μεγάλαι προσπάθειαι αἱ ὁποῖαι ἀπέληξαν εἰς τὴν μετάφρασιν τοῦ μεγαλυτέρου ὄγκου τῆς γραμματείας τῶν ὀκτῶ πρώτων αἰώνων.

Αἱ ἐκδόσεις εἰς τὸ πρωτότυπον ἑλληνικὸν κείμενον ἤρχισαν μετέπειτα καὶ ἐπεσημάναμεν ἤδη τὰς ἀρχὰς αὐτῶν. Ἐξ ἀρχῆς καὶ μέχρι τῶν μέσων τοῦ 15^{ου} αἰῶνος συνωδεῖοντο σχεδὸν ὅλαι ἀπὸ ἐκτενῆ καὶ ἐμπεριστατωμένα προλεγόμενα, τὰ ὁποῖα ἐκάλυπτον ὄχι μόνον τὸ τεχνικὸν μέρος αὐτῶν ἀλλὰ καὶ τὸ οὐσιαστικόν. Τὸ ἔργον ἐν γένει διηκολύνητο πλεον ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τὰ ὁποῖα εἶχον μεταφερθῆ εἰς τὴν Δύσιν. Ὅπως εἶδομεν, οἱ Ἕλληνας λόγιοι τοῦ Βυζαντίου μεταβαίνοντες εἰς τὴν Δύσιν ἔφερον μαζί των καὶ ὠρισμένα χειρόγραφα, κατὰ τὸ πλεῖστον κλασικοῦ ἀλλ' ἐνίοτε καὶ χριστιανικοῦ περιεχομένου, συστηματικῶς δὲ ὀργανώθη τὸ ἔργον τῆς συλλογῆς χειρογράφων ἀπὸ ἐντεταλμένους ἡγεμόνων καὶ ἀρχόντων τῆς Ἰταλίας κατ' ἀρχὰς καὶ τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν βραδύτερον. Γενικῶς ἀπὸ τοὺς δύο αἰῶνας οἱ ὁποῖοι διέρρευσαν μεταξὺ 1450 καὶ 1650 χρονολογεῖται ἡ μεταφορὰ τῶν σπουδαιοτέρων ἑλληνικῶν χειρογράφων, τὰ ὁποῖα ἐφίστανται ἤδη εἰς τὴν Δύσιν.

Κατὰ τὸν 16^{ον} αἰῶνα ἡ Βασιλεία συναγωνίζεται τοὺς Παρισίους ὡς κέντρον ἐκδόσεως Ἑλλήνων Πατέρων, ἀλλ' ἔπειτα κυριαρχοῦν οἱ Παρίσιοι μέχρι τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως καὶ ἀκολουθοῦν ἐκ τοῦ μακρόθεν ἡ Βασιλεία, ἡ Βενετία, ἡ Φλωρεντία, ἡ Αἰδελβέργη, τὸ Ἀμβούργον, ἡ Ζυρίχη, ἡ Ἀμβέρση, ἡ Ὁξφόρδη. Ἡ Ρώμη ἀπουσιάζει σχεδὸν τελείως ὡς πρὸς τὰ ἑλληνικὰ κείμενα, διὰ τὴν δειξὴ τὴν ἐλωφράν δυσαρέσκειάν της διὰ τὴν ἐργώδη αὐτὴν ἀπασχόλησιν μὲ μιαν πνευματικὴν παραγωγὴν ἡ ὁποῖα δὲν εἶναι τῆς ἰδικῆς της παραδόσεως.

Ἡ ἐργασία κατ' ἀρχὰς ἐγένετο ὑπὸ μεμονωμένων λογίων ἀτομικῶς ἢ κατὰ περιστάσεις συνεργατικῶς. Τὴν συλλογικὴν ἐργασίαν εἶχεν ἤδη ἐνθαρρύνει ὁ Ἑρασμος. Ἀξιωματιμῶντοι ἐν προκειμένῳ εἶναι οἱ γάλλοι τυπογράφοι καὶ λόγιοι R. Stephanus καὶ H. Stephanus ⁶, ὄχι μόνον διὰ τὴν ἐνθάρρυνσιν τὴν ὁποῖαν ἔδωσαν εἰς φιλολόγους καὶ θεολόγους πρὸς ἐπίδοσιν εἰς τὴν καλλιέργειαν τῶν γραμμάτων, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν προσωπικὴν τῶν συμβολὴν εἰς τὰς ἐκδόσεις, κυρίως τῶν ἀπολογητῶν. Σχεδὸν συγχρόνως εἰργάσθησαν εἰς τοὺς ὑπολογητὰς οἱ P. Nannius (Παρίσιοι), J. Frisius καὶ C. Gesner (Ζυρίχη), Fr. Sylburg (Αἰδελβέργη). Μερικῶς ἢ συνολικῶς Ἀποστολικούς Πατέρας ἐξέδωσαν οἱ F. Turrrianus, W. Morel (Παρίσιοι), A. Gesner

(Ζυρίχη), P. Iunius, J. Ussher (Ὁξφόρδη), J. Voss (Ἀμστελόδαμον), Th. Ruinart (Παρίσιοι), I. B. Cotelerius (Παρίσιοι). Κλήμεντα Ἀλεξανδρέα οἱ P. Victorius (Φλωρεντία), Fr. Sylburg (Ἀϊδελβέργη), D. Hensius (Λέϊδεν). Ὠριγένην οἱ D. Hoeschel (Λύγούστα), J. Wetstein (Βασιλεία). Μέγαν Ἀθανάσιον οἱ Fischer (Παρίσιοι) βάσει παλαιότερας ἐκδόσεως ἐν Ἀϊδελβέργη, J. Cornarius (Βασιλεία). Μέγαν Βασίλειον ὁ F. Morel (Παρίσιοι). Ἰωάννην Χρυσόστομον ὁ C. Morel, (Παρίσιοι). Μέγαν Βασίλειον καὶ Γρηγόριον Νύσσης καὶ Ἰωάννην Χρυσόστομον καὶ Λαυσαϊκὴν Ἱστορίαν καὶ ἀσκητικά ὁ Fr. Ducaeus (Παρίσιοι), τὸν Βασίλειον μὲ συνεργασίαν τῶν S. J. Morel καὶ F. Morel, τὸν Χρυσόστομον μὲ συνεργασίαν τῶν C. Morel καὶ S. Champezy. Ἐπιφάνιον Κωνσταντίας ὁ J. Oporinus (Βασιλεία). Ἐπιφάνιον Κωνσταντίας καὶ Συνέσιον Κυρήνης ὁ D. Petavius (Παρίσιοι). Κύριλλον Ἀλεξανδρείας ὁ J. Aubertus (Παρίσιοι). Ἀμφιλόχιον Ἰκονίου καὶ Μεθόδιον Ὀλύμπου καὶ Ἀνδρέαν Κρήτης καὶ Μάξιμον Ὁμολογητὴν καὶ Θεοφάνην χρονογράφον καὶ σιναχιστὴς αὐτοῦ ὁ Fr. Combefis (Παρίσιοι). Ἰππόλυτον καὶ μηνολόγια ὁ J. A. Fabricius (Ἄμβοεργον), Ἰωάννην Δαμασκηνὸν ὁ M. Le Quien (Παρίσιοι) μὲ συνεργάτας. Θεοδώρητον Κύρου ὁ J. Simonet (Παρίσιοι), ποικίλα δὲ κείμενα οἱ A. Ἀλλάτιος καὶ A. Muratori.

Ἐκ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς ταύτης ἠσχολήθησαν μὲ τὴν ἐκδοσιν κειμένων ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων δημοσιεύσας πολυάριθμα κείμενα εἰς τὴν ἀντιρρητικὴν τριλογίαν του, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις ἐκδῶσας Θεοδώρητον Κύρου εἰς 5 τόμους καὶ Ἰωσήφ Βρυέννιον εἰς 4 τόμους μὲ βαθυστοχάστους εἰσαγωγάς, ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης ἐκδῶσας τὰ ἑλληνικὰ Ἀσκητικά τοῦ Ἰσαάκ Σύρου καὶ ὁ ἀκαταπόνητος μελετητὴς Νικόδημος Ἀγιορείτης ἐκδῶσας τὴν συλλογὴν τοῦ Παύλου Ἐδεργετηνοῦ, τὴν Φιλοκαλίαν τῶν ἱερῶν νηπτικῶν, τοὺς συνοδικοὺς καὶ πατερικοὺς κανόνας μὲ τὰς ἐρμηνεΐας των καὶ πολλοὺς ὕμνους. Τὸν κύκλον τῶν Ἑλλήνων ἐκδοτῶν ἔκλεισεν εἰς τὰ μέσα τοῦ ἐπομένου αἰῶνος ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης ἐκδῶσας ὑπομνήματα πατερικά εἰς τὴν K. Διαθήκην.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἐργασία τῶν μελετητῶν τούτων, οἱ ὅποιοι εἰργάζοντο κατὰ κανόνα ἀτομικῶς, ἦτο πολὺ καρποφόρος. Διεξήγετο συνήθως μὲ πολλὴν ἐπιμέλειαν, ἂν καὶ αἱ κριτικαὶ ἀπαιτήσεις κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δὲν ἦσαν τόσον ὑψηλαὶ ὅσον εἶναι σήμερον, καὶ δὲν ἠδύναντο ἄλλωστε νῦ εἶναι. Χρησιμοποιοῦντες ὀλίγα χειρόγραφα, καὶ ἐνίοτε ἓν μόνον ἢ δύο, ἀποδίδουν κείμενα ἀναγνώσιμα καὶ ἐπιλύουν πολυάριθμα εἰσαγωγικὰ θέματα. Παρὰ ταῦτα τὸ ἔργον τῶν ἦτο ἀποσπασματικόν, διεσπαρμένον καὶ ἀνομοιογενές.

Ἀπὸ τῆς στιγμῆς κατὰ τὴν ὁποίαν ἐπῆλθε κάποιος συντονισμὸς προσπαθειῶν, ἡ ἀπόδοσις ἀνῆλθεν εἰς πολὺ ὑψηλὰ ἐπίπεδα, τοῦτο δὲ συνέβη ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς κοινότητος Βενεδικτίνων τοῦ Ἁγίου Μαύρου (1618) εἰς τὴν Γαλλίαν, τῆς κοινότητος τῶν Μαυριστῶν. Αὕτη ἐπὶ μίαν καὶ ἡμίσειαν ἑκατονταετίαν, μέχρις ὅτου διελύθη ἀπὸ τὴν γαλλικὴν ἐπανάστασιν, ἐφήρμοσεν, ὅσον ἐπρόλαβεν, ἐν εὐρύτατον πρόγραμμα ἐκδόσεων, τὸ ὁποῖον περιελάμβανε τόσον τοὺς Ἑλληνας ὅσον καὶ τοὺς Λατίνους Πατέρας, μὲ πρῶτον ἐμπνευστὴν τῆς ἰδέας τὸν J. Mabillon. Αἱ ἐπιμελέσταται αὐταὶ ἐκδόσεις μὲ τὰς λαμπρὰς εἰσαγωγὰς, παρ' ὅλας τὰς ἀδυναμίας τὰς ὁποίας δύναται νὰ ἐπισημάνῃ ὁ σημερινὸς ἐρευνητὴς, ἐξακολουθοῦν κατὰ τὸ μέγιστον αὐτῶν μέρος νὰ τροφοδοτοῦν ἀκόμη καὶ σήμερον τὴν ἐπιστῆμην ἀμέσως ἢ ἐμμέσως διὰ τῆς ἐνσωματώσεως εἰς ἄλλας συλλογὰς.

Ὁ B. de Montfaucon ἐδημοσίευσεν τὸ ἔργον τοῦ Ἑλληνικῆ Παλαιωγραφία, διὰ τοῦ ὁποῖου ἐθεμελίωσεν τὴν ὁμώνυμον ἐπιστῆμην καὶ ἔδωκε τὰ μέσα πρὸς κριτικωτέραν ἐπίδοσιν εἰς τὸ ἔργον τῆς ἐπεξεργασίας τῶν κειμένων. Ὁ Th. Ruinart ἐξέδωκε μαρτυρολόγια, ὁ H. Ménard τὸν Βαρνάβαν, ὁ B. de Montfaucon Μέγαν Ἀθανάσιον, Ἰωάννην Χρυσόστομον, Εὐσέβιον Καισαρείας μετὰ συνεργατῶν, ὁ R. Massuet Εἰρηναῖον, ὁ A. Toutté Κύριλλον Ἱεροσολύμων, ὁ P. Maran τὰς ἀπολογίας τῶν Ἰουστίνου, Τατιανοῦ, Ἀθηναγόρου, Θεοφίλου Ἀντιοχείας καὶ Ἑρμείου, ὁ Ch. de la Rue μετὰ τοῦ ἀνεψιοῦ του V. de la Rue Ὠριγένην, ὁ J. Garnier καὶ ὁ P. Maran Μέγαν Βασίλειον, ὁ Ch. Clemencet Γρηγόριον Θεολόγον, διὰ νὰ ἀναφέρωμεν μόνον τοὺς κυριωτέρους, καὶ δὴ ἐκ τῶν ἀσχοληθέντων μὲ τοὺς Ἑλληνας Πατέρας.

Παράλληλον ἐργασίαν πρὸς τὴν τῶν Μαυριστῶν ἐπραγματοποίησεν εἰς τὸν τομέα τῆς ἀγιολογίας ἡ ἰησουϊτικὴ κοινότης τῶν Βολλανδιστῶν εἰς τὴν Ἀμβέρσην, ἡ ὁποία ἔλαβε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὸν πρωτεργάτην τῆς προσπάθειας J. Bolland. Συλλέξαντες πλῆθος χειρογράφων καὶ μελετῶντες ἄλλα ἀποκείμενα εἰς τὰς ἀπανταχοῦ βιβλιοθήκας ἐπραγματοποίησαν τὴν ἐκδοσιν τοῦ ὀγκώδους καὶ πολυτόμου ἔργου *Πράξεις Ἁγίων, Acta Sanctorum*, τὴν ὁποίαν συνεχίζουν ἕκτοτε ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας μὲ διακοπὴν ὀλίγων δεκαετιῶν λόγῳ ἐκδιώξεως τῶν Ἰησουϊτῶν ἀπὸ τὸ Βέλγιον, φθάσαντες ἤδη εἰς τὸν Νοέμβριον καὶ εὐρισκόμενοι εἰς τὰ προπύλαια τοῦ Δεκεμβρίου. Νέα κείμενα καὶ σχετικὰ μελετήματα παρουσιάζουν εἰς τὰ *Subsidia hagiographica* καὶ τὰ *Analecta Bollandiana*.

Τέλος ὁ Ἰωάννης Mansi, ἀρχιεπίσκοπος τῆς Λούκκας, ἐξέδωκε τοὺς 14 πρώτους τόμους τῆς συλλογῆς *Sacrum conciliorum nova et*

amplissima collectio, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τὰ σωζόμενα πρακτικὰ ὄλων τῶν συνόδων Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως μέχρι τῆς Φλωρεντίας. Οἱ μαθηταὶ καὶ συνεχισταὶ τοῦ ἐξέδωσαν πολλοὺς ἀκόμη τόμους καὶ συνεχίζουν τὸ ἔργον.

Εἰς τὸ τέλος τῆς περιόδου ταύτης ἤρχισεν ἐπίσης ἡ μελέτη τῆς σιριακῆς καὶ τῆς ἄρμενικῆς γραμματείας.

Ἐπειδὴ τὸ μειονέκτημα τῆς διασπορᾶς τῶν κειμένων εἰς τὰς ἀπομονωμένας ἐκδόσεις ἦτο καταφανές, ἐγίνε πολὺ ἐνωρὶς ἀντιληπτὸν ὅτι ἐχρειάζετο μία συγκέντρωσις τοῦ ὕλικου, ἐξ οὗ προέκυψαν αἱ πολῦτομοι συλλογαὶ πατερικῶν κειμένων, αἱ ὁποῖαι κατὰ κανόνα παραλαμβάνουν τὰ κείμενα ἀπὸ τὰς παλαιότερας ἐκδόσεις μετὰ τῶν προλεγομένων καὶ τῶν σημειωμάτων αὐτῶν, ἂν καὶ ἐνίοτε προσθέτων καὶ νέα στοιχεία.

Πρώτη τοιαύτη συλλογὴ εἶναι ἡ τοῦ Marguerin de la Bigne, *Bibliotheca sanctorum Patrum*, εἰς 9 τόμους (Παρίσιος 1575-1579), ἐπαυξηθεῖσα μετέπειτα ἐπανειλημμένως ὑπὸ τοῦ Fr. Ducaeus (1624) καὶ G. Morell (1639), ἕως οὗτο ἔφθασε τοὺς 15 τόμους. Ἐπιδιωξίς τῆς ἦτο νῦν δώση αἰθεντικὴν διὰ τοῦ λόγου τῶν Πατέρων ἀπάντησιν εἰς τὰς Μαγδεμβουργίους Ἐκατονταετηρίδας, ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ ἀπηλλάγη τῆς πολεμικῆς δεσμεύσεως. Ἄλλην ἐπέκτασιν αὐτῆς ἐπραγματοποίησαν οἱ καθηγηταὶ τῆς θεολογικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου τῆς Κολωνίας ὑπὸ τὸν τίτλον *Maxima bibliotheca veterum Patrum et antiquorum scriptorum ecclesiasticorum* εἰς 14 τόμους (Κολωνία 1618), τελευταίαν δὲ οἱ θεολόγοι τῆς Λιῶνος ὑπὸ τὸν τίτλον *Maxima bibliotheca veterum Patrum et antiquorum scriptorum ecclesiasticorum*, εἰς 27 τόμους (Λούγδουνον 1677), ἐξικνουμένην μέχρι καὶ τοῦ 18^{ου} ἀκόμη αἰῶνος. Ὑπὸ ἄλλας τὰς μορφάς ταύτας ἡ συλλογὴ περιλαμβάνει κείμενα Λατίνων Πατέρων εἰς τὸ πρωτότυπον καὶ Ἑλλήνων εἰς λατινικὴν μετάφρασιν.

Ἡ συλλογὴ τοῦ A. Gallandi, *Bibliotheca veterum Patrum antiquorumque scriptorum ecclesiasticorum* εἰς 14 τόμους (Βενετία, 1765-1788), εἶναι κατὰ πολὺ ἀνωτέρα τῆς προηγουμένης, διότι ἀφ' ἐνὸς μὲν παραθέτει καὶ τὸ πρωτότυπον κείμενον τῶν ἑλληνικῶν συγγραμμάτων, ἀφ' ἑτέρου δὲ παρουσιάζει καὶ νέα ἀνέκδοτα ἔργα καὶ τέλος ἐπισυνάπτει νέας ἰδικὰς του εἰσαγωγὰς καὶ παρατηρήσεις.

Τὴν προσπάθειαν ταύτην ἐκλείσεν ἡ μεγαλυτέρα ὄλων τῶν συλλογῶν μὲ τὸν τίτλον *Patrologiae cursus Completus*, ἡ φιλοτεχνηθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἀββᾶ J. I. Migne καὶ συμπεριλαμβοῦσα ὄλα σχεδὸν τὰ μέχρι τῶν μέσων τοῦ 18^{ου} αἰῶνος ἐκδομένα ἔργα, εἰς δύο σειράς, ἑλληνικὴν μὲ 161 τόμους μέχρι τῆς συνόδου τῆς Φλωρεντίας καὶ λατινικὴν μὲ

221 τόμους μέχρι τῶν χρόνων τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου γ'. Ἐχουσι ἐνσωματώσει ὁλόκληρον σχεδὸν τὸ ὑλικὸν τῶν ἐκδόσεων τῶν Μαυριστῶν, τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσε τὴν σπονδυλικὴν στήλην αὐτῆς, καθὼς καὶ ἄλλων μεμονωμένων ἐκδόσεων, παρουσιάζει σοβαρὰν ἀνομοιομορφίαν καὶ τεχνικὰς ἀτελείας, ἀλλὰ πάντως παραμένει ὡς τὸ κύριον ὄργανον πατερικῶν σπουδῶν μέχρι σήμερον.

2. ΑΠΟ ΤΩΝ ΜΓΕΩΝ ΤΟΥ 19' ΑΙΩΝΟΣ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΟΝ

Μετὰ τὴν γαλλικὴν ἐπανύστασιν αἱ πατερικαὶ μελέται συνεχίσθησαν κατὰ τὴν ἰδίαν μέθοδον καὶ τὸν ἴδιον ρυθμὸν, ἀλλ' εἰς τὰ μέσα τοῦ 19' αἰῶνος ἐπῆλθε σοβαρὰ μεταβολή. Καὶ κατὰ πρῶτον εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τῆς πατερικῆς σκέψεως. Ἐν ἀρχῇ ἐδόθη ἰδιαίτερον σημασία εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν γραμματείαν ἐν συσχετίσει μὲ τὴν Κ. Διαθήκην καὶ ἐφαίνετο ὅτι ἡ ἀντιμετώπισις ὁμοίαζε μὲ τὴν πρό τεσσάρων περίπου αἰῶνων ἀναγεννητικὴν, ἀλλὰ ταχέως διεφάνη ὅτι θὰ ἐκυριάρχουν ὁ κριτικισμὸς καὶ ὁ ἱστορικισμὸς, τὸν ὁποῖον ἐξεύρεψεν ἡ θεωρία τοῦ F. Chr. Baur καὶ τῶν μαθητῶν του περὶ ἀντιθετικῶν κινήσεων εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν. Αὐτὸς δὲ ὁ ἱστορικισμὸς προώθησεν ἀκόμη περαιτέρω τὰς μελέτας.

Ἡ μεταβολὴ αὕτη, ὡς ἦτο ἐπόμενον, προεκάλεσε καὶ τοπικὴν ἀναπροσαρμογὴν τῆς δραστηριότητος, διότι δὲν ἦτο πλέον δυνατόν νὰ ἡγῆται εἰς τὸ πατρολογικὸν πεδῖον μία ρωμαιοκαθολικὴ χώρα, ἡ Γαλλία, καὶ οὕτως ἡ πρωτοβουλία περιέρχεται εἰς τὴν Γερμανίαν. Ἡ ὑποχώρησις τῶν σπουδῶν εἶναι ἐπὶ τινὰς δεκαετίας γενικὴ εἰς ὅλας τὰς καθολικὰς χώρας καὶ φαίνεται ὅτι ὀφείλεται εἰς τὰ μέτρα τὰ ὁποῖα ἔλαβε τὸ Βατικανὸν πρὸς περιστολὴν τῶν φυγοκέντρων δυνάμεων ἀπὸ τοῦ 1860 καὶ ἐξῆς διὰ τῶν παπῶν Πίου θ' καὶ Λέοντος ιγ'. Ἀπὸ τότε ἡ ρωμαιοκαθολικὴ θεολογία στρέφεται πάλιν πρὸς τοὺς σχολαστικούς τοῦ μεσαίωνος καὶ ἐπὶ πολλὰς δεκαετίας κανεῖς δὲν τολμᾷ νὰ μνημονεύσῃ τοὺς Ἑλληνας Πατέρας. Οὕτω, ἐνῶ κατὰ τὴν ἀρχὴν αὐτῆς τῆς περιόδου ἠγκαινιάσθη νέα συνολικὴ ἐκδοσις τῶν λατίνων συγγραφέων εἰς τὴν καθολικὴν Βιέννην, οἱ Ἑλληνες ἀνέμενον νὰ ἀποφασίσῃ τὸν προγραμματισμὸν ἐκδόσεως τῶν τῶν προτεσταντικῶν Βερολίνου.

Εἰς τὴν Γερμανίαν εἰργάσθησαν μὲ ζῆλον θεολόγοι ὄλων τῶν τάσεων. Ἐκπρόσωπος τῆς φιλελευθέρας προτεσταντικῆς θεολογίας εἶναι ὁ A. v. Harnack, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν ἀνεὶ προηγουμένου δραστηριότητά του εἰς τὰ πανεπιστήμια Ἰέννης καὶ Βερολίνου, εἰς τὴν πρωσικὴν

ἀκαδημίαν καὶ εἰς τὴν γερμανικὴν κοινωσίαν, ἐκίνητοποίησε πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην πνευματικὰς δυνάμεις ὅσαι ποτὲ ἄλλοτε δὲν ἔδρασαν εἰς τὸν τομέα τοῦτον. Ὁ ἴδιος ἐξέδωσε συγγράμματα τὰ ὅποια καὶ τῆς χριστιανικῆς γραμματείας τὴν διερεῦνησιν προωθοῦν καὶ τῆς θεολογίας τὴν ἐν χρόνῳ ἀνάπτυξιν διασφουρῶν, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα περισσότερον συνέβαλε εἰς τὴν ἐξύψωσιν τῆς ἐρείνης μὲ τὸν ἐνθουσιασμὸν τὸν ὅποιον ἐνέβαλεν εἰς πλῆθος μαθητῶν καὶ φίλων.

Τυπικὸς ἐκπρόσωπος τῆς συντηρητικῆς προτεσταντικῆς θεολογίας εἶναι ὁ Th. Zahn, ὁ ὅποιος ἀφιέρωσε πολὺν κόπον εἰς τὴν μελέτην τῆς πατερικῆς γραμματείας, ἐν συνδυασμῷ μὲ τὸν κανόνα τῆς Κ. Διαθήκης καὶ τὴν ἔκδοσιν πατερικῶν κειμένων, διαπρέψας εἰς τὴν ἀριστοτεχνικὴν ἀνάλυσιν τῶν πηγῶν.

Μετὰ τινα χρόνον προσήλθον εἰς τὸ ἔργον καὶ ρωμαιοκαθολικοὶ θεολόγοι μὲ κύριον ἐκπρόσωπον τὸν O. Bardenhewer, τοῦ ὁποίου τὸ μνημειῶδες πεντάτομον ἔργον ἐπὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας χριστιανικῆς γραμματείας, προϊόν ἐπιμελείας, εὐρυμαθείας καὶ εὐθυκρισίας, διατηρεῖ ἀκόμη τὴν ἀξίαν του.

Συγχρόνως μὲ αὐτοὺς ἢ μετ' αὐτοὺς εἰργάσθησαν πολυάριθμοι ἄλλοι πατρολόγοι, ἱστορικοὶ καὶ ἐρμηνευταί, μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ οἱ B. Altaner, A. Baumstark, N. Bonwetsch, F. J. Dölger, Fr. Dölger, A. Ehrhardt, F. X. Funk, O. v. Göbhardt, P. Koetschau, Th. Klauser, H. Lietzmann, F. Loofs, H. G. Opitz, E. Preuschen, E. Schwartz, O. Stählin.

Ὅργανα αὐτῶν ἦσαν βασικῶς τρία, πλὴν τῶν γενικωτέρων περιοδικῶν, ἡ σειρά *Texte und Untersuchungen* συσταθεῖσα ὑπὸ τοῦ Harnack καὶ συνεχιζομένη ἀκόμη μέχρι σήμερον, ἡ σειρά *Kleine Texte*, συσταθεῖσα ὑπὸ τοῦ H. Lietzmann καὶ ἐξυπηρετήσασα τὰς σπουδαστικὰς ἀνάγκας, καὶ ἡ μεγάλη σειρά τῶν ἐκδόσεων ἐλλήνων χριστιανῶν συγγραφέων τοῦ Βερολίνου, συνεχιζομένη ὁμοίως.

Ἐνῶ ἡ λήξις τῆς παλαιᾶς περιόδου καὶ ἡ μετάβασις εἰς τὴν νέαν ἠγκαινιάζετο μὲ τὰς ἐκδόσεις τοῦ Migne καὶ τοῦ J. B. Pitra, αἱ ὅποια ἐπραγματοποιήθησαν εἰς τὴν Γαλλίαν, ἡ χώρα αὐτὴ ἔπαυσε νὰ μετέχη εἰς τὴν περί τὰς πατερικὰς σπουδὰς ἀσχολίαν. Καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ διαπρεπεῖς μοντερνισταὶ παραδόξως δὲν ἐνδιεφέρθησαν διὰ τὸν τομέα αὐτόν, ὁ πρῶτος δὲ διασπᾶσας τὸ φράγμα τῆς σιωπῆς P. Batiffol δὲν εἶχε καλὴν τύχην, διότι ἐν σύγγραμμά του ἐνεγράφη εἰς τὸν ρωμαϊκὸν πίνακα ἀπηγορευμένων βιβλίων. Ἐπειτα ἡ παρουσιασθεῖσα ὑπὸ τοῦ Hemmer καὶ ἄλλων ἐκδοτικὴ σειρά διετηρήθη ἐπὶ μικρὸν χρόνον μόνον. Ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 1921, κατόπιν ἐγκυκλίου τοῦ πάπα Βενεδίκτου ιε', ἐδόθη κάποια ἐλευθερία κινήσεως, τῆς ὁποίας ἐπωφε-

λήθησαν λαϊκοί και κληρικοί έρευνηταί άμέσως. Οί G. Bardy, F. Caygé και A. Puech συνέταξαν ένδιαφερόντα πατερικά έγχειρίδια και μελετήματα, ό δέ I. Hausherr ένδιέτριψεν εις τά θέματα του άσκητικού και πνευματικού βίου εις τό Βυζάντιον.

Εις την Ίταλίαν έπίσης, μετά τας πολυτόμους έκδόσεις του Α. Μαι, επικρατεί έπί πολλόν χρόνον σιωπή. Κάποια κινήσις παρουσιάζεται κατά την είσοδον εις τόν παρόντα αιώνα, με κέντρον τό Τουρίνον, όπου έκδίδεται ή σειρά Corona Patrum Salesiana, και την Ρώμην με πρωτοβουλίαν του καρδινάλιου G. Mercati, ό όποιος συνέστησε την σειραν Studi e Testi, του Γρηγοριανου Πανεπιστημίου, τό όποιον σινέστησε την σειραν Textus et documenta, του Ανατολικου Ίνστιτούτου του, έκδίδοντος τά Orientalia Christiana Analecta και τά Orientalia Christiana Periodica, και άλλων συναφών ίδρυμάτων. Έγχειρίδια και μελέτας συνέταξαν μεταξύ άλλων οί P. G. Franceschini, F. Cavallera, U. Moricca, A. Catandella, A. Casamassa.

Από μιās άπόψεως ή Άγγλία προηγέθη εις την ανανέωσιν των πατερικών σπουδών κατα τοίς νεωτάτοις χρόνοις, άλλ' ή τάσις των άσχολουμένων με αυτάς εκεί ήτο κατ' αρχάς ευσεβιστική και συνέδεετο με την Ώξφορδιον κίνησιν, της όποιας και οί τρεις ήγέται Keble, Newman και Pusey ήσχολήθησαν με την μετάφρασιν ύπομνημάτισιν και μελέτην των Πατέρων, ίδρυσαντες και την σειραν Library of the Fathers. Άξιόλογα έγχειρίδιω έξεδόθησαν βραδύτερον υπό των J. Donaldson και Ch. Th. Crutwell, έπειτα δέ και άλλων. Ό Donaldson μάλιστα μετά του Α. Roberts έξέδωσαν όλα τά γνωστά τότε κείμενα των προνικαιανών πατέρων εις άγγλικήν μετάφρασιν υπό τόν τίτλον The Ante-Nicene Christian Fathers, ό J. B. Lightfoot έξέδωσε κριτικώς και έρμηνευτικώς τούς άποστολικούς πατέρας και ό J. A. Robinson συνέστησε την σειράν Texts and Documents τό 1891.

Εις τας Ήνωμένας Πολιτείας ή όλη θεολογική κίνησις εύρισκετο αρχικώς υπό την έπιρροήν της άγγλικής και τουτο συνέβαινεν ιδιαιτέρως και με την πατρολογικήν. Οί Ph. Shaff και H. Wace έξέδωσαν εις άγγλικήν μετάφρασιν κατ' έπιλογήν τούς νικαιανούς και μετανικαιανούς Πατέρας εις 28 τόμους, A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church, ή όποία κυρίως έξυληρέτησε τας σπουδαστικάς και κηρυκτικάς ανάγκας. Τό ζωηρότερον και γενικώτερον ένδιαφέρον υπεκίνησε τό έγχειρίδιον του F. J. Goodspeed.

Εις την Ρωσίαν οίσιαστική έπίδοσις εις την μελέτην των Πατέρων ήρχισε μετά την συγκίνησιν ή όποία προεκλήθη από τας μεταφράσεις δεκάδων Πατέρων, ιδίως νηπτικών, υπό του Παϊσίου Βελίτσ-

κόφσκη καὶ τῶν μαθητῶν του, τὸ δεύτερον ἡμισὶ τοῦ ιη' αἰῶνος. Τὰ μεταφραστικῶν ἔργων συνεχίσθη τὸν ἐπόμενον αἰῶνα μεθοδικώτερον, διότι ἀνελήφθη ὑπὸ τῶν θεολογικῶν ἀκαδημιῶν τῆς Ρωσίας καὶ περιέλαβε τὸ πλεῖστον τοῦ ὄγκου τῆς πατερικῆς γραμματείας. Εἰς τὴν συστηματοποίησιν τῶν σπουδῶν ἐβοήθησαν πολλὰ τὸ τρίτομον ἐγχειρίδιον τοῦ Φιλარέτου Γκουμιλέφσκη, *Ἱστορικὴ Λεξικολογία περὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας*, φθάνον μέχρι τοῦ ιβ' αἰῶνος, δεῖγμα πολυμαθείας καὶ εὐσεβείας συγχρόνως, τὰ μελετήματα τοῦ μεγάλου ἱστοριοδίφου καὶ συλλέκτου χειρογράφων — ὅχι πάντοτε κατὰ τὸν ἑντιμον — Π. Οὐσπένσκη καὶ αἱ λειτουργικαὶ ἔρευναι τοῦ Α. Δημητρίεφσκη. Ἡ ἐλπιδοφόρος αὐτῆ ἐκκίνησις διεκόπη μὲ τὴν κομμουνιστικὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1917 καὶ μετεφέρθη εἰς τὴν Ἀυσίαν. Ἐν μέσῳ τῆς ἀπαγορεύσεως ἐκτυπώσεως θεολογικῶν συγγραμμάτων εἶναι ἄδύνατον νὰ μὴ ἐπισημανθῇ ἡ καλλιέργεια τῶν πατερικῶν σπουδῶν, μὲ τὴν ὁποίαν σήμερον ἀσχολεῖται ὁ L. N. Ragiskij κ.ἄ.

Εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἂν καὶ ἡ πατρολογία ἐδιδάσκετο ὡς ἰδιαιτερον μάθημα ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1837), ἡ ἐπίδοσις εἰς τὰς σχετικὰς μελέτας ὑπῆρξε περισσότερον τυπικὴ παρά οὐσιαστικὴ. Ἐπὶ ἐκείτων ἔτη ὅλη ἡ σχετικὴ προσπάθεια ἀπέδωσε τὰ ἐγχειρίδια τοῦ Κ. Κοντογόνη εἰς δύο τόμους, τοῦ Γ. Δέρβου εἰς τρεῖς τόμους, τοῦ Ἀ. Χριστοδοῦλου καὶ τοῦ Δ. Μπαλάνου μονότομα. Ἐρευνητικῶς καὶ ἐκδοτικῶς εἰργάσθησιν οἱ Α. Δημητρακόπουλος, Γρ. Παπαμιχαήλ, Κ. Λυοβουνιώτης. Εἰς τὸν τομέα τῆς ἐρεῦνης τῆς γραμματείας τῶν βυζαντινῶν χρόνων περισσότερα ὄλων προσέφεραν οἱ Σπ. Λάμπρος, πλὴν ἄλλων καὶ μὲ τὸν κατάλογον χειρογράφων τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Κ. Σάβας, Α. Παπαδόπουλος Κερμεύς, Σ. Εὐστρατιάδης.

Δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ποτὲ εἰς τὸ παρελθὸν δὲν εὐρέθησαν εἰς τὴν ἄνθησιν αἱ πατρολογικαὶ μελέται εἰς ὅσιν εὐρίσκονται κατὰ τὴν τριακονταετίαν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου. Ἡ πατρολογία διδάσκεται ὡς ἰδιαιτερον μάθημα εἰς ὅλας τὰς θεολογικὰς σχολὰς, εἰς πολλὰς δὲ ὑφίστανται καὶ εἰδικαὶ ἔδραι. Εἰδικὰ ἰδρύματα πατερικῶν σπουδῶν καὶ ἐρευνῶν λειτουργοῦν, ἄλλα δὲ παρεμφερῆ ἰδρύματα ἀφιερῶνουν εἰς αὐτὰς μέρος τῆς δραστηριότητός των. Τὰ κέντρα ταῦτα, ἀκολουθοῦντα ἄλλωστε τὸν συρμὸν τῶν καιρῶν μας, διοργανῶνουν κατὰ καιροὺς διασκέψεις καὶ συμπόσια, ἀνά τετραετίαν δὲ συνέρχεται τὸ διεθνὲς πατρολογικὸν συνέδριον εἰς τὴν Ὁξφόρδην, αἱ εἰς τὸ ὅποιον ἀνακοινώσεις πληροῦν τὰς σελίδας τῶν τόμων τῶν *Studia Patristica* ἐκδιδομένων εἰς τὸ Βερολίνον ὡς κυρωτημάτων τῶν *Texte und Untersuchungen*. Λιθνῆς Ἑνωσις πατρολόγων, συγκρο-

τηθείσα εἰς τοὺς Παρισίους, δραστηριοποιεῖται σὺν τῷ χρόνῳ. Τὰ θεολογικὰ περιοδικὰ ἐν γένει ἀφιερώνουν ὅλον ἐν περισσώτερον χῶρον εἰς τὰς μελέτας ἐπὶ τοῦ πεδίου τούτου, ἐνῶ ἤδη ἐκδίδονται καὶ μερικὰ καθ' αὐτὸ πατρολογικά. Πολλοὶ ἀπὸ τὰς παλαιῶς σειρᾶς μελετῶν συνεχίζονται καὶ νέα ἐμφανίζονται κατὰ πυκνὰ διαστήματα. Περὶ τῶν ἐκδόσεων θὰ κάμωμεν λόγον μετέπειτα.

Εἰς τὴν ἄκρην ταύτην συνέβαλε χωρὶς ἀμφιβολίαν καὶ ἡ εἰσοδος τῶν ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων εἰς τὸ πεδίου τοῦτο συνοδευομένη ἀπὸ ἔντονον ἀμίλλαν μεταξὺ τῶν ἐρευνητικῶν κέντρων διαφόρων μοναχικῶν ταγμάτων. Ἡ σχετικὴ ἀποδέσμευσις ἀπὸ τὸν θωμισμὸν ἐσήμανε στροφὴν πρὸς τοὺς παλαιότερους Πατέρας, τὸν Αὐγουστίνον, τὸν ὁποῖον φυσικὰ δὲν εἶχον λιπσμονῆσαι ποτὲ εἰς τὴν Δύσιν, καὶ τοὺς Ἑλληνας.

Εἰς τὴν Γαλλίαν τὴν στροφὴν καθώρισεν ἡ δραστηριότης μερικῶν λαϊκῶν θεολόγων καὶ τοῦ Ἰησοῦτου H. de Lubac, ἀρνητοῦ τῆς σχολαστικῆς μεθόδου καὶ ζηλωτοῦ τῆς πατερικῆς παραδόσεως, ὁ ὁποῖος μετὰ τοῦ ἄλλου ἰησοῦτου J. Daniélou ἠγκαινίασε τὴν συλλογὴν Sources Chrétiennes, ἀποτελέσασαν πραγματικὴν σχολὴν κατάρτισεως πατρολόγων. Ἐνεφανίσθησαν καὶ ἄλλα ὄργανα πρὸς ὑποβοήθησιν τῆς ἐρευνητικῆς παραγωγῆς, τὰ Patristica Sorbonensia ὑπὸ τῶν H.-J. Marrou, ἡ Théologie τῆς θεολογικῆς σχολῆς Lyon-Fourvière, ἡ Théologie historique τοῦ Καθολικοῦ Ἰνστιτούτου Παρισίων, αἱ Études de philosophie médiéval ὑπὸ τὸν F. Gilson.

Πλὴν τῶν μνημονευθέντων ἀνωτέρω ἐνεργῶς συμβάλλουν εἰς τὴν καλλιέργειαν τῶν σπουδῶν οἱ M. Aubineau, A. Benoit, P. Courcelle, H. Crouzel, J. Darroutzès, J. Dumortier, A.-J. Festugière, J. Gribomont, A. Guillaumont, H. Hamman, Ch. Kannengiesser, J. Mondesert, J. Pagnolle, E. des Places, H.-Ch. Puech, M. Richard, M. Harl, M. Malingrey, G. Morize κ.ά. Εἰς τὴν ἀρχὴν ἰδίως τῆς κινήσεως προσέφερον πολλὰ αἱ δύο ρωσικαὶ θεολογικαὶ σχολαὶ τῶν Παρισίων τόσον διὰ τῆς προσωπικῆς τῶν καθηγητῶν τῶν ἐρεῦνης ὅσον καὶ διὰ τῆς ἀντανεκλάσεως πρὸς τοὺς ἔξω. Μεταξὺ τῶν καθηγητῶν αὐτῶν ἰδιαίτερος ἐπεδόθησαν εἰς τὰς μελέτας ταύτας οἱ C. Kern, G. Florovsky, W. Losky, B. Bobrinski.

Εἰς τὴν Γερμανίαν, μετὰ δεκαετῆ περίκου κλονισμὸν ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ πολέμου συνεχίζεται ἡ δραστηριότης με κύρια κέντρα τὴν Βόννην, τὸ Βερολίνον, τὸ Μόναχον, τὸ Μύνστερ, τὸ Σάουερν. Πλὴν τῶν παλαιῶν ὀργάνων παρουσιάσθησαν καὶ ἄλλα, ὡς εἶναι τὰ Patristische Texte und Studien ὑπὸ τοὺς K. Aland καὶ W. Schneemelcher, αἱ Bonner Beiträge zur Kirchengeschichte ὑπὸ τοὺς E. Dassmann, E.

Hegel καὶ B. Stasiewski, τὰ *Studia Patristica et Byzantina* ὑπὸ τὸν J. M. Hoeck, *Das Oestliches Christentum* ὑπὸ τὸν H. Biedermann.

Ἐντὸς τοῦ πεδίου τούτου πλὴν τῶν ἀνωτέρω καρποφόρως ἐργάζονται οἱ A. Adam, A. Andersen, H. Beck, H. v. Campenhausen, H. Dörries, W. Eltester, A. Grillmeier, A. Kapp, B. Kotter, H. Kraft, G. Kretschmar, E. Peterson, W. Völker κ.ά.

Ὁ J. Quasten κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον τῆς δραστηριότητός του εἶχε συστήσει εἰς τὴν Ὀλλανδίαν μετὰ τῆς Chr. Mohrmann τὰ *Stromata patristica et mediaevalia*, ἐκεῖ δὲ ἐδρεύει ἡ μεγάλη σειρά *Corpus Christianorum* καὶ ἄλλοι οἱ A. Sizoo, E. Dekkers καὶ ἄλλοι πατρολόγοι. Εἰς τὸ Βέλγιον οἱ Βολλανδισταὶ συνεχίζουν τὸ ἔργον τῶν ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ H. Delehay καὶ ἔπειτα τοῦ Fr. Halkin, ἄλλοι δὲ ἐρευνηταὶ ἐργάζονται ἐπὶ τοῦ εὐρυτέρου πατρολογικοῦ πεδίου. Εἰς τὴν Σουηδίαν ἐργάζονται οἱ L. Thurnberg καὶ E. Segelberg, εἰς τὰς λοιπὰς σκανδιναβικὰς χώρας ἄλλοι, εἰς τὴν Ἑλβετίαν οἱ H. U. v. Balthasar καὶ O. Culmann καὶ εἰς τὴν Αὐστρίαν ὁ E. von Ivanka καὶ ὁ H. Hunger, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀναπτύξει ζωηρὰν κίνησιν περὶ τὴν βυζαντινὴν θεολογικὴν σκέψιν εἰς τὸ Ἰνστιτοῦτον Βυζαντινῶν Σπουδῶν τῆς Βιέννης.

Ἡ κίνησις εἰς τὴν Ἰταλίαν εἶναι πλέον ζωηροτάτη, ὡς δεικνύει τὸ ἀνοιγμα νέων κέντρων, εἰς τὴν Βάριν περὶ τὸ Ἰνστιτοῦτον ἀρχαίας χριστιανικῆς γραμματείας τὸ ὁποῖον ἐκδίδει τὰ *Vetera Christianorum* ὑπὸ τὸν A. Quaquarelli, τὸν Πάνορμον, τὴν Κατάνην καὶ ἄλλοι. Εἰς τὴν Ρώμην ἐπίσης ἐμφανίζονται νέα ὄργανα, τὰ *Analecta Anselmiana* καὶ τὰ *Studi e Testi Patristici* ὑπὸ τοὺς M. Pellegrino καὶ G. Lazzati, καὶ οἱ μετὰ τούτων συνδεδεμένοι *Verbi Seniorum*, συγκροτεῖται δὲ τὸ Αὐγουστινιανὸν Ἰνστιτοῦτον εἰς κέντρον πατρολογικῶν μελετῶν, τὸ ὁποῖον ὀργανώνει ἐξειδικευμένα μαθήματα, διαλέξεις, συμπόσια καὶ ἐγκαινιάζει σειράς δημοσιευμάτων. Μεθοδικῶς ἐργάζονται εἰς τὴν Ἰταλίαν ἐπίσης οἱ V. Manucci, M. Simonetti, A. Orbe καὶ ἄλλοι.

Εἰς τὴν Μ. Βρετανίαν κατὰ τὴν τελευταίαν τριακονταετίαν καλλιεργοῦν τὴν πατρολογίαν ὁ F. L. Cross, τόσον μὲ τὴν διδαχὴν καὶ τὸ μικρὸν ἐγχειρίδιόν του ὅσον καὶ μὲ τὴν πρωτοβουλίαν του εἰς τὴν καθιέρωσιν τοῦ διεθνoῦς πατρολογικοῦ συνεδρίου, ὁ H. Chadwick, διευθύνων τὰ *Oxford Early Christian Texts*, οἱ S. L. Greenslade, E. F. Osborn, E. Amand de Mendietta, J. N. D. Kelly καὶ ἄλλοι, ἔχοντες ὄργανα τὴν *Library of History and Doctrine* καὶ τὰς *Studies in Patristic Thought*.

Εἰς τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας αἱ σπουδαὶ προωθήθησαν διὰ τῆς ἐκεῖ μεταβάσεως εἰδικῶν πατρολόγων ἀπὸ τὴν Εὐρώπην καὶ διὰ τῆς ἰδρύσεως κέντρων τὰ ὁποῖα μετὰξὺ ἄλλων ἔχουν ἔργον καὶ τὴν ἱστο-

ρίαν τῆς χριστιανικῆς θεολογίας, ὡς εἶναι τὸ Dumbarton Oaks Research Center. Εἰς τὰ Dumbarton Oaks Papers ἐμφανίζονται κατὰ καιροὺς πατρολογικαὶ μελέται ὑψηλῆς στάθμης. Ὁ J. Quasten διὰ τοῦ τρίτου ἐγχειριδίου τοῦ Patrology καὶ διὰ τῆς συστάσεως τῆς σειρᾶς Studies in Christian Antiquity συνέβαλε μέγαν εἰς τὴν κίνησιν, ὅπως καὶ ὁ M. Grant, καὶ N. G. Burghardt. Οἱ ῥώσοι G. Florovsky μὲν ἐν δίτομον ῥωσικὸν ἐγχειρίδιον περὶ τῶν Πατέρων τοῦ δ' ἡ' αἰῶνος καὶ J. Meyendorff, οἱ Ἕλληνες M. Anastos καὶ G. Bebis, καὶ ὁ Ἰουδαῖος Wolfson συμπληρῶνουν τὴν εἰκόνα περὶ τῆς δραστηριότητος ταύτης, ἡ ὁποία εἶναι ἀπλῶς ἀντιπροσωπευτικὴ.

Ἐκ τῶν εἰς τὰς κομμουνιστικὰς χώρας ἐργαζομένων δὲν εἶναι ὀρθόν νὰ παραλειθῶν ὁ ρουμᾶνος J. Coman, ὁ πολωνὸς J.-M. Szymusiak καὶ ὁ γεωργιανὸς K. Kekelidze, ὁ ὁποῖος ἔχει δημιουργήσει εἰς Τιφλίδα σπουδαῖον κέντρον ἐρευνῶν.

Τώρα πλέον ζωηρὰ καθίσταται καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ κίνησις. Προστίθεται νέα θεολογικὴ σχολὴ μὲ δύο πατρολογικὰς ἑδρας εἰς τὴν Θεσσαλονίκην καὶ συνιστᾶται ἐπίσης εἰς τὴν Θεσσαλονίκην τὸ Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ συγγραφέως τοῦ παρόντος ἔργου, τὸ ὁποῖον ἐκδίδει τὴν σειρὰν Ἀνάλεκτα Βλατάδων καὶ τὸ ἑξαμηνιαῖον περιοδικὸν Κληρονομία καὶ ὀργανώνει συμπόσια καὶ σειρὰς ἐξειδικευμένων μαθημάτων καὶ ἄλλα δὲ συγγενῆ ὄργανα προσφέρονται διὰ τὴν δημοσίευσιν πατρολογικῶν μελετῶν. Πλείους θεολόγων καὶ φιλολόγων ἐργάζεται ἐπὶ τοῦ πεδίου τούτου, οἱ K. Μπόνης, Π. Χρήστου, Β. Τατάκης, Ἀ. Φυτράκης, Ἰ. Καλογήρου, Ἰ. Ρωμανίδης, Ἀ. Θεοδώρου, Σ. Παπαδόπουλος, Β. Δεντάκης, Δ. Τσάμης, Σ. Σάκκος, Θ. Ζήσης, Β. Ψευτογκᾶς, Ἡ. Μουτσούλας, Κ. Δρατσέλλας, Γ. Μεταλληνὸς κ.ά.

Κατὰ δευτερον λόγον ἡ μεταβολὴ τῶν μέσων τοῦ 19' αἰῶνος παρατηρεῖται εἰς τὸ ἐκδοτικὸν ἔργον, τὸ ὁποῖον συνεχίζεται ἀμείωτον. Τώρα αἱ κριτικαὶ ἀπαιτήσεις αὐξάνονται καὶ θεωρεῖται ἀναγκαῖον νὰ ὑπερκερασθῆ ἢ ἤδη κατὰ τὴν συγκρότησιν τῆς ἀπρηχαιωμένη συλλογῆ τοῦ Migne, ἡ ὁποία πάντως εἰς πείσμα τῶν περιφρονητῶν τῆς ἐξακολουθεῖ νὰ ζῆ. Ὅπωςδὴποτε ἀρχίζει μία σειρά ἐκδόσεων περισσότερον ἐπιμελημένων, ἰδίως ὡς πρὸς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου. Εἶναι πολὺ παράδοξον πόσον μεγάλη σημασία δίδεται τώρα εἰς τὸ γράμμα, ἐνῶ ἄλλοτε ἐδίδετο μεγαλυτέρα εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ κειμένου. Συγκεντρώνονται μὲ ἐπιμονὴν περισσότερα χειρόγραφα, κατὰ τὸ δυνατὸν δὲ τὸ σύνολον τῶν σωζομένων εἰς ἑκάστην περίπτωσιν χειρογράφων, παραβάλλονται ταῦτα μετὰ προσοχῆς, κυταρτίζεται τὸ γενεαλογικὸν τῶν δένδρον, καὶ παραδίδεται κείμενον τόσον καθαρὸν,

ὥστε κατὰ τὸ πλεῖστον νὰ δύναται νὰ προβάλῃ ἀξιῶσεις ταυτότητος μὲ τὸ ἐξεληθὲν ἀπὸ τὸν κάλαμον τοῦ συγγραφέως. Ἐνίοτε δμως ἡ τεχνικὴ ὑπερεκχειλίζει καὶ κατυπνίγει τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὰ οὐσιωδέστερα προβλήματα.

Σημειωτέον ὅτι ἡ ἐπέκτασις τῆς μελέτης καὶ εἰς ἄλλους, ἀθίκτους κατὰ τὸ παρελθὸν γραμματειακοὺς χώρους, τὸν κοπτικόν, τὸν αἰθιοπικόν καὶ τὸν ἀραβικόν, ὠλοκλήρωσε τὴν ἐκδοτικὴν προσπάθειαν.

Ἡ ἀκαδημία τῆς Βιέννης ἀνέλαβε τὴν ἐξ ἀρχῆς ἐκδοσιν τῶν Λατίνων συγγραφέων εἰς τὸ *Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latini*, τὸ ὁποῖον ἐγκαινισθὲν τὸ 1864 συνεχίζεται ἀκόμη. Εἰς ὀλοκλήρωσιν ἡ πρωσικὴ ἀκαδημία ἀνέλαβε τὴν ἐκδοσιν τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων εἰς τὴν συλλογὴν *Griechische Christliche Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderten*, ἐγκαινισθεῖσαν τὸ 1897 καὶ συνεχιζομένην ἀκόμη, καὶ μάλιστα πέρα τοῦ προκαθορισθέντος χρονικοῦ ὁρίου.

Ἦδη ἐνωρίτερον εἶχον ἐκδοθῆ εἰς τὴν Βόννην οἱ βυζαντινοὶ ἱστορικοί, τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενον ἐφύπτεται τῆς πατερικῆς γραμματείας.

Τὸ 1903 ἠγκαινιάσθη εἰς τὴν Louvain ἡ σειρὰ *Corpus scriptorum christianorum orientalium* ὑπὸ τοὺς J. B. Chabot, J. Quich, H. Hyvernat, B. Carro de Vaux, J. Forget καὶ βραδύτερον R. Draguet, ἡ ὁποία διηρέθη εἰς τμήματα, συριακόν, κοπτικόν, ἀραβικόν, ἀρμενικόν, γεωργιανόν, αἰθιοπικόν, ἐνῶ συγχρόνως ἤρχισεν ἡ ἐκδοσις τῆς *Patrologia orientalis* ὑπὸ τῶν R. Graffin καὶ F. Nau.

Νέα σειρὰ διὰ τοὺς λατίνους συγγραφεῖς συνεστήθη ὑπὸ τὸν E. Dekkers εἰς τὴν μονὴν Steenbrugge τῆς Ὀλλανδίας ὑπὸ τὸν τίτλον *Corpus Christianorum*, ἡ ὁποία ἔχει προχωρήσει μὲ μεγάλην ταχύτητα.

Τὸ 1942 ἠγκαινιάσθη ἡ ἐκδοσις κειμένων *Sources Chrétiennes* εἰς Παρισίους μὲ τὴν πρωτοβουλίαν τῶν H. de Lubac καὶ J. Daniélou. Ἡ ἀρχικὴ ἐπιδίωξις ἦτο νὰ δώσουν εἰς τὸ εὐρὺ ἀναγνωστικόν κοινὸν καλὰς γαλλικὰς μεταφράσεις καὶ παραλλήλως στερεότυπα κείμενα, ἀλλ' ἐν συνεχείᾳ ἡ βελτίωσις ὑπῆρξε τοιαύτη ὥστε νὰ προσφέρουν ἄριστα κείμενα μετὰ σχολιασμοῦ καὶ ἐμπεριστατωμένων εἰσαγωγῶν. Ἡ ἐκδοσις, ἐπεκτεινομένη εἰς Ἑλληνας καὶ Λατίνους ἐνίοτε δὲ καὶ Σύρους, ἔχει ἤδη φθάσει εἰς τοὺς 250 περίπου τόμους.

Ἡ συλλογὴ Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἐγκαινισθεῖσα τὸ 1972 εἰς τὴν Θεσσαλονίκην ὑπὸ τοὺς Π. Κ. Χρήστου, Σ. Σάκκου, Θ. Ζήσην καὶ Β. Ψευτογκᾶν, προσφέρει πλὴν τῆς μεταφράσεως κείμενον, ἐνίοτε κριτικόν, καὶ εἰσαγωγὴν.

Ἄλλαι μικραὶ συλλογαὶ ἀνεφέρθησαν ἀνωτέρω καὶ θὰ μνημονευθοῦν περαιτέρω εἰς τὸν βιβλιογραφικὸν πίνακα.

Ἐκ τῶν μεμονωμένων ἐκδόσεων ἀξιόλογοι εἶναι ἢ τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ὑπὸ τοῦ W. Jaeger καὶ μαθητῶν του, τῶν πρακτικῶν τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων ὑπὸ τοῦ E. Schwartz καὶ ἔπειτα τοῦ J. Straub, τῶν ὕμνων τοῦ Ρωμανοῦ δις, πρῶτον ὑπὸ τοῦ N. Τωμαδάκη καὶ τῶν μαθητῶν του, ἔπειτα ὑπὸ τῶν P. Maas καὶ K. Τρυπάνη, τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ ὑπὸ τοῦ Π. Κ. Χρήστου καὶ μαθητῶν του εἰς πέντε τόμους.

Γ'. ΜΕΘΟΔΙΚΗ ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Τὰ πατερικὰ κείμενα, ὅπως ὅλα τὰ λογοτεχνικά προϊόντα τοῦ ἀπωτάτου παρελθόντος, λόγῳ τῆς φθορᾶς τὴν ὁποίαν ὑπέστησαν ἐκ τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἐπισυμβάσης ἀλλαγῆς τρόπων σκέψεως, ὑποβάλλονται σήμερον εἰς διπλὴν ἐπεξεργασίαν, τὴν ἐπανορθωτικὴν καὶ τὴν ἀξιολογικὴν. Ἐκείνην ἢ ὁποῖα τὰ ἐπαναφέρει ἐκ νέου εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν κατὰστασιν καὶ ἐκείνην ἢ ὁποῖα ἐξάγει ἀπὸ αὐτὰ τὸ πραγματικὸν τῶν νόημα.

Ἡ πρώτη ἐπιδιώκει νὰ ἀποκαταστήσῃ τὸ κείμενον εἰς τὴν μορφήν κατὰ τὴν ὁποίαν ἐξῆλθεν ἀπὸ τὸν κάλιμον τοῦ συγγραφέως, ἐν τούτῳ εἶναι δυνατόν καὶ ὅσον εἶναι δυνατόν, ἄλλως εἰς μίαν καθαρὰν καὶ ἀποδίδουσαν νόημα μορφήν. Οὕτω προσφέρει εἰς τοὺς εἰδικοὺς ἐπιστήμονας καὶ τὸ εὐρὺ ἀναγνωστικὸν κοινὸν ὕλην καθαρὴν ἀπὸ τὰ παράσιτα καὶ τὰς προσθέτους οὐσίας αἱ ὁποῖαι ἐπέκθησαν εἰς αὐτὴν κατὰ τὴν ροὴν τῶν χρόνων.

Ἡ δευτέρα εἶναι κατ' οὐσίαν ἐρμηνευτικὴ καὶ εἶναι ἀπαραίτητος λόγῳ τῆς ἐπισυμβάσης ἐν τῷ μεταξὺ σοβαρᾶς ἢ μικρᾶς μεταβολῆς τῆς γλωσσικῆς ἐκφράσεως, τῆς ὀρολογίας, τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν καταστάσεων. Οὕτω προσφέρει τὸ ὑλικὸν τῶν παλαιῶν συγγραφέων ἀναδιατυπωμένον κατὰ τὴν ἄποψιν τῶν ἐκάστοτε ἐρμηνευτῶν του. Ἐνῶ ἡ ἀποκατάστασις τοῦ κειμένου πραγματοποιεῖται ἅπαξ κατὰ τὴν ἐκ τῶν χειρογράφων ἀρχικὴν μεταφορὰν αὐτοῦ εἰς τὸν τύπον, ἢ ἐπαναλαμβάνεται μὲν πρὸς ἐπίτευξιν καλυτέρου κειμένου, ἀλλὰ σπανίως, ἢ ἀξιολόγησις διενεργεῖται διηλεκτῶς, διότι ὑπάρχουν πολλοὶ μελετηταὶ οἱ ὁποῖοι συμβαίνει νὰ εὐρίσκουν ἄλλο νόημα εἰς τὸ μελετώμενον κείμενον. Φυσικὰ ἢ διαδικασίᾳ αὐτὴ παρεισάγει ὑποκειμενικά στοιχεῖα εἰς τὴν ἀξιολογικὴν ἐρμηνείαν καὶ ἡ σκέψις τοῦ συγγραφέως ὑφίσταται μεταποιήσιν. Συνοπτικὸς τρόπος ἐρμηνείας, καὶ μάλιστα πιστότατος, εἶναι ἡ μετάφρασις, ὅπου μόλις εἶναι δυνατόν νὰ εἰσαχθοῦν ξένα σκέψεις εἰς τὸ κείμενον, ἀλλὰ συχνότατα αὕτη δὲν εἶναι ἀρκετὴ.

I. Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

α. *Ἀνάγκη κριτικῆς τοῦ κειμένου*

Ἄν λάβωμεν ὁποιονδήποτε ἀπὸ τὰ 7 βασικά χειρόγραφα διὰ τῶν ὁποίων παραδίδεται ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τοῦ Εὐσεβίου, θὰ παρατηρήσωμεν ὅτι εἰς πολλά σημεῖα τὸ κείμενον δὲν δίδει νόημα, διότι εἶναι παρεφθαρμένον. Ἄν ὁμως λάβωμεν ὁποιονδήποτε ἔντυπον ἔκδοσιν αὐτῆς θὰ ἴδωμεν ὅτι εἰς ὅλα τὰ ὡς ἄνω σημεῖα τὸ κείμενον δίδει κάποιον νόημα. Ἡ διαδικασία, διὰ τῆς ὁποίας ἀπὸ 7 χειρόγραφα μὲ πολυάριθμα ἐφθαρμένα καθ' ἕκαστον χωρία φθάνομεν εἰς μίαν ἔκδοσιν μὲ κείμενον συνεπὲς καὶ ὑγιές, καλεῖται κριτικὴ τοῦ κειμένου.

Ἡ φιλολογικὴ αὐτὴ διαδικασία, διὰ πρώτην φοράν εἰς τὴν ἱστορίαν ἐφηρμόσθη ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας γραμματικούς τῶν ἀλεξανδρινῶν χρόνων, κατ' ἀρχὴν δὲ εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν πόλιν τῆς Ἀλεξανδρείας, ὅπου ἐπίσης βραδύτερον ἐπρόκειτο νὰ ἐφαρμοσθῆ καὶ εἰς τὸ χριστιανικὸν ἔδαφος ὑπὸ τοῦ Ὀριγένους, μὲ μίαν τελειοποιημένην μάλιστα μέθοδον. Ἀναπτυσσομένη διαρκῶς κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, κυρίως ἀφ' ὅτου ἡ παλαιογραφία διεμορφώθη εἰς ἴδιον κλάδον ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης, ἀπὸ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἐφθασεν εἰς ὑψηλά ἐπίπεδα ἀποδόσεως.

Τὸ ὑλικὸν ἐπὶ τοῦ ὁποίου οἰκοδομεῖται ἡ κριτικὴ προσφέρεται ἀπὸ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν, τόσον τὴν ἄμεσον ὡσον καὶ τὴν ἔμμεσον. Ὑπάρχουν βεβαίως περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας ἡ ἔμμεσος παράδοσις, δηλαδή τὰ χειρόγραφα τὰ ὁποία διατηροῦν τὸ κείμενον εἰς τὸ πρωτότυπον, εἶναι τόσον πλουσία, ὥστε νὰ μὴ παρίσταται ἀνάγκη προσφυγῆς εἰς τὴν ἔμμεσον, τὴν συνισταμένην ἀπὸ μεταωρύσεις, ἀλλὰ συνήθως δὲν εἶναι τόσον πλουσία.

Δὲν θὰ ὑπῆρχεν ἀνάγκη τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου ἐὰν τὰ πατερικά συγγράμματα διεσώζοντο δι' αὐτογράφων χειρογράφων ἢ τουλάχιστον δι' ἀντιγράφων τὰ ὁποία εἶχον παραβληθῆ μὲ τὰ αὐτόγραφα. Ὡς αὐτόγραφα δὲ πρέπει νὰ θεωροῦνται ὅχι μόνον ὅσα προέρχονται ἀπὸ τὴν χεῖρα τοῦ συγγραφέως ἀλλὰ καὶ ὅσα ἐγράφησαν δι' ἄλλου προσώπου ἐπεθεωρήθησαν δὲ ἀπὸ τὸν συγγραφέα. Ἀλλά, παρ' ὅλον ὅτι εἰς τὸν τομέα τοῦτον ἡ κατάστασις δὲν εἶναι ὁμοίω μὲ τὴν τῶν κλασικῶν κειμένων, ὅπου τὰ ἀρχαιότατα χειρόγραφα ἀπέχουν ἐξ ἢ δέκα αἰῶνας ἀπὸ τὰ αὐτόγραφα, χειρόγραφα τῆς ἀνωτέρω μορφῆς, ἴτοι αὐτόγραφα ἢ παραβεβλημένα μὲ τὸ αὐτόγραφον ἢ ἐπιθεωρημένα, εἶναι σπανιώτατα καὶ ἀνήκουν εἰς τοὺς τελευταίους χρονολογικῶς συγγραφεῖς.

Τὸ ὅτι εἶναι ἀναγκαῖα ἡ κριτικὴ διαδικασία, εἶναι εὐλόγον

είναι ἀναγκαῖα, διότι πᾶν χειρόγραφον διαφέρει ἀπὸ τὸ πρότυπόν του λόγῳ ἐπισυμβάσης παραφθορᾶς. Κανὲν χειρόγραφον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μεταγραφῆ ἀλάνθαστον, ἐκτὸς ἂν πρόκειται περὶ πολὺ συντόμου κειμένου καὶ ὁ ἀντιγραφεὺς διώρθωσε προσεκτικῶς τὰ σφάλματά του. Βασικῶς ἡ κριτικὴ τοῦ κειμένου εἶναι λαθολογία, ἥτοι ἐπιστήμη ἐπισημάνσεως, αἰτιολογήσεως, κατατάξεως καὶ διορθώσεως τῶν λαθῶν τῶν χειρογράφων. Ὑπάρχουν ὁμως καὶ ἐξ ἄλλων λόγων προκλήθεισαι παραφθοραὶ. Τὸ χειρογράφως παραδιδόμενον κείμενον εἶναι ἀσθενές, πρέπει νὰ γίνῃ διάγνωσις τῆς ἀσθενείας του καὶ νὰ θεραπευθῆ. Φυσικὰ δὲν διακρίνονται ὅλα τὰ λάθη μὲ τὴν ἰδίαν εὐκολίαν καὶ ὁ ἀναλαμβάνων τὴν σχετικὴν ἔρευναν πρέπει νὰ εἶναι ἄριστος γνώστης τῆς παλαιογραφίας, τῆς γλώσσης κατὰ τὴν ἱστορικὴν τῆς πορείαν, τοῦ ὕφους τοῦ οἰκείου συγγραφέως, τῆς ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας. Παραφθορὰ ἢ ὁποῖα εἰς τὴν συνέχειαν ἔχει ἐκ νέου παραφθαρῆ εἶναι ἀδύνατον σχεδὸν νὰ διορθωθῆ ὑπὸ τῆς συνήθους συνθήκας.

Ἡ ἐκ λαθῶν παραφθορὰ ὀφείλεται εἰς τὸν ἀντιγραφέα. Εἶναι φαινόμενον τὸ ὁποῖον παρατηρεῖται καὶ σήμερον καὶ τοῦ ὁποῖου εἶχον σαφῆ συνειδήσιν ἐπίσης οἱ παλαιοί, ἐξ οὗ καὶ ὁ Εἰρηναῖος, συμφώνως πρὸς παράθεμα ἐκ τοῦ ἀπολεσθέντος ἔργου του *Περὶ ἡγδοάδου* εἰς τὸν Ἰερώνυμον, ἐξορκίζει τὸν ἀντιγραφέα τοῦ βιβλίου νὰ παραβάλλῃ ἐπιμελῶς καὶ διορθώσῃ τὸ ἀντιγραφον βάσει τοῦ προτύπου¹. Τὰ ὑποκειμενικὰ αὐτὰ λάθη προκαλοῦνται ἀπὸ τοὺς ἐξῆς παράγοντας.

α) Τὴν ἀδυναμίαν τοῦ ἀντιγραφῆως νὰ ἀναγνώσῃ ὀρθῶς ὀρισμένας λέξεις ἐξ αἰτίας τῆς ὁμοιότητος αὐτῶν μὲ ἄλλας κατὰ τὸ σχῆμα ἢ τῆς βραχυγραφικῆς μορφῆς των. Ἡ ἔλλειψις διαχωρισμοῦ τῶν λέξεων ἀπ' ἀλλήλων καὶ τονισμοῦ διηκούλυε πολλάκις τὴν σύγχυσιν. Κατὰ τὴν παλαιότεραν ἐποχὴν μὲ τὴν ἄτονον μεγαλογράμματον γραφὴν ἢ λέξις ΑΛΛΑ ἦτο δυνατόν νὰ ἀναγνωσθῆ εἴτε ὡς ἀλλὰ εἴτε ὡς ἄλλα εἴτε ὡς ἀλλ' ἄ. Ἐξ ἄλλου ἢ κατὰστασις τῆς ὕλης ἐπὶ τῆς ὁποίας ἦτο ἐγγεγραμμένη ᾧδήγει ἐνίοτε εἰς παρανομιγνώσεις. Ὅσάκις ἐπὶ παραδείγματι αἱ γραμμαὶ τῶν ὀριζοντίων ἰνῶν τοῦ παπύρου ἦσαν ἐντονοὶ ὀρισμένα γράμματα ἐλάμβανον διάφορον τῆς ἀρχικῆς των μορφῆν. Ἡ λέξις ΟCΤΑ μὲ τὴν παρεμβολὴν τῶν γραμμῶν τοῦ παπύρου ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ ὡς ΘΕΤΑ.

Γενικῶς κατὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλον τρόπον ἐγένετο συχνάκις σύγχυσις εἰς μὲν τὴν μεγαλογράμματον γραφὴν μεταξὺ τῶν γραμμάτων

Α	Δ	Λ		Θ	Ο	C	Ε		Κ	ΙC		
Μ	Λ	Α							Τ	Ψ		
Ι	Γ	Τ		Η	ΙC		Η	Π		ΤΤ	Π	

¹ *De Viris illustribus* 38, «adjuro te, qui transcribis librum istum... ut conferas, postquam transcripseris, ut emendes illum ad exemplar, unde scripsisti, diligentissime».

εἰς δὲ τὴν μικρογράμματον γραφὴν τῶν γραμμάτων κ (=β) κ μ υ |
 λι μ | η κ α ω α ευ | ευ ω

β) Τὴν ἀδυναμίαν τοῦ ἀντιγραφέως νὰ ἀναγνώσῃ τὸ κείμενον ὀρθῶς ἐξ αἰτίας ἀγνοίας παλαιῶν γραμματικῶν τύπων οἱ ὁποῖοι εἶχον ἐκλείπει ἐν τῷ μεταξύ, λέξεων τεθεισῶν εἰς ἀχρησίαν, ἀγνώστων κυρίων ὀνομάτων. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ὁ ἀντιγραφεὺς ἐνεργεῖ ἀσυνειδήτως διορθωτικὴν μεταβολήν.

γ) Τὴν ἀδυναμίαν τοῦ ἀντιγραφέως νὰ ἀναγνώσῃ τὸ κείμενον ὀρθῶς λόγῳ στιγματίας ἀφαιρέσεως τῆς σκέψεώς του. Οὕτω προέρχονται ἡ λιπογραφία ἢτοι ἡ παράλειψις λέξεως ἢ λέξεων, ἡ ἀπλογραφία ἢτοι ἡ ἀπαξ ἔγγραφὴ λέξεως ἢ ὁποῖα ὑπάρχει δις εἰς τὸ κείμενον, ἡ διττογραφία ἢτοι ἡ ἔγγραφὴ δύο φορές μιᾶς λέξεως ἢ φράσεως ἢ ὁποῖα ὑπάρχει ἀπαξ, ἡ μετάθεσις λέξεων ἀπὸ τῆς ἰδικῆς των εἰς ἄλλην θέσιν. Δι' ὅλας τὰς περιπτώσεις αὐτάς ὁ ἀντιγραφεὺς ἐνεργεῖ ἀσυνειδήτως μὲ κίνητρα τὴν ὁμοιότητα μιᾶς λέξεως ἢ φράσεως εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος τοῦ στίχου ἢ τῆς περιόδου καὶ ἄλλα παρόμοια.

δ) Τὴν πρόθεσιν τοῦ ἀντιγραφέως νὰ διορθώσῃ τὸ κείμενον. Τοῦτο δύναται νὰ συμβῆ εἴτε ἐκ τοῦ λόγου ὅτι συναντῶν μικρὸν σχόλιον εἰς τὸ περιθώριον ἢ ἄνωθι τοῦ στίχου ἐκλαμβάνει τοῦτο ὡς ἀνήκον εἰς τὸ πρωτότυπον εἴτε ἐκ τοῦ λόγου ὅτι ἀντιλαμβάνεται σφάλμα τοῦ συγγραφέως. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ἔχομεν ἀσυναίσθητον παρεμβολὴν κειμένου, δύναται ὁμοίως ἢ παρεμβολὴ νὰ εἶναι αὐτοῦ τούτου τοῦ ἀντιγραφέως, ὁπότε ἔχομεν νοθείαν τοῦ κειμένου. Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν ἔχομεν ἐνσυνείδητον διορθώσιν σφάλματος, τὸ ὁποῖον δυνατόν νὰ εἶναι πραγματικὸν ἢ φανταστικὸν διὰ τὸν ἀντιγραφέα. Ἐννοεῖται ὅτι εἰς τὴν περίπτωσιν διορθώσεως πραγματικοῦ σφάλματος εἶναι ἀδύνατος ἢ εὐρεσις τοῦ ἐσφαλμένου πρωτοτύπου, ἐκτὸς ἐὰν τοῦτο διατηρῆται εἰς τι χειρόγραφον.

Ἄλλης μορφῆς παραφθορὰ προέρχεται ἀπὸ ἐξωτερικοὺς λόγους, ὅπως εἶναι ἡ καταστροφή μέρους τοῦ χειρογράφου, ὁπότε παρατηροῦνται εἰς τὸ κείμενον κενά.

ΠΙΝΑΞ ΟΡΟΛΟΓΙΑΣ
ΣΧΕΤΙΚΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗΝ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Διά τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς καταστάσεως τοῦ κειμένου καὶ τῶν μεθόδων τῆς ἐπεμβάσεως εἰς αὐτὸ χρησιμοποιοῦνται ὑπ' ἄλλων οἱ καθιερωμένοι λατινικοὶ — ἢ ἑλληνικοὶ ὑπὸ λατινικὴν μορφήν — ὄροι, ὑπ' ἄλλων ὄροι τῆς οἰκείας γλώσσης. Ἀκολουθεῖ πίναξ τῶν λατινικῶν ὄρων.

add(idit)	προσέθεσεν
apparatus criticus	κριτικὸν ὑπόμνημα εἰς ἔκδοσιν κειμένου
archetypus	ἀρχέτυπος κῶδιξ
codex descriptus	περιγεγραμμένος κῶδιξ
codex optimus	ἄριστος κῶδιξ
codex unicus	μοναδικὸς κῶδιξ
collatio	παραβολὴ χειρογράφων
combinatio	συνδυασμὸς
coni(ecit)	εἴκασεν
conjectio	εἰκασία πρὸς διόρθωσιν κειμένου
constitutio textus	ἀποκατάστασις κειμένου
contaminatio	ἀλλοίωσις
corruptio	παραθορὰ κειμένου
crux	σταυρὸς, ἀδυναμία ἀποκαταστάσεως
del(evit)	ἐξωβέλισεν
divinatio	μάντευσις, ἔμπνευσις
editio critica	κριτικὴ ἔκδοσις
eliminatio	ἀχρήστευσις γραφῆς
emendatio	διόρθωσις
errores	λάθη
conjunctivi	λάθη συζευκτικά, συνδέοντα κώδικας
peculiares	λάθη ἀτομικά
separativi	λάθη διαζευκτικά, χωρίζοντα κώδικας
significativi	λάθη σημαντικά
examinatio	ἐξέτασις τοῦ προκύψαντος κειμένου
exemplar	πρότυπος ἀντιγραφόμενος κῶδιξ
hyparchetypus	ὑπαρχέτυπος κῶδιξ
interpolatio	παρεμβολὴ εἰς κείμενον
interpretatio	ἐρμηνεία
lacuna	κενὸν
lectio	ἀνάγνωσις, γραφή
locus suspectus	χωρίον ὑποπτον
parentes	γονεῖς κώδικων
recensio	ἀπογραφὴ κειμένου
reconstructio	ἀνασυγκρότησις κειμένου ἀρχετύπου
selectio	ἐπιλογή πιθανῆς γραφῆς
stemma	στέμμα
textus receptus	παριδεδεγμένον κείμενον

β. Φάσεις κριτικῆς τοῦ κειμένου

Παλαιότερον διεκρίνοντο δύο φάσεις τῆς πορείας τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου, αἱ ὁποῖαι ἐχωρακτηρίζοντο μέ τοὺς λατινικοὺς ὄρους *recensio* καὶ *emendatio*, ἀπογραφή καὶ διόρθωσις. Ἐπειδὴ ὁ δεῦτερος ὄρος δὲν ἐκάλυπτεν ἐννοιολογικῶς ὅλον τὸν χῶρον τῆς ἐρεῖνης, ἐχρησιμοποιήθη βραδύτερον ἀντ' αὐτοῦ ὁ ὄρος *examinatio*, ἐξέτασις. Ἡ ἀλήθεια ὁμῶς εἶναι ὅτι αἱ φάσεις εἶναι περισσότεραι καὶ οἱ ὄροι οὗτοι εἶναι ἀνεπαρκεῖς πρὸς κάλυψιν ὄλων αὐτῶν.

1. *Ἀναζήτησις καὶ περιγραφή τῶν μαρτύρων*. Ὡς εἶδομεν, οἱ μάρτυρες ἑνὸς κειμένου δυνατὸν νὰ εἶναι χειρόγραφα περιέχοντα τοῦτο ὀλόκληρον, ἀποσπάσματα εἰς ἀνθολογία, παραθέματι εἰς μεταγενεστέρους συγγραφεῖς, μεταφράσεις εἰς ξένας γλώσσας. Εἰς μίαν ἐπιμελημένην ἐκδοσιν πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν καὶ ἐξασφαλισθοῦν ὅλοι οἱ μάρτυρες, ἀλλ' ὅταν οὔτοι, ὅπως συμβαίνει μέ τὰ ἔργα εἰρείας κυκλοφορίας, εἶναι πολυάριθμοι, ἀνερχόμενοι εἰς ἑκατοντάδας καὶ χιλιάδας, τοῦτο εἶναι κοπιωδέστατον καὶ ἴσως ἐπιζήμιον, διότι ἐπιδραβύνει τὸ ἔργον. Ἐνίοτε τὸ μέσον καθίσταται σκοπὸς καὶ ἀντὶ τοῦ κειμένου στόχος γίνονται οἱ μάρτυρες τοῦ κειμένου. Ὅταν ἐπίσης οἱ μάρτυρες τῆς ἀμέσου παραδόσεως εἶναι ἐπαρκεῖς ---ποσοτικῶς ἢ ποιτικῶς--- εἶναι περιττὴ ἢ λεπτομερῆς ἐξέτασις τῶν ὑπαρχόντων μαρτύρων τῆς ἐμμέσου παραδόσεως. Εἰς πάπυρος τοῦ γ' αἰῶνος μ.Χ. θὰ ἦτο προτιμότερος ἀπὸ δέκα ξένας μεταφράσεις τοῦ ἰδίου κειμένου, ἂν αὗται εἶναι μεταγενέστεραι τοῦ ε' αἰῶνος. Ἡ προσοχή ἢ ὁποῖα θὰ δοθῇ εἰς τὴν ἔμμεσον παράδοσιν κειμένων μέ πτωχὴν μαρτυρίαν, ὅπως εἶναι ἐπὶ παραδείγματι οἱ Ἀποστολικοὶ Πατέρες, εἶναι διάφορος ἀπὸ ἐκείνην ἢ ὁποῖα θὰ δοθῇ εἰς τὴν ἔμμεσον παράδοσιν μέ πλουσιωτάτην μαρτυρίαν, ὅπως εἶναι οἱ Καππαδόκαι. Ἐξ ἄλλου διάφορος εἶναι ἢ ἔρευνα διὰ τὴν ἀνεύρεσιν τῶν στοιχείων τῆς ἐμμέσου παραδόσεως ἀπὸ τὴν ἀπαιτουμένην ὡς πρὸς τὴν ἀμεσον. Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν ὅλον τὸ πρόβλημα εἶναι ἢ ἐξασφάλισις τῶν χειρογράφων κωδίκων οἱ ὁποῖοι περιέχουν τὸ κείμενον.

Ἄλλοτε ἀνελαμβάνοντο ὀλόκληροι ἐκστρατεῖαι διὰ τὴν ἀναζήτησιν χειρογράφων. Σήμερον τὸ ἔργον τοῦτο διευκολύνεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξιν καταλόγων δι' ὅλας σχεδὸν τὰς συλλογὰς χειρογράφων καὶ ἀπὸ τὴν λειτουργίαν ἀρχείων μικροταινιδῶν χειρογράφων εἰς εἰδικὰ κέντρα ἐρευνῶν τὰ ὁποῖα ἀφοδιάζουν τοὺς ἐνδιαφερομένους μέ ἀντίγραφα. Τὸ ἀρχεῖον τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν Θεσσαλονίκης, περιέχον μικροταινίας τῶν κωδίκων ὄλων τῶν μοναστηρίων τοῦ Ἁγίου Ὄρους, πλὴν τῆς Μεγίστης Λαύρας, ἢ ὁποῖα

δὲν ἐπέτρεψεν ἕως τώρα τὴν φωτογράφησιν τῆς συλλογῆς τῆς, καλύπτει ἓνα ἀπὸ τοὺς πλουσιωτέρους ἐν προκειμένῳ καὶ δυσπροσιτωτέρους χώρους. Ὑφίστανται ἐλάχιστοι ἀκόμη στεγανοὶ χώροι, ἰδιαιτέρως εἰς βιβλιοθήκας τῶν ὀλοκληρωτικῶν χωρῶν.

Οὕτω, ἐνῶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς ἀναζητήσεως κωδίκων δὲν παρατηροῦνται δυσκολίαι, ἡ περιγραφή αὐτῶν δὲν δύναται πάντοτε νὰ ἀρκεσθῆ εἰς τὰ στοιχεῖα τῶν ὑφισταμένων καταλόγων. Ἡ περιγραφή πρέπει νὰ ἐπεκτείνεται εἰς τὸ σχῆμα τῶν κωδίκων, τὴν γραφικὴν ὕλην, τὸ εἶδος γραφῆς, τὰ περιεχόμενα, τὰς σημειώσεις, τὴν χρονολογίαν. Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τῶν κωδίκων ἔχει μεγάλην σπουδαιότητα διὰ τὴν κριτικὴν τοῦ κειμένου, ἐπειδὴ δὲ ἡ κατὰ προσέγγισιν χρονολόγησις τῶν γενικῶν καταλόγων εἶναι συχνάκις ἐπισφαλῆς, ἀπαιτεῖται κατὰ περιστάσεις νέα προσπάθεια, διὰ μὲν τὰ ἀπὸ τοῦ 19' αἰῶνος καὶ ἐξῆς χαρτῶα βάσει τῶν ὑδατίνων γραμμῶν αἱ ἀπολαί εἶναι μελετημένα καὶ ἐξακριβωμένα, διὰ δὲ τὰ παλαιότερα βάσει τῆς τεχνοτροπίας τῆς γραφῆς καὶ ἄλλων στοιχείων.

Ἡ ἐπιστήμη τῆς παλαιογραφίας καὶ κωδικολογίας εἶναι ὁδηγὸς εἰς τὸ ἔργον κατὰ τὴν φάσιν ταύτην.

2. *Κατάταξις τῶν μωτύφων.* Ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ χρησιμοποιοῦνται ἀκόμη τρεῖς μέθοδοι διὰ τὴν κριτικὴν τοῦ κειμένου. Πρώτη εἶναι ἡ μέθοδος τῆς ἐργασίας βάσει τοῦ παραδεδεγμένου κειμένου. Ὅταν πρόκειται περὶ λαϊκωτέρας ὑφῆς ἐκδόσεων λαμβάνεται ὡς βᾶσις τὸ κείμενον τῆς κατὰ γενικὴν ὁμολογίαν καλυτέρας κριτικῆς ἐκδόσεως, ἐπιφέρονται εἰς τοῦτο μερικαὶ μεταβολαὶ διὰ παραβολῆς ὠρισμένων χειρογράφων ἢ κατ' εἰκασίαν. Παλαιότερον ὁ σεβασμὸς πρὸς τὸ παραδεδεγμένον κείμενον (*textus receptus*) ἦτο τόσον βαθύς, ὥστε σπανίως ἐτόλμα κανεὶς νὰ προβῆ εἰς βελτίωσίν του, τὸ φαινόμενον δὲ τοῦτο συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐπιβράδυνσιν τῆς τελειοποιήσεως τῶν μεθόδων τῆς κριτικῆς ἐπεξεργασίας.

Λευτέρη εἶναι ἡ μέθοδος τῆς ἐργασίας βάσει τοῦ καλυτέρου κώδικος ἢ τῆς καλυτέρας οἰκογενείας κωδίκων. Βεβαίως εἶναι φυσικὸν ὅτι κατὰ γενικὸν κανόνα τὰ καλύτερα χειρόγραφα εἶναι τὰ ἀρχαιότερα, διότι κατὰ τεκμήριον μέχρις αὐτῶν ἔχουν μεσολαβήσει ὀλιγώτεραι ἀντιγραφαὶ καὶ συνεπῶς ὀλιγωτέρα παραφθορά. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ἀπόλυτον καὶ εἶναι δυνατόν χειρόγραφον τοῦ 16' αἰῶνος νὰ εἶναι ἴσης ἀξίας μὲ χειρόγραφον τοῦ 12' αἰῶνος, ἐὰν ἀντιπροσωπεύῃ διάφορον αὐτοῦ παράδοσιν. Ἡ ἀξία λοιπὸν τοῦ χειρογράφου πλὴν τοῦ χρόνου ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὴν θέσιν αὐτοῦ εἰς τὸ οἰκογενειακὸν δένδρον. *Καθίσταται οὕτω προφανές ὅτι, διὰ νὰ εὑρεθῆ ποῖος εἶναι ὁ καλύτερος κώδιξ, ἀπαιτεῖται ἀξιολόγησις ὅλων τῶν εἰς τὴν διάθεσιν*

τοῦ ἐρευνητοῦ εὐρισκομένων, ἐὰν φυσικὰ αὕτη εἶναι δυνατὸν νὰ πραγματοποιηθῇ διὰ προχείρου δειγματοληπτικῆς ἐξετάσεως. Πάντως ἡ μέθοδος αὕτη, ἂν καὶ διευκολύνει τὰ πράγματα καὶ ἐπιταχύνει τὴν κριτικὴν ἐπεξεργασίαν, δὲν προσφέρει τὸ καλύτερον δυνατὸν κείμενον.

Τρίτη μέθοδος εἶναι ἡ στεμματικὴ, ἥτοι ἡ διὰ τῆς καταρτίσεως τοῦ στέμματος, τοῦ γενεαλογικοῦ δένδρου ὄλων τῶν ὑφισταμένων μαρτύρων, κωδίκων, μεταφράσεων καὶ λοιπῶν. Ὁ καταρτισμὸς τοῦ στέμματος εἶναι δυνατὸς εἰς πᾶσαν περίπτωσιν, ἀλλ' ἐνίοτε δὲν εἶναι ἀπαραίτητος, ὡς ἐπὶ παραδείγματι εἰς τὰς περιπτώσεις κατὰ τὰς ὁποίας οἱ ὑφιστάμενοι χειρόγραφοι κώδικες εἶναι ὀλίγοι καὶ δὲν ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τοῦ αὐτόγραφου. Δύσκολος καθίσταται εἰς περιπτώσεις κατὰ τὰς ὁποίας μεταξύ τῶν κωδίκων ὑπάρχουν καὶ μερικοὶ οἱ ὅποιοι ἐγράφησαν ὄχι ἐξ ἑνὸς μόνου ἀλλ' ἐκ περισσοτέρων κωδίκων ἐκλεκτικῶς, καὶ οἱ ὅποιοι ὡς ἐκ τούτου δὲν ἔχουν ἕνα γεννήτορα ἀλλὰ περισσοτέροις. Κυρίως κατ' αὐτὴν τὴν μέθοδον πραγματοποιεῖται ἐπιμελής κατάταξις τῶν χειρογράφων, ἡ ὁποία πάντως δὲν πρέπει νὰ παραμερίζεται καὶ κατὰ τὰς δύο προηγουμένας.

Κατάταξις τῶν χειρογράφων διὰ συσχετισμοῦ ἀπαιτεῖται ἐκεῖ ὅπου παρατηρεῖται διάσπασις τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου. Ὄταν τὸ κείμενον διατηρῆται εἰς ἕνα μοναδικὸν κώδικα, δὲν ὑπάρχει διάσπασις — ὅσον ἀνεπαρκές καὶ ἂν εἶναι τοῦτο — ἀρα δὲν ὑφίσταται θέμα κατατάξεως. Ὄταν ὑπάρχουν δύο ἢ περισσότερα χειρόγραφα, τότε ἡ παράδοσις διωσπᾶται — ἔστω καὶ εἰς ὀλίγα σημεία — ὅποτε χρειάζεται συσχέτισις καὶ κατάταξις, ἥτοι ὁ καταρτισμὸς στέμματος. Πρῶτος ἐπιχειρήσας τὴν κατάρτισιν στέμματος εἶναι ὁ C. Zupf τὸ 1831.

Τὰ χειρόγραφα ἑνὸς ἀρχαίου συγγράμματος διατηροῦν κείμενον κατὰ μέρος μὲν ὑγιές, κατὰ μέρος δὲ παρεφθαρμένον. Διὰ τὴν κατάρτισιν τοῦ στέμματος λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν ἀκριβῶς αἱ παραλλαγαὶ εἰς τὴν παραφθοράν. Τὰ σφάλματα, τὰ ὁποῖα προκαλοῦν τὴν παραφθοράν, εἶναι μεθοδολογικῶς δύο εἰδῶν, τὰ συζευκτικὰ καὶ τὰ διαζευκτικὰ. Τὰ πρῶτα δεικνύουν ὅτι δύο τουλάχιστον χειρόγραφα συνδέονται μεταξύ των στενώτερον ἀπὸ ὅσον μὲ ἕν τρίτον· τὰ δεύτερα δεικνύουν ὅτι ἕν χειρόγραφον εἶναι ἀνεξάρτητον ἀπὸ ἕν ἄλλο, διότι τὸ δεύτερον ἔχει τουλάχιστον ἕν λάθος τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει τὸ πρῶτον.

Ἐὰν οἱ εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἐρευνητοῦ κώδικες εἶναι μόνον δύο, ὁ A καὶ ὁ B, τότε δυνατὸν ὁ εἰς νὰ εἶναι ἀπόγραφον τοῦ ἄλλου

A B	ὅποτε οὐσιαστικῶς ἔχομεν μόνον ἕνα κώδικα, διότι
ἦ	τὸ ἀπόγραφον δὲν προσφέρει τίποτε εἰς τὴν ἀποκατά-
B A	στασιν τοῦ κειμένου καὶ ἀπορρίπτεται

ἢ νά προέρχονται καί οἱ δύο ἀπό ἓνα γεννήτορα

$$\begin{array}{l} \chi \\ / \backslash \\ \Lambda \quad \text{B} \end{array}$$
 ὁπότε ἀμφότεροι εἶναι χρήσιμοι, διά τήν ἀνασυγκρότησιν τοῦ κειμένου τοῦ ἀπολεσθέντος γεννήτορος, τοῦ ἀρχετύπου.

Ὅταν οἱ κώδικες εἶναι τρεῖς, εἶναι δυνατοί 22 ἐν ὄλῳ συνδυασμοί, καί εἰς περίπτωσιν περισσοτέρων κωδίκων οἱ δυνατοί συνδυασμοί πολλαπλασιάζονται κατά γεωμετρικὴν σχεδὸν μέθοδον.

Ἡ κατάταξις ἀποβλέπει πρῶτον μὲν εἰς τήν εὐρεσιν τῆς συγγενείας τῶν κωδίκων καί τῆς διακρίσεως τῶν τυχόν ὑπαρχουσῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν, ἔπειτα δὲ εἰς τήν ἐπιλογὴν τῶν χρησίων διά τήν ἀνασυγκρότησιν τοῦ κειμένου καί τήν ἀπόρριψιν τῶν λοιπῶν.

3. Ἀποκατάστασις τοῦ Κειμένου. Ἐπιδίωξις τῆς προσπαθείας πρὸς κατάταξιν τῶν μαρτύρων εἶναι ἡ κατάληξις εἰς ἓνα ἀρχέτυπον κώδικα. Ἐκκινουσα ἀπὸ τὰ ἀντιγραφικὰ λάθη θέλει νά φθάσῃ εἰς ἓνα ἀπολεσθέντα κώδικα, ὃ ὁποῖος εὐρίσκεται ὀπισθεν τῶν σωζομένων πρὸ τῆς δυναμένης νά ἀνιχνευθῆ διασπάσει τοῦ κειμένου καί εἶναι ἀπληλαγμένος τῶν λαθῶν αὐτῶν. Αὐτὸς ὁ κώδιξ χαρακτηρίζεται ὡς ἀρχέτυπος καί ὑποτίθεται ὅτι διά μὲν τὰ κείμενα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος ἀνήκεν εἰς τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου, περί τὸ 500 μ.Χ., διά δὲ τὰ χριστιανικά κείμενα εἰς περίοδον ἢ ὁποία ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν χρόνον τοῦ συγγραφῆως, πάντως πολὺ ὀλίγον ἀπέχουσαν τοῦ αὐτογράφου ὡς πρὸς τοὺς νεωτέρους συγγραφεῖς. Ὅσακις παρατηρεῖται νέα διάσπασις τοῦ κειμένου, τότε πρέπει νά ἀνασυγκροτήσωμεν τοὺς ὑπαρχετύπους κώδικας.

Διὰ τήν ἐκλογὴν τῶν καλυτέρων παραλλαγῶν ἀπὸ παλαιότερον ἔχουν καθορισθῆ ὠρισμένοι κανόνες, οἱ ὅποιοι δὲν ἔχουν φυσικὰ ἀπόλυτον κῦρος, ἀλλὰ ἐν συνδυασμῷ δύνανται νά ὀδηγήσουν εἰς καλὸν ἀποτέλεσμα.

- 1) Ἡ ἀρχαιότερα γραφή εἶναι καλυτέρα (*lectio antiquior potior*), διότι κατά τεκμήριον ὁ οἰκεῖος κώδιξ ἔχει ὑποστῆ ὀλιγωτέραν φθοράν ἀπὸ τοὺς νεωτέρους του.
- 2) Ἡ γραφή τοῦ καλυτέρου κώδικος ἢ τῆς καλυτέρας οἰκογενείας εἶναι καλυτέρα (*lectio melioris codicis potior*).
- 3) Ἡ γραφή τῶν περισσοτέρων κωδίκων ἢ τῶν περισσοτέρων οἰκογενειῶν εἶναι καλυτέρα (*lectio plurimum codicum potior*). Οὗτος εἶναι ὁ ἰσχυρότερος κανὼν.
- 4) Ἡ δυσκολωτέρα γραφή εἶναι ἡ καλυτέρα (*lectio difficilior potior*), διότι ἡ τάσις τῶν ἀντιγραφῶν εἶναι νά ἀπλουστεύουν τὰ δύσκολα.

- 5) Ἡ βραχυτέρα γραφή εἶναι καλυτέρα (lectio brevior potior), διότι ἡ ὄλη διαδικασία τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου τείνει πρὸς τὴν διόγκωσίν του.
- 6) Ἡ γραφή ἢ ὁποῖα ἐρμηνεύει τὴν προέλευσιν τῆς ἄλλης εἶναι καλυτέρα (lectio quae alterius originem explicat potior).
- 7) Ἡ μὴ ἐπαναλαμβανομένη γραφή εἶναι καλυτέρα (lectio non repetita potior), διότι ἡ ἐπαναλαμβανομένη δυνατόν νά προέκυψεν ἀπὸ ἐπίδρασιν τοῦ ἀντιστοίχου τῆς.

Ὅταν τὸ ζητούμενον κείμενον διατηρῆται εἰς ἓνα μόνον κώδικα, οὗτος εἶναι καὶ ἀρχέτυπος. Ἄν ὁ τυχὸν μοναδικὸς ὑφιστάμενος μάρτυς ἀνήκη εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν τῆς Ἐκκλησίας, παρὰ τὴν μικρὰν χρονικὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς συντάξεως τοῦ κειμένου, θά ὑπάρχη φθορά, διότι ὁ μάρτυς θά εἶναι παπύρινος καὶ λόγῳ τῆς πολυχρονίας θά ἔχη ὑποστῆ πολλὴν φθοράν. Τοῦτο συμβαίνει μὲ τὸ συγγραμμά *Εἰς τὸ πάθος* τοῦ Μελίτωνος Σάρδεων, διατηρούμενον εἰς πάπυρον τοῦ γ' αἰῶνος, ἀπέχοντι μόλις ἑκατὸν ἔτη ἀπὸ τοῦ αὐτογράφου. Ἄν ὁ τυχὸν μοναδικὸς ὑφιστάμενος μάρτυς ἀνήκη εἰς πολὺ μεταγενεστέραν ἐποχὴν, τὸ δὲ κείμενον εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν, πάλιν θά ὑπάρχη φθορά λόγῳ τῶν διαδοχικῶν ἀντιγραφῶν. Τοῦτο συμβαίνει μὲ τὴν πραγματείαν *Πρὸς Αἰόγητον*, διατηρηθεῖσαν εἰς κώδικα τοῦ γ' αἰῶνος, ἀπέχοντι χίλια ἔτη ἀπὸ τοῦ αὐτογράφου. Ἄν ὁ μάρτυς ἀνήκη εἰς τοὺς μετὰ τὸν δ' αἰῶνα, θά εἶναι περγαμηνὸς καὶ θά διατηρῆ καλύτερον κείμενον.

Ὅταν διατηρῆται εἰς δύο ἢ περισσοτέρους κώδικας κατόπιν τῆς κριτικῆς ἐπεξεργασίας εἶναι δυνατόν νά φθάσωμεν εἴτε εἰς τὸν ἀρχέτυπον εἴτε εἰς δύο ὑπαρχετύπους, τὸ δεύτερον ὁσάκις ἢ διάσπασις τοῦ κειμένου δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀνεύρεσιν ἑνὸς ἀπωτέρου κοινοῦ προγόνου. Ἐνίοτε ἡ διπλῆ παράδοσις εἶναι ἐγγενής, διότι ὀφείλεται εἰς ἀναθεώρησιν τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου ἀπὸ αὐτὸν τοῦτον τὴν συγγραφέα μετὰ τὴν ὁποῖαν διετηρήθη ἀνεξαρτήτως καὶ ἡ πρώτη ἔκδοσις.

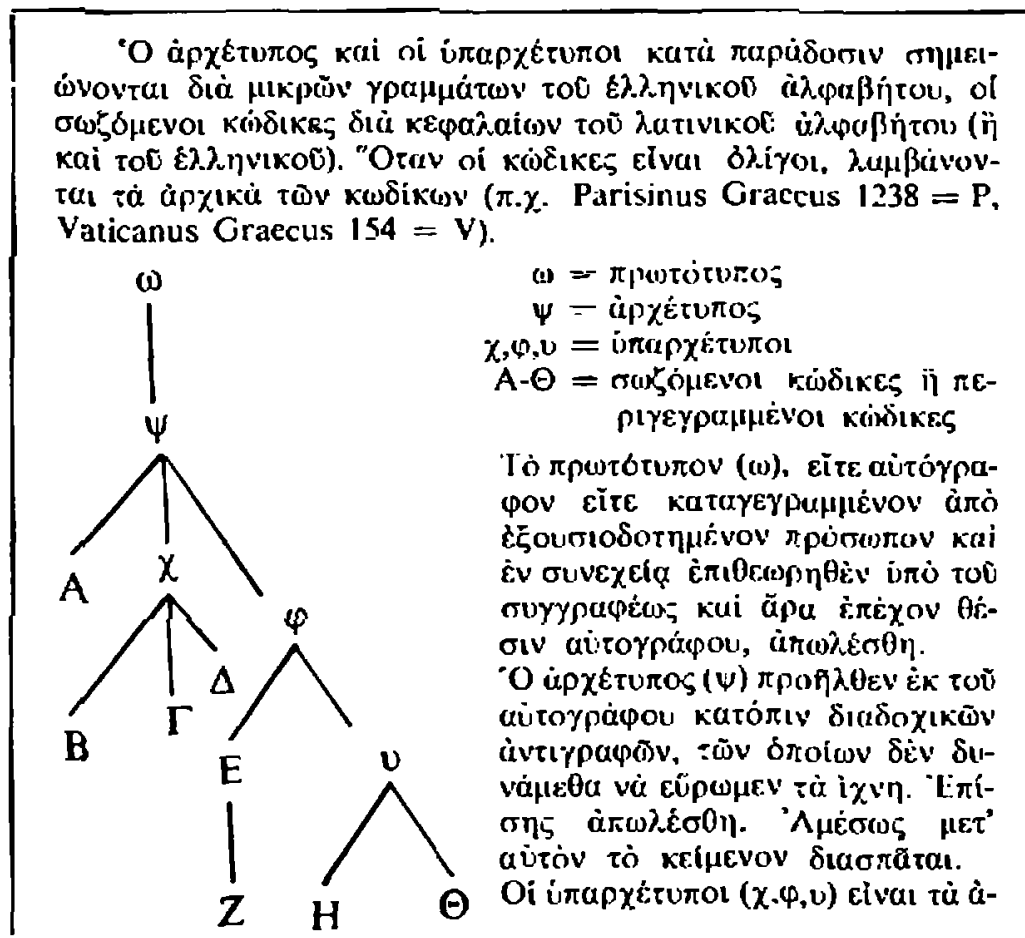
Τὸ παραδοθὲν κείμενον δεδομένου συγγράμματος, ὅπως ἀνασυνεκροτήθη κατὰ τὴν ἀνωτέρω ἐπεξεργασίαν, δυνατόν νά εἶναι ἄριστον ἢ ὑποεργτόν ἢ ἀπαράδεκτον. Ἄν εἶναι ἀπαράδεκτον, εἶναι ἀδύνατος ἢ ἀποκατάστασις τοῦ πρωτοτύπου, τοῦ ἐξελθόντος ἀπὸ τῆς χεῖρας τοῦ συγγραφέως, ἂν εἶναι ἄριστον, ἐκπροσωπεῖ καλῶς τὸ πρωτότυπον, ἤτοι ὁ ἀρχέτυπος ταυτίζεται μὲ τὸν πρωτότυπον κώδικα, τὸν αὐτόγραφον, ἐὰν εἶναι ἀπλῶς ὑποεργτόν, χρειάζεται βελτίωσιν, διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς διαδικασίας τῶν εἰκασιῶν (conjectio καὶ divinatio). Πολὺ περισσότερο ἐδῶ ἀπαιτεῖται νά ληφθῆ ὑπ' ὄψιν τὸ εἶδος τοῦ συγγράμματος, ἢ γλῶσσα καὶ τὸ ὕψος τοῦ συγγραφέως, καθὼς καὶ ἡ

δλη προσωπικότης αὐτοῦ.

Αἱ εἰκασταὶ δὲν πρέπει νὰ προχωροῦν εἰς τὰ ἄκρα, διὰ νὰ μὴ διορθῶνουν τὸν ἴδιον τὸν συγγραφέα. Εἶναι προτιμότερον ἐνίοτε νὰ ἀναγνωρίσωμεν ἀδυναμίαν θεραπείας τοῦ κειμένου παρά νὰ εἰσαγάγωμεν ἀπίθανον διόρθωσιν.

Ὅσοι γνωρίζουν τὰς δυσκολίας τοῦ ἔργου τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου καὶ τὴν σχολαστικότητα ἢ ὁποῖα ἀπαιτεῖται δι' αὐτό, χωρὶς νὰ ἔχουν ἀσχοληθῆ οἱ ἴδιοι μὲ τοιοῦτον ἔργον, τὸ θεωροῦν σινηθῶς ἀχαρι καὶ ἀκαρπον. Οἱ ἀσχολούμενοι μὲ αὐτὸ αἰσθάνονται ἀγαλλίασιν, ὅταν εὐρίσκουν λύσιν καὶ εἰς ἓν μόνον δύσκολον σημεῖον τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου, αἰσθάνονται ὡς ἐφευρέται ἢ ὡς συνεργάται αὐτοῦ τούτου τοῦ ἀρχαίου συγγραφέως. Ἐννοεῖται ὅτι ὅλη αὐτὴ ἡ ἐπεξεργασία ἀπαιτεῖ ἀρίστην γνῶσιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἀπὸ ἀπόψεως τυπικῆς, ἑτυμολογικῆς, συντακτικῆς καὶ λεξικολογικῆς, πλήρη ἐνημέρωσιν εἰς τὰ προβλήματα τῆς πατερικῆς γραμματείας, εὐρυμάθειαν, ἐτοιμότητα καὶ δξύνοιαν.

ΣΧΗΜΑ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑΣ

πολεσθέντα πρότυπα ἀπὸ τὰ ὅποια προήλθον οἱ κλάδοι εἰς τοὺς ὁποίους διασπᾶται ἐκ νέου τὸ ἐκ τοῦ ἀρχετύπου προερχόμενον κείμενον. Ὑπάρχουν διαφόρων κατηγοριῶν ὑπαρχέτυποι.

Οἱ σωζόμενοι κώδικες διατηροῦν τὸ κείμενον εἰς καθαρότητα ἀντιστρόφως ἀνάλογον πρὸς τὴν ἀπόστασιν τῶν ἀπὸ τὸν ἀρχέτυπον, δηλαδή ἀντιστρόφως ἀνάλογον πρὸς τὸ πλῆθος τῶν ἀντιγραφῶν αἱ ὅποια ἐμεσολάβησαν.

Τὸ κείμενον μετὰ τὴν διάσπασιν τοῦ ἀρχετύπου (ψ) διατηρεῖται εἰς τρεῖς κλάδους, οἱ ὅποιοι ἐκπροσωποῦνται ἀπὸ τὸν κώδικα Α (ἐπέχοντα θέσιν ὑπαρχετύπου) καὶ τοὺς ἀπολεσθέντας ὑπαρχετύπους χ, φ.

Ὁ κώδιξ Α, ἐφ' ὅσον κατὰ τεκμήριον εἶναι ὑπαρχέτυπος, καὶ κυτὰ τεκμήριον ὑρχιότερος τῶν ἄλλων, ἔχει προφανῶς τὸ καλύτερον κείμενον.

Τὸ κείμενον τοῦ ὑπαρχετύπου χ ἐξάγεται ἐκ τῆς παραβολῆς τῶν ἐξ αὐτοῦ προελθόντων τριῶν χειρογράφων ΒΓΔ. Ὅπου ὑπάρχει διαφωνία ἐξάγεται διὰ τῆς συμφωνίας τῶν δύο ἐξ αὐτῶν, ὅπου δὲ διαφωνοῦν καὶ οἱ τρεῖς, ἐξάγεται ἐκ τῆς συμφωνίας τοῦ ἑνὸς ἐξ αὐτῶν μὲ ἓνα ἐξωτερικὸν μάρτυρα.

Τὸ κείμενον τοῦ ὑπαρχετύπου φ δύναται νὰ ἐξαχθῆ ἀφοῦ προηγουμένως εἰρεθῆ τὸ τῶν δύο ὑπ' αὐτὸν ὑπαρχετύπων. Καὶ τὸ μὲν τοῦ Ε μένει αὐτούσιον, δεδομένου ὅτι ὁ Ζ ὡς ἀπόγραφον αὐτοῦ ἀχρηστεύεται.

Τὸ δὲ τοῦ υ ἐξάγεται ἐκ τῆς συμφωνίας τῶν δύο κωδίκων ΗΘ, ἐν διαφωνία δὲ αὐτῶν ἐκ τῆς συμφωνίας τοῦ ἑνὸς μὲ τὸν Ε ἢ ἄλλον ἐξωτερικὸν μάρτυρα.

Ἡ συμφωνία τοῦ Ε μὲ τὸν υ δίδει τὸ κείμενον τοῦ φ, ἐν περιπτώσει δὲ διαφωνίας ἢ συμφωνίας τοῦ ἑνὸς μὲ τὸν Α ἢ χ.

Οἱ ὑπαρχέτυποι Α, χ, φ δίδουν τὸ κείμενον τοῦ ἀρχετύπου ψ.

Τὸ δὲ κείμενον τοῦ αὐτογράφου, τὸ πρωτότυπον, εὑρίσκεται κατὰ προσέγγισιν διὰ τῆς ἐξετάσεως τοῦ ἀνασυγκροτηθέντος κειμένου τοῦ ἀρχετύπου καὶ τῆς διαδικασίας τῶν εἰκασιῶν.

γ. Κριτική Έκδοσις κειμένων

Σκοπὸς τῆς κριτικῆς ἐπεξεργασίας εἶναι νὰ δοθῇ εἰς τὴν δημοσιότητα κείμενον ἀνώτερον τοῦ ὑπάρχοντος διὰ μιᾶς νέας κριτικῆς ἐκδόσεως. Ἄλλοτε συνήθιζον νὰ προσφέρουν τὸ κριτικὸν κείμενον εἰς δύο ἐκδόσεις, τὴν editio minor καὶ τὴν editio major, τὴν πρώτην χωρὶς κριτικὸν ὑπόμνημα χάριν κυρίως τῶν φοιτητῶν, τὴν δευτέραν μὲ κριτικὸν ὑπόμνημα χάριν τῶν εἰδικῶν. Ἐξ ἐλόψεως ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας τοῦτο ἐφηρμόζετο μόνον εἰς τὴν Κ. Διαθήκην καὶ εἰς μερικὰ εὐρείας χρήσεως κείμενα τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιότητος, ὅπως εἶναι τὰ ἔργα τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων. Αὐτὴ ἡ τακτικὴ ἐγκατελείφθη σήμερον καὶ θεωρεῖται ἄσκοπος πολυτέλεια, δεδομένου ὅτι πρὸς κάλυψιν τῶν φοιτητικῶν ἀναγκῶν ὑπάρχουν σχετικὰ ἀνθολόγια.

Τὸ πρῶτον μέρος τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως ἀποτελεῖ ἡ εἰσαγωγή ἢ ὁποῖα περιλαμβάνει:

- 1) σύντομον περιγραφὴν τοῦ ἐκδιδομένου πατερικοῦ ἔργου,
- 2) περιγραφὴν τῶν πύσης φύσεως πηγῶν, τῶν μαρτύρων τῆς ἀμέσου καὶ τῆς ἐμμέσου παραδόσεως μὲ ὄλην τὴν δυνατὴν πληρότητα, ἰδίως ἐκείνων οἱ ὅποιοι ἔχουν ἰδιαιτέραν ἀξίαν διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου, χωρὶς πάντως νὰ ἐξαιροῦνται οὔτε οἱ ἀπορριπτικοί,
- 3) ἀξιολόγησιν, κατάταξιν καὶ συσχετίσιν τῶν μαρτύρων διὰ τῆς καταρτίσεως στέμματος, ὅπου τοῦτο εἶναι ἀναγκαῖον καὶ δυνατόν.
- 4) ἀξιολόγησιν τοῦ εὐρεθέντος κειμένου τῶν ὑπαρχετύπων, τοῦ ἀρχετύπου καὶ τοῦ πρωτοτύπου,
- 5) ἄλλα εἰδικὰ θέματα προκύπτοντα κατὰ περίστασιν,
- 6) πίνακα βραχυγραφῶν καὶ σημείων τῶν μαρτύρων.

Τὸ δεύτερον μέρος ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν προσφορὰν τοῦ ἀνασυγκροτηθέντος κειμένου τοῦ ἀρχετύπου, καταλλήλως βελτιωθέντος ὥστε νὰ προσεγγίξῃ τὸ πρωτότυπον. Ἐντὸς τοῦ κειμένου χρησιμοποιοῦνται συνήθως τὰ ἐξῆς συμβολικὰ σημεῖα πρὸς χαρακτηρισμὸν τμημάτων αὐτοῦ:

[ ]	διὰ προσθήκην κειμένου ὑπὸ τοῦ ἐρευνητοῦ εἰς θέσιν βεβαίου κενοῦ προκληθέντος ἀπὸ φυσικὴν φθορὰν
< >	διὰ προσθήκην κειμένου ὑπὸ τοῦ ἐρευνητοῦ εἰς θέσιν ὑποτιθεμένου κενοῦ
{ }	διὰ κείμενον ἐξοβελιζόμενον ὑπὸ τοῦ ἐρευνητοῦ διότι κρίνεται ὑπ' αὐτοῦ ὡς παρέμβλητον

- * * *   διά διαπιστωθέν καὶ μὴ συμπληρωθέν κενὸν εἰς πεζὸν κείμενον
- ~   διά διαπιστωθέν καὶ μὴ συμπληρωθέν κενὸν εἰς μετρικὸν ποιητικὸν κείμενον
- †   δι' ἀθεραπεύτως ἐφθαρμένην λέξιν ἢ σράσιν

Ὑπὸ τὸ κείμενον σημειώνονται αἱ παραπομπαὶ εἰς χωρῖα βιβλικά, κλασικά καὶ παλαιότερα χριστιανικά, ἐφ' ὅσον ὁ συγγραφεὺς αὐτοῦ παραθέτει σαφῶς ἐξ αὐτῶν.

Ἀκολουθεῖ τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ εἶναι κατὰ τὸ δυνατὸν σύντομον καὶ σαφές, τοποθετούμενον παρὰ πόδας τοῦ κειμένου πρὸς διευκόλυνσιν τῆς ἐκτύπώσεως, ἂν καὶ χρησιμώτερον θὰ ἦτο νὰ τίθεται παραλλήλως πρὸς τὸ κείμενον ἐπὶ τοῦ περιθωρίου. Ἐν ἀρχῇ αὐτοῦ συνήθως τίθενται τὰ συμβολικά σημεῖα τῶν κωδίκων οἱ ὁποῖοι χρησιμοποιοῦνται εἴτε δι' ὀλόκληρον τὸ κείμενον εἴτε διὰ μέρος αὐτοῦ. Ἀκολουθεῖ ἀναφορὰ τῶν ἀξιολόγων παραλλαγῶν τῶν μαρτύρων ὑπὸ τὸ ἀρχετύπον, ἐφ' ὅσον δὲν ἐσημειώθησαν κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἐντὸς τοῦ κειμένου, καὶ τῶν εἰκασιῶν. Ἡ ἀναφορὰ εἰσάγεται εἴτε θετικῶς εἴτε ἀρνητικῶς· θετικῶς μὲν διὰ τῆς παραθέσεως τῆς γραφῆς τοῦ ἀρχετύπου καὶ τῶν μαρτύρων οἱ ὁποῖοι τὴν περιέχουν ἢ τῶν ἐρευνητῶν οἱ ὁποῖοι τὴν εἰσήγαγον πρῶτοι, ἔπειτα δὲ τῶν ἀπορριπτομένων παραλλαγῶν αὐτῆς, ἐκτὸς τῶν ἀπορριφθεισῶν κατὰ τὴν διαδικασίαν τῆς κριτικῆς· ἀρνητικῶς δὲ διὰ τῆς παραθέσεως μόνον τῆς παραλλαγῆς μετὰ τῶν μαρτύρων αὐτῆς, ἐὰν εἶναι προφανές ποῦ ἀκριβῶς ἀναφέρεται αὕτη.

Αὕτη εἶναι ἡ μορφή τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως, ὅπως ἐπεκράτησεν ἀπὸ τῆς πλήρους διαμορφώσεως τῆς τεχνολογικῆς μεθόδου, ἥτοι ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ παρελθόντος μέχρι τῶν μέσων τοῦ παρόντος αἰῶνος.

Παλαιότερον ἢ εἰσαγωγή ἀνεφέρετο ἐν συντομίᾳ μόνον εἰς τὰ τεχνικά θέματα τῆς ἐκδόσεως καὶ ἐν μεγάλῃ ἐκτάσει εἰς τὰ πραγματικά θέματα τὰ ὁποῖα τὸ κείμενον ἐγέννα, ἥτοι τὰ σχετικὰ μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ συγγραφέως, τὰ περιστατικά τῆς συγγραφῆς, τὴν γλῶσσαν, τὸ περιεχόμενον, τὴν γνησιότητα, τὴν θεολογίαν. Συγχρόνως καὶ τὸ ὑπόμνημα τότε ἦτο περισσότερο πραγματικὸν παρὰ τεχνικόν.

Ἦδη αἱ ἀνάγκαι τῶν ἀναγνωστῶν, τῶν ὁποίων οἱ κύκλοι διηρύνθησαν, ὑπεχρέωσαν νὰ δοθῇ καὶ πάλιν μεγάλη προσοχὴ εἰς τὰ πραγματικά περιστατικά. Ὁ λαμβάνων εἰς χεῖρας του ἕνα τόμον μὲ ἔργον ἢ ἔργα πατερικά θέλει νὰ ἐνημερωθῇ διὰ περισσότερο οὐσιαστικά ζητήματα παρ' ὅσον εἶναι τὸ στέμμα χειρογράφων καὶ τὰ ὁμοια.

Οὕτω πλέον ἢ μὲν εἰσαγωγή διαιρεῖται εἰς δύο τμήματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ τεχνικὸν εἶναι συνήθως τὸ συντομώτερον, τὸ δὲ ὑπόμνημα εἶναι διπλοῦν, κριτικὸν καὶ πραγματικόν.

2. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΙΣ

Ὡς εἶπομεν ἀνωτέρω, ἡ κριτικὴ ἐπεξεργασία τοῦ κειμένου δὲν διενεργεῖται καθημερινῶς, ἀλλ' ἀπαξ, δὶς, τρίς, μέχρις οὗτου ἐπιτευχθῆ ἢ τελειότερα δυνατὴ μορφή αὐτοῦ. Ἀντιθέτως ἡ ἐρμηνευτικὴ ἀξιολόγησις πραγματοποιεῖται διηλεκτῶς, καὶ μάλιστα κατὰ δύο τρόπους, τὸν αὐστηρῶς ἐπιστημονικὸν καὶ τὸν ἐκλαϊκευτικόν. Τὰ πορίσματα τῆς ἀξιολογήσεως παραδίδονται εἰς τὸ ἀναγνωστικὸν κοινόν ἢ εἰς τὸ ἀκροατήριον κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν εἰς τὰς ἐρμηνευτικὰς ἐπιστήμας μέθοδον ἢ ὅποια ἀρμόζει εἰς τὰ πολιτιστικά καὶ πνευματικά προϊόντα τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ ὑπὸ τὰ γενικῶς ἐπικρατοῦντα συγγραφικά εἶδη, τοῦ μελετήματος, τῆς πραγματείας, τοῦ συγγράμματος, τῆς διαλέξεως.

Ἡ ἐξέτασις τῶν πατερικῶν συγγραμμάτων δύναται νὰ εἶναι διττή, μορφολογικὴ καὶ πραγματικὴ, ἢ φιλολογικὴ καὶ θεολογικὴ.

α. Φιλολογικὴ ἐξέτασις

Πρῶτη φάσις τῆς ἐρμηνευτικῆς ἀξιολογήσεως εἶναι ἡ φιλολογικὴ ἐξέτασις. Οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς δυνατὸν νὰ μὴ καλλιλογοῦν κατὰ πρόθεσιν ἢ τουλάχιστον νὰ μὴ καλλιλογοῦν χάριν τῆς κυλλιλογίας, ἀλλ' ὁ λόγος τῶν ὁποσδήποτε ἔχει κάλλος καὶ τέχνην, καὶ προσκαλεῖ εἰς φιλολογικὴν ἀνάλυσιν. Ἦδη ἡ κριτικὴ τοῦ κειμένου ἀποτελεῖ ἓνα ἰδιαιτέρον τομέα τῆς ἐρμηνευτικῆς πορείας, ἀκόμη καὶ εἰς τὰς τυπικωτέρας μορφάς τῆς. Ἡ μεταφορὰ ἐνὸς κόμματος ἀπὸ μίαν θέσιν εἰς ἄλλην ἀποτελεῖ καθ' ἑαυτὴν ἐρμηνείαν τοῦ κειμένου. Ἡ ἐξέτασις ὁμοῦς εἶναι γενικωτέρα. Ἡ γλωσσικὴ μορφή, ὁ πλοῦτος τοῦ λεξιλογίου, ἡ ὀρολογία, τὸ ὕφος, ἡ ἐκφρασις, εἶναι ὅτιοιτα τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστον μέρος τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς ἐνὸς ἐκκλησιαστικοῦ συγγραφέως. Ἐπειδὴ δὲ ταῦτα μέχρις ἐνὸς βαθμοῦ μόνον διαμορφώνονται ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν συγγραφέα, χάριν τῆς καταλλήλου διατυπώσεως τῶν ἀπόψεών του, ἐνῶς εἰς μέγαν βαθμὸν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸν χρόνον καὶ τὸ περιβάλλον αὐτοῦ, ἐνίοτε δὲ καὶ ἀπὸ τυχόν παλαιὰ πρότυπα τῶν, εἶναι ἀπαραίτητον ἡ γλωσσικὴ ἀνάλυσις νὰ προχωρῆ εἰς ἔκτασιν καὶ βάθος, ὥστε νὰ ἐπισημανθοῦν τὰ ὑπάρχοντα δάνεια ἀπὸ παλαιότερους συγγραφεῖς, νὰ διακριθοῦν τὰ ἰδιαιτέρα στοιχεῖα τῆς γλωσσικῆς του ἐκφράσεως καὶ νὰ τοποθετηθῆ αὕτη εἰς τὸ

γλωσσικόν σύστημα τοῦ καιροῦ του. Οὕτως ἀπό τῆς ἀναλύσεως ὀδηγοῦμεθα εἰς τὴν σύνθεσιν.

Στοιχεῖα τῆς φιλολογικῆς ἐξετάσεως εἶναι καὶ ὁ καθορισμὸς τοῦ εἶδους εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκει τὸ ἐξεταζόμενον κείμενον τόσον ἀπὸ ἀπόψεως λογοτεχνικῆς μορφῆς ὅσον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως περιεχομένου. Τοῦτο δὲ δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ σημειωθῇ μὲ μίαν μοναδικὴν πρότασιν, διότι τὰ εἶδη συχνάκις ἀναμειγνύονται καὶ ἕκαστος συγγραφεὺς παρουσιάζει ἰδιορρυθμίαν, αἱ ὁποῖαι πρέπει νὰ ἐπισημαίνωνται καὶ ἐξηγοῦνται. Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς ὠρισμένα κείμενα ἀπαιτοῦν περισσοτέραν προσοχήν, διότι ἐμφανίζουν ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς φύσεώς των λογοτεχνικάς ἀξιώσεις, ὅπως εἶναι τὰ ποιήματα καὶ αἱ ὁμιλίαι. Τὰ πρῶτα δὲν ἀποβλέπουν εἰς τὸ νὰ ἐπιβάλλουν τρόπον συμπεριφορᾶς, ἀλλὰ εἰς τὸ νὰ συγκινήσουν καὶ νὰ ἀνυψώσουν τὴν σκέψιν, καὶ θὰ ἐξετασθῇ μὲ ποῖα μέσα ἐπιχειροῦν ἢ ἐπιτυχάνουν τοῦτο. Αἱ ὁμιλίαι ἐπιδιώκουν νὰ πείσουν, ἀλλὰ δὲν τὸ πράττουν πάντοτε μὲ ἐπιχειρήματα στηριζόμενα εἰς τὸν λόγον. Πρέπει νὰ εὑρεθῇ τί εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον πέραν τῶν σχημάτων τοῦ λόγου συγκινεῖ τὸν ἀκροατὴν μιᾶς ὁμιλίας τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, ἀλλὰ δὲν συγκινεῖ τὸν ἀκροατὴν μιᾶς ὁμιλίας τοῦ διδασκάλου του Λιβανίου.

Ὁ χρόνος συντάξεως παντὸς ἐπὶ μέρος πατερικοῦ ἔργου, ὁ τόπος, ἡ ἀφορμή, τὰ ἄλλα περιστατικά, καθὼς καὶ ἡ γνησιότης αὐτοῦ, συμπληρώνουν τὴν φιλολογικὴν εἰκόνα περὶ αὐτοῦ.

Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ φιλολογικὴ πλευρά ἦτο καὶ εἶναι ἡ ὀλιγώτερον ἀπασχολοῦσα τοὺς πατρολόγους, διὰ λόγους οἱ ὁποῖοι εἶναι εὐκόλον νὰ ἐξηγηθοῦν. Τὰ πεδία ἐρεῦνης τῶν λογοτεχνικῶν προόδων τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ἦσαν ἄλλοτε χωρισμέναι ὡς διὰ μιᾶς μυστικῆς συμφωνίας ὀριζοντίως μεταξὺ τῶν φιλολόγων καὶ τῶν θεολόγων· οἱ πρῶτοι ἐτερμάτιζον μὲ τὴν λῆξιν τοῦ ἐλευθέρου βίου τῶν ἑλληνικῶν πολιτειῶν τοῦ νότου τὸ 336 π.Χ., οἱ δεύτεροι ἐπελαμβάνοντο τοῦ ἔργου μὲ τὴν ἐμφάνισιν τῶν πρώτων χριστιανικῶν κειμένων καὶ δὲν ἐνδιεφέροντο διὰ τὴν φιλολογικὴν ἐξέτασιν αὐτῶν. Ἦτο εἰς στεγανὸς διαχωρισμὸς, ὀφειλόμενος ἐν μέρει εἰς τὰς συνηθείας τῆς διδασκαλίας ἀπὸ τῶν πανεπιστημιακῶν ἐδρῶν τῆς Εὐρώπης καὶ διατηρηθεῖς ἐπὶ παραλλήλου ἐπιπέδου, ὅταν τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν φιλολόγων ἐπεξετάθησαν μὲ κάποιαν δειλίαν καὶ πέραν τοῦ χρονικοῦ ἐκείνου ὀρίου, ἀρχικῶς μέχρι τοῦ ε' αἰῶνος μ.Χ. καὶ ἔπειτα μέχρι τοῦ τέλους τῆς βυζαντινῆς πολιτείας.

β. Πραγματική εξέταση

Ἡ πραγματική εξέταση τῶν κειμένων ἔχει πολὺ μεγαλυτέραν σπουδαιότητα διὰ τὴν πατρολογικὴν ἔρευναν, καὶ κυρίως ἡ θεολογικὴ εξέταση, δεδομένου ὅτι τὰ πατερικὰ κείμενα καὶ ὅταν δὲν εἶναι θεολογικά, ὅπως δὴποτε στρέφονται περὶ τὴν θεολογίαν. Ὑπὸ ὁποιασδήποτε συνθήκας καὶ ἂν συντάσσονται, θέλουν κάτι νὰ εἰπουν περὶ Θεοῦ, ἀνθρώπου, κόσμου, Ἐκκλησίας, καὶ περὶ ὅλων τῶν στοιχείων ἐκείνων τὰ ὅποια συγκροτοῦν τὴν ζωὴν καὶ τὴν συμπεριφορὰν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὴν κοινωνίαν. Ἀπέραντον εἶναι τὸ πεδῖον τῆς πατερικῆς γραμματείας ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς καὶ ἡ καλλιέργειά του καρποφόρος, ἰδίως κατὰ τὴν σύγχρονον ἡμῶν ἐποχὴν.

Εἶπομεν ἀνωτέρω «καὶ κυρίως ἡ θεολογικὴ εξέταση», ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι δὲν δύνανται αἱ θεολογικαὶ ἀπόψεις νὰ ἀποσπασθοῦν ἀπὸ τὰ πλαίσιά των, μὲ τὰ ὁποῖα εἶναι ἀλληλένδετοι, μονομερῆς δὲ εξέταση αὐτῶν παρέχει πάντοτε ἑλλιπὴ καὶ ἄρα ἐσφαλμένην εἰκόνα. Ἡ αἰτία καὶ ὁ σκοπὸς διὰ τὸν ὅποιον γράφουν οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς, καθὼς καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι, συναρτῶνται μὲ τὴν κοινωνίαν ἐντὸς τῆς ὁποίας κινοῦνται καὶ μὲ τὴν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ζοῦν.

Ἐπομένως ἡ εξέταση θὰ εἶναι συγχρόνως κοινωνιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ. Κοινωνία διὰ τὸν πατέρα τῆς Ἐκκλησίας εἶναι πρῶτον ἡ μικρὰ ὁμὰς τοῦ περιβάλλοντός του, ἡ ἐνορία ἢ ἐπίσκοπή, ἔπειτα τὸ εὐρύτερον πνευματικὸν σύνολον εἰς τὸ ὅποιον εἶναι ἐντεταγμένος δηλαδὴ τὸ θεολογικὸν πλαίσιον, ἐν συνεχείᾳ ὁλόκληρος ἡ Ἐκκλησία καὶ τέλος ἡ πολιτεία μὲ τοὺς θεσμοὺς τῆς. Ὅλα αὐτὰ, ἄλλοτε ὀλιγώτερον καὶ ἄλλοτε περισσότερον, καθορίζουν τὰς ἀντιλήψεις καὶ τὰς σκέψεις του. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς καθορίζει ταῦτα. Ὁ συγγραφεὺς εἶναι δημιουργὸς τῆς ἐποχῆς του καὶ τοῦ περιβάλλοντός του, ἀλλ' ἐπίσης καὶ δημιουργὸς τῆς ἐποχῆς του καὶ τοῦ περιβάλλοντός του. Ὑπάρχουν βεβαίως καὶ ἀπώτεροι παράγοντες οἱ ὅποιοι συντελοῦν εἰς τὴν ἀποκρυστάλλωσιν τῶν ἀντιλήψεων τῶν Πατέρων, ὅπως εἶναι ἡ παράδοσις καὶ αἱ ἐπιδράσεις ἐκ τῆς μελέτης τῆς παλαιότερας λογοτεχνίας, οἱ ὅποιοι πρέπει νὰ ἐξετασθοῦν παρομοίως. Ἡ θεολογικὴ λοιπὸν ἀνάλυσις χρειάζεται ἱστορικὴν καὶ κοινωνικὴν πλαισίωσιν. Ὅπισθεν τῆς πατερικῆς γραμματείας εὐρίσκονται ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ παράγοντες τοὺς ὁποίους συνηγήσαμεν προηγουμένως, ἡ Γραφή, ἡ ἑλληνικὴ σκέψις, τὰ ξένα θρησκευτά, αἱ αἱρέσεις.

Ἀπὸ τὴν ἀνάλυσιν ἀνοίγεται ὁ δρόμος πρὸς τὴν θεολογικὴν σύνθεσιν, ὅταν ἡ εξέταση δὲν περιορίζεται πλέον εἰς ἓν σύγγραμμα, ἀλλ' ἐκτείνεται εἰς τὸ σύνολον τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς ἑνὸς

συγγραφέως ἢ μιᾶς ομάδος συγγραφέων ἢ ὀλοκλήρου περιόδου καὶ ἐπιχειρῆ τὴν συστηματικὴν διερεύνησιν καὶ παρουσιάσιν ἐνὸς πλέγματος θεολογικῶν θεμάτων.

3. ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ

Ἐπίστανται καὶ ἐν τρίτῳ στάδιῳ ἐπεξεργασίας, τὸ ὁποῖον στηρίζεται μὲν εἰς τὰ κείμενα ἀλλὰ ἐκφεύγει ἀπὸ τὰς γραμμάς των. Εἶναι συνθετικώτερον καὶ συνίσταται εἰς τὴν ἀναδημιουργίαν τῆς εἰκόνας τοῦ συγγραφέως, τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ Πατρός. Δὲν ὀνομάζεται εἰς μάτην πατρολογία ἢ ἐπιστήμη αὐτῆ. Ὁ ὄρος θέλει νὰ τονίσῃ ὅτι ὁ κύριος λόγος εἰς αὐτὴν εἶναι περὶ τῶν πατέρων καὶ ὄχι περὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν ἢ τῆς σκέψεως αὐτῶν. Ὅταν λέγωμεν Πατέρας ἐννοοῦμεν μαζὶ καὶ τὰ συγγράμματα καὶ τὴν διδασκαλίαν αὐτῶν, ἀλλὰ πρωτίστως ἐννοοῦμεν τὴν προσωπικότητα αὐτῶν ἢ ὁποῖα προηγεῖται τῶν ἄλλων.

Λόγος καὶ ἦθος εἶναι δύο πράγματα ἀδιάσπαστα κατὰ τὴν χριστιανικὴν περὶ ἀνθρώπου ἀντίληψιν καὶ δὲν δυνάμεθα νὰ δώσωμεν βαρύτητα εἰς ἓνα κυλὸν λόγον ἐὰν προέρχεται ἀπὸ φυλὸν ἀνθρώπων. Δὲν δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν τὴν σκέψιν τῶν Πατέρων εἰμὴ μόνον ὡς ἀπόσπασμα τῆς προσωπικότητός των. Οἱ ἴδιοι βεβαίως ποτὲ δὲν διεχώριζον ταῦτα, ἂν καὶ ἦτο δυνατόν νὰ ἀστοχήσουν. Ὁ βίος των ἐκτυλίσσεται εἰς ὄλα τὰ στάδια μὲ ρυθμὸν δράματος ἢ συγγραφικῆ τῶν δραστηριότητος ἀποτυπώνει ἐντόνως τὸν ἀδιάλειπτον διάλογόν των πρὸς ἀντιπάλους, πρὸς φίλους, πρὸς τὸν ἑαυτὸν των, πρὸς τὸν Θεόν. Ὁλόκληρος ἢ σκέψις των καὶ ἡ ὑπαρξίς των κατατείνει εἰς διερμηνεύσιν τοῦ δράματος τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος, τὸ ὁποῖον εὐρίσκει τὴν λύσιν του εἰς τὴν συνάντησιν μετὰ τοῦ Θεοῦ.

Δὲν εἶναι τόσον εὐκόλον νὰ σχηματίσῃ κανεὶς καθαρὰν τὴν εἰκόνα μιᾶς προσωπικότητος τοῦ παρελθόντος, καὶ ἰδίως χριστιανικῆς, ὅσον ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται· καὶ δὲν εἶναι ὀρθὸν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον νὰ περιορισθῇ μόνον εἰς τὰ κείμενά της. Ἄς λάβωμεν ὡς δείγματι πρὸς τοῦτο δύο μεγάλους ἄνδρας οἱ ὁποῖοι ἐζησαν εἰς ἀπομακρυσμένας ἀλλήλων ἐποχάς, τὸν Πολύκαρπον Σμύρνης καὶ τὸν Γρηγόριον Θεολόγον.

Ὁ Πολύκαρπος ἔχει ἀφήσει μίαν ἐπιστολὴν καὶ ἐν σύντομον σημείωμα, κείμενα εἰς τὰ ὁποῖα σήμερον δὲν συναντᾷ πλέον κανεὶς κάτι τὸ ἀξιόλογον, ἀλλὰ καὶ δὲν εὐρίσκει τίποτε σχεδὸν ἀπὸ τὴν προσωπικότητά του, διότι οὗτος ἦτο ἐλάχιστα ἐκφραστικός. Τὰ κείμενα αὐτὰ πράγματι δὲν τὸν ἐκπροσωποῦν γνησίως καὶ μᾶλλον ὑποτιμοῦν

μίαν προσωπικότητα ἢ ὁποῖα κατηύθυνε τὰς τύχας τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας τῆς δυτικῆς Μικρασίας ἐπὶ μίαν ἐξηκονταετίαν ὡς ὁ ἡγέτης τῆς Ἀσίας, ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ ὁ Ἱερώνυμος.

Ἐξ ἄλλου ὁ Γρηγόριος Θεολόγος εἶναι εἰς τόσον ἐξομολογητικὸς χαρακτήρ, ὥστε τὰ κείμενά του φαίνονται ἐκ πρώτης ὄψεως ὡς νὰ περικλείουν ὅλην τὴν ψυχοσύνθεσιν. Καὶ ὅμως λείπει κάτι ἀπὸ αὐτά, διὰ νὰ δοθῇ πλήρης ἡ προσωπικότης του. Ὁ Γρηγόριος δὲν εἶναι ἀπλῶς ὁ μεμφίμοιρος τύπος τῶν ἐπιστολῶν καὶ τῶν αὐτοβιογραφικῶν ποιημάτων, εἶναι καὶ ὁ δυνατὸς ἡγέτης ὁ ὁποῖος ἔρριψε μύδρους ἀπὸ τὸν ἄμβωνα καὶ ἀνέλαβε μόνος ἐπὶ μίαν διετίαν τὸ βᾶρος τῆς ἀνασυγκροτήσεως τῆς ὀρθοδόξου παρατάξεως εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Τὸ τί ἦτο πράγματι οὗτος, θὰ τὸ εὑρωμεν μόνον διὰ τῆς συσχετίσεως τῶν γραπτῶν του μὲ ὅλα ὅσα οἱ ἄλλοι λέγουσιν περὶ αὐτοῦ καὶ ὅσα οἱ καρποὶ τῶν ἔργων του δεικνύουσιν.

Πᾶς μέγας συγγραφεὺς εἶναι κάτι περισσότερον ἀπὸ τὰ γραπτὰ του. Ὅστω ἡ προσωπογραφία του, μὲ τὴν νοοτροπίαν καὶ τὴν μόρφωσίν του, τὰ προσόντα καὶ τὸ ἦθος του, τὰς σκέψεις καὶ τὰς ὑδυναμίας του, τὴν πίστιν καὶ τὴν διδασκαλίαν του, τοὺς πόνους καὶ τὴν δρᾶσιν του, δύναται νὰ φιλοτεχνηθῇ μόνον, ἂν ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν καταλλήλως ἰσοζυγισμένα τὰ ὡς ἄνω στοιχεῖα κείμενά του, εἰδήσεις καὶ κρίσεις τῶν ἄλλων, καρποὶ τῶν ἔργων του. Θὰ εἶναι δὲ αὕτη ἐπιτυχής, ἂν μὲ ὅλα αὐτὰ κατορθώσῃ νὰ παραστήσῃ ἐναργῶς, τί προσέφερεν ὁ πατήρ τότε εἰς τὸν κύκλον τῆς δραστηριότητός του, εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἐν γένει καὶ εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, ἐπίσης δὲ καὶ τί προσφέρει σήμερον.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

Ἡ σύγχρονος βιβλιογραφία καλύπτεται ἀπὸ τὰ θεολογικά περιοδικά, τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν καὶ τὴν διερεύνησιν τῆς πνευματικῆς παραδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὡς ἀλλοτριωμένον εἶναι σχεδὸν πάντοτε τὸ ὑγκώδες βιβλιογραφικὸν δελτῖον τῆς *Revue d'Histoire ecclésiastique*. Κυρίως ὅμως καλύπτεται ἤδη ἀπὸ τὴν *Bibliographia patristica*

- TH. ITTIG, *Schediasma de autoribus qui de scriptoribus ecclesiasticis egerunt*, Leipzig 1711.
- C. E. RICHARDSON, «Bibliographical synopsis, *The Ante-Nicene Fathers*, supplement volume, Buffalo 1887.
- H. HURTER, FR. PAUGEHL, *Nomenclator literaris theologiae catholicae*, I, Innsbruck 1926.
- O. PERLER, *Patristische Philosophie*, Bonn 1950.
- B. M. METZGER, *Index of articles on the N. T. and the early Church published in «Festgaben»*, Philadelphia 1951.
- W. SCHNEFMELCHER, *Bibliographia patristica*, Berlin, ἐπετηρὴς ἐκδομένη ἀπὸ τοῦ 1956.
- G. THILS, *Theologica e miscellaneis*, Louvain 1960.
- Π. ΠΑΠΑΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, Χ. ΖΙΩΓΑ, Ἑλληνικὴ θεολογικὴ βιβλιογραφία τῆς τελευταίας ἑκατονταετίας (1860 - 1960), Θεσσαλονίκη 1968.
- O. CHADWICK, *The history of the Church*, A select bibliography, London 1966.
- H. ERBACHER, *Bibliographie der Fest-u. Gedenkschriften f. Persönlichkeiten aus evang. Theologie u. Kirche, 1881-1969*, Neustadt 1971.

2. ΒΟΗΘΗΤΙΚΑ ΟΡΓΑΝΑ

- DU CANGE, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, Lyon 1888 καὶ φώτογρ. ἀνατυπώσεις.
- H. STEPHANUS, *Thesaurus linguae graecae*, ἐκδ. ὑπὸ C. B. Hase, G. R. L. de Sinner, Th. Fix, Paris 1881-1865.
- W. SMITH, H. WACE, *A dictionary of Christian biography, literature, sects and doctrines*, τ. 1-4, London 1877-1887.
- E. A. SOPHOCLES, *Lexicon of the Roman and Byzantine period*, New York 1888.
- PAULY, WISSOWA, KROLL, *Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart 1893 ἔκ. Βάσει τούτου *Der kleine Pauly*, ὑπὸ K. Ziegler καὶ W. Sontheimer, 1964 ἔκ.
- A. HAUCK, *Realencyklopädie f. protestantische Theologie und Kirche*, τ. 1-14, Leipzig 1896-1913. Ἀνατύπωση Graz 1966.
- A. VACANT, E. MANGENOT, É. AMMAN, *Dictionnaire de théologie catholique*, τ. 4-15, Paris 1903-1951.

- F. CABROL, H. LECLERCQ, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, τ. 1-15, Paris 1903-1953.
- The Catholic Encyclopedia*, New York 1907-1914.
- A. BAUDRILLART, A. DE MEYER, E. VAN CAUWENBERGH, *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique*, Paris 1912 έξ.
- A. D'ALÈS, *Dictionnaire apologétique de la foi catholique*, Paris 1914-1922.
- J. HASTINGS, *Dictionary of the apostolic Church*, Edinburgh 1915-1918.
- F. PREISIGKE, E. KIESSLING, *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden*, Leipzig 1925-1966.
- M. BUCHBERGER, *Lexicon f. Theologie und Kirche*, Freiburg i. Br., 1930-1938. Νέα έκδοσις υπό J. HOEFER, K. RAHNER, 1957-1967.
- M. VILLER, A. RAYER, CH. BAUMGARTNER, *Dictionnaire de spiritualité, d'ascétique et de mystique*, Paris 1932 έξ.
- G. KITTEL, G. FRIEDRICH, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Leipzig 1932 έξ.
- Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ *Μέγα Λεξικόν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, τ. 1-10, Ἀθήναι 1935-1951.
- TH. KLAUSER, *Reallexicon f. Antike u. Christentum*, Leipzig 1941 έξ.
- Q. CATAUDELLA, *Enciclopedia cattolica*, τ. 1-12, Roma 1948-1954.
- W. BAUR, *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments u. der übrigen urchristlichen Literatur*, Giessen 1949 έξ.
- H. SIEGERT, *Griechisches in der Kirchensprache*, 1950.
- CHR. BAUR, *Initia Patrum*, Studi e testi 180, 181, 1955.
- H. GUNKEL, L. ZSCHARNACK, *Die Religion in Geschichte u. Gegenwart*, Tübingen 1966.
- H. FOLLIERI, *Initia hymnorum graecorum Ecclesiae Graecae*, 1960-1966.
- H. G. LIDDELL, R. SCOTT, H. ST. JONES, *A Greek English Lexicon*, 1961 (1843. Ἑλλην. μετάφρασις υπό Ξ. Μόσχου, έκδ. Μ. Κωνσταντινίδου).
- G. W. H. LAMPE, *A patristic Greek lexicon*, Oxford 1961 έξ.
- A. ΜΑΡΤΙΝΟΥ, *Θρησκευτική και ἠθική ἐγκυκλοπαίδεια*, Ἀθήναι 1962-1968.
- XAVIER LEON-DUFOUR, *Dizionario di teologia biblica*, Torino 1965.
- P. CHIOCCETTA, *Dizionario storico religioso*, Roma 1966.
- H. KRAFT, *Kirchenwörter Lexikon*, München 1966.
- M. GERARD, *Clavis Patrum graecorum, qua optimae quaeque scriptorum Patrum graecorum recensiones a primaevis saeculis usque ad octavum commode recluduntur*, τ. 2, Turnhout 1974.

3. ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΑΣ

- TH. ITTIG, *Sichediasma de auctoribus qui de scriptoribus ecclesiasticis egerunt*, Leipzig 1711.
- FR. OVERBECK, *Ueber die Anfänge der patristischen Literatur*, Darmstadt 1882. Ἀνατύπωσις 1954. 1966.
- A. EHRHARD, *Die altchristliche Literatur u. ihre Erforschung seit 1880*, Freiburg i. Br. 1894.—*Die altchristliche Literatur und ihre Erforschung von 1894, bis 1900*, Freiburg i. Br. 1900.
- B. STEIDLE, «Hailige Vaterschaft», *Bened. Monat.* 14 (1932), 215 έξ. 387 έξ.

- G. KRUEGER, «A decade of research in early christian literature (1921-1930)», *Harvard Theol. Review* 26 (1933), 173-321.
- I. BACKES, «Der Vaterbeweis in der Dogmatik», *Theol. Quartalschrift* 114 (1933), 208-233.
- FR. CASSIDY, *Molders of the medieval mind. The influence of the Fathers of the Church on the medieval schoolmen*, London 1944.
- B. ALTNER, «Der Stand der patrologischen Wissenschaft und das Problem einer neuen altchristlichen Literaturgeschichte», *Miscellanea Marcati*, Roma 1946, 483-520.
- J. DE GHELLINK, *Patristique et moyen age*, t. 2-3, Paris 1947 é.
- H.-I. MARROU, *De la connaissance historique*, Paris 1954.
- O. ROUSSEAU, «La Bible et les Pères dans la perspective du 'retour aux sources'», *Bible et Vie Chrétienne* 14(1956), 17-30. «La patristique grecque dans la vie de l'Église», *Seminarium* 9(1969), 269-291.
- E. WOLF, «Kerygma oder Dogma? Prolegomena zum Problem u. zur Problematik der Dogmengeschichte», *Antwort, Festgabe zum 70. Geburtstag K. Barth*, 1956, 780-807.
- H.-G. BECK, «Stand u. Aufgaben der theologischen Byzantinistik», *Ostkirchl. Studien* (1957), 14-34.
- A. HAMMAN, «Eine patristische Renaissance: das Werk des Abbé Migne», *Das Altertum* 3(1957), 234-246.
- D. GORCE, «La patristique dans la reforme d'Erasmus», *Festgabe J. Lortz*, I, Baden-Baden 1958.
- O. F. ANDERLE, «Die Geschichtswissenschaft in der Kirche», *Festgabe J. Lortz*, II, Baden-Baden 1958, 491-550.
- H. MUSURILLO, «New horizons in patristic theology», *Traditio* 14(1958), 33-61.
- P. MEINHOLD, «Weltgeschichte, Kirchengeschichte, Heiliges Geschichte», *Saeculum*, 9(1958), 261-281.—*Geschichte der kirchlichen Historiographie*, t. 1-2, Leiden 1967.
- J.-J. SANTO-TOMAS, «De la théologie patristique à la théologie scholastique», *Revue Thomiste* 58(1958), 709-733.
- E. M. LLOPART, «Orientaciones patristicas», *Vida cristiana* II, Monserrat 1958, 169-187.
- M. D. KNOWLES, «Great historical enterprises I: The Bollandists, II: The Maurists», *Transactions of the Royal historical society*, London 5. Series 8 (1958), 147-166, 9(1959), 169-187.
- F. W. KATZENBACH, *Evangelium und Dogmengeschichte*, Stuttgart 1959.
- H. DELEHAY, *L'oeuvre des Bollandistes à travers trois siècles 1615-1915*, Bruxelles 1959.
- E. FASCHER, «Adolf v. Harnack, Grösse u. Grenzen», *Wissensch. Zeitschrift der Humboldt-Universität, Gesellsch. u. Sprachwiss.*, Reihe 9 (1959-1960), 409-428.
- J. N. HILLGARTH, «The revival of catholic patristic studies», *Downside Review* 78(1960), 108-116.
- H. TARDIF, *Qu'es-que la patrologie?* Toulouse 1960.
- S. L. GREENSLADE, *The English reformers and the Fathers of the Church*, Oxford 1960.
- A. GRILLMEIER, «Vom Symbolum zur Summa», *Kirche u. Ueberlieferung*, Fest-

- schrift J. K. Griselmann, Freiburg 1960.
- R. R. WILLIAMS, *A guide to the teachings of the early Church Fathers*, Grand Rapids 1960.
- K. ALAND, «Der gegenwärtige Stand der patristischen Arbeit in Deutschland», *Miscellanea historica ecclesiastica*, Louvain 1961, 119-136.
- J. LAAGER, «Sollen Kirchenväter in der Schule gelesen werden?», *Schweiz. Kirchenzeitung* 129(1961), 41 ff.
- A. MANTOUSE, «Mesure et démesure de la patristique», *Studia Patristica* 3(1961), 3-19.
- M. TETZ, «Ueber Formengeschichte in der Kirchengeschichte», *Theol. Zeitschrift* 17(1961), 413-431.
- P. FRAENKEL, *Testimonia Patrum, The function of the patristic argument in the theology of Ph. Melancthon*, Genève 1961.
- F. CHR. BAHR, *Die Epochen der kirchlichen Geschichtsschreibung*, Hildesheim 1962.
- Y. M. J. CONGAR, «Les saints Pères, organes privilégiés de la tradition», *Iranicon* 35(1962), 479-498.
- ST. OTTO, «Wozu patristische Forschung», *Münch. Theol. Zeitschrift* 13(1962), 122-125.
- R. M. GRANT, «The study of the early Fathers today», *Angl. Theol. Review* 44(1962), 280-294.
- B. FISCHER, *Verzeichnis der Siegel für Kirchenschriftsteller*, Ergänzende Lieferung I, Freiburg 1964.
- A. J. CLARK, «Seventy five years of American Church history», *Amer. Eccles. Review* 151(1964), 73-96.
- J. IRMSCHER, «Patristik und klass. Philologie», *Neue Beiträge zur Geschichte der alten Welt*, II, 1965, 315-325.
- E. LORNA KENDALL, «Teaching the Fathers in colleges and schools», *Studia Patristica* IX(1966), 566-569.
- T. J. TOWERS, «The value of the Fathers», *Church Quarterly Review* 166(1965), 291-302.
- J. OROZ RETA, «La actualidad de los trabajos patristicos», *Helmantica* 16(1965), 151-208.
- S. ALEXE, «Studiiile patristice intr-o perspectiva ecumenica», *Ortodoxia* 18(1966), 485-490.
- P. CHIOCCETTA, «Church theology and method to study Church history», *Evangelicae Doctrinae*, 19(1966), 302-337.
- J. DANIELOU, «Les Pères de l'Église et l'unité des Chrétiens», *Studia Patristica* 7(1966), 23-32.
- S. GIER, «Traductions et méthodes», *Rev. des Sciences Relig.* 40 (1966), 158-177.
- R. JOLY, «Patristique et libre examen», *Revue de l'Univ. Bruxelles* 8(1966), 218-237.
- M. PELLEGRINO, *I santi padri nello studio della teologia*, Vicenza 1967.
- S. D'ELIA, «Storiografia sulla Chiesa postconstantiniana e fortuna della patristica tra Riforma e Controriforma», *Vichiana* 4(1967), 115-138.
- G. W. GLICK, *The reality of Christianity, A Study of A. v. Harnack as historian and theologian*, New York 1967.
- N. A. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, «Η θέσις τῆς πατερικῆς διδασκαλίας εἰς τὰ συμβολικά βί-

- βία τῶν Λουθηρανῶν, *Θεολογικὸν Συμπόσιον*, τριμηνιακὸς τόμος εἰς Ἦ. Κ. Χρήστου, *Θεσσαλονίκη* 1967, 389-419.
- Κ. ΦΟΥΚΑ, «Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν ἐποχὴν μας», *Ακτίνες* 30(1967) 87-98.
- J. RATZINGER, «Die Bedeutung der Väter f. die gegenwärtige Theologie», *Κληρονομία* 1(1968), 5 ἔτ. καὶ *Theol. Quartalschrift* 151(1968), 257-282.
- P. PEETERS, *L'oeuvre des Hollandistes*, Bruxelles 1968.
- I. I. RAMBREANO, «Ἐργον καὶ μελέται τῆς ἱστορικῆς καὶ πατερικῆς θεολογίας» (ρωμ.), *Studii Teologicae* 20(1968), 364-388.
- K. TREU, «Patristische Fragen», *Svensk exegetisk årsbok* 34(1969), 170-200.
- A. HAMMAN, «Pour un aggrégement des manuels de patrologie», *Studia Patristica* 10(1970), 95-99.
- Κ. ΣΚΟΓΓΕΡΗ, *Ἡ ἔννοια τῶν ὄρων θεολογία, θεολογεῖν θεολόγος ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῶν Ἑλλήνων Πατέρων*, Ἀθήναι 1972.

4. ΙΟΥΔΑΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ

- H. I. BELL, *Jews and Christians in Egypt*, 1924.
- L. FUCHS, *Die Juden Aegyptens in ptolemäischer und römischer Zeit*, 1924.
- E. BRECCIA, *Juifs et Chrétiens de l'ancienne Alexandrie*, 1927.
- A. I. WILLIAMS, *Adversus Judaeus, A bird's-eye view of christiun apologies until the Renaissance*, 1935.
- J. BONSIRVEN, *Le Judaïsme palestinien au temps de Jésus-Christ, sa théologie*, 3 τόμοι, 1935.
- M. SIMON, *Verus Israel*, 1948. ²1964. *Recherches d'histoire Judéo-chrétienne*, 1962.
- H. J. SCHOFFS, *Theologie und Geschichte des Judentums*, 1949.
- R. WILDE, *The treatment of the Jews in Greek christian writers of the first three centuries*, Washington 1949.
- H. BARTKE, *Die Handschriftenfund am Toten Meer*, τ. 1-2, Berlin 1952-1958.
- G. DIX, *Jew and Greek: A study in the primitive Church*, London 1953.
- W. FOERSTER, *Das Judentum Palästinas zur Zeit Jesu und der Apostel*, Hamburg ²1955.
- C. ROTH, *The historical background of the Dead Sea scrolls*, 1956.
- D. HOWLET, *The Essenes and Christianity*, New York 1957.
- W. R. FARMERS, *Maccabees, Zealots and Josephus*, 1957.
- J. DANIELOU, *Théologie du Judéo-Christianisme*, Paris 1958.
- E. PETERSON, *Frühkirche, Judentum u. Gnosis*, Freiburg 1959.
- R. WERNER, *The sacred bridge, the interdependence of liturgy and music in Synagogue and Church during the first millenium*, London 1959.
- W. DAVIS, *Christian origins and Judaism*, London 1963.
- R. T. HERFORD, *The Pharisees*, 1962(1924).
- L. FINKELSTEIN, *The Pharisees, the sociological background of their faith*, ²1962.
- E. LOISE, *Die Texte aus Qumran*, κείμενα καὶ μετ., Darmstadt 1964.
- A. M. H. JONES, *The Herods of Judaea*, 1967(1938).
- J. M. SCHMITH, *Die jüdische Apokalyptik*, Neukirchen 1969.

- M. HENGEL, *Judentum und Hellenismus*, Tübingen 1969.
 H. JUDANT, *Judaïsme et Christianisme*, Paris 1969.
 K. SCHUBERT, *Die jüdischen Religionsparteien in neutestamentlicher Zeit*, Stuttgart 1970. *Der Kultur der Juden, I: Israel im Altertum*, Frankfurt 1970.
 K. HRUBY, *Juden und Judentum bei den Kirchenvätern*, Zürich 1971.
 S. SANDMEI, *Philo's place in Judaism*, New York 1971.
 J. MAIER, *Geschichte der jüdischer Religion*, Berlin 1972.
 G. W. E. NICKELSBURG, *Resurrection, immortality and eternal life in intertestamental Judaism*, Cambridge Mass. 1972.
 J. MAIER, K. SCHUBERT, *Die Qumran-Essener*, München 1973.
 G. VERMES, *Scripture and tradition in Judaism*, Leyde 1973.

5. ΑΡΧΑΙΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΙ

- G. BOISSIER, *La fin du paganisme*, τ. 1-2, Paris 1894.
 T. B. GLOVER, *The conflicts of religion in the early roman empire*, London 1909.
 F. CUMONT, *Oriental religions in roman paganism*, 1911. — *Astrology and religion among the Greeks and Romans*, 1912. — *Lux perpetua*, Paris 1919.
 E. NORDEN, *Agnostos Theos*, Leipzig 1913.
 A. GRENIER, *La génie romain dans la religion, la pensée et l'art*, Paris 1925.
 Η. ΤΡΕΜΕΛΛΑ, *Μυστηριακαὶ Θρησκείαι καὶ Χριστιανισμὸς*, Ἀθήναι 1932.
 A. J. FESTUGIÈRE, *L'idéal religieuse des Grecs et l'Évangile*, 1932.
 J. KRÖLL, *Gott u. Hölle*, 1932.
 A. D. NÖCK, *Conversion, the old and the new in religion from Alexander the Great to Augustine of Hippo*, 1933.
 F. WIESERHÖLZER, *Das Weihwasser in der Frühzeit des Christentums u. bei den Völkern des Altertums*, 1933.
 W. STAERK, *Die Erlösererweiterung in den östlichen Religionen*, 1938.
 O. KERN, *Die Religion der Griechen, III: vom Platon bis Kaiser Julian*, 1938.
 K. PRÜEMM, *Religionsgeschichtl. Handbuch f. den Raum altchristl. Umwelt*, Roma 1954.
 U. RIEDINGER, *Die hl. Schrift im Kampf der griech. Kirche gegen die Astrologie*, I, 1956.
 A. SCHULTZE, *Mithras-Mysterium und Urchristentum*, Stuttgart 1960.
 M. NILSSON, *Geschichte der griech. Religion*, τ. II, 1961.
 E. FASCHER, *Vom Anfang der Welt und vom Ursprung des Menschengeschlechts*, Berlin 1961.
 Ε. ΣΑΡΑΚΑ *Αἱ περὶ εἰμαζμένης ἀντιλήψεις ἐν τῇ ἀρχαιότητι*, Θεσσαλονίκη, 1961.
 A. D. MOMIGLIANO, *Paganism and Christianity in the fourth century*, 1962.
 P. AUBIN, *Le problème de la conversion*, 1963.
 E. R. DODDS, *Pagan and Christian in an age of anxiety*, 1965.
 J. FERGUSON, *The religions of the roman empire*, London 1970.
 P. BOYANDES, *Études sur la religion romaine*, Roma 1972.

6. ΡΩΜΑΪΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ

- K. J. NEUMANN, *Der römische Staat und die allgemeine Kirche*, τ. 1-2, Leipzig 1890.
- O. SEECK, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, τ. 1-6, Stuttgart 1905-1921. Ἀνατύπωση, Darmstadt 1961.
- A. EHRHARD, *Das Christentum im römischen Reiche bis Konstantin*, Strassburg 1911.
- V. SESAS, *Die religionspolitik der christlich-römischen Kaiser*, Gernwitz 1911.
- A. FRACASSINI, *L'impero romano e il Cristianesimo, da Nerone a Costantino*, Perugia 1913.
- A. MANARSI, *L'impero romano e il Cristianesimo*, Torino 1914.
- A. LINSENMAYER, *Die Bekämpfung des Christentums durch den röm. Staat bis zum Tode des Kaiser Julian*, München 1920.
- Χρ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ρωμαϊκὴ πολιτικὴ καὶ ὁ Χριστιανισμὸς μέχρι τῶν μέσων τοῦ γ' αἰῶνος, Ἀθήναι 1924, ἀνάτυπον ἐκ τῆς *Θεολογίας* 1(1923), 2(1924).
- C. J. CADOUX, *The early Church and the world*, Edimburgh 1925.
- R. HEINKE, *Von der Ursache der Grösse Roms*, 1925 (ἑλλ. μετ. ὑπὸ Χρ. Καπνοπούλου, *Τὰ αἴτια τοῦ μεγαλείου τῆς Ρώμης*, Ἀθήναι 1930).
- L. HOMO, *La civilisation romain*, Paris 1930. *Les empereurs romains et le Christianisme*, Paris 1931. *Les institutions politiques romaines*, Paris 1950.
- M. ROBERTIG, E. BUSSI, G. VISMARA, *Cristianesimo e diritto romano*, Milano 1935.
- K. PETERSON, *Der Monotheismus als politisches Problem*, 1935.
- P. CHARANIS, *Church and state in the late roman empire*, Madison 1939.
- CH. N. COUWANE, *Christianity and classical culture*, New York 1940, 21960.
- K. M. SETTON, *The Christian attitude towards the emperor*, New York 1941.
- H. BERKHOF, *Kirche und Kaiser*, Zurich 1947.
- G. BARDY, *L'Église et les derniers Romains*, 1948.
- P. PREZZI, *Le dottrine politiche dell'età patristica*, Milano 1949.
- V. CHAPOT, *Le monde romain*, Paris 1951.
- L. MAEDAR, *La liberté et l'esclavage dans l'Église primitive*, Neuchâtel 1951.
- B. BIONDI, *Il diritto romano cristiano*, τ. 1-3, 1952-1954.
- E. BRUCK, *Kirchenväter u. soziales Erbrecht*, Heidelberg 1956.
- A. EHRHARD, *Politische Metaphysik von Solon bis Augustin*, τ. 1-2, Tübingen 1959.
- M. ROSTOVZEFF, *The social and economic history of the hellenistic world*, τ. 1-3, 21959.
- J. M. HORBUS, *Évangile et labarum*, Genève 1960.
- P. GRIMAL, *La civilisation romain*, 1961.
- H. RAHNER, *Kirche und Staat im frühen Christentum*, München 1961, ζειμένα ἑλληνικά καὶ λατινικά μετὰ μεταφράσεως, München 1961.
- G. KRETSCHMAR, B. LOUSE (ἐκδ.), *Ecclesia und res publica*, Göttingen 1962.
- P. COURGELLE, *Histoire littéraire des grandes invasions germaniques*, 21964.
- J. BERNHARD, *Die Kirche in der Auflösung der antiken Kultur*, Darmstadt 1964.

- P. R. COLEMAN-NORTON, *Roman state and Christian Church*, συλλογή κειμένων, London 1966.
- L. WHITE (ἐκδ.), *The transformation of the ancient world*, Berkeley, Los Angeles, 1966.
- Η. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Βασίλειος καὶ ἑστέρις εἰς τὸ Βυζάντιον», *Κληρονομία* 3(1970), 1-25.
- ANTONIE WLOSOK, *Rom und die Christen*, Stuttgart 1970.
- R. KLEIN, *Das frühe Christentum im römischen Staat*, Darmstadt 1971.
- N. XATZHEMINAAN, Αἱ περὶ ἰδιωκτησίας ἀπόψεις ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας, Θεσσαλονίκη, 1972.

7. ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΠΝΕΥΜΑ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ

- W. SOLTAN, *Das Fortleben des Hidentums in der altchristlichen Kirche*, Berlin 1906.
- P. WENLAND, *Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum*, Tübingen 1918.
- G. CORBIÈRE, *Le Christianisme et la fin de la philosophie antique*, Paris 1921.
- L. STEFANINI, *Il problema morale nello stoicismo e nel Cristianesimo*, 1926.
- F. J. DOELGER, *Antike und Christentum*, τ. 1-6, 1929-1950.
- J. STELZENBERGER, *Die Beziehungen der frühchristlichen Sittenlehre zur Ethik der Stoa*, 1933.
- K. PRIEMM, *Der christlichen Glaube u. die altheidnische Welt*, τ. 1-2, 1935.
- L. VENTURA, *L'Aristotele perduto e gli scrittori cristiani*, 1939.
- E. R. GOODENOUGH, *An introduction to Philo Judaeus*, 1940.
- P. BARTH, A. GOEDECKENMEYER, *Die Stoa*, Stuttgart 1941.
- G. VERBECKE, *L'évolution de la doctrine du pneuma du Stoicisme à S. Augustin*, Louvain 1945.
- H. RAHNER, *Griechische Mythen in christl. Deutung*, 1945. *1966.
- H. A. WOLFSON, *Philo*, τ. 1-2, Cambridge Mass. 1947.
- M. PORLENZ, *Die Stoa*, Göttingen 1948. *Stoa und die Stoiker*, Zürich 1950.
- E. VON IVANKA, *Hellenisches und Christliches im frühbyzant. Geistesleben*, Wien 1948. — *Plato Christianus*, Wien 1964.
- GH. MOELLER, *Sagesse grecque et paradoxe chrétien*, 1948.
- P. COURCELLE, *Les lettres grecques en occident, de Macrobie à Cassiodore*, 1948. — «Tradition neo-platonicienne et tradition chrétienne du vol de l'âme», *Annuaire du Collège de France* 1964-1965, 392-404. — «Tradition platonicienne et tradition chrétienne du corps-prison», *Revue des études latines* 43(1965), 406-442.
- G. L. ELLSPERMAN, *The attitude of the early christian latin writers toward pagan literature and learning*, Washington 1949.
- R. STOB, *Christianity and classical civilization*, Grand Rapids 1950.
- E. BENZ, *Der gekreuzigte Gerechte bei Pluto und in der alten Kirche*, Mainz 1950.
- S. LIEBERMANN, *Hellenism in Jewish Palestine*, 1950.
- W. JENTSCH, *Urchristliches Erziehungsgedanken. Die Paidéia Kyriou im Rahmen der hellenistisch-judischen Umwelt*, Gütersloh 1951.
- W. LAISTNER, *Christianity and pagan culture in the later Roman empire*, Ithaca 1951.

- P. LE COFFR, *Hellénisme et Christianisme*, 1951.
- R. M. GRANT, *Miracle and natural law in Græco-Roman and early Christian thought*, Amsterdam 1952.
- L. KOLP, *Das himmlische Buch in Antike und Christentum*, Bonn 1952.
- J. HESSES, *Griechische oder biblische Theologie? Probleme der Hellenisierung des Christentums*, Leipzig 1956.
- R. KRONER, *Speculation in pre-Christian philosophy*, Philadelphia 1956.
- J. H. WASSINK, «Der Platonismus und die altchristliche Gedankenwelt», *Recherches sur la tradition platonicienne*, Genève 1957, 137-179.
- E. HATCH, *The influence of Greek ideas on Christianity*, New York 1957.
- M. SPANNETT, *Le stoïcisme des Pères de l'Église de Clément de Rome à Clément d'Alexandrie*, Paris 1957.
- W. KRÄUSE, *Die Stellung der frühchristlichen Autoren zur heidnischen Literatur*, Wien 1958.
- A. ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ, *Ἱστορία τῆς ἐποχῆς τῆς Κ. καθόλης*, Ἀθήναι 1958.
- A. GRILLMEIER, *Hellenisierung-Judaisierung des Christentums als Deutprinzipien in der Geschichte des kirchl. Dogmas*, Scholastik 1958, 321-355.
- E. BREHIER, *The philosophy of Plotinus*, 1958.
- H. J. FRINGS, *Medizin und Arzt bei den griech. Kirchenvätern bis Chrysostomus*, Bonn 1959.
- V. TSCHEBİKOVIC, *Hellenistic civilization and the Jews*, 1959.
- A. EHRHARD, *Politische Metaphysik von Solon bis Augustin*, Tübingen 1959.
- H.-I. MARROU, *Histoire de l'éducation*, 1960.
- A. H. ARMSTRONG, R. A. MARKES, *Christian faith and Greek philosophy*, London 1960.
- Δ. ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΗΟΥΛΟΥ, *Ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ χριστιανικὸν δόγμα*, Ἀθήναι 1960.
- J. DANIELOU, *Message évangélique et culture hellénistique, au IIe et IIIe siècles*, Tournai 1961.
- W. JAEGER, *Early Christianity and Greek paideia*, Cambridge Mass. 1961.
- A. WIESTRAND, *L'Église ancienne et la culture grecque*, Paris 1962.
- E. DES PLACES, *Syngeneia, la parenté de l'homme avec Dieu d'Homère à la patristique*, 1964.
- FR. SCHULTZ, *Der Neuplatonismus*, Berlin 1965.
- H. CHADWICK, *Early Christian thought and the classical tradition*, Oxford 1966.
- W. TREIBER, *Forschungen zur Neoplatonismus*, Berlin 1966.
- O. GIGON, *Die antike Kultur und das Christentum*, Gutersloh 1966.
- A. H. ARMSTRONG, *The architecture of the intelligible universe in the philosophy of Plotinus*, 1967.
- F. E. PETERS, *The harvest of Hellenism*, 1970.
- M.-X. ΙΜΠΡΑΧΙΜ, *Ἡ ἐλληνοορθομαϊκὴ παιδεία ἐν Αἰγύπτῳ*, Ἀθήναι 1969.
- J. PEPIN, *Idées grecques sur l'homme et sur Dieu*, Paris 1971.
- A. WAKOITSCH, *Antike Philosophie im Urteil der Kirchenväter, zeitlich in der Metaphysik*, München 1973.

8. ΑΓΙΑ ΓΡΑΦΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ

- TH. ZAHN, *Forschungen zur Geschichte des neutestl. Kanons und der altkirchl. Literatur*, 1-12, 1881-1929.
- F. E. ROBBINS, *The hexaemeral literature*, Chicago 1912.
- J. R. HARRIS, *Testimonies*, Cambridge 1, 1916, II, 1920.
- J. E. ESCHENBACH, *Die Auffassung der Stelle Isaias 6, 3f. bei den Kirchenvätern und ihre Verwendung in der Liturgia*, Würzburg 1927.
- A. SOUTER, *The earliest commentaries on the Epistles of Paul*, Oxford 1927.
- N. B. STONEHOUSE, *The Apokalypse in the ancient Church*, 1929.
- E. STEIN, *Die allegorische Exegese des Philo von Alexandrien*, 1929.
- K. SCHLUETZ, *Isaias II,2 (τὰ ἑπτὰ χρισμῶν τοῦ παύλου) in der ersten vier christlichen Jahrhunderten*, Freiburg i. Br., 1932.
- K. STAAB, *Pauluskommentare aus der griech. Kirche, aus Kettenhandschriften gesammelt und herausgegeben*, 1933.
- M. J. LAGRANGE, *Histoire ancienne du canon du Nouveau Testament*, 1933.
- V. TAYLOR, *The formation of the Gospel tradition*, London 1933.
- H. SCHLINGENSIEPEN, *Die Wunder des Neuen Testaments, Wege und Abwege ihrer Deutung in der alten Kirche bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts*, 1933.
- N. J. HOMMERS, *Het testimoniabaek, studien over O. T. citaten in het N.T. en bij de patren*, Amsterdam, 1935.
- E. ALFETH, *Das Paulusverständnis in der alten Kirche*, 1937.
- J. L. KOOLE, *De overname van het O.T. door de christl. Kerk*, 1938.
- G. MIOSIUKA, *Patrum graecorum interpretationes Ex. 3,14*, Praegae 1939.
- J. DANIELOU, *Sacramentum futuri, études sur les origines de typologie biblique*, 1950.
- D. LERCH, *Isaaks Offerung christlich gedeutet*, Tübingen 1950.
- C. MENCHINI, *Il discorso di S. Stefano protomartire nella letteratura e nella predicazione cristiana primitiva*, Roma 1951.
- J. LUDWIG, *Die Primatsworte Mt. 16, 18, 19 in der altkirchliche Exegese*, Münster i.W. 1952.
- V. E. HASLER, *Gesetz und Evangelium in den alten Kirche bis auf Origenes*, Zürich 1953.
- P. G. VERWEIJS, *Evangelium und neues Gesetz der ältesten Christenheit bis auf Marsion*, Utrecht 1960.
- L. VISCHER, *Die Auslegungsgeschichte von I Kor. 6, 1-11, Rechtsverzicht und Schlichtung*, Tübingen 1955.
- F. KEIENBURG, *Die Geschichte der Auslegung von Römer 13, 1-7*, Basel 1956.
- E. J. SIFOLECKI, *Patristic synthesis of John VI, 54-55*, Mundelein 1957.
- J. K. S. REID, *The authority of Scripture*, London 1957.
- H. RIESENFELD, *The Gospel tradition and its beginnings*, London 1957.
- J. REUSS, *Matthäuskommentare aus der griech. Kirche, Texte u. Untersuchungen 61*, 1957. *Johanneskommentare aus der griech. Kirche, Texte u. Untersuchungen 89*, 1966.
- R. M. GRANT, *The letter and the spirit*, London 1957.
- J. PEPIN, *Mythe et allegorie, les origines grecques et les contestations judéo-chrétiennes*, 1958.

- E. FASCHER, *Jesaja 53 in christl. und jüd. Sicht*, Berlin 1958.
- A. A. MAGUIRE, *Blood and Water, the wounded side of Christ in early Christian literature*, Washington 1958.
- U. WILCKEN, *Weisheit und Torheit*, Tübingen 1959.
- R. DEYREESSE, *Les anciens commentateurs grecs de l'Octateuque et des Rois*, Studi e Testi 201, 1959.
- J. JERVELL, *Imago Dei, Gen. 1,26 f. im Spätjudentum, in der Gnosis und in den paulin. Briefen*, Göttingen 1959.
- P. PRIGENT, *Apokalypse XII, histoire de l'exégèse*, Tübingen 1959.
- P. SCISCIA, *Lapis reprobatus*, Roma 1959.
- E. M. BRAUN, *Jaun le Théologien et son eevangile dans l'Église ancienne*, Paris 1959.
- K. H. SCHELKLE, *Paulus Lehrer der Väter, die altkirchl. Auslegung vom Röm. 9-11*, Düsseldorf 1959. *Wort und Schrift, Beiträge zur Auslegung und Auslegungsgeschichte des Neuen Testament*, Düsseldorf 1966.
- S. AMSLER, *L'Ancien Testament dans l'Église*, 1960.
- P. G. VERWEIJ, *Evangelium und neues Gesetz in der ältesten Christenheit bis auf Marcion*, Utrecht 1960.
- W. BIEDER, *Die Apostelgeschichte in der Historie*, Zürich 1960.
- M. F. WILKS, *The spiritual Gospel, the interpretation of the Fourth Gospel in the early Church*, Cambridge 1960. *The divine apostle, the interpretation of the Pauline Epistles in the early Church*, Cambridge 1967.
- A. ORBE, *La unción del verbo*, Roma 1961. *El dilema entre la vida y la muerte. exégesis prenicena de Deut. xxx, 15. 19, Gregorianum 51, 1970, 305-365.*
- M. SIMONETTI, *Note su antichi commenti alle benedizioni dei Patriarchi*, Cagliari 1961.
- K. P. KOEPPEN, *Die Auslegung der Versuchungsgeschichte*, Tübingen 1961.
- R. P. STEINER, *La tentation de Jésus dans l'interprétation patristique de Saint Justin à Origène* 1962.
- A. DIHLE, *Die goldene Regel*, Göttingen 1962.
- J. R. GEISELMANN, *Die Heilige Schrift und die Tradition*, Freiburg 1962.
- H. VON CAMPENHAUSEN, *Altes Testament als Bibel der Kirche bis zur Entstehung des Neuen Testaments*, *Aus der Frühzeit des Christentums*, 1963, 152-196.
- LUCIENNE ROBITAILLE, *L'Église épouse du Christ dans l'interprétation patristique du psalm 41(45)*, Roma 1965.
- P. VAN MOORSSEL, *Rosvoonder of doortocht de Rode Zee, 'S—* Gravenhage 1965.
- H. DE LUBAC, *L'Écriture et la tradition*, Paris 1966.
- P. LEBEAU, *Le vin nouveau du royaume, étude exégétique et patristique sur la parole eschatologique de Jésus à la Cène*, Paris 1966.
- A. SMITMANS, *Das Weinwunder von Kana, die Auslegung um Jo 2, 1-11 bei den Vätern und heute*, Tübingen 1966.
- P. TRUMMER, *Anastasis, Beitrag zur Auslegung und Auslegungsgeschichte von I Kor. 15 in der griech. Kirche bis Theodoret*, Graz 1966.
- FR. BOYON, *De vocazione gentium, histoire de l'interprétation d'Acts X, 1-XI, 18 dans les six premiers siècles*, Tübingen 1967.
- W. MONSELEWSKI, *Der barmherzige Samaritaner, eine auslegungsgeschichtl.*

Untersuchung zu Lukas 10, 25-37, Tübingen 1967.

J. P. LEWIS, *A study of the interpretation of Noah and the flood in Jewish and Christian literature*, Leiden 1968.

E. ΤΕΛΤΑ, *Il peccato di Adamo nella patristica*, Studiî biblici Franciscani Analecta, Jerusalem 1970.

9. ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ

H. EICKHOFF, *Zwei Schriften des Basiliius und des Augustinus als geschichtl. Dokumente der Vereinigung von klass. Bildung u. Christentum*, Schleswig 1897.

FR. SCHEMMEL, «Die Hochschule von Konstantinopel in 4. Jahrh. n.C.», *Neue Jahrbücher f. klass. Altertum* 22(1908), 147-168. «Die Hochschule von Athen in 4. und 5. Jahrh. n. C.», *ἀρχαία* 494-513. → Die Hochschule von Alexandrien in 4. und 5. Jahrh. n.C., *ἀρχαία* 24 (1909), 435-457.

H. V. SCHUBART, «Bildung und Erziehung in frühchristl. Zeite», *Festgabe E. Gotheim*, 1923, 73-105.

F. FUCHS, *Die höher Schulen von Konstantinopel im Mittel Alter*, 1926.

L. VENTURA, *La pedagogia di Cristianesimo*, τ. 1-2. 1934-1936.

J. HUSSEY, *Church and learning in the Byzant. Empire 857-1185*, London 1337.

G. BARDY, «L'Église et l'enseignement dans les trois premiers siècles», *Revue des Sciences Religieuses* 12(1932), 1-22. «L'Église et l'enseignement au IV siècle», *ἀρχαία* 14(1934), 525-549. 15(1935), 1-27.

P. COURCELLE, *Les lettres grecques en Occident de Marrobo à Cassiodore*, Paris 1953.

H. I. MARROU, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Paris 1948.

G. F. HOLLINGHURST, *The ministry of teaching in the Christian Church*, Oxford 1951.

CH. DANIEL, *Des études classiques dans la société chrétienne*, Paris 1953.

10. ΓΛΩΣΣΑ, ΟΡΘΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ

FR. O. WEISE, *Die griechischen Wörter in Latein*, Leipzig 1882, ἀνατύπ. 1965.

TH. BIRT, *Das antike Buchwesen in seinem Verhältnis zur Literatur*, 1882, ἀνατύπ. 1939.

E. K. CHAMBERS, *The history and motives of literary forgeries*, Oxford 1891.

J. A. FARRER, *Literary forgeries*, London 1907.

P. WENDLAND, *Die urchristlichen Literaturformen*, Tübingen 1912.

J. STIGLMAYR, *Kirchenväter und Klassizismus*, 1913.

E. NORDEN, *Die antike Kunstprosa* 2, 1918.

R. STURBE, *Der Himmelsbrief*, 1918.

H. WILLRICH, *Urkundenfälschung in der hellenistisch-jüdischen Literatur*, 1924.

F. TORN, *Die Psychologie der Pseudonymität im Hinblick auf die Literatur des Urchristentums*, 1932.

- A. MEYER, «Religiöse Pseudopigraphie als ethisch-psychologisches Problem», *Zeitschrift f. Neut. Wissenschaft* 35(1936), 262-279.
- G. BARDY, «Faux et fraudes littéraires dans l'antiquité chrétienne», *Revue d'hist. ecclésiastique* 32(1936) 5-23, 275-302.
- H. EDMONDS, *Zweite Auflage im Altertum*, 1941.
- W. DEN BOER, «Hermeneutic problems in early Christian literatures», *Vig. Christianae* 1(1947), 150-167.
- G. BARDY, *La question des langues dans l'Église ancienne*, Paris 1948.
- C. WENDEL, *Die griechisch-römische Buchschreibung verglichen mit der des Vorderen Orients*, Halle 1949.
- H. SIEGERT, *Griechisches in der Kirchengeschichte*, 1950.
- A. TAYLOR, F. J. MOSHER, *The bibliographical history of anonyma and pseudonyma*, Chicago 1951.
- H. MUSCERILLO, «Form in early Christian literatures», *Theol. studies* 1957, 357-386.
- CHRISTINE MOHRMANN, «Linguistic Problems in the early Christian Church», *Vig. Christianae* 11 (1957), 11-36. — «Les innovations sémantiques dans le grec et le latin des Chrétiens», *Humanitas* 13-14 (1961-1962), 322-335.
- S. G. KAPSOMENOS, *Die griechische Sprache zwischen Koine und Neugriechisch*, München 1958.
- W. SCHNEEMELCHER, «Sprachproblem in der alten Kirche», *Das problem der Sprache in Theologie und Kirche*, Berlin 1959, 55-67.
- J. A. SINT, *Pseudonymität im Altertum*, Innsbruck 1959.
- ILONA OPELT, «Christianisierung heidnischer Etymologien», *Jahrbuch f. Antike u. Christentum* 2(1959), 70-85.
- Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα καὶ ἡ μεσαιωνικὴ καὶ νεοελληνικὴ ὀνομαστολογία», *Ἀθηνᾶ* 63 (1959), 195-245.
- M. HOFFMANN, *Der Dialog bei den christl. Schriftstellern der ersten vier Jahrhunderten*, Heidelberg 1960.
- K. ALAND, «The problem of anonymity and pseudonymity in Christian literature of the first two centuries», *Journal of Theol. Studies* 12(1961), 39-49. Το αὐτὸ γερμανιστὶ ἐν *Arbeiten zur neut. Textforschung* 2 (1959), 24-34.
- J. BARR, *The semantics of biblical languages*, Oxford 1961.
- S. PRETE, *Le Commonitorium nella letteratura Christiana antica*, Bologna 1962.
- CHRISTINE MOHRMANN, J. G. A. ROS, *Graecitas Christianorum primaevo*, Nijmegen 1962 ἐξ.
- S. LEUCLLI, *The language of faith, an introduction to the semantic dilemma of the early Church*, New York 1962.
- O'CALLAGHAN, «El papiro en el lenguaje de los padres», *Studia Patavina* 1(1962) 71-119.
- H. FUHRMANN, «Die Fälschungen im Mittelalter», *Hist. Zeitschrift* 197 (1963), 529-601.
- A. ROSE, «L'influence de Septante sur la tradition chrétienne, I: La vocabulaire», *Questions liturgiques et paroissiales*, 46(1965), 192-211. II: «Quelques passages psalmiques», *αὐτότε* 284-301.
- W. SPEYER, «Religiöse Pseudepigraphie und literarische Fälschung im Alter-

- luna, *Jahrbuch f. Antike u. Christentum* 8-9 (1965-1966), 88-125.— Die literarische Fälschung im heidnischen und christlichen Altertum, München 1971
- G. J. M. BARTELINK, «Einige Bemerkungen über die Meidung heidnischer oder christlicher Termini in den frühchristlichen Sprachgebrauch», *Vig. Christianae* 19(1965), 193-209.
- W. F. BAKKER, *The Greek imperative*, in *Greek Prayer from Homer up to the present day*, Amsterdam 1966.
- H.-FR. WEISS, «Zur Problem der griechischen Fremd- und Lehnwörter in den Sprachen des christlichen Orients», *Helikon* 6(1966), 183-209.
- C. FABRICIUS, «Der sprachliche Klassizismus der griechischen Kirchenväter: Ein philologisches und geistesgeschichtliches Problem», *Jahrbuch f. Antike u. Christentum* 10(1967), 187-199.
- D. HILL, *Greek words and hebrew meaning*, Studies in the semantics of soteriological terms, Cambridge 1967.
- H. R. BALZ, «Anonymität und Pseudepigraphie in Urchristentum», *Zeitschrift f. Theol. und Kirche* 66(1969), 403-436.
- A. ADAM, *Sprache und Dogma*, Gütersloh 1969.
- A. M. DENIS, *Introduction aux pseudepigraphes grecs d'Ancien Testament*, Louvain 1970.
- U. GERBER, *Disputatio als Sprache des Glaubens*, Zürich 1970.
- B. R. VOSS, *Der Dialog in der frühchristlichen Literatur*, München 1970.
- A. OLIVAR, «Preparación e improvisación en la predicación patristica», *Kyriakon Festschrift J. Quasten II*, Münster im W. 1970, 736-767.
- A. QUACQUARELLI, «Note sull'iperbole nella Sacra Scrittura e nei Padri», *Vetera Christianorum* 8(1971), 5-26. — *Suggi patristici, retorica ed esegesi biblica*, Bari 1971.
- N. BROX, «Zur Problemstand in der Erforschung der altchristlichen Pseudepigraphie», *Kairos* 15(1973), 10-23.

11. ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ

- B. MONTEFALCON, *Palaeographia graeca*, Paris 1708.
- B. GERMON, *De veteribus haereticis ecclesiasticorum codicum corruptoribus*, Paris 1713.
- TH. BIRT, *Das antike Buchwesen in seinem Verhältniss zur Litteratur*, Berlin 1882.
- C. HAEBERLIN, «Beiträge zur Kenntnis des antiken Bibliotheks- und Buchwesens», *Zeit. f. Biblioth. u. Buchwesen* 7(1890), 271-302.
- CH. DIEHL, «Le trésor et la bibliothèque de Palmyre au commencement du XIIIe siècle», *Byz. Zeitschrift* 1(1892), 488-526.
- G. HADZIDAKIS, *Einleitung in die neugriechischen Grammatik*, Leipzig 1892.
- W. WATTENBACH, *Anleitung zur griechischen Paläographie*, Leipzig 1895.
- F. G. KENYON, *The Palaeography of Greek papyri*, Oxford 1899.
- K. DZIATKO, *Untersuchungen über ausgewählte Kapitel des antiken Buchwesens*, Leipzig 1900.
- Ε. ΘΟΜΨΩΝΟΣ, ΣΗ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Ἐγχειρίδιον Ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς παλαιογραφίας*, Ἀθήναι 1903.

- A. MENTZ, *Geschichte und Systeme der griechischen Tachygraphie*, Berlin 1907.
- M. VOGEL, V. GARDTHAUSEN, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909 (1966).
- W. SCHUBHART, *Papyri graeci berolinenses*, Bonn 1911.—*Griechische Palaeographie*, München 1925.—*Das Buch bei den Griechen und Römern*, Heidelberg 1961.
- V. GARDTHAUSEN, *Griechische Palaeographie*, τ. 1-2, 1911-1913.
- E. M. THOMPSON, *An introduction to Greek and Latin palaeography*, Oxford 1912.
- H. WILLERICH, *Urkundenfälschung in der hellenistisch-jüdische Literatur*, 1924.
- P. MAAS, „Griechische Palaeographie“, GIERCKE, NORDEN, *Einleitung in die klass. Altertumswissenschaft* I, 9, Leipzig 1927, 69-81.—Textkritik, 1960.
- G. PASQUALI, *Storia della tradizione e critica del testo*, Firenze 1934, 1962.
- M. MANITIUS, *Handschriften antiker Autoren in mittelaltl. Bibliothekskatalogen*, 1935.
- A. EHRHARD, J. M. HOECK, *Ueberlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche*, τ. 1-3, *Texte u. Untersuchungen* 50-52, 1936-1952.
- Δ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Βεζυργιωί σημειογράφοι και Χριστιανισμός*, Αθήνα 1940.
- F. DOELGER, *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges*, München 1948.
- M. RICHARD, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*, 1948, 1958. Συμπλήρωμα 1964.
- A. SIEGMUND, *Die Ueberlieferung der griechischen christlichen Literatur in der lateinischen Kirche bis zum 12. J. hrh.*, München 1948.
- C. WENDEL, *Die griechisch-römische Buchschreibung verglichen mit der des Vorderen Orients*, Halle 1949.
- H. SIEGERT, *Griechisches in der Kirchengsprache*, 1950.
- F. O. KENYON, *Books and readers in ancient Greece and Rome*, Oxford 1951.
- E. A. PARSONS, *The Alexandrian library*, Houston 1952.
- R. DEYBESSE, *Introduction à l'étude des manuscrits grecs*, Paris 1954.
- Δ. ΠΟΛΙΤΗ, *Ὁδηγὸς καταλόγου χειρογράφων*, 1961.
- H. HINGER K. F., *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*, τ. 1-2, Zürich 1961-1964.
- B. GERHARDSSON, *Memory and manuscript*, Uppsala 1961.
- B. A. VAN CRONINGEN, *Short manual of Greek palaeography*, Leyden 1963.
- A. DAIN, *Les manuscrits*, nouvelle édition revue, Paris 1964.
- L. BIFLER, *The grammarian's craft, an introduction to textual criticism*, Worcester Mass. 1965.
- L. SANTIBALLEH, „Ueber späte Papyrusrollen und frühe Pergamentrollen“, *Speculum historiae* Johannes Spörl dargebracht, München 1965, 117-133.
- R. SEIDER, *Palaeographie der griechischen Papyri*, τ. 1-2, Stuttgart 1967-1970.
- H. JENSEN, *Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart*, Berlin 1969.
- J. MAZZOLINI, *Paleografia e diplomatica e scienze ausiliare*, Napoli 1970.
- A. FAIRBANK, *The story of handwriting, origins and development*, London 1970.

- B. ATSALOS, *La terminologie du livre - manuscrit à l'époque byzantine I*, Thessalonique 1971.
- A. ΣΙΓΑΛΑ, *Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς*, Θεσσαλονίκη 1973.
- T. ORLANDI, «Patristica copta e patristica greca», *Vetera Christianorum* 10 (1973), 327-341.
- Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ, Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, Χ. ΨΕΙΟΥΜΗ, Σ. ΚΑΣΑ, *Εικονογραφημένα χειρόγραφα Ἁγίων Ὁσίου, τόμοι 1-2*, Ἀθήναι 1973-1975.

12. ΣΥΛΛΟΓΑΙ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

- M. DE LA BIGNE, *Bibliotheca sanctorum Patrum*, τ. 1-8, Paris 1575. Περιέχει κείμενα Λατίνων πατέρων καθώς και Ἑλλήνων εἰς λατινικὴν μετάφρασιν. Διαδοχικαὶ ἐπανεκδόσεις. *Maxima bibliotheca veterum patrum et antiquorum scriptorum ecclesiasticorum*, κατ' ἐπεξεργασίαν τῆς ὡς ἄνω ὑπὸ τῶν καθηγητῶν τῆς θεολογικῆς σχολῆς Κολωνίας, τ. 1-14, Colonia 1618. *Maxima bibliotheca veterum patrum et antiquorum scriptorum ecclesiasticorum*, κατ' ἐπεξεργασίαν τῆς ὡς ἄνω, τ. 1-27, Lugdunum 1677.
- FR. COMBESIS, *Graeco-Latinae patrum bibliothecae novum auctarium*, τ. 1-2, Paris 1648. *Bibliothecae Graecorum Patrum auctarium novissimum*, τ. 1-2, Paris 1672.
- L. D'ACHERY, *Veterum aliquot scriptorum qui in Galliae bibliothecis, maxime Benedictorum, supersunt Spicilegium*, τ. 1-3, Paris 1655-1677.
- J. B. COTELIER, *Sanctorum Patrum, qui temporibus apostolicis floruerunt*, τ. 1-2, Paris 1679. *Ecclesiae Graecae monumenta*, τ. 1-3, Paris 1677-1686.
- ST. BALUZIUS, *Miscellaneorum libri seu tomi septem hoc est collectio veterum monumentorum*, Paris 1678-1715.
- L. A. MURATORI, *Ancedota quae ex Ambrosianae bibliothecae codicibus nunc primum eruit, notis et disquisitionibus auget L.A.M.*, τ. 1-4, Mediolani 1697-1698, Padua 1713.—*Ancedota Graeca quae e manuscriptis codicibus eruit, notis et disquisitionibus auget L.A.M.*, Padua 1709.
- J. E. GRABE, *Spicilegium Sanctorum Patrum ut et haeticorum saeculi P. Chr.*, τ. 1-2, Oxford 1699-1700.
- J. SIRMOND, *Opera varia nunc primum collecta*, τ. 1-5, Brevetiz 1728.
- A. GALLANDI, *Bibliotheca veterum Patrum antiquorumque scriptorum ecclesiasticorum*, τ. 1-14, Brevetiz 1765-1788.
- FR. OBERTHUER, *Sanctorum Patrum opera polemica de veritate religionis Christianae contra Gentiles et Judaeos*, τ. 1-21, Wirceburg 1777-1794.
- ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΠΟΡΕΙΤΟΥ, *Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν*, Brevetiz 1782, τ. 1-5 Ἀθήναι 1957.
- M. I. ROUTH, *Sanctorum auctorum fars jam perditorum secundi tertiiqae saeculi fragmenta quae supersunt*, τ. 1-4, Oxford 1814-1818.
- A. MAI, *Scriptorum veterum nova collectio*, τ. 1-10, Roma 1825-1838.—*Spicilegium romanum*, τ. 1-10, Roma 1839-1844.—*Nova Patrum bibliotheca*, τ. 1-8, Roma 1844-1871.
- A. B. GAILLAC, *Collectio selecta sanctorum Ecclesiae Patrum*, τ. 1-133, Paris 1829-1842.

- E. B. PUSEY, *Bibliotheca Patrum Ecclesiae Catholicae qui ante orientis et occidentis schisma floruerunt*, τ. 1-10, Oxford 1838-1853.
- ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ, *Ἡ Κωνη Διαθήκη μετὰ ὑπομνημάτων ἀρχαίων*, τ. 1-7, Ἀθήναι 1842-1845.
- I. B. PITRA, *Spicilegium solesmense complectens sanctorum patrum scriptorumque ecclesiasticorum anecdota hactenus opera*, τ. 1-4, Paris 1852-1858.—*Græcorum historia et monumenta*, τ. 1-2, Roma 1864-1868.—*Analecta sacra et classica spicilegio solesmensis parata*, Paris 1888.
- J. P. MIGNE, *Patrologiæ cursus completus*, series graeca, μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως, τ. 1-161, Paris 1857 ἔ. Ὁμοίως λατινικῆ σειρά.
- ΔΩΡΟΘΕΟΥ ΣΧΟΛΑΡΙΟΥ, *Κλείς Πατρολογίας καὶ βυζαντινῶν συγγραφέων*, ἤτοι εὑρετήριον πάντων τῶν συγγραφέων τῶν περιεχομένων ἐν τῇ Πατρολογίᾳ τοῦ Μιγνίου, Ἀθήναι 1879.
- F. CAVALLERA, *Migne Patrologiæ cursus completus*, series graeca, Indices, Paris 1912.
- Th. POPENER, *Patrologiæ cursus completus series graeca*, Index locupletissimus, Paris 1928 ἔ.
- K. N. ΣΑΘΑ, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 1-7, Βενετία καὶ Πάρισις, 1872-1894.
- A. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΙΣ, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολιμιτικῆς σταχυολογίας* τ. 1-2, Πετρούπολις 1891-1898.
- Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderten*, ὑπὸ Πρωσικῆς Ἀκαδημίας, Berlin 1897 ἔ.
- Bibliotheca Teubneriana*, Leipzig. Μεταξὺ τῶν κλασικῶν περιλαμβάνει καὶ πολυάριθμα ἔργα χριστιανῶν συγγραφέων.
- The Loeb classical library*, ὑπὸ T. E. PAGE, E. CAPP, W. H. D. ROUSE, London, New York. Περιλαμβάνει ὁμοίως πολλὰ ἔργα χριστιανῶν συγγραφέων.
- Sources Chrétiennes*, ὑπὸ H. DE LUBAC, J. DANIELOU, Paris 1941 ἔ.
- Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων*, ὑπὸ Ἀποστολικῆς Διακονίας Ἐκκλησίας Ἑλλάδος. Κείμενα κατ' ἀνατύπωσιν παλαιοτέρων ἐκδόσεων.
- Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας* ὑπὸ Π. ΚΡΗΤΟΥ, ΣΓ. ΣΑΚΚΟΥ, Δ. ΖΙΣΗ, Β. ΨΕΥΤΟΓΚΑ, Θεσσαλονίκη 1972 ἔ.
- Δ' ἄλλας συλλογὰς κειμένων, ἀναμικτών μετὰ μελετῶν, βλέπε ὑπὸ τὸν τίτλον «Σειρὰ Πατρολογικῶν μελετῶν» κατωτέρω.

13. ΑΝΘΡΩΠΙΑΙ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

- ΔΩΣΙΘΕΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Τόμος καταλλαγῆς, Τόμος ἀγάπης, Τόμος χαρᾶς*, Ἰάσιον 1662-1705.
- A. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁρθόδοξος Βιβλιοθήκη*, 1866.
- G. KRUEGER, *Sammlung ausgewählter kirchen- und dogmengeschichtl. Quellen-schriften*, Tübingen 1891 ἔ. εἰς τρεῖς σειράς.
- A. J. MASON, *Cambridge patristic texts*, Cambridge 1899 ἔ.
- J. VIZINI, *Bibliotheca sanctorum Patrum*, Roma 1902 ἔ.
- H. LIETZMANN, *Kleine Texte*, Bonn 1902 ἔ.
- J. ZWILLINGER, B. GEYER, *Florilegium Patristicum*, 1904 ἔ.
- H. HEMMER, P. LEJAY, *Textes et documents*, Paris 1904-1912.

- Scrittori cristiani antichi*, Roma 1921.
- G. MANACORDA, *Testi cristiani*, Firenze 1930 ἔἔ.
- Textus et documenta*, ὑπὸ Universitas Gregoriana, Roma 1932 ἔἔ.
- Biblioteca de autores cristianos*, Madrid.
- P. RICALDONE, *Corona Patrum salesiana*, Torino 1937 ἔἔ.
- C. KIRCH, *Enchiridion fontium historiae ecclesiasticae*, 1960.
- M.-J. ROUET DE JOURNEL, J. DUTILLEUL, *Enchiridion asceticum*, Paris 1957.
- CHR. MOHRMANN, J. QUASTEN, *Stromata patristica et mediaevalia*, Utrecht, Bruxelles, 1950 ἔἔ.
- I. ΚΑΡΜΠΗ, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὁρθοδοξίας*, τ. 1-2, Ἰούλιος 1952-1953.
- M.-J. ROUET DE JOURNEL, *Enchiridion Patristicum*, Freiburg im Br. 1953, 1965.
- K. RAHNER, *Enchiridion Symbolorum*, 1955.
- H. BETTENSON, *The early christian Fathers*, a selection from the writings of the Fathers from St. Clement of Rome to St. Athanasius, London 1956.— *The Later christian Fathers*, London 1970.
- A. STUBER, *Testimonia*, Dusseldorf 1960 ἔἔ.
- Verba Seniorum*, ὑπὸ M. PELLEGRINO, 1954 ἔἔ.
- Η. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Πατερικὸν ἔγχειρίδιον*, τ. 1-2, Θεσσαλονίκη 1966-1968.
- A. HEIMANN, *Texte der Kirchenväter*, τ. 1-5, München 1975.

14. ΣΥΛΛΟΓΑΙ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ ΕΙΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

ΕΙΣ ΤΗΝ ΝΕΟΛΑΙΝΙΚΗΝ

- Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας*, ὑπὸ Η. ΧΡΗΣΤΟΥ, ΣΤ. ΣΑΚΚΟΥ, Θ. ΖΗΣΗ, Β. ΨΕΥΤΟΓΚΑ, κείμενον καὶ μετάφρασις, Θεσσαλονίκη 1972 ἔἔ.
- Ἐπὶ τὰς Ηηγίας*, ὑπὸ Η. ΝΕΛΛΑ κἄ., Ἰούλιος 1968 ἔἔ.

ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΓΓΛΙΚΗΝ

- Library of the Fathers*, ὑπὸ PUSEY, KEHLE, NEWMAN, τ. 1-45, Oxford 1838-1888.
- The Ante-Nicene Christian library*, ὑπὸ A. ROBERTS, J. DONALDSON, τ. 1-24, Edinburgh 1866-1872.
- The Ante-Nicene Fathers*, ἀμερικανικὴ ἀνατύπωσις τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἐδιμβούργου κατ' ἀναθεώρησιν ὑπὸ A. COXE, τ. 1-8, Buffalo 1884-1886, μετὰ προσθήκης ἐνὸς συμπληρωματικοῦ τόμου.
- Νέα ἐκδοσις ἐν Ἐδιμβούργῳ ὑπὸ A. MENZIES μετὰ προσθήκης ἐνὸς ἀκόμη συμπληρωματικοῦ τόμου.
- A Select library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, ὑπὸ PH. SCHAFF, H. WACE, τ. 1-28, Buffalo, New York 1886-1900.
- Translations of Christian Literature*, ὑπὸ W. T. SPURROW-SIMPSON, W. K. LOWTHER CLARKE, London 1917 ἔἔ.
- Ancient Christian writers*, ὑπὸ J. QUASTEN, J. C. PLUMPE, Westminster Md., 1946 ἔἔ.

The Fathers of the Church, ὑπὸ L. SCHOPP, G. WALLEN, R. J. DEFERRARI, New York 1947 ἔἔ.

ΕΙΣ ΤΗΝ ΓΑΛΛΙΚΗΝ

Bibliothèque choisie des Pères de l'Église, ὑπὸ N. S. GUILLON, τ. 1-36, Paris 1828, ἀνατύπωση τ. 1-27, Bruxelles, Louvain 1828-1834.

Les Pères de l'Église, ὑπὸ A. DE GENOUDE, τ. 1-10, Paris 1835-1849.

Chefs-d'oeuvres des Pères de l'Église, τ. 1-15, Paris 1837.

Textes et documents pour l'étude historique du Christianisme, ὑπὸ H. HEYMER, P. LEJAY, τ. 1-20, Paris 1904-1912.

Moralistes Chrétiens, τ. 1-12, Paris 1924-1932.

Bibliothèque patristique de spiritualité, Paris 1932 ἔἔ.

Sources Chrétiennes, ὑπὸ H. DE LUBAC, J. DANIELOU, Paris 1941 ἔἔ.

Ichthys, Litteratures chrétiennes, ὑπὸ A. HANMAN, Paris 1957 ἔἔ.

ΕΙΣ ΤΗΝ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΝ

Sämtliche Werke der Kirchenväter, τ. 1-39, Kempten 1830-1854.

Bibliothek der Kirchenväter, ὑπὸ F. X. REITHMAYR, V. THALHOFER, τ. 1-80, Kempten 1869-1888.

Bibliothek der Kirchenväter, ὑπὸ O. BARDENHEWER, TH. SCHERMANN, C. WEY-MANN, τ. 1-63, Kempten 1911-1930. Νέα σειρά ὑπὸ O. BARDENHEWER, J. ZELLINGER, J. MARTIN, τ. 1-20, Kempten 1932-1939.

Sophia, Quellen östlicher Theologie, ὑπὸ J. TYCIAK, W. NYSSSEN, Freiburg im Br.

Menschen der Kirche in Zeugnis und Urkunde, ὑπὸ H. URS VON BALTHASAR, Zürich.

ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΣΠΑΝΙΚΗΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΑΤΑΛΑΝΙΚΗΝ

Biblioteca clasica del catolicismo, Madrid 1889 ἔἔ.

Biblioteca de autores griegos y latinos, ὑπὸ L. SEGOLA, C. PAPPAL, Barcelona, 1916 ἔἔ.

Los grandes maestros de la doctrina cristiana, ὑπὸ F. RESTREPO, Madrid 1925 ἔἔ.

Biblioteca Sant Jordi, Barcelona 1925 ἔἔ.

Biblioteca Sant Pacia, Barcelona 1931 ἔἔ.

Biblioteca de la paraula cristiana, Barcelona 1933 ἔἔ.

Collección excelsa, Madrid 1940.

ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΤΑΛΙΚΗΝ

Scrittori cristiani antichi, Roma 1921 ἔἔ.

I classici cristiani, ὑπὸ P. MISCIATELLI, Siena 1928 ἔἔ.

Testi cristiani, ὑπὸ G. MANACORDA.

Corona Patrum Salesiana, ὑπὸ P. RICARDONE, Torino 1936 ἔἔ.

ΕΙΣ ΤΗΝ ΝΟΡΒΗΓΙΚΗΝ

Vidnesbyrd af Kirkefaedrene, τ. 1-15, Kristiania, 1880-1887.

ΕΙΣ ΤΗΝ ΟΛΛΑΝΔΙΚΗΝ

Oudchristelijke geschriften in nederlandsche vertaling, ὑπὸ Η. Γ. ΜΕΥΒΟΟΜ,
Leiden 1906 ἔτ.

Monumenta christiana, Utrecht, Brussels 1948 ἔτ.

ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΟΛΩΝΙΚΗΝ

Biblioteka Ojcow Kosciola, ὑπὸ J. SAIDAK, Poznan 1924 ἔτ.

ΕΙΣ ΤΗΝ ΡΩΣΙΚΗΝ

Αἱ φιλολογικώτεροι εἰς τὴν ρωσικὴν μεταφράσεις, ἐπιμελεῖται κυρίως καθηγητῶν τῶν
θεολογικῶν ἀκαδημιῶν Κιέβου, Μόσχας, Πετρούπολεως καὶ Καζάν, ἀπε-
τέλεσαν πολυαριθμους σειρὰς. Περὶ τούτων βλέπε:

C. KERN, *Les traductions russes des textes patristiques*, Clémentopolis 1957.

15. ΣΕΙΡΑΙ ΨΑΛΜΟΔΟΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ

Α. ΣΕΙΡΑΙ ΜΕΛΕΤΩΝ

Analecta augustiniana, Roma.

Analecta gregoriana, Roma.

Ανάλεκτα Βλατάδων, Θεσσαλονίκη.

Analecta graeca, Roma.

Arbeiten zur Kirchengeschichte, Leipzig.

Beihfte zur Zeitschrift f. neutestl. Wissenschaft, Berlin.

Bibliotheca theologica salesiana, Zürich.

Bibliothèque augustinienne, Paris.

Bibliothèque de théologie historique, Paris.

Bibliothèque d'histoire de la philosophie, Paris.

Bibliothèque du Muséon, Louvain.

Bibliothèque théologique, Neuchâtel.

Bijdragen tot de geschiedenis van het dogma, Turnhout Belgie.

Bonner Beiträge zur Kirchengeschichte, Bonn.

Byzantinische Forschungen, Amsterdam.

Collana di studi greci, Napoli.

Collectanea theologica, Lwow.

Collection d'études anciennes, τῆς Association G. Budé, Paris.

Commentationes humanarum litterarum, Helsinki.

Erfurter theologische Studien, Erfurt.

Études augustinienes, Paris.

Études de philosophie médiévale, Paris.

Études de science religieuse, Paris.

Études et commentaires, Paris.

Folia, *Studies on the Christian perpetuation of the classics*, New York.

Forschungen zur Kirchen- und Geistesgeschichte des Altertums, Stuttgart.

Frankfurter theologische Studien, Frankfurt.

The Library of history and doctrine, London.

- Liturgiegeschichtliche Forschungen*, Münster.
- Mémoires et travaux publics, par les professeurs de facultés théologiques de Lille*, Lille.
- Mélanges de science religieuse*, Lille.
- Miscellanea di studi di letteratura cristiana antica*, Κατάνη.
- Munchener Studien zur historische Theologie*, München.
- Münchener theologische Studien*, München.
- Munsterische Beiträge zur Theologie*, Münster.
- Museum Lessianum, section théologique*, Paris.
- Orientalia christiana analecta*, Roma.
- Das ostliche Christentum*, Würzburg.
- Papyrologica coloniensa*, Köln.
- Paradosis, Beiträge zur Geschichte der altchristlichen Literatur und Theologie*, Freiburg.
- Patristica Sorbonnensia*, Paris.
- Patristische Texte und Studien*, Berlin.
- Philosophia Patrum*, Leiden.
- Quaderni di vetera Christianorum*, Bari.
- Salzburger patristische Studien*, Salzburg.
- Spicilegium sacrum loconiense*, Louvain.
- Strassburger theologische Studien*, Strassburg.
- Studi byzantini e neoelleniki*, Roma.
- Studi e testi*, Roma.
- Studia, travaux de recherches*, Bruxelles.
- Studia anselmiana*, Roma.
- Studia graeca et latina gothoburgensia*, Göteborg.
- Studia hellenistica*, Louvain.
- Studia patavina*, Padova.
- Studia patristica et byzantina*, Ettal.
- Studia theologica*, Lund.
- Studies and documents*, London.
- Studies in Christian antiquities*, Woodstock Maryland.
- Studies in patristic thought*, London.
- Studien zur Geschichte der Theologie und Kultur des Altertums*, Paderborn.
- Subsidia hagiographica*, Bruxelles.
- Symbolae osloenses supplet.*, Oslo.
- Théologie*, Lyon.
- Théologie historique*, Paris.
- Theophaneia, Beiträge zur Religions- und Kirchengeschichte*, Bonn.
- Testi e ricerche di scienze religiose*, Bologna.
- Texte und Untersuchungen*, Leipzig, Berlin.
- Texts and Studies*, Cambridge.
- Trierer theologische Studien*, Trier.
- Verba seniorum, Collana di testi e studi patristici*, Roma.
- Das Wort der Antike*, München.

Ἐκ τῶν μὴ μνημονευομένων ἀνωτέρω σειρῶν σπουδαῖον χώρον ἀφιερῶ-
 νοῦν εἰς τὴν χριστιανικὴν γραμματεῖαν αἱ σειραὶ πραγματεῶν τῶν εὐρω-
 παϊκῶν ἀκαδημιῶν τῶν ἐπιστημῶν.

B. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΚΑΙ ΕΠΙΘΗΤΑΡΕΣ

- Acta theologica danica*, København.
Aegyptus, rivista italiana di egittologia e di papirologia, Milano.
Aevum, Milano.
 Ἀθηναῖα, Ἀθήναι.
 Ἀκτίβες, Ἀθήναι.
The American ecclesiastical review, Washington.
American journal of philology, Baltimore.
Analecta Bollandiana, Bruxelles.
Angelicum, Roma.
Anglican theological review, Evanston Illinois.
The Antioch review, Washington.
Antiquité classique, Louvain.
Antonianum, Roma.
 Ἀπόστολος Βασιλάκης, Λευκωσία.
 Ἀρχεῖον ἐκκλησιαστικοῦ καὶ κατονικοῦ δικαίου, Ἀθήναι.
Archiv für Liturgiewissenschaft, Regensburg.
Archivio storico per la Calabria e la Lucania, Roma.
Archivio storico per la Sicilia orientale, Катάνη.
Archivio storico siciliano, Πάνορμος.
Augustinianum, Roma.
Bassarione, Roma.
Biblische Zeitschrift, Paderborn.
Bijdragen, Tijdschrift voor filosofie en theologie, Nijmegen-Brugge.
Bulletin de littérature ecclésiastique, Toulouse.
Bulletin de théologie ancienne et médiévale, Louvain.
Bulletin of the John Rylands Library, Manchester.
Bulletin thomiste, Toulouse.
 Βοζαντινά, Θεσσαλονίκη.
Byzantinische Zeitschrift, München.
Byzantinoslavica, Praha.
Byzantion, Bruxelles.
 Ἐρηγόσιος Παλαμᾶς, Θεσσαλονίκη.
The catholic historical review, Washington.
Church history, Chicago.
Church quarterly review, London.
La Ciudad de Dios, Madrid.
Classica et mediævalia, København.
Classical journal, Chicago.
Classical philology, Chicago.
Conjectanea neotestamentica, Upsala.
Cyrlomethodiana, Θεσσαλονίκη.
Dansk teologisk tidsskrift, København.
Didaskaleion, Torino.
 Αἰκίτρυχα Ὀρθοδοξίας, Ἀθήναι.
Duchovna cultura, Sofija.
Dumbarton Oaks papers, Cambridge Massachusetts.
Échos d'orient, Paris.

- Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος, Ἀλεξάνδρεια.
 Ἑλληνικά, Θεσσαλονίκη.
 Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἀθήναι.
 Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθήναι.
 Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
Ephemerides liturgicae, Roma.
Ephemerides theologicae lovanienses, Louvain.
Eranos, Göttingen.
Eranos Jahrbuch, Zurich.
Estudios eclesiásticos, Salamanca.
Études théologiques et religieuses, Montpellier.
Euntes docete, Roma.
Göttingische gelehrte Anzeigen, Göttingen.
The Greek orthodox theological review, Brookline Massachusetts.
Greek, Roman and Byzantine studies, San Antonio Texas.
Gregorianum, Roma.
The Harvard theological review, Cambridge Massachusetts.
Helicon, Rivista di tradizione e cultura classica, Μεσσήνη.
Helmantica, Salamanca.
Hermes, Berlin.
Historische Zeitschrift, München.
Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft, München.
Θεολογία, Ἀθήναι.
Internationale Kirchliche Zeitschrift, Bern.
Irenikon, Chevêtagne Belgique.
Irish ecclesiastical record, Dublin.
The Irish theological quarterly, Maynooth.
Jahrbuch der Oesterreichischen byzantinischen Gesellschaft, Graz.
Jahrbuch für Antike und Christentum, Münster im W.
Jahrbuch für Liturgiewissenschaft, Münster im W.
Jahrbuch für Liturgie und Hymnologie, Kassel.
Journal of biblical literature, Boston.
Journal of ecclesiastical history, London.
Journal of hellenic studies, London.
Journal of religion, Chicago.
Journal of religious thought, Washington.
Journal of the history of ideas, Lancaster Pennsylvania.
Journal of theological studies, London.
Kairos, Zeitschrift f. Religionswissenschaft und Theologie, Salzburg.
Kerygma und Dogma, Göttingen.
Κληρονομία, Θεσσαλονίκη.
Kyrios, Vierteljahrschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas, Berlin.
Kyrkohistorisk Aarskrift, Stockholm.
Liturgisches Jahrbuch, Regensburg.
Lumen, Lisboa.
Lychnos, Uppsala.
Münchener theologische Zeitschrift, München.
Le Muséon, Louvain.

Museum, Leiden.
Museum helveticum, Basel.
Mystische Theologie, Klusterneuburg.
Νέα Ἀλφβεια, Κωνσταντινούπολις.
Νέα Σιών, Ἱεροσόλυμα.
Nederlands archief voor kerkgeschiedenis, Leiden.
Nederlands theologisch tijdschrift, Wageningen.
Neue Kirchliche Zeitschrift, Leipzig.
Nieuw theologisch tijdschrift, Haarlem.
New Testament studies, Cambridge.
Norsk teologisk tidsskrift, Oslo.
La Nouvelle Klio, Bruxelles.
Nouvelle revue théologique, Tournai.
Novum Testamentum, Leiden.
Nuovo didaskaleion, Κατάνη.
Ὁρθοδοξία, Κωνσταντινούπολις.
Oriens, Loidon.
Oriens Christianus, Leipzig, Wiesbaden.
Orientalia, Roma.
Orientalia christiana periodica, Roma.
Oriente, Madrid.
Orpheus, Κατάνη.
Orthodoxia, București.
Oskirchliche Studien, Würzburg.
Paraula christiana, Barcelona.
Patristic studies, Catholic University of America.
Philologus, Leipzig.
Phronesis, a journal of ancient philosophy, Assen.
Recherches de science religieuse, Paris.
Recherches de théologie ancienne et médiévale, Louvain.
Revista de teologia, La Plata.
Revista española de teología, Madrid.
Revue biblique, Paris.
Revue bénédictine, Maredsous.
Revue d'ascétique et de mystique, Toulouse.
Revue d'histoire ecclésiastique, Louvain.
Revue d'histoire et de littérature religieuses, Paris.
Revue d'histoire et de philosophie religieuses, Paris.
Revue de l'orient chrétienne, Paris.
Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes, Paris.
Revue des études augustiniennes, Paris.
Revue des études byzantines, Paris.
Revue des études grecques, Paris.
Revue des sciences philosophiques et théologiques, Paris.
Revue des sciences religieuses, Strassbourg.
Revue liturgique et monastique, Maredsous.
Revue thomiste, Paris.
Rheinisches Museum für Philologia, Frankfurt.

- Ricerche di storia religiosa*, Roma.
Rivista di archeologia cristiana, Roma.
Rivista di ascetica e mistica, Firenze.
Rivista di filologia e d'istruzione classica, Torino.
Rivista di studi bizantini e neoellenici, Roma.
Rivista trimestriale di studi filosofici e religiosi, Perugia.
Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte,
 Freiburg im Br.
Sacris erudiri, Brygge.
Salesianum, Torino.
Scholastik, Freiburg im Br.
Scottish Journal of theology, Edinburgh.
Scriptorium, Revue internationale des études relatives aux manuscrits, Anvers,
 Bruxelles.
Scuola cattolica, Milano.
Sperulam, Cambridge.
Studia orientalia, Helsinki.
Studia papyrologica, San Cugat del Valles (Barcelona).
Studia patristica (Texte und Untersuchungen), Berlin.
Studia theologica, Oslo.
Studi italiani di filologia classica, Firenze.
Studii teologice, București.
Svensk exegetisk årsbok, Uppsala.
Svensk teologisk kvartalskrift, Lund.
Symbolae osloenses, Oslo.
Teologia espiritual, Valencia.
Theologia fennica, Helsinki.
Theologica, Braga.
Theological studies, Woodstock Madison.
Theologie und Glaube, Paderborn.
Theologische Literaturzeitung, Berlin.
Theologische Quartalschrift, Stuttgart.
Theologische Revue, Münster.
Theologische Rundschau, Tübingen.
Theologische Zeitschrift, Basel.
Traditio, New York.
Verbum caro, Neuchâtel.
Vetera Christianorum, Bari.
Wiener Studien, Wien.
Vigiliae christianae, Amsterdam.
Vizantijskij vremennik, Leningrad.
St. Vladimir's Seminary quarterly, New York.
Yale classical studies, New Haven.
Zeitschrift für katholische Theologie, Wien.
Zeitschrift für Kirchengeschichte, Stuttgart.
Zeitschrift für neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des älteren Kirche,
 Giessen, Berlin.
Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.

Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte, Köln.

Zeitschrift für Theologie und Kirche, Tübingen.

Καί εἰς τὰ μὴ μνημονεύμενα ἐνταῦθα Θεολογικά, φιλολογικά, φιλοσοφικά καὶ ἱστορικά περιοδικὰ περιλαμβάνονται, ἔθλιτε συχνὰ καὶ ἔθλιτε σπάνια, μελετήματα πατρολογικῶς ἢ συναροῦς ἀντικειμένου.

16. ΣΥΛΛΟΓΑΙ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΩΝ

ΠΡΟΣΩΠΙΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΑΙ

L. CERFAUX, *Recueil Lucien Cerfaux*, τ. 1-2, Gembloux 1964.

K. HOLL, *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*, τ. 1-3, Tübingen 1921-1928.

FR. DIEKAMP, *Anglecta patristica*, Romae 1938.

E. HONIGMANN, *Patristic studies*, Città del Vaticano 1953.

H. LIETZMANN, *Kleine Schriften 1 - 5*, Berlin 1958 ἔξ.

E. PETERSON, *Frühkirche, Judentum und Gnosis*, Studien und Untersuchungen, Romae 1959.

R. EGGER, *Römische Antike und frühen Christentum*, ausgewählte Schriften, hrsg. von A. Betz und G. Moso, I. Klagenfurt, 1962.

FR. ECHTERNACH, *Kirchenväter, Ketzer und Konzilien*, Göttingen 1962.

ED. SCHWARTZ, *Gesammelte Schriften*, τ. 1-5, Berlin 1963.

E. NORDEN, *Kleine Schriften zum klassischen Altertum*, Berlin 1966.

O. GULMANN, *Vorträge und Aufsätze 1925-1962*, hrsg. von K. Fröhlig, Tübingen 1966.

E. HAENCHEN, *Gott und Mensch*, gesammelte Aufsätze, Tübingen 1966.

B. ALTNER, *Kleine patristische Schriften*, Berlin 1967.

B. METZGER, *Historical and literary studies, pagan, jewish and christian*, Leiden 1968.

E. MOLLAND, *Opuscula patristica*, Oslo 1970.

J. B. BAUER, *Scholia biblica et patristica*, Graz 1972.

Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Θεολογικά μελέται*, τ. 1-5, Θεσσαλονίκη 1972 ἔξ.

TH. KLAUSNER, *Gesammelte Arbeiten zur Liturgiegeschichte, Kirchengeschichte und christliche Archaeologie*, hrsg. von E. Dassmann, Münster 1974.

W. SCHNEEMELCHER, *Gesammelte Aufsätze zum Neuen Testament und zur Patristik*, Thessaloniki 1974.

ΕΘΝΙΟΙ ΚΑΙ ΤΙΜΗΤΙΚΟΙ ΤΟΜΟΙ

Theologische Abhandlungen, Carl von Weizsäcker gewidmet, Freiburg im Br. 1892.

Essays on the early history of the Church and the ministry, dedicated to archbishop Randall, ἔξδ. ὑπὸ H. B. Swete, London 1921.

Festgabe A. v. Harnack, von Kollegen, Tübingen 1921.

Harnack-Ehrung, von Schüller, Leipzig 1921.

Beiträge zur Geschichte des christlichen Altertums und der byzantinischen Literatur. Festgabe A. Ehrhard, Bonn 1922. Ἀνατύπωση Amsterdam 1969.

Studien und Kritiken zur Theologie, Festgabe F. Kattenbusch, Goltha 1931.

- Heilige Ueberlieferung, Ausschnitte aus der Geschichte des Mönchtums und des heiligen Kultus*, Idenfons Herwegen dargeboten, Munster 1938.
- Piscisuli, Studien zur Religion und Kultur des Altertums*, Franz Joseph Dolger dargeboten, Munster 1939.
- Miscellanea, publicata in occasione dell'ottantesimo natalizio di cardinale Giovanni Mercati*, Studi e testi 121-126, Città del Vaticano 1956.
- Das Konzil von Chalkedon, Geschichte und Gegenwart*, hrsg. von A. Grillmaier und H. Bacht, τ. 1-3, Würzburg 1951-1954.
- Memorial Bardy*, τ. 1-2, Paris 1956.
- Mélanges en l'honneur de Mgr. Michel Andrieu*, Strasbourg 1956.
- Festgabe J. Lortz*, hrsg. von E. Iserloh und P. Manns, τ.1-2, Baden-Baden, 1958.
- Εὐχαριστήριον, τιμητικός τόμος εἰς Ἐμμανὺλ Ἀλιβιζάτου*, ἐπιμελεῖς Γεω. Κωνιδάρη, Ἀθήναι 1958.
- Convivium Dominicum, Studi sull'eucaristia nei padri della Chiesa antica e miscellanea patristica*, κατάνη, 1959.
- Τιμητικός τόμος εἰς Κ. Kekelidze ἐπὶ τῇ 80ῇ ἐπετείῳ (εἰς γεωργιανόν)*, Tiflis 1959.
- Judentum, Urchristentum, Kirche, Festschrift für J. Jeremias*, hrsg. v. W. Ellwester, Berlin 1960.
- Kirche und Ueberlieferung, Festschrift J. K. Geiselman*, Freiburg 1960.
- Studien zum Neuen Testament und zur Patristik*, Erich Klostermann dargebracht, Berlin 1961.
- Early Christian Origins, Studies in honor of H. R. Willoughby*, Chicago 1961.
- Ecclesia und res publica, Kurt Dietrich Schmidt gewidmet*, hrsg. von G. Kretschmar, B. Lohse, Göttingen 1961.
- Neotestamentica et patristica, eine Freundesgabe O. Cullmann*, Louvain 1962.
- Biblical and patristic studies in memory of R. P. Casey*, ed. by J. N. Birdsall, R. W. Thomson, Freiburg 1963.
- L'homme devant Dieu, mélanges offerts au Henri de Lubac*, τ. 1-3, Aubier 1963 é.
- Mullus, Festschrift Th. Klauser*, Munster 1964.
- Polychordia, Festschrift Fr. Dolger*, besorgt von P. Wirth, Amsterdam 1966.
- Polychronium, Festschrift Fr. Dolger*, hrsg. von P. Wirth, Heidelberg 1966.
- Studi in onore di A. Pincherle*, Roma 1967.
- Kirche und Staat, Festschrift f. H. Kunst*, hrsg. von K. Aland, W. Schneemelcher, Berlin 1967.
- Θεολογικὸν Συμπόσιον, Χριστήριον εἰς τὸν Πατριάρχη Κ. Χρήστον*, Θεσσαλονίκη 1967.
- Miscellanea patristica, homenaje a C. Vega*, Madrid 1968.
- Kyriakon, Festschrift Johannes Gumbert*, ed. by P. Grandfield, J. A. Jungmann, τ. 1-2, Münster 1970.
- Conferenze patristiche, in occasione dell'inaugurazione dell'Istituto Patristico Augustinianum*, Roma 1971.
- Epektasis, mélanges patristiques offerts au cardinal Jean Daniélou*, publiées par J. Fontaine, Ch. Kannengiesser, Paris 1972.
- Mélanges liturgiques offerts au Dom Bernard Botte*, Louvain 1972.
- Romanitas et christianitas, studia oblata Jano Henrico Waszink*, Amsterdam 1973.
- Λειμών, Τιμητική προσφορά Νικολάῳ Τωμαδάκη*, Ἀθήναι 1974.

17. ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ

- F. J. DOELGER, *Sol salutis*, 1925.
- B. REYNOLDERS, «Paradosis, le progrès de l'idée de tradition jusqu'à St. Irénée», *Rech. de théologie ancienne et médiévale* 5(1933), 155-191.
- J. BONI, *Der Kampf um die Kirche*, Studien f. Kirchenbegriff des christlichen Altertums, 1934.
- J. RANFT, *Die Traditionsmethode als älteste theologische Methode des Christentums*, Würzburg 1934.
- E. MERSCH, *Le corps mystique du Christ*, τ. 1-2, Louvain 1934 ε.
- J. BROSCHE, *Das Wesen der Häresie*, Bonn 1936.
- L. DUFRE, «Heilige Vaterschaft im antiken Oriente», *Heilige Ueberlieferung*, όπός Ο. Casel, Münster 1938, 1-10.
- G. L. PRESTIGE, *Fathers and heretics*, London 1940.
- C. CHAVASSE, *The Bride of Christ*, London 1940.
- W. BIEDER, *Ecclasia und Polis im Neuen Testament und in der alten Kirche*, Zürich 1941.
- V. J. BARTLET, *Church life and Church order during the first four centuries*, London 1943.
- J. C. PLUMPE, *Mater Ecclesia*, Washington 1943.
- G. BARDY, *La théologie de l'Église de St. Clément à St. Irénée*, 1945. — *La théologie de l'Église de St. Irénée au concile de Nicée*, 1947.
- K. E. KIRK, *The apostolic ministry*, 1946.
- M. SIOTIS, *Die klassische und christliche Cheirotomie*, Athen 1951.
- J. COLSON, *L'évêque dans les communautés primitives*, 1951. *La fonction diaconale aux origines de l'Église*, 1960.
- A. EHRHARD, *The apostolic succession in the first two centuries*, 1953.
- A. GARCIA DIEGO, *Katholike Ecclesia*, Mexico 1953.
- E. FESSEMAN - VAN LEEB, *Tradition and Scripture in the early Church*, Assen 1954.
- H. E. W. TURNER, *The pattern of Christian truth*, London 1954.
- A. MUELLER, *Ecclesia-Maria*, Freiburg Schw. 1955.
- J. BACKMANN, *Quellen zur Geschichte des christlichen Gottesdienstes*, Gütersloh 1956.
- W. DIERIG, *Pietas liturgica*, Regensburg 1958.
- A. BAUMSTARK, *Comparative liturgy*, London 1958.
- J. DANIELOU, *Bible et liturgie, la théologie des sacrements et des fêtes d'après les pères de l'Église*, 1958.
- E. WERNER, *The sacred bridge*, London 1959.
- G. B. TAVARD, *Holy Writ or Holy Church*, London 1959.
- Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Νέαι Έρευναί πρός λύσιν τών προβλημάτων τών πηγών του εκκλησιαστικού πολιτευματος του αρχικού Χριστιανισμού*, Αθήναι 1959.
- W. M. FLOREHL, *Geschichte des Kirchenrechts* 1, Wien 1960.
- Ι. ΚΑΡΜΠΗ, *Η Εκκλησιολογία τών Τριών Ιεραρχών*, Αθήναι 1961.
- W. SCHMITHALS, *Das kirchliches Apostelamt*, Göttingen 1961.
- G. KLEIN, *Die zwölf Apostel*, Ursprung und Gehalt einer Idee, Göttingen 1961.
- P. RADO, *Enchiridion liturgicum*, τ. 1-2, 1961.
- K. RAHNER, H. VORGRIMMER, *Diakonia in Christo*, Freiburg 1962.

- W. RONDORF, *Der Sonntag, Geschichte des Ruhe- und Gottesdiensttages im ältesten Christentum*, Zürich 1962.
- Y. CONGAR, *La tradition et les traditions*, τ. 1-4, 1961-1962.
- J. W. G. WARD, *Doctors and Councils*, London 1962.
- H. ECHTERNACH, *Kirchenväter, Ketzen und Konzilien*, Göttingen 1962.
- R. HANSON, *Tradition in the early Church*, London 1962.
- A. M. JAVIERRE, *El tema literario de la sucesión en el judaísmo, helenismo y cristianismo primitivo*, Zürich 1963.
- H. V. CAMPENHAUSEN, *Kirchliches Amt und geistliche Vollmacht in der ersten 3 Jahrh.*, ²1963.
- G. G. BLUM, *Tradition und Sukzession*, 1963.
- G. FLOROVSKY, «The function of tradition in the ancient Church», *Greek Orthod. Theol. Review* 9(1963-1964), 181-200.
- K. RAHNER, *Symbole der Kirche, die Ecclesiologie der Väter*, 1964.
- W. BAUER, *Rechtgläubigkeit und Ketzerei in ältestem Christentum*, Tübingen ²1964.
- J. GUITTON, *Great heresies and Church councils*, New York 1965.
- I. ΖΗΖΙΟΥΔΑΣ, *Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ θεῷ εὐχαριστία καὶ τῷ ἐπιπέδῳ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*, Ἀθήναι 1965.
- J. N. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, «Tradition and authority in the early Church», *Studia Patristica* 7 (1966), 3-22.
- R. M. GRANT, *After the New Testament*, Philadelphia 1967.
- J. F. MITROS, «The norm of faith in the patristic age», *Theol. studies* 92(1968), 444-471.
- R. C. WOSLEY, *Preaching and teaching in the earliest Church*, Philadelphia 1969.
- K. E. SKYDSGAARD, «Écriture et tradition, un problème résolu? Tradition comme problème anthropologique et christologique», *Irenicon* 42 (1969), 439-456.
- H. HOLSTEIN, «Les deux sources de la révélation», *Revue des sciences religieuses* 57(1969), 375-434.
- J. SPEIGH, «Die Rolle von Wunder im vorkonstantinischen Christentum», *Zeitschr. f. Kathol. Theologie* 92(1970), 287-312.

18. ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ

- O. PETAVIUS, *De theologicis dogmatibus*, τ. 1-4, Paris 1644-1650.
- W. MÜNSCHEN, *Handbuch der christlichen Dogmengeschichte*, τ. 1-4, 1797.
- H. KLEE, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, Erlangen 1837.
- J. H. NEWMAN, *Essay on the development of Christian doctrine*, London 1845, ²1878.
- J. N. ZOB, *Dogmengeschichte der Katholischen Kirche*, Innsbruck 1865.
- W. G. T. SHEDD, *History of Christian doctrine*, τ. 1-2, ³1877.
- J. A. SCHWANE, *Dogmengeschichte*, τ. 1-4, Freiburg im Br. ²1892.
- A. AARL, *Der Logos*, τ. 1-2, Leipzig 1896.
- G. P. FISHER, *History of Christian doctrine*, 1896.
- H. SHELDON, *History of Christian doctrine*, ²1901.
- F. LOOFS, *Leitfaden zum Studium der Dogmengeschichte*, Halle ⁴1906, 3te K. Alund ²1951.

- F. WIEGAND, *Dogmengeschichte*, τ. 1-2, Berlin 1919-1928.
- B. J. OTTEN, *A manual of the history of dogmas*, τ. 1-2, London 1917.
- Δ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, *Εισαγωγή εἰς τὴν ἱστορίαν δογματικῶν*, Ἀθήναι 1919.
- N. BONWETSCH, *Grundriss der Dogmengeschichte*, 1919.
- R. SEEBERG, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, Leipzig, τ. 1-2, 1922 ἔ. τ. 3-4 1930 ἔ. *Grundriss der Dogmengeschichte*, Leipzig 1936.
- R. M. SCHUTES, *Introductio in historiam dogmatum*, Paris 1924.
- F. MARIN-SOLA, *L'évolution homogène du dogme catholique*, τ. 1-2, Paris 1924.
- J. LEBRETON, *Histoire du dogme de la Trinité*, τ. 1-2, 1927 ἔ.
- J. TIXERONT, *Histoire des dogmes*, τ. 1-3, Paris 1930.
- J. RANFT, *Der Ursprung des katholischen Traditionsprinzips*, Würzburg 1931.
- J. RIVIÈRE, *Le dogme de la rédemption*, Louvain 1931.
- FR. WAGNER, *Der Sittlichkeitsbegriff in der III. Schrift und in der altchristlichen Ethik*, 1931.
- A. VON HARNACK, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, τ. 1-3, Tübingen 1931-1932.
- J. TURMEL, *Histoire des dogmes*, τ. 1-6, Paris 1931-1936.
- J. F. DE GROOT, *Conspectus historiae dogmatum ab aetate Patrum apostolicorum usque ad saec. XIII*, τ. 1-2, Roma 1931.
- A. WINTERSSIG, *Die Heilsbedeutung der Menschheit Jesu in der vornikänischen Theologie*, 1932.
- D. VAN DEN ECCKE, *Les normes de l'enseignement chrétien dans la littérature patristique des trois premiers siècles*, Paris 1933.
- I. BACKES, «Der Vaterbeweis in der Dogmatik», *Theol. Quartalschrift* 114(1933) 208-221.
- J. F. BETHUNE-BAKER, *Introduction to the early history of Christian doctrines* London 1933.
- G. BARDY, *La vie spirituelle d'après les pères des trois premiers siècles*, 1935.
- J. K. MOZLEY, *The beginnings of christian theology*, Cambridge 1938.
- J. GROSS, *La divinisation du chrétien d'après les pères grecs*, Paris 1938.
- M. VILLER, K. RAHNER, *Ascese und Mystik in der Väterzeit*, Freiburg im Br 1939.
- A. HEITMANN, *Imitatio Dei, die ethische Nachahmung Gottes*, Roma 1940.
- G. DELLA VOLGA, *La morale religiosa nell'età patristica e medievale*, Messina 1941.
- J. J. WALLEN, *Christian doctrine*, New York 1941.
- H. HOLZAPFEL, *Die sittliche Wertung der körperlichen Arbeit in christlicher Altzeit*, 1941.
- A. SEGOVIA, *Espiritualidad patristica*, Cadix 1944.
- P. GALTIER, *De S. Ésprit en nous d'après les pères grecs*, Roma 1946.
- A. WELYKYJ, *Die Lehre der Väter des 3. Jahrhunderts von der Gotteslehre und Gottesfurcht*, Roma 1948.
- H. RONDET, *Gratia Christi, essai d'histoire du dogme et de théologie dogmatique* 1948.
- A. GRILLMEIER, «Der Gottessohn im Totenreich», *Zeitschr. f. Kathol. Theologie* 71 (1949), 1-53, 184-203.— *Christ in Christian tradition from the apostolic age to Chalcedon*, London 1965.
- T. RÜETHER, *Die sittliche Forderung der Apathaia in den beiden ersten christl. Jahrhunderten und bei Klemens von Alexandrien*, 1949.

- G. FLOROVSKY, «The Idea of creation in christian philosophy», *East. Church Quarterly* 8(1949), 53-77. «Eschatology in the patristic ages», *Greek Orthod. Theol. Review* 2(1956), 27-40.
- F. SASSEN, *Geschiedenis der patristische en middeleeuwsche Wijsbegeerte*, 1950.
- H. DE LUBAC, *Histoire et esprit, l'intelligence et l'écriture d'après Origène*, Paris 1950.
- W. KOEHLER, *Dogmengeschichte als Geschichte des christl. Selbstbewusstseins*, τ. 1-2, Zürich 1950 é.
- J. N. D. KELLY, *Early Christian Creeds*, London 1950.— *Initiation à la doctrine des Pères de l'Église*, Paris 1968.
- G. KARFF, *Probleme altchristlicher Anthropologie*, Gütersloh 1950.
- G. L. PRESTIGE, *God in patristic thought*, London 1952.
- T. RUECH, *Die Entstehung der Lehre von Heiligen Geist*, Zürich 1952.
- E. W. TURNER, *The patristic doctrine of redemption*, London 1952.
- I. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, 'Η περί σφεγγίας ἐν τῇ δικαίωσει τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία, (Θεσσαλονίκη, 1953).
- P. CHIOCCHETTA, *La teologia della storia e i Padri della Chiesa*, Roma 1953.
- V. LOSSKY, *Éssai sur la théologie mystique de l'Église d'Orient*, Paris 1954. Μεταφρασις εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ὑπὸ Στ. Πλευράκη, Θεσσαλονίκη 1964.
- M. WERNER, *Die Entstehung des christlichen Dogmas problemengeschichtlich dargestellt*, Tübingen 1954.
- C. SCHNEIDER, *Geistesgeschichte des antiken Christentums*, τ. 1-2, München 1954.
- P. MILBURN, *Early Christian interpretation of history*, 1954.
- A. GILB, *Weg und Bedeutung der altchristlichen Christologie*, München 1955.
- G. KRETSCHMAR, *Studien zur frühchristlichen Trinitätstheologie*, 1955. «Christliches Passa im II. Jahrh. und die Ausbildung der christl. Theologie», *Recherches de Science Relig.* 60(1972), 287-323.
- F. FLUCKIGER, *Der Ursprung des christl. Dogmas*, Zürich 1955.
- A. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, 'Η περί θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μέχρι Ἰωάννου τοῦ Λαμασκηνοῦ, Ἀθήναι 1956. Ἰστορία Λογμάτων 1, 1, Ἀθήναι 1963.
- M. SCHMAUS, J. GEISELMANN, A. GRILLMEIER, L. SCHEFFCZYK, *Handbuch der Dogmengeschichte*, τ. 1-4, Freiburg 1956-1974.
- MARJORIE STRACHAN, *The Fathers without theology*, London 1957.
- E. ROUNTLEY, *Wisdom of the Fathers*, Philadelphia 1957.
- I. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, Τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα, Ἀθήναι 1957.
- B. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ, Αἱ ἰωαννιστικαὶ ἔριδες, Ἀθήναι 1958.
- A. A. STAVREASON, «The development and immutability of Christian doctrine», *Theol. Studies* 19(1958), 481-532.
- J. DANIELOU, *Histoire des doctrines chrétiennes avant Nicée*, τ. 1-2, Tournai 1958-1961.
- J. GROSS, *Entstehungsgeschichte des Erbsündendogmas*, München 1960.
- W. TELFER, *The forgiveness of sins*, London 1960.
- M. GORDILLO, *Theologia Orientalium cum Latinorum comparata*, τ. 1, Roma 1960.
- P. BESKOW, *Rex gloriae, the kingship of Christ in the early Church*, Stockholm 1962.

- P. GERLITZ, *Ausserchristliche Einflüsse auf die Entwicklung des christlichen Trinitätsdogmas*, Leiden 1963.
- B. LOHSE, *Epochen der Dogmengeschichte*, Stuttgart 1963.
- F. HAUNE, *Christologische Hoheitstitel, ihre Geschichte im frühen Christentum*, Göttingen 1963.
- J. FEINER, M. LOURER, *Mysterium salutis*, Grundriss heilsgeschichtl. Dogmatik, Einsiedeln 1965.
- H. ΜΑΕΤΡΟΦΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Οι Πατέρες της Ἐκκλησίας καὶ ὁ ἄνθρωπος*, Ἀθήναι 1966.
- H. R. STRUVE, *Los tipos de Maria en los padres pre-efesinos*, Bogota 1966.
- R. M. GRANT, *The early christian doctrine of God*, Univ. Press of Virginia 1966.
«The use of history in the Church before Nicaea», *Studia Patristica* 11(1972), 166-178.
- M. LOUÏS, *Précis d'histoire de la théologie chrétienne du IIe au début du IVe s.*, Paris 1966.
- S. LAEUCHLI, *The serpent and the dove, five essays on early Christianity*, London 1967.
- M. WILES, *The making of christian doctrine*, Cambridge 1967.
- R. N. LAGENECKER, «Some distinctive early christological motives», *New Test. Studies* 14(1967-1968), 526-545.
- W. METZGER, *Der Organogedanke in der Christologie der griech. Kirchenväter*, Münster Schwarzach 1968.
- A. ORBE, «La atonía del espíritu en los Padres y teólogos del siglo II», *La Ciudad de Dios* 181(1968), 484-528.
- G. LEONARDI, «Le laudazioni di Gesù nella interpretazione patristica», *Studia Patavina* 15(1968), 229-262.
- J. SOLANO, «La persona de Christo y la manducación de su carne, aportación patristica», *Ciencia tomista Salamanca* 95(1968), 81-105.
- J.-P. JOSSUA, *Le salut, incarnation ou mystère pascal, chez les pères de l'Église, de St. Irénée à St. Léon le Grand*, Paris 1968.
- D. S. WALLACE-HADRILL, *Greek patristic view of nature*, Manchester 1968.
- ST. TROOSTER, *Evolution and the doctrine of original sin*, New York 1968.
- J. PELIKAN, *Development of Christian doctrines*, New Haven 1969.
- J. N. BAKHEIJZEN VAN DER BRINK, «Sacrament en ethiek in de Vroege Kerk», *Nederlands Theol. Tijdschrift* 23(1968-1969), 408-437.
- N. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, *Γένεσις καὶ οὐσία τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος*, Θεσσαλονίκη, 1969.
- J. MEYENDORFF, *Le Christ dans la théologie byzantine*, Paris 1969.
- J. SIEPIEL, «Das Mysterium des Kreuzes in der Typologie der alten Kirche», *Kyrios* 9(1969), 1-30, 65-82.
- A. BENOIT, «Le Saint-Ésprit et l'Église dans la théologie patristique grecque des quatre premiers siècles», *L'avenir de l'église de l'écumenisme*, Paris 1969, 125-152.
- E. BALLEUX, «Le personalisme trinitaire des Pères grecs», *Mélanges de science Religieuse* 27(1970), 3-25.
- G. ΜΟΙΟΛΙ, «Apparati per una patrologia patristica», *Scuola Cattolica*, 98 (1970), 175-214.
- ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Πατέρες, αἰθέριος τῆς Ἐκκλησίας*, Ἄγιον Πνεῦμα, Ἀθήναι 1970.

- G. A. DE AIDAMA, *Maria en la patristica de los siglos I y II*, Madrid 1970.
- W.-D. HAUSCHILD, *Gottes Geist und der Mensch*, Munchen 1972.
- G. DUMRIG, «Le Christ médecin dans la littérature chrétienne des premiers siècles», *Rivista di archeologia cristiana* 48(1972), 115-141.
- H. B. TIMOTHY, *The early christian apologists and Greek philosophy exemplified by Irenaeus, Tertullian and Clement of Alexandria*, Assen 1972.
- H. KARPP, *Verbuch zur altkirchliche Christologie*, Neukirchen 1972.
- L. CIGNELLI, «Il titolo 'cristo-speranza' nell'esegese patristica», *Liber annuus Studii biblici Franciscani* 23(1973) 105-150.
- A. QUACQUARELLI, *L'ogdoade patristica e suoi riflessi nella liturgia e nei monumenti*, Bari 1973.
- R. P. MALONEY, «The teaching of the Fathers on usury», *Vig. Christianae* 27(1973), 241-265.
- F. M. YOUNG, «Insight or incoherence? The Greek Fathers on God and evils», *Journal of Eccl. History* 29(1973), 113-126.
- N. BRUX, «Σωτηρία und salus, Heilsvorstellungen in der alten Kirche», *Evang. Theologie* 33(1973), 253-279.
- G. HABRA, *La transfiguration selon les pères grecs*, Paris 1974.
- ΔΑΜΑΣΚΙΝΟΥ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, «La responsabilité au Saint-Esprit et la fidélité aux origines d'après les Pères grecs», *Istina* 1974, 49-64.

19. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ

- A. STOLCKL, *Geschichte der christl. Philosophie zur Zeit der Kirchenväter*, Mainz 1890.
- B. GEYER, *Die Patristische und scholastische Philosophie* (=Ueberweg, Grundriss der Geschichte der Philosophie II), Berlin ¹¹1928, ¹²1936.
- Κ. ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ, «Η φιλοσοφία τῶν Πατέρων καὶ τοῦ μέσου αἰῶνος», τ. 1-2, Ἄθῃναι 1930.
- E. J. VON RINTELEN, *Der Wertgedanke in der europäischen Geistesentwicklung I*, 1932.
- A. CUSHMAN Mc GIFFERT, *History of Christian thought*, τ. 1-2, New York 1932-1933.
- H. EHRH, *Grundlegung der abendlandischen Philosophie, 1: Griechische und Christlich-griechische Philosophie*, 1934.
- B. ROMEYER, *La Philosophie chrétienne*, τ. 1-2, 1936.
- J. L. NEVE, *A history of christian thought*, τ. 1, Philadelphia 1946.
- A. RIVAUD, *Histoire de la philosophie I*, Paris 1948.
- E. BRÉHIER, *Histoire de la philosophie*, τ. 1, *L'antiquité et le moyen âge*, Paris 1948.
- H. A. WOLFSON, *Philo, foundations of religious philosophy in Judaism, Christianity and Islam*, τ. 1-2, 1948.—*The Philosophy of the Church fathers I*, Cambridge Mass. 1956.
- B. TATAKIS, *La philosophie byzantine*, Paris 1949.—*Θέματα χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς φιλοσοφίας*, Ἀθῆναι 1952.—*Μελετήματα Χριστιανικῆς φιλοσοφίας*, Ἀθῆναι 1967.
- J. HIRSCHBERGER, *Geschichte der Philosophie II*, Freiburg 1949, ²1962.

- ΙΩ. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Χριστιανικά και φιλοσοφικά μελετήματα*, Ἀθήναι 1949.
- F. SASSEN, *Geschiedenis der patristische en middelouwsche Wijsbegeerte*, 1950.
- E. GILSON-BOEHNER, *Geschichte der christlichen philosophie*, τ. 1-2, Paderborn 1954.
- W. TRITSCH, *Christliche Geisteswelt, die Vater der Kirche*, Baden-Baden 1957.
- H. HUNGER, *Byzantinische Geisteswelt, von Konstantin dem Grossen bis zum Fall Konstantinopels*, Baden-Baden 1958, Amsterdam 1966.
- R. KRONER, *Speculation in the age of christian philosophy*, Philadelphia 1959.
- C. THESMONTANT, *La métaphysique du Christianisme et la naissance de la philosophie chrétienne*, Paris 1961.
- A. DEMPFF, *Geistesgeschichte der altchristlichen Kultur*, Stuttgart 1964.
- A. MEYER, *Geschichte der abendländischen Weltanschauung*, τ. 1-2, Paderborn 1966.
- Η. ΚΑΧΕΛΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τοῦ εἰρωναϊκοῦ πνεύματος, μέρος Α' ἀπὸ τῶν Αὐγουστῖνο στὸν Μεγαλὴ Ἄγγελο*, τ. 1-2, Ἀθήναι 1966.

20. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

- ΦΙΛΑΡΕΤΟΥ ΒΑΦΡΙΑΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τ. 1-3, Κωνσταντινούπολις 1884-1912 (1928).
- Α. Δ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τ. 1-3, Ἀθήναι 1897.
- K. MUELLER, *Kirchengeschichte*, τ. 1-3, 1905 ἐέ. 1941 ἐέ.
- ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων*, Ἱεροσολῶν 1910. — *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας*, Ἀλεξάνδρεια 1935. — *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας*, Ἀλεξάνδρεια 1951.
- P. BATIFFOL, *Le catholicisme des origines à S. Léon*, τ. 1-4, Paris 1911-1930.
- B. J. KIDD, *A history of the Church to A.D. 461*, Oxford 1922.
- L. DUCHESNE, *Histoire ancienne de l'Église*, τ. 1-3, Paris 1923-1929. *L'Église au VIes.*, Paris 1925.
- A. VON HARNACK, *Mission und Ausbreitung des Christentums in den drei ersten Jahrhunderten*, τ. 1-2, Leipzig 1924.
- G. KRUEGER, *Handbuch der Kirchengeschichte*, τ. 1-4, Tübingen 1923-1931.
- J. ZEILLER, *L'empire romain et l'Église*, Paris 1928.
- J. P. KIRSCH, *Kirchengeschichte*, τ. 1-4, Freiburg 1930-1933.
- H. LIETZMANN, *Geschichte der alten Kirche*, τ. 1-4, Berlin 1932-1944. 1961.
- H. SCHUMACHER, *Kraft der Urkirche, das neues Leben nach den Dokumenten der ersten zwei Jahrhunderte*, Freiburg i. Br. 1934.
- A. FLICHE, V. MARTIN (ἐκδ.), *Histoire de l'Église*, Paris 1935 ἐέ.
- J. VON WALTER, *Die Geschichte des Christentums*, τ. 1-4, Gütersloh 1938-1939.
- E. BUONAIUTI, *Storia di Cristianesimo*, τ. 1-3, Milano 1942.
- P. HUGHES, *A history of the Church*, London 1946. — *The Church in crisis, a history of the twenty great councils*, London 1961.
- Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΑΣ, *Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμὸς*, τ. 1-6, Ἀθήναι 1948-1957.
- Γ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήναι 1954.
- E. STAHLIN, *Die Verkündigung des Reiches Gottes in der Kirche Jesu Christi*, τ. 1-7, Basel 1955-1965.

- PH. CARRINGTON, *The early Church*, τ. 1-2, Cambridge 1957.
 Β. ΣΤΡΟΦΑΝΙΔΟΥ, 'Εκκλησιαστική Ἱστορία, Ἀθήνα 1959.
 K. BIHLMAYER, H. TUECHLE, *Kirchengeschichte*, τ. 1-2, Paderborn 1962.
 L. J. ROGIER, R. AUBERT, M. D. KNOWLES, *Geschichte der Kirche*, τ. 1 ἔξ.,
 Einsiedeln 1963 ἔξ.
 H. J. SCHOFFS, *Das Judenchristentum*, Bern 1964.
 J. LORTZ, *Geschichte der Kirche*, 1-2, Münster 1965.
 H. JEDIN, *Handbuch der Kirchengeschichte*, τ. 1-5, Freiburg 1965-1973.
 A. H. M. JONES, *The Later Roman Empire 284-602*, τ. 1-2, Oklahoma 1964.
 J. DAVIES, *The Early Christian Church*, London 1965.
 W. H. C. FREND, *The Early Church*, London 1965.
 A. S. KAZDAN, *От Христа к Константину*, Μόσχα 1965.
 H. HUNGER, *Reich der neuen Mitte, Der christliche Geist der byzantinischen Kultur*, Graz 1965.
The Cambridge medieval history, τ. IV, *The Byzantine empire*, Cambridge 1966.
 J. DANIELOU, «Bulletin d'histoire des origines chrétiennes», *Recherches de Science Relig.* 54(1966), 272-332.
 H. FROHNES, U. W. KNORR (ἐκδ.), *Kirchengeschichte als Missionsgeschichte*, τ. 1-2, München 1974.

21. ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛ. ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ

- R. BELLARMIN, *De scriptoribus ecclesiasticis liber unus*, Roma 1613.
 J. GERHARD, *Patrologiu sive de primitivae Ecclesiae Christianae doctorum vita et lucubrationibus opuseulum posthumum*, Jena 1653.
 J. HUELSEMANN, *Patrologia*, Leipzig 1670.
 J. G. OLEARIUS, *Abacus patrologicus*, Jena 1673.
 L. E. DU PIN, *Nouvelle bibliothèque des auteurs ecclésiastiques*, πολυάρθμοι αὐτοτελείς τόμοι, Paris 1686 ἔξ.
 G. CAVE, *Scriptorum ecclesiasticorum historia literaria*, London 1688.
 L. S. LE NAIN DE TILLEMONT, *Mémoires pour servir l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles*, τ. 1-16, Paris 1693-1712.
 N. LE NOURRY, *Apparatus ad bibliothecam maximam veterum Patrum et antiquorum scriptorum ecclesiasticorum Lugduni editam*, τ. 1-2, Paris 1703-1715.
 I. A. FABRICIUS, *Bibliotheca graeca, sive notitia scriptorum graecorum*, τ. 1-14, Hamburg 1705-1728.
 C. OUDIN, *Commentarius de scriptoribus ecclesiasticis*, τ. 1-3, Leipzig 1722.
 R. CEILLIER, *Histoire général des auteurs sacrés et ecclésiastiques*, τ. 1-23, Paris 1729-1763.
 D. SCHRAM, *Analysis operum sanctorum Patrum et scriptorum ecclesiasticorum*, τ. 1-18, Wien 1780-1796.
 G. LUMPER, *Historia theologico-critica de vita, scriptis atque doctrina sanctorum Patrum aliorumque scriptorum ecclesiasticorum*, τ. 1-13, Wien 1783-1799.
 J. A. MOEHLER, *Patrologie oder christliche Literaturgeschichte*, Regensburg 1840.
 M. PERMANEDER, *Bibliotheca patristica*, τ. 1-2, Landshut 1841-1844.

- K. ΚΟΝΤΟΓΟΝΗ, *Φιλολογική και κριτική ιστορία τῶν ἀπὸ τῆς α' ἑκατονταετηρίδος ἀκμασάντων ἀγίων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων καὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν*, τ. 1-2, Ἀθήναι 1851-1853.
- J. DONALDSON, *A critical history of Christian literature and doctrine from the death of the Apostles to the Nicene Council*, τ. 1-3, London 1864-1866.
- Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁρθόδοξος Ἑλλάς*, Λεῖψα 1872.
- J. NIRSCHL, *Lehrbuch der Patrologie und Patristik*, τ. 1-3, Mainz 1881-1885.
- ΦΥΛΑΡΕΤΟΥ ΓΚΟΥΜΙΛΕΦΣΚΥ, *Ἱστορική διδασκαλία περὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μέχρι τοῦ β' αἰῶνος* (μετάφρ. ἐκ τοῦ ρωσικοῦ ὑπὸ Ν. Πιχίδα), τ. 1-3, Ἱεροσόλεια 1885-1887.
- J. ALZOC, *Grundriss der Patrologie oder der älteren christlichen Literaturgeschichte*, Freiburg im Br. 1888.
- Ο ΖΟΕΚΛΕΡ, *Geschichte der theologischen Literatur*, Nördlingen 1889.
- J. FESSLER, *Institutiones Patrologiae*, τ. 1-2, 1890-1896.
- CH. TH. GRUTTWEIL, *A literary history of early Christianity, including the Fathers and the chief heretical writers of the Ante-Nicene Period*, τ. 1-2, London 1893.
- A. VON HARNACK, *Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius*, τ. 1-3, Leipzig 1893-1904.
- Α. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Πατρολογία ἢ Ἐκκλησιαστικὴ φιλολογία*, Κωνσταντινούπολις 1894.
- A. EHRHARD, ἔν Κ. Kriumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, τὸ μέρος περὶ τῆς βυζαντινῆς θεολογικῆς γραμματείας, München 1897, 37-218.
- G. KRUEGER, *Geschichte der altchristlichen Literatur in den ersten drei Jahrhunderten*, Freiburg im Br. 1898.
- W. N. STEARN, *A manual of patrology*, New York 1899.
- P. BATAFFOL, *La littérature grecque (Anciennes littératures chrétiennes)*, Paris 1901.
- H. B. SWFTE, *Patristic study*, London 1902.
- Γ. ΔΡΕΒΟΥ, *Χριστιανικὴ γραμματολογία*, τ. 1-3, Ἀθήναι 1903-1910.
- H. KIHN, *Patrologie*, τ. 1-2, Paderborn 1904-1908.
- O. BARDENEWER, *Patrologie*, 1910.—*Geschichte der altkirchlichen Literatur*, τ. 1-2, 1913 ἔ., τ. 3-5, 1912-1932. Πλήρης ἐκδόσις 1962.
- H. JORDAN, *Geschichte der altchristlichen Literatur*, Leipzig 1911.
- G. RAUSCHEN, *Grundriss der Patrologie*, Freiburg im Br., 1913.
- P. G. FRANCESCHINI, *Manuale di patrologia*, Roma 1919.
- E. LEIGH-BENNET, *Handbook of the early Christian Fathers*, London 1920.
- J. TIXERONT, *Mélanges de patrologie et d'histoire des dogmes*, Paris 1921.—*Précis de patrologie*, Paris 1923.
- A. F. FINDLEY, *By-ways in early christian literature*, London 1923.
- U. MORICCA, *Storia della letteratura cristiana*, τ. 1-3, Torino 1924-1934.
- H. LIETZMANN, *Christliche Literatur* (Einleitung in die Altertumswissenschaft, ἐκδ. ὑπὸ Α. Gercke, E. Norden, τ. 1, τόμ. 5 καὶ 6), Leipzig 1923.
- O. STAHLIN, «Die altchristliche griechische Literatur», ἔν W. von Christ, *Geschichte der griechischen Literatur*, μέρος 2,2, München 1924, 1105-1500.

- M. DIBELIUS, *Geschichte der urchristlichen Literatur*, Berlin 1926.
- T. BELLEFIC, *Elis Sants Pares*, Barcelona 1927.
- F. CAYRE, *Précis de patrologie*, τ. 1-2, Paris 1927-1930 τ. 1-3 1945-1955.
- A. PIRCHU, *Histoire de la littérature grecque chrétienne jusqu'à la fin de IVe s.*, τ. 1-3, Paris 1928-1930.
- G. BARDY, *Littérature grecque chrétienne*, Paris 1928.
- Q. CATAPDELLA, *Critica ed estetica nella letteratura greca cristiana*, Torino 1928.
- J. M. CAMPBELL, *The Greek Fathers*, London 1929.
- Δ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, *Πατρολογία*, Ἀθήναι 1930.— *Οἱ βυζαντινοὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς*, Ἀθήναι 1951.
- G. FLOROVSKY, *Οἱ ἀνατολικοὶ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸν 8' αἰῶνα* (ρωσ.) Paris 1931.— *Οἱ βυζαντινοὶ Πατέρες κατὰ τοὺς αἰῶνας ε'-η'* (ρωσ.). Paris 1933.
- F. A. WRIGHT, *A history of later Greek literature*, London 1932.
- B. STEIDLE, *Patrologia seu historia antiquae litteraturae ecclesiarum*, Freiburg im Br. 1937.— *Die Kirchenväter, eine Einführung in ihr Leben und ihr Werk*, Regensburg 1949.
- A. CASANASSA, *Patrologia*, Roma 1939.— *Scritti patristici*, τ. 1-2, Roma 1955-1956.
- K. KASTNER, *Patrologie im Umriss dargestellt*, Paderborn 1940.
- E. J. GOODFREED, *A history of early christian literature*, Chicago 1942. Ἐπισημμένη Ἐξδ. ὑπὸ R. M. Grant, Chicago 1966.
- V. MANUCCI, A. CASANASSA, *Istituzioni di patrologia*, τ. 1-2, Roma 1940, 1948-1950.
- J. QUASTEN, *Patrology*, τ. 1-3, Utrecht 1951-1961.
- A. SIZOO, *Geschiedenis der oud-christelijke latijnse en griekse letterkunde*, τ. 1-2, Harlem 1951.
- E. HOENIGMAN, *Patristic studies*, Studi e testi 173, Vaticano 1953.
- T. SINKO, *Litteratura grecka*, Wroslaw 1964.
- M. PELLEGRINO, *Disegno storico della letteratura greca cristiana*, Roma 1956.
- J. COMAN, *Patrologia*, București 1956.
- Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν βυζαντινὴν φιλολογοῦσαν*, Ἀθήναι 1958.— *Βυζαντινὴ ἐπιστολογραφία*, Ἀθήναι 1969.
- H. G. BECK, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959.
- A. DIRKSEN, *Elementary patrology*, St. Louis 1959.
- F. L. CROSS, *The early Christian Fathers*, London 1960.
- H. VON CAMPENHAUSEN, *Griechische Kirchenväter*, Stuttgart 1961.
- A. MOLNAR, *Uvedeni do patristinu* (Εἰσαγωγή εἰς τὴν Πατρολογία), Praha 1962.
- C. KERN, *Πατρολογία* (ρωσ.), Paris 1963.— *Ἡ χρυσὴ ἐποχὴ τῶν συγγραμμάτων τῶν ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων* (ρωσ.), Paris 1967.
- R. SINEUX, *Les docteurs de l'Église, leur vie, leur enseignement*, Montpellier 1964.
- H. KRAFT, *Die Kirchenväter bis zum Konzil von Nicäa*, Bremen 1966.
- H. MUSURILLO, *The Fathers of the primitive Church*, New York 1966.
- B. ALTANER, A. STUIBER, *Patrologie*, Freiburg im Br. 1966.
- A. HAMMAN, *Guide pratique des pères de l'Église*, Brügge 1967.
- F. HANSS, *Väter der Christenheit*, Leiden 1968.

- M. SIMONETTI, *La letteratura cristiana antica greca e latina*, Firenze 1969.
- J. BARBEI, *Geschichte der frühchristlichen griechischen und lateinischen Literatur*, τ. 1-2, Aschaffenburg 1969.
- P. P. VERBRUKEN, *Les pères de l'Église, Panorama patristique*, Paris 1970.
- Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Πατέρες και θεολόγοι τοῦ Χριστιανισμοῦ*, τ. 1-2, Θεσσαλονίκη 1971.
- S. DI MEGLIO, *Storia della letteratura greca cristiana*, Torino 1973.
- Κ. ΜΠΙΟΝΗ, *Εισαγωγή εἰς τὴν ἀρχαίαν χριστιανικὴν γραμματείαν*, Ἀθήνα 1974.

ΠΙΝΑΞ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

- Ἄβυλάρδος, 121
 Ἀγαθάγγελος, 135
 Ἀγρεοφών, 117
 Ἀγρίππας Ἡρώδης, 35
 Ἀδριανός, 47
 Ἀθανάσιος, 24, 27, 28, 193-195
 Ἀθηναγορας, 74
 Αἰλία Καπιτωλίνα, 38
 αἵρεσις, αἵρεσις, 74, 181, 182
 Ἀκαδημία, βλ. Ἠλλάτων
 Ἀκάκιος Καισαρείας, 282
 ἀκολουθία, 148, 199
 Ἀλβίνος, 109
 Ἀλεξάνδριον, 73-75
 Ἀλεξανδρινή σχολή, 158, 162
 Ἀλεξανδρινοὶ θεολόγοι, 121, 158, 182-185
 Ἀλέξανδρος Ἱεροσολύμων, 22
 Ἀλέξανδρος μέγας, 54, 129, 130, 132
 Ἀλέξιος Ἀριστηνός, 232
 ἀλληγορική ἐρμηνεία, 157-159, 183
 Ἀλφόνσος ἐκ Λιγουόρης, 27
 Ἀμβρόσιος, 24, 27, 193
 Ἀμμώνιος Ἑρμείου, 106
 Ἀμμώνιος Σακκάς, 63, 104, 110
 ἀναγέννησις γραμμάτων, 314-317
 Ἀναστάσιος Σιναΐτης, 28
 Ἀνδρέας Κρήτης, 28
 ἀντιαιρετικοὶ συγγραφεῖς, 182
 Ἀντιοχειαὴ σχολή, 158, 162
 Ἀντιοχειανοὶ θεολόγοι, 185, 186
 ἀντιρρητική γραμματεία, 169, 229
 ἀντιφωνία, 150
 Ἀντύπας Ἡρώδης τετράρχης, 34
 Ἀντώνιος, 43
 ἀνωνυμογραφία, ἀνώνυμα κείμενα, 113, 114, 117
 ἀποκαλύψεις, 132-135
 Ἀποκάλυψις Ἰωάννου, 134
 ἀποκατάστασις κειμένου, 341-347
 ἀπόκρυφα κείμενα, 128-132, 186
 Ἀπολινάριος, 153, 195
 Ἀπολλώνιος, 132
 ἀπολογηται β' αἰῶνος, 180, 183, 207, 208
 Ἀποστολικοὶ Πατέρες, 135, 177, 179
 Ἀπόστολοι, 177, 178
 Ἀρέθας, 106, 274, 275
 Ἄρειος, ἀρειανισμός, 195
 Ἀριστοτέλιος, ἀριστοτελικοί, 59, 65, 104, 107, 111, 119, 120, 123, 184, 240, 241
 Ἀρχέλαος τετράρχης, 34
 Ἀρχύτας, 107
 ἀσκητική θεολογία, 208
 Ἀσμοναῖοι, 34-36
 Ἀσπάσιος, 23
 Ἀσσιδαῖοι, 36, 37
 Ἄτις, Ἄτιδεα, 51
 Αὐγουστίνος, 26, 121, 230, 237
 Αὔγουστος Ὀκταβιανός, 42, 43, 44, 55
 αὐτόγραφα, 336
 αὐτοκρατορία, 192
 αὐτοκρατωρ, 193
 Βάλης, 272
 Βάρις, 228
 Βαρλαάμ, 240, 315
 Βαρσανούφιος, 23
 Βαρώνιος καίσαρ, 318
 Βασίλειος Β' Μακεδών, 292
 Βασίλειος μέγας, 23, 24, 27, 28, 139, 141, 143, 193, 272, 274
 Βασίλειος Στοά, 276
 Βελλαρμίνος, 27, 318
 Βενέδικτος Ρώμης, 229
 Βεσπασιανός, 46
 Βησσαρίων Τραπεζοῦντος, 314
 βιβλιογραφία, 355-392
 βιβλιογράφοι, 272-276, 268-272, 276
 βιβλιοδεσία, 266, 267
 βιβλιοθήκαι, 280-291
 βιβλίον, 261-268, 275, 276, 280
 Βικέντιος Λειρινίτης, 307

- Βίοι αγίων, 166, 167, 168, 209, 223
 Βιργίλιος, 46
 Βοναβεντούρας, 27
 Βραχυγραφίαι, 260-263
 Βυζάντιον, 71, 165, 215, 216, 235, 241, 314
- Γαζαίτοι θεολόγοι, 207
 Γαμαλήλ, 17
 Γεννάδιος, 311, 312
 Γερμανός Κωνσταντινουπόλεως, 193, 229, 283
 Γεώργιος Πισίδης, 282
 γλώσσα ελληνική, 77-90. Γλώσσα αρχαία εκτός ελληνικής, 81, 82, 85, 86, 87
 Γνωστικισμός, Γνώσις, Γνωστικοί, 63, 92, 99, 101, 128, 131, 181, 182, 183, 186, 198
 γραμματεία πατερική, πολλαχού. Ἀπώλειαι κειμένων, 293-297
 γραμματολογία, 310
 Γραφή ἁγία, 17, 92-98
 γραφῆς εἶδη, 256-266
 γρασιδες, 255
 γρασική ὄλη, 251-256
 Γρηγόριος θεολόγος, 24, 27, 28, 122, 137, 140, 141, 143, 153, 154, 181, 183, 193, 194, 195, 198
 Γρηγόριος Κύπριος, 284
 Γρηγόριος Νύσσης, 24-28, 199, 209
 Γρηγόριος Παλαμάς, 28, 107, 109, 118, 123, 240, 241, 309
- Δανιήλ, 133
 Δημήτριος Κυδώνης, 237
 Δημήτριος Μαγνησιεύς, 117
 Δημήτριος Φαληρεύς, 140
 Διάδοχος Φωτικής, 123, 198
 διάλογοι, 168, 169
 διατάξεις ἐκκλησιαστικά, 155-156, 186
 διατριβή, 177
 διδακτικά πραγματεῖαι, 172
- Διδασκαλία Πατέρων, 308
 διδασκαί, 155
 Διδαχὴ Ἀποστόλων, 93
 Διογένης Λαέρτιος, 117
 Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, 28, 109, 121, 207
 Διονύσιος, Διονύσια, 49, 50
 διωγμός, 179
 δογματικά κείμενα, 144-146, 184.
 δογματικαὶ πραγματεῖαι, 171
 Δομιτιανός, 134
 Δρυϊδισμός, 55
 Δύσις, 215, 229, 235
- Ἐβδομήκοντα μεταφράσεις, 39, 95
 Ἐθνικὴ θρησκεία, ἔθνικοι, 120, 181
 εἰκόνες, 215
 εἰκονομαχία, 215, 217
 Ἐλητόριον, 147
 Εἰρηναῖος Λυδίας, 29, 269
 ἐκδοτικά κέντρα, ἐκδότη καὶ ἐρευνηταί, 322, 323, 326-334
 ἐκπαίδευσις, 69, 70, 71
 Ἐλευσίνιος λατρεία, 48, 49
 Ἑλληνας 139, Ἑλληνας λόγια Δύσεως, 316
 ἐλληνισμός, 33, 44-47
 Ἑλληνισταὶ Ἰουδαῖοι, 17
 ἐλληνορωμαϊκὴ κοινωνία, 179
 ἐνωτικοί, ἀνωτικοί, 241, 242
 ἐξηγητικαὶ πραγματεῖαι, 173
 Ἐπικούρειοι, 65
 ἐπιστολαί, 135-141
 ἐπιστολογραφία, 137
 Ἐρασμος, 316-318
 Ἐρμηνεία, 156, 157. Ἐρμηνεῖα πατερικῶν κειμένων, 350-353
 ἐρμηνευτικαὶ μέθοδοι, 157
 ἐρμηνευτικὴ γραμματεία, 156-162, 183, 185
 ἐρωταποκρίσεις, 168
 Ἐσσαῖοι, 37
 Εὐαγγέλια, 125-129
 εὐαγγελίαρια, εὐαγγελιστάρια, 127
 Εὐάγγελος Ποντικός, 198, 207, 209
 Εὐριπίδης, 49

- Εὐθύμιος Ζυγαβηνός, 308
 Εὐνόμιος, 109, 197
 Εὐσέβιος Καισαρείας, 105, 121, 122, 141, 192, 194, 272, 282, 283, 310
 εὐχή, 146-148
 εὐχολόγιον, 149
 Ἐφραιμ Σύρος, 27
- Ζηλωταί, 38
- Ἠθική, 123
 ἠθικολογικαὶ πραγματεῖαι, 172
- Ἡλιογάβαλος, 52
 Ἡλιος βασιλεύς, 194
 Ἡρώδης Μέγας, 34, 36
 Ἡσίοδος, 119, 121
 ἡσυχασμός, 238-241
- Θαμουῦς, 51
 Θεοδόσιος Β', 71
 Θεοδώρητος Κύρου, 194, 307
 Θεόδωρος Β' Λαυκαρικός, 238
 Θεόδωρος Βαλσιμών, 232
 Θεόδωρος Ζυγομαλάς, 284
 Θεόδωρος Πρόδρομος, 28, 285
 Θεόδωρος Στουδίτης, 28, 194, 215, 274, 285
 θεολογεῖον, 119
 θεολογία, 118, 119-125, 181, 183, 184, 185, 198, 218, 224, 230, 231, 240, 241
 θεολογικὸν πρόβλημα, 197
 θεοσκτία, 241
 Θεός, 109, 110
 Θεοφιλος Ἀλεξανδρείας, 24
 Θεραπευταί, 38
 θεωρητικὰ ἐπιστήμαι, 120
 Θωμαίτης, 262
 Θωμῆς Ἀκινῆτος, 27
- Ἰάκωβος Ἀδελφόθεος, 101
 Ἰγνάτιος, 29, 141
 Ἰδουμαία, 35
 Ἰεζεκιήλ, 133
 Ἱεροσόλυμα, 35, 37, 130
 Ἱερώνυμος, 127, 311
 Ἰλάριος, 24, 27
 Ἰλδενφόνσος, 312
 Ἰουβενάλιος, 46
 Ἰουδαία, 35
 Ἰουδαιοχριστιανοί, 99
 Ἰουδαϊσμός, 33, 38, 41, 55, 96, 132, 133
 Ἰουλιανὸς αὐτοκράτωρ, 194
 Ἰουστινιανός, 204, 205, 206
 Ἰουστίνος, 27, 70, 102, 105, 109, 118, 126
 Ἰππόλυτος, 29
 Ἰσαυροί, 215
 Ἰσιδώρος Πηλουσιώτης, 23, 139
 Ἰσιδώρος Σεβίλλης, 27, 312
 Ἰσις καὶ Ὅσιρις, 51
 Ἰσοκράτης, 141
 ἱστοριογραφία, ἱστορία, 163-167, 192, 210
 Ἰωάννης Ἀντιοχείας, 27
 Ἰωάννης Δαμασκηνός, 27, 28, 106, 207, 215, 285
 Ἰωάννης Ἐριγένης, 121
 Ἰωάννης Εὐαγγελιστής, 134, 135
 Ἰωάννης Ζωναρᾶς, 232
 Ἰωάννης Ἰταλός, 107, 228, 230, 231
 Ἰωάννης Καντακουζηνός, 239, 243
 Ἰωάννης Κλίμακος, 208
 Ἰωάννης Κομνηνός, 231
 Ἰωάννης Ξυφιλίνος, 107
 Ἰωάννης Σταυροῦ, 27
 Ἰωάννης Φιλόπονος, 106
 Ἰωάννης Χρυσόστομος, 24, 27, 28, 109, 139, 141, 143, 186, 193, 194, 197, 198
 Ἰώβ, 17
 Ἰώσηπος, 36
- Καινὴ Διαθήκη, 94-96, 114, 119, 135

- 137, 146, 149, 280
καλαί τέχναι, 17
κάλαμος, 255
καλλιγράφοι, 269, 272, 276, 277
καλλισθένης, 129
κανόνες, 156, 210, 232
κανόνες αντιστοιχίας, 160
Κανών Ἁγίας Γραφῆς, 183
Κατπαδόκοι Πατέρες, 104, 106, 109, 195, 197
Κασσιανή, 43
Κάτων Τιμητής, 46
κειμένου κριτική ἀποκατάσταση, 336-350
Κέλσος, 104
Κεφάλαια, 169
Κικέρων, 46
Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, 93, 102, 103, 104, 109, 184
Κοσμᾶς Αἰτωλός, 135
κριτικὴ κείμενου, 159
κριτικὴ ἔκδοσις, 348-350
Κυβέλη, 50, 53
κύλινδρος, 261-266
Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, 24, 27, 28, 194, 307
Κύριλλος Ἱεροσολύμων, 27, 28, 198
Κύριλλος Σκυθοπολίτης, 209
Κύριλλος Φιλοσοφός, 107
κώδικες, 267, 268
κώδιξ ἄριστος, 342
Κωνσταντῖνος Μέγας, 44, 205, 206
Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, 224, 272
Κωνσταντινούπολις, 193, 223, 229, 235
- Λατινικὴ γλῶσσα, 47
Λατῖνοι, 223, 237
λατρεία κρατικὴ, 53
λειτουργικὰ κείμενα, 146-149, 173
Λεόντιος Βυζάντιος, 206, 309
Λεόντιος Μοναχός, 106
Λέων Γραμματικὸς, 284
Λέων Πιλάτος, 315
Λέων Ρώμης, 26, 27
- Λέων Σοφός, 224
Λιβάνιος, 140
Λόγια Ἰησοῦ, 128
λογογραφία, 17-19
Λόγος, 195
λόγος ἀνθρώπινος, 183
λογοτεχνικά εἶδη, 125έε.
Λούθηρος, 316
Λουκάς, 126, 129, 130
Λουκιανός, 164
- Μαγεία, 52
μαθηματικὴ, 120, 123
Μακεδονικὴ δυναστεία, 221, 223
Μανιχαϊσμός, 197
Μανουήλ Κομνηνός, 308
Μανουήλ Παλαιολόγος, 243
Μαξιμῖνος Θράξ, 47
Μάντζικερτ, 228
μαντικὴ, 133
Μάξιμος Ὁμολογητής, 28, 106, 109, 193, 206, 207
Μῦρκος Αὐρήλιος, 47
Μάρκος εὐαγγελιστής, 127
μάρτυρες πίστεως, 180
μάρτυρες κειμένων, 341, 342
μαρτυρολογία, 165 έε. 180
Ματθαῖος εὐαγγελιστής, 125, 128
Μεθόδιος Ὀλίμπου, 29, 185
Μελάχθων, 317, 318
μέλαν, 255
Μελίτων Σάρδεων, 97
μεταφράσεις, 298-301
μηνολόγιον, 167
Μήτηρ Μεγάλη, Κυβέλη, 50, 53
Μίθρας, 51 έ.
μικρογραφίαι, 277-279
Μισνά, 17
Μιχαήλ Ψελλός, 107, 108, 228
Μοδεράτος, 62
μοναχοὶ βιβλιογράφοι, 276
Μονοενεργητισμός, 205
Μονοθελητισμός, 206
Μονοφυσιτισμός, 183, 197, 205
Μοραβία, 223

- Μουσείον Ἀλεξανδρείας, 71
μουσική, 152
Μουσούρης Μάρκος, 316
μυθολογία, 119
Μωσής, 103, 121
- Νεῖλος Δοξαπατρῆς, 308
Νεκρά Θάλασσα, 37
Νεοπλατωνικοί, 63-66, 109, 120, 197, 207, 231
Νεοπυθαγόρειοι, 40, 65, 177
Νεοχαλκηδόνιοι, 205
Νεστόριος, Νεστοριανισμός, 27, 186
Νικαίας κράτος, 235, 237
Νικαίας σύνοδος, 23 ἔ., 28
Νικήτας Χωνιάτης, 208
Νικηφόρος Βλεμμύδης, 235, 237
Νικηφόρος Γρηγοράς, 108
Νικηφόρος Ήσυχαστής, 238
Νικηφόρος Καλλιστος, 284
Νικόλαος Καβασιλάς, 241
Νοβατιανισμός, 197
νόθευσις κειμένων, 116, 117
νομοδιδάσκαλοι, 36, 40
Νουμήνιος, 63, 103, 104
- Ξενοφών, 19, 126
- Οἰκουμενικοί διδάσκαλοι, 26 ἔ.
Ὀκτώηχος, 149
Ὀλυμπιάς, 141
Ὀλυμπιοδωρὸς, 106
Ὅμηρος, 119
ὀμιλία, 141-144, 159
ὀμολογία, 144-146
Ὀπτάτος Μελεΐης, 23
ὄροι συνοδικοί, 145, 195
ὄρολογία κριτικῆς κειμένου, 310
Ὀρφέας, 50, 121
- Παιδεία ἑλληνική, 99-112
- Παλαιά Διαθήκη, 39, 91-96, 111, 121, 132, 135
Παλαιολόγοι, 235
Παλαιστίνη, 33, 37-41, 208, 218
Πάμφιλος, 282
πανεπιστήμια, 71, 221, 222, 228, 229
Πάνταινος, 22
πάπας, 23
Πιπύλος, 22
πίπυρος, 251-253
παραφθορά κειμένου, 337, 338
παραδεδεγμένον κείμενον, 342
παράδοσις, 91-94
παράδοσις κειμένων, 293-297
πατέρες, 22-29, 305, 309, 310
πατερικά, 305
πατρολογία, 19-21
πατρολόγοι, 319-334
Παῦλος, 22, 101, 118, 124, 126, 131, 136, 141, 149
Πεντηκοστήριον, 149
περγαμηνή, 252-255
περίοδοι πατρικῆς γραμματείας, 176
Περίπατος, βλ. Ἀριστοτέλης
Πέρσαι, 133
Πέτρος, ἀπόστολος, 131
Πέτρος Κανίσσιος, 27
Πέτρος Χρυσολόγος, 27
Πλάτων μοναχός, 274
Πλάτων, Ἰλλυτινὸν, Ἰλλυτινὸν, 58, 59, 65, 103, 104, 107, 109-111, 119, 183, 207, 241
Πλούταρχος, 59, 123
Πλωτίνος, 63-64
Πνεῦμα Ἅγιον, 223, 235, 237
πνευματικαὶ πραγματεῖαι, 175
πνευματικὴ τελείωσις, 198
ποιήματα, 149-155, 224
ποιμαντικαὶ πραγματεῖαι, 172
Πολύκερκος Σμύρνης, 22, 141
Πορφύριος, 63-65, 104
Πουσειδώνιος, 60
Πραγματεῖαι, 167-174
πραγματικὴ ἐξέτασις, 352, 353
πρακτικὴ μέθοδος ἀσκήσεως, 198
προσηλυτισμός, 39
προσωπογραφία, 353, 354

- Προφήται, 121
 Πρόχορος Κυδώνης, 237
 Πτολεμαίοι, 33, 55
 Πυθαγόρας, πυθαγορισμός, 62, 111
- Ρήτορες, ρητορεία, 141-144
 Ρώμη, Ρωμαίοι, 33, 42-47, 53, 133
- Σάββα Ἁγίου μονή*, 218
 Σαδδουκαῖοι, 35, 36
 Σαμάρεια, 35
 Σεβήρος, 43, 55
 σειραὶ ἐρμηνευτικαί, 161, 162
 Σελευκίδαι, 33
 σελίδες, 266
 Σενέκας, 61
 Σέργιος πατριάρχης, 282, 283
Σιβυλλικοί χρησμοί, 41
 Σινά, 208
 Σλάβοι, 228
 στήμι χειρογράφων, 343
 Στουδίου, 218
 Στράβων, 38, 119
 στροφική ποίησις, 150, 151
 Στωϊκοί, 46, 60, 61, 64, 65, 110, 120, 143, 177, 184
 συγγραφέων καταλογοί, 187-191, 200-203, 211-214, 219-220, 224-227, 233-235, 243-245
 συλλογαὶ ἐκδόσεων, 325, 326, 333, 334
 συλλογαὶ κειμένων, 306-309
 σύμβολα, 144-146, 195
 Συμεών Θεσσαλονικῆς, 243
 Συμεών Νέος, 28, 123, 224, 238
 συναξάρια, 167
 Συνέσιος Πτολεμαῖδος, 118, 153, 195
 σύνοδοι, 105, 195, 196, 204
 Συρία, 218
 σφαιματα ἀντιγραφικά, 337, 338
 σχίσμα, 223, 228
 σχολαί, 69-76, 207, 230, 237
 σχόλια, 159
 Σωκράτης, 119
- Σωσύλος, 129
- Ταλμούδ, 36
 Ταράσιος, 284
 Τατιανός, 100
 ταχυγράφοι, 270-272
 τελειώσεις πνευματικῆ, 124
 Τερτυλλιανός, 100, 104
 Τιβέριος, 43, 47
 Τοῦρκοι, 228, 284
 τραγικοὶ κοιηταί, 119
 Τρεῖς Ἱεράρχαι, 27
 τριάς, τριαδολογία, 105, 110, 122, 195, 197
 Τριδέντου σύνοδος, 318
 Γριώδιον, 149
 τυπικά, 156
 τυπολογία, 157-159
- Υἱοθετισμός, 186
 ὕμνοι, ὕμνογραφία, 149-155, 186, 209, 218
 ὑπομνήματα, 159
 Ὑρκανός Β', 34
- Φαρισαῖοι, 35, 37
 φιλολογικὴ ἐξέτασις, 350, 351
 φιλοσοφία, φιλοσοφικὴ μέθοδος, 58, 121, 181, 184, 218, 230, 231
 Φιλόστρατος, 132
 Φίλων Ἰουδαῖος, 40, 41, 103
 Φλάβιοι, 43
 Φυσική, 120, 123, 198
Φώτιος, 28, 139, 284, 310, 311
- Χαλκηδόνος σύνοδος, δόγμα, 28, 205, 206
 Χάρτης, 255
 Χειρόγραφα, χειρόγραφος παράδοσις, 249-301, ἄμεσος 292-297, ἑμμέσος

- 292, 297-301, χειρόγραφοι εκδόσεις
268-279
- χιλιαστική προοπτική, 164
- Χιονία μαρτυς, 281
- χορική ποιησις, 154
- χρησις πατερικῶν κειμένων, 305-310
- χρησιμολογία, 133
- Χριστιανισμός, 55-57, 65, 105
- Χριστός, χριστολογικὸν πρόβλημα,
105, 182, 197
- χρονογραφία, 164
- Χρύσιππος, 123
- Ψευδωνυμία, ψευδεπιγραφία, 114, 115,
117
- Ἰωριγένης, 29, 63, 74, 75, 95, 103, 104,
122, 123, 141, 198, 207, 209, 230,
272, 282
- ὠρολόγιον, 149